КЗ «РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
МІСТА ДУБНА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

ВИПУСК XIII
Частина 1

Матеріали наукової конференції
присвячені 100-річчю від дня народження
Ігоря Кириловича Свєшнікова

РІВНЕ - 2015

ББК 63. 4 (4 Укр – 4 Рів) : 79.1 : 79.0
УДК 902 (447 . 81) : 069 : 351.853
С – 245

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Рівненського обласного краєзнавчого музею
(протокол № 1 від 1 вересня 2015 р.)

Відповідальний за випуск: *Олександр Булига*

Комп'ютерна верстка та дизайн: *Віктор Луц, Ольга Морозова*

Редакційна колегія:
БУЛИГА Олександр Степанович (голова редколегії)
ГАЛАБУЗ Леонід Сергійович
КІЧАТИЙ Леонід Святославович
РОМАНЧУК Олег Степанович
ЛУЦ Віктор Данилович
МОРОЗОВА Ольга Володимирівна

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.
Зб. наук. праць. Випуск XIII. Частина 1: Матеріали наукової конференції присвяченої 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свєшнікова. –
Рівне : Дятлик М., 2015. – 292 с., іл., табл.
ISBN 978-617-515-172-3

У науковому збірнику опубліковано матеріали присвячені 100-річчю з дня народження І. К. Свєшнікова, а також наукові дослідження з питань археології та історії козацької доби в Україні.

Видання розраховане на викладачів, істориків, культурологів, етнографів, мистецтвознавців, музейних працівників та студентів.

ББК 63. 4 (4 Укр – 4 Рів) : 79.1 : 79.0
УДК 902 (447 . 81) : 069 : 351.853

Друкується в авторській редакції.
Відповідальність за достовірність наданої інформації несуть автори.
Редколегія може не поділять думок і концепцій авторів.

ISBN 978-617-515-172-3

© Рівненський обласний
краєзнавчий музей, 2015

ЗМІСТ

Пам'яті І. К. Свєшнікова

Нікольченко Ю. Вчений божою милістю
(До 100-річчя від дня народження І.К. Свєшнікова) 5

Булига О. Археологічна колекція предметів XVII ст. віднайдених на місці
Берестецької битви (1651 р.) експедицією Рівненського краєзнавчого музею
під керівництвом Ігоря Свєшнікова 11

Пономарьова Т. Деякі сторінки історії археолога Ігоря Свєшнікова 14

Марчук В. Земельний маєток родини Свєшнікових в документах
Державного архіву Рівненської області 23

Мацкевий Л. Ігор Кирилович Свєшніков – людина, науковець, педагог і музейник 26

Юхимчук К. Музейна діяльність Ігоря Свєшнікова (1945–1959 рр.) 34

Мельник Н. Моє знайомство і співпраця з І.К. Свєшніковим 40

Свєшнікови у спогадах хотинців 42

Дідух Я. Городоцькі експедиції Ігоря Кириловича Свєшнікова 60

Юхимчук М. Він зробив те, що не відніметься від нього.
Пам'яті Ігора Свєшнікова присвячується 63

Гавриленко О. Славетний археолог і талановита поетеса 67

Пшеничний М. Неопалимі дзвони Звенигорода й листи І. К. Свєшнікова 72

Українець А. Деякі штрихи до портрета І.К. Свєшнікова 76

Барабаш (Мізюк) І. Людина світла 79

Шморгун Є. Скарб торговицького кургана.
До 100-річчя від дня народження І. К. Свєшнікова 82

Васильєва І. Переможці премії імені Ігоря Свєшнікова у галузі охорони
культурної спадщини краю 84

Малишева Л., Карпінська Т. Ігор Свєшніков у дзеркалі бібліографії 89

Свєшніков І. Спогади музейного працівника 92

Археологія

Артюх В. Давньоєгипетські старожитності в археологічних культурах
Карпато-Дністровського регіону. Пам'яті І. К. Свєшнікова присвячується 129

Прищепа Б. Ігор Кирилович Свєшніков –
дослідник середньовічних пам'яток Рівненщини 134

Войтюк О. Археологічними стежками І. Свєшнікова по Радивилівщині 140

Конопля В., Крушельницька Л., Гавінський А.
Поселення трипільської культури Костянець–Горби 145

Захар'єв В. Ілятка і Зайчики: унікальні поховальні комплекси
подільської групи культури кулястих амфор 149

Мазурик Ю., Панишко С. Грунтове поховання культури кулястих амфор
у селі Оздів на Волині (до 20-річчя відкриття пам'ятки) 155

Войтюк О., Конопля В., Прищепа Б. Кременеобробний осередок раннього періоду
доби бронзи на Жорнівському городищі 160

Ткач В. Дослідження пам'яток доби ранньої бронзи в межиріччі Стиру і Горині
в середині 90-х років XX ст.– початку XXI ст. 163

Ягодинська М. Дослідження могильника біля с. Кордишів
Шумського району Тернопільської області 174

Терський С. Ремінні трійники-розподільники VI–XIII ст. на Правобережжі України 176

Мельник Р. Берестяні грамоти XII ст.
Центрального державного історичного архіву України у Львові 180
Пословська А. Археологічні джерела XVI–XVII ст. з території Західної Волині..... 181
Панишко С. Археологічні пам'ятки, пов'язані з особою Ганни Монтовт 186
Пшеничний Ю. Вияви привілейованості чернечого побуту
в археологічних комплексах дубенських монастирів XVI–XVII ст. 189
Юхимчук Ю. Археологічні дослідження Пересопниці..... 195
Строцень Л., Строцень Б. Глиняні люльки з Тернопільщини за матеріалами
археологічних досліджень та з колекції Борщівського краєзнавчого музею 198
Баюк В. Козацька корчма з Волині..... 202

Пам'ятки козацької доби в контексті української історії та культури

Коваленко В., Реброва Н. Берестечко і Батурин: дві героїчні сторінки
української ранньомодерної історії 207
Ричков П. Володимир Максимов – архітектор Свято-Георгіївської церкви
на «Козацьких Могилах»..... 215
Борисюк О. Польсько-литовські монети XVI – XVIII ст.
з фондової збірки Національного історико-меморіального заповідника
«Поле Берестецької битви»..... 220
Чирська М. Історія дзвону на «Козацьких Могилах» 224
Якобчук І. Внесок отця Віталія Максименка у відродження народної пам'яті
про героїв Берестечка 226
Цецик Я. Вшанування пам'яті полеглих у битві під Берестечком козаків
українцями Волині у міжвоєнний період..... 230
Пащук І. Академік Петро Тронько і відродження «Козацьких могил» 232
Семенович О. Відгомін козацької слави у творчості художника Олександра Лаворика
(за матеріалами фондів РОКМ)..... 234
Рожко В. Козацькі поховання на історичній Волині XVII ст..... 241
Каленська А. Козацькі хрести на Полонщині..... 246
Кукса Н. Суботівські укріплення крізь призму історико-археологічних студій 249
Перепелиця А. Козацька криниця на Замковій горі в Чигирині (XVII – XXI ст.)..... 252
Саєнко Н. До питання перебування гетьманських резиденцій у Батурині 259
Сидорчук Т. Найдавніша цивільна будівля козацької доби
на території Києво-Могилянської академії: історія та музеєфікація..... 262
Ковалевська О. Козацькі портрети XVII–XVIII ст.:
проблеми декодування візуальної інформації..... 267
Шмиголь Л. Портрети історичних діячів козацької доби з фондів НІКЗ «Чигирин».
Історія формування збірки..... 275
Шмиголь С. Рід Хмельницьких у писемних пам'ятках XVII–XVIII ст.
та сучасній історіографії: Анастасія (Агафія) Хмельницька..... 278
Іваневич Л., Трембіцький А. Берестецька битва та її наслідки
в баченні Тараса Шевченка..... 280
Трембіцький А., Трембіцький А. Козацькі могили – містерія України 285

Відомості про авторів 289

Пам'яті І. К. Свєшнікова

Юзеф Нікольченко

ВЧЕНИЙ БОЖОЮ МИЛІСТЮ
(До 100-річчя від дня народження І.К. Свєшнікова)

Минає сто років від дня народження відомого українського вченого – археолога, історика, краєзнавця, доктора історичних наук Ігоря Кириловича Свєшнікова. Його домінантним науковим інтересом, як археолога, більше 45 років залишався один із найскладніших, найбільш суперечливих етапів в давній історії України – III–II тис. до н.е. І не випадково результати багаторічних розкопок об'єктів, залишених населенням кінця енеоліту – початку бронзової доби Передкарпаття, Поділля і Волині, що включали у себе питання господарської діяльності, суспільних відносин, вірувань і зв'язків із сусідами, Ігор Кирилович вважав найбільшим своїм надбанням, вагомим внеском у пошук та з'ясування історичної істини [4].

Разом з тим, у спадщині вченого було кілька сотень публікацій, які вирізняють його творчість серед інших археологів, істориків, краєзнавців, оскільки автор вибудовував свої дослідження на такому сутнісному, якісному, комплексному зрізі (від первісної археології України до історії українського козацтва), який мало практикувався і практикується науковцями. Йдеться, зокрема, про його прагнення пізнавати і оцінювати українську історію і культуру в органічному взаємозв'язку матеріальних і духовних чинників, взаємовпливів загальноєвропейських і регіональних ознак, неупередженої порівняльної оцінки цивілізацій та альтернатив їхнього історичного розвитку

З науковим доробком Ігоря Кириловича Свєшнікова автор статті, тоді студент четвертого курсу історичного факультету Харківського державного університету, познайомився у 1968 р. коли готував реферат з історії археологічних досліджень пам'яток бронзової доби на території України. Серед опрацьованого матеріалу виділялись публікації львівського археолога І. К. Свєшнікова, присвячені історії населення бронзової доби Передкарпаття, Поділля і Волині, в яких він аргументовано доводив, що ця людність становила частину значного масиву споріднених племен, які на початку II тисячоліття до н.е. розвивались на великих просторах Східної та Середньої Європи і були основою для виникнення ряду європейських народів [19; 23].

А особисте знайомство з Ігорем Кириловичем відбулося вже на початку грудня 1970 року у Рівненському краєзнавчому музеї і протягом наступних 25 років продовжувалося в творчій співпраці на ниві археології, історії та краєзнавства.

Усіх, хто особисто знав або спілкувався з Ігорем Кириловичем він вражав своїми фундаментальними знаннями української та зарубіжної археології, історії, літератури і культури. Він був авторитетним вченим і блискучим педагогом, якого знали і поважали не тільки в Україні, а й за її межами.

Близько 200 опублікованих наукових праць І. К. Свєшнікова складають його наукові студії з проблем первісної та давньоруської археології, середньовічної історії України [3]. Учений ґрунтовно досліджував культури кулястих амфор [24], шнурової кераміки (особисто виділив із групи пам'яток Волині II тис. до н.е. городоцько-здовбицьку культуру) [15], тшинецько-комарівський етнокультурний ареал [20], голіградську групу пам'яток культури фракійського гальштату на Поділлі, Буковині, Прикарпатті, поселення і могильники мілоградської культури на Західній Волині [18].

Декілька польових сезонів вчений досліджував городище давньоруського літописного міста Звенигород (нині с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області) – колишньої столиці Звенигородського удільного князівства [5, с. 551]. Ним були проведені розкопки окольного міста і кладовищ, виявлені залишки церкви XII–XIII ст.,



І. К. Свєшніков та Ю. М. Нікольченко досліджують поховання в урочищі Попів Горб. Фото, 1971 р.

рештки північно-східного передмістя з добре збереженими залишками дерев'яної архітектури XII століття та ювелірна майстерня, знайдена велика кількість виробів з металів, каменю, скла, дерева, шкіри та перші на території України три берестяні грамоти початку XII століття [22].

Багаторічні розкопки пам'яток різних хронологічних періодів проводились Ігорем Кириловичем паралельно з дослідженням поля Берестецької битви 1651 р., що увійшла в історію України як трагічна подія Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. Роботи археологічних експедицій Рівненського краєзнавчого музею, а потім Державного (з 2008 – Національного) історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» під керівництвом І. К. Свєшнікова з 1970 до 1994 рр. були першою в Україні блискучою практикою дослідити археологічними методами територію масштабної середньовічної битви [11].

У 1970 р. Ігор Кирилович, за пропозицією директора Рівненського краєзнавчого музею В. Я. Сидоренка, очолив археологічну експедицію на полі Берестецької битви і розпочав її роботу з поглибленої розвідки усієї території, на якій відбувалися події червня-липня 1651 р. поблизу сіл Пляшева, Острів і Солонів (сучасний Радивилівський район Рівненської області). Польові розвідки поєднувались із вивченням доступних вченому писемних опублікованих і архівних джерел, народних переказів і легенд. Розвідувальні роботи проходили паралельно із стаціонарними розкопками пам'ятки.

Писемні джерела, спогади учасників подій, дослідження істориків доповнювались археологічними розкопками і розвідками історичних місць. Зіставлення, проведені І. К. Свєшніковим картографування знахідок дозволили з'ясувати багато проблемних питань, пов'язаних з трактуванням епізодів битви, тактичних ходів головнокомандуючих тощо [11, с. 137–157].

Під час розкопок місця козацької переправи досліджено понад 2,5 га суцільної площі, на якій виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5 тисяч унікальних достовірних козацьких речей, конкретно датованих днем загибелі козацько-селянського табору – 10 липня 1651 р.

Були встановлені шляхи відступу козацько-селянських військ з оточеного табору. Антропологічний матеріал, здобутий на переправі, слугував основою для науково обґрунтованих скульптурних реконструкцій портретів окремих учасників битви, виконаних відомими російськими антропологами Г. В. Лебединською, Є. В. Веселовською, Х. Родрігес за особистим проханням І. К. Свєшнікова.

Археологічними дослідженнями місця битви здобуто також докази перебування у складі армії Богдана Хмельницького донських козаків і московських стрільців. Проте встановити їх кількість неможливо.

Результати розкопок дозволили взяти під сумнів твердження польських учасників битви щодо нищівної поразки козацьких військ під Берестечком і загибелі під час захоплення табору 10 липня 1651 р. до 30 тис. козаків і селян. Виявлення на дослідженій площі, що дорівнює більше, ніж половині основної козацької переправи, всього 91-го кістяка загиблих переконливо свідчить про те, що втрати козацьких військ не були катастрофічними. На думку І. К. Свєшнікова, підтриману провідними дослідниками історії українського козацтва, основні сили під прикриттям загону під командуванням Івана Богуна вийшли з оточеного табору, втративши 4–8 тисяч людей [26, с. 1–4].

Завдяки археологічному матеріалу, що був співставлений з документальними, наративними та іконографічними джерелами і планом битви XVII ст., І. К. Свєшнікову вдалося загалом відтворити порядок розміщення козацьких військ на місці битви і тактику, застосовану Богданом Хмельницьким під Берестечком. Опинившись зі своєю армією на рівнині без ярів та значних підвищень, гетьман обрав тактику бою в укріплених таборах. У центрі козацько-селянських військ був побудований основний великий табір, захищений з лівого боку меншим табором, а з правого боку – проти лівого крила королівської армії – ще двома таборами. Центральний і лівий табори Богдан Хмельницький закрив лінією висунутих на передній край козацьких полків і артилерією, а за таборами залишив

у резерві частину війська. Лівий фланг козацьких військ забезпечувала татарська кіннота, а на правий гетьман вивів свою кавалерію [14, с. 52–56].

Слід підкреслити, що така дислокація і тактика дали позитивні результати: шляхетським військам не вдалося перемогти козаків і якби не втеча татар, яка оголила лівий фланг козацьких військ, битва під Берестечком закінчилась би перемогою української армії.

Після зради татар і захоплення ними у полон Богдана Хмельницького, козаки перейшли у повному бойовому порядку до лівого берега Пляшівки, де побудували новий укріплений табір і переправи через річку і болото. Протягом десяти днів шляхта не мала змоги здобути цей табір, і лише трагічна випадковість призвела до поразки козацько-селянського війська.

Результати розкопок, ретельна камеральна робота та ретельні наукові пошуки дозволили І. К. Свєшнікову реалістично відтворити вигляд українського козака і селянина періоду Національно-визвольної війни, а також відкрити невідомі досі сторінки з козацького побуту [1, с. 49–112].

У процесі археологічного дослідження переправи були отримані унікальні відомості щодо озброєння козаків. Вони дозволяють стверджувати, що в середині XVII ст. усі козаки мали на озброєнні шаблі за типами, поширеними в Європі, у т.ч. – польсько-угорського, польського гусарського. З іншої холодної зброї у козаків під Берестечком були невеликі сокири – келепи, з метальної – лук і стріли та списи [11, с. 228–238]. Різноманітною була і ручна вогнепальна зброя. Вона представлена в матеріалах розкопок мушкетами, аркебузами, карабінами та бандолетами польської, голландської, французької та московської роботи [11, с. 238–248].

Окремий комплекс з розкопок під керівництвом І. К. Свєшнікова склав досі ретельно не описаний у джерелах та спеціальній літературі матеріал, що ілюструє наявність у козаків обладнання, необхідного для ефективного використання вогнепальної зброї. На козацькій переправі знайдено свинцеві кулі, їхні заготівки, зливки свинцю, кулелійки для відливання куль різного калібру, а також порохівниці, натруски, ладівниці. Слід зазначити, що у знайдених порохівницях, натрусках та ладівницях були виявлені рештки гранульованого пороху досить високої якості [11, с. 249–257].

Вагому частку знахідок біля козацької переправи становили вироби зі шкіри та дерева: чоботи, пояси, сумки, піхви для шабель і ножів, кисети, сідла, вуздечки, чепраки, попруги, зброя і побутові речі з дерев'яними деталями. Збережені у торфі завдяки його консервуючим властивостям на місці козацько-селянської переправи через Пляшівку і болото, ці речі у майбутньому були приречені на загибель, опинившись на поверхні, незважаючи на їхнє зберігання у запаяних пластикових пакетах. А у польові сезони 1970–1971 років. серед великої кількості знайдених речей вагому частку складали саме предмети зі шкіри і дерева. Великий інтерес під час цих польових сезонів представляли знайдені близько 20 екземплярів шкіряних чобіт [21, с. 368–370; 25, с. 394–395].

Наприкінці 1971 р. І. К. Свєшніковим та керівництвом Рівненського краєзнавчого музею розпочався інтенсивний пошук методів консервації і реставрації цих виробів. Перший позитивний результат був отриманий у 1972 р., коли 19–23 квітня в Одесі проходила XV наукова конференція Інституту археології АН УРСР, у якій, окрім археологів України, брали участь науковці Росії, Молдавії, Білорусії, Литви, Латвії, Грузії, Казахстану, Болгарії [28].

На конференції була представлена доповідь білоруських вчених Ю. В. Віхрова і С. Ю. Казанської «Збереження дерев'яних виробів з археологічних розкопок». У доповіді були оприлюднені результати роботи Проблемної лабораторії модифікації деревини Білоруського технологічного інституту щодо консервації вологих дерев'яних виробів з археологічних об'єктів [2, с. 371–373].

Лабораторія розробила методику надійної консервації житлових і господарських конструкцій та виробів із дерева, застосовану археологами на практиці під час розкопок літописних міст X–XIII ст.: Новгорода, Берестя, Давид-Городка та інших. Вона ґрунтувалась на технології просочування вологої деревини фенолспиртами, які у процесі загустіння витісняють вологу і зберігають первинний зовнішній вигляд виробів. Аналогічний метод можна було застосувати для об'ємних знахідок з поля Берестецької битви.

Крім вищезазначеної методики співробітники лабораторії рекомендували консервувати дрібні речі, проварюючи їх у розчині цукру, що було досить зручно використовувати у польових умовах. Цей метод дозволив на початковому етапі ефективно консервувати дерев'яні вироби з козацької переправи.

Спираючись на особисті дружні відносини Ігоря Кириловича з директором Ермітажу академіком Б. Д. Піотровським, восени 1972 р. Рівненський краєзнавчий музей отримав згоду останнього щодо проведення в лабораторіях і майстернях славетного музею консервації і реставрації виробів зі шкіри з розкопок на козацькій переправі. На той час в СРСР тільки реставратори Ермітажу ефективно працювали з «археологічною шкірою». Серед зразків, представлених для реставрації, були три чоботи і кілька дрібних шкіряних речей.

У 1973 р. реставратор вищої категорії Ермітажу Д. І. Марковський вперше в СРСР здійснив на практиці реставрацію трьох оригінальних чобіт українських козаків середини XVII ст. , які досі були відомі лише з іконографії.

Серед пам'яток матеріальної культури інших країн Європи XVII ст. чоботи представлені лише поодинокими екземплярами у музеях Німеччини, Франції, Польщі і Росії [17, с. 118–125]. Проте на

досліджений території козацької переправи вони належать до найчисленніших знахідок. Необхідно зауважити, що загальна кількість козацьких чобіт з козацьких переправ під Берестечком, становить близько 400 цілих і фрагментованих матеріалів, половина з яких підлягають реставрації [1, с. 85].

Проте методи консервації і реставрації виробів з дерева і шкіри, запропоновані на той час фахівцями, мали істотні недоліки. Використання фенолспиртів було розраховане на проведення консервації археологічного дерева у великих об'ємах з використанням промислових технологій і трудомістких процесів. А проварювання у цукрі дерев'яних предметів дещо змінювало їхній початковий вигляд. Щодо методу реставрації виробів із шкіри, то він хоча і визнавався на той час прогресивним, але був досить складним, затратним і не завжди ефективним.

Ці обставини, а також необхідність термінової консервації оригінальних і здебільшого унікальних речей спонукали І. К. Свєшнікова особисто вирішувати цю проблему. За короткий час він розробив власну методику консервації та реставрації виробів із дерева та шкіри. Вона була настільки універсальною, ефективною і доступною, що дозволяла вже після завершення чергового польового сезону оперативно проводити реставраційні роботи на високому науковому і професійному рівні. Вироби, реставровані ученим, практично не втрачали початкового вигляду і зберігали необхідний фізичний стан. До цього слід додати, що І. К. Свєшніков за особистою методикою здійснював реставрацію виробів з різних металів: предмети озброєння і господарські вироби, монети, прикраси тощо [6, с. 61–65].

Усі реставровані речі з поля Берестецької битви становлять колекцію вірогідно датованих, оригінальних і унікальних речей, що належали різним суспільним групам і відображають матеріальну культуру населення України середини XVII ст. Це, в свою чергу, дозволяє більш достовірно відтворити реалії того часу. Нечисленні описи козаків у записках іноземців XVII ст. є короткими, недостатніми, а іноді фантастичними. А висновки Д. І. Яворницького, що ґрунтуються на переказах, належать, переважно до XVIII ст. і не завжди відповідають спостереженням, зробленим під час розкопок поля Берестецької битви [27, с. 156–168, 173–180].

Реставровані І. К. Свєшніковим речі побуту, озброєння і обладнання українських козаків і селян утворили основу унікальної експозиції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» в с. Пляшева Радивилівського району Рівненської області.

Поруч із здобутками Ігоря Кириловича Свєшнікова як вченого-археолога заслуговує на увагу його діяльність у краєзнавчому русі на Рівненщині. Краєзнавчі студії краю присутні на усіх етапах його наукової творчості і громадської діяльності. Починаючи з 40-х років, з-під його пера регулярно виходили праці, присвячені різним проблемам археології та історії Рівненщини. Інтерес до цієї проблематики відбив характерні для Ігоря Кириловича риси: любов до України, до її народу, зацікавленість до всього, що пов'язане з історичною долею волинського краю, де проходила його юність.

Протягом багатьох років, доліджуючи унікальні археологічні пам'ятки Рівненщини, І. К. Свєшніков передавав виявлені і науково опрацьовані матеріали до фондів державних музеїв і заповідників, що діяли в області. Усі їхні експозиції з давньої історії, до сьогодні експонують матеріали з розкопок І. К. Свєшнікова, а в 70–90 роках будувались з урахуванням його рекомендацій і порад.

У 1976 р. вперше в Україні був виданий довідник з археології одного окремого регіону. Ним став «Довідник з археології України. Львівська область», автором якого був І. К. Свєшніков [12]. Ця унікальна праця започаткувала серію довідників з археології інших областей республіки. А ініціатором видань виступили Інститут археології АН УРСР та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. У цей період Ігор Кирилович запропонував автору статті, який на той час працював заступником директора з наукової роботи Рівненського краєзнавчого музею і очолював археологічну експедиції музею, об'єднати матеріали щодо підготовки довідника з археології Рівненської області. Книга побачила світ у «Науковій думці» у 1982 р. [13].

У довіднику вміщено перелік усіх відомих на той час археологічних пам'яток Рівненщини, визначено їхнє місцезнаходження, подано культурну приналежність та датування. Більш повні відомості про кожну пам'ятку читач міг знайти у літературних, архівних та інших джерелах, вказаних у довіднику. Структура видання, запропонована І. К. Свєшніковим, детальний опис місцезнаходження пам'яток, зробили його корисним не тільки для науковців, працівників музеїв і краєзнавців, а й для представників державних органів охорони пам'яток історії та культури, керівників органів місцевого самоврядування та господарств. Це сприяло, в першу чергу, ефективній охороні археологічних об'єктів.

І. К. Свєшніков є автором одного з кращих путівників по музею-заповіднику «Козацькі могили», що був виданий у 1990 р. напередодні 340-річчя битви під Берестечком. Путівник знайомить відвідувачів з музейною експозицією та історико-меморіальними пам'ятниками [16].

І. К. Свєшніков не обмежувався лише археологічними та історико-краєзнавчими студіями, він був професійним знавцем нумізматики, у т.ч. середньовічної європейської грошової системи та її впливу на грошовий обіг України у XVI–XVII ст. З його участю були науково описані багаті колекції монет у Рівненському та Дубенському краєзнавчих музеях, Острозькому історико-культурному заповіднику. Він надав допомогу автору статті

у визначенні і датуванні монет, що увійшли до складу унікального скарбу срібних європейських середньовічних монет, знайденому біля райцентру Березне в Рівненській області в 1975 р. [8].

Детально вивчались І. К. Свєшніковим нумізматичні знахідки з козацької переправи під Берестечком, які вперше дозволили відобразити картину монетного обігу в Україні в середині XVII ст. [11, с. 196–201].

31 липня 1995 р. Ігор Кирилович розпочинає археологічні розкопки на території Дубенського Замку XV–XVIII ст., який входить до комплексу Державного історико-культурного заповідника міста Дубна. Мета експедиції – встановити місцезнаходження давньоруського міста Дубен, яке згадується у літописах під 1100 роком. Розвідувальний розкоп площею 40 кв.м був закладений поблизу замка князів Острозьких. Під час розкопок, знайденою керамікою було підтверджено існування на цьому місті слідів поселень доби енеоліту, пізньої бронзи і раннього залізного віку і, що дуже важливо, культури Лука-Райковецька VIII–IX ст., носіями якої були племена східних слов'ян (волинян). На початку серпня на об'єкті були виявлені фрагменти кружальної кераміки X-першої половини XI, першої половини XII та другої половини XIII ст., що відповідало хронологічним рамкам існування літописного Дубена [10, с. 92–93]. А потім сталася трагедія. В ніч з 19 на 20 серпня 1995 р. Ігор Кирилович раптово помер від серцевого нападу. Помер, як воїн на бойовому посту, не доживши двох місяців до свого восьмидесятиліття!

Уже після смерті І. К. Свєшнікова у 1997 р. побачила світ колективна праця відомих українських вчених «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII століть» [18]. Вона була підготовлена на основі опрацьованих писемних і речових матеріалів в українських і зарубіжних зібраннях. Робота була виконана за програмою Державного комітету з науки та технологій при Кабміні України, схвалена і рекомендована Міністерством вищої освіти України як посібник для студентів історичних факультетів вузів. Серед авторів книги – І. К. Свєшніков. Його перу належать розділи, що характеризують знаряддя праці, одяг, особисті і побутові речі козаків, а також їхнє озброєння. Основою для написання розділів слугували матеріали з розкопок поля Берестецької битви.

У зв'язку з вищезазначеним необхідно особливо відзначити напрацювання рівненських дослідників: завідувача кафедри культурології Рівненського державного гуманітарного університету професора В. Г. Виткалова, завідувачки відділу історії Рівненського краєзнавчого музею, доцента вказаної кафедри Т. О. Пономарьової і директора Рівненського краєзнавчого музею О. С. Булиги, які тривалий час розробляють за багатьма напрямами складні питання з археології, історії, документознавства та культурології Берестецької битви. У 2005 р. побачила світ хрестоматія В. Г. Виткалова і Т. О. Пономарьової «Берестецька битва мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова», а в 2014 р. – монографія Т. О. Пономарьової і О. С. Булиги «Переправа незабутня. Історія однієї експедиції».

У монографії на достатньо розлогій документальній основі досліджена діяльність археологічної експедиції Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. К. Свєшнікова на території битви протягом 1970–1990 рр. [9]. Велику увагу автори приділяють визначальній ролі Ігоря Кириловича в організації роботи експедиції, консервації й реставрації пам'яток матеріальної культури, створення тематичних експозицій, присвячених Берестецькій битві в музеї-заповіднику «Козацькі могили» і Рівненському обласному краєзнавчому музеї, що, по суті, збагатило вітчизняну історію, археологію, документознавство, етнографію та краєзнавство унікальними науковими досягненнями [7]

Вказані видання є результатом тривалої дослідницької діяльності В. Г. Виткалова, Т. О. Пономарьової і О. С. Булиги з пошуку та прискіпливого аналізу великого масиву документів, оригінальних історичних джерел та пам'яток матеріальної культури XVII ст. з Гетьманщини, Речі Посполитої, Московського царства й інших європейських держав

Завдяки І. К. Свєшнікову до археологічних та історико-краєзнавчих студій на Рівненщині були залучені провідні вчені різних наукових галузей: російські антропологи Г. В. Лебединська, Є. В. Веселовська, Х Родрігес, Т. С. Кондукторова, відомі українські вчені доктори наук С. С. Березанська, Л. Г. Мацкевой, Д. Я. Телегін, С. П. Сегеда, кандидат історичних наук Ю. М. Малєєв та багато інших.

І. К. Свєшніков значно полегшив справу визначення особистого місця в історіографічному процесі частими рефлексіями на доробок інших вітчизняних і зарубіжних археологів й істориків оприлюдненням їхніх праць, а також конструктивно-полемічними виступами на різного роду наукових зібраннях та фахових дискусіях.

Природний розум і широке коло наукових інтересів, досвід організатора науки допомогли Ігорю Кириловичу сформувати вітчизняні наукові школи з археології доби бронзи України та археології доби українського козацтва. Йому були притаманні працелюбність і наполегливість у досягненні поставленої мети, чесність і порядність, принциповість і доброзичливість.

Вчений Божою милістю він щиро передавав свої знання і досвід археологам, історикам і краєзнавцям Рівненщини, для яких він був не тільки вчителем, а й однодумцем. Серед них мої колеги – музейні працівники: В. Я. Сидоренко, Г. В. Бухало, В. М. Мушировський, Т. О. Пономарьова, Б. А. Прищепа, В. Д. Селедець, П. Я. Лотоцький, Л. С. Галабуз, І. І. Кузнєцов, П. П. Смолін, С. В. Позіховська, Р. К. Тишкевич.

Люди кажуть: згадують тоді, коли втрачають. Це не так. Нам всім пощастило зустрітися, спілкуватися, працювати і дружити з такою видатною, талановитою людиною, як Ігор Кирилович Свєшніков, що є подарунком долі. І саме це незабутнє…

Джерела та література:

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін.: Навч. посібник.– К.: ІЗМН, 1997.– 336 с.
2. Вихров Ю. В., Казанская С. Ю. Сохранение деревянных изделий из археологических раскопок // XV наукова конференція. ІА АН УРСР.– С. 371–373.
3. Див.: Ігор Кирилович Свєшніков: До 80-річчя від дня народження. / Упор. І. Г. Пащук.– Рівне, 1995.– 38 с.; Життєвий та творчий шлях І. К. Свєшнікова: До 90-річчя від дня народження видатного історика-археолога // Зб. тез наук. конф.– Рівне, 2005.– 95 с.; Нікольченко Ю. М. Археологічні та історико-краєзнавчі студії І. К. Свєшнікова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Зб. наук. праць.– Вип. 4–5.– Маріуполь, 2012.– С. 92–99.
4. Історична Волинь. Свєшніков Ігор Кирилович. [Електронний ресурс] – Режим доступу: istvolyn.info/index.php.
5. Літопис руський / Пер. з давньоруської Л. Є. Махновця.– К.: Дніпро, 1989.– 591 с.
6. Нікольченко Ю. М. Збереження та реставрація дерев'яних і шкіряних виробів з поля Берестецької битви: пошуки і здобутки // Наук. зб. матеріалів восьмої Всеукр. наук.-краєзн. конф., присвяченої 350-річчю битви під Берестечком, 16–17 червня 2001 року.– Рівне: Ліста, 2001.– С.61–65.
7. Нікольченко Ю. М. Рецензія на видання: Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції.– Луцьк: Волинські старожитності, 2014.– 188 с., іл. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, Культурологія, Соціологія. Зб. наук. праць.– Вип. 8.– Маріуполь, 2014.– С. 112–119.
8. Нікольченко Ю. М. Унікальний скарб монет XVI–XVII ст. з Березного на Рівненщині // Гілея: Науковий вісник / Зб. наук. праць: Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки.– К., 2009.– Спецвипуск.– С. 185–191.
9. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції.– Луцьк: Волинські старожитності, 2014.– 188 с.
10. Пшеничний Ю. Давня Дубенщина у світлі відкриттів І. К. Свєшнікова // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Матеріали наук.-теорет. конф., присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна, 12 липня 2008 року, м. Дубно Рівненської обл.– Дубно, 2008.– С. 90–95.
11. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком– Львів: Слово, 1992.– 304 с.
12. Свєшніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область – К.: Наукова думка, 1976.– 95с.
13. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область.– К.: Наукова думка, 1982.– 113с.
14. Свєшніков І. К. До питання про розташування козацького війська на полі Берестецької битви // Берестецька битва в історії України: Матеріали і тези 6-ї наук.-теорет. конф., присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького, 24–25 червня 1995 року, м. Рівне.– С. 52–56.
15. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери.– К.: Наукова думка, 1974.– 205 с.
16. Свєшніков І. К. Музей-заповідник «Козацькі могили»: Путівник.– Львів: Каменяр, 1990.– 94с.
17. Свєшников І. К. На місці Берестецької битви // Жовтень.– 1977.– № 7. – С. 118–125.
18. Свєшніков І. К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ.– 1964.– Вип. 5.– С. 40–65.
19. Свєшніков І. К. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля.– Львів: Вид. Львівського історичного музею, 1958.– 62с.
20. Свєшніков І. К. Племена комарівської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. Доба первіснообщинного ладу.– К.: Наукова думка, 1974.– С. 183–195.
21. Свєшніков І. К. Розкопки на місці Берестецької битви // XV наук. конф. Інституту археології: Тези пленарних і секційних доповідей. 19–23 квітня, м. Одеса, 1972.– С. 368–370.
22. Свешников И. К. Звенигород // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Раннеславянский и древнерусский периоды.– К.: Наукова думка, 1990.– С. 107–110.
23. Свешников И. К. К вопросу о сходстве и различии тшинецкой и комаровской культур // Материалы и исследования по археологии СССР.– М., № 130.– 1965.– С. 86–92.
24. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // Археология СССР. Свод археологических источников.– М., 1983.– 86 с.
25. Свешников И. К. Раскопки на месте Берестецкой битвы // Археологические открытия 1971 года.– М.: Издательство «Наука», 1972.– С. 394–395.
26. Степанков В. С. Берестецька кампанія 1651 року: проблеми періодизації // Берестецька битва в історії України: Тези 3-ої респуб. наук.-теорет. конф., 26 червня 1992 року, м. Рівне.– С. 1–4.
27. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.– Т. 1.– Львів: Видавництво «Світ», 1990.– 319 с.
28. Яковенко Є. В. XV наукова конференція ІА АН УРСР в Одесі // Археологія.– 1973.– № 10.– С. 89.

Олександр Булига

АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ ПРЕДМЕТІВ XVII СТ. ВІДНАЙДЕНИХ НА МІСЦІ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ (1651) ЕКСПЕДИЦІЄЮ РІВНЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ІГОРЯ СВЄШНІКОВА

Ім'я Ігоря Свєшнікова добре знане не лише в археологічному світі, але й відоме серед широкого загалу жителів Волині. Сучасні дослідники присвятили його доробкам десятки наукових праць [8]. Вже розпочата робота по представленню окремих експедицій Ігоря Кириловича [6]. Поступово, створюється науковий портрет цього вченого [9]. В майбутньому ще належить детально проаналізувати усі етапи його подвижницької праці, під час якої він віднайшов та дослідив різноманітні археологічні пам'ятки – кам'яного віку, епохи міді-бронзи, Київоруської доби (посеред яких перші в Україні берестяні грамоти в Звенигороді) та козацькі старожитності на полі Берестецької битви. Надіємось, що цьому сприятиме і даний збірник, присвячений 100-літньому ювілею визначного історика та археолога.

Ігор Свєшніков став справжнім вчителем та прикладом для наслідування у питаннях роботи, з археологічними та писемними джерелами для багатьох науковців. Вивчаючи наукову спадщину вченого, на його дослідженнях зростало не одне їх покоління. Не випадково іменем вченого названо й премію Рівненської обласної ради в галузі історико-культурної спадщини краю, яка протягом десяти років вручається найуспішнішим фахівцям, які вивчають, зберігають та популяризують пам'ятки рідної землі.

Ігоря Свєшнікова заслужено шанують і пам'ятають на Рівненщині, де він провів свої дитячі роки, навчався, здійснював більшу частину своїх археологічних експедицій. Тут він проводив успішні пошуки у населених пунктах Рівненського, Здолбунівського, Березнівського, Дубенського, Дубровицького, Костопільського, Млинівського, Радивилівського, Гощанського, Острозького, Демидівського районів. Матеріали його досліджень у селах Городок, Зозів, Жорнів, Кургани, Муравиця, Добривода, зберігаються у Рівненському обласному краєзнавчому музеї [1]. Ігор Кирилович став ініціатором вивчення і головним дослідником козацьких старожитностей на місці Берестецької битви 1651 р. За що його йменують, не інакше, як «Волинський Яворницький». Саме робота експедиції Рівненського краєзнавчого музею, по вивченню однієї з козацьких переправ та прилеглої до неї території, беззмінним керівником якої двадцять років поспіль він був, сприяла найгучнішим відкриттям вченого в археології доби українського козацтва.

Місцевість, де розгорнулись усі перипетії Берестецької битви, віддавна привертала увагу, як пересічних українців, так і дослідників історії України. Першим науковцем, який вивчав козацьку минувшину, не лише працюючи з документальними джерелами, а й відвідував історичні місця, був Микола Костомаров. У 1844–1845 рр. він викладав історію у Рівненській чоловічій гімназії (тепер приміщення обласного краєзнавчого музею). У вільний час, майбутній метр історичної науки, подорожував по визначних місцях Волині. Його спогади про волинські «пілігримства», зокрема, й відвідання поля козацької звитяги, містяться в автобіографії вченого [4, с. 470–472].

Територія найбільшої битви в історії українського козацтва кликала до себе не лише дослідників. Це було пов'язано з тим, що колишні болота річки Пляшівки, зберігали останки відважних козаків, учасників Берестецької битви, які не були похованими згідно православної традиції. За ініціативою ченців Почаївсько лаври, у 1910 р., місцеві жителі дістали козацькі кістки із землі та розмістили на острові Журалиха, в усипальниці-саркофазі. Саме найбільший монастир Волинського краю ініціював проведення перших археологічних розкопок на місці битви. Їх здійснювали члени київського відділу Імператорського військово-історичного товариства під керівництвом історика Івана Каманіна [5]. 25 травня 1912 р. на Журалисі було освячено дерев'яну Михайлівську церкву (1650) – в якій за переказами молився Богдан Хмельницький. Її перенесено сюди з сусіднього села Острів, а у червні 1914 р. над усипальницею-саркофагом зведено кам'яну церкву на честь Св. Георгія.

Від того часу на острові Журалиха знаходився Свято-Георгієвський скит Свято-Успенської Почаївської лаври, який «стараннями» радянської влади було ліквідовано у 50-ті рр. XX ст. Тут розміщувались різні установи і лише у 1965, колишня монастирська територія із спорудами передана Рівненському краєзнавчому музею, де було відкрито музей «Козацькі могили». Відсутність оригінальних експонатів у новоствореному музейному закладі пришвидшила початок довголітніх археологічних розкопок під керівництвом Ігоря Свєшнікова. Перший польовий сезон експедиції Рівненського краєзнавчого музею було розпочато у 1970 р. [6, с. 30].

Це була перша спроба в українській історичній науці дослідити місце битви XVII ст. археологічними методами. Вченому доводилося вирішувати не звичні і не відпрацьовані проблеми датування,

реставрації і зберігання здобутого матеріалу. Їх методики розробив особисто Ігор Кирилович, до того ж вони були не лише авторськими, але й новаторськими, зокрема технології реставрації виробів із шкіри і дерева. Слід зауважити, що більшість реставраційних робіт І. К. Свєшніков провів власноручно. Загальний обсяг робіт вражає. За час роботи експедиції (1970–1990) було досліджено 2,5 га суцільної площі, виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5000 предметів [7, с. 271]. Не всі з них, на жаль, вдалося реставрувати (речі з шкіри та дерева), але й те, що поповнило експозиції Рівненського краєзнавчого музею та його тодішнього відділу – музею «Козацькі могили» оцінюється фахівцями як колекція європейського рівня.

Під час археологічних досліджень Свєшнікову вдалось віднайти одну з переправ козаків через річку Пляшівку, яка зберегла велику кількість речових джерел доби визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Також було уточнено розташування військових таборів обох армій. Посеред віднайдених речей учасників битви найбільшу кількість склали вогнепальна та холодна зброя, порохівниці, предмети кінського спорядження, сумки, гаманці, взуття, різноманітні знаряддя, загальновійськові та особисті речі. Усі вони точно датовані, бо потрапили у болото після десятої години ранку, 10 липня 1651 р.

Віднайдена велика кількість оригінальних предметів XVII ст., пояснюється не стільки масштабами битви, скільки її місцем проведення. Болотиста місцевість, у яку потрапили озброєння та речі учасників Берестецької баталії, дійшли до нас завдячуючи наявності торфу, який став своєрідним консервантом. Археологічні знахідки з місця Берестецької битви є єдиними прикладом масових знахідок достовірних речей козацького часу, що сьогодні зберігаються у музеях України. Також учасникам експедиції під керівництвом Ігоря Свєшнікова вдалось знайти десятки людських та кінських кістяків. Були зроблені антропологічні реконструкції зовнішнього вигляду загиблих козаків [7, с. 154].

Посеред великої кількості віднайдених предметів є значна кількість унікальних. Серед них – селянська «коса бойова залізна». Її цінність полягає у тому, що до початку розкопок місця Берестецької битви, у Європі збереглось всього лиш дві бойові сокири XVII ст. Ось, опис волинського екземпляра: «Коса бойова залізна (знайдено цілий екземпляр і фрагмент) з основою для кріплення до ручки і довгим, злегка вигнутим лезом з трьома долами. На місці кріплення – залізне, прикрашене нарізним орнаментом кільце діаметром 6 см з фігурним верхнім краєм. Біля основи леза – нечітке клеймо в овальному заглибленні (довжина леза – 80 см, ширина – 6 мм)» [3, с. 2–3].

З козацьких речей, поряд із вогнепальною та холодною зброєю, необхідно відзначити чоботи, що виготовлялись з телячої шкіри, мали тришарову м'яку підошву без каблуків, які заміняють плоскі або ребристі підківки. Першу пару козацьких чобіт XVII ст. в Україні було знайдено саме на переправі під Берестечком вже в перший рік розкопок під керівництвом Ігоря Свєшнікова.

Особливою є й «срібна чорнильниця», яка на відміну від відомих похідних каламарів, належить до числа стаціонарних. Вона складається з трьох циліндричних чашечок з трипелюстковою покришкою на шарнірі прикрашеною зверху виступом з кільцевим потовщенням. На звороті покришки латинські літери «I» «O» «C». Найімовірніше, на думку Ігоря Свєшнікова, це початкові літери назв окремих видів чорнила, що знаходились у циліндриках: Incaust (чорне чорнило), Ocrae (червоне чорнило) Cynober (чорнило жовтого кольору). Її розмір – 8,5х9,5 см, висота – 6 см. Чорнильниця знайдена із залишками канцелярії Війська Запорозького. Також поруч знаходились фрагменти двох свинцевих каламарів [3, с. 7].

У музеях України зберігаються кілька козацьких похідних каламарів, що мають вигляд довгого вузького пенала. Їх козацький писар носив на поясі. Берестецький екземпляр був стаціонарним. Він знаходився в якійсь канцелярії та використовувався для написання документів різнокольоровим чорнилом. Зокрема вохра використовувалось для написання початкових літер дипломів, універсалів та інших особливо важливих документів. Ігор Свєшніков вважає, що дана знахідка належала до обладнання канцелярії Війська Запорозького і разом з іншими речами була винесена з намету писаря Війська Запорозького Івана Виговського, який у цей час разом з Богданом Хмельницьким був захоплений у полон татарами [7, с. 223].

Також необхідно згадати дерев'яну плакетку. Її діаметр 3,5 см, товщина 0,3 см. Містить вирізьблену карикатуру на багатого шляхтича, яка на думку Ігоря Свєшнікова є найдавнішим в Україні прикладом світського шаржу[3, с. 6]. А також музичний інструмент у вигляді бочечки-резонатора[3, с. 4]. Відсутність аналогій не дає можливості визначити назву цього інструмента. Загалом, більшість предметів віднайдених експедицією Ігоря Свєшнікова є унікальними. Важливим в цьому плані є їх точне датування.

Після смерті Ігоря Свєшнікова (1995), у 1996 та 1998 рр., археологічні розвідки, території пов'язаної з перебігом подій 1651 року, проводились експедицією Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви під керівництвом Сергія Ревуцького. У 2003 р. археологічну експедицію здійснювала Рівненська філія Охоронної археологічної служби України, очолювана Богданом Прищепою [6, с. 128]. Матеріали цих досліджень зберігаються в Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви».

Знахідки першої археологічної експедиції під керівництвом Івана Каманіна до сьогоднішнього дня не збереглись. Колекція предметів віднайдених під керівництвом Свешнікова була складовою Рівненського краєзнавчого музею та його відділу музею «Козацькі могили». У 1994 р. «Козацькі могили» стали окремим Державним історико-меморіальним заповідником «Поле Берестецької битви», якому Рівненський краєзнавчий музей передав 983 музейних предметів, переважна більшість з них сьогодні представленні в експозиції заповідника. Також предмети колекції віднайдені експедицією Ігоря Свєшнікова перебувають і в інших музеях України. Вони були переданні Рівненським краєзнавчим музеєм згідно відповідних наказів профільного міністерства. Зокрема, у 1978 р. Державний історико-культурний заповідник о. Хортиця отримав 110 предметів. Вони й до сьогодні є одними з найцінніших оригінальних експонатів даного музейного закладу. У 1980 р. 5 та 12 предметів було передано, відповідно, у Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник та Державний історичний музей України (Київ). У 1984 р. у державний музей літератури України передано 38 предметів. У 2008 р. 91 предмет передано до Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (Батурин).

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї сьогодні зберігається 2723 предмети, що були віднайдені археологічною експедицією на місці битви під Берестечком. Переважна більшість з них розміщена в окремому залі – одному з найбільших в музеї. Знаходження колекції у семи музеях, з одного боку, є прикладом її розпорошеності та не цільності, з іншого, берестецькі пам'ятки бачать сотні тисяч відвідувачів, а усі її теперішні зберігачі вдячні можливості представляти у своїх експозиціях унікальні речі козацької доби.

Найкращим дослідником даної колекції козацьких старожитностей став її першовідкривач Ігор Свєшніков. Підсумки своїх багаторічних досліджень він виклав у праці «Битва під Берестечком» [7]. Учасниця більшості експедицій Свєшнікова, завідувачка відділом історії Рівненського краєзнавчого музею Тетяна Пономарьова, у співавторстві з Володимиром Виткаловим, підготували хрестоматію джерел до історії Берестецької битви [2]. У 2014 р., вона, у співавторстві з автором цієї статті, написали книгу про музейну експедицію, яку очолював Ігор Кирилович протягом 1970–1990 рр. [6]. Наукові конференції, присвячені різноманітним аспектам Берестецької битви та українського козацтва, проходять, починаючи з 1990 р., на базі музею «Козацькі могили» (село Пляшева Радивилівського району Рівненської області). Сьогодні – це Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Учасники цих форумів козакознавства у своїх дослідженнях, посеред іншого, використовують і той матеріал, який є основою колекції зібраної експедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ігоря Свєшнікова.

Вшановуючи заслуги Ігоря Кириловича, Рівненська обласна рада з 2006 року присуджує щорічну премію в галузі історико-культурної спадщини його імені. Її лауреатами були – учасниця експедицій 1976, 1978–1990 рр. Тетяна Пономарьова, учасник експедиції 1981 р. Віктор Луц та керівник експедиції 2003 року Богдан Прищепа.

Предмети колекції, що сформувалась завдячуючи плідній роботі експедиції Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ігоря Свєшнікова, демонструвались на виставках у Ванкувері, музеях Львова, Кракова, Луцька, Острога, Нетішина, Костополя. Інтерес до неї підкреслює значення тієї подвижницької праці, яку здійснив Ігор Кирилович та його колеги збираючи, зберігаючи та вивчаючи матеріали про Берестецьку битву. Сподіваємось, що і надалі речі віднайдені під Берестечком єднатимуть різні куточки України, а в музеях, де вони зберігаються пам'ятатимуть тих, хто формував найбільшу козацьку колекцію нашої держави та її головного збирача та дослідника Ігоря Свєшнікова.

Джерела та література:

1. Булига О., Пономарьова Т. Археологічні матеріали Ігоря Свєшнікова у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею // Життєвий та творчий шлях І. К. Свешнікова. Зб. тез наук. конф.– Рівне, 2005.– С. 8–10.
2. Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова.– Рівне, 2005.– 403 с.
3. Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.– Рівне, 1986.– 7 с.
4. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.– К., 1989.– 736 с.
5. На козацких могилах под Пляшевой // Почаевский листок, 1910.– № 19.– С. 6.
6. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції.– Луцьк, 2014.– 188 с.
7. Свєшніков І. Битва під Берестечком.– Львів, 1993.– 304 с.
8. Життєвий та творчий шлях І. К. Свешнікова. Збірник тез наукової конференції.– Рівне, 2005.– 95 с.
9. Юхимчук К. Ігор Свєшніков: нові штрихи до наукового портрета // Вісник Львівського університету. Серія історична: 2014.– Вип. 50.– С. 244–255.

Тетяна Пономарьова

ДЕЯКІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГА ІГОРЯ СВЄШНІКОВА

«Програма життя» людини закладається родиною у дитинстві, забезпечується освітою у юнацькі роки, а розкривається і реалізується нею самою, коли вона стає дорослою. Збагнути розумом, прийняти серцем все те, що людина залишає по собі, можливо лише за умови докладного вивчення не лише її особистих творчих здобутків, але й того, що вона отримала від батьків і вчителів. Що ж ми знаємо про них? Звернемо увагу перед усім на спадщину і заповіти сім'ї славетного вченого.

За радянських часів було не прийнято докладно розказувати про своїх батьків, якщо вони за походженням були не робітничо-селянськими, а з дворян. Не зважаючи на те, що автору цих рядків випала можливість 15 років працювати поруч з Ігорем Кириловичем на розкопках під Берестечком, тісно спілкуватися з ним, все ж таки тільки зрідка можна було почути від нього про його діда, бабусю, мати й батька. Проте важко було не помітити особливого ставлення до них. Відчувалося, що ці люди були дуже дорогими йому, близькими і незабутніми. Він любив і гордився ними, прикладав чималих зусиль, аби не принизити їхню гідність. А пишатися й справді було чим. Родинне коріння славетного археолога склалося з чотирьох гілок: Свєшнікових – з чоловічого боку, Кладіщєвих, Перелєшиних, Радченків – з жіночого.

Отже, Свєшнікови. Їх прізвище, давньослов'янське за походженням, ймовірно було утворене від особового прізвиська. Традиція давати людині у додаток до хресного ім'я прізвисько існувала на українсько-білорусько-російських землях здавен і аж до XVII ст. Пояснюється такий звичай тим, що з декількох тисяч канонічних імен, що записані у Святцях, на практиці використовували лише біля двохсот. Зрозуміло, що однакові імена дуже часто повторювалися і виникала потреба додавати прізвиська. Зазвичай вони вказували на яскраві риси характеру, зовнішнього вигляду, або на заняття тої чи іншої людини. Саме до останніх і відноситься прізвище Свєшніков, від слова «свєшнік», тобто людина, яка виготовляла свічки, або торгувала ними. Перші воскові свічки з'явилися ще у середньовіччі й були дуже дорогими. Попит на них був великим, адже для освітлення домівок заможних городян і замків феодалів їх треба було дуже багато. Тому ремесло «свєшніка» цінували і поважали, адже свічки до появи пального з нафтопродуктів і електрики були основними засобами освітлення приміщень. Професійне прізвисько майстра поступово приживалося і передавалося нащадкам, стаючи прізвищем. Оскільки цей процес був тривалим і проходив повсюдно, важко визначити точно час і місце появи родового прізвища майбутнього археолога. Можемо лише стверджувати, що воно належить до найстаріших і відображує стародавні традиції нашого народу.

Пам'ятаю, як одного разу, дізнавшись, що дирекція Рівненського краєзнавчого музею за часів «славнозвісної Перестройки» доручає мені детальніше попрацювати з питань геральдики міста Рівного та його володарів, і відправляє у відрядження до Києва і Москви, він попросив, якщо це не буде заважати виконанню основного завдання, поцікавитися й гербом родини Свєшнікових. Адже вони за походженням були росіянами, а у Львові, місті яке входило в дорадянській час до складу Австро-Угорської імперії, а потім Польщі, матеріалів з російських родоводів було обмаль. Виконати це побажання вдалося лише частково. Герб знайшовся у відповідних гербовниках, і не один, а цілих два. Але скопіювати їх не вдалося за браком на той час відповідних технічних засобів. Їхні описи і посилання на видання, де можна було б побачити малюнки, були передані Ігорю Кириловичу [2, с. 324; 12, с. 113].

Минув час, технічні засоби дозволяють тепер не тільки відтворити малюнки, але й дізнатися про історію появи тих гербів. Перший датований ще XVIII ст. Він був пожалуваний Осипу Свєшнікову імператрицею Єлизаветою, донькою Петра I. 1741р. вона здобула собі престол за допомогою гренадерської роти Преображенського полку, серед яких і був ймовірний предок Ігоря Кириловича. Впевнено стверджувати це не уявляється можливим через те, що між Осипом Свєшніковим і прадідом нашого археолога виявити безперервну чергу спадкоємців не вдалося. Хоча вона можливо й була насправді. Цікаво те, що оригінальний малюнок гербу, виконаний Василем Ададуровим, зберігся до наших часів і знаходиться в Ермітажі, а копія його у Російському державному історичному архіві, доречи він ще жодного разу не друкувався.

Ось його опис – щит, поділений на дві однакові половини: у чорному полі зображене золоте стропило, що знаходиться поміж трьох срібних зірок, із накладеними на нього трьома запаленими гранатами. У другому червоному полі – символи прізвища Свєшнікова, тобто шість срібних свічок із золотими вогниками у три ряди (3–2–1). Зверху – гренадерська шапка і стальний лицарський шолом з червоним і білим страусовими пір'ями, з боків – по одному чорному крилу, на які накладені по три срібні зірки на кожне. Навколо гербового щиту – намет: з лівого боку – червоний із золотом,



Герб Осипа Свєшнікова



Герб Кладіщевих



Герб Перелєшиних

з правого – срібний з чорним. Знизу – на стрічці девіз російською мовою «ВЕРНОСТЬ И РЕВНОСТЬ».

Збереглися й біографічні відомості про Осипа Григоровича Свєшнікова (1703–1762). Він був сином дворянина, унтер-офіцера Мурзенкового драгунського полку Григорія Васильовича Свєшнікова, народився в м. Опочка Новгородської губернії. 1722 р. поступив на службу в Белгородський піхотний полк, 1728 р.– його перевели до гренадерської роти Преображенського полку. За участь у возведенні на престол Єлизавети був нагороджений гербом і отримав 29 душ кріпаків у Пошехоні. Крім цього мав маєтки у Воронізькому, Опочському і Червоногородському повітах. 1749 р.– подав прохання про відставку через хворобу. Чи задовольнили тоді його рапорт невідомо, адже вийшов він зі служби 1758 р. у званні прем'єр майора. Мав сина Івана, 1729 року народження [18, с. 287].

Другий герб знайшовся в «Общем гербовнике дворянских родов Всероссийской империи». Він належав прадіду Ігоря Кириловича, контр-адміралу Льву Павловичу Свєшнікову. Нажаль малюнка немає, наведений лише опис: на срібному щиті лазурова перев'язь праворуч; на ній три шестикутні срібні зірки; над щитом дворянський шолом із золотою короною; нашоломник – рука, у лазуровому одязі із золотою каймою, витягнута доверху і тримає срібну свічку із червоним вогником. Намет: праворуч – лазуровий із сріблом, ліворуч – лазуровий із золотом. Девіз російською мовою: «ВЕРА, ПРАВДА, ТРУД» лазуровими літерами на срібній стрічці.

Про Льва Павловича Свєшнікова (1824–1900) відомо, що батько його був капітан-лейтенантом флоту, походив з потомствених дворян Смоленської губернії. Тринадцятирічним хлопцем він вирішив піти дорогою батька і поступив у Морський кадетський корпус. Кар'єра завдяки мужності і старанності, виявлених ним, склалася вдало. У відставку він вийшов вже контр-адміралом, як записано у формулярному списку служив на різних фрегатах – «Аврора», «Ольга», «Паллада», «Кагул»; на шхунах «Гонец», «Вестник»; бригу «Телемак»; кораблях «Император Петр I», «Силистрия», «Ягудгиил»; пароплавах «Бессарабия», «Александрия». Брав участь у плаваннях і баталіях на Балтійському, Чорному, Мармуровому, Середземному, Іонічному і Адріатичному морях. Крім того, виконував дипломатичні доручення у Великому князівстві Фінляндському, в Англії та Франції. Був нагороджений більше десятка медалей і орденів, серед яких ордени Св. Анни 3 і 1 ст., Св. Володимира 2 ст., відзнаки короля Данії та персидського шаху [19]. Одружений був з Софією Петрівною Кладіщевою. Подружжя мало трьох синів Петра, Дмитра і Миколу. Після виходу у відставку Лев Павлович оселився у маєтку сина Петра, діда нашого археолога, в с. Верба Дубенського повіту Волинської губернії, де помер і був похований у с. Хотин.

Петро Львович Свєшніков (1859–1909), дід Ігоря Кириловича, закінчив Санкт-Петербурзький університет. 1885 р. був призначений Дубенським повітовим предводителем дворянства, з 1887 р. до останніх днів виконував обов'язки почесного мирового судді Дубенського округу, з 1904 р.– голова Волинської губернської управи зі справ земського господарства (у Житомир). Маєтки мав у Хотині, Вербі, Полуничному, Боратині, Добриводі. Помер і похований у с. Хотин поруч із своїм батьком [20]. Одружений був з Варварою Василівною Перелєшиною, мав дітей: Софію, Кирила та Ірину, яка померла малолітньою.

Кирило Петрович Свєшніков, батько нашого археолога, якого він практично не знав, адже той загинув, коли майбутньому вченому ледь виповнилося 5 років. Про нього відомо, що освіту він здобув на юридичному факультеті Київського університету. З початком Першої світової війни закінчив артилерійські курси і пішов на фронт. 1917 р. повернувся до Києва, 1918 р. - служив в армії гетьмана Павла Петровича Скоропадського, потім



Варвара Василівна Свєшнікова (Перелєшина).



Петро Львович Свєшніков.

у «Білій армії», з якою відступив до Криму. 1920 р. повертаючись звідти до сім'ї у Київ загинув при не з'ясованих обставинах, ймовірно був розстріляний більшовиками на Житомирщині. Одружений був з Надією Миколаївною Радченко, з якою познайомився в Києві у студентські роки [20]. Крім Ігоря мав ще доньку Ірину.

Кладіщеви виводять свій родовід від Ярославових-Кладіщевих з XVIII ст. Представниця цього роду, Софія Петрівна Кладіщєва, увійшла до родини Свєшнікових як дружина контр-адмірала Льва Павловича. Вона походила з Ярославської губернії. Її батько Петро Олексійович Кладіщєв був військовим, вступив у службу 1802 р., брав участь у чисельних походах і битвах, 1823 р. йому було пожалуване звання генерал-майора, 1834 – диплом на потомствене дворянство із занесенням гербу в «Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи» [11, с. 77].

Ось його опис: щит поділений на три поля, у першому лівому верхньому – на золотому фоні дві зелені гілки лавру з червоним мечем; на другому правому верхньому – на срібному фоні зображені верхня частина червоної стіни з 5 зубцями, над нею з лівого боку – лазурова хмара, з якої виходить рука у чорних латах, що тримає чорний меч з золотим перехрестям; у третьому нижньому полі – на лазуровому фоні срібна гора з 4 верхівками, над нею дві срібні кулі, шестикутна зірка і півмісяць, звернутий рогами ліворуч. Над щитом дворянський шолом і золота корона з трьома срібними страусовими пір'ями. Намет: ліворуч – золотий з червоним, праворуч – срібний з чорним. Родові маєтки цієї родини знаходилися у Ярославській (біля Рибінську) і Рязанській губерніях Доречи брат Софії, Дмитро був Рязанським губернатором у 1886–1893 рр.

Дворянський рід Перелєшиних виводить свій початок з XV ст. Їхній герб офіційно не був затвердженим. Варвара Василівна Перелєшина, дочка потомственого дворянина Костромської губернії закінчила жіночу гімназію в Костромі, працювала вихователькою в притулку, а потім жила деякий час у Петербурзі. Після одруження з Петром Львовичем Свєшніковим переїхала до маєтку чоловіка в с. Хотин, виховувала дітей й онуків. Під час Першої світової війни евакуювалася разом з ними подалі від смуги фронту до Києва, повернулася вже після закінчення світової й Громадянської війн у 1921 р., померла у 1947 р., переживши чоловіка на 38 років [20; 24].

Родина улюбленої бабусі археолога делегувала російському флоту 26 морських офіцерів. Найбільше прославилися серед них Михайло і Павло Олександровичі [13, с. 364]. Їхній брат Василь – батько Варвари Василівни, тому сама вона доводилася славетним морякам племінницею. Як майже всі чоловіки родини, Василь Перелєшин (р. нар. 1826) закінчив Морський кадетський корпус, плавав на судах «Екатерина», «Отважный», «Приам» і «Аврора», до того ж на останньому він служив разом з майбутнім адміралом Геннадієм Івановичем Невельським. Вийшов у відставку 1850 р.



Павло Олександрович Перелешин.



Михайло Олександрович Перелєшин.

Михайло Олександрович (?—1857) – герой Севастополю, капітан 1-го рангу, командир 3-го бастіону оборони міста під час Кримської війни 1853–1856 рр. був учнем адмірала Михайла Петровича Лазарєва, служив на Чорному морі. Ходив у чисельні морські військові походи. Під час оборони Севастополю служив під командуванням контр-адмірала Володимира Івановича Істоміна і адмірала Павла Степановича Нахімова. На Малаховому кургані командував всією артилерією, був тяжко поранений, нагороджений орденами Св. Володимира 4 ст. і Св. Георгія 4 і 3 ст.

Павло Олександрович (1821–1901) – адмірал, учасник Кримської війни 1853–1856 рр., служив на Балтійському і Чорному морях. За хоробрість і мужність виявлених у багатьох військових операціях, був нагороджений орденами Св. Анни 4 і 2 ст., Св. Володимира 4 і 3 ст. і Св. Георгія 4 і 3 ст. Під час Кримської війни командував кораблями «Не тронь меня» і «Владимир». Після війни став севастопольським градоначальником, командиром порту і комендантом міста. Сприяв створенню Музею Чорноморського флоту (1869 р.) і встановленню пам'ятника віце-адміралу російського флоту Володимиру Олексійовичу Корнілову, багато зробив для благоустрою міста, ще за життя отримав звання Почесного громадянина Севастополю, а у 2008 р. на його честь була названа нова набережна міста-героя.

Історію формування прізвища родини Радченків остаточно і достовірно відновити сьогодні не уявляється можливим, зауважимо лише те, що з цього приводу існує декілька припущень:

– перше виводить його від зменшеного хресного ім'я Родіон – «Радя», у перекладі з латині – «рожевий». Святим покровителем ім'я вважають Священо-мученика Родіона, єпископа Патраського, який загинув від рук гонителів церкви ще у I ст. н.е.;
– друге – від зменшеної форми грецького ім'я Ірадіон, що у перекладі значить «герой». Православна церква шанує пам'ять преподобного Ірадіона Ілозерського і Новгородського, засновника Ілозерської пустині;
– третє – від коріння «рад», яке є основою слів «родинний», а також «радість». Прізвище Радченко виникло внаслідок приєднання до коріння слова суфіксу – енко, що є характерним для східних регіонів України. Ймовірне, що воно утворилося приблизно у XIV ст. Серед геральдистів немає єдиної думки з приводу належності Радченків гербам «Домброви», чи «Еліти» [5, с. 195; 6, с. 144]. Вони були дуже поширеними в Речі Посполитій, ними користувалися сотні родин. В сучасній українській історіографії можна зустріти обидва твердження, але вони зазвичай доводяться легендами, припущеннями, переказами, документальних заснувань, нажаль поки ще не мають.

В історії України широкої відомості здобув один з представників цього роду, що жив у XVII ст.– Михайло Радченко. За словами Ігоря Кириловича його мати виводила свій родовід саме від нього. Він був покозаченим шляхтичем, до Реєстру 1649 р. записаний як Мисько Радченко сотні Гаврила Гладченка Миргородського полку [15, с. 257]. Цікаво, що 1651 р. він брав участь у Берестецький битві,



Герб «Домброва»



Герб «Еліта»

що зафіксоване офіційними документами. Один з них був знайдений самим Ігорем Кириловичем під час підготовки монографії «Битва під Берестечком». Тоді у Центральному державному архіві давніх актів у Москві йому вдалося виявити Лист наказного миргородського полковника Михайла Радченка до воєводи російського царя Олексія Михайловича, Федора Юрійовича Арсеньєва від 20 червня 1651 р. В ньому український полковник повідомляв російського воєводу про те, що всі татарські орди знаходилися в той час під Зборовим у Богдана Хмельницького[18]. Відомо, що 1652 р. він став миргородським полковим суддею, 1655–1669 рр. був миргородським полковим обозним, у 1661 їздив у складі козацького посольства до польського короля у Варшаву, ймовірно очолював також делегації до Туреччини у 1667 і 1669 рр. Сьогодні дослідники намагаються простежити безперервну лінію спадкоємців від козацького полковника до діда нашого археолога, Миколи Радченка. Висувають цікаві версії, але жодна з них поки ще остаточно не доведена.

Документально підтверджено лише те, що в «Родословной книге Черниговского дворянства» [11, с. 458] записані дві гілки цього роду. Одна ведеться від поручика Григорія Пилиповича Радченка, який з 1821 р. служив у Київському драгунському полку і 1839 р. був визнаний Герольдією дворянином. Був одружений з Марією Михайлівною Бутович. Наступне покоління від нього представлене статським радником Миколаєм (р. нар. 1839); таємним радником Костянтином (р. нар. 1841) з дружиною – донькою Московського почт-директора Тарасова. Згадуються також Людмила (р. нар. 1834), Надія (р. нар. 1836), Софія (р. нар. 1842), Дмитро (р. нар. 1869) та його дружина Олександра Христофорівна Грекова, Андрій (р. нар. 1872), Григорій (р. нар. 1881) та його дружина Анна (р. нар. 1866), а також В'ячеслав (р. нар. 1887). Друга гілка виводиться від підполковника Федора Парфентійовича Радченка та його дружини Катерини Миколаївни, уродженою Мельниковою. Він з 1817 р. служив в російській армії, брав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., придушенні Польського повстання 1830–1831 рр. і був нагороджений орденами Св. Анни 3 і 2 ст. Визнаний Герольдією дворянином 1847 р.

До того ж в «Календаре Черниговской губернии на 1891 г.» знаходимо відомості ще про трьох представників цього роду: глухівського почесного мирового суддю, члена Губернського статистичного комітету Миколу Яковича Радченка; земського начальника Сосницького повіту, колезького асесора Миколу Леонтійовича Радченка; керівника робіт з складання й видачі державним селянам записів на володіння землею, надвірного радника Миколу Альвіановича Радченка. [5, с. 209, 211, 223] Найбільш ймовірною уявляється версія, що батьками Надії Свєшнікової були Микола Леонтійович Радченко та його дружина Глафіра Петрівна, уроджена Вознесенська [8, с. 53–57].

У своїй монографії «Битва під Берестечком» І. К. Свєшніков [20, с. 3] написав, що його мати успадкувала від свого батька, не лише козацьке прізвище, а й любов до історії України, української мови і української музики, адже дід нашого археолога свого часу співав у хорі Миколи Віталійовича Лисенка. Цей колектив концертував не лише у Києві, але їздив по містах і селах України, пропагуючи українську народну пісню. «Гетьман української музики», як називали композитора, прагнув створити національну музичну освіту, він заснував у Києві Музично-драматичну школу, перший український навчальний заклад, де спираючись на європейські і українські музичні традиції учнів вчили за програмою консерваторії.

Надія Радченка була щедро обдарована музичними здібностями. Вона вчилася у відомого співака Олександра Пилиповича Мишуги, про якого відомий диригент і композитор Олександр Кошиць сказав, що той завжди і всюди твердо заявляв, що він син свого народу, що він був героєм самопосвяти, фанатиком краси, до всього дійшов власними силами, піднявся з нужденного провінційного оточення до найбільших світових сцен і став одним з найвидатніших оперних світил, завдяки фанатичній любові до мистецтва, силі волі і непохитному прямуванню до мети.

Ігор Кирилович згадував, що мати часто розказувала про нього, співала не лише улюблені оперні арії, але й українські народні пісні, які перейняла від свого вчителя. Одну з них дослідник поля, на якому бився колись його далекій прародич, він добре запам'ятав. Вона ніби то «запрограмувала» його життя на майбутнє, визначила коло інтересів і спонукала до плідної праці.

Ой, у полі жито
Копитами збито
Під старою рокитою
Козаченька вбито.
Ой, убито, вбито,
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито.

Отже, підсумовуючи вище сказане, можемо скласти попередній поколінний розпис родоводу Ігоря Кириловича (прохання врахувати, що «білих плям» ще багато і він потребує подальших досліджень):

І. Перелєшін, Андрій – суддя Великого князя Московського у Костромі (1495 р.)

Перелєшін, Петро – губернський староста у Галичі, 1649 (1619?) р.

Радченко, Михайло – наказний миргородський полковник, 1649 р.

Свєшніков, Осип (1703–1762) – прем'єр-майор російської армії.

ІІ. Свєшніков, Павло – прапрадід археолога І. К. Свєшнікова, батько контр – адмірала Льва Павловича Свєшнікова.

Кладіщєв, Петро Олексійович – прапрадід археолога І. К. Свєшнікова, генерал-майор, володів маєтком поблизу Рибінську в Ярославській губернії.

Дружина: Віра Іванівна Ярославова.

Діти: Микола, Дмитро, Олександр, Софія (у заміжжі Свєшнікова).

Перелєшин, Олександр – прапрадід археолога І. К. Свєшнікова, володів маєтком у Костромській губернії.

ІІІ. Свєшніков, Лев Павлович (1824–1900) – прадід археолога І. К. Свєшнікова, контр-адмірал.

Дружина: Софія Петрівна Кладіщєва.

Діти: Петро, Дмитро, Микола.

Кладіщєва, Софія Петрівна (1839 р. нар.) – прабабуся археолога І. К. Свєшнікова, дружина контр-адмірала Л. П. Свєшнікова.

Перелєшин, Василь Олександрович (1826 р. нар.), прадід археолога І. К. Свешнікова.

Дружина: Феодосія Олександрівна Зегер.

Діти: Петро, Василь, Олександр, Варвара, в майбутньому – бабуся археолога І. К. Свєшнікова.

Перелєшин, Павло Олександрович (1821–1901) – пра дядько археолога І. К. Свєшнікова, адмірал, герой Кримської війни 1853–1856 рр.

Дружина: Олександра Михайлівна Корсакова, донька декабриста.

Перелєшин, Михайло Олександрович (1857 р. смерті) – прадядько археолога І. К. Свєшнікова, капітан 1 рангу, герой Севастопольської оборони під час Кримської війні 1853–1856 рр.

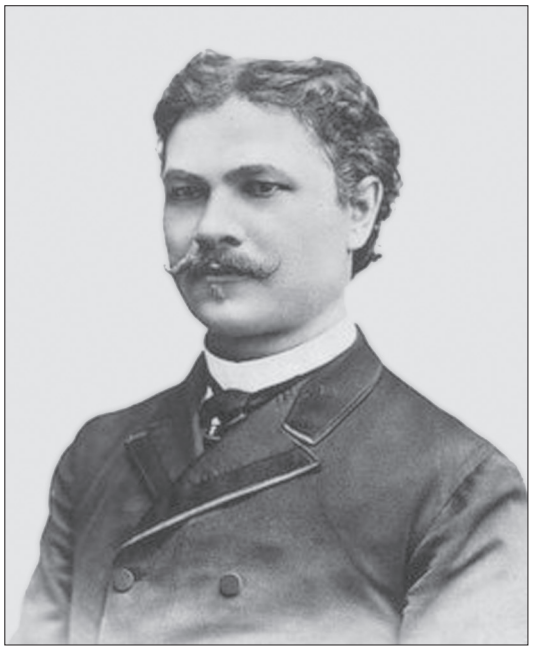
ІV. Свєшніков, Петро Львович (1859–1909) – дід археолога І. К. Свєшнікова, Дубенський повітовий предводитель дворянства.

Дружина: Варвара Василівна Перелєшина.

Діти: Кирило, Софія, Ірина (померла у дитинстві).

Свєшніков, Дмитро Львович (1862 р. нар.) – двоюрідний дід археолога І. К. Свєшнікова.

Свєшніков, Микола Львович (1864 р. нар.) – двоюрідний дід археолога І. К. Свєшнікова.



Олександр Пилипович Мишуга

Перелєшина, Варвара Василівна (1947 р. смерті) – бабуся археолога І. К. Свєшнікова.

Перелєшін, Василь Васильович – двоюрідний дід археолога І. К. Свєшнікова.

Перелєшін, Петро Васильович (1867–1931) – двоюрідний дід археолога І. К. Свєшнікова.

Дружина: Євгенія Михайлівна Клодт.

Перелєшін, Олександр Васильович (1856–1910) – двоюрідний дід археолога І. К. Свєшнікова, депутат ІІ Державної Думи, 1907 р.

Радченко, Микола Леонтійович – дід археолога І. К. Свєшнікова.

Дружина: Глафіра Петрівна Вознесенська.

Діти: Надія.

V. Свєшніков Кирило Петрович (1891–1920?) – батько археолога І. К. Свєшнікова.

Дружина: Надія Миколаївна Радченко.

Діти: Ігор, Ірина.

Свєшнікова Софія Петрівна (1888 р. нар.), тітка археолога І. К. Свєшнікова. Чоловік: Дмитро Васильович Білібов.

Діти: Тетяна.

Свєшнікова Ірина Петрівна, тітка археолога І. К. Свєшнікова.

Радченко Надія Леонтіївна, мати археолога І. К. Свєшнікова.

VI. Свєшніков Ігор Кирилович (1915–1995) – український археолог.

Дружина: Ірина Олександрівна Ігнатієва.

Діти: Кирило, Наталія.

Вчителі професії. І. К. Свєшніков здобув освіту і сформувався як археолог у стінах Львівського університету. Він поступив до нього у 1935 р. спершу на юридичний факультет, але вже через рік,



Ігор Свєшніков, 1935 р.

захопившись лекціями з археології, став активним учасником археологічних семінарів. 1938 р. ректор університету, професор Ян Чекановський, ідучи на зустріч бажанню студента, дозволив йому навчатися відразу на двох факультетах – юридичному і історичному. Але юриста з Ігоря Кириловича так й не вийшло. Його захопленням і справою життя стала археологія. В стінах університету він провів (з перервами) 15 років. Війни, соціальні катаклізми тричі змушували його переривати навчання, але при найменший нагоді він вперто йшов до мети і відновлював заняття [9].

Кафедру праісторії за часів вступу майбутнього археолога до університету очолював Леон Козловський, відомий не тільки у наукових колах, але й як державний і політичний діяч. Саме він разом з іншими працівниками кафедри – М. Смішко, Т. Сулімірським, В. Ягєлло, К. Журовським став першим вчителем професії для Ігоря Свєшнікова.

Леон Козловський (1892–1944), польський професор, історик-археолог був депутатом Польського Сейму 1930–1935 рр., міністром сільськогосподарських реформ 1930–1932 рр., прем'єр-міністром Польщі 1934–1935 рр., сенатором 1935–1939 рр. Репресований органами радянської влади 1939 р., 1941 р – виїхав до Берліну, де й помер у 1944 р. Його колишній студент пізніше згадував про нього з великою повагою і теплотою: «Серед усіх професорів університету,– писав він,– яких я знав як студент, Козловський був найбільш простим та доступним



Відділ антропології Львівського університету. У центрі – сидить у центрі Ян Чекановський, стоїть другим праворуч – Ярослав Пастернак

для кожного. Коли він заходив у невелику аудиторію на кафедрі і заставав там декілька студентів, він вітався, подаючи кожному з нас руку» [3, с. 7–14]. Козловський керував роботою праісторичного семінару і читав лекції: «Польські землі на рубежі нашої ери», «Кургани на території південнщ-східної Польщі», «Кам'яна доба в Польщі», «Вступні відомості з праісторії», «Початки мистецтва», «Походження слов'ян у світлі археологічних досліджень» [7, с. 528].

Тадеуш Сулімірський (1898–1983) – польський археолог, отримав докторську ступінь за роботу з праісторії та антропології. Він читав курс «Скіфська проблематика на польських землях». З 1937 р.– професор кафедри доісторичної археології Яґеллонського університету Кракова. 1939 р., після окупації Польщі німецькими військами, вступив до лав Польської армії, у складі якої у 1940 р. потрапив до Великобританії. 1941 р. став Генеральним Секретарем польського Міністерства освіти в Лондоні. Після війні викладав у Лондонському університеті, з 1958 р.– професор археології Центральної та Східної Європи Інституту археології Лондонського університету. Читав лекції також у багатьох навчальних закладах європейських країн і США [1, с. 46–114].

Маркіян Юліанович Смішко (1900–1981) – український археолог, дійсний член НТШ з 1933 р., кандидат історичних наук з 1947 р. У 1940–1941 і 1944–1951 рр.– завідувач відділу Інституту археології АН УРСР. Потім працював старшим науковим співробітником і заступником директора Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів). Розробляв питання походження та ранніх етапів розвитку східних слов'ян. [21; 22] З ним Ігор Кирилович спілкувався найдовше, адже вони разом працювали в Інституті суспільних наук аж до самої смерті Маркіяна Юліановича.

Казімеж Юзеф Журовський (1909–1987), закінчив гуманітарний факультет Львівського університ-



Леон Козловський



Тадеуш Сулімірський



Маркіян Смішко

тету, після чого у 1938–1939 рр. працював асистентом професора праісторії Леона Козловського. Він цікавився, передусім, культурами бронзового віку Подністров'я. У 1940 р. займав посаду старшого лаборанта кафедри історії матеріальної культури і археології Львівського університету, згодом завідував відділом археології Львівського історичного музею. Саме за його пропозицією І. Свєшніков у повоєнний час влаштувався на роботу у вищезгаданий музей. 1945 р. К. Журовський еміґрував до Польщі, працював у музейних установах Варшави та Забжа (1945–1947), згодом в Інституті дослідження стародавньої історії, отримав ступінь доктора філософії, після чого викладав у Познанському і Торунському університетах [1].

Владислав Яґелло (1912 -?) закінчив гуманітарний факультет Львівського університету, здобув ступінь магістра філософії, працював в Етнологічному інституті і був молодшим асистентом Інституту праісторії. Після війни еміґрував, жив і помер в Італії [1].

Будучи студентом університету Ігор Кирилович продовжував співпрацю з Дубенським краєзнавчим музеєм, яку розпочав ще у період навчання в Дубенській гімназії. Разом з його працівниками і колегою по навчанню в університеті З. Шварцем проводив свої перші польові археологічні розкопки. Спочатку, це були кілька археологічних розвідок, під час яких досліджувалися поселення кінця мезоліту-початку неоліту в с. Хотин, поселення висоцкої культури біля с. Полуничне, козацького кургану в с. Коритне, біля 10 км на схід від Берестечка та ін. Довівши свою обізнаність і підготовленість до самостійної роботи, молодий археолог отримав офіційний дозвіл («Відкритий лист») на проведення археологічних розкопок на Волині. За рекомендацією відомого польського археолога, директора Археологічного музею в Познані, а згодом польського академіка, Юзефа Костжевського, його прийняли у члени Польського археологічного товариства [23].

На початку Другої світової війни західноукраїнські землі увійшли до складу СРСР. Університет продовжив свою роботу, але вже на підставі статуту і програм, властивих радянським вузам. Тоді Ігор Кирилович мав вдруге поступати до своєї alma mater. На історичному факультеті тоді діяла кафедра історії матеріальної культури та археології, до складу якої входили – завідувач професор Я. Пастернак, доценти М. Смішко та І. Старчук, старший лаборант В. Тисс і старший препаратор М. Клапчук, проводилися й польові дослідження. Але незабаром, за часів німецької окупації Львова, робота університету та його кафедр була припинена.

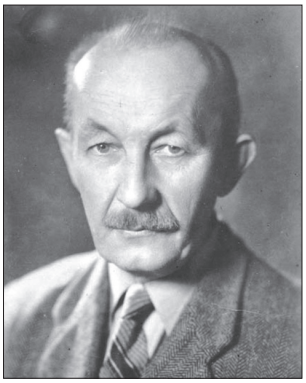
Про тодішнього завідувача кафедрою, Ярослава Івановича Пастернака (1892–1969) відомо, що він вивчав класичну філологію та археологію у Львівському університеті, згодом продовжував навчання у Чехії, в Карловому університеті Праги, там же працював на кафедрі археології Українського Вільного університету. 1929 р. повернувся до Львова, став дійсним членом НТШ, був професором греко-



На розкопках біля м. Дубно, 1937 р.



Ярослав Пастернак



Юзеф Костжевський

католицької Богословської академії у Львові. 1944 р. емігрував у Німеччину, згодом до Канади [21].

Після звільнення Львова від фашистів І. К. Свєшіков втретє повертається в університет. Цього разу – на перший курс заочного відділення, оскільки попереднє незавершене навчання в польському університеті йому не зарахували. На той час завідувачем кафедри історії стародавнього світу і археології, на якій студент Свєшніков проходив фахову спеціалізацію був Іван Іванович Вейцківський. (1900–1977), радянський дослідник історії античності, античного джерелознавства та історіографії, а також історії міжнародних відносин в епоху стародавнього світу. Перед тим з 1937 р. він працював викладачем у вузах Москви і Саратова, а з 1944 р.– у Львівському університеті [21; 23].

Минуло 5 років, і 1950 р. І. К. Свєшніков нарешті завершує навчання, здобуває диплом про вищу освіту і фактично з цього моменту відкривається нова сторінка його історії, починається життя науковця і дослідника.

Джерела та література:

1. Білас Н. Археологічна наука у Львівському університеті (XIX – 30-ті рр. XX ст.) // Археологічні дослідження Львівського університету Вип. 8.– 2005.–
2. Гербы Лейб-компании обер- и унтер-офицеров и рядовых / Сост. С. Н. Тройницкий,– Пг.–1914 г.
3. Гупало В. Д. Ігор Свєшніков: віхі життєпису // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.– 2005.– Вип. 9.
4. Календарь Черниговской губернии на 1891 г.– Чернигов, 1890.
5. Кривошея В. В. Персональний склад старшини Брацлавського й Кальницького полків у період Національної революції середини XVII ст. / Історія Поділля.– К.: 2010.
6. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник.– СПб., 1914.
7. Мацкевий Л. Г. Леон Козловський // Енциклопедія історії України.– К., 2007.– Т. 4.
8. Мельник Н. А. Хотин у житті Свєшнікових // Життєвий та творчий шлях І. К. Свєшнікова. Зб. тез наук. конференції.– Рівне, 2005.
9. Мерпет Н. Я. Памяти Игоря Кирилловича Свешникова // Российская археология – 1997 – № 1.
10. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства.– СПб., 1901.– Ч.2.
11. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи.– Ч.11/ Российский государственный исторический архив (С.-Петербург)
12. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи.– Ч.13/ Российский государственный исторический архив (С.-Петербург)
13. Перелешин Михаил Александрович. Перелешин Павел Александрович // Военная энциклопедия.– СПб.– 1911–1915.– Т. 18.
14. Реестр всего Войска запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленный 1649 года.– М., 1875.
15. Российский государственный архив древних актов, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стб. 323, арк. 212.
16. Сборник биографий кавалергардов. Под ред. С. А. Панчулидзева.– СПб, 1901.– Т. 1.
17. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком.– Львів: Слово, 1992.
18. Свешников Лев Павлович [Електронний ресурс] – Режим доступу: ru.rodovid. org.
19. Свешников Петр Львович [Електронний ресурс] – Режим доступу: ru.rodovid. org.
20. Таненков А. Тайна археолога Игоря Свешникова [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.youtube.com/watch.
21. Українські історики XX століття: бібліографічний довідник. Серія «Українські історики» – К., 2004. Вип. 2. Ч.2.
22. Цигилик В. Маркіян Смішко – видатний український вчений // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині – 1992.– Львів.– Вип. 2.
23. Юримчук К. Ігор Свєшніков: нові штрихи до наукового портрета // Вісник Львівського університету. Серія історична – 2014.– Вип. 50.
24. Ящук В. Археолог Ігор Свєшніков // «Прапор перемоги» (Радивилів) – 1995–1, 4, 8, 11, 15, 18 лютого.

Володимир Марчук

ЗЕМЕЛЬНИЙ МАЄТОК РОДИНИ СВЄШНІКОВИХ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Постать І. Свєшнікова привертала увагу багатьох дослідників. Перші публікації, присвячені діяльності вченого, належать перу його колег-співробітників, учнів і послідовників. Значна їх частина опублікована на пошану видатного археолога. Зокрема, на сторінках збірників та наукових видань знаходимо повідомлення Леоніда Мацкевого [9], Миколи Мерперта [11], Юзефа Нікольченка [12; 13], Олександра Булиги [1], Тетяни Пономарьової [15]. Важливою для дослідження основних віх життя І. Свєшнікова, його поглядів і діяльності стала стаття Віри Гупало [2]. Вагоме місце у висвітленні наукової роботи археолога займає бібліографічний покажчик його праць, упорядкований Юрієм Малєєвим, з написаною короткою біографією вченого [8]. Окремі відомості про життєвий шлях, наукову діяльність та здобутки дослідника містять також роботи Олександра Ситника [17], Ярослава Погоральського [14], Василя Рудого[16], Романа Генеги [6].

Варто згадати і про наукову конференцію, приурочену 90-річчю від дня народження І. Свєшнікова, підсумком якої став збірник тез «Життєвий та творчий шлях І. К. Свєшнікова». У ньому вміщено матеріали тих, кому доводилося працювати поруч з українським археологом або спілкуватися з ним. Важливі факти про життя науковця, його зацікавлення, розвідки та розкопки можна довідатися із спогадів Юрія Макєєва [7], Надії Мельник [10], Зиновія Суходуба [18].

Серед останніх досліджень присвячених видатному вченому варто згадати публікацію Катерини Юхимчук, яка присвячена історії формування наукових поглядів ученого у Львівському університеті, його участі в організації навчального процесу на історичному факультеті [19].

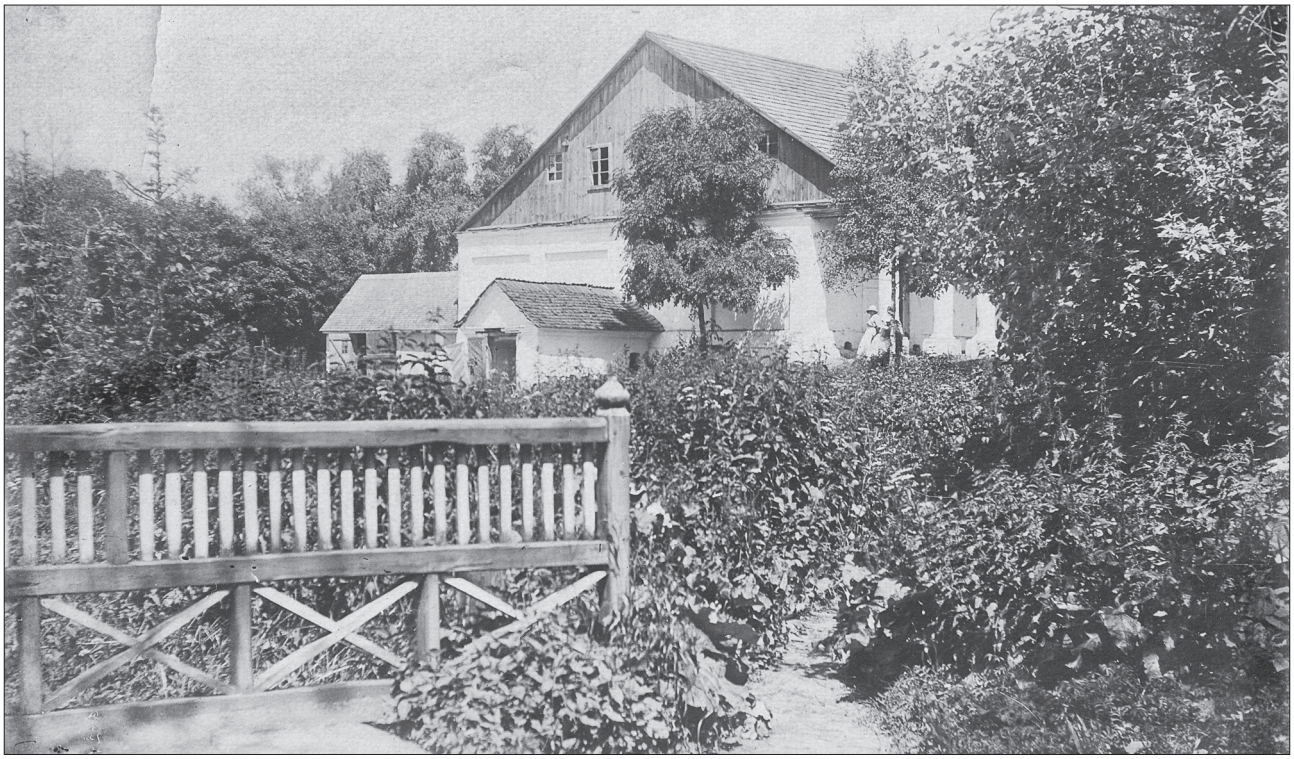
Проте «волинський період життя» І. К. Свєшнікова все ще потребує ґрунтовного вивчення. Тому, мета цього дослідження – простежити історію формування земельного маєтку родини Свєшнікових.

Джерельною основою для написання статті стали документи та матеріали фонду 32 Державного архіву Рівненської області [3; 4].

Серед документів Держархіву зберігаються дві справи, які стосуються земель маєтку Хотин. Справи охоплюють період від кінця 19 ст. і до 1938 р. Документи у справах є типовим для такого роду справ, всі документи, так чи інакше, стосуються землеволодіння родини Свєшнікових. Особливу цікавість становлять документи, які датуються кін. 19 ст. зокрема це купча кріпості купівлі маєтку Хотин дідом відомого археолога.

У березні 1888 р. повірений прусського дворянина Едуарда Бернардовича Піентки, пруський підданий Ернст Генріхович Кунтце, з дозволу Товариства Взаємного Поземельного Кредиту, продав дворянину Петру Львовичу Свєшнікову, мешканцю містечка Верба Дубенського повіту Волинської губернії земельний маєток, розташований у Дубенському повіті Волинської губернії в який входили село Хотин з присілком Полуничне, село Боратин і Доброводка, які Піентке купив у генерал-майора Петра Васильовича Оржевського у 1878 р. На момент продажу маєток обіймав загальну площу земель 3 236 десятин 1 953 квадратних сажні, в тому числі 20 десятин садибної, орної 850 десятин, сінокісної 230 десятин, лісової 2 021 десятина 1 953 квадратних сажні, під водоймою, дорогами і косогорами 115 десятин. Крім того, на землях маєтку знаходилося два дерев'яні будинки та сільськогосподарські споруди, дерев'яний водяний млин, два ставки, кам'яний винокурний завод «находящийся в бездействии». Всі будівлі були старими, ніде не застраховані, державним збором не обкладені і тому були «оценены сторонами по совести»: будинки з прибудовами в тисячу рублів, ставки в десять карбованців, млин – п'ятсот рублів, винокурний завод в 1 500 рублів. Загальна вартість маєтку «со всеми землями, лесами, водами, угодьями, домами, постройками, рыбными ловлями, мельницею и винокурным заводом в том имении находящимися» становила 100 тисяч рублів сріблом [3].

Виходячи з подальшого змісту документу можна припустити, що або ціна маєтку була непід'ємною для Петра Свєшнікова, або маєток не відігравав важливої ролі в господарській діяльності родини, адже вже через чотири роки після купівлі він починає продавати землі маєтку. У травні 1892 р. з маєтку при с. Боратин в урочищі Котарі продано 7 десятин 2288 саж. селянину Степану Гнатовичу Савчуку за 900 рублів; у червні 1892 р. при с. Хотин продано 83 дес. 1393 саж. Другому Хотинському товариству селян за 3 573 рублі 17 коп. ; у липні 1892 р. при с. Хотин продано 201 дес. 1253 саж. Третьому Крупецькому товариству селян за 6 842 руб. 50 коп. ; у 1898 р. від маєтку при с. Хотин отчуждено фільварок «Гоноратка» площею 421 дес. 1404 саж.; у вересні 1907 р. Любові і В'ячеславу Коштялам відчужено 15 дес. 200 саж.; у жовтні 1907 р. Данилу, Климентію і Сидору Сохачам відчужено 30дес. 1200 саж.; Олександру Морозу та ін. 16 дес. ; тоді ж різним особам було відчужено ще 66 дес. 2100 саж.; у 1908 р. відчужено 11 дес. 1799 саж.; у 1909 р. по трьом купчим відчужено 18 дес. при с. Хотин; у 1911 р. по чотирьом купчим було відчужено 276 дес. 360 саж.; у 1912 р. вдові



Хотин Дубенського повіту. Маєток Свєшнікових.
Фото, 1915 р. З фондів РОКМ.

священика Олені Левицькій було відчужено 129 дес.; у тому ж році було відчужено від маєтку ще 15 дес. фактично за чверть століття земельна власність родини Свєшнікових скоротилася на половину [3].

В 1893 р. П. Л. Свєшніков купив у Войциха Осиповича Отфіновського дві ділянки при с. Рідків Дубенського повіту, загальною площею 75 дес. 234 саж. Перша ділянка загальною площею 50 дес. 234 саж. з яких 3 дес. 686 саж. присадибної землі, 37 дес. 886 саж. орної землі, 9 дес. 1062 саж. сіножаті; друга ділянка орної землі загальною площею 25 дес. [3].

Можливо економічна криза поч. XX ст. негативно вплинула на фінансовий стан родини Свєшнікових, а можливо вигідні умови кредитування змусила під заставу маєтку Хотин взяти кредиту Державному Дворянському Поземельному банку в сумі 127 700 рублів, з яких 111 400 руб. на 66 років і 6 місяців під 4% річних, і 16 300 руб. на 61 рік і 8 місяців під 5% річних [4].

Після раптової смерті Петра Львовича Свєшнікова в 1909 р., загальна площа земельного маєтку Хотин, Полунично, Боратин, Доброводка становила 918 дес. 1566 саж. (971 га 727 м^2). Згідно з рішенням Луцького окружного суду від 18 листопада 1909 р. вдова Варвара Свєшнікова отримувала 1/7 частину, дочка Софія Білімова (Свєшнікова) 1/14 частину і на користь Кирила Свєшнікова залишалася решта маєтку.

Відповідно до мирової угоди між спадкоємцями на користь 1) Варвари Свєшнікової переходила ділянка площею 191 га 2422 м^2 та по життєве право власності на будинок маєтку Хотин з урочищем «Дубина»; 2) на користь Кирила Свєшнікова переходило дві ділянки землі з усіма жилими і господарськими спорудами загальною площею 447 га 8811 м^2 (в січні 1928 р. від цієї ділянки було відчужено державний маєток Хотин загальною площею 58 га 2271 м^2); 3) на користь Софії Білімової переходило дві ділянки землі з усіма жилими і господарськими спорудами загальною площею 305 га 2 553 м^2.

Зважаючи на те, що маєток знаходився під кредитною заставою, відповідні виплати по кредиту розділялися відповідно до розмірів часток. Так, зокрема, на рахунок Софії Білімової припадала сплата частки в сумі 31 936 злотих; Кирилу Свєшнікову – 41 944 зл.; Варварі Свєшніковій – 17 068 зл. [4].

Згідно з рішенням Рівненського окружного суду від 21 жовтня 1937 р. спадкоємцями маєтку Кирила Свєшнікова були затверджені його дружина Надія Миколаївна Свєшнікова з правом до 1/7 частини, та діти Ігор та Ірена Свєшнікови з правом кожного з них до 3/7 частини маєтку [4].

Після входження території Західної України до складу УРСР велике землеволодіння ліквідовувалося. Згідно з даними радянських органів влади, на 1 липня 1939 р., маєток Хотинь-Лопавше, який перебував у власності Софії Білімової обіймав площу в 197 га [5, арк. 7 зв.]; маєток Хотин, який перебував у власності Кирила Свєшнікова займав площу в 327,5 га [5, арк. 7]; маєток Хотин, який перебував у власності Варвари Свєшнікової, охоплював площу в 74,8 га [5, арк. 6].

Звичайно, що матеріали іпотечної справи лише частково доповнюють інформацію про родину Свєшнікових, але інформація, яка в ній міститься може стати основою для подальших архівних пошуків.



Хотин Дубенського повіту. Маєток Свєшнікових.
Фото, 1915 р. З фондів РОКМ.

Джерела та література:

1. Булига О., Пономарьова Т. Археологічні матеріали Ігоря Кириловича Свєшнікова у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: зб. тез наук. конф. 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 8–10.
2. Гупало В. Ігор Кирилович Свєшніков: віхи життєпису // МДАПВ.– Львів, 2005.– Вип. 9.– С. 7–14.
3. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО) ф. 32, оп. 11, спр. 486.
4. ДАРО ф. 32, оп. 11, спр. 490
5. ДАРО ф. Р-635, оп. 1, спр. 2.
6. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка.– Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014.– Т. ІІ: Л–Я – С. 404–405
7. Малеєв Ю. Невтомний дослідник козацької старовини // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: зб. тез наук. конф. 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 41–45.
8. Малеєв Ю. Список наукових праць професора, доктора історичних наук Ігоря Кириловича Свєшнікова // Волино-Подільські археологічні студії.– Львів, 1998.– Вип. 1.– С. 5–10.
9. Мацкевий Л. Багатогранність таланту Ігоря Свєшнікова // Постаті української археології. Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині (далі – МДАПВ).– Львів, 1998.– Вип. 7.– С. 53–54.
10. Мельник Н. Хотин у житті Свєшнікових // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: зб. тез наук. конф. 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 53–57.
11. Мерперт М. Бронзовий вік у творчості Ігоря Свєшнікова // Постаті української археології. МДАПВ.– Львів, 1998.– Вип. 7.– С. 55–56.
12. Нікольченко Ю. Історико-краєзнавчі студії І. К. Свєшнікова // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: зб. тез наук. конф. 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 61–64.
13. Нікольченко Ю. Археологічні та історико-краєзнавчі студії І. К. Свєшнікова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, Політологія.– Маріуполь, 2012.– Вип. 4.– С. 92–99.
14. Погоральський Я. Пам'ятки доби Київської Русі у дослідженнях археологів Львівського університету // АДЛУ.– Львів, 2005.– Вип. 8.– С. 133–150.
15. Пономарьова Т. Архів І. К. Свєшнікова // Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: наук. зб.– Рівне, 2001.– С. 82–88.
16. Рудий В. Видатні та маловідомі археологи України (біографічні нариси): довідник.– Львів, 2007.– 324 с.
17. Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії // Археологічні дослідження Львівського університету.– Львів, 2005.– Вип. 8.– С. 11–45; Ситник О. Археологічна наука у Львові. Перша половина XX століття.– Львів; Жешів, 2012.– 365 с.
18. Суходуб З. Земля повертає пам'ять // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: зб. тез наук. конф. 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 66–73.
19. Юхимчук К. Ігор Свєшніков: нові штрихи до наукового портрету // Вісник Львівського університету. Серія історична.– Львів, 2014.– Вип. 50.– С. 244–255

Леонід Мацкевий

ІГОР КИРИЛОВИЧ СВЄШНІКОВ – ЛЮДИНА, НАУКОВЕЦЬ, ПЕДАГОГ І МУЗЕЙНИК

У далекому 1957 р. добре слово про львівських науковців, педагогів і музейників ми, тоді першокурсники Історико-філософського факультету КДУ, почули вже на першій лекції з археології, яку читав нам єдиний на факультеті член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін, родом із Білорусії. Він ще студентом пов'язав своє буття з Україною, беручи участь у розкопках легендарної Ольвії біля Миколаєва і продовжив уже як керівник цих досліджень все наступне життя. Л. М. Славін працював спочатку в ИИМК, у 1938 р. став директором ІА АН УРСР, а 1944 – очільником новоствореної єдиної тоді в Україні кафедри археології (з 1953 – археології та музеєзнавства КДУ). Він добре орієнтувався не тільки в українських, але й європейських наукових, педагогічних і музейних проблемах [10, с. 264–266].

На лекціях, в експедиціях і на засіданнях гуртка археології із фахівців Львова Л. М. Славін найчастіше згадував Ігоря Кириловича Свєшнікова, який тоді поєднував музейну, академічну та педагогічну працю. Маючи «умілі руки», він підтримував широкі зв'язки із висококваліфікованими спеціалістами різних галузей наукових знань, у яких постійно вчився. Про його доробок студенти КДУ знали по лекціях із 2-х основних та понад 10-ти спецкурсів і факультативів з багатьох наук, пов'язаних з археологією і музеєзнавством.

Згадуючи західноукраїнських археологів, наші викладачі особливо підкреслювали їх європейські наукові традиції та школу, якої тоді ще бракувало в інших регіонах Східної Європи. В академічній книгарні, яка була розташована поблизу університету, ми мали змогу придбати видання не тільки відділу археології ІСН АН УРСР, але й ЛДІМ, інших поважних установ, де рясніли роботи І. К. Свєшнікова та львівських науковців і музейників у цілому [20, с. 126–131; 22, с. 100–130; 23, с. 116–118; 24, с. 57–69; 25, с. 63–74; 46, с. 278–298; 48, с. 212–216; 49, с. 86–90; 50, с. 131–139; 51, 31 с. ; 52, с. 106–114]. Такий значний науковий доробок підтверджував думку Л. М. Славіна про І. К. Свєшнікова.

У кінці січня – на початку лютого 1960 р., достроково здавши екзамени та заліки, ми тоді 18 студентів II – III курсів, вирушили у Західні області України. Йдеться про Етнографічно-археологічну експедицію КДУ, яку очолив викладач етнографії Ю. І. Мережинський. Основним завданням нашого колективу були пошуки снігової людини у Карпатах і Прикарпатті. У ті роки по такій проблематиці лише в Тібеті працювало 10 експедицій із СІЛА. У Львові мені вже випало побачити наочно здобутки багатолітньої праці І. К. Свєшнікова як музейника і науковця. Це було пов'язано з тим, що в програмі

робіт нашої експедиції було відвідування музеїв, педагогічних і наукових установ, інших закладів науки і культури, включаючи експозиції, фондові матеріали та архітектуру і церковну проблематику. Більшість з нас уже була знайома з аналогічними установами Криму і Києва. Ці знання ми отримали під час численних практик, участі в археологічних та інших експедиціях, а також із літератури і подібним питанням, які були популярні у ті часи в гуртках НСТ КДУ. Тому, побачивши давні та сучасні європейські та світові зразки на заході України, ми були зачаровані ними. Особливо вразили фонди та експозиції львівських музеїв, зокрема, історичного, картинної галереї та етнографії. Приємне враження справила експозиція відділу первісного суспільства ЛДІМ, створена І. К. Свєшніковим.

У 1960 р. у Києві відбулася Об'єднана сесія Відділення історичних наук АН СРСР і Відділення суспільних наук АН УРСР. Куратор нашого гуртка археології Л. М. Славін вручив мені тоді, як старості гуртка та голові НСТ, запрошення на відвідування Пленарного та секційних засідань сесії. Коли на секції археології первісного суспільства розпочалася дискусія стосовно однієї із сокир доби енеоліту, академік АН УРСР П. П. Єфіменко сказав знамениті слова – «Нема чого тут обговорювати, поки ми не почуємо думку І. К. Свєшнікова». У той час це була очевидно одна з найвищих оцінок наукового рівня тоді ще кандидата історичних наук одним із авторитетніших у нас і за кордоном фахівця з первісного суспільства. Важливо, що це було сказано у присутності студентів і науковців, включаючи спеціаліста по енеоліту, чл.- кор. АН УРСР, директора ІА С. М. Бібікова.

З деякими науковими та науково-популярними роботами І. К. Свєшнікова по археології та музейній справі, як не дивно, мені пощастило познайомитися уже працюючи за державним розподілом після закінчення КДУ в КІАМ, який ще донедавна був філіалом Ермітажу. їх привіз із Львова наш новий директор музею М. І. Литвиненко в кінці 1962 р. Серед львівських археологів і музейних працівників наш директор на одне із перших місць ставив І. К. Свєшнікова. Саме його праці були мені у великій пригоді при роботах по створенню нової експозиції по первісному суспільству у КІАМ, яка була невдовзі відкрита і представлена майже виключно місцевими оригінальними матеріалами [27; 54].

Велика честь випала Керченському музею у 1963 р. Саме в цьому році 23 вересня – 2 жовтня



Учасники Середньодністерської новобудівної археологічної експедиції ІСН АН УРСР. З правої руки І. К. Свєшніков та підстароста села у 1926 р. П. М. Рибицький, а також водій І. В. Литвин і Л. Г. Мацкевий, с. Незвисько на Івано-Франківщині. Травень 1973 р.



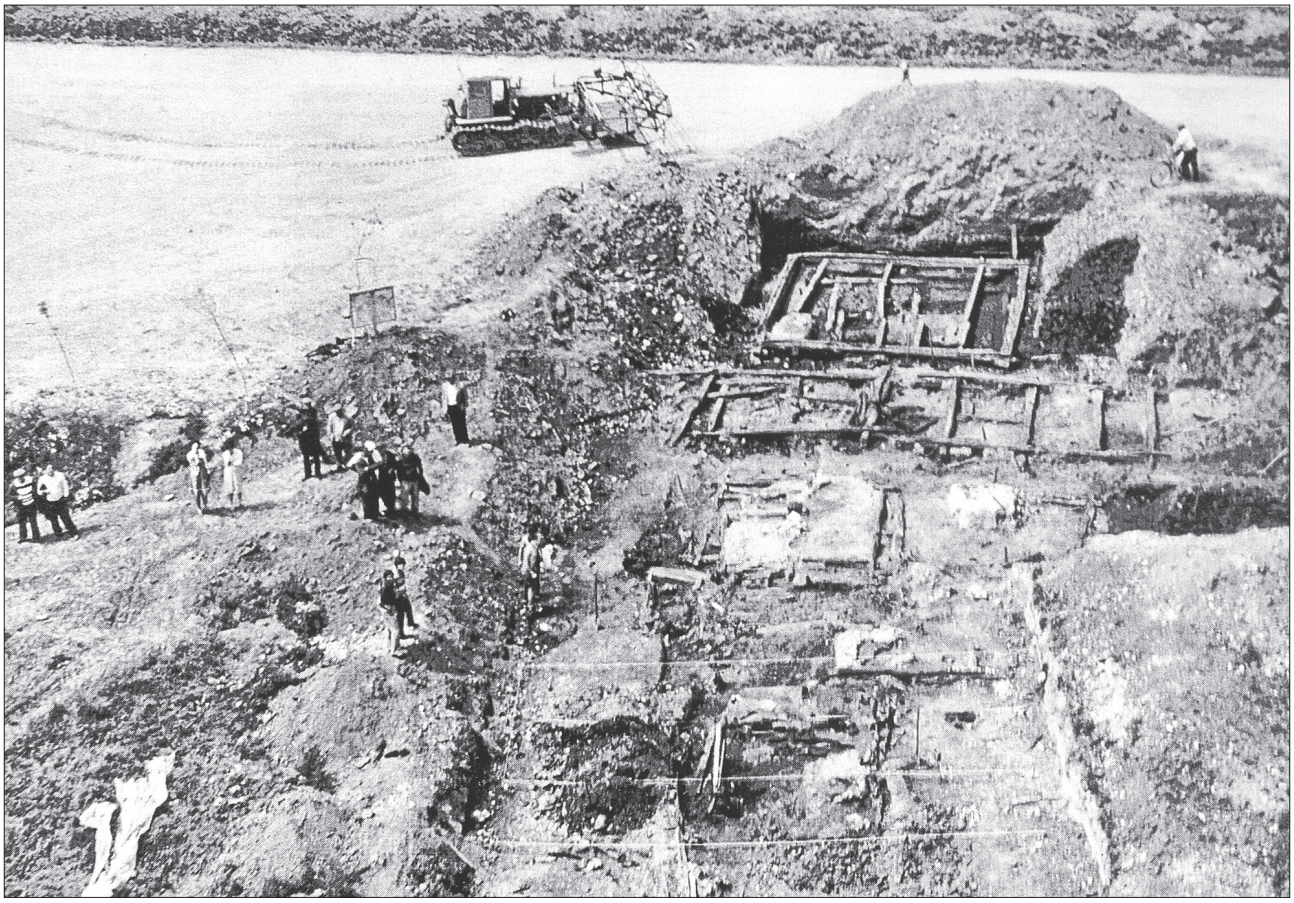
Дискусія на подвір'ї церкви св. Онуфрія у Львові під час опрацювання матеріалів із розкопок давньоруського поселення та на ймовірному місці захоронения Івана Федорова, а також інших пам'яток. З лівої руки невідома, І. З. Мицько, І. К. Свєшніков, Л. Г. Мацкевий, М. Б. Видашенко та П. С. Лінинський, Львів, вул. Б. Хмельницького, 36. Вересень 1975 р.

на базі музею відбулися Треті річні збори членів ОАТ [13, с. 90–95; 77, с. 101–106]. На засідання та різноманітні екскурсії по Криму та Чорноморському побережжю Кавказу, включаючи Кубанський край, прибуло близько 200 членів товариства та гостей із країни і зарубіжжя. На Пленарному засіданні, польових, музейних, інших проходах по пам'ятках брали участь фахівці багатьох спеціальностей із інститутів АН СРСР, АН УРСР і музеїв, працівники інших установ. Це були науковці, педагоги, музейники та краєзнавці, інші фахівці з Києва, Ленінграду, Москви, Львова, Одеси, Запоріжжя, Ужгорода, Кам'янець-Подільська, Севастополя, Сімферополя, Керчі, Ялти, Феодосії, Миколаєва, Чернігова, Донецька, Дніпропетровська, Кишинева та інших населених пунктів. Львів представляли дійсні члени товариства І. К. Свєшніков і О. П. Черниш. Дирекцією музею вони були зустрінуті як давні друзі та колеги. їх участь не тільки на засіданнях, але й польових проходах по археологічних, архітектурних та природознавчих пам'ятках Криму і Там ані принесли велику користь у наукових розробках по музеєзнавству та охороні культурної спадщини краю і невдовзі створенню УТОПІК, інших організацій.

Саме в цей час вийшов у світ дуже корисний для музейників збірник, у якому була опублікована стаття директора за часів підпорядкування КІАМ Ермітажу Ф. Т. Гусарова про консервацію московськими фахівцями видатної пам'ятки європейського значення, а саме склепу Деметри в Керчі [8, с. 115–120]. Крім того, в цьому ж збірнику колишній заступник директора ЛДІМ М. І. Литвиненко поділився своїми думками щодо важливого спеціального видання, у якому була широко використана література з музеєзнавства, а також врахована практика музейних установ України [3,192 с. ; 16, с. 121–131]. Серед працівників КІАМ тоді був один дипломований музеєзнавець, він же заступник і довготривалий т.в. о. директора. У цілому, для гостей, кримчан і працівників музею форум, здійснений ОАТ був корисним.

У 1967–1970 рр. вступивши до московської аспірантури, обрав її проходження переважно у ЛОИА АН СССР. У цей час мені неодноразово щастило зустрічатися з І. К. Свєшніковим на наукових конференціях, роботі в бібліотеках, архівах і музеях Києва. На сторінках подарованих своїх праць він висловив до мене «Щиру симпатію і дружбу» [32, 41 с.; 51, 31 с.]. Активними були також наші зв'язки з О. П. Чернишом і М. Ю. Смішком. їх поради по дисертації зіграли суттєву роль і допомогли мені навіть скористатися кримськими метеріалами доби мезоліту-неоліту, що зберігаються у ЛДІМ.

Після двох обов'язкових тоді років праці у КГУ за розподілом після аспірантури, мій керівник П. И. Борисковський висловив думку об'єднати вже у майбутній докторській кримські та кубанські матеріали, як зробив для заходу України І. К. Свєшніков поєднавши у своїй роботі значні території [32, 41 с.]. Це було пов'язано не тільки з науковими, але й значними фінансовими можливостями для польових досліджень у зв'язку з будівництвом великомасштабних зрошувальних систем у Криму і на Кубані та, відповідно, і значній археологічній джерельній базі.



Дослідження літописного Звенигорода. Фрагмент дороги та забудови XII ст., с. Звенигород на Львівщині.

Втім, на початку 1973 р. я скористався пропозицією О. П. Черниша подати документи до конкурсу на посаду ст. наукового співробітника очолюваного ним відділу археології ІСН АН УРСР. Такий «подвиг» закінчився успішно, хоча мені було вже відомо, що навіть в енциклопедіях у той час зазначалося, що ст. науковим в АН УРСР може стати лише доктор наук. Так розпочалася моя більше ніж сорокарічна робота в ІСН АН УРСР (після перейменування: – ГУ НАН України), з яких понад тридцять – разом із І. К. Свєшніковим. Невдовзі ми розпочали і зустрічі у складі наших родин – спільного дозвілля та екскурсій у Прибалтику, Білорусію, інші суміжні території, що було досить популярно у ті часи. При поїздках львівським трамваєм на обідню перерву, Ігор Кирилович, який був прекрасним оповідачем і мав значний досвід проведення екскурсій, знайомив мене з багатьма самими різноманітними питаннями науки і техніки, пов'язаними переважно зі Львовом і близькими територіями центра Європи.

Згодом моє вивчення «Галицької археології» продовжилося у Середньодністерській новобудівній експедиції, яку очолив І. К. Свєшніков, а я призначений його заступником [44, с. 341–342]. Під час переважно розвідкових обстежень було відкрито понад 40 археологічних пам'яток, що перевищувало кількість відомих у регіоні майже вдвічі. Важливою була і фіксація серед них 9-ти поселень доби мезоліту і неоліту, розкопки яких на цій території ще не проводилися. Це завдання було виконане вже Прикарпатською експедицією ІЄН у 1973 та в наступні роки і не де-небудь, а в с. Незвиських, жартома і очевидно невипадково пойменованих «Галицькими Помпеями» [18, с. 36–38]. У 1926 р. на околицях цього села Леон Козловський і Ян Брик разом із лондонськими фахівцями Робертом В. Гутчинсоном і Джоном П. Престоном проводити розкопки трипільських поселень [85, p. 19–26]. Відомому вченому і популяризатору науки Гардону Чайлду результати таких робіт дозволили оповісти на багатьох мовах про одну із перших цивілізацій на території України [83, 104 p.]. Нам пощастило зустрітися з учасницею цієї експедиції П. Г. Штефанюк і П. М. Рибицьким, який був місцевим підстаростою у той час. їх спогади стали у пригоді нашим роботам. У Незвиських був мій «дебют» у польових дослідженнях на заході України, а І. К. Свєшніков отримав букет польових квітів із нагоди 40-літнього ювілею своїх археологічних проходів. Саме в цих околицях було згодом вперше на значних площах досліджено багато мезолітичних і неолітичних поселень зі значною джерельною базою відображеною згодом у монографічних та інших працях.

Мені випало брати участь і переймати досвід І. К. Свєшнікова і при розкопках у Львові під час пошуків поховання першодрукаря Івана Федорова та на Замковій Горі (Високий Замок) [1, с. 297–299; 2, с. 264–265; 38, с. 57–63]. Саме у цей час здійснювалося створення Музею книгодрукування, який згодом став філіалом ЛКГ. Відповідно були розпочаті і охоронні археологічні роботи на території майбутнього музею [1, с. 299; 17, с. 83]. Завдяки зусиллям начальника експедиції І. К. Свєшнікова, погодилися взяти участь у таких роботах троє працівників ІСН, а Б. Г. Возницький долучив до них стільки ж співробітників ЛКГ. Через тиждень І. К. Свєшніков опинився у лікарні, а мене попрохав продовжити такі дослідження. На зміну більшості працівників експедиції прийшло 5 студенток ЛДУ, які за станом здоров'я не поїхали у колгосп «на буряки». Невдовзі дівчата загадково зникли. Втім, достроково виписався із лікарні І. К. Свєшніков і разом із аспірантами В. М. Коноплею та І. З. Мицьком роботи були завершені. Несподіванкою став «скарб» із 100 пляшок з етикетками «Рислінг. Абрау-Дюрсо» і написом «КГБЗ. 1938», знайдений у культурному шарі княжої доби. Такі роботи дали мені можливість поповнити свій досвід вивчення пам'яток середньовіччя і нової доби у Львові.

У 70-тих рр. і в наступний час я брав участь і в дослідженнях І. К. Свєшніковим літописного Звенигорода, де розвідкові роботи велись ще у XIX ст., а розкопки були розпочаті ним та іншими фахівцями ЛДІМ і ЮН АН УРСР у 50-тих і продовжені в наступних роках XX ст. [45, с. 385; 65, 48 с.; 93, s. 47–53]. Саме такі студії стали зразком комплексного, міждисциплінарного аналізу, характерного для різноманітного складу джерельної бази, включаючи літописні згадки та пам'ятки мистецтва, а особливо вироби із деревини та металів [11, с. 494–507; 40, с. 226–227; 66, с. 201–202; рис. 3–4].

На Дрогобиччині, де я також працював в експедиції, очолюваною І. К. Свєшніковим, характерною особливістю давніх об'єктів була погана збереженість органічних решток. Особливо це виявилося помітним при розкопках курганів [41, с. 370; 61; 62, с. 152–158; 63, с. 158–181]. Втім, на деяких з них усе ж таки зберіглися остеологічні рештки, які аналізувала антрополог Т. С. Кондукторова. Участь у цих роботах І. К. Свєшнікова стала для мене важливим етапом вивчення такої специфіки.

Особливо масштабні роботи були здійснені Ігорем Кириловичем при комплексному, міждисциплінарному дослідженні місця битви під Берестечком у 1651 р. [67, 96 с. ; 69, 302 с. ; 70, с. 136–142; 90, s. 216–221; 92, s. 66–98; рис. 5]. Його енциклопедичні знання, а також участь у польових і камеральних роботах цілого ряду фахівців, що представляли значну кількість наукових дисциплін дали небувалі результати для цього етапу в історії України та Європи у цілому. Це були фактично перші багаторічні



Дослідження Звенигорода. З лівої руки третій І. К. Свєшніков, а також екіпаж вертольоту та місцеві жителі, с. Звенигород на Львівщині.

напрацювання, які дозволили вирішувати й певні методичні проблеми при вивченні таких пам'яток повсюдно.

Старше покоління науковців дотримувалося думки, що відділ археології розпочав свою діяльність 8 лютого 1940 р. У 1980 у відзначенні цієї події взяли участь і ветерани, представлені фундатором відділу М. Ю. Смішком, найбільш довголітнім завідувачем О. П. Чернишом та І. К. Свєшніковим.

Багато користі мені принесла й участь разом з моїм учителем, колегою і другом в Українсько-польській експедиції на посадах наукових консультантів [81, с. 87; 84, s. 205–213; 86, p. 106–125]. Різноманітна програма робіт експедиції, особливо на початку 90-х рр. включала в основному почергові розвідкові обстеження особливо на прикордонних територіях України, Польщі та Словаччини. Це було пов'язано частіше з подібностями природного середовища, яке нерідко не співпадало з сучасними державними кордонами. Окрім суто наукової роботи, значне місце займала і культурно-екскурсійна програма, що включала відвідування різноманітних архітектурних, побутових, інших пам'яток, включаючи й церковні. Були також можливості відвідування бібліотек і архівів, участь у наукових конференціях, багатьох подібних заходах.

І. К. Свєшніков був одним із фундаторів ЛООУТОПІК. Останні 30 років свого життя він очолював Археологічну секцію товариства і був незмінним членом його Президії. Завдяки активній співпраці з очільниками цієї обласної організації і перш за все І. А. Кудіним [15, с. 59–60], а в республіканському масштабі – Д. Я. Телегіним і П. Т. Троньком, на Львівщині вдалося здійснити значну роботу по охороні та збереженню багатьох пам'яток не тільки місцевого, але й європейського і світового значення [79; 80]. Багато зроблено в цьому плані і



Козацькі могили.
Урочище Гайок. Розкопки,
с. Пляшева на Рівненщині. 1979 р.



Підсумкова археологічна наукова конференція.
З правої руки перший І. К.Свєшніков, а також
Л. Г. Мацкевий і В. Д. Гупало. Краків. Грудень 1993 р.

Б. Г. Возницьким, В. А. Овсійчуком, іншими активістами і керівниками цілого ряду музеїв, академічних, та педагогічних закладів [4, 144 с.; 5, 8 с.; 6, 10.XII; 57, с. 3–28; 74, 29 с.]. І. К. Свєшніков викладав також курс археології у ЛДУ і проводив археологічну практику студентів багатьох педагогічних установ, а також був членом Вченої ради ЛКГ [7, 310 с.; 9, 50 с.; 12, с. 333]. Значну увагу він приділяв також і публікаціям у газетах, інших засобах масової інформації [21, 4.09; 26, 25.02; 53, 4.08; 56, 22.02; 76, 3.08].

Лебединою піснею І. К. Свєшнікова став польовий сезон на Дубенщині та останні його хвилини у житті [94, s. 297–303]. Це була і остання пісня про рідне йому Дубно, відоме у всьому світі за твором М. В. Гоголя «Тарас Бульба» – символу людського духу, патріотизму та мужності. Такі якості були характерні і для І. К. Свєшнікова.

Проживши майже 80 років від початку і до кінця буремного XX ст., І. К. Свєшніков постійно вчився і самотужки освоїв багато наукових дисциплін. Втім, він постійно спілкувався із відповідними фахівцями, уважно вислуховував їх поради вчився у них і не відмовлявся від співавторства. Це дозволило йому відкривати нові горизонти у науці, особливо завдяки комплексному, міждисциплінарному аналізу джерельної бази [66, с. 201–202]. Цьому сприяло й знання багатьох мов. Він досконало володів французькою, польською і російською, а зі словником – багатьма іншими. За більш як півстолітню наукову діяльність ним здійснювалися розкопки пам'яток, датованих від доби неоліту до нового часу [28, с. 55–65; 33, с. 137–140; 48, с. 212–216; 52, с. 106–114; 55, 29 с.; 59, с. 44–53; 78, с. 89–114; 87, s. 15–18]. Це були поселення (стоянки) [7, 310 с.; 22, с. 100–130; 59, с. 44–53], селища [35, с. 15–24], городища [65,48 с.; 71, с. 101–103; 94, s. 297–303], кургани [34, с. 315–316; 36, с. 45–47; 41, с. 370], безкурганні поховання, включаючи мегалітичні [38, с. 57–63; 51, 31 с.; 62, с. 152–158], майстерня по обробці янтарю [91, p. 166], копальня по видобутку кременю [31, с. 114–121], місце битви під Берестечком [69, 302 с.], опис скарбів [29, с. 10–27; 58, с. 52–58]. Відображав він племінний склад населення [30, s. 42–46; 88, s. 39–107], процес обробки кременю [89, s. 222–226], одяг і озброєння українського козацтва середини XVII ст. [68, с. 49–52; 70, с. 136–142; 72, с. 161–170], пам'ятки мистецтва [37, с. 94–96] та релігійні уявлення [39, с. 100–103], а також карбування монет [60, с. 268–278]. Він писав самостійно і був співавтором із багатьма колегами [14, 196 с.; 45, с. 384–385] та молодими науковцями [42, с. 370–371; 43, с. 401–402; 95, s. 177–197]. Це могла бути знавець виробництва шкіряного взуття [73, 122–129], архітектори [11, с. 494–507; 12, с. 333], музеєзнавці [41, с. 370; 46, с. 278–298], зоологи і ботаніки [47, с. 71–73; 82, с. 41–44], мистецтвознавці [6, 10.XII], а також інші спеціалісти [9, 50 с.; 19, с. 85–91]. Важливі й путівники-довідники, виконані ним [64, 96 с.; 65, 48 с.; 67, 96 с.; 75, 116 с.]. Зразковим прикладом саме комплексного, міждисциплінарного аналізу становлять роботи по відродженню забутого Богом і людьми Одеського замку і перетворенню його в музей-заповідник X–XVIII ст. Таке вдалося завдяки зусиллям по археології І. К. Свєшнікова, роботам по реставрації історика-мистецтвознавця В. А. Овсійчука, а також загальному керівництву, коли очільник не гребує працювати лопатою, авторству експозиції, мистецтвознавцю Б. Г. Возницькому. Саме так твори образотворчого та прикладного мистецтва були вперше введені в постійну експозицію музею трьома авторами [4, с. 130].

Ігор Кирилович Свєшніков залишив пам'ять про себе не тільки як людина, але й як подвижник своєю невтомною науковою і науково-просвітницькою працею.



Відділ археології ІСН АН УРСР. На світлині відсутні Л. І. Крушельницька та В. П. Савич. Львів, вул. В. Винниченка, 24 (тоді-Радянська). 8 лютого 1980 р.

Джерела та література:

1. Багрий Р. С., Могитич И. Р., Ратич А. А., Свешников И. К. Раскопки во Львове // АО-1975. – М., 1976. – С. 297–299.
2. Багрий Р. С., Могитич И. Р., Свешников И. К. Работы Древнерусского отряда Львовской экспедиции // АО-1976. – М., 1977.– С. 264–265.
3. Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М. Нариси музейної справи.– К., 1959.– 192 с.
4. Возницький Б. Г. Одеський замок.– Львів: Каменяр, 1977.– 144 с.
5. Возницький Б. Г. Антична скульптура у збірці Львівської галереї мистецтв.– Львів: Світ, 2001.– 8 с.
6. Возницький Б. Г., Пшеничний М., Свєшніков І. К., Яковчук П. Замок чекає господаря // Червоний прапор.– 1988.– 10 грудня.
7. Герета І. П., Грибович Р. Т., Мацкевой Л. Г., Пелещишин М. А., Потушняк М. Ф., Савич В. П., Свєшніков І. К., Черниш О. П. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку.– К., 1981.– 310 с.
8. Гусаров Ф. Т. Консервація склепу Деметри // ЗДРМ. Вип. 2.– К., 1961.– С. 115–120.
9. Данилюк А. Г., Купчинський О. А. Методичні поради та питальник для збирачів пам'яток етнографії, фольклору і топонімії.– Львів, 1989.– 50 с.
10. Захарук Ю. Н. К 60-летию Л. М. Славина // СА.– М., 1966.– № 3.– С. 264–266.
11. Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник, 1981.– Ленинград, 1983.– С. 494–507.
12. Иоаннисян О. М., Свешников И. К., Могитич И. Р. Работы Звенигородского отряда // АО-1978.– М., 1979.– С. 333.
13. Клейман И. Б. (И. К.). Третье годичное собрание Одесского археологического общества // КС ОГАМ за 1963 год.– Одесса, 1965.– С. 90–95.
14. Крушельницька Л. І., Мацкевой Л. Г., Свєшніков І. К., Попович І. І., Балагурі Е. А., Герета І. П. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза.– К., 1982.– 196 с.
15. Кудін І. А. Львівська обласна: підсумки і плани // ПУ.– 1986.– № 4.– С. 59–60.
16. Литвиненко М. І. Посібник який вимагає покращення // ЗДРМ. Вип. 2.– К., 1961.– С. 121–131.
17. Мацкевий Л. Г. Археологічні пам'ятки Львова.– Львів: Логос, 2008.– 224 с.
18. Мацкевой Л. Г. Исследования мезолита и раннего неолита в Ивано-Франковской, Львовской и Закарпатской областях в 1973–1974 г.г. // НОСА.– К., 1975.– С. 36–38.
19. Мицик Ю. А., Свєшніков І. К. У світлі німецької хроніки // Жовтень.– 1985.– № 7.– С. 85–91.
20. Свешников И. К. Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея // КСИИМК. Вып. 43.– М., 1952.– С. 126–131.
21. Древний Звенигород // Львовская правда. Львов,– 1954.– 4 вересня

22. Свешников И. К. Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // СА. Т. XX.– М., 1954а.– С. 100–130.
23. Свешников И. К. Исследования в с. Звенигород Львовской области // КСДПИ. Вып. 4.– К., 1955.– С. 116–118.
24. Свешников И. К. Могильник в с. Звенигород Львовской области // КСИИМК. Вып. 63.– Л., 1956.– С. 57–69.
25. Свешников И. К. Могильники липицкой культуры во Львовской области (Раскопки у сс. Звенигород и Болотное) // КСИИМК. Вып. 68.– Л., 1957.– С. 63–74.
26. Свешников И. К. Интересные находки в с. Зарудцы // Львовская правда.– Львов, 1958.– 25 лютого
27. Свешников И. К. Памятники племён бронзового века Прикарпатья и Западной Подолии. Автореф. дис… канд. истор. наук. ИИМК.– М., 1958.– 16 с.
28. Свешников И. К. Памятники культуры шнуровой керамики у с. Здолбица // КСИА. Вып. 85.– М., 1961.– С. 55–65.
29. Свешников И. К. О символике вещей Михаловских кладов // СА.– М., 1968.– № 1.– С. 10–27.
30. Свешников И. К. К вопросу о племенном составе населения Прикарпатья и Волыни в конце II и начале I тысячелетия до н.э. // Międzynarodowy Kongres Słowiańskiej Archeologii.– Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.– S. 42–46.
31. Свешников И. К. Кремнёвые копи у с. Городок Ровенской области // КСИА. Вып. 117.– М., 1969а.– С. 114–121.
32. Свешников И. К. История населения Предкарпатья, Подолии и Волыни в конце III – начале II тысячелетия до н.э. Автореф. на соискание…доктора исторических наук.– М., 1971.– 41с.
33. Свешников И. К. Племена Комаровской культуры – северные соседи фракийских племён // Тезисы докладов на I Международном конгрессе по фракийской археологии.– София, 1972.– С. 137–140.
34. Свешников И. К. Раскопки Кульчицкого могильника в Предкарпатье // АО-1971.– М., 1972а.– С. 315–316.
35. Свешников И. К. Памятники почапского типа в верховьях Западного Буга // SA. T. XXL – Bratislava, 1975.– № 1.– С. 15–24.
36. Свешников И. К. Раскопки курганного могильника у с. Болеховцы под Дрогобичем // АИУ-1976–1977.– Ужгород, 1978.– С. 45–47.
37. Свешников И. К. Первобытное искусство Прикарпатья и Волыни как отражение верований и экономики древнего общества // Конференция «Идеологические представления древних обществ». Тезисы докладов.– М., 1980.– С. 94–96.
38. Свешников И. К. Поиски погребения Ивана Фёдорова и его надгробной плиты // Фёдоровские чтения 1978 года.– М., 1981.– С. 57–63.
39. Свешников И. К. Идеологические представления первобытных охотников, земледельцев и скотоводов Прикарпатья и Волыни // Конференция «Религиозные представления в первобытном обществе».– М., 1987.– С. 100–103.
40. Свешников И. К. Новые произведения древнерусского искусства из Звенигорода под Львовом // Задачи археологии в свете решений XXVII съезда КПСС.– М., 1987а.– С. 226–227.
41. Свешников И. К., Козак В. И. Раскопки курганов возле Дрогобича // АО-1976.– М., 1977.– С. 370.
42. Свешников И. К., Конопля В. М. Раскопки и разведки в бассейне р. Иквы // АО-1976.– М., 1977.– С. 370–371.
43. Свешников И. К., Конопля В. М., Кучинко М. М. Роботы Млыновского отряда // АО- 1978.– М, 1979.– С. 401–402.
44. Свешников И. К., Мацкевой Л. Г. Исследования Среднеднестровской экспедиции // АО-1973.– М., 1974.– С. 341–342.
45. Свешников И. К., Мацкевой Л. Г., Крушельницкая Л. И., Могитич И. Р., Иоаннисян О. М., Козак В. И. Исследования на Львовщине // АО-1977.– М., 1978.– С 384–385.
46. Свешников И. К., Потушняк Ф. М., Тимощук Б. А. и др. Археологические работы музеев в СССР за 1955–1956 гг. // СА.– М., 1957.– № 4.– С. 278–298.
47. Свешников И. К., Татаринов К. А., Шевченко С. В. Природное окружение населения древнерусского Звенигорода // ПСЭ. Ч. II.– Львов, 1986.– С. 71–73.
48. Свєшніков І. К. Звіт експедиції до с. Затока Львівської області // АП. Т. II.– К., 1949.– С. 212–216.
49. Свєшніков І. К. Поховання XI ст. н.е. в Смільниці коло Старого Самбора // АП. Т. I.– К., 1949а.– С. 86–90.
50. Свєшніков І. К. Розкопки в с. Костянці на полі Лиственщина // АП. Т. IV.– К., 1952.– С. 131–139.
51. Свєшніков І. К. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі.– Львів, 1957.– 31 с.
52. Свєшніков І. К. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав Тернопільської області // Археологія. Т. XI.– К., 1957а.– С. 106–114.
53. Свєшніков І. К. Свідки сивої давнини // Вільне життя. Тернопіль, 1957–6.4.08.
54. Свєшніков І. К. Львівський державний історичний музей. Відділ історії первісного суспільства: Путівник – Львів: Кн.– журн. Вид-во, 1958.– 44 с.
55. Свєшніков І. К. Підсумки досліджень культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля.– Львів: ЛДІМ, 1958а.– 29 с.
56. Свєшніков І. К. Про що говорять розкопки // Медичні кадри. Львів, 19586. 22.02.
57. Свєшніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952–1957 р.р. Львів, 1959. С. 3–28.
58. Свєшніков І. К. Два бронзові скарби в Станіславській області // МДАПВ. Вип. 3. К., 1961. С. 52–58.
59. Свєшніков І. К. Пам'ятники культур шнурової кераміки в басейні р. Устя // МДАПВ. Вип. 4. К., 1962. С. 44–53.
60. Свєшніков І. К. До історії карбування монет у Львові // ЩВ. Вип. 1. Львів,1964. С. 268–278.

61. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н.е.– К.: Наукова думка, 1974.– 208 с.
62. Свешников І. К. Племена культури кулястих амфор // СНПВ.– К., 1974а.– С. 152–158.
63. Свєшніков І. К. Племена культур шнурової кераміки // СНПВ.– К., 19746.– С. 158–181.
64. Свєшніков І. К. Довідник з археології України: Львівська область.– К.: Наукова думка, 1976.– 96 с.
65. Свєшніков І. К. Звенигород. Краєзнавчий нарис.– Львів: Вид-во «Каменяр», 1987.– 48 с.
66. Свєшніков І. К. Проблема комплексного дослідження міст Південно-Західної Русі і розкопки Звенигорода під Львовом // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції.– О., 1989.– С. 201–202.
67. Свєшніков І. К. Музей-заповідник «Козацькі могили». Путівник.– Львів, 1990.– 96 с.
68. Свєшніков І. К. Одяг і озброєння українського козацтва середини XVII ст. // Тези доповідей II-гої Республіканської науково-теоретичної конференції.– Рівне, 1991.– С. 49–52.
69. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком.– Львів: Слово, 1993.– 302 с.
70. Свєшніков І. К. Вогнепальна козацька зброя періоду Визвольної війни 1648–1654 рр. за матеріалами з розкопок місця Берестецької битви // ПЦП. Вип. 2.– К., 1993а.– С. 136–142.
71. Свєшніков І. К. Історія Звенигорода в світлі літописів XI–XII ст. // Тези доповідей конференції «Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції».– Львів, 19936.– С. 101–103.
72. Свєшніков І. К. Озброєння козацького війська за матеріалами розкопок місця Берестецької битви 1651 р. // УКВЕС. Вип. 2.– К., 1993в.– С. 161–170.
73. Свєшніков І. К., Брайчевська О. А. Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького // Археологія.– К.: Наукова думка, 1990.– № 3.– С. 122–129.
74. Свєшніков І. К., Власова Г. М. Організація історико-побутових експедицій в історичних і краєзнавчих музеях.– К.: КДІМ, 1960.– 29 с.
75. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область.– К.: Наукова думка, 1982.– 116 с.
76. Свєшніков І. К., Сидоренко В. А. У глибину століть.– Рівне, 1971. 3.08.
77. Славін Л. М. Створення Одеського археологічного товариства // ЗДРМ. Вип. 2.– К., 1961.– С. 101–106.
78. Смішко М. Ю., Свєшніков І. К. Могильник III – IV н.е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. Вип. 3.– К.,1961.– С. 89–114.
79. Телегін Д. Я. Речі говорять.– К.: Наукова думка, 1978.– 102 с.
80. Тронько П. Т. (главный редактор). Памятники истории и культуры Украинской ССР.– К.: Наукова думка, 1987.– 736 с.
81. Цигилик В. М. Спільна Українсько-польська археологічна експедиція // StA. № 1.– Львів, 1993.– С. 87.
82. Шевченко С. В., Свєшніков І. К. Ботанічні знахідки ХП ст. // УБЖ. Т. 41.– К., 1984. № 6.– С. 41–44.
83. Childe V. Gordon. Man Makes Himself.– London: Watts and Ko, 1956.– 104 p.
84. Cyhyłyk W., Machnik J. Pierwsze wspólne polsko-ukraińskie archeologiczne badania terenowe w międzyrzeczu Sanu i Dniestru // AAC. T. XXII.– Kr., 1993–1994.– S. 205–213.
85. Hutchinson Robert W. and Preston John P. Excavations at Niezwiska, Poland Jury 1926 // AAA. Vol. XVII. № 1–2.– London, 1930.– P. 19–26.
86. Machnik Jan, Cyhyłyk Votodymyr, Hrybovyd Roman, Hupało Vira, Mackevyj Leonid, Petehyryć Volodymyr, Sosnowska Ewa, Tunia Krzysztof. 3.2. Archaeological Surface Survey in the Stryjaź River valley // Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from Neolithic to early mediaeval period. Results of the Research of the Polish- Ukrainian expedition. Part 1.– Kraków, 2006.– P. 106–125.
87. Swiesnikow I. K. Ze studijów nad kulturą ceramiki sznurowej na Wołuniu, Podkarpaciu i Podolu // SPKOK.– Kraków, 1966, styczeń – czerwiec.– S. 15–18.
88. Swiesnikow I. K. Kultura komarowska // AP. T. XII. Z. 1. Wrocław, 1967. S. 39–107.
89. Swiesznikow Igor K. Kzremieniarstwo kultury sznurowej na Wołynia // ZOW. T. 33.– Wrocław-Warszawa, 1967a.– S. 222–226.
90. Swiesznikow I. K. Obraz czy portret // ZOW. T. XLVI.– Wrocław, 1980. № 3.– S. 216–221.
91. Svieshnikov I. K. An Amber Workshop in the Early-Feodality of Zwenigorod near Lvov // PMZ. Z. 41.– Warszawa, 1990.– P. 166.
92. Swieznikow I. K. Bitwa pod Beresteczkiem w świetle źródeł histoiysznych i wyników badań archeologicznych // MW. T. V.– Warszawa, 1992.– S. 66–98.
93. Swiesznikow I. K. List z Przemyśla z początków XII wieku // RP. T. 31.– Przemyśl, 1995. Z. 1.– S. 47–53.
94. Swiesznikow I. K. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // MSROA. T. 17. Rzeszów-Przemyśl-Sandomierz-Tamów, 1996. S. 297–303.
95. Swiesznikow Igor K., Hupalo Vira D. Uwagi na temat chronologii obiektów na grodzie właściwym w Dżwinogrodzie (Zvenygorod) koło Lwowa// SpA. T. 48.– Kraków, 1996.– S. 177–197.

Катерина Юхимчук

МУЗЕЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІГОРЯ СВЄШНІКОВА (1945–1959 рр.)

Цього року виповнюється 100 років від дня народження Ігоря Кириловича Свєшнікова (19 жовтня 1915 р.– 20 серпня 1995 р.) – відомого українського археолога, історика-краєзнавця, музеолога, доктора історичних наук, дійсного члена Польської академії наук. Постать вченого є, безперечно, непересічною в наукових колах. Знаний, перш за все, як один з провідних спеціалістів з археології періоду енеоліту та доби бронзи, дослідник давньоруських городищ та козацьких старожитностей, за своє життя він зробив вагомий внесок у розвиток археологічної науки XX ст. Проте, серед його заслуг, поряд із науковими досягненнями, вартує уваги ще один вид діяльності – музейна, яка стала не меншим здобутком у науковій кар'єрі археолога.

Відзначимо, що впродовж останніх років значна увага дослідників приділялася висвітленню наукової та публіцистичної діяльності ученого, його біографії, наукових зацікавлень. Це стосується публікацій, що належать перу його колег-співробітників, учнів або тих, кому доводилося особисто знати українського археолога: Леоніда Мацкевого [15], Миколи Мерперта [16], Юзефа Нікольченка [17], Олександра Булиги [5; 19], Тетяни Пономарьової [5; 18; 19], Віри Гупало [7; 8], Юрія Макєєва [14] та інших. Однак, незважаючи на здобутки науковців у вивченні творчого доробку І. К. Свєшнікова, поза межами досліджень, фактично, залишилася діяльність вченого як музейника*. Зокрема, його чотирнадцятирічна робота у Львівському історичному музеї (далі ЛІМ), участь у формуванні археологічного музею Львівського університету, музею-заповідника «Поле Берестецької битви», співпраця з іншими музеями України; діяльність та успіхи у справі охорони та збереження археологічних пам'яток, в тому числі і національного значення.

Метою цього дослідження є розглянути діяльність вченого під час його роботи у ЛІМі (1945–1959 рр.): проаналізувати етапи формування І. Свєшнікова як музеєзнавця, описати його працю; підкреслити здобутки у розвитку музейної справи цієї установи.

Джерельною базою для написання роботи слугували документи та матеріали фонду Р-2591 (Історичний музей) Державного архіву Львівської області (далі ДАЛО): протоколи засідань працівників, звіти відділів та музею, плани роботи відділів музею, довідки про роботу музею [9; 10; 11]; фондів Архіву Львівського історичного музею: книги наказів, інвентарні книги [2; 3; 4;], а також опубліковані спогади І. Свєшнікова [26].



Ігор Свєшніков.
Фото, 1933 р. Фонди РОКМ.

Розгляд музейної діяльності вченого доцільно розпочати з моментів формування його як музеєзнавця. Адже свою цікавість до музейної справи Ігор Свєшніков проявив ще з юнацьких літ. Майбутній археолог під час навчання у гімназії м. Дубна (1930–1935 рр.) часто навідувався до так званого краєзнавчого музею з невеликою збіркою старовинних речей у Дубенській ратуші, де із задоволенням допомагав директорові музею Мєчиславу Шульмінському впорядковувати зібрані старожитності [8, с. 7]. Саме там, як згодом зазначав у своїх спогадах Ігор Кирилович, «відбулася його перша зустріч із музеєм і відтоді поняття про музей в його уяві пов'язалось із місцем, де зберігаються наочні сліди минулого [26, с. 4]». В подальшому така співпраця завершилася призначенням у 1939 р. юного дослідника, на той час вже студента юридичного та гуманістичного факультетів Львівського університету, завідувачем відділом археології Дубенського краєзнавчого музею на громадських засадах [26, с. 5]. Це дозволило І. Свєшнікову надалі вдосконалювати свої навики у музейній справі.

Необхідні у музейній роботі ази з реставрації та систематизації артефактів Ігор Свєшніков також

* Це питання фрагментарно висвітлюють праці Е. Зарубій [12], Ю. Пшеничного [20], О. Ситника[29], О. Булиги та Т. Пономарьової [5; 19]

здобув під час навчання в університеті*. Зокрема, під час проходження восени 1938 р. обов'язкової тритижневої практики із консервації та реставрації речей у лабораторії Міського музею старожитностей Червенської землі. Ця робота настільки захопила молодого науковця, що фактично до червня 1939 р. він щоденно з'являвся у музеї. Керували практикою Ірена Сівек, кустош (хранитель) музею, та ад'юнкт кафедри археології Маркіян Смішко, інколи консультував професор Леон Козловський [26, с. 7]. Згодом у своїх спогадах дослідник згадуватиме: «Я із захопленням займався музейною роботою. Мене приваблювала можливість безпосереднього контакту із старовинними речами, повернення їм первісного вигляду, пізнання особливостей предметів різних епох. За речами бачились цілі покоління далеких предків з їх працею, життям, турботами і радощами» [26, с. 7]. Варто зазначити, що зібрання музею старожитностей Червенської землі у подальшому стало основою колекції Відділу археології ЛІМу. Тому з початком роботи у ЛІМ, частина археологічної колекцій виявилась Ігорю Кириловичу доволі знайомою.

Слід також відмітити значні зацікавлення археолога музеями Львова в період його навчання. Ставши у 1939 р. співробітником Дубенського музею, він отримав посвідчення, що давало йому право безкоштовно відвідувати усі музеї, що входили до Асоціації польських музеїв. Тому, не втрачаючи можливості, весну 1939 р. дослідник провів оглядаючи експозиції львівських музеїв. Така зацікавленість вченого відіграла важливу роль у сприйнятті основних принципів побудови музейної експозиції, які у подальшому виявилися корисними під час роботи у ЛІМі.

Свою діяльність у Львівському державному історичному музеї, Ігор Свєшніков розпочав у 1945 р. доволі спонтанно, і, можна навіть сказати, випадково. У березні цього ж року райвоєнкомат у смт. Козині Рівненської області відправив його до Львова для обстеження та можливої операції у шпиталь по вул. Раппопорта, оскільки 17 березня 1944 р. вчений був поранений в обидві ноги уламками снаряда [8, с. 9]. Під час цього візиту Ігор Кириловичзустрівся з давнім приятелем по університету Казимиром Журовським**, який працював у Львівському історичному музеї. У зв'язку з репатріацією поляків, бажаючи виїхати у Польщу, Журовський шукав заміну на свою посаду завідувача відділу історії первісного суспільства, яку запропонував Свєшнікову. Як згадував сам дослідник: «Про таке я не міг мріяти через відсутність закінченої вищої освіти та радянського паспорта, якого я не мав як житель сільської місцевості» [26, с. 11]. Та це не стало перешкодою, наказом від 20 травня 1945 р. він був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника та невдовзі призначений завідувачем відділу історії первісного суспільства, де водночас став єдиним його працівником [26, с. 11].

Друга світова війна негативно вплинула на стан музейної справи у Львові. Історичний музей, переживши великі втрати в часи війни, майже припинив свою науково-дослідну діяльність. У післявоєнний час згідно проведеної інвентаризації наприкінці 1944 р. у фондах установи налічувалось всього 8 832 одиниці збережень з археології [6, с. 315]. В окремих збірках можна було недорахуватися частини експонатів, які зникли безвісти або ж були вивезені за кордон. Значна частина археологічних колекцій, насамперед, кераміка, залишалася не облікованою. У вересні 1944 р. із встановленням радянської влади ЛІМ було повернуто до довоєнної структури і, незважаючи на те, що війна ще продовжувалася, працівники музею взялись до його відновлення. Казимир Журовський, завідувач відділу «Історії первісного суспільства», одразу ж розпочав роботу із відновлення експозиції [12, с. 158]. На зборах працівників музею 25 вересня 1944 р. він зазначав, що вже «перевірено списки фондів археології і складено опис експонатів, вивезених німцями, розпочата підготовка до інвентаризації фондів та експозиції. Потрібна допомога в підготовці експозиції» [9, арк. 9]. Проте, через його виїзд у квітні 1945 р. до Польщі експозиція так і не була цілком сформована і потребувала ще багатьох доопрацювань.

* У 1935 р., закінчивши Дубенську гімназію, І. К. Свєшніков здав конкурсні іспити на юридичний факультет Львівського університету. Незабаром, захопившись лекціями і літературою з археології, він висловив прохання одночасно студіювати археологію в університеті. У 1938 р. з дозволу ректора університету, професора Яна Чекановського, вчений став також студентом факультету гуманістичного, зі спеціалізацією з археології. У зв'язку з початком Другої світової війни у 1939 р. йому довелося припинити навчання в університеті та на цей період перейти на вчительську роботу в с. Хотин (Радивилівського району Рівненської області). Проте, щоб не полишати здобутого, археолог записався до новостворено у Львівському університеті історичного факультету (форма екстерну), який раптово припинив роботу в 1941 р. Втретє Свєшніков розпочав цього разу заочне навчання на історичному факультеті Львівського університету у 1945 р. У 1950 р. він завершив навчання, здобувши диплом про вищу освіту [7, с. 18–20].

** Казимир Юзеф Журовський (1909–1987) – археолог, професор Познанського та Торунського університетів, доктор філософії. Навчався на гуманістичному факультеті Львівського університету (1938); 1938–39 працював молодшим асистентом кафедри праісторії, 1940 – старшим лаборантом кафедри історії матеріальної культури й археології Львівського університету. У 1940–41, 1944–45 – зав. відділом археології (історії первісного суспільства) Львівського історичного музею. У 1945 переїхав у Польщу, працював науковим співробітником Варшавського державного історичного музею; 1945–47 – зав. міського музею в Забжу. З 1948 – співробітник Інституту досліджень стародавньої історії, 1951–53 – викладач, доцент, 1956–76 – зав., професор кафедри загальної та польової археології, 1976–79 – директор Інституту археології та етнографії Торунського університету. 1966–69 – професор, зав. кафедри праісторії та ранньосередньовічної археології Познанського університету. Наукові інтереси: культури бронзового віку Подністер'я, ранньосередньовічна археологія Великопольщі, початки польської держави П'ястів [30, с 502].



Експозиція відділу первісного суспільства (пл. Ринок 24), побудована І.Свєшніковим, 1955–1956 рр. [23, с. 21].

Про стан залишеного відділу І. Свєшніков у своїх спогадах зазначав: «Я одержав велике, але зовсім не впорядковане господарство. Правда, Журовський перед від'їздом в основному побудував експозицію відділу, але по всіх кутках стояли дослівно забиті археологічним матеріалом шафи, де єгипетська мумія лежала поруч із палеолітичним крем'яним рубилом… На четвертому поверсі Чорної кам'яниці, призначеному під експозицію Київської Русі, вітрин ще не було, експонати лежали на підлозі, а серед давньоруських речей валялись крем'яні знаряддя і скіфські акинаки. Це вимагало негайної роботи по викінченню експозиції та впорядкуванню фондів…» [26, с. 11]. Тому одразу із прийняттям його на посаду старшого наукового співробітника дослідник розпочав роботу над збиранням і впорядкуванням матеріалу, його класифікацією та побудовою експозиції.

20 липня 1945 р. експозицію Відділу археології, Київської Русі та Галицько-Волинського князівства відкрили для публічного огляду [10, арк. 1]. Відділ археології не мав власного окремого приміщення, тому експозиція частинами знаходилася на другому та третьому поверхах Чорної кам'яниці (пл. Ринок, 4) [13, с. 12]. У 1947 р. до музею відійшли нижній і верхній поверхи будинку № 5, де розмістили реставраційну майстерню та фондосховище [26, с. 19]. Така розпорошеність експозиції доставляла значних незручностей співробітникам відділу. Проте, більше клопотів завдавали демонтаж, перенесення експозиції, зміна її побудови, які доводилося декілька раз здійснювати на вимогу окремих постанов, зокрема партійних. Особливо активно це можна було спостерігати після 1950 р., коли один за одним посипалися накази «про впорядкування фондів відповідно до профілю музею» [13, с. 14]. У звіті відділу первісного суспільства за 1951 р. Ігор Кирилович зазначав: «У зв'язку із вимогами державної Комісії – обґрунтувати кожну тему відповідними положеннями класиків марксизму-ленінізму та виконуючи постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б) з ідеологічних питань, у 1951 у відділі первісного суспільства було докорінно перебудовано всю експозицію,… розроблено окрему вступну тему «Класики марксизму-ленінізму про первісне суспільство та про історію взагалі», окремі експоновані теми пояснено відповідними положеннями» [9, арк. 54–57]. Було також розроблено та експоновано нові підтеми, спеціально для шкільних екскурсій було побудовано виставку Стародавній Схід, Єгипет, Рим [9, арк. 57].

Таким чином, співробітникам музею доводилося по-новому переглядати сталі історичні концепції, складати новий тематико-експозиційний план та знову працювати над експозицією в світлі радянських вимог, пов'язаних з «вихованням нової людини комуністичного суспільства». Востаннє перебудову експозиції за час своєї діяльності у музеї археолог здійснював у 1956 р. Саме тоді завершили ремонт приміщень переданої у 1947 р. у розпорядження музею кам'яниці № 24 на площі Ринок, куди зусиллями І. Свєшнікова, В. Савича, З. Володченко, І. Величка остаточно було перенесено експозицію відділу первісного суспільства та історії України феодального періоду, де вони знаходяться і до сьогодні [13, с. 12]. Відповідно до нової експозиції Ігор Кирилович склав новий путівник [23].

Усвідомлюючи, що незначна частина матеріалів формуватиме постійну експозицію, одночасно з роботою над побудовою експозиції Ігор Свєшніков розпочав здійснювати облік, проводити інвентаризацію та каталогізацію музейних колекцій. Фонди відділу йому довелося будувати, фактично, наново [26, с. 18]. У цій справі дослідникові доречним став попередньо набутий досвід роботи з археологічними колекціями у студентські роки. Іноді щодо питань інтерпретації чи датування археологічного матеріалу науковець консультувався з фаховими археологами: П. П. Єфіменком, Т. С. Пассек, М. Ю. Смішком, М. А. Тіхановою, В. М. Даниленком, О. П. Чернишем [10, арк. 19]. У жовтні 1947 р. згідно наказу Міністерства культури стартувала повна переінвентаризація фондів музею, яку необхідно було здійснити у доволі короткий термін (до 1 квітня 1948 р.) [3, арк. 64]. У цій нелегкій справі Ігорю Кириловичу допомагала Надія Корніївна Кривоніс, яка з 1946 р. розпочала працювати у відділі історії первісного суспільства. І хоча роботу було завершено лише у жовтні 1948 р., такий поспіх негативно відобразився на якості її виконання.



Володимир Савич (ліворуч) та Ігор Свєшніков у приміщенні Львівського історичного музею, 1950-ті рр. (З архіву Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Згідно інвентаризації фондова група «Археологія» нараховувала 14 480 одиниць збереження, проте, як виявилося згодом, багато колекцій, переданих до Історичного музею 1940 р., так і залишилися не вписаними до інвентарних книг [12, с. 160]. З квітня 1949 р. поступово почали повертати з Німеччини втрачені в роки війни речі, які теж потребували інвентаризації. Станом на 1950 р. у фонди Львівського історичного музею вдалося повернути з різних організацій та установ 61 предмет [6, с. 315].

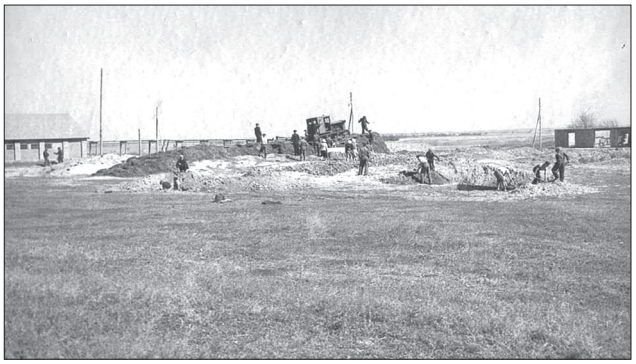
Серед заслуг дослідника за час роботи у музеї, окрім організації експозиції та формування фондів відділу, варто виокремити його активну діяльність у справі розширення та інтерпретації археологічних збірок. У музейній документації 1945–1950 рр., зокрема у звітах про роботу відділів музею та звітах засідання музейних працівників, можна прослідкувати постійні зауваження І. Свєшнікова про необхідність ведення розкопок для збагачення фондів музею, здійснення міжмузейного обміну або ж купівлі приватних колекцій [9, арк. 40]. У 1946 р. для розширення археологічної збірки ЛІМу з ініціативи дослідника за 7 тис. крб. було закуплено колекцію старожитностей колишнього австрійського старости у м. Броди та Теребовля п. Крушинського, яку він зібрав на різночасових пам'ятках Брідщини та поблизу с. Зеленче на Тернопільщині [26, с. 15]. Хронологічний діапазон знахідок сягав від трипілля до княжих часів. Було у збірці також кілька античних грецьких посудин, привезених із Криму. Однак такі поповнення траплялися вкрай рідко через постійний брак коштів, які йшли переважно на господарські потреби, зокрема ремонт музейних приміщень. У подальшому формування збірок відбувалося здебільшого за рахунок випадково виявлених речових матеріалів та результатів археологічних робіт, які з 1946 р. в західноукраїнських землях активно розпочав Інститут археології АН УРСР [6, с. 315]. Відділ археології здійснював також міжмузейний обмін із Київським, Харківським, Нікопольським, Ужгородським музеями, завдяки чому станом на 1951 р. було одержано 276 археологічних експонатів [10, арк. 105].

Ще одним джерелом нових надходжень у фонди відділу первісного суспільства стали довгоочікувані археологічні експедиції ЛІМу, започатковані співробітниками музею у 1952 р. Цього ж року у відділ на посаду молодшого наукового співробітника прийшов Володимир Петрович Савич (1923–1995 рр.) [4, арк. 29], який згодом, після зміни І. Свєшніковим місця праці, став завідувачем відділу. Їх співпраця з Ігорем Кириловичем виявилась доволі плідною. Зокрема, в період з 1952–1959 рр. з їх ініціативи було проведено вісім самостійних археологічних науково-дослідних експедицій музею.

Вперше у 1952 р. археологічні дослідження проводилася під керівництвом І. Свєшнікова на кошти київського Інституту археології АН УРСР (у експедиціях якого дослідник вже брав участь) та ЛІМу на Тернопільщині, де археолог розкопав поселення ранньоскіфського часу у с. Сухостав поблизу Копичинців (Тернопільська область) [28, с. 106]. А вже восени 1953 р. І. Свєшніков та В. Савич здійснили першу самостійну експедицію ЛІМу в урочищах Загумінки та Гоєва Гора поблизу с. Звенигорода (Львівська область), де місця двох давніх кладовищ постійно нищилися оранкою. Під час проведення розкопок на двох могильниках було виявлено велику кількість поховань різних періодів (кам'яної і бронзової доби, перших століть нашої ери та давньоруського часу) та одержано цінні наукові матеріали [26, с. 33].

Експедиції наступних двох років проводилися знову у Звенигороді з участю працівників ЛІМу – І. Свєшнікова, В. Савича, Г. Власової, З. Володченко, та співробітників Дубенського музею – В. Д. Селедця та Є. Г. Нефедовського [1, с. 15]. Станом на 1954 р. фонди відділу було поповнено 80 предметами з археологічних розкопок у селах Звенигород і Болотнє (Львівська обл.) та 200 предметами (культури стрічкової кераміки, шнурової, комарівської, липицької культур) із розвідок у Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях; на городищі у Звенигороді знайдено косторізну майстерню XI–XII ст. [11, арк. 17].

У 1956 р. працювала Тернопільська експедиція з участю І. Свєшнікова, Г. Власової та членів гуртка Львівської туристичної станції, яка провела розвідкові обстеження ряду археологічних пам'яток в басейні р. Серет на відтинку між м. Теребовлею і с. Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області [26, с. 33]. У 1957–1958 рр. дослідження проводилися на Рівненщині: у 1957 р. виявлено могильник III–IV ст. поблизу с. Дитиничі Дубнівського району (посудини з якого передали у Дубенський музей), а у 1957–1958 рр. проводилися розкопки поселення та могильника початку бронзової доби у с. Здовбиці Здолбунівського району. Крім цього, у 1958 р. І. Свєшніков



Загальний вигляд розкопу поселення та могильника бронзової доби у с. Здовбиці Здолбунівського району, 1957 р. (Архів ЛІМ)

та Г. Власова на місці, де було знайдено скарб, що потрапив у колекцію Історичного музею, дослідили сім давньоруських курганів XI ст. поблизу с. Збуж Костопільського району [26, с. 34]. Музейна експедиція 1959 р. (І. Свєшніков, Г. Власова, Г. Кос та В. Любочко) продовжила археологічні дослідження с. Звенигорода, які виявилися доволі успішними: у західному пригороді міста відкрито культурний шар XI–XII ст. зі збереженими дерев'яними та шкіряними предметами, які поповнили фондову збірку музею. Проте, значна частина комплексу так і залишилася у ґрунті через відсутність коштів на розширення розкопок [26, с. 34]. Згодом, через 23 роки, дослідник знову повернувся до досліджень давньоруського Звенигорода, який став одним з його найбільших відкриттів у науковій діяльності.

Загалом, проведені археологічні роботи з перспективним планом комплектування фондів значно збагатили археологічну колекцію музею. В результаті розкопок експозиція поповнилася матеріалом, що висвітлював історію культур бронзової доби, ранньозалізного віку та давньоруського часу на території західних областей України. Варто зауважити, що матеріал, який надходив у фонди ЛІМу, одразу вивчали, описували та систематизували, і вагома заслуга у цьому належала Ігорю Кириловичу [6, с. 315]. Станом на 1954 р. у фондовій групі «Археологія» вже налічувалося 27 012 одиниць збереження [2].

У музейній діяльності Ігоря Свєшнікова слід також виокремити його активну участь у науково-дослідній роботі музею. Окрім виконання звичної науково-популярної роботи музейного працівника, він постійно прагнув розпочати власні наукові дослідження. Тому не дивно, що через рік після приходу у музей, вчений вже був учасником наукової археологічної конференції у Києві. У 1946–1947, 1950 рр. на запрошення львівського археолога Маркіяна Юліановича Смішка, з яким дослідник був знайомим ще з університету, він працював у археологічних експедиціях Львівського відділу Інституту археології АН УРСР у Львівській та Рівненській областях, в результаті чого з'явилися його перші наукові публікації [22; 24; 25]. У 1953–1957 рр. протягом п'яти сезонів І. Свєшніков на запрошення відомої дослідниці трипільської культури, професора Тетяни Сергіївни Пассек працював у складі експедиції московського Інститут історії матеріальної культури АН СРСР у Молдові [26, с. 33].

Під час своєї роботи в музеї археолог регулярно виступав із доповідями на різну наукову тематику на засіданнях вченої ради музею, неодноразово брав участь у конференціях в Києві, Москві, Ленінграді, публікував результати археологічних досліджень у наукових виданнях [12, с. 161]. У 1957 р. вийшла друком його брошура «Мегалітичні поховання на Західному Поділлі», яка започаткувала видавничу справу музею [21]. Наступними у 1958 р. стали путівник по експозиції відділу та брошура «Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття та Західного Поділля» [27]. Авторству вченого також належить підсумовуюча робота «Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.» [1]. Дослідник активно відстоював ідею організації музейного видавництва, яку так і не вдалося втілити в життя. У 1958 р. Ігор Кирилович захистив кандидатську дисертацію на тему: «Пам'ятки племен бронзової доби Прикарпаття та Західного Поділля». Це була перша дисертація у системі Міністерства культури України, захищена музейним працівником [7, с. 20]. Восени 1959 р. вчений перейшов працювати у Відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР, таким чином завершивши свою чотирнадцятирічну кар'єру у ЛІМі.

У подальшому археолог ще не раз співпрацював з Львівським історичним музеєм, поповнюючи його фонд знахідками із проведених розкопок під своїм керівництвом. З їх числа варті уваги знахідки із досліджень давньоруського Звенигорода (1982–1994 рр.) та відреставровані речі з розкопок місця Берестецької битви (1970–1990 рр.), які у 1972 р. І. Свєшніков передав на знак подяки за можливість скористатися реставраційними майстернями музею [19, с. 55]. Інколи співробітники музею звертались до археолога за консультаціями або ж він за сприяння керівництва ЛІМу організовував у музеї тематичні виставки. До того ж, у цій установі з 1948 р. майже 40 років на посаді наукового співробітника працювала дружина дослідника – Ірина Олександрівна [7, с. 20].

Таким чином, музейна діяльність Ігоря Свєшнікова стала важливою складовою його наукової праці, а період роботи вченого у Львівському історичному музеї був одним з найдовших та найвизначніших у його музейній кар'єрі. Важливу роль у формуванні навиків майбутнього вченого відіграв Дубенський музей, який став першим об'єктом його музейних зацікавлень. Проте, основний досвід у музейній справі, який виявився доволі доречним в подальшій науковій діяльності, І. Свєшніков здобув за час роботи в ЛІМі. Прийшовши у музей у 1945 р., він одразу ж активно долучився

до відновлення музею після війни, працював над створенням експозицій та комплектацією фондів. Головним здобутком у роботі вченого стали організація фондів відділу історії первісного суспільства та збагачення археологічних збірок за рахунок закупівлі приватних колекцій, обміну з іншими музеями та самостійних планових археологічних досліджень музею, які було розпочато з ініціативи дослідника та інших співробітників у 1952 р. За час діяльності Свєшнікова в ЛІМі варто також виділити його самостійні наукові напрацювання, які стали початком наукового доробку вченого та сприяли відновленню музею статусу не лише культурно-освітньої, але й науково-дослідної установи.

Джерела та література:

1. Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. / Свєшніков І. К. [та ін.].– Львів: Вид. ЛІМ, 1959.– 43 с.
2. Архів ЛІМу.– Інвентарна книга експонатів фондової групи «Первісно-суспільний лад» – Т. 5.
3. Архів ЛІМу.– Книга наказів ЛДІМу, 1944–1951 рр.
4. Архів ЛІМу.– Книга наказів ЛДІМу, 1951–1959 рр.
5. Булига О., Пономарьова Т. Археологічні матеріали Ігоря Кириловича Свєшнікова у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: зб. тез наук. конф. 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 8–10.
6. Гула О. З історії формування археологічних збірок Львівського історичного музею (40–80-ті роки XX ст.) // Археологічні дослідження Львівського університету.– 2008.– Вип. 11.– С. 313–318.
7. Гупало В. Ігор Кирилович Свєшніков – видатний дослідник Волині // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: зб. тез наук. конф. 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 18–24.
8. Гупало В. Ігор Кирилович Свєшніков: віхи життєпису // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині (далі МДАПВ).– Львів, 2005.– Вип. 9.– С. 7–14.
9. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО).– Ф. Р-2591 – Оп. 1.– Сп. 7.
10. ДАЛО.– Ф. Р-2591.– Оп. 1.– Спр. 13.– 83 арк.
11. ДАЛО.– Ф. Р-2591.– Оп. 1.– Спр. 143.– 130 арк.
12. Зарубій Е. Історія Відділу археології Львівського історичного музею // Наукові записки / Львівський історичний музей.– К., 2009.– В. 13.– С. 152–172.
13. Крутоус А. Сторінки з минулого (1939–1990) Львівського історичного музею // Наукові записки.– Львів, 2000 р.– Вип. 9.– С. 3–23.
14. Макєєв Ю. Невтомний дослідник козацької старовини в // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: збірник тез наукової конференції 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 41–45.
15. Мацкевий Л. Багатогранність таланту Ігоря Свєшнікова // Постаті української археології. МДАПВ.– Львів, 1998.– Вип. 7.– С. 53–54.
16. Мерперт М. Бронзовий вік у творчості Ігоря Свєшнікова // Постаті української археології. МДАПВ.– Львів, 1998.– Вип. 7.– С. 55–56.
17. Нікольченко Ю. Історико-краєзнавчі студії І. К. Свєшнікова // Життєвий і творчий шлях І. К. Свєшнікова: зб. тез наук. конф. 2005 р.– Рівне, 2005.– С. 61–64.
18. Пономарьова Т. Архів І. К. Свєшнікова // Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: Наук. зб.– Рівне, 2001.– С. 82–88.
19. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції.– Луцьк: Волинські старожитності, 2014.– 188 с.
20. Пшеничний Ю. Історія формування археологічної експозиції в історико-культурному заповіднику м. Дубна // Твердиня над Іквою: матеріали міжнародної наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 520-річчю Дубенського замку.– Дубно, 2012 – С. 21–31.
21. Свєшніков І. К. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі.– Львів: Вид. ЛІМ, 1957.– 36 с.
22. Свєшніков І. Звіт експедиції до с. Затока, Львівської області // Археологічні пам'ятки УРСР.– К., 1949.– Т. II.– С. 212–216.
23. Свєшніков І., Литвиненко М. Львівський державний історичний музей. Відділ історії первісного суспільства: путівник.– Львів, 1958.– 44 с.
24. Свєшніков І. Поховання XI ст. н.е. в Смільниці коло Старого Самбора // Археологічні пам'ятки УРСР.– К., 1949.– Т. I.– С. 86–90.
25. Свєшніков І. Розкопки у с. Костянець на полі Лиственщина // Археологічні пам'ятки УРСР.– К., 1952.– Т. IV.– С. 131–139.
26. Свєшніков І. Спогади музейного працівника // Пам'ятки України: Історія та культура.– К., 2008.– Ч. II.– С. 1–38.
27. Свєшніков І. К. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття та Західного Поділля.– Львів: Вид. ЛІМ, 1958.– 29 с.
28. Свєшніков І. К. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав Тернопільської області // Археологія.– Київ, 1957.– т. XI.– С. 106–114.
29. Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951 рр.) // Археологічні дослідження Львівського університету.– 2006.– Вип. 9.– С. 106–133.
30. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. / [редкол.: Вакарчук І. О. (голова)].– Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011.– Т. 1: А-К.,– 2011.– 716 с.

Надія Мельник

МОЄ ЗНАЙОМСТВО І СПІВПРАЦЯ З І.К. СВЄШНІКОВИМ

З Ігорем Кириловичем Свєшніковим я познайомилася вдома. Проводячи з дослідницьку роботу на Козацьких могилах, історик довідався від Костюка Юрія Андрійовича з Хотина, що мені потрапила в руки давня керамічна посудина з Полуничного. Дочекавшись вихідного, він вирішив негайно приїхати в Хотин, щоб на власні очі побачити знайдену річ і впевнитись у тому, що це є дійсно річ висоцької культури, яку він розпочав досліджувати ще за Польщі, вивчаючи археологію. А, може, це щось інше?

Приїхав він тоді машиною з колишнім директором Козацьких Могил Юрієм Лотоцьким. Я у цей час була на подвір'ї з сусідками. Він привітався до всіх і відрекомендувався, що є Свєшніков Ігор Кирилович, син колишнього хотинського пана.

Ні про Свєшнікова, ні про його родину, ні про його роботу я тоді нічого не знала, але рада була зустрічі. Розмову ми продовжили в хаті. Він оглянув посудину й сказав, що вона дійсно належить до висоцької культури, і що у Полуничному потрібно провести розкопки. Ігор Кирилович дуже хотів з найбільшою користю для свого рідного села присвятити себе археологічній роботі, яка була частиною його життя.

З цього часу ми заприятелювали. І вже в наступні рази, як тільки Ігор Кирилович бував у рідних краях, то ніколи не обминав моєї домівки. Він запрошував мене з дітками на розкопки, навчав, як правильно потрібно їх проводити, як реставрувати знайдену кераміку, шкіру, метал, монети, давав власні рецепти. Він привчав до самостійних пошуків з метою виявлення і збереження чогось цікавого для науки. Ігор Кирилович не міг змиритися з тим, що «чорні археологи» все бездушно нищать на своєму шляху й завдають шкоди науці та, крім того, ще й вивозять знайдені раритети за кордон.

Переглядаючи в моїй бібліотеці краєзнавчу літературу авторів Рівненщини, він був дуже незадоволений, коли натрапляв на якісь неточності. В усіх людях Ігор Кирилович цінував царство розуму, живу любов до знань, глибоке мислення.

Виконавши обіцяне й прибувши на розкопки у Полуничне, він цікавився усіма й усім. Із собою я брала і своїх дітей – Андрійка та Оксану. Він одночасно трудився й на ниві їхніх молодих сердець, засівав у їхні душі любов до своєї історії: «Бо немає в житті нічого милішого за рідний край»,– говорив він. Привітався за руку земляк тоді й із найменшим моїм сином Юрієм, якому було лише два роки, та побажав бути здоровим і рости справжнім козаком. Його життєві поради, напутні слова стали для нас усіх маяком на усе життя.

Того дня ми оглянули полуднево-західну околицю Полуничного, побували з ним на місцях падіння літаків у роки Другої світової війни, поспілкувалися з людьми. Провідати ще раз ці краї для нього було великою радістю, адже тут пройшли його найкращі молоді роки, тут залишились розсипані й не втілені в життя мрії-перли. У його пам'яті зринали події та обриси давньої природи. Ця місцевість ще кілька десятків років назад мала цілком інакший вигляд: скрізь зелені густі ліси, ласкава вода річки Ситенки, настояне на живиці й травах чисте повітря й лише де-не-де низенькі під солом'яною стріхою курні хатинки. Сюди він не один раз приїжджав на любительські полювання з друзями, які допомагали йому їх організовувати. Брали з собою і мисливських собак. Серед них був один його улюблений, якого звали Рекс і який мав родословний документ. Це був собака особливої породи. Господар навчав його усім премудростям мисливської справи. Рекс був дуже слухняним і відгавкувався на всі його команди. Як розповідав Ігор Кирилович, повертаючись з полювання, він клав здобич в куточку, а тоді сідав і казав до собаки: «Рекс, принеси мені одного зайця». Собака йшов у куточок, брав одного зайця і тягнув до ніг господаря. Ігор Кирилович питав: «Рекс, скільки ти приніс зайців?» – «Гав!», відповідав собака.– «Рекс, принеси мені ще одного зайця». І його улюбленець знову тягнув до ніг зайця. Ігор Кирилович вдруге питав його: «Рекс, скільки ти приніс зайців?». «Гав-гав!»,– відповідав собака.– «Рекс, принеси мені ще одного зайця». Послушник втретє тягнув до ніг йому зайця.– «Рекс, скільки ти приніс зайців?» – «Гав-гав-гав!» І так він навчав вірного друга рахувати.

Зустрічаючись кожного наступного разу, Ігор Кирилович розповідав про деякі моменти з історії Хотина, окремих людей, роботу, сім'ю, а чого не встигав, то писав у листах. У ці роки дуже важко хворіла його дружина. Піраміда болю земляка була висока й широка. Він не відходив від неї і казав, що вона колись створювала йому всі умови для наукової праці, а тепер він перед нею у боргу. Ігор Кирилович доглядав її, як малу дитину, й відписати листа міг лише тоді, коли вона засинала. Він працював удень, а писав уночі. Написане вкладав у саморобний конверт, наклеював потім лише марку. Лікування дружини забирало всі кошти й било його по кишені, але він завжди залишався на гребені хвилі.

Працюючи в бібліотеці, я зібрала матеріали про Хотин. Мені дуже хотілося з пам'яті людської вибирати все і, водночас, по змозі, збагатити цією інформацією молоде покоління. Ігорю Кириловичу я розповіла про це. Він радий був і також хотів

влитися у цю загальну справу й чимось допомогти. Історик вишукував матеріали в архівах Львова, Польщі, Росії, питав друзів, пускався в плавання по морю книг домашньої бібліотеки й надсилав віднайдені матеріали поштою. Листи він писав кульковою ручкою, а відшукані історичні матеріали друкував на друкарській машинці, щоб їх можна було зберігати в папці.

Надсилав мені Ігор Кирилович і свої статті, книги, фотографії. Серед фотографій були його сусіди-односельці з Хотина, які давно відійшли у вічність. Він із них зробив фотокопії і просив передати їхнім дітям, знаючи про те, що у них такі світлини згоріли в полум'ї Другої світової війни.

Допомагав мені багато Ігор Кирилович і з перекладами. Одного разу, збираючи матеріал для майбутньої книги про історію Хотинської церкви, мені до рук потрапив рукописний документ, датований 1760 р., у якому записи велися українською мовою, але латинськими літерами, церковно-слов'янською мовою, але кириличними літерами, церковнослов'янською, латинською, польською, мовами. Ігор Кирилович зробив мені переклад і надіслав у листі, а потім при зустрічі сказав, що цей рукопис дуже став йому в нагоді. У цьому документі був опис старої Хотинської церкви, біля якої знаходився цвинтар. По правий бік від церкви ховали людей чоловічої статі, а по ліву – жіночої. Саме в цей час Ігор Кирилович проводив розкопки в Звенигороді часів Галицько-Волинського князівства (XII–XIII ст. н.е.), де археологи натрапили на поховання і їх здивувало те, що там знаходяться лише жіночі кістяки. А де ж чоловічі? На це питання вони відповіді не мали. І лише прочитавши записи Хотинської церкви, Ігор Кирилович отримав підказку і зробив висновок, що за жіночими похованнями має бути церква, а праворуч – чоловічі поховання. Я була рада, що ми змогли одне одному допомогти й духовно збагатитись.



Хотин. Вид на вулицю села з двірської брами.
Фото, 1936 р.



На місці колишньої родинної садиби.
Зліва направо: Кирил Свєшніков, Надія Мельник,
Наталія Свєшнікова.
Фото, 2002 р.

Згодом я познайомилась із сином Ігоря Кириловича – Кирилом та дочкою Наталією. Вони також побували в моїй домівці й дуже просили поїхати з ними на місце колишнього їхнього маєтку, бо уже 60 років минуло, як були там. Не можна було передати словами ці хвилюючі миті, коли Кирило доторкнувся рукою до фундаменту розваленої будівлі, зарослої на той час бур'янами й чагарниками. Колись мені мимоволі довелося бачити, як трактором розвалювали цю будівлю. Дуже шкода було її, але вона довгий час ніким не підтримувалася і була в напівзруйнованому стані.

Цей будинок – колиска дитинства Кирила Свєшнікова. Тут він навчався ходити, тут він пізнавав світ. Непрохані сльози обливали обличчя й краплями спадали на землю. Діти мовчали, але слова тут були зайві, їх можна було прочитати з виразу обличчя. Вони фотографували все кругом й самі фотографувались, попросили й мене з ними зазнімкуватись на згадку та все розпитували й розпитували про Хотин.

Потім побували біля храму, де вклонились могилам своїх предків і змушували свій фотоапарат зупиняти незабутні миті.

На прощання я попросила їх допомогти мені зібрати матеріали про їхній родовід. А через деякий час листоноша доставила мені бандероль від Кирила Свєшнікова. У ній був на кількох аркушах паперу описаний їхній родовід. Усі записи було зроблено російською мовою. Ще перед смертю, на моє прохання, це все встиг зібрати з різних архівів Ігор Кирилович. Їхній родовід – це цілий пласт історії нашого Волинського краю, це неоціненний скарб.

Боляче ранила мене звістка про смерть Ігоря Кириловича. Уже більше не приїде, не провідає, не розпитає, не розкаже. Але я його після цього багато разів бачила у снах. Він дуже чомусь просив мене не залишати збирати матеріал про історію рідного

краю. Я сумую за ним, сумують хотинці, сумує Україна. Це була людина енциклопедичних знань, душа якої сповнена світлої любові до рідного краю і щирого вболівання про день нинішній та день прийдешній. Його гаслом завжди були слова: «Якщо мовчать архіви, то говорить лопата». Як археолог він завжди вмів у товщі землі віднайти предмети, які крізь віки доносили до нас подих давніх епох і ставали надбанням культурної спадщини народу. Своєю працею, своїми знаннями він зумів піднести археологію до незрівняних висот.

Душа нашого земляка завершила свій путь земного мандрування на 80 році життя на розкопках у Дубно – рідному містечку його дружини, й відійшла в завісу майбутню під покров Вічного Бога. Нехай вона ясною зіркою сяє на небі впродовж довгих віків, вказуючи напрям поколінням, які ідуть його чистим, незаплямованим шляхом.

Своїм ім'ям Ігор Кирилович прославив і наше село Хотин, яке любив великою синівською любов'ю. Вдячні хотинці з допомогою нашого депутата Верховної Ради, депутата районної ради, працівників адміністрації, культури, архітектури, ландшафтних дизайнерів, багатьох спонсорів до сторіччя з дня народження ученого, яке будуть відмічати 19 жовтня 2015 р. на державному рівні, на його колишній родинній садибі встановили пам'ятний знак і висадили парк. Нехай це родинне гніздечко нашого земляка по вулиці Садовій, яке довгий час було місцем запустіння, стане миловидним і затишним, а гілля молодих насаджень скоро виплете зелений, квітучий рай, прикрасить Хотин, й стане туристичною принадою для усіх, хто бажає зачерпнути любові й наснаги до історії з глибокої криниці нашої славної і предковічної землі.

По смерті Ігоря Кириловича Свєшнікова, у 90-ті рр. минулого століття я почала збирати спогади про нього у своїх односельців. Сподіваюся, що вони допоможуть повніше розкрити біографію цієї непересічної особливості.

СВЄШНІКОВИ У СПОГАДАХ ХОТИНЦІВ

Ти не вмираєш до того часу, поки є бодай одна людина, яка пам'ятає про тебе, поки служить іншим те, що ти залишив по собі.

(104-річний мудрець із Карпатського краю Андрій Ворон).

Солонюк Степан Дмитрович,
1937 р. н.

Із переказів старших людей знаю, що Хотин деякий час перебував у володінні пруського підданого Едуарда Бернардовича Пієнтика, який жив у Берліні. У цей час наша хотинська земля славилася незайманою красою лісів. Для Пієнтика потрібне було дерево і саме заради цього він і закупив ці заліснені землі. Найманою робочою силою були німці. Вони вирізали дерева і на деревообробній фабриці, яка була побудована у лісі, виготовляли швелі, шпали й відправляли у Німеччину. Жили вони в лісі в бараках. На вихідні наймали сільських музик для розваг. Петро Бобошко, 1936 р. н. із Хотина розповідав, що його дід Макар Бобошко був музикант. По нього приїжджали німці, він брав скрипку, бубон і їхав із ними. Допізна розвеселяв мужиків. Йому за це платили. А назад уже йшов додому пішака. У лісі в цей час було дуже багато вовків, і ходити було небезпечно. Музика брав скрипку на одне плече, а бубон– на друге і всю дорогу бубнив. Вовки йшли за ним надзирці, але підступати боялися. Провівши його за ліс, залишали.

Відправляли в Німеччину й колоди. Заготівлею цього дерева займалися в основному люди з Полісся та навколишніх сіл. Колоди підводами возили в Берестечко, а там в'язали у плоти й сплавляли по річці Стир. Ця річка ще пам'ятає співану робітниками пісню, у якій були такі слова:

«Пливи, пливи, плотогоне, та далі водою
Шуми, шуми, Стире-річко, зачаруй красою.

Це була хоч і романтична, але дуже важка праця. Ці люди на плотах їсти варили, спали й проводили на них усі дні своєї праці. Один із цих бравих плотогонів з Полісся, на прізвище Романюк, навіть вподобав собі дівчину в с. Полуничне, що належало до Хотина, й залишився опісля там жити. Сьогодні цей родовід нараховує уже кільканадцять поколінь. Романюків цвіту є тепер по всьому світу.

Заготовивши потрібну кількість лісу, німці звернулися з проханням до церковного старости Георгія Павловича Денисюка, 1850 р. н., щоб той виступив перед людьми й запропонував їм здавати гроші та викупити в німців цю землю для себе. Люди погодилися і вже почали збирати гроші. Та їх відмовив священик Петро Моссаковський, посилаючись на те, що їм не під силу буде обробляти цю землю. Люди почали забирати гроші назад. Тоді хотинці, порадившись, купили 100 гектарів землі для церкви, староста Георгій Денисюк купив 30 гектарів для себе. По декілька гектарів землі придбали собі ще кілька сімей. Продавали і чужим людям. Документ на вартість нерозпроданої землі передали в земельний банк м. Дубна. Банк оголосив продаж.

Оголошення прочитав двадцятидев'ятирічний російський пан Петро Львович Свєшніков. Він прибув сюди, оглянув володіння Хотина, Полуничного, сподобав і переїхав з родиною жити.

Парфенюк Катерина Іванівна,
1935 р. н.

Коли я прийшла за невістку до Парфенюків, то ще жив мого чоловіка дід по лінії матері - Степан Несторович Шарун, 1878 р. н., і був найстарішим жителем Хотина. Дід Степан неодноразово розповідав, що у свої молоді роки працював у панів і доглядав там воли. У воловні, яка знаходилася на території їхньої садиби, утримували від 40 до 50 голів худоби. Годували їх відходами спиртзаводу. Така годівля сприяла їхньому швидкому росту. При вазі 5–6 центнерів їх продавали й мали великий прибуток. Купували воли в основному жиди (євреї). Різали їх і на панську кухню.

Доглядаючи цю худобу, дід перейняв від своїх попередників народну ветеринарну справу, якою потім послуговувалися хотинці. Так, наприклад, він за кілька секунд міг кінчиком голки видалити з ока більмо (коньюнктивіт). Під час кастрації хрячків ранки присипав попелом з осики. До різного роду пухлин прикладав глину. До наривів і набряків прив'язував мішечки з сіллю. Сіль відтягувала гній і погану кров. На опіки накладав свинячу шкіру. Навар з вербових гілочок давав пити від внутрішніх хвороб. Порошком з кори верби присипав різні ранки: це природний аспірин і анальгін. Коли худоба захляла, то давав пити варене жито. Завжди наказував, що перед отеленням і після нього не можна коровам давати багато пити. Розумівся дід на травах і знав, яку хворобу яке зілля може подолати.

Розповідав дід, що у свята чи якісь особливі дні пан пригощав спиртом. Наллє, бувало, кварту і дає випити мужикам, а через деякий час питає: «Як звати твого батька?». Якщо скажеш, то може ще трошки дати, а якщо уже ні, то тоді й годі думати.

Прожив дід Степан 104 роки. Усе життя проходив босий, ніколи не хворів і мав чудову пам'ять.

Розповідав дід Несторович ще дуже і дуже давню історію. Коли йому було 5 років, то приїхав додому ще його дід, який козакував і був полководцем. Він тоді взяв його малого на руки й високо-високо підняв угору. Був дід одягнений у широкі шаровари, на голові мав оселедця, а біля боку – шаблю. Ростом високий був, а ще – дуже сильний. Візьме бувало один метровий (100 кг) мішок із зерном під один бік, а інший – під другий і йде навіть не прогинаючись. От які колись були наші предки, й ми не маємо права про них забувати.

Харковський Олексій Павлович,
1919 р. н.

1915-го р. сколихнула село сумна звістка. Почалася Перша світова війна. Пані Надія Свєшнікова разом із чоловіком і моїми батьками виїхали в Київ. Надія Свєшнікова була уродженкою цього міста й тому поїхала саме додому, до родини. Моя мати в панів куховарила, батько працював у військовому госпіталі, а вони – вчилися.

У Києві в 1915 р. в них народився син Ігор, а батько пропав безвісти.

У 1921 р. сім'ю Свєшнікових хороші люди попередили: «Якщо хочете залишитися живими, то негайно залишайте Київ». І вони повернулися у Хотин. Ішли з Києва пішки. Перехід був важким і виснажливим. Потрібно було уникати зустрічей із різними підозрілими людьми. Після повернення пані Варвара відписала частину землі для невістки й та почала господарювати. Управляти господарством найняла Степана Степановича Вікторовського з Лідихова, що на Тернопільщині. Тоді й заклали свій власний будинок, а тимчасово жили десь з півтора року в сторожовій хатині 3 на 4 метри. Силами хотинців побудували будинок 20 на 7 метрів, до якого потім прибробляли різні веранди. Крім того, утримували 10 корів, 20 коней, свині, різну птицю, мали свій випас. Люди по- різному ставилися до панів. Одні з них говорили, що ми не будемо на них робити, а інші – мовчали.

Моя мати й далі продовжувала в них працювати. Я приходив туди. Одного разу мати Ігоря мене запитала: «Що тобі купити в подарунок?» Я відповів тоді, що хочу дуже червону сорочку. Пані Надія дала мені 5 злотих і сказала: «Купи собі таку сорочку, яку ти хочеш». Це були інтелігенти старої школи. З ними було дуже цікаво. Вони були щирі, доброзичливі, ділилися усім. От якби такими були наші сучасні пани.

Крисюк Уляна Павлівна,
1928 р. н.

Свєшнікови – наші сусіди. Жили ми неподалік їхнього будинку. Моя мати Харковська Ганна Іванівна працювала там покоївкою, куховарила. Різні роботи виконував там і батько Харковський Павло Зіновійович, ніби 1885 р. н. З наближенням Першої світової війни пані Надія з чоловіком Кирилом та свекрухою Варварою виїхали в Київ. У Києві жили батьки Надії. З собою вони забрали і мою матір. Тоді вона була ще дівчиною. Мати й там продовжувала працювати в панів. Пізніше до них приїхав і мій батько, який ще також був хлопцем. Там він знайшов роботу в якогось військового. Наші пани були молоді, вчилися, а мати клопоталася по дому. Коли народився Ігор Кирилович, то вона доглядала його. Після революції, коли більшовики переслідували панів і жити там ставало все далі небезпечніше, за порадою хороших людей вони залишили Київ і повернулися у Хотин.

Як довірена і перевірена роками надійна людина, мати й далі працювала у панів і вірно служила їм. Але й тут насолоджуватись життям довго не прийшлось. У 1939 р. панів розкуркулювали. Я була

свідком цього всього й бачила, як два уповноважені з району представники зробили схід села й на ньому вирішили роздати все майно бідним. Худобу, увесь реманент роздали усім тим, в кого не було, а одяг та інші речі всім, хто бажав. Підніме, було, цей присланець з району подушку вгору й питає: «Кому подушку?» «Мені!»,– чувся голос з натовпу, і він кидав цій людині подушку. «Кому спідницю!»,– знову питав уповноважений. «Мені!»,– долинав голос здалеку. І знову неслася у повітрі чергова річ. І так роздавали все майно. Порядні люди не хотіли брати в цьому участі й сторонились, а бідні забрали й за дві-три неділі пропили все. Мама забороняли мені навіть дивитися на цей глум і наказували, щоб чого-небуть, борони Боже, не взяти собі. Діти викочували з обійстя гарбузи, а вони такі були здоровенні, і мені теж кортіло. Але я пам'ятала застереження мами й боялася їх засмутити ще більше. Вони дуже шанували цю родину. Згодом Ігор Кирилович іноді говорив: «Дивись. У пана забрали найкращу корову й не розбагатіли. Ледачі, п'яниці, багатими ніколи не стануть».

Коли німці спалили село й згоріла наша хата, то ми жили в будинку Свєшнікових. Пани Свєшнікови також повернулися туди, а перед тим деякий час жили в хаті поляка Франика та Марії Юринських, яких невідомі покидали в колодязь біля с. Гонораткі. Бідували вони в тій хаті. Сусіди носили їм туди їсти, та потім перейшли у свій дім. Там була кухня одна для всіх. Мати готувала для панів їсти й давала мені. Їжа на той час була дуже бідною: часто картопля в мундирах, хтось принесе молока… А я тим часом гралася з маленьким Кирилом. Пани любили мене й ставилися як до рідної дочки.

1946 р. Ігор Кирилович залишив Хотин. Зі схованки у льосі витягнув приховані з розкопів речі, експонати, погрузив у машину й відвіз у Львів. Я любила цих панів. Вони часто згадували про мене й при зустрічах з хотинцями розпитували про нашу сім'ю.

Сидорчук Олексій Максимович,
1917 р. н.

Наближалася Перша світова війна. Багато людей з прикордонного села Хотина евакуювались у більш безпечні місця. Мої батьки виїхали на південь. Після закінчення війни повернулися. Будинки уціліли, а в них уже не було нічого. Хто залишився, то зберіг своє майно, а нам довелося наживати все заново.

Коли я уже підріс, то щоб допомогти своїм батькам якось вижити, то найнявся до панів пасти гуси. В середньому їх було десь 200–300 штук. Крім того, там водилося ще багато іншої різної птиці. На березі травичка кругом зелена, ставки гарні з водою, зерно сипали, що гусям ще потрібно. При такому догляді мої пернаті швидко росли, а з ними ріс і я.

І от коли вже трошки подорослішав, то мені запропонували пасти корови. Це була вже більш відповідальна робота. Пан Білімов мав свій випас (на південь від садиби), а Свєшнікови – свій (у сторону Рідкова). Я пас корови в Білімова. Їх у нього було десь зо 20, та ще – телятка. Так я заробляв собі на прожиття.

Уже в дорослому віці мене запросили працювати біля коней. З того часу я з ними не розлучався все життя. Робота ця подобалась, я працював на совість, мені довіряли, але і перевіряли. От, приміром, запросить мене Білімов у кімнату до себе й просить накрутити йому на папіросниці папіросів, а сам десь піде. Коли ж я дивлюся, а під ногами гроші валяються. Я змалку був навчений ніколи нічого чужого не брати. Не брав я нічого і в панів. А гроші, бувало, позбираю і покладу на столі, а коли повернеться пан, то віддаю йому. Так він робив кілька разів, а потім уже довіряв мені.

Кундзерук Віра Олександрівна,
1927 р. н.

«Бариня» Варвара, так її називали всі в селі, кожної неділі й кожного свята їздила в церкву бричкою. Віз її кучер. Вона йому за це платила. Бували випадки, що ходила й пішака з сусідами.

Вона дуже переживала за свого сина Кирила. Його призвали в армію, а потім відправили на фронт у діючу царську армію. Із-за державного перевороту 1917-го р. участь у війні не брав, але і живим не повернувся. Варвара Свєшнікова, як мати, завжди жила надією, що її Кирил десь є ще живий і тому кожного разу в храмі подавала записочку за його здоров'я.

Пани наші були добрі. У них була велика плантація ягідників. Серед них були полуниці, а таких ласощів у селі в ті часи не було ні в кого. І коли, бувало, назбирували то роздавали усім сусідам приказуючи: «Що кому дасиш, що пожертвуєш, то це тільки й твого, а решта все, то – суєта й ненависть».

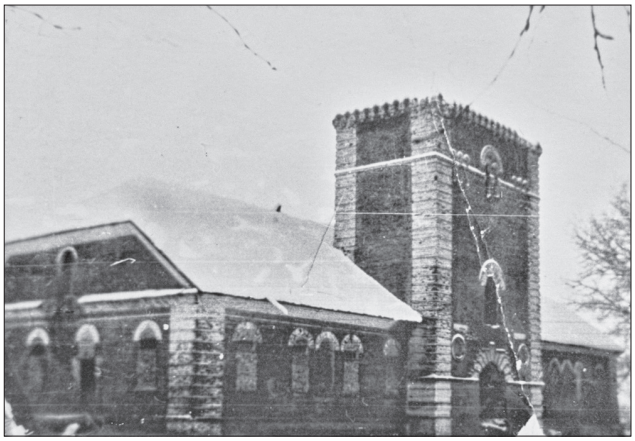
Наша пані Варвара дуже розумілася на медицині й завжди допомагала людям безплатно ліками.

Льопа Ганна Олександрівна,
1907 р. н.

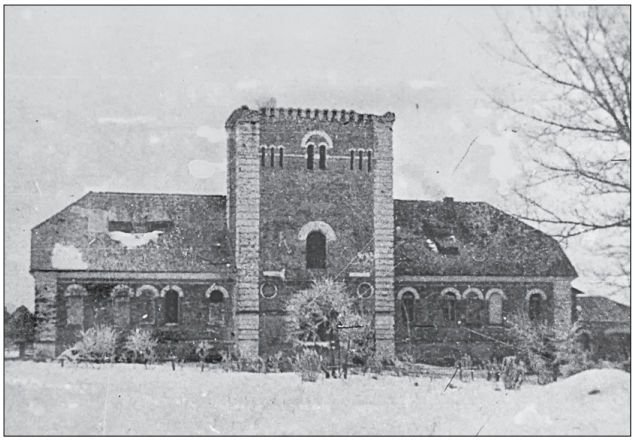
Я працювала в панів на різних роботах. Пригадую, там вирощували помідори. Такі овочі в селі ще ніхто не бачив і про них нічого не знав. Коли вони уже достигли, то я, повертаючись із праці, перший раз принесла кілька таких лакоминок додому й пригостила своїх. А вони не беруть, бояться і кажуть до мене: «Ти що, хочеш нас потруїти? Ми не знаємо що це таке і з чим його їдять?»…

Коваль Параска Павлівна,
1921 р. н.

З Ігорем Кириловичем Свєшніковим я провела усе своє дитинство. Наша хата була неподалік. Через дорогу в нас відкривався чудовий краєвид панського лісу, який прилягав до їхньої садиби. В ньому росли дуби, яким було уже по 300 років. Мій батько був



Горільчаний завод Свєшнікових, с. Хотин.
Фото 1932 р.



Горільчаний завод Свєшнікових, с. Хотин.
Фото 1926 р.



Хата лісника Якова у лісі «Запуст», с. Хотин.
Фото 1932 р.



Наукова конференція «Життєвий та творчий шлях І. К. Свєшнікова», с. Острів.
На фото зліва направо: чоловік дочки, Наталія Кирилівна Свєшнікова, Надія Андріївна Мельник,
онук І.К. Свєшнікова, Кирило Ігорович Свєшніков, письменник Зіновій Суходуб.
Фото, 19. 10. 2005 р.

гайовим і доглядав цей ліс, а пани йому за це дозволили безплатно випасати свою худобу.

Я гонила в це урочище Дубина свої корови. До мене погратися часто виходив Ігор, були й інші діти. Ми з ним ходили по лісі. Іноді дуже хотілося пити. Тоді Ігор казав до мене: «Якщо дуже хочеш у лісі пити, то рви отой кислий заячий щавель і їж. Його можна рвати навіть і на борщ».

Грали ми в лісі м'ячика по-панськи: якщо м'ячик упав і ти не торкнувся, то виходиш із гри.

Грали й «Флірти». Цю гру Ігор приносив із дому тоді, коли збиралося багато дітей. Він усім пояснював правила даної забавки й ми собі розважалися.

Грали гру «Подержись». Брались пальцями одне за одного й на п'ятках крутились. Якщо впадеш, то виходиш із гри. Гойдалися на гойдалці. Вона кріпилася до гілки великого дуба.

Розважалися з ножиком, вчилися попадати ним у ціль. Якщо, бувало, вдало влучиш, то продовжуєш грати, а якщо ні – то передаєш другому.

Іноді Ігор робив з листя чучало, насаджував на голову й лякав дітей. До них він говорив, що то прийшов злодій і хоче вкрасти їхні корови.

Та найбільше ми, напевно, грали хованки, бо ж у лісі таки було де сховатись.

По дорогах цього лісу Ігоря вчили їздити верхи на коні. Коли він уже добре тримався в сідлі, то гукав до мене: «Пася! Прокатати тебе на коні? Хочеш? Не хочеш? Ну й не треба».

А от любов до рідного краю, до своєї історії у нього закладалися уже в дитинстві. Недарма у народі кажуть, що яка дитина в грі, то така і в житті. От, приміром, такий випадок. Пригнала я свої корови, а тут уже й Ігор появився. Побіг, побіг по лісу, а потім непомітно для мене висипав могилу з великої кротовини й гукає: «Пася! Ти знаєш чия це могила?» «Ні, Ігорю,– відповідала я,– тут ніякої могили не було». «Пася! – це козацька могила. Давай прикрасимо її квітами». «Давай, Ігорю. Піди до себе на клумбу й нарви квітів»,– говорила до нього. «Е ні, Пася. Ця могила в лісі і її потрібно прикрасити лісовими квітами». І ми рвали медунки, маргаритки, фіалки, первоцвіт. Могилу Ігор прикрашав сам, викладаючи квіти геометричними фігурами. Усе робив досить акуратно і з великим задоволенням.

А ось ще пригадую цікавий момент нашого дитинства. Якось одного разу Ігор прогулювався зі своєю двоюрідною сестрою Тетяною, старшою за нього десь років на п'ять. Проходили вони стежкою, де ріс великий кущ чорної бузини. Ігор і каже до мене: «З'їж жменю отієї чорної бузини й тоді ти, Пася, станеш панночкою. Ми, пани, теж їли усі такі ягоди». А я ж, бо мала, послухала його тоді й з'їла. Та коли прокинулася вранці, то побачила, що панянкою не стала, а залишилася такою, якою була. В розпачі взяла лозу й пішла шукати свого кривдника, щоб помститися йому. Злість на ньому я зігнала. Він побіг жалітися додому. З хати вийшов опікун, мати. За такий зухвалий вчинок він тоді був наказаний, і цей день став для нього уроком на все життя.

А коли вже подорослішав мій друг дитинства, то пішов вчитися в Дубно в гімназію. На квартирі був у бідної вдови. У неї була дочка Ірина. Вона дуже добре вчилася і завжди була серед кращих учениць. Ігор покохав її, всім і у всьому допомагав, неодноразово приїжджали в Хотин. Що не кажіть, а любов таки рухає світом. Без неї, мабуть, він не існував би. Скоро молодята наші заручилися. Шлюб брали в Хотинській церкві. На вінчаня до храму приїхали звичайною підводою. Там була його подружка та мати й молодої мати. Вінчав священик Дмитрій Лозов'юк. Молодий був у чорному костюмі, а молода в пишному рожевому платті. Весілля було скромне – всього лише на 50 чоловік. На весіллі були лише ті, хто був якоюсь мірою причетний до їхнього двору.

Пройшов час і от коли іноді подумки згадую наших панів, то завжди лише добрим словом.

Чумак Оксана Степанівна,
1926 р. н.

Мені в житті пощастило на власні очі побачити, як колись жили пани. Правда, життя стерло з пам'яті багато того, про що б сьогодні хотілося розповісти. Але я ще пригадую їхню садибу. Там було дуже гарно: в парку безліч різних дерев, кущів, квітів – ну справжнісінький тобі рай на землі. Зайти туди комусь чужому було непросто. З дороги був мурований паркан, а на подвір'ї бігало багато різних порід собак.

Але пани наші були добрі. До них охоче йшли працювати люди на затребувані роботи. Розраховувалися грішми того ж дня. От, приміром, сходилися на жнива й вижинали за один день. Обов'язково справляли обжинки. Пані Надія плела вінок із пшениці, насаджувала дівчині на голову, й тоді всі з піснями наближались до господи. А нести вінок тоді усі дівчата хотіли, бо молодий панич платив їм за це по злоту. На порозі жнивувальників зустрічав Ігор Кирилович із короваєм й запрошував до господи. Стіл накривали на веранді, що тулилася до столової. Добрий могорич, хороша закуска, пісні, дотепні жарти веселили людей.

Ходили до панів й колядувати, щедрувати, посівати – їх не обминали. Господарі були раді. У матері Ігоря Кириловича був чудовий голос. Вона всім ватагам допомагала підспівувати. Як же воно виходило до ладу, та гарно, та по-людськи, та душевно! Будинок наповнювали дитячі голоси:

Щедрик – бедрик,
Дайте калачі,
Бо приїхали
До нас паничі…

Усім Свєшнікови щедро дарували гроші, цукерки, пряники, ляльки, іграшки в коробці на ялинку … і запрошували наступного року знову приходити до них.

Романюк Оксана Миколаївна,
1971 р. н.

Моя бабуся Онищук Наталія Лук'янівна згадувала, як колись працювала в панів. От наприклад у серпні, коли сонечко позолотить хлібні ниви, всі люди села сходилися до Свєшнікових на жнива. Жали жінки серпами, в'язали за собою снопи в'юрками та гуторили про різні забавні історії. А мужики тим часом косами косили, весь свій хліборобський хист у цю справу вкладали та приказували: «Не той хліб, що на полі, а той, що в коморі». Хліб, в усі часи, був мірилом достатку кожної людини й тому, до нього з великою пошаною ставилися. Снопи всі старанно звозили в господарські будинки, акуратно складали, а тоді за молотьбу бралися. Зерно обмолочували з допомогою парової машини. За роботу техніки, у той час, відповідав Здеба з Полуничного. Солому складали в скирти, для яких було виділено спеціальне місце.

Після закінчення жнив жінки плели вінок з колосся, прикрашали його квітами, накладали дівчині на голову та йшли вітати панів із закінченням жнив. Господарі дякували за роботу й запрошували всіх до столу. Пригощали власники полів своїх робітників запашними булками, медом, квашеними огірками (для цієї оказії спеціально заквашували огірки в бочках, які закорковували та опускали у ставок, а в жнива – витягували. Ах, які-то хрумкі та смачні були вони, а як з медом смакували)…

Крім грошей, пан за роботу людям давав ще й солому. Кожен міг накладати на підводу багато, але при виїзді на брамі була перекладина і, якщо солома сповзала, то підбирати її ти уже не мав права – такі були правила. Але, не зважаючи ні на що, бабуся завжди згадувала наших панів, як хороших господарів та співчутливих віруючих людей.

Шнайдрук Андрій Пилипович,
1927 р. н.

Моя мама Шнайдрук Марія повезла одного разу в Теслугів у млин молоти зерно на муку. Із собою взяла й мене малого. Надворі осінь. Після проливного дощу грунтова дорога розкисла, великі калюжі, вибоїни. Ми помалу доїхали, дочекалися своєї черги, змололи й поверталися додому. Надворі уже сутеніло. Й тут, як на зло, в грузькому болоті наша підвода застрягла й конячка ніяк не може виїхати. Мама бідкається й чуть не плаче. Аж тут Ірочка їде верхи на коні – сестра Ігоря Кириловича. Молода, красива, в синьому костюмі, синьому береті на голові й збоку брошка на ньому. Паняночка порівнялася із нами, привіталася, подивилася на нас бідних і каже: «А давайте я свого Гнідка запряжу». Мама випрягла свого коня, відвела в сторону, а вона впрягла Гнідка в нашу драбинчасту підводу, сіла за хурмана на неї, махнула батогом і вмить опинилася на сухому. Яка мама тоді рада була, не могла надякуватися за поміч у їхній біді на дорозі проти ночі та ще й з малою дитиною.

А ще я пам'ятаю, як одного разу у школі ми, учні, вчилися малювати будинки. Вчила нас Ірина Олександрівна Свєшнікова – дружина Ігоря Кириловича. Вона сама дуже гарно малювала й передавала нам всі свої знання й уміння, спонукавши до малювання з натури. Ірина Олександрівна подавала нам початкове розуміння живопису, малюнка, композиції. Цей предмет я дуже любив і мені тоді чомусь захотілося намалювати панський будинок. У мене була хороша зорова пам'ять і, раз побачивши його, відтворив на папері. Я дуже старався і малюнок вийшов непоганий. Вчителька довго дивилася на мою роботу, показувала усім, а потім забрала, щоб показати ще комусь і вже більше не повернула.

Не забувається мені й 1944 рік. Весна, 17 березня, друга половина дня. Німці були в сусідньому селі Рідкові. Свою розвідку вони відправили в Хотин. Долаючи нашу річку Рудку, німці зупинилися у селі Коритне на хуторі Загребелля й під дулом автоматів заставляли жителів розпалювати в грубках, сушити їхні мокрі онучі, взуття, одяг та готувати обід (за розповіддю жительки цього хутора Олійник Оксани Василівни, 1877 р.н.). А коли привели себе в порядок, то пішли в Хотин. Біля садиби Свєшнікових вони зустрілися з радянською розвідкою, яка прийшла раніше. Зав'язалася перестрілка. Був убитий один старший за званням німець. А з Рідкова вже наближалися ворожі танки. Зрідка вони вели обстріли по Хотину та його околицях. Німецька верхушка розквартирувалася у будинку Ігоря Кириловича. А тим часом налякані жителі втікали в ліс, відступала й наша сп'яніла розвідка. Російські солдати чіплялися до дівчат, молодих жінок, били мужиків. У Куп'ястомі лузі (назва частини берега) я оглянувся, а за нами ще бігли й бігли люди – старі, малі. Над Хотином шеренгою пролетіли з 50 німецьких літаків, із яких стріляли по людях. Свистіли кулі й зі сторони Рідкова, а потім було випущено в небо п'ять сигнальних ракет, які, описавши дугу, впали на село, й показався чорний клубок диму. Денисюк Петро, який втікав разом з нами сказав: «Німці будуть палити село». Здалеку було видно ворогів зі смолоскипами. Німці бігали від хати до хати й підпалювали будинки. Підпалили й будинок Свєшнікових, але, за розповідями жителів, у цей час там була баба Ігоря Кириловича, яка й встигла загасити вогонь. А в селі майже всі будівлі були під соломою й тому швидко загорялися. Над Хотином нависла велика чорна хмара диму. Язики полум'я піднімалася високо в небо. Здалеку доносився рев худоби, іржання коней – страшна картина. Скоро горіла вже вся вулиця. У протилежному кінці села, за так званою Сидорівкою (перший поселився чоловік, на ім'я Сидір), німці почали копати окопи, але вони їм у пригоді не стали. Йшли палити вороги й Церковну вулицю, та їм

перешкодили. Зі сторони урочища Хотинщина уже наближалися війська 1-го Українського фронту й тримали оборону. Їх тоді було небагато й тому в бій з німцями вступати не наважувалися. Внаслідок обхідного маневру і поповненням військ, вони 18 березня заволоділи Хотином. А в ніч з 17 на 18 березня німці відступили в сторону села Рідкова. На ранок люди повернулися на свої згарища. Тим моментом мужиків забирали на фронт, а хто не пішов, то пізніше забирали в УПА. Забрали тоді на призивний пункт й Ігоря Кириловича.

Коваль Дмитро Йосипович,
1938 р. н.

Я пам'ятаю їхню садибу. Там росло багато різних дерев, кущів, а перед хатою – квітники. У нашому селі в ті часи це був найкрасивіший куточок. Доповнювали цей краєвид навколишні ставки. Один із них впирався у садибу. Там було обладнано місце для купання. Дно було вистелене дошками, оббиті ними були й боки. Ця купальня довго служила панам, а з приходом «совєтів» була знищена.

Дитяча пам'ять раннього дитинства пізніше доповнена спогадами людей закарбувала й окремі епізоди воєнних років 1943 р. Мені тоді було лише п'ять років. Попід коритенським лісом на підводі їхали солдати нашої розвідки. Зі сторони Рідкова в село ввійшли німці. Їх їх було десь чоловік двісті. На західній околиці села зав'язалася перестрілка, під час якої був убитий один німець, за що вороги дуже розлютились. Військове начальство розквартирувалося у будинку Свєшнікових, а прості солдати ходили від хати до хати й під дулом автоматів змушували людей, які не встигли втекти й ховалися у льохах (у селі залишилися малі, старі, хворі), виходити на дорогу. Нас кілька сімей вели через садибу Свєшнікових на Рідків, а там, в одній із хат, закрили й залишили вартового. Німець говорив, що тут усім буде «капут» – ту хату мали підпалити разом із нами. Та Бог послав нам одиного оунівця, який пробрався через стріху будівлі, вбив вартового, й усі люди розбіглися.

Усе те, що пережили ми, пережили Свєшнікови – не забувається. Усі події ніхто не в силі стерти з людської пам'яті. Про це потрібно розповідати молодим поколінням. Нехай вони знають нашу історію, нехай знають про те, що відбувалося у нашому селі та розкажуть ще колись своїм дітям та онукам.

Помешкіна Варвара Павлівна,
1930 р. н.

Ми жили на вулиці, яку всі називали Вичавки. Ця назва пішла від того, що чоловік, який тут перший поселився, постійно носив із панського спиртзаводу вичавки (відходи) і годував ними свою худобу. Наш клаптик землі, на якому була побудована хатинка, межував із садибою Свєшнікових. Там був дуже гарний сад, завжди доглянутий. Працював там садівник. Він був на квартирі в моїх батьків. Я мала можливість спостерігати за його роботою. Він мав шкілку (розсадник), у якому вирощував молоді саджанці. Ними він омолоджував старий сад, а решту продавав людям. Восени він займався сушінням фруктів, які залишав на панській кухні та здавав на продаж.

Зять Свєшнікових Дмитро Васильович Білімов жив у с. Лопавше. Там у них була велика хмілярня. На роботу до нього їздило багато хотинців. Мій батько Чвертман Павло Омелянович, 1901 р. н.. був у них бригадиром. Платили людям непогано, й тому люди йшли працювати, щоб мати якусь копійчину. Завдяки такій тісній співпраці людей з цих двох сіл у нас появилися лопавшенські зяті та невістки.

Ще не стерся з пам'яті епізод, у якому ніби сьогодні бачу, як хоронили німців на території маєтку Свєшнікових. Ми тоді були як раз з матір'ю на городі. Забитих німців привезли звідкись машиною. П'ять ямів було викопано на ялиновій алеї, яка вела від будинку в урочище Дубина. Солдатів хоронили по 2–3 в одній ямі. Опускали їх, загорнутих у білі простині. Хоронив військовий німецький священик за їхнім обрядом. На висипаних могилах із фанерних дощок були зроблені хрести. Нашвидкуруч німці скрутили вирізані планки тонким дротом. На кожному хресті була табличка, на якій було написано імена загиблих, а зверху висіли їхні каски. Довгий час ці могили доглядали хотинці, та коли запустіла територія, тоді зрівнялися вони із землею і відійшли в забуття.

Як згадував Ігор Кирилович, що, перебуваючи у його будинку, сп'янілі німці не поладили між собою і застрелили одного німця. Розуміючи німецьку мову, Ігор Кирилович почув, що його прізвище було Квятковський.

Після війни приїжджали машиною родичі якогось загиблого й забрали його, а решта німців ще і сьогодні покояться там.

Парфенюк Ганна Олександрівна,
1926 р. н.

Біля садиби Свєшнікових через дорогу жила моя рідна бабуся. Я часто приходила до неї та мала можливість бачити маєток із дороги. Він був побудований у кінці села, дуже гарно обгороджений, а через браму проглядалися будинки з навколишнім парком. Такий куточок у той час кожний власник хотів мати. При Свєшннікових – це був пік розквіту даного маєтку, що підкреслювало його велич та фінансову могутність. Для нас, бідних селян, на фоні маленьких хат під солом'яними стріхами це був дійсно справжній рай. Та й план забудови для власника був вигідний тим, що, проїжджаючи кожного разу вулицею, він мав можливість споглядати село та його людей і тримати все у полі зору.

Я бачила, як кожного разу «бариня» Варвара сідала в карету та їхала в церкву. Вона була привітна, дорогою завжди до всіх посміхалась. Згодом,

з утворенням колективного господарства, цією каретою їздив голова колгоспу.

Я бачила, як кожного разу на гарних, викоханих конях верхи прогулювалися внуки «барині» – Ігор та Ірина, коли приїжджали з навчання на вихідні.

Запам'ятався мені й пожар 1939 р. На території панської садиби горіла воловня. Волів на той час уже не утримували, а у саме приміщення звозили необмолочені снопи. Хтось навмисне запалив – і хліб разом із приміщенням згоріли.

Пригадую, як у 1940 р. органи НКВД арештували Софію з усією її сім'єю. Це була рання весна, але надворі ще лежав сніг. Невідомі з карабінами за плечима наказали: «Собирайтесь, вы на вывозку! Разговоры – лишние, сборы – полчаса!». Вивезли ще тоді три польських сім'ї осадників-колоністів, які жили поблизу села Комарівки Львівської області. Згодом дізналися, що Софію розстріляли в Дубенській тюрмі в 1941 р.. Це страшно й боляче, коли з родини йде з життя людина. Згідно з книгою Івана Біласа «Репресивно-каральна система в Україні» (том І, видання 1994 р.), із західних областей України вивезено один мільйон вісімдесят тисяч чоловік, в т.ч. 77 тис. членів польських сімей осадників-колоністів.

Мельник Меланія Іванівна,
1929 р. н.

Коли розігнали в нашому селі в 1939 р. панів Свєшнікових, то «бариню» Варвару, якій на той час вже виповнилося 68 років, забрала до себе вдова Яблонська Зінаїда, чоловік якої перед тим помер і в неї залишилося четверо малих дітей. За опікунство над цією поміщицею Зінаїді могло грозити заслання в Сибір, і тому її часто доводилося говорити перед чужими представниками нової влади, які зрідка навідувались, що це є її рідна сестра. Зінаїда опікувалася Варварою Василівною, готувала для неї їсти, а та натомість допомагала глядіти своїй господині дітей. Добре знаючись на народній медицині, вона не один раз виходжувала їх від різних хвороб. Бувало, що у важкі для Ігоря Кириловича моменти вона забирала до себе і його сина Кирила, а її вже правнука, й гляділа його у Яблонських на квартирі. Пані Варвара була дуже розумна. З нею було цікаво спілкуватися. ЇЇ полюбили всі діти Зінаїди. Погратися до них приходила завжди і я. Наші хати були на одному дворі. Мені подобалося у пані волосся. Воно було дуже пишне, гарна зачіска, й мені чомусь хотілося хоч трішечки рукою доторкнутися до нього. І коли я його гладила, то вона лише мило до нас усіх посміхалася – не сварила.

Бувало, що у важкі для України часи в село Хотин заходили люди із західної України й просили їм допомогти продуктами харчування. Пані Варвара ніколи нікого так не випустила з хати. Вона ділилася з ними останнім кусочком хліба, допомагала чим могла й дуже переживала, щоб не пішли голодні з їхньої хати.

Шишко Іван Федорович,
1930 р. н.

Західна Україна, а особливо Волинь, була місцем великої дослідницької роботи археолога Ігоря Кириловича Свєшнікова. Він проводив розкопки і на території Гощанського району, в Дорогобужі. Знайдені і вивчені ним цінні історичні пам'ятки значно поповнили експозиції музеїв Рівного, Луцька, Дубна, Львова, але більшість їх стала надбанням музею-заповідника Козацькі Могили в селі Пляшева Радивилівського району. Ігор Кирилович дуже багато зробив у справі вивчення Берестецької битви 1651 р. між козаками та польським військом. Поле Берестецької битви – куточок території на межі трьох областей: Рівненської, Волинської та Львівської, місце величного подвигу десятків тисяч козаків, які героїчно захищали нашу землю, волю і полягли в нерівній боротьбі з іноземцями. Поряд цього поля майже 30 років жив Ігор Свєшніков, часто бував на ньому, бачив, як у часи польського гніту йшли сюди українські патріоти вклонитись пам'яті полеглих козаків, закликали боротися за самостійну Україну.

Сам Ігор Кирилович Свєшніков був збіднілим поміщиком в с. Хотині тепер Радивилівського району. Старожили розповідали, що дитинство Ігоря і його сестри Ірини було важким, вони рано залишились без батька. Всі клопоти по господарству та вихованню дітей несли мати та бабуся. Мати спромоглася дати Ігорю вищу освіту – він закінчив Львівський університет. Сестра Ірина здобула фах фельдшера. Сім'я Свєшнікових користувалася великим авторитетом у селян. Я сам уродженець села Хотин і частенько чув від своїх батьків та сусідів, що Ігор не такий поганий, як пан Білімов (чоловік батькової сестри). Сім'я Свєшнікових надавала селянам велику медичну допомогу. Бабуся Ліпа заготовляла трави й робила з них ліки, якими потім лікувала хворих селян. Ірина часто надавала благодійну допомогу селянам власними ліками, які за панської Польщі були дуже дорогими. Ігор, будучи господарем маєтку, в стосунках із селянами завжди виявляв тактовність, врівноваженість, повагу до старших, умів вислухати залежного й піти йому назустріч.

Отже, сім'ю Свєшнікових знали в селі як культурну, виховану й співчутливу до бідних.

Тут я хочу згадати одну важливу подію в історії Хотина і в житті Ігоря Кириловича. Йшов 1939 рік. У західних областях України встановлюється радянська влада, розпочинається ліквідація поміщицьких господарств. У Хотині районні керівники проводять селянський схід (збори), де має бути «вирішене» питання про панські господарства. Учасники зборів стіною стали на захист сім'ї Ігоря Свєшнікова. Вони заявили, що він і вся його сім'я завжди жили в мирі й злагоді з селянами. Свєшнікову дозволили жити в двох кімнатах його дому

(іншу частину було відведено під клуб та сільський комітет (сільраду), а на прожиття йому залишили декілька десятків його курей, гусей, качок. Поміщик Білімов Дмитро Васильович з сім'єю і опікун Вікторовський Степан Степанович (управляючий маєтком) Ігоря Свєшнікова були вивезені.

У роки німецько-фашистської окупації Ігор Кирилович працював учителем у Хотинській початковій школі. Я був його учнем у третьому та четвертому класах.

Бабуся Ліпа та сестра Ігоря Кириловича й далі надавали допомогу хворим селянам.

Одночасно вся сім'я щонеділі відвідувала церкву (так було і раніше), прослуховувала церковні відправи місцевого священика Дмитрія Лозов'юка, з яким була у великій дружбі.

Пригадую 1943 рік, коли одного дня у школі Ігор Кирилович запропонував мені віднести його дружині дверний ключ, що був захоплений ним у школу помилково. Його дружину я застав на кухні, де вона годувала сина пісною картоплею і зрідженим кислим молоком. Розповідаючи потім про це своїй мамі, я сказав: «Пани, а їдять пісну картоплю із синім молоком». Мати засміялась і відповіла: «А ти думав, що пани завжди їдять якісь марципани. Їм також несолодко».

Коли у 1944 р. наближався фронт, Ігор Кирилович виїхав із сім'єю до Львова, де в перші повоєнні роки працював екскурсоводом в історичному музеї. У 1947 р. я і мій ровесник Іван Ковальчук (на цей час ми закінчили сім класів) та Трохим Шевчук, старший віком від нас, поїхали у Львів, щоб влаштуватись на навчання у якийсь заклад. Трохим знав про місце роботи Свєшнікова. І ось відбулася наша зустріч. Ігор Кирилович більше години розпитував нас про всі сільські новини. Коли він довідався, що в його будинку планується відкриття лікарні, то із задоволенням сказав: «Хай ця будова ще хоч послужить селу». Щодо нашого навчання, то Трохиму, який уже мав деяке відношення до техніки, бо міг водити автомобіля, запропонував поступити в автодорожний технікум, що знаходився недалеко від історичного музею. Мені й Ковальчуку було рекомендовано поступити в Бродівське педагогічне училище, яке знаходилось за 25 кілометрів від села Хотин. Цю рекомендацію Свєшніков обґрунтував тим, що це полегшить нашим батькам надавати нам певну матеріальну допомогу, а саму професію учителя змалював як престижну й корисну для людства. Так я став студентом Бродівського педучилища. Отже, мій вибір професії здійснився завдяки настановам Свєшнікова. Ставши згодом істориком, я тісно пов'язав свою діяльність із краєзнавством. Це також певною мірою заслуга Свєшнікова, бо я завжди уважно слідкував за його дослідницькою роботою, особливо на Козацьких Могилах, територія яких мені була близькою. Тут минуло дитинство мого батька, уродженця села Острів, тут жили мій дід і прадід. Сам я в дитячі та юнацькі роки також часто відвідував Козацькі Могили. В 50-х роках Ігор Кирилович переходить працювати у Львівський інститут суспільних наук. Тут він захистив кандидатську і докторську дисертації, став видатним археологом України. Свої праці він вільно писав не тільки українською й російською мовами, але й вільно володів польською і латинською, був почесним членом Академії наук у Варшаві.

Свої розкопки на Козацьких Могилах Свєшніков розпочав на початку 70-х років і проводив впродовж багатьох літ. У перші роки незалежності України ним на Козацьких Могилах (с. Острів) проведено ряд наукових конференцій, присвячених історичному значенню Берестецької битви 1651 р. Конференції мали великий резонанс, у них брали участь науковці багатьох областей України.

Козацькі Могили – своєрідне дітище великого вченого. В залах музею сотні експонатів, які розкопані й теоретично обґрунтовані археологом. Тут шаблі, бойові сокири, чекани, кулелійки, порохівниці, козацькі ложки, люльки, казанки. Особливу увагу привертають козацькі чоботи, які є найрідкіснішим експонатом музею. Безліч людських скелетів було розкопано на переправах через річку Пляшівку. Ними повнився саркофаг Георгіївської церкви.

Простота, людяність, чесність, повага до інших – це ті риси, які завжди звеличували людину, а особливо вченого, який повністю віддав себе служінню людям і Батьківщині. Таким завжди в моїй пам'яті залишився Ігор Кирилович.

Нещодавно на території музею-заповідника «Козацькі Могили» відбувся великий святковий мітинг, присвячений пам'яті Свєшнікова. У ньому взяли участь керівники Рівненської області, Радивилівського району, вчені, письменники, місцеві краєзнавці, представники духовенства. Тут відкрито й освячено меморіальну дошку на честь видатного вченого.

Хотілося б, щоб в експозиції музею «Козацькі Могили» знайшов вагоме місце й куточок, присвячений життю і науковій діяльності вченого. Бажано, щоб у ньому були окремі біографічні дані, експоновані фото, а, можливо, й окремі особисті речі. У наш час, коли відомі місця проживання найближчих родичів вченого, можна зібрати безліч цінних матеріалів, які розкрили б його тернистий життєвий і науково-пошуковий шлях. А він цього заслужив.

Шарун Євдокія Кузьмівна,
1928 р. н.

То був 1939 рік. Осінь. Ми з матір'ю прали на рові хуста, коли ж дивимося, а берегом хтось іде. То були пани. Ішов Ігор з дружиною та його мати. А біля їхнього маєтку – ґвалт. Саме у цей день у село прийшли перші «совєти». Вони заволоділи маєтком Свєшнікових, забрали все майно й роздавали бідним. А панів вивели за браму, показали

дороги на всі чотири сторони й сказали: «Ми вас не вбиваємо, ми даруємо вам життя, ваша наука ще нам пригодиться…». Із собою пани взяти лише документи та білизну.

Мати запросила панів до себе. У нас залишилися жінки, а Ігор пішов до священика Дмитрія Лозов'юка. Сім'я священика завжди підтримувала хороші стосунки з власниками нашого села. Ігор Кирилович із сином батюшки, також Ігорем, разом навчалися в Дубенській гімназії й були хорошими друзями. Ігор там проводив ночі, а на світанку приходив до нас і просиджував цілий день у коморі. Осінні дні були холодні. Тато мій давав йому свої теплі бурки на ноги, кожух на плечі, приносив поїсти. З настанням ночі він знову йшов у дім до священика.

Сім'ю Свєшнікових любили в селі. Це були дуже добрі люди. У них колись працювала моя тітка. Тоді вона була ще зовсім молода й зелена. Працювала на кухні. Ігорева мати вчила її робити вареники. «Великі роби, великі»,– говорила вона. Так тітка навчилася там куховарити.

Дуже добрий був і Ігор Кирилович. Він був людиною відкритою, щиросердною, радий був завжди допомогти будь-кому, поділитись своїми знаннями. Заздрість, гонитва за славою були чужі йому. Тому й особливо гірко відчувати, що цієї шанованої всіма людини, сповненої енергії, творчих планів уже немає серед нас.

Франчук Антон Терентійович,
1927 р. н.

Після ліквідації панських маєтків у будинку Свєшнікових відкрили школу. Там навчалися діти молодших класів, які не поміщалися у новозбудованій (1937) школі, в якій планували відкрити гімназію. Важко доводилося Свєшніковим у ті часи «звільненим від усього». Їм хоч і дозволили жити в двох кімнатах власного будинку, в інших влада розмістила сільський комітет, клуб (був лише 1 місяць), але вони від страху постійно змушені були змінювати місце свого перебування. Періодами наїжджали з дружиною й навчали дітей у Хотинській школі.

Ігор викладав у нас історію. Його мова була тиха, лагідна, доступна. З усіх уроків мені найбільше запам'яталися ті, на яких вивчали конституцію. Тоді ми, дітлахи, її дуже не хотіли вчити й запам'ятали лише 11 статтю, в якій говорилося про те, що, хто не робить, той не їсть. Значення цих слів тоді ми не розуміли й лише тепер усвідомлюємо це.

Щоб якось вижити, Ігор Кирилович взяв трохи колишньої своєї землі (влада дозволила), перестав бути шляхтичем і працював на ній із своєю родиною нарівні з усіма. Його мати та дружина вчилися прясти на короволотку. З цих ниток потім їм робили полотно, рядна.

У 1944 р. в селі забирали всіх чоловіків в армію. Забрали й Ігоря. Це було на Юрія. Тримали їх у «ремізі» (будинок пожарної охорони). Потім Ігор деякий час перебував на призивному пункті в Козині. Чвертман Меланія, яка тимчасово жила в одній із кімнат його будинку після спаленої німцями вулиці, носила йому туди передачі. Під час проходження фронту Ігор Кирилович був поранений в обидві ноги. Ходив з милицями. Дуже шкода, що нова влада так жорстоко повелася з цією родиною.

Бобошко **С***тефанида Федорівна,*
1927 р. н.

Свєшніков був хороший сусід, хороший вчитель, гарно танцював у школі, гарно запрошував. Іноді навчання основ танцювального мистецтва виливалося у справжнє свято. Дівчат після того пригощав цукерками.

Його дружина Ірина Олександрівна викладала в школі співи. В неї був дуже гарний і приємний голос. Ірина Олександрівна грала на роялі, який принесли з дому в школу. Музику вона відчувала серцем. Цей інструмент тоді був дуже модним. Співали українські пісні. «Вони – скарб нашого народу, їм жити у віках»,– говорила вчителька. Ірина Олександрівна й Ігор Кирилович були справжніми патріотами України і цю любов передавали дітям.

З великою повагою Ігор Кирилович ставився і до людей села, пропонував їм землю. До них він казав: «Ти є бідний, землі не купляй, я тобі дам так, а ти за ті гроші придбай щось дітям». Ніколи не сварився.

Коли розкуркулювали панів, то я разом із Кундзерук Вірою Олександрівною прикотили додому по гарбузі. Батьки нас дома насварили, й ми назад котили ті гарбузи.

Чукась Григорій Гнатович,
1927 р. н.

Золота осінь 1939 р. В Хотині встановилася радянська влада. У будинку Свєшнікових в одній із кімнат розмістили сільський комітет, який керував господарським, економічним і культурним життям села. Над будинком замайорів червоний прапор. Кімнату новоутвореного комітету прикрасили портрети Володимира Ілліча Леніна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса. Мужики з кожної хати почергово вартували будинок і наглядали за селом. Їм по естафеті передавалася спеціальна «палиця», на якій було викарбувано «ВАРТА». Цієї влади не всі бажали. Знаходилися серед хотинців смільчаки, які знімали прапор, нищили портрети. Декому із них довелося побувати за гратами в тюрмі.

У грудні 1940 р. у зв'язку з виборами до місцевих рад пройшла реорганізація у владних структурах, внаслідок якої розпочали діяти виконавчі комітети сільських Рад депутатів трудящих. Новоутворену сільраду після війни перенесено було в будинок вивезеної в Сибір сім'ї Парфенюка Юхима.

Ігор Кирилович був дуже хорошим учителем і доброю людиною. Він із великим співчуттям ставився до бідних і ділився з ними різними речами.



Чвертман Меланія.
Фото 1936 р.

Одного разу Ігор Кирилович подарував мені свої лижі. Вони довгий час були в мене, і я ними користувався. Коли ставав на них, то радість переповнювала серце. А чи поділилися б такими речами наші сучасні багатії?

Чвертман Меланія Максимівна,
1915 р. н.

Друга світова війна. Німці спалили в Хотині вулицю Двірську. Будинок Свєшнікова уцілів. Його німці також підпалили, але на той час пані Варвара була вдома і її вдалося погасити вогонь. Люди, чиї хати погоріли, перебивалися хто де міг і як хто міг. У великому просторому будинку Свєшнікових місцева влада поселила людей з малими дітьми. Там жили: Чвертман Меланія з чоловіком і дитиною, Сидоркевич Микола із сім'єю, Махачик Іван із сім'єю, Яблонська Дуня із сім'єю, Ковальчук Ольга із сім'єю. У сторожовій будці, яку називали «слободою» жила Чвертман Ликера з сім'єю, а коли побудувала свою хату, то там тимчасово жили в тій сторожовці Стрільчуки з сім'єю.

У роки війни Ігор Кирилович не залишав археологію. Він викопав 2 трупи на садибі Помешкіної Варвари та 2 – у своєму ставку й відправив на Козацькі Могили. Проводив розкопки з хлопцями-просвітянами й у лісі в урочищі Коритенщина, а також на полях села Коритного, де виявив сліди давнього поселення.

Коли Ігор Кирилович залишав Хотин, то сказав: «Люди! Збережіть садибу, садок, ставки. Збережіть для себе, для нащадків. Мені тут не бути. Вороги не дають моїй сім'ї жити, працювати в цьому селі й любуватися його навколишньою красою природи…»

Кондратюк Галина Олександрівна,
1943 р. н.

Ішов 1944 рік. Радянські війська витісняли німців з нашого району. 17 березня група розвідників уже була в Хотині. Неподалік садиби Свєшнікових вони зустрілися з німецькою розвідкою. Зав'язалася перестрілка. Був убитий один німець. Це дуже розізлило ворогів. Ще й до того, хлопці з УПА відбили в німців у Берестечку різне награбоване добро та худобу, яке вони, відступаючи, підготували забрати з собою. Худобу пригнали в Хотин на ковбасний завод, який утримували хлопці-упівці в Хотині на хуторі Пташини. Розлючені вороги пішли вслід за ними в Хотин і почали палити село. Черга прийшла й до нашої хати. Батько мій у цей час був на фронті. Вдома була лише мати Ковальчук Ольга Василівна, 1916 р. н.. Біля неї тулилася маленька моя сестричка Харитя, 1940 р. н., а в руках на подушці тримала мати мене. Мені було тоді, за розповідями неньки, всього вісім місяців. Німець запалив хату, а в матері вирвав з рук подушку і кинув у вогонь. У неї не стріляв, а лише показав рукою йти в уцілілу сусідню хату.

Ця будівля належала Степану та Василині Кватирам. Цілий місяць ми тулилися у їхній хаті. Відсутність належних умов у погорілому селі відбивалася на нашому здоров'ї. Мене напала короста. Ліків не було. Долали хворобу, як могли.

Потім хтось порадив матері поселитися у будинок Свєшнікова. Там уже жили погорільці. Це був дуже важкий період у нашому селі для тих, хто залишився без даху над головою, без одежі, без їжі. Люди були різні, одні в других крали. У моєї матері забрали півмішка зерна. Вона дуже плакала, що не буде мати чим годувати своїх дітей і звернулася до Борща – завідуючого райвійськкоматом. Він дозволив її поселитися у пусте обійстя вивезеної у Сибір сім'ї Палямара Павла. І тоді мати залишила простору, світлу кімнату в будинку Свєшнікових, пробувши там один рік. Ці роки не зітруться з пам'яті ніколи.

Кондратюк Василь Макарович,
1938 р. н.

Наша сім'я жила біля панського урочища Дубини. До нього прилягало поле мого батька Макара Кондратюка. На цій землі, отримавши в посаг від свого батька Федора Кондратюка, він побудував собі хату. Це було дуже гарне місце з чудовими краєвидами, які оточували довкола. Мені запам'яталася панська Дубина. Площа її була десь гектарів сорок. Через увесь цей ліс пролягала дорога. По ній часто

Ігор Кирилович із своєю сестрою Іриною прогулювалися на конях. Але у післявоєнні роки, коли село згоріло й було тимчасове безвладдя, ці дуби люди почали вирізали для своїх потреб, а частково й зникли невідомо куди. Місцевість ця почала заростати чагарниками. З утворенням восени 1949 р. колгоспу в селі, голова Зімин Матвій Павлович приклав всі зусилля, щоб на місці колишньої Дубини побачити поле. Своє слово він дотримав.

Ще мені запам'яталося, як Ігор Кирилович, самостійно господарюючи, приходив до мого батька й приносив поклепати косу. За роботу платив грішми.

У 1991 р., перебуваючи на Козацьких Могилах, Ігор Кирилович приїжджав у наше село Хотин і в Полуничному проводив розкопки. Свєшнікова разом з іншими хлопцями, яких він запросив у цю експедицію, я зранку відвозив машиною на місце розкопок, а ввечері забирав усіх назад. Ігор Кирилович тоді з рівненськими хлопцями квартирувалися у Хотині в Ковальчук Марії Петрівни, а львів'яни – в Мельник Надії Андріївни. Він був дуже радий, що після багатьох років перерви міг хоч трошки ще щось зробити корисного для своїх земляків, для свого села.

Давидюк Олександр Тихонович,
1926 р. н.

Я вдячний Богу за те, що на своєму життєвому шляху зустрів таку хорошу людину як Ігор Кирилович Свєшніков. Він учив у школі історію, а я був його учнем, навіть «підручним» учнем. Ігор Кирилович умів зацікавити дітей історією, любив свій предмет. Я часто допомагав йому приносити на урок карти, плакати, макети скелетів і черепів. Ігор Кирилович дуже добре знав антропологію і навчав дітей від душі. Говорив завжди спокійно і лагідно, був стриманий, скромно одягнений. А ще я не пам'ятаю на його обличчі усмішки. Він завжди ходив сумний. Причиною того була радянська влада, яка несправедливо повелася з його родиною Свєшнікових. Він завжди хвилювався за долю України, був справжнім українцем, любив свою Батьківщину і жив для неї. Тримав образу на владу, яка звільнила з роботи його дружину, але мовчки терпів, ніколи не показував на люди своїх тривог.

Бобошко Христина Олександрівна,
1932 р. н.

Я пам'ятаю Ігоря Кириловича та його дружину Ірину Олександрівну. У роки війни вони вчителювали в Хотинській школі. Їх любили учні, вони були дуже добрі. Ігор Кирилович вчив у нашому класі фізкультуру. Він тоді був ще молодий і дуже вправний. На уроках фізичного виховання ми робили різні вправи…

Памятаю я, як Ігор Кирилович вінчався у Свято-Покровській церкві села Хотина. Побачити, як беруть шлюб пани, було тоді багато бажаючих у селі. Все було дуже скромно. Вінчав о. Дмитрій Лозов'юк – хороший друг їхньої сім'ї. Ці дві родини постійно підтримували дружні стосунки навіть і тоді, коли були далеко одні від одних. Про це красномовно свідчить ще збережена поштова листівка на якій читаємо коротке вітання: «С праздником Рождества Христового и Новым годом! Сердечно поздравляем батюшку и матушку. Всего, всего хорошего. Искренно преданные и любящие Ирина и Игорь Свешниковы».

Коли у 1939 р. радянська влада позбавила родину Свєшнікових всього і вони на деякий час залишили свій будинок, то ми, малі, ходили туди на гойдалку. Гойдалка була велика, гарна. Дітям було дуже цікаво на ній гойдатися, а йти туди було далеко – це два кілометри через усе село.

А вже коли пани переїхали у Львів, то люди купалися у панській купальні, мочили коноплі у ставках. З утворенням колгоспу там були рибні ставки.

Давно це все було, уже багато всього призабулося, уже немає серед живих Свєшнікових, але в пам'яті хотинців вони назавжди залишаться хорошими людьми.

Луцюк Євгенія Кузьмівна,
1937 р. н.

Після розпаду Польщі на теренах західної України встановилася радянська влада. Восени 1939 р. вона була проголошена і в Хотині. Усі землі Свєшнікових перейшли у власність держави. Під тиском представників цієї влади жителі Хотина, Полуничного писали заяви про вступ у колгосп. Спочатку писалися безземельні сім'ї, а потім – усі решта. На роботу в колгосп ходили і мої батьки.

Одного разу я підміняла свою матір. Кілька днів вона працювала на вимощуванні дамб колишніх панських ставків. Працювало тоді там чоловік десять. Ми підводами возили крейду з колишньої панської вапнярні, що знаходилася у північно-західній околиці села Хотина при дорозі в напрямку села Коритного. А потім носилками розносили по ямках і добре втрамбовували.

Які то гарні там були ставки – справжня тобі архангельська природа. Повітря чисте, настояне на берегових травах. Вдихнеш його – і воно вливає тобі в душу нові сили, свіжість, бадьорість, радість. Вода була дуже прозора, риби багато, птахи різні водилися. Ну, як було Свєшнікову не сумувати за такою природою. Тут кожний кущик, кожний видолинок, кожний горбик зберігав живу пам'ять його дитячих та юнацьких літ, сліди своїх батьків, своїх рідних.

Репицька Євгенія Дмитрівна,
1937 р. н.

З 1944 по 1952 рр. в будинку Ігоря Кириловича Свєшнікова проживали кілька сімей хотинців з малими дітьми, чиї хати були спалені німцями.

У 1952 р. в данному будинку було відкрито лікарню (терапевтичне відділення) на 30 ліжок.

Перший лікар – Кубович Ольга. Із наших односельчан першими працювали в тій лікарні Крисюк Уляна, Клембер Ганна, Палямар Стефанія, Шевчук Лукина, Харковський Олексій.

Пізніше, коли штат був укомплектований, у лікарні й амбулаторному відділенні працювали 32 чоловіки. Тоді прибавилися ще Бобошко Текля, Солонюк Парасковія, Якобчук Ніна, Пенцак Лариса, Білоус Ганна, Бурделяк Олена, Давидюк Ольга, Давидюк Дмитро, Коваль Марія, Климчук Тетяна, Сидорчук Олексій, Костишин Дмитро, Гуменюк Стах, Войтишин Іван.

У 1960 р. на захід, паралельно з будинком терапевтичного відділення збудували амбулаторію, а ще пізніше – кухню, пральню, гараж, морг.

Був транспорт: спочатку тільки коні, потім машина. Медикаменти, продукти завозили з Радивилова, Козина; спочатку кіньми, потім машиною. Лікарі: Кубович О., Одинець М., Лопушанський, Муляр, Мартинович, Дроздов, Мананков.

З 1953 р. по 1972 рік лікарня була туберкульозна. Останні два роки в цій лікарні головним лікарем працював Степан Бабій – письменник. Тут народилося багато його віршів, які потім увійшли в збірку поезій. У 1972 р. тублікарню було закрито. Залишилась тільки лікарська амбулаторія з коллективом 5 чоловік: Буняк Люба – фельдшер, Репицька Євгенія – акушерка, Парфенюк Люба – медсестра, Пенцак Лариса – санітарка, Луцюк Михайло – шофер і Хмарук Василь – завідувач аптекою (аптека була в окремому приміщенні).

У 1986 р. лікарська амбулаторія перейшла в новозбудоване, сучасне приміщення по вулиці Новій (біля колишньої контори колгоспу ім. Шевченка). З цього часу будинок лікарні, що належав Ігорю Кириловичу Свєшнікову з прилеглою територією пішли в запустіння.

Тищенко Микола Васильович,
1957 р. н.

Моє особисте дитинство проходило неподалік родинного маєтку Свєшнікових. Правда, з представників цього роду там уже ніхто не жив, а з усіх будинків, що колись були на цій території, уцілів лише будинок, у якому жив Ігор Кирилович і в якому була вже лікарня. Про красу цієї колишньої садиби залишив спогад у своєму щоденнику письменник, військовий кореспондент Ісаак Емануїлович Бабель, який квартирував у Хотині під час проходження кінної армії Будьонного через це село в 1920 р.: «Барин Свешников, как настоящий русский барин обустроил имение…». Про це «имение» мені часто розповідала й моя рідна бабуся Кондратюк Олена. Її очі назавжди увібрали цю давню красу. Вона пам'ятала всі будинки, парк з прилеглою до нього дубиною, сад, ягідники, ставки, навколишню красу берегів… Вона пам'ятала, як прогулювалася парком старенька «бариня», як їздили верхи на конях її діти, внуки. Всі вони були дуже грамотні, всі знали по кілька мов.

Моя бабуся запам'ятала, як Ігор Кирилович у 1939 р. перший раз зайшов до неї у хату під час перепису населення. Він тоді сказав, що робить перепис на вулиці Двірській, а її син, Павло Григорович Кондратюк, здійснює цю роботу на вулиці Церковній. Мій дядько Павло був молодший за Ігоря Кириловича на 10 років, але Ігор Кирилович дуже прихильно ставився до нього. Він цінував у Павлові потяг до знань в галузі літератури та історії, підтримав його бажання до вступу в Крем'янецьку духовну семінарію. Дядько був активним членом Просвіти, а в роки війни – політвиховником в УПА й загинув під Здолбуновом у 1945 р.. Уже будучи у Львові, Ігор Кирилович, при зустрічах з хотинцями постійно цікавився про його подальшу долю. Про друзів він пам'ятав не тільки в їх присутності, але й за їхньої відсутності.

З 1969 р. Ігор Кирилович розпочав дослідження на Козацьких Могилах і у всій своїй повноті розкривав свої здібності як археолог. Та любов до людей землі своєї, туга за Хотином не полишала його. Зло, заподіяне в 1939 р. його родині і йому до душі не вчепилося, а міра любові до людей не зменшилася, попри всю неласкавість тогочасної влади. І він у 1972 р. з дозволу працівників колишнього райкому партії приїхав у рідне село з лекцією й розповідав про сиву минувшину рідного краю, про дослідження на Козацьких Могилах.

У 1992 р. Ігор Кирилович знову виступав у нас в Хотині. Тоді до нього призналася моя мама Лукина Григорівна Тищенко, що вона – рідна сестра Павла Кондратюка. Підійшов, поцілувався, зайшов у гості, було багато спогадів. А як хотілося мені зустрітися з цією людиною, подивитися йому в очі, побачити в ньому справжнього пана, мудру людину, але – не судилося. У 1968 р., тоді ще 11-річним хлопчиком, я побував з дорослими на Козацьких Могилах. Саме у цей час там було відкрито музей, який приймав перших відвідувачів. А через чотири місяці я знову приїхав сюди зі старшокласниками у супроводі піонервожатої Хотинської школи Тарасюк Тамари Родіонівни, щоб глибше ознайомитися з історією рідного усім нам краю, оглянути музей. Тоді на цих двох екскурсіях я чітко почув повідомлення, що до широких і фундаментальних розкопок приступає експедиція під керівництвом І. К. Свєшнікова. Мені приємно було це чути, і я радий був за свого земляка.

Уже в дорослому віці, працюючи геологом-геофізиком, я пройшов простори Уралу, Західного Сибіру, України. Всюди живуть люди, всюди по-своєму гарно. Але я люблю свою землю, своїх людей, свою історію. І кожного разу, як тільки випадає можливість, я стараюся приїхати на Козацькі Могили, які досліджував мій земляк ІгорСвєшніков, щоб знову і знову вклонитися тій священній землі,

невмирущій славі козаків, що захищали її. Слава нашій Україні! Слава її героям!.

Приємно було почути спогад про Ігоря Свєшнікова від свого старшого колеги геофізика Петра Максимовича Шеремети, палкого прихильника і знавця історії. Від нього дізнаюсь, що він неодноразово у Львові відвідував лекції І. К. Свєшнікова і якось вирішив, каже, запросити його до нас у Західно-Українську геофізичну розвідувальну експедицію з лекцією. Ігор Кирилович охоче погодився. Попри свій насичений графік він знайшов час і прийшов на зустріч. Лекція у конторі експедиції була цікава й змістовна, було багато запитань.

Син Ігоря Кириловича Кирило Ігорович, до речі, також геолог, доктор геолого-мінералогічних наук, професор. Викладав у Львівському Національному університеті ім. Івана Франка. Згодом переїхав до дітей у Москву. Працював в університеті ім. Патріса Лумумби. У січні 2015 р. на 73 році життя залишив цей світ. На цьому славний родовід Ігоря Кириловича не закінчився. Його продовжують внуки, правнуки. Можливо хтось колись із них захоче побувати на колишньому родинному гніздечку Свєшнікових у Хотині. Ми радо зустрінемо їх і будемо вдячні, якщо родинна ниточка зв'язків з Хотином не буде перериватись.

Мельник Василь Григорович,
1949 р. н.

Це був 1974 рік. У двір нашої садиби зайшов незнайомий для мене чоловік. Назустріч йому вийшла мати. Він чемно привітався і сказав: «Ви знаєте мене?». Мати усміхнулася і відповіла: «Та чому ж я не знаю. Я зразу впізнала. То Свєшніков Лігор (так у нашому селі старші люди називали всіх Ігорів)». Він тоді сказав: «Я знаю, що мене в селі всі знають, але не всі признаються». Розговорилися. А потім мати каже до нього: «Ви з дороги й напевно проголодніли. Я пригощу Вас червоним хотинським борщем, щойно зварила». Він відповів, що справді вже голодний і не проти поїсти. Мати запросила Ігоря Кириловича в хату, накрила стіл. До них приєднався батько. За обідом довго розмовляли, поринаючи в спогади давно минулих літ.

Візит його цієї днини до нас був запланований для зустрічі зі мною. Саме в цей час у Боратині, на північно-західній околиці села, на лівому березі річки Пляшівки він розпочав досліджувати давній курган відомий у місцевого населення під назвою Могила. Насип над курганом був овальної форми 20 х 22 м, висотою 0,85 м. Йому потрібен був бульдозер для прискорення розкопок і зменшення витрат ручної праці. Я працював тоді в сільгосптехніці на тракторі ДТ-54 Харківського виробництва.

У призначений день я приїхав у Боратин. Моїм завданням було акуратно, шар за шаром, знімати верхній грунт. Роботою він був задоволений, постійно ходив за трактором, щось уважно оглядав, робив заміри, записував. Він умів побачити сліди давньої людини навіть там, де вони були уже затерті. Після кількох знятих шарів грунту Ігор Кирилович мене зупинив, подякував і сказав, що далі робітники-землекопи будуть копати лопатою. Під насипом було виявлено яму діаметром 1,65 м з обпаленим дном, у засипу якої було знайдено багато попелу й дрібних крем'яних відщепів. Він нам пояснював, що цей курган є досить давній і насипаний був ще до нашої ери. На цьому місці колись давно був великий бій, у якому загинув полководець, але на полі бою не був знайдений. На його честь тут палили вогонь, проводили спеціальний ритуал, а потім насипали курганну могилу. А якби його були знайшли то, за тодішнім обрядом, були б спалили.

Крім того знаю, що мій дід добре знав столярну та теслярську справи й працював у наших панів, виконуючи різні складні будівельні операції. Його руками там був побудований не один будинок.

Кватира Петро Васильович,
1955 р. н.

Мій батько Кватира Василь Степанович, 1921 р. н., був у дружніх стосунках з Ігорем Кириловичем Свєшніковим. Разом із своєю сестрою Анастасією Кватирою вони вчителювали з Ігорем Свєшніковим у Хотинській школі й навчали дітей грамоти, разом займалися просвітницькою роботою з молоддю. У 1943–1944 роках Ігор Кирилович працював у шкільництві УПА, а його сестра Ірина Свєшнікова навчала молодь у «Просвіті» медичної справи. Туди вона приходила два рази у тиждень. Усім відомо, що будь-яка наука розширює кругозір людини і, безперечно, робить її мудрішою у поєднанні з виробленими нею навичками загальної культури, особа стає інтелектуально багатшою. Ті паростки, які давала «Просвіта», гнана будь-якою окупаційною владою, будила людський розум до замислення над своєю рабською долею, до повільного прозрівання широких верств населення.

Для кращого пізнання історії нашого краю Ігор Кирилович проводив розкопки. На запрошення археолога, мій батько разом з іншими просвітянами досліджували Хотин, його околиці та навколишні села. Здібний історик у свої молоді роки був у тісній дружбі з талановитою молоддю села, всіляко допомагав їм, давав поради, сприяв їхньому розкриленню. Тож і не дивно, що в 30-ті рр. минулого століття село Хотин було одним із найактивніших сільських культурних осередків краю, де просвітницькою роботою була задіяна більша частина молоді та інтелігенції старшого покоління села.

Мені також, коли навчався у Львові, пощастило познайомитись з Ігорем Кириловичем. Я бував у нього вдома. У скрутні для Свєшнікових часи мій батько підтримував їхню сім'ю й неодноразово передавав через мене продукти харчування. Йому приємно було, що його не забувають, підтримують.

Він багато розпитував мене про Хотин, його окремих людей. Із ним любо було спілкуватися. Нехай це ім'я ніколи не зітреться з пам'яті людей. Він заслуговує на те, щоб його не забували.

Луцюк Галина Нечипорівна,
1937 р. н.

Якось одного разу до мене приїхала з Німеччини моя двоюрідна сестра Віра Филимонівна Амбрацас (уроджена Мартинюк). У війну за розпорядженням фашистських властей вона була вивезена туди на примусові роботи. Доля розпорядилася так, що Віра там вийшла заміж за Амбрацаса Йогана, народила двоє дітей і залишилася жити. Час від часу приїжджала в Хотин. Вона дуже захотіла побувати на Козацьких Могилах. Я попросила свого чоловіка Володимира, він запріг коні, ми сіли на підводу, з собою ще взяли подругу Параскеву Яблонську й вирушили в дорогу.

Віра усе роздивлялася, любувалася рідною землею. Таки, що не кажіть, а свій край завжди наймиліший, хоч би як добре де не було. На Козацькі Могили прибули швидко, а тут ще й виявилося, що Ігор Кирилович там був присутній цього дня. Яка то радість була для неї, скільки років не бачились! Із ним вона виросла на одному дворі, разом пройшло їхнє дитинство. Її мати працювала на кухні в пана Білімова й жила в «чвораку», (будинок для наймитів), що знаходився на території панської садиби. Білімов мав у Лопавшах землю, яка була приданим його дружини, й кожного разу їздив туди на роботу. Возив його підводою Мартинюк Филимон Прокопович, родом із с. Лопавше. У Хотині він познайомився в Білімових з матір'ю Віри, Уляною, сестрою моєї матері, попросив у панів згоди на шлюб, отримав благословення – і побралися, продовжуючи працювати у своїх роботодавців. Возив Филимон неодноразово й «бариню» Варвару до церкви.

Пізніше Уляна часто розповідала про свою роботу. На думку прийшла одна розповідь про те, як одного разу в панів були гості, а вона прислуговувала там й подавала їм на стіл різні страви та ходила біля них без панчіх – боса, за що отримала виговор. Тоді на ногах усі повинні були мати панчохи – таке правило.

І ось довгождана зустріч! Розмови, спогади. Їм, здавалося, не було кінця. Ігор Кирилович сяяв від щастя. В нього на всіх вистачало часу, моральної підтримки, а в серці не було нікому тісно. Для усіх нас земляк провів екскурсію, показав свої знахідки. Від них, здається, повіяло луговим вітром, брязкотом шабель, пострілами мушкетів… Слухати було цікаво, бо ж це усе наше, рідне.

Час спливав швидко. Зі сльозами на очах ми залишали Козацькі Могили. Для нас усіх і для Віри ця зустріч була мов бальзам на зранену душу. Обіцяли не забувати одне одного й при нагоді знову побувати тут.

Яблонська Галина Миколаївна,
1963 р. н.

6 вересня 1992 рік. У Хотин приїхав Ігор Кирилович Свєшніков. У сільському клубі на нього чекало багато людей. Усім дуже хотілося побачити свого колишнього пана, свого вчителя, свою хорошу людину. Він пройшов через увесь зал і піднявся на сцену. Елегантний, у білому костюмі, гарної зовнішності. У залі всі затихли, й він почав розповідати. Мова тиха, лагідна, слова линули від самого серця. Ігор Кирилович розповідав про себе, про своє нелегке життя, про свою роботу, про розкопки на Козацьких Могилах. Із собою він привіз кілька експонатів, знайдених на полі битви під Берестечком, і показував усім. Серед них були козацькі чоботи, сокира, порохівниця, самогонний апарат…

А потім такі трепетні, такі хвилюючі миті спілкування із односельчанами. Не обминули його і кореспонденти, які засипали запитаннями.

Побував того дня Ігор Кирилович Свєшніков і у нашій хаті. Його запросила моя свекруха Параскева Степанівна Яблонська. Прийшла з ними й сусідка Катерина Іванівна Франчук. Обидві ці жінки були в ОУН, обидві пройшли через пекло тюремних тортур, але обидві не зламались. Вони розповідали йому про себе, про ті героїчні сторінки історії того часу, а він слухав, пропускав усе через душу й серце і плакав, плакав, як дитина, плакали і вони. Та ще більше розчулили всіх пісні в живому звучанні цих жіночок, цих чудових церковних хористок. Вони співали про пережите, про наболіле. Хата повнилася мелодією не один раз колись співаної ними пісні Павла Грабовського в народній обробці «Сон в'язня»:

Зелений гай, пахуче зілля
В тюрмі приснилося мені,
І степ широкий, наче море,
І тихий сум навкружині.
Садок вишневий коло хати,
Вечірня літняя пора,
А в хаті тій журилась мати
І нудьгувалася сестра…
Поблідло личко й згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувсь…
І я заплакав опівночі –
І, тихо плачучи, проснувсь.
Сиджу в тюрмі, а мені сниться,
Що Україна вже вільна,
Що місто Київ вже столиця,
І провалилася Москва.

Співали пісню й Богдана Лепкого, яка давно вже стала народною «Чуєш, брате мій»:

Чуєш, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим шнуром
Журавлі у вирій.
Кличуть: кру-кру-кру,
На чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилоньки зітру,

Крилоньки зітру,
Кру-кру-кру.
Мерехтить в очах
Безконечний шлях,
Гине, гине в темній мряці
Слід по журавлях.
Кличуть: кру-кру-кру,
На чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилоньки зітру,
Крилоньки зітру,
Кру-кру-кру…

Пам'ять цих виконавців зберегла ще силу-силенну різних пісень, і вони співали знову й знову. А Ігор Кирилович усе слухав і плакав. Теплі сльози зволожували йому лице. Усе це світобачення пережите ними самими сприймалося якось по- особливому. А непрохані сльози ніби очищали душу й несли віру та надію на краще життя.

На прощання він подарував цим незламним патріоткам по путівнику «Музей-заповідник «Козацькі Могили» , автором яких був сам. А коли виходили з хати, то Катерина Франчук зрізала в саду найкращу гілочку з червоними ягодами калини й подарувала Ігорю Кириловичу. Вона тоді сказала: «Це Вам від хотинчанок, які любили Україну, які боролися за неї, які й сьогодні вболівають за її долю і хочуть, щоб вона завжди цвіла й процвітала, як та червона калина».

Ткаленко Наталя Миколаївна,
1975 р. н.

Коли я закінчила навчання у Хотинській школі, то вступила в Дрогобицький інститут на історичний відділ. Після першого курсу нас послали на археологічну практику в давньоруський літописний Звенигород, що на Львівщині. Студенти даного закладу вже кілька років поспіль працювали там у складі археологічної експедиції інституту українознавства АН України та Львівського історичного музею. Єкспедиціями керував археолог, доктор історичних наук Ігор Кирилович Свєшніков. Із розмов моєї бабусі, батьків я знала, що він є сином нашого колишнього хотинського пана, але я його ніколи не бачила. І от був такий випадок нашого знайомства.

Їхали ми на розкопки звичайним сільським автобусом. Я зауважила, що за мною ззаду сидить старенький мужчина й розмовляє з сусідкою по сидінню. Мова його була багата, насичена різними науковими термінами. Я спочатку не звернула уваги, бо думала, що наш пан має приїхати на якомусь «мерседесі», в шикарному костюмі, лакованих туфлях і що це буде справжній пан. Та коли ми вийшли з автобуса й розговорилися, то виявилося, що цей 80-літній мужчина і є сином нашого колишнього пана. Він був дуже простенько одягнений, у спортивних кедах. Простий був і в розмові зі студентами, ніколи не сварився, підтримував їхні різні витівки, але, в той же час, був дуже шляхетний, у ньому було



Ткаленко Наталія Миколаївна з Хотина та Свєшніков Ігор Кирилович на розкопках у Звенигороді. Фото,1993 р.

видно панське виховання, був дуже культурний, розповідав різні історії, які й дотепер пам'ятаються.

От, наприклад, одного разу Ігор Кирилович поїхав на розкопки в Єгипет. В обідню пору він ішов дорогою разом з іншими членами експедиції й курив (наш професор колись дуже любив курити). Позаду за ними йшли єгиптяни й розмовляли французькою: «Дивись, які європейці невиховані. В обідню пору Аллах спить, а вони йдуть, курять і його своїм димом збудять. Зараз їх поліція забере». Знаючи французьку мову, якої його колись навчила гувернантка, Ігор Кирилович зрозумів, що це стосується його. А тут і міліція підійшла. Йому дуже стало незручно й він зразу ж погасив цигарку…

Примітка: Вчителькою французької мови в Ігоря Кириловича була француженка зі Смольного, яка колись працювала гувернанткою при дворі царя Миколи ІІ. Під час державного перевороту, який призвів до того, що царську сім'ю в ніч з 16 на 17-те червня 1918 р. розстріляли в Єкатеринобурзі (Свердловську), гувернантці вдалося втекти в Київ. Через хороші зв'язки вона потрапила в сім'ю Свєшнікових. Та коли і в Києві було неспокійно, то француженка, рятуючи своє життя, прибула зі Свєшніковими в 1921 р. в с. Хотин і деякий час ппроживала в цій сім'ї. Тут вона продовжувала навчати дітей пані Надії Свєшнікової.

«Ми, бувало, малі з сестрою простелимо собі ковдру на підлозі, полягаємо, нам ніхто не заважає, й вільно розмовляємо зі своєю гувернанткою французькою мовою», – *говорив Ігор Кирилович. Він французькою володів так,* як і українською.

Коли випала нагода то я призналася до Ігоря Кириловича, що сама з Хотина і є внучкою Шарун Павлини. Я відкрилася йому, яким паничем його уявляла побачити та яким зустріла, з чого він потім дуже довго сміявся. Усмішка говорила про те, що він був радий цій зустрічі. Розмову з ним не потрібно було «роздмухувати» – вона сама в'язалася. Він говорив, що пам'ятає Павлину, що вона дуже добре вчилася, називав й інших колишніх учнів. Ігор Кирилович був вдячний її батькам: Кузьмі Григоровичу та Марії Олександрівні Шарунам, які перші підтримали його родину у важкі для них часи, коли Свєшнікових позбавили всього, що набувалося їхніми предками впродовж багатьох років. Він розповідав про те, як історія життя міняла географію його проживання, а географія історію… Він згадував про пропахлу димом і сльозами минувшину й плакав, плакала і я. Ми два тижні мали можливість спілкуватися. Два тижні розповідали одне одному про неповторну у своїй суворості правду життя… Він усе розпитував і розповідав, розповідав і розпитував. Дякуючи його мудрим порадам і захоплюючим розповідям про родину, я розкопала й свій родовід до 9-го покоління, за що тепер дуже вдячна.

Мене вражала в землякові його хороша пам'ять і глибокі знання. Він до всього підходив дуже професійно. На розкопках ми досліджували Галицько-Волинське князівство й на території дитинця розкопували ліву частину княжої церкви XII ст., яка, ймовірно, була побудована князем Володимиром і, очевидно, спалена монголотатарами на початку 1241 р. Біля цієї церкви колись хоронили представників князівського двору. Ми розкопали 15 жіночих могил. Я особисто розкопала скелет старенької бабусі. Ігор Кирилович був дуже великий знавець антропології. Він брав у руки кістяк і казав до нас, що ця жінка вміла дуже гарно співати, а ця – прожила 90 років, а оця знала якусь магію. Так, тримаючи в руках кістяки, наш земляк міг сказати чим займалася дана людина, чим хворіла, скільки прожила років.

Ігор Кирилович з великою пошаною ставився до людських поховань, які так багато років пролежали в землі. Він, і нас усіх навчавчаючи, казав, що це все є людські кістяки й з християнської точки зору ми мусимо шанобливо назад повернути їх землі. За археологічним звичаєм залишки людей назад класти в могилу не можна. Ми викопували велику яму й складали туди всі кістяки. Тоді брали пляшку, писали записочку, в якій залишали дані про те, хто й коли проводив розкопки, закорковували, клали поруч і закидали землею.

Проходячи археологічну практику, ми всі стали учасниками значних наукових відкриттів, збагатилися знаннями й, головне, зустрілися з великою людиною – Ігорем Кириловичем Свєшніковим. Своїми устами професор ніколи нікого не захвалював, але, побачивши в комусь якусь Богом дану іскорку таланту, щиро радив продовжувати навчання в тому чи іншому закладі й шліфувати його грані до блиску.

Ковальчук Тамара Степанівна,
1966 р. н.

Багато хороших слів, теплих спогадів написано про Ігоря Кириловича Свєшнікова – великого вченого, великого подвижника на теренах української духовності, велику особистість, велику людину, яка повернула українському народу частину його героїчної історії, частину його національного багатства. Дослідження Ігоря Кириловича Свєшнікова історії української нації періоду 1648–1654 років, розкриті ним таємниці того періоду – безцінні! Хотілося б і собі долучитися до співвітчизників, яким випала щаслива мить бачити і слухати таку непересічну людину, якою є Ігор Кирилович Свєшніков.

Вперше зустрілася я з Ігорем Кириловичем Свєшніковим восени 1994 р. Недовго я мала честь бачити і чути великого вченого і велику людину, але враження про нього склалося якнайкраще і стало незабутнім.

Поважна постать Ігоря Кириловича, благородний вираз обличчя, проникливий погляд розумних очей, його спокійна мова, виважене і розумне кожне слово свідчили, що це дуже інтелігентна, високоосвічена, культурна, грамотна людина, людина-філософ, людина- мислитель, наділена щедро не тільки красою зовнішньою, а й красою внутрішньою, душевною. Пригадуються слова видатного французького письменника Віктора Гюго: «Ніяка зовнішня краса не може бути повною, якщо її не освітлює краса внутрішня». Відчувалися у розмові з Ігорем Кириловичем ґрунтовні знання в різних галузях науки.

Він дуже уважно ставився до кожного із співрозмовників, зважав на кожне слово і кожну думку іншого, його відповіді й бесіда взагалі свідчили, що проблеми інших глибоко зворушують і хвилюють його, старався дати поради щодо їх вирішення. Ще раз переконуєшся у раціональності думки Й. Лафатера: «Хочеш бути розумним, навчися розумно запитувати, уважно слухати, спокійно відповідати і переставати говорити, коли сказати більше нічого». Ігор Кирилович був готовий допомогти практично не тільки порадами (що і також дуже цінно) кожному, хто до нього звертався, а й при найменшій можливості добрими справами, що він і зробив у свій час, надавши допомогу і нашій сім'ї у лікуванні моєї тьоті Ковальчук Марії Петрівни та оформленні документів у повоєнний час моєму

дяді Шишко Андрію Михайловичу, що врятувало життя йому і його сім'ї. За це наша родина була і є дуже вдячна І. К. Свєшнікову, і ми завжди бережемо теплий спогад про великого вченого і велику Людину, свято бережемо світлу пам'ять про нього, яку передаємо з покоління у покоління і яку не здолають віки.

У розмові з Ігорем Кириловичем відчувалося, що цій людині абсолютно не властиві такі негативні риси, як гординя і зверхність над іншими, хоча могли б і бути, враховуючи його титанічні заслуги в науковій галузі, заслуги перед історією, зрештою, перед Україною, українською нацією. Але люди, які є Велетнями Духу, Велетнями Науки і Патріотизму, любові до своєї країни і народу, вони якраз і є простими, уважними, культурними, здатними на взаєморозуміння, на емпатію (співпереживання), повагу до інших, совісні взаємини, проникнення у проблеми і життя ближнього і прагнення йому допомогти. Великий французький письменник XVI ст. Франсуа Рибле сказав: «Знання без совісті – це крах душі». Розум без рис людяності, на жаль, не приносить користі ні тій людині, яка його має, ні суспільству взагалі. Чого не можна сказати про особистість Ігоря Кириловича Свєшнікова. Це справді Людина з великої літери.

Зустрічаючи таких людей, як І. К. Свєшніков, ще раз переконуєшся, що все-таки найбільшу вагу в людському суспільстві має духовне начало. Недаремно філософи говорять, що не тільки хлібом єдиним живе людина. А як будемо думати виключно про хліб насущний, то, мабуть, не стане і хліба. Що б не сталося, і які б глобальні проблеми у людства не були, такі цінності, як: розум, честь, совість, людська гідність, порядність, готовність прийти на допомогу, готовність на самопожертву в ім'я високої і благородної мети, в ім'я країни – не мають ціни. А цій Людині усі ці позитивні риси якраз і були властиві. І це робить І. К. Свєшнікова Велетнем, Генієм Людським, який досяг олімпу, як Людина, Патріот своєї країни, Науковець зі світовим ім'ям.

На думку приходять слова письменника, кінорежисера та актора Василя Макаровича Шукшина: «У житті – з віком – починаєш розуміти силу Людини постійно думаючої. Це величезна сила, підкоряюча. Все гине: молодість, привабливість, пристрасті – все старіє і руйнується. Думка не гине і прекрасна Людина, котра несе її через життя». Ще пригадується вислів видатного вченого XX ст. Володимира Вернадського: «Мисляча і працююча Людина є міра всього. Вона є величезне планетне явище».

Ці слова повною мірою можна віднести до шанованої світом, незабутньої постаті Ігоря Кириловича Свєшнікова.

Мельник Оксана Володимирівна,
1971 р. н.

Постать І. К. Свєшнікова, як відомого історика, археолога, зацікавила мене тоді, коли я почала працювати над створенням музею «Історія Хотинської школи». Розмови з односельцями, лист-відповідь із заповідника «Козацькі Могили», листування з колишнім директором Хотинської школи М. Н. Фастом (проживає у Львові), багато матеріалу з інтернету справили на мене гарне враження про цю неординарну й мудру людину. Теперішня зацікавленість розворушила у моїй пам'яті моменти мого дитинства.

Разом зі мною вдома жила бабуся Ярмолюк Горпина Іллівна, 1908 р. н.. Я пам'ятаю, як вона розказувала, що була кухаркою в панів. Часто вдома бабуся брала у зуби один кінець рушника, рукою відтягувала інший, і чистила між зубцями виделки: «так робили у панів».

Якщо бабуся кудись ішла, то «до фігури, що біля панів», «до панського двору», «в садок», «в курник», «на фільварок», «у парк». Натомість тепер ми ідемо «до зупинки››, «в магазин››, тощо… А старші люди цю місцевість пов'язували з панським двором і так усе називали.

Одного разу вулицею пішов поголос: «Пан приїхав!». Баба як була боса, у фартушку, біленькій хустині, так і поквапилася «до двору». А я, з цікавості, за нею. В оточенні старших людей я побачила високого сивого чоловіка, з маленькими вусами. Він щиро посміхався до людей, старався кожного почути, торкнутися рукою плеча, чи навіть обійняти і, як здалося, змахував сльозу. Мені було дивно, що ті жіночки одна з перед другої щось йому щебетали. Я добре запам'ятала, як той пан сказав до баби: «Горпинко, ти ще й тепер боса ходиш? Взуйся!››. А баба у відповідь: «Я так звикла, пане, так звикла». Ще пан питав про Кащинця Івана. Я того діда знала і тому це не стерлося з пам'яті.

Ще пам'ятаю, як мій покійний брат Ростислав Луцюк ходив з ним на розкопки. Часто приносив додому порох, якісь люльки і ховав це «для історика».

Тепер, коли є можливість всебічно вивчити життєпис Ігоря Кириловича, можна ствердити, що ця людина є гідним ідеалом для наслідування, взірцем майбутньому поколінню.

Спогади зібрала та впорядкувала
Надія Андріївна Мельник

Яків Дідух

ГОРОДОЦЬКІ ЕКСПЕДИЦІЇ ІГОРЯ КИРИЛОВИЧА СВЄШНІКОВА

Кожна людина торує свій шлях у житті, який не вистелений асфальтом, а нагадує круту гірську стежку з поворотами, каменепадами, стрімкими потоками, обривами. На цьому шляху бувають моменти, зустрічі, знайомства, які міняють життя і формують подальшу долю людини. Саме таким моментом було моє знайомство і подальша співпраця у юному віці з Ігорем Кириловичем Свєшніковим, що розкрило двері у величний науковий світ.

Сталося це в 1961 р., весною, в кінці березня під час шкільних канікул, коли я, гуляючи неподалік від своєї хати, що була крайньою на «Курганах» (так називалося урочище на східній околиці с. Городок), помітив групу людей, які рухалися через поле, зупинялися і щось видивлялися на землі. Підійшов до них, привітався і поцікавився, хто вони і що шукають. Лагідний, усміхнений кремезний, середнього зросту чолов'яга з військовою сумкою через плече сказав, що вони археологи зі Львова, а звуть його Ігор Кирилович. Цікавлять їх кам'яні знаряддя древніх людей, які колись населяли цю місцевість. Тоді я повів їх до своєї схованки, де лежало з десяток крем'яних серпів, сокир та зернотерок, і показав їх. Вони оглянули все це і запитали, де знайшов ці знаряддя і чи не було там горщиків або уламків посуду, кераміки. Ну, на такі дрібниці я уваги не звертав, але, як виявляється, в археології найважливіше це, бо саме за керамікою датують культури та встановлюють їх вік.

Я вивів їх на поле за метрів 200, що простягалося за нашою хатою, і показав, де були знайдені кам'яні речі. Археологи оглянули ті місця і на свіжій весняній ріллі знайшли уламки посуду. Їх очі сяяли від щастя і я вислухав від Ігоря Кириловича першу лекцію у своєму житті, що це кераміка ліпного типу, орнамент зроблений шнуром і поселення, що тут було біля 4 тис. років тому, належить до здовбицької групи культури шнурової кераміки. Влітку тут розпочнуть розкопки. Після детальних оглядин Ігор Кирилович вибрав два місця для розкопок, віддалених одне від одного на 50 м.

Почалося літо. Загін археологів на чолі з Ігорем Кириловичем розпочав роботу, яка тривала з червня по серпень протягом чотирьох (1961–1964) років. Тут було кілька студентів з історичного факультету Львівського університету, яким Ігор Кирилович читав курс археології. Одні приїздили лише на період археологічної практики, інші – проводили кілька років. Серед них запам'яталися Мовчан С. П. – історик, який і тепер працює на кафедрі Львівського університету, Ямпольська (Артюх) Л.Ф., яка стала відомим етнографом, Кос А. І – історик м. Львова, майбутній археолог Малеєв Ю. М., що викладав у Київському ДУ ім. Т. Шевченка та інші. Крім студентів, неодмінною помічницею була його дочка Наташа, що працювала всі експедиційні сезони, вчителька Новомитківської СШ Ж. Д. Сімферовська та ін.

Робота полягала в тому, що закладалися ділянки для розкопу шириною 4 м і довжиною кілька десятків метрів, які розбивалися на квадрати 2 х 2 м і кожен повинен уважно копати такий квадрат на штик лопати тоненькими смужками, відкидаючи землю далеко в бік. Все, що знаходили – складали на щільний папір з номером квадрату та фіксацією глибини. У розкопках брали участь учні школи віком від 14 до 18 років, які в цей час перебували на канікулах. Платили 1 крб. 59 коп. за день і працювали шість днів на тиждень (тоді була шестиденка), а в суботу відбувався розрахунок. Хтось потім уже не приходив, бо для нього було важко і не цікаво, інші працювали весь сезон, з'являлися нові бажаючі. У наступні роки розкопки набули такої популярності, що Ігор Кирилович мусив розділити всіх бажаючих на дві бригади, які чергувалися через тиждень.

Але мене на роботу в перший рік не взяли, бо було лише 13 років. Побачивши мій розпач, розгубленість, Ігор Кирилович сказав, що цей рік я можу їм допомагати, а на наступний він мене обов'язково візьме. Я з розкопів не виходив, допомагав як міг, бо було дуже цікаво. Крім знарядь і уламків посуду знаходили печі, а по обрисах чорного грунту на фоні відкладів жовто-бурого лесу відслідковувалися межі житла, що мали напівокруглу форму і навіть кілочки, до яких кріпилися стінки та дах, а також господарські ями. Дно землянок старанно розчищали, а печі після розчистки розбиралися на кусочки, щоб бува не пропустити знахідок, бо саме тут концентрувалося найбільше кераміки. Все це старанно зарисовувалося, фотографувалося, документувалося. Ігор Кирилович завжди повторював: «Будьте уважні. Головне навіть не що саме ви тут знайшли, а як воно лежить. І поспішати не потрібно, бо вам платять не за кубометри викопаної землі, не за конкретні знахідки і їх кількість, а за уважність і якість роботи. Соціалістичні правила та змагання тут не працюють».

Працював я в експедиції Ігоря Кириловича шість сезонів і в ці молоді роки як губка втягував знання польових досліджень, а після закінчення сезону чекав наступних розкопок. Мої батьки, не дивлячись на велику потребу в сільській роботі влітку, всіляко підтримували бажання брав участь в експедиції і заохочували це. Працювали ми з великим ентузіазмом, часто до темноти, бо була ситуація, що розкопане житло чи піч залишати на ніч було небезпечно, бо міг піти дощ і все зруй-

нувати. Ігор Кирилович завжди багато і цікаво розповідав, коментував знахідки, ділився своїми думками з нами як з дорослими і тому ми дуже його поважали. На основі зібраного матеріалу за кілька експедиційних сезонів він дійшов висновку, що є певні відмінності між поселеннями стжижовської культури з Польщі та поселеннями Волині і розглядав останні як городоцько-здавбицьку групу культури шнурової кераміки [1].

На запитання, чому саме він організував розкопки у Городку, Ігор Кирилович відповів, що про ці місця йому багато розповідав син відомого мецената, археолога, засновника першого на Волині музею барона Ф. Штейнгеля Федір, з яким вони разом навчалися у довоєнні роки. Після того, як у 1896 р. було відкрито цей музей у Городку, Ф. Штейнгель проводив тут і у сусідніх селах археологічні дослідження і в 1912 р. було розкопано перший могильник культури шнурової кераміки. У 1922 р. польський археолог Л. Савіцькі відкрив у Городку палеолітичну стоянку, знайшов кістки мамонта, що знаходяться у Рівненському музеї, а його дружина І. Савіцька досліджувала культуру шнурової кераміки в урочищі «Кургани». З Городка та сусідніх сіл були відомі знахідки палеоліту, неоліту, міді, бронзи, ранньозалізного віку та древньоруське поселення «Клем'янтів», тому це справжній археологічний «клондайк» і тут ще багато роботи для майбутніх археологів.

Ігор Кирилович був урівноважений, акуратний, відкритий, ніколи не наполягав на чомусь, але вмів логічно переконати, що саме так потрібно робити. Для нього був притаманний тонкий гумор. Пам'ятаю такий епізод. Хтось із учасників експедиції підклав під черінь печі кусок грампластинки і коли черінь було знято, а на поверхні з'явилася грампластинка, то Ігор Кирилович примружливо мовив: «Такі випадки вже бували в історії. Колись археологи знайшли телефонний провід у піраміді Єгипту і зробили висновок, що між пірамідами існував телефонний зв'язок. А в Месопотамії при розкопках будівель не знайшли телефонних дротів, тому зробили висновок, що між будівлями був радіозв'язок. Але історія не підтвердила ні перший, ні другий висновок. Тому думаю, що довести, що наші предки слухали музику з грампластинки буде неможливо». І всі все зрозуміли.

Ігор Кирилович часто спілкувався з мешканцями села, розпитував їх про життя, чемно вітався з прохожими і люди його дуже поважали, допомагали як могли. Здавалося, він ніколи нікуди не поспішав, але був дуже цілеспрямованим і робив все якісно, ґрунтовно. Тут, у Городку він ретельно обстежив кожен куточок і від нього не заховалося нічого. Якось спостерігав, як він ходив по полях з довгим металевим «щупом» і протикав грунт через кожний метр. Виявляється, тут він помітив, що трактор виорав кістки людини, а поховання іншим способом не знайти. І вже через кілька днів розпочалися розкопки поховань людей культури шнурової кераміки. Покійників клали у ями у скорченому виді, підгинаючи коліна до грудей, бо сповідували культ землі. Людину хоронили у такій позі, яка нагадувала положення дитини у тілі матері. Біля покійників знаходили наконечники стріл, списів, знаряддя праці, керамічні горщики, бронзові прикраси. Все це акуратно розчищалося ножиком і кісточками, бо Ігор Кирилович любив акуратність. Знахідки попередньо аналізувалися. Ігор Кирилович називав стать покійника, його вік, можливу причину смерті, якщо кістки були пошкоджені. Знахідки документувалися і забиралися для подальшого камерального дослідження. Один із добре збережених черепів Ігор Кирилович передав на реставрацію відомому в той час московському антропологу М. М. Герасимову, з яким був знайомий, а той разом з Г. В. Лебединською виконав реконструкцію портрету людини того часу.

Під час експедицій Ігор Кирилович знаходив час і для спілкування, і для польових досліджень, і попереднього аналізу матеріалу, і для розвідок. Поки велися розкопки, він зникав, обходив околиці оточуючих сіл і шукав нові поселення. Так, ним було знайдено аналогічні поселення на берегах р. Устя біля с. Зозів та Вел. Олексин. Розкопки в цих місцях проводилися в 1963–1964 рр. За цей період, як на мій погляд, я досконало опанував методику польових розкопок і Ігор Кирилович довіряв мені вести складні роботи цього процесу. Недалеко від села на «Вишневій горі» моїм батьком були знайдені кам'яні відщепи, які він показав Ігорю Кириловичу і той сказав: «Раз батько знайшов, то хай син копає». І я самостійно, під пильним контролем Ігоря Кириловича розкопував цю крем'яну майстерню, де скупчення сколів і відщепів на площі 1,5 м^2 досягало майже до 3 тис. шт. Кремінь добувався тут же, бо потужні поклади крейди, у якій трапляються конкреції кременю, досягають на «Вишневій горі» кілька десятків метрів глибини [1; 3]. Можливо, масштабний видобуток кременю в цей суббореальний сухий період спричинив знищенню лісів на південних крутих крейдяних схилах і формуванню тут степової флори. Цьому сприяв розвиток скотарства (населення культури шнурової кераміки в основному займалося скотарством, про що свідчать численні скребки), а також землеробством, бо було знайдено чимало серпів, зернотерок, менше полюванням (наконечники стріл) та рибальством (великий рибний гачок).

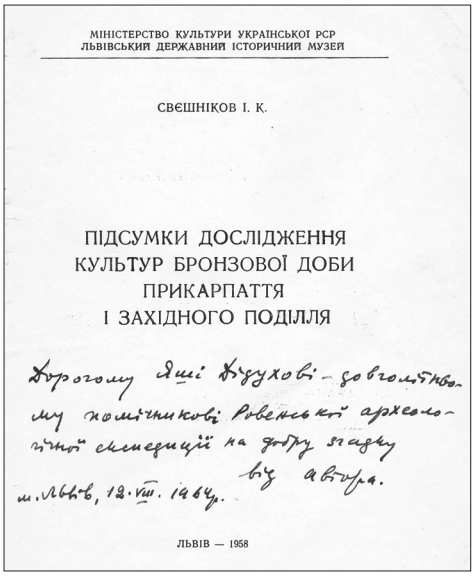
Археологічні розкопки – це була подія не лише для нас, хто там працював. До Ігоря Кириловича приїздили друзі, знайомі, рідні. Про це писали газети і люди цікавилися розкопками. Так, бував тут директор Дубнівського музею Селедець В. Д., з яким вони разом вчилися, зустрівся він з І. М. Носалем, якого не бачив кілька десятків років, один сезон перебував тут скульптор і театральний художник І. В. Пилаєв, проходили практику студенти, про яких

уже згадувалося вище. Всі вони були веселі, кмітливі. Я ніколи не чув сварок. Після тяжкої роботи часто відпочивали разом. Ми, сільські хлопці, брали човни і вивозили їх на острів, де влаштовувалися різні дійства, або розпалювали вогнище, співали пісень, розповідали різні історії зі свого життя. Це були шестидесятники, які тоді жили великими мрія, надією на майбутнє. На день археолога, що відзначався 15 серпня, влаштовувалися особливі вечори, художні виставки з життя експедиції і дотепні жарти запам'ятовувалися надовго. Експедиційне життя – це як в одній сім'ї і такі дружні стосунки, спілкування підсвідомо формували у мене потяг до науки.

Якось після закінчення експедиційного сезону в 1964 р. Ігор Кирилович запропонував мені і моєму другу відвідати м. Львів. Експедиційним автомобілем ми доїхали до міста, розвантажили наші трофеї у дворі Інституту суспільних наук НАН України, де працював Ігор Кирилович, і поїхали додому, на вул. Курську, де він мешкав у квартирі невеликого трьохповерхового будиночка і мав окремий кабінет, заставлений книгами та іншими робочими матеріалами. Тут він подарував мені одну із своїх робіт [2], яку я бережу і досі. Ми познайомилися з його мамою, дружиною, що працювала в музеї історії, які захоплено розповідали нам про Львів, історичне минуле сім'ї, що мала дворянські корені, нелегкий шлях в археологію. Ігор Кирилович провів свої дитячі та юнацькі роки в с. Хотин, Дубенського р-ну на Рівненщині, вже до війни навчався на юридичному, а після війни на історичному факультеті Львівського університету.

Наступного дня Наташа повела нас на пл. Ринок, костел, Львівський історичний музей. За кілька днів ми побували всюди, і на Високому замку, і на Личаківському цвинтарі, і в багатьох музеях та інших історичних місцях. Львів справив незабутнє враження на мене і я закохався у це місто.

Останні експедиції під керівництвом Ігоря Кириловича я провів у Млинівському (ур. Муравиця в околицях м. Млинова) та Дубнівському районах (с. Іваннє) на Рівненщині. Біля с. Іваннє ми розкопували знайдене В. Д. Селедцем поховання культури кулястих амфор. Це був зовсім інший тип поховань, ніж ми розкопували раніше. Покійник, хоча і лежав у скорченому виді, але у гробниці із кам'яних (вапнякових) плит. Біля нього стояв округлий горщик з орнаментом, що нагадував луску риби. Ігор Кирилович із захопленням розповідав про цю культуру епохи бронзи. Тим більше, що мешкали ми у гуртожитку школи м. Млинова до


МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

СВЄШНІКОВ І. К.

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ
КУЛЬТУР БРОНЗОВОЇ ДОБИ
ПРИКАРПАТТЯ
І ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Дорогому душі Будухові – довголітньому помічникові Рівненської археологічної експедиції на добру згадку від автора.
м. Львів, 12. VII. 1964 р.

ЛЬВІВ — 1958

Робота І. К. Свєшнікова з дарчим написом автору

10 км і інколи після роботи йшли пішки, оглядаючи місцевість та круті береги р. Ікви.

Одного дня з Млинова ми поїхали на екскурсію в Берестечко, відвідали там історичні місця і я вперше почув від Ігоря Кириловича про «Козацькі могили», Пляшеву, які він мріяв колись дослідити. Отже, ідею археологічного дослідження битви під Берестечком він виношував досить довго.

Після закінчення середньої школи я поступив на біологічний факультет Київського ДУ, потім навчався в аспірантурі та працюю до цього часу в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України. Вже перебуваючи в Інституті, я зустрівся з Ігорем Кириловичем у Києві, коли він приїздив на захист дисертації свого колишнього студента Ю. М. Малеєва. З трибуни переконливо звучало слово маститого посивілого вченого, доктора історичних наук Ігоря Кириловича Свєшнікова, і з цим рахувалися всі, а я згадував наші розкопки в Городку.

Сьогодні, через багато років можу сказати, що такі ключові риси наукової діяльності як пошук таємниць природи, любов до експедиційного життя, спілкування з природою, основи «польової науки», критичну оцінку нового, вперше побаченого, що було заховано від людського ока, науковий «нюх» та багато інших, якими повинен володіти вчений, були закладені у ранній юності під час роботи в археологічних експедиціях. Тому я вважаю Ігор Кирилович своїм першим вчителем, що розкрив мені двері у науку і за це йому моя глибока вдячність.

Джерела та література:

1. Бурмака О. В. Городоцько-здовбицька культура на Волині //navigator.rv.ua/index.php?…2012.– 17 с.
2. Свєшніков І. К. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля.– Львів, 1958.– 29 с.
3. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III- на початку II тисячоліття до нашої ери.– К., 1974.– 156с.

Мар'яна Юхимчук

ВІН ЗРОБИВ ТЕ, ЩО НЕ ВІДНІМЕТЬСЯ ВІД НЬОГО. Пам'яті Ігоря Свєшнікова присвячується.



Ігор Свєшніков

«Час швидко минає і ми зникаємо» – такі слова знаходимо у 89 псалмі, і це істина. Але у цьому часплині щось відходить у вічність, а щось залишається вічним. Саме до вічного ми можемо віднести ім'я великого вченого, академіка та археолога Ігора Кириловича Свєшнікова, який по собі залишив велику наукову спадщину та незабутній слід не лише в українській археології, історії, науці та культурі, а й за її межами.

В одному із його листів знаходимо такі рядки: «Є факти, імена, обличчя, що покриті мохом і павутинням часу, ще живуть у нашій пам'яті, але над кожним з них уже давно поставлений хрест. З бігом часу кількість цих хрестів зростає у геометричній пропорції, і на старості років людина вже живе на суцільному великому цвинтарі… Бо людина живе доти, доки живе пам'ять про неї, а якщо після твоєї смерті уже нікому її згадати, то вона остаточно помре» [3, с. 87].

У жовтні цього року виповнюється 100 років від дня народження Ігора Кириловича та рівно 20 років як його не стало.

Це був археолог старої школи і ще «того козацького» гарту. Західна Україна, а особливо Волинь, була місцем великої дослідницької роботи Ігора Кириловича. Будь-який історичний аспект, що привертав його увагу, дослідник вивчав глибоко і всесторонньо. Він досліджував проблеми широкого історичного діапазону від давньої історії до середньовіччя та нового часу. І, як писав Ю. Макєєв «Це була людина широкої ерудиції, він досконало володів кількома мовами, спеціаліст, який глибоко розбирався у професійних питаннях». [3, с. 45] Ті хто пам'ятає Ігора Кириловича розповідають, що він був справжнім патріотом, із щирим серцем, тонким гумором та незмінною усмішкою на вустах. Володів фотографічною пам'яттю, адже з легкістю запам'ятовував дати, імена, був наполегливим та упертим.

За своє довге життя він встиг чимало: кандидат історичних наук (1958 р.), доктор історичних наук (1972 р.), почесний член Польської академії наук, член ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій при Інституті археології АН УРСР (Київ) та при інституті українознавства імені І. П. Крип'якевича, НАН України (Львів), член головної редакції міжнародного квартальника «Акти археології «Карпат» (Краків), був членом президії і головою секції пам'яток археології Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (на той час – Рівненського обласного краєзнавчого товариства) [4, с. 141], його перу належить близько трьохсот наукових праць, серед яких найвідоміша монографія «Битва під Берестечком», яка була написана на основі майже 25-річних археологічних розкопок, проведених під керівництвом автора.

Все почалося з першої розвідкової експедиції у 1970 р. на місці битви козаків із польською шляхтою під Берестечком, яка була організована за сприяння директора Рівненського краєзнавчого музею В. Я. Сидоренка та безпосередній допомозі П. Я. Лотоцького, директора архітектурного комплексу «Козацькі Могили». Вона поклала початок широкомасштабним дослідженням. Зі спогадів Ігора Свєшнікова: «На той час я вже володів методикою археологічних досліджень і відкрив чимало слідів діяльності наших далеких предків із давно забутих епох – від кам'яної доби до часів Давньої Русі. І перший же сезон розкопок під Берестечком виявив сліди битви, сліди тих колись загадкових для мене козаків, їхні кістки та речі. У даному опрацюванні цих давно загублених і тепер виявлених



Ігор Свєшніков на розкопках на полі Берестецької битви.

«слідів» повертаю їх українському народу, як частку його національного багатства.» [6, с. 8] Ці розкопки стали унікальними і першими у своєму роді, адже саме в Україні вперше Ігор Кирилович став досліджувати пам'ятку другої половини XVII століття археологічними методами. (Рис. 2)

Завданнями експедиції були: віднайти місця битви, розташування козацько-селянського табору, переправ через річку Пляшівку, що будувались з наказу Івана Богуна для відступу війська, місця, де героїчно загинули 300 козаків, а також здобуття оригінальних речей, які б дозволили подальше дослідження озброєння та обладнання козацько-селянського війська.

Але справа ця була не з легких. Від початку робіт виникла потреба в розробці нової методики проведення археологічних розкопок на болотистій місцевості, оскільки обмежений досвід роботи на таких дослідженнях виявився непридатним у цих умовах.

Ігор Кирилович горів цими розкопками, він контролював кожен процес, з одержимістю досліджував знайдені речі, нічого не робилося без його відома. Як згадував Павло Якубович Лотоцький: «Під контролем Ігора Свєшнікова розбивались розкопи на торф'яному ґрунті. Розкоп мав ширину 3 метри, довжину – наскільки дозволяв ґрунт. Розкоп розбивався на квадрати з таким розрахунком, щоб можна було копачам відкидати землю на два боки. Якщо знаходились якісь експонати, Ігор Кирилович на заздалегідь заготовленому плані робив помітки, на якому квадраті знайдена та чи інша річ. Умови дозволяли копати на глибину три штики лопати. Експонати знаходились в основному на другому штику, третій заливала вода і копати було не можливо. Окремі місця прощупували шомполом на один метр, але глибше нічого не знаходилось. І так розкоп за розкопом протягом двадцяти трьох років проводились розкопки» [3, с. 38]. Про труднощі археологічної експедиції розповідає також Алла Українець, яка була учасником розкопок під Берестечком 1985–1990 рр., у фільмі О. Бухала «Так було»: «Перший шар було важко копати – це дерен, далі одна лопата в глибину і на третій лопаті вже починалась вода. І бувало так, що вода піднімалася дуже швидко, і коли бачив знахідку, тоді потрібно було зразу її виловлювати, піднімати на поверхню. А бувало таке, що людина не зорієнтується, або вода дуже швидко підніметься і річ закриється, болото її засмоктало і все». (рис. 3)

Всі реставраційні роботи покладались на Ігора Кириловича Свєшнікова. Він мав гарний досвід з реставрування старожитностей, але й усього знати не міг. Процес реставрації металевих речей Ігору Кириловичу був відомий. Їх потрібно було на певний час занурити в розчині кислоти, яка роз'їдала іржу. Наступним кроком було ретельне промивання та висушування металевих речей, а далі їхню поверхню покривали парафіном. Дерев'яні речі замочувались у густому цукровому сиропі, а потім також висушувались та покривалися воском. Але шкіряні речі, хоч торф'яний ґрунт майже повністю зберіг їх фізичний стан, реставрувати Ігор Свєшніков не вмів.

У перші роки експедиції чоботи возять на реставрацію аж до Ленінграда, адже тільки там вміли відновлювати подібні знахідки. Така робота вимагала високої кваліфікації фахівця, а головне дорого коштувала. Пізніше Ігор Кирилович сам освоїть усі тонкощі реставрування шкіряних речей. Для цього



Археологічні розкопки під Берестечком

спеціально з Ленінграда на кілька днів до Рівного приїде реставратор І категорії Д. І. Марковський, який консультуватиме Ігора Свєшнікова. Після його від'їзду Свєшніков ще експериментував, звичайно, деякий час, а потім освоїв технологію сам. Шкіряні речі потрібно було старанно вимити, очистити від землі, просушути, замочити у гліцерині або в березовому дьогті, який був великим дефіцитом. Далі потрібно було надати речам відповідної форми. Він розробив власну методику консервації та реставрації виробів зі шкіри.

Всі ці реставраційні роботи потребували великих коштів, яких завжди не вистачало. За лабораторію слугувало невеличке підвальне приміщення будинку, де проживав Ігор Кирилович. Про цей період ми дізнаємося із листів Ігора Свєшнікова адресованих Павлу Якубовичу Лотоцькому: «…я досі ще не закінчив консервації металевих речей з розкопок, хоч регулярно щоденно працюю над консервацією вечорами після роботи. За дерево ще не міг взятися – важко дістати необхідні реактиви, немає відповідної лабораторії. Багато цікавого виявляється під час роботи над матеріалами. Хімічний аналіз чорної маси з порохівниці дозволив приблизно встановити склад козацького пороху… 11.XVII.72 р.».

«Мушкети і шаблі, ще не законсервовані через труднощі здобути хімікати. Надіюсь, що й цю справу вдасться вирішити… 27.10.84 р.».

«…не маю гліцерину, клею ПВА і тканини (бортівки), тому не можу ці речі ні консервувати, ні реставрувати. Надіюсь, що вічно так не буде і якщо мені вдасться дістати хоч гліцерин, зможу далі робити реставрацію… 22.IX.91 р.» [3, с. 25–26]

Відреставрований, законсервований та підготовлений матеріал систематизувався і передавався музеєві. Унікальна експозиція музею-заповідника «Поле Берестецької битви», створювалась також під науковим керівництвом І. К. Свєшнікова. «Козацькі Могили» – своєрідне дітище великого вченого.

В музеї сотні експонатів, які розкривають невідомі сторінки з історії козацтва, його устрій, озброєння, культуру, побут. Ні один музей у світі не володіє таким багатством автентичних експонатів козацької доби, про більшість з яких було відомо лише з козацьких дум чи історичних балад. Ці унікальні експонати демонстрували на виставках у Польщі та Канаді, що свідчить про їх велике значення і наукову цінність. Тут шаблі, мушкети, бойові сокири, чекани, кулелійки, ладівниці, порохівниці, козацькі ложки, люльки, казани. Почесне місце займають козацькі чоботи, а також шкіряні постоли – унікальна знахідка селянського взуття XVII ст., що є дуже рідкісним експонатом. А в гробниці-усипальниці знайшли свій останній спочинок останки героїв Берестецької битви. Під час розкопок віднайдено 91 людський кістяк. Більшість з них було знайдено у тому положенні, як їх застала смерть. Також було розкопано і 56 кінських кістяків.

Тобто, поставлені задачі археологічної експедиції Ігор Свєшніков з успіхом виконав. Йому вдалося встановити шляхи відступу козацько-селянського війська з оточеного табору, а також відтворити порядок розміщення козацьких військ на



Селянська зброя з музею на «Козацьких Могилах»

місці битви і порядок ведення бою, застосованого Богданом Хмельницьким під Берестечком. Єдине, що не встиг зробити вчений – це віднайти ще дві козацькі переправи.

Фотограф А. Мізерний у своїх спогадах пише: «Він завжди поспішав. Прагнув встигнути зробити те, що задумав. Дуже хотів відшукати інші козацькі переправи і обов'язково тут під Берестечком, знайти козацьку гармату, адже в експозиції представлені дві гармати, привезені зі Львова. А потім, майже із сумом додає: «Але ж козаки ніколи своєї зброї не лишали, тим паче гармати!..» [3, с. 60].

Життя відомого вченого і археолога раптово обірвалося спекотного серпня 1995 року, коли він був на розкопках Дубенського замку. Поховали відомого вченого у селі Івано-Франкове на Львівщині, поряд з могилою його дружини.

«Простота, людяність, чесність, повага до інших – це ті риси, які завжди звеличували людину, а особливо вченого, який повністю віддав себе служінню людям і Батьківщині. Таким назавжди в моїй пам'яті залишився Ігор Кирилович» – згадував вчитель Липківської школи Іван Шишко [3, с. 78].

Славу і добре ім'я Ігора Кириловича довго пам'ятатимуть нащадки. На його честь названа загальноосвітня школа I–III ступеня у селі Хотин, де він проживав разом з родиною. Ім'я Ігора Свєшнікова носять вулиці міст Рівного та Дубно, а на фасаді колишньої Дубенської гімназії, де він навчався, встановлена в 1997 році меморіальна дошка. В 2005 році меморіальна дошка була відкрита та освячена на честь Ігора Кириловича на «Козацьких Могилах».

Цього ж року рішенням Рівненської обласної ради заснована науково-краєзнавча премія імені Ігоря Свєшнікова у галузі охорони культурної спадщини краю. Вона присуджується з метою стимулювання розвитку цієї галузі, відзначення кращих спеціалістів в галузі охорони та збереження пам'яток історії, культури та архітектури, за високий професіоналізм, плідну творчу роботу і культурно-просвітницьку діяльність. Вручається щорічно з нагоди Міжнародного Дня охорони пам'яток історії та культури. Грошовий еквівалент премії імені Ігоря Свєшнікова – 2 тисячі гривень.

Закінчити статтю хочеться рядками вірша Н. А. Мельник, присвяченого саме цій великій Людині.

Але ж я жив і працював
І ніби часу у житті не марнував
І для науки
Усе життя своє віддав
Тож хай плоди моєї праці
На грунт хороший упадуть
І на ниві науковій
Врожаєм гарним проростуть.

Джерела та література:

1. Видатні рівняни: ТОП – 20. Третій випуск історико-краєзнавчого подіуму, присвячений п'ятірці найвидатніших рівнян усіх часів.– Рівне, 2010.– 54 с.
2. Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова. Хрестоматія.– Рівне: РДГУ, 2005.– 404 с.
3. Збірник тез наукової конференції «Життєвий та творчий шлях І. К. Свєшнікова», присвяченої 90-річчю від дня народження видатного українського історика-археолога, невтомного дослідника козацької доби. Рівне,– 2005.– 96 с.
4. Музейні фахівці Рівненщини: біобібліогр. покажч. / Рівнен. обл. універс. наук. б–ка; уклад.: Н. М. Кожан, Л. М. Малишева; консультант: В. М. Мушировський; ред.: О. Л. Промська, З. М. Тирак, Л. Г. Сахнюк; відп. завип. : В. П. Ярощук.– Рівне: В. А. Лапсюк, 2014.– 208 с.– (Серія «Дослідники Рівненського краю»).
5. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. Національний пантеон «Козацькі Могили». Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2003. – 544 с.
6. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992.– 304 с.
7. Свєшніков І. К. Щоденники роботи археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею на місці Берестецької битви 1970–1992 рр. // Фонди ДІМЗ «Поле Берестецької битви».

Ольга Гавриленко

СЛАВЕТНИЙ АРХЕОЛОГ І ТАЛАНОВИТА ПОЕТЕСА

Земля хранить багато таємниць. І лише небагатьом вдається перегорнути сторінки її пам'яті. Нашарування епох оживають перед палкими, жертовними серцями. Лише вони можуть збагнути біль і радість, клич і розчарування, сяйво і глибину подій, ситуацій, химерність історії, її повчальні уроки…

Творчі люди вміють доторкнутися серцем до відлуння минувшини, щоб збудувати місток до сучасного.

А почалося все із прекрасного краєзнавця, етнографа, публіциста, просвітянина, філокартиста, поліглота, бібліофіла, філателіста, вчителя, учасника Другої Світової війни, сталінського політв'язня, лауреата просвітянської премії імені Грицька Чубая, однокласника Ігоря Свєшнікова по Дубенській гімназії – Ігоря Лозов'юка [1, 16].

У статті письменника Миколи Пшеничного «Для Дубна, для Волині, для України, або Канва для вишиваного портрета І. Д. Лозов'юка» [27] читаємо: «Різні люди в різний час зводили мене з різними людьми, з-поміж яких, на жаль, частогусто траплялися й випадкові, необов'язкові, сірі, байдужі, корисливі, лукаві і навіть продажні. Він же,– причому, сталося це якось само собою, природно, ненав'язливо, доброзичливо,– зазнайомив зі знаменитим археологом, своїм приятелем ще з гімназійних років І. К. Свєшніковим (і це допомогло влітку 1985 року вирватися – через XIII століття, через літописний Звенигород – із компартійних тенет районної журналістики на волю, на трагедію і велич Берестецького Поля); з доктором історичних наук Я. Д. Ісаєвичем (і це так благодатно вплинуло на долю поеми-фрески [28], що побачила світ у «Каменярі» 1986 року); з легендарним непосидою-краєзнавцем І. М. Носалем (і це наблизило не тільки до світу цілющих трав, а й до розуміння – хто ми на цій землі, як маємо жити і що робити, аби залишити по собі слід непроминальний!..[26]».

А вже М. І. Пшеничний, як того і вимагає неписаний кодекс письменницького побратимства, зазнайомив віч-на-віч із вченим свою найближчу колежанку по духу і перу – дружину Любу [17; 100–113]. Це невдовзі неабияк позначилося на її багатогранній творчості! Втім, про все – по порядку…

У домашньому архіві цього творчого подружжя є і така прецікава світлина [2]: 19 липня 1985 року, на розкопі колишнього стольного Звенигорода (нині село Пустомитівського району Львівської області) під спекотнім літнім сонцем стоять – начальник археологічної експедиції Ігор Свєшніков, письменники Микола Тимчак, Любов Пшенична, Олександр Ірванець, Микола Пшеничний, фотожурналіст Анатолій Мізерний тощо.

Як пожартував після напруженого робочого дня за дружнім вечірнім столом Ігор Кирилович: «Мабуть, ви приїхали не стільки для того, щоб привітати Миколу Івановича з днем народження (до котрого він не має жоднісінького відношення, позаяк до цієї події причетні лише його тато й мама), скільки з метою – зблизька побачити живого, справжнього Свєшнікова…». У цих словах, чесне слово, вгадувалась-приховувалась істина!

Любов Пшенична схвильовано розповідає:

– Літо того року видалося тепле і сонячне. Тому й запланували з донечкою поїздку у Звенигород… Прибула нас ціла делегація. Я вперше у житті зустрілася з видатним вченим європейського рівня. Ігор Кирилович запропонував зробити екскурсію, щоб завтра часу не гаяти – зразу на розкоп. Мов зараз бачу, як він веде нас на пагорб, показує село, розповідає про те, яким великим і славним містом воно було тоді, коли омивалося руслом річки Білки, через те здавалося неприступним, особливо весняної пори. Як наступали татарські орди. І, можливо, так і не взяли б міста, оточеного водою з усіх боків, та знайшлася жадібна баба-віщунка, що жила в шелюгах, неподалік, і показала брід… Правда, і саму її стратили – хто ж любить зрадників?..

Ігор Кирилович розповідав, а мені так зримо вимальовувався Звенигород – із його ремісничим передмістям…Проте це ще було не все…

Доля відгорнула завісу трохи пізніше, через два дні, які ми провели на розкопі, слухаючи, як Ігор Кирилович проводить екскурсії: полякам – польською, французам – французькою. Вільно, без перекладача. Як розповідає про розкопану вулицю з дерев'яним настилом і водогоном, залишки печей невеличких будиночків, різні ремісничі атрибути. Усе це чудово збереглося у торфі, зовсім неглибоко, тому його і зачепив ківш екскаватора, прокладаючи дорогу та риючи котлован під нову забудову.

Ми перелопачували шарувату рихлу землю – пласт за пластом, докопуючись до Істини. Жартували, перегукувалися, з інтересом розглядали нові знахідки, розігрували один одного. Але час збігав, потрібно було повертатися до своїх домівок.

Останній день на розкопі. Зібралися на розвітання, перекусили… Проте знову якась сила повела на розкоп, адже до автобуса залишалося ще півгодини.

І ось у ті останні хвилини, працюючи маленькими лопатками, ми з Миколою викопуємо бурштинового хрестика! Відмили його. Я поклала на долоню… І раптом побачила молоду дівчину, на грудях якої був цей хрестик…

У голові зашуміло. Переді мною – гармидер ярмарку, в уяві ожив древній Звенигород – так чітко, так зримо! Почали народжуватися перші рядки

поеми «Любавин дзвін». Я писала її цілу дорогу додому і ще два дні вдома,– ходячи, щось роблячи, але думками – у літописному місті, співстраждаючи дівчині, яка згоріла на дзвіниці, попереджаючи про нашестя ворогів. Засинала, пишучи, прокидалася і знову бралася за ручку, доки не звільнилася від почутого і пережитого в Звенигороді.

Звідтоді історія стала для мене ближчою. Минувшина завжди здавалася мені суворою тіткою, вчителькою, яка забиває мізки фактажем. Суха, скрупульозна, незворушна. Але ніколи не думала, що вона може бути такою вражаючою, великодушною, близькою. Вона перегортає свої пласти лише перед тими, хто проявляє щирий інтерес до неї, хто докопується до істини не задля якоїсь вигоди, а заради правди, заради збереження пам'яті про минулі епохи, осмислення сьогодення і вивчення уроків для будування майбутнього…

Невдовзі, на початку серпня, в село Мирогощу надійшов лист від Ігоря Кириловича: «*…Нашу з Вами роботу у Звенигороді [29] згадую з великою приємністю і вдячністю Вам за допомогу. Кланяйтесь, прошу, Любі Антонівні…*» *[6].*

Останнім днем серпня датовані такі епістолярні львівські рядки: «*З цікавістю і справжньою приємністю прочитав поему Любові Антонівни… про Звенигород. Гарно написана, живо відтворює картини минулого, гарні думки і дуже вдало висловлені. Ніяких суттєвих історичного характеру зауважень у мене нема, хіба що слово «опричник» є анахронізмом, бо постало в XVI ст. Натомість категорично протестую проти присвячення цього твору мені і моєму 70-річчю. І нескромно це буде виглядати, і, Ви ж знаєте, я своїх «дат» не визнаю (більше того – ставлюсь до них вороже) і не люблю, коли мені та іншим про них нагадують (розглядайте це, прошу, як моє дивацтво. Кожний в якійсь мірі має право на дивацтва)…*» [7].

Гадаю, що доречним буде – процитувати бодай фрагмент із цієї поеми-легенди [22]:

«Проникливо
І величаво –
На сотні верст,
На сотні гін
Прислухаймося:
Дзвін Любавин!
До нас рече
Любавин дзвін.
Цей дзвін –
Не просто клич
Тривоги –
Це клич понищених
В огні.
На всі світи,
На всі дороги –
Прокляття зраді
І війні!
Той зрозуміє,
Хто відкриє
Крізь товщу попелу й століть,
Що є ще,
Є
Й тепер
Батиї,
Спроможні землю спопелить.
Та є – земля,
Яку на славу
Заповіли батьки й діди.
І клич:
«Буди народ, Любаво,
І дзвони пам'яті –
Буди!..».

Глибоко шануючи високофаховий авторитет Ігоря Кириловича у широких колах науковців, поетеса надсилала на рецензування й інші власні епічні твори про минувшину ріднокраю. Тим паче, що ці терени Дубенщини він досліджував особисто [5].

Варто процитувати, з цієї точки зору, листа І. К. Свєшнікова колишньому викладачеві історії Мирогощанського радгоспу-технікуму, краєзнавцеві Марії Степанівні Солдатюк [30]:

«Села Вашого радгоспу дуже багаті на пам'ятки давнини. На жаль, матеріали з розкопок, що велись у Вашому районі, давно зберігаються у державних музеях, які, мабуть, не мають права передати їх у Ваш музей. Отже, може, Вам доведеться замінити оригінали фотокопіями.

На території Мирогощі у довоєнні роки вели розвідки М. І. Островський та Ю. Шумовський. Матеріали з цих розвідок зберігаються у Варшавському археологічному музеї. Частина їх опублікована у праці польського археолога Е. Глоскіна… Це стосується і довоєнних матеріалів з Липи, Костянця і Мокрого. Частина колекції М. І. Островського (в тому числі знахідки з Липи і Мокрого) – потрапила у Дубнівський краєзнавчий музей…

Багато років стоянки в Липі досліджував В. П. Савич. Матеріали з його розкопок зберігаються у Львівському історичному музеї… Рештки скарбу бронзових речей початку бронзової доби (один браслет) з Липи та частина знайденого М. І. Островським могильника початку бронзової доби з Мокрого зберігається у Дубнівському музеї.

…У Мокрому у 1925 році давньоруський шолом – зберігається у Варшаві. Поселення кам'яної і бронзової доби у Костянці досліджувалися мною (1947 р.) і М. А. Пелещишиним (1967 р.). Матеріал розкопок зберігається в археологічному музеї Львівського університету. Поселення початку залізної доби в Костянці досліджувала в 1963 р. Л. І. Крушельницька; кращий матеріал був переданий в археологічний музей Львівського університету. У Костянці ж розкопками М. Ю. Смішка (1947 р.) та М. О. Тіхановї (1956 р.) досліджувалось поселення перших століть н. е. Кращі матеріали з розкопок М. Ю. Смішка знаходяться в археологічному музеї Львівського університету, з розкопок М. О. Тіханові – частково у Дубнівському музеї, частково в Ленінграді.

Думаю, що просити фотографії з музеїв, де матеріали зберігаються, це – справа складна. Краще було б відрядити фотографа у ці музеї. Почніть із Дубнівського музею, це, мабуть, буде найлегше.

З пошаною І. Свєшніков. 15.07.1984».

Вихованка Дубенського відділення Малої Академії Наук, учениця 11-го класу НВК «Школа-гімназія» Ірина Кондратюк досліджує тему «Фольклорні мотиви у творчості Любові Пшеничної». З-поміж десятків сторінок цієї народознавчої праці привертає увагу й ось такий абзац [15, с. 20–21]: «В листі до письменниці доктор історичних наук, археолог Ігор Кирилович Свєшніков, який багато років досліджував Звенигород, котрому присвячено поему «Любавин дзвін», писав із приводу «Медунової гори» [22]: *«Ви вправі описувати уявлені Вами події давньоруських часів, тим більше, що є для цього підстави: територія сучасної Мирогощі входила у склад Давньоруської держави, на Медуновій горі нам відомі залишки давньоруського городища… Що ж до художнього викладу Ваших думок, то місцями захоплююсь Вашими влучними порівняннями, художніми описами, відчуттями краси природи…»* [25].

Коли майже місяць дубенські поети М. Тимчак і М. Пшеничний працювали пліч о-пліч з І. К. Свєшніковим на Полі Берестецької Битви 1651 року [33], Любов Антонівна теж не могла не приїхати сюди. Побачене й почуте надихнуло її на створення поеми «Плакун-трава», котра публікувалась в періодиці, а 1979 року ввійшла до книжки «День народження сопілки» [21]. Ось як завершується цей твір:

«Не кожному – геройський вчинок скоїти,
Доскочити чинів і нагород,
Та кожен мусить у біді постояти
За себе, правду, пісню і народ.
Історія на нас не обірветься.
Та навіть за хвилину до мети
Подумаймо: а що, як доведеться
Мостами тими правнукам іти?..
…Плакун-траво,
Я зриваю тебе – не сердься.
Прикладаю стебло до свого болящого серця.
Передай свою пам'ять. Людство тобою загою,
Аби вся земля не стала плакун-травою».

Відбулася і спільна поїздка до одного з найцікавіших городищ епохи Київської Русі на Дубенщині, після чого написались і щоденниково-краєзнавчі нотатки, і поезія «Листвин», присвячена Ігореві Свєшнікову [24]:

«…Піднімаємось вище -
На вічне, як сум, городище,
І шанобливо нас
Обдивляється княжий Листвин…
… Нашій з'яві навряд
Чи прапращурів місто зрадіє -
Гіркотою полинною
Схили вкривались не раз.
Та на ранах розкопів
Засіємо наші надії,
Що праправнуки наші
Мудрішими будуть від нас» [16].

Останні зустрічі – на середньовічному дворищі Дубенського Замку [32] й у день похорону, в серпні 1995 [2].

Щойно розпочинає вивчатися багатюща епістолярна спадщина Ігоря Кириловича. В його іменному фонді Державного історико-культурного заповідника міста Дубна зберігаються рукописні оригінали десятків листів, які він адресував на село Мирогощу. Виокремимо бодай фрагментарно ще деякі епістолярні місця, де мова йде про Любов Антонівну та її творчість. Правопис оригіналу зберігаємо.

Ось кольорова поштівка з міста Єревана (готель «Наїрі»), із фотознімком монастиря Цахацкар, всесвітньої пам'ятки архітектури X–XI століть: *«16.10.1985 р. Дорогим Любі Антонівні і Миколі Івановичу шлю сердечний привіт з Вірменії, де ми з Іриною Олександрівною проводимо частину моєї відпустки. Вражень від цікавих пам'ятників архітектури і археології дуже багато. Крім того, шукаємо тут сонця і тепла, яких у нас цього року було мало. Дякую за №№ дубнівської газети з Вашою статтею, які я одержав і у Києві, і у Львові. Всього доброго! Ваш І. Свєшніков»* [8].

Ірина Олександрівна – це його дружина, однокласниця по Дубенській гімназії, яку вони разом закінчили 1935 року. Дівоче прізвище – Ігнатьєва. Стаття М. Пшеничного про спільні розкопки надсилалася й у Київ, де Ігор Кирилович як керівник археологічної експедиції у Звенигороді брав участь із 16 по 27 вересня в роботі наукового Міжнародного Конгресу.

На звороті відкритки «Перший сніг», зі Львова: *«16.XII.1985 р. Дорогих Любов Антонівну і Миколу Івановича сердечно вітаю з Новим роком. Бажаю всій Вашій родині багато здоров'я, радості, успіхів у всіх ділах. Дякую за газети з цікавими статтями. І. Л. Мізюк з СШ № 13 м. Ровна відповів, що при плануванні роботи на 1986 рік буду її мати на увазі. Але вона пропонує п'ятикласників, а їх мені приймати на розкопки категорично заборонено. Ну, ще не час про це думати… З привітом І. Свєшніков»* [9].

Вчителька української мови й літератури Ірина Леонтіївна Мізюк була і залишається неабияким краєзнавцем-подвижником. Вельми прагнула разом зі своїми вихованцями шкільного літтуртка «Світанок» під час літніх канікул попрацювати в якійсь археологічній експедиції. Тож письменники-мирогощанці порадили – звернутися до Ігоря Кириловича.

«3.07.1988 р. Дорогі Любов Антонівна і Микола Іванович! Сердечно дякую за книжечку «Чорногузики», яка всім нам дуже сподобалась. Написана легко, цікаво, зі знанням психології малої дитини. Вітаю Вас, Любов Антонівно, з цією публікацією, бажаю дальших! Ось уже другий місяць я у Звенигороді. Експедиція йде для мене важко, постійно долаю організаційні труднощі, втомлююсь від цього, нервую.

Копаємо на дитинці городища і намагаємося дослідити якийсь кам'яний фундамент. Робота посувається поволі, але до висновків ще далеко. Починаємо й другий розкоп – на пригороді (продовження попередніх робіт), але ще не досягли давньоруського шару. Бажаю Вам всього доброго! Ваш І. Свєшніков» [2].

Київське видавництво «Веселка» щойно відтиражувало 108-тисячним тиражем першу поетичну книжку Любові Пшеничної «Чорногузики», тож авторка надіслала її й Ігореві Кириловичу.

У листі за 8 червня 1988-го вчений дякує за «Сиві метелики» і шле «*сердечний привіт Любові Антонівні*» [10]. Нагадаємо, що «Сиві метелики» – це дуже болюча, художньо-документальна поема Л. А. Пшеничної (про дитячий концтабір у Дубні під час Другої Світової війни). Тоді твір друкувався у газетах «Червона зірка» і «Зміна», а згодом ввійшов до книжки «Любавин дзвін» [22].

«12.10.1988 р. …Щось давненько не були Ви у Звенигороді. А тепер цього села не пізнали б: дев'ятсотріччя зробило своє діло, і село відмінилося. Копаємо й далі це старе місто, і так, як Ви колись, знаходимо й взуття, й інші речі, покинуті пращурами. А цього року знайшли лист на березовій корі; його у першій половині XII ст. хтось прислав одному зі звенигородців. Перший такий лист у Південній Русі. Багато шуму наробив серед науковців. Ще раз дякую, кланяюся Любові Антонівні, прошу не забувати про Звенигород. Ваш І. Свєшніков» [11].

Наступного листа слід прокоментувати обов'язково. Адже відкрите звернення, під яким терміново поставив свій підпис й Ігор Кирилович, невдовзі кардинально змінило долю середньовічного Дубенського Замку. Тут кілька десятиліть дислокувалася військова частина, а після публікації листа-звернення «Замок чекає господаря» І. Свєшнікова, Б. Возницького, М. Пшеничного, П. Яковчука 10 грудня 1988 року в обласній компартійній газеті «Червоний прапор» невдовзі тут з'явився Державний історико-культурний заповідник міста Дубна!

«24.11.1988 р. …Сьогодні повернувся з Києва, одержав Вашого листа, й сьогодні ж відповідаю на нього. З радістю підписав лист-звернення. Це хороша справа, я готовий разом з Вами за неї боротися. Якщо ще щось буде потрібне від мене, пишіть. Я лише виправив наші з Возницьким «титули»: я – провідний науковий співробітник (це вище, як старший), а Б. Г. Возницький не кандидат, але зате – Заслужений діяч культури. Бажаю успіхів у хорошому ділі й шлю привіт Любов Антонівні… Ваш І. Свєшніков» [12].

Наступна згадка про вісник Дубенського Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Наш край» геть не випадкова. Бо вже у найпершому числі тут публікувався Ігор Кирилович. Точніше – його спомин про лірника Івана Верховця й фото лірника, зроблене І. К. Свєшніковим на здолбунівській автостанції ще наприкінці 1950-х років, під час поїздки на розкопки в село Здовбицю [].

«…Дякую за «Наш край»! Я уважно читаю кожний його номер і вивчаю настрої дубенчан… Сердечний привіт Любов Антонівні!.. Ваш І. Свєшніков. 3.XII.1990 р.» [13].

«Дорогих Любов Антонівну і Миколу Івановича з Родиною сердечно вітаю з Новим Роком і Різдвом Христовим… Шлю сердечний привіт. Ваш І. Свєшніков. 26.XII.1991 р.» [14].

Й один із останніх його листів, написаний і відправлений за півтора місяці до смерті: *«2 липня 1995 р. …Даруйте, що з запізненням відповідаю на Ваш лист – досі не міг ні листів писати, ні науково працювати: дуже важко переживаю своє горе. Ірина Олександрівна була для мене ціле життя і надійним другом, і вірним діяльним помічником, і мудрим порадником. Ніяк не можу зловити душевну рівновагу, змиритися зі своєю втратою… Дякую Вам за слова співчуття з приводу моєї великої утрати. Кланяюся Любові Антонівні, Вас обіймаю. Ваш І. Свєшніков»* [6].

Пройшло декілька років, і поетеса-дослідниця спробувала проаналізувати місцеві населені пункти, в яких вчений проводив розкопки. На її переконання, найсенсаційнішими вони стали в с. Івання, де знайдений раритетний бурштиновий амулет епохи кулястих амфор. Вже після смерті Ігоря Кириловича тема оформилась у її наукову роботу (спільно з юним вихованцем МАНу Ігорем Петлюком) – «Сліди аріїв на Дубенщині» [23], що ввійшла до ювілейного Збірника, присвяченого 900-річчю міста Дубна.

Крім поем і віршів, публіцистики й наукових досліджень, є у творчому доробку письменниці й упорядкований нею літературно-мистецький альманах «Над Іквою-рікою…» [16], де про І. К. Свєшнікова йдеться у таких матеріалах, як «Дубно в історичному калейдоскопі», «Сивочолий, стриманий, інтелігентний чоловік…», «Бурштинове сонце», «Замок – клондайк для археолога…», «Листвин», «Археологічні дослідження в Дубні», «Лицарі слави невмирущої…», «Вулицями рідного міста» й інших.

Завдяки багаторічній кропіткій праці, побачила світ доволі розлога книжка «Мирогоща. Історико-краєзнавчі есе» [31], на сторінках якого Любов Антонівна (у співавторстві з Марією Солдатюк) також неодноразово згадує славетне, невідцвітне ім'я знаменитого вченого.

Розпочати вшанування видатного археолога-земляка на Дубенщині вдалося, насамперед, завдяки тутешній організації Національної Спілки письменників України, упродовж кільканадцяти років очолюваної Любов'ю Пшеничною, зокрема – й завдяки письменникові-депутатові М. Пшеничному і його однодумцям: встановлена меморіальна дошка [4, с. 1], названа одна з вулиць міста його іменем [3], започаткована іменна премія [18].

Джерела та література:

1. Архів Дубенської організації Національної Спілки письменників України.– Папка «Ігор Лозов'юк».
2. Там же.– Папка «Ігор Свєшніков».
3. Вулиця імені Ігоря Свєшнікова у місті Дубні // Карта міста Дубна роботи художника Василя Захарова.– Дубно, 1996.
4. Дубенщина за тиждень (про відкриття меморіальної дошки І. К. Свєшнікову на фасаді Дубенської середньої школи № 1) // Вісник Дубенщини.– 1997.– 6 вер.
5. Ігор Кирилович Свєшніков. До 80-річчя від дня народження (упоряд. І. Пащук).– Рівне, 1995.– С. 5–9.
6. Іменний фонд І. К. Свєшнікова у Державному історико-культурному заповіднику міста Дубна.– Листи вченого до письменників Миколи та Любові Пшеничних
7. Там же.
8. Там же.
9. Там же.
10. Там же.
11. Там же.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же.
15. Кондратюк І. Фольклорні мотиви у творчості Любові Пшеничної – Дубно, 2015.– С. 20–21.
16. Над Іквою-рікою… Літературно-мистецько- краєзнавчий альманах (упоряд. Л. Пшенична).– Дубно, 2007.
17. Письменники – лауреати літературної премії імені Валер'яна Поліщука. Біобібліографічний покажчик.– Рівне: Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека, 2013.– С. 100–113.
18. Положення про краєзнавчо-наукову премію імені Ігоря Свєшнікова // Архів Дубенської організації Національної Спілки письменників України.– Папка «Ігор Свєшніков».
19. Про автора // Лозов'юк І. Віч-на-віч з Дубном. Нотатки краєзнавця.– Дубно: Наш край, 1990.– С. 2.
20. Програма-запрошення зустрічі-реквієму пам'яті І. К. Свєшнікова у Дубенському педагогічному коледжі РДГУ.– 1995.– 7 вер.
21. Пшенична Л. День народження сопілки. Поезії.– К.: Молодь, 1989.
22. Пшенична Л. Любавин дзвін. Поеми-легенди.– Львів-Дубно: Джерело, 2003.– С. 51–52.
23. Пшенична Л., Петлюк І. Сліди аріїв на Дубенщині // Дубно і Світ. Матеріали ювілейної Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 900-річчю міста Дубна. 25–26 серпня 2000 року.– Дубно, 2000.
24. Пшенична Л., Пшеничний М. Калиновий вогонь серед зими.– Львів-Республіка Комі-Дубно: Джерело-Дубен, 2001.– С. 15–16.
25. Пшенична Л. Публікується вперше. «Захоплююсь Вашими влучними порівняннями, художніми описами…» // Кур'єр подій (Дубно).– 2001.– 13 груд.
26. Пшеничний М. Віч-на-віч із травами // Скриня.– 1998.– 27 серп.
27. Пшеничний М. Для Дубна, для Волині, для України, або Канва для вишиваного портрета І. Д. Лозов'юка // Вісник Дубенщини.– 1993.– 2 черв.
28. Пшеничний М. Межа. Поема-фреска.– Львів: Каменяр, 1986.
29. Пшеничний М. Неопалимі дзвони Звенигорода // Червона зірка (Дубно).– 1985.– 18 вер.
30. Свєшніков І. Лист у м. Дубно – Марії Степанівні Солдатюк // Домашній архів М. С. Солдатюк.
31. Солдатюк М., Пшенична Л. Мирогоща. Історико-краєзнавчі есе.– Дубно, 2009.
32. Шевчук Л. Яка доля розкопу? // Вісник Дубенщини.– 1995.– 22 лист.
33. Ящук В. Сторінки історії. І розкриваються таємниці // Прапор перемоги (Радивилів).– 1986.– 2 верес.

Микола Пшеничний

НЕОПАЛИМІ ДЗВОНИ ЗВЕНИГОРОДА Й ЛИСТИ І. К. СВЄШНІКОВА

На літописному городищі над літописною річкою Білкою пасуться літописні коні і дивляться, як заходить сонце. А їм навздогін, щоб довше не прощатися із днем, стають навшпиньки і важко, натомлено зітхають трави, роси, кущі, дерева, як і 800, як і 900 років тому. Вже цілий місяць живу і працюю у Звенигороді, і ніхто мені не дзвонить, бо як можна дотелефонуватись у XIII століття? – тож думаю про дзвони.

Про вічовий дзвін, який конче мусив бути. Де він висів, про що сповіщав, хто брався за шнурка й з усієї моці вдаряв розгойданим билом об туге бронзове тіло, щоби сколихнулося не тільки воно, щоб затремтіло не лише повітря надовкруж, а щоб загойдалися і трави на лузі, стрепенулися і скинули з себе сріберну росу, щоб зашелестіли шовковими гривами коні і сторожко заозиралися вусібіч, щоб тривожно-сполохано закалатали серця русичів, об'єднуючи проти небезпеки.

Коли, підпалені Батиєм, горіли звенигородські церкви, дзвони, як великі й важкі сльози, падали в багаття, вогонь сичав, простягаючи руки невідомо до кого, а дзвони – мовчали. Їм пекло щоки, з чола, наче краплі поту, стікали патьоки розплавленого металу, а вони – мов оніміли. І досі не озиваються.

Учора ж я чув вечірній дзвін. Точніше – бачив. Він погойдувався у сутінках над зомореним липневим селом, над планетою, і тремтів так, ніби його хтось колись дуже сильно ударив, а він дотепер не може вгамувати того болю, тієї дрожі. Погойдувався місяць самотнім дзвоном – над принишклим розкопом, над сонною річкою Білкою, над змеліорованим лугом, дикі трави якого (колись – сіно, тепер – різнотрав'я) відтранспортовані на АВМ-1,5. Місяць був набубнявілий, немов щойно викопаний з торфу, з найнижчого горизонту культурного шару. І так не хотілося, аби його торкнулися необережні руки, бо розпадеться-розкришиться на осколки, як давньоруський дитячий дерев'яний м'ячик із древньої гри, котра у Новгороді називається «мазло», у Старосамбірському районі на Львівщині – ««в куцю» або «в свинку», а у Звенигороді вже не має назви, хоч таких репнутих куль наша археологічна експедиція понавикопувала вже біля десятка.

Бронзових, мідних, залізних, срібних, бурштинових рече на розкопі теж виявлено багато. А чому досі у Звенигороді, якому минає 900 років, не знайдено жодного дзвона?

Стіжки сіна обабіч річки – теж, як дзвони… Ні, це – шоломи русичів. Вітер куйовдить сухі стеблини, і вони злегка ворушаться вічною сивою чуприною воїв, з плоті й духу яких зросли ці трави. Вода й досі перемиває їхні кості, що сліпучо біліють крізь віки. Чи не від того річка – Білка?

Місцеві хлопчаки приїжджають сюди порибалити. Клюють карасики, інша дріботня. Серед «кулінарних» експонатів Звенигорода є кістки й луска осетра,– але то було, як у приказці мовиться, давно і, може, неправда. Коли не клює, дітлахи визбирують під мостом якісь черепки (видно, потривожені екскаватором-меліоратором), сушать на сонці, розглядають старовинні орнаменти, складають на моріжку, як чиїсь передчасно понівечені долі, як розбиті мрії, як століття, що порозтріскувалися від спраги, і ось тепер треба комусь їх зібрати, видобути з обмілілої річки, стулити докупи, воскресити. Але мозаїка гарна лише тоді, коли осколки – не з людських доль…

* * *

Із науковим керівником цієї археологічної експедиції [8] І. К. Свєшніковим тоді, тридцять років тому, хороше було розмовляти (тим паче, що цілий місяць ми жили разом у якійсь звенигородській хаті-розвалюсі) – і про минувшину непроминальну, і про сьогодення чорно-біле. Позаяк цей мудрий чоловік знань був воістину енциклопедичних.

Із ним гарно листувалося. Бо кожен конверт,– точніше, те, що було у конверті,– геть не нагадував таку собі приватну епістолярію, а був схожий на послання сотням, тисячам земляків. Напередодні його 100-річного ювілею знову і знову гортаю листи, і наче знову балакаю із вченим, чую тихий голос, який гучніший і переконливіший за багато-яких його хулителів і гонителів [5] .

Мабуть, я вчинив правильно, що передав оригінали цих листів, адресованих мені упродовж 1985–1995 років, у фонди Державного історико-культурного заповідника міста Дубна, провідним науковим консультантом він був кілька десятиліть. Але треба й прокоментувати дещо, уточнити, підказати майбутнім дослідникам життя й археологічного подвижництва І. К. Свєшнікова, чому саме тоді саме про це він писав, чому саме це так йому боліло.

«…Про Вас давно чув як про ентузіаста-краєзнавця, письменника і співробітника «Червоної зірки». Буду радий познайомитися з Вами особисто, а може, й попрацювати разом десь в експедиції. Мушу Вас попередити, що не раз чув від товаришів, які бували в моїх експедиціях, що «зі Свєшніковим працювати нелегко через напружену працю, хоч і цікаво».

З великою цікавістю перечитав Ваш нарис про І. Верховця [2]. Посилаю Вам його фотографію, яку я зробив у 1956 р. на автобусній станції у Здолбу-

нові. Ми їхали на розкопки у Здовбицю, що під Здолбуновим. В автобусі Дубно-Здолбунів я запримітив лірника, спитав, куди він їде, і домовився з ним та з жінкою, яка його супроводжувала, про можливість його сфотографувати. На жаль, на автостанції в Здолбунові виник величезний скандал: начальник автостанції кричав, що він не дозволить такого – «фотографуєте жебраків, а через місяць ця фотографія вийде в якомусь американському журналі з поясненням, що в Радянському Союзі є жебраки». Притягнув до мене міліціонера, який активно поділяв його думку і не хотів і чути про якусь етнографію, традиції, народну музику і т. под. Я, як найчастіше бувало, добився свого. Мене частенько затримують, арештовують, кудись тягнуть до начальства (зокрема у 50-ті – 60-ті рр.). І завжди допомагає «Відкритий лист» – дозвіл на ведення розкопок, роблення планів, кресленників, фотографій. Показую я його, вимагаючи пред'явити мені документи, а вони не завжди є у «бдительного» начальства. Звідси й непорозуміння. Поки начальник автостанції і міліціонер шуміли, Верховець спокійно чекав. Потім на моє прохання сів мені позувати. Але я вже був похвильований скандалом, спішив все це закінчити і забув попросити Верховця зняти чохол з ліри і головний убір. Він не знімав чохла і, звичайно, грав через чохол, так як на моїй фотографії. У мене є два варіанти негативів цієї фотографії. Різняться лише поворотом голови лірника. Якщо би Ви хотіли, можу Вам прислати відбитки з обох негативів – може, родина покійного хотіла б мати його фотографію? Лише треба знати, який Вам розмір зробити і на якому фотопапері.

Покійний В. Селедець казав, що упрошував Верховця продати ліру в Дубнівський музей. Але він категорично відмовив. Де ж вона тепер?

А лірників я пам'ятаю з дитинства. Їх було декілька у нашому селі. Пам'ятаю: співали різних пісень, переважно на євангельські теми, дуже своєрідно інтперпретуючи окремі євангельські розповіді. Мабуть, їх пам'ятає й Ігор Дмитрович – мій друг дитинства і років навчання у Дубенській гімназії.

Ще раз дякую за лист і нарис про лірника. Надіюся з Вами зустрітися особисто. Всього Вам доброго! І. Свєшніков. 18.10.1984 р.».

Володимир Денисович Селедець – багаторічний директор Дубенського краєзнавчого музею, колишній однокласник Ігоря Кириловича по Дубенській гімназії. Нині ліра – у фондах Дубенського Заповідника (її в день похорону лірника, який похований у с. Мокре неподалік Мирогощі, буквально з тамтого світу порятував письменник і художник Микола Тимчак, оскільки рідні хотіли покласти ліру в домовину).

«28.10.84… Щодо фото лірника – будь ласка, публікуйте, коли воно Вам підходить.. Я вже півстоліття лажу з фотоапаратом по рідній землі і фотографую все гідне уваги – людей у народному вбранні,, старі хати, будинки, фортеці, городища, кургани. Багато з цих обєктів давно не існує, а в мене вони збереглись на знимках. Якби було щось з цього Вам потрібне, питайте – може, й знайдеться…».

І фото, і спомин про лірника я надрукував у започаткованій і редагованій мною газеті Дубенського Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Наш край» [6]. Так, Ігор Кирилович радо ділився з усіма, хто його просив, скарбами духовними. От лишень цікаво – де зараз оті його унікальні світлини?..

«…Ваше доручення виконав: замовив в магазині художньої літератури на пл. Рози Люксембург 30 примірників Вашої книжки. Магазин політкниги, де звичайно роблю свої замовлення, не прийняв цього замовлення… Замовлення зробив на своє ім'я; на ньому в магазині зробили помітку «для автора».

Прошу мені відповісти: чи не передумали взяти участь у розкопках? І, якщо хочете, то який місяць Вам більше відповідає – червень чи липень? Розкопки будуть проводитись у Звенигороді, за 25 км від Львова. Мені краще було б Вас оформити на липень, але якщо Вам червень зручніший, хай буде червень. Для оформлення Вас на посаду старшого лаборанта (оформлення на посаду наукового співвробітника проводиться по конкурсу Інституту, але це стосується постійних, а не сезонних співробітників) я мушу мати від Вас заяву на моє ім'я (це зробиться вже коли приїдете у Звенигород)… Тепер я складаю кошторис і мушу знати, чи Вас в ньому передбачати. Але, якщо би Вам щось не склалося і Ви мали б інші плани на відпустку, приїжджайте так, в гості на декілька днів, я буду Вам завжди радий, а житлом постараюся забезпечити.

На Козацьких могилах, мабуть, цього року копати не доведеться: Ровенський музей не може вирішити питання – як оплатити реставратору за консервацію і реставрацію речей з розкопок. Я підшукав реставратора, але музей не може оплачувати його по договору, а по перечисленню на якусь установу реставратор за свою працю не одержить ні копійки. А я не можу брати на свою відповідальність збереженість речей з розкопок: буду їх викопувати і складати в підвалах Інституту, де вони будуть гинути без реставрації.

Питав мене Ігор Дмитрович від Вашого імені, чи я одержав гонорар за прочитані в Дубні лекції. Отже, ніякого гонорару не одержав, і хай так і буде: я ж не приїздив заробляти гроші, а завжди радий при нагоді розповісти про наслідки розкопок; вважаю це за свій обов'язок без будь-якої матеріальної зацікавленості. З львівського досвіду знаю, що Т-во «Знання» не платить за лекції, хоча їх доводиться щороку чимало читати з їхнього доручення. Дуже Вас прошу, не цікавтеся більше цією справою в Т-ві. Добре, що лекції відбулись.

Всього Вам доброго! Ваш І. Свєшніков. 31.03.1985 р.».

Саме готувалася до виходу в світ моя поема-фреска «Межа» львівським видавництвом «Каменяр». Хотілося, аби її побільше прочитали в Україні, де йшлося не стільки про XVI століття, про друкаря Івана Федорова, скільки про непросте, пекуче сьогодення. І це вельми вловили фахівці з «магазину політкниги».

* * *

Для археологів розмова про погоду – не банальність. Їм, як і жниварям, дощ – біда. Тому-то на столі в Ігоря Кириловича стоїть транзисторний приймач, який найчастіше вмикається тоді, коли Москвою, Києвом чи Варшавою передається прогноз погоди. У Звенигороді ж, обрамленому прикарпатськими верховинами, особливий мікроклімат, тож, як правило, прогнози не справджуються, особливо, коли синоптики бадьоро провіщають Західній Україні бездощів'я.

Тоді на розкопках нам нічого робити, під ногами аж чвакає, тоді хочеться у Львів – розхристаному пройтися поміж мокрими левами, зачіплюючись за їхні патлаті, нерозчесані гриви, щоби навздогін ототеріло позирали ошелешені трамваї і злякано зойкували на поворотах, бо бруківка – така слизька, і їй холодно, і камені туляться один до одного вогкими щоками. У львівському брукові можна побачити те, чого ніколи не вгледиш у байдужому сірому асфальті. У брукові віддзеркалюється давнина, живуть сиві легенди і ночують сиві леви, коли довго йде дощ і їм ніде заховатися від студених бризок з-під трамвайних коліс… Жаль, що у Звенигороді ніколи не було бруку… Зате кілька днів тому ми розкопали давньоруські тротуари й вулиці, вимощені деревом…

* * *

«6.08.1985 р. …Не всі плани вдається здійснити: сьогодні вже 6 серпня, а я ще у Львові. Машина пішла в Івано-Франківську область і досі не повернулась. За цих умов важко щось планувати… Сьогодні здав рахунки з експедиції нашій бухгалтерії. Виявилось, що Ви мені дали 2 посвідки з редакції, у жодній з них немає нічого про те, що з 1-го по 31 липня 1985 р. Ви перебували у профвідпустці. Є про те, де Ви працюєте, про те, яку маєте середню зарплату, про те, що дирекція і профком не заперечують проти Вашої роботи в експедиції, але про відпустку – ні слова. Бухгалтер сказала, що якщо Ви не були в час експедиції у відпустці, то я не мав права платити Вам зарплату (навіть цю мініатюрну). Отже, прохання – взяти з редакції ще одну довідку…

Я ще накручений на Звенигород, але поволі перекручуюсь на Козацькі могили, чекаючи з дня на день: від'їзду туди… Вам сердечно тисну руку. Ваш І. Свєшніков».

Не знаю, як тепер, а тоді ось така була паперова бюрократія щодо участі в археологічних експедицях. Слава Богу, владналося! Більше того: із марудної журналістської каруселі я, дякуючи І. К. Свєшнікову, перейшов на вільні, творчі, письменницькі хліби.

«31.08.1985 р. …Днями повернувся з Козацьких могил, де провів невеликі розкопки. Нічого особливо сенсаційного в цьому році не було, але речі – хороші. До того ж, як би ми не були вже багаті на козацькі речі, вони все одно залишаються єдиними на Україні і, тим самим, унікальними…

Від мене вимагає дирекція у вересні продовжити розкопки Звенигорода (гроші ще залишилися). Не знаю, чи вдасться мені це організувати, бо я ж маю у Києві з 16 по 27 вересня Міжнародний конгрес. Як це поєднати? Крім конгресу, маю підготувати відгук на докторську дисертацію, по якій у жовтні буду опонувати в Києві. Ну, і замовлення «Каменяра». Про відпустку ще й думати не можу.

З великою приємністю згадую наше з Вами життя у Звенигороді. З Вами якось жилось і працювалось легко, а у польових умовах це дуже важливий фактор. Займаючись трохи між ділом консервацією речей з розкопок, з симпатією згадую Вас, коли трапляється консервувати знайдений Вами предмет… Ваш І. Свєшніков».

Звенигород він любив особливою любов'ю. Напівжартома казав колись: «Я маю законну дружину – епоху бронзи, яка мене годує (кандидатська й докторська дисертації по цій тематиці), й Пляшеву, й Звенигородську Землю, яких вважаю, перепрошую за напівкощунственне порівняння, своїми коханками, бо там відводжу душу і роблю, можливо, більше, як деінде…». Таки так!

«…Сьогодні був у Звенигороді, де мені розповіли, що у пустомитівській районній газеті вже в третьому номері підряд друкується Ваша стаття про Звенигород – «Неопалимі дзвони». Чи не можна було б з Вашою допомогою одержати ці номери? – у Львові пустомитівську газету можна дістати хіба у бібліотечній підшивці… З привітом І. Свєшніков. 9.09.1985 р.».

Так, мої нотатки про звенигородські пошуки і знахідки публікувалися у тамтешній районці «Ленінський прапор» – у п'яти числах [4], а невдовзі – й у «Літературній Україні» [1].

* * *

До нашого розкопу приходять і приходять люди, пригальмовують машини, цікаві водії по кілька хвилин визирають з кабін: що то тут таке?.. Дехто, найбільш допитливий, спускається з насипу донизу, не боячись замурзати штани чи спідницю, щоми власноруч помацати і с т о р і ю, зблизька побачити минувшину. Дехто стоїть зверху, засунувши руки в кишені, іронічно спостерігає, як унизу, в глибині століть, вовтузяться якісь чудні люди з лопатами.

Над історією, над минулим, над сучасним завше хтось хоче вивищуватися, але майбутнє всіх ставить на свої місця, незалежно від чинів і рангів. Чи не тому більше віримо завтрашньому дневі, аніж сьогоднішньому? В грядущому усі ми, сущі, будемо, хоч і невідомо, хто – скільки, а от нагода потрапити в минуле трапляється вельми рідко. Мені, можна вважати, пощастило.

Позаяк машина часу все-таки існує. За свідченням археологів, вона складається – із лопати й ентузіазму. Принаймні, у Звенигороді цю машину можна застосовувати чи не на кожному кроці. Адже щороку люди на присадибних ділянках натрапляють на цінні речі. Наприклад, на городі в І. С. Рибака стояла справжнісінька… церква, фундаменти котрої залишилися. Кілька років тому їх досліджували О. М. Іоанісян, І. Р. Могитич, Р. П. Соломка, І. К. Свєшніков [10].

* * *

«24.12.1987 р. З Новим роком!

Мене доля закинула у Київ, повернусь у Львів 26-го. А 27-го, кажуть, у Звенигороді відбудеться урочисте святкування. Планується відкриття громадського центру і святковий концерт самодіяльності. Мабуть, відкриття музею і пам'ятного знаку не буде. Постараюся поїхати, хоч запрошення до від'їзду не одержав. Всього Вам доброго! Ваш І. Свєшніков».

Завдяки багаторічним розкопкам Ігоря Кириловича [7], до Звенигорода була привернута неабияка увага широких кіл громадськості. Значно поліпшилася інфрастуктура села. Годилося б там ученому пам'ятника поставити!

«…Свого часу я одержав Ваш лист по питанню Дермані, але він надійшов у скрутний для мене час, і займатись цим і багатьма іншими питаннями я не міг. Цей стан тривав близько 2 1/2 місяці. Діло в тому, що 10 лютого я прийшов на роботу в Інститут і прочитав на дошці об'яв, що моя посада ліквідована по скороченню штатів у зв'язку з переходом Інституту в першу категорію. Мене переводили на пенсію і пропонували посаду консультанта. Воно, може б, і не трагедія (я втратив би з зарплати всього карбованців 40 місячно), але відразу виникло питання – чи може консультант керувати експедицією? Майже всі відповідали, що, мабуть, не може, а дирекція цим не цікавилась і вже намітила на Звенигород іншого начальника – мол. наук. співробітника, який 17 років ніяк не може (чи не хоче) захистити дисертацію, нічим у науці себе не проявив, а до Звенигорода ставиться доволі ворожо. А в мене ж на цей рік були великі плани і так хотілося закінчити хоч ті ділянки, які я там розпочав. Саме Звенигород у цій всій справі був для мене найбільш болючим місцем…

Я був вибитий з колії і за цей час лише написав путівник по місцях Берестецької битви та по музею «Козацькі могили»… 26.04.1988 р.».

Саме тоді письменниками, вченими, журналістами піднімалося питання щодо повернення Дерманю його літописного імені. Згодом Ігор Кирилович теж підтримав нас, і правда восторжествувала.

«…Якщо Ви думаєте, що мені у цей клопітний час легко відповісти на лист, то Ви помиляєтесь, і, в зв'язку з цим, прийміть вислови мого пробачення за затримку з відповіддю. Спочатку була боротьба з дирекцією за право продовжувати дослідження Звенигорода. Справа тривала близько трьох місяців і, як я Вам, здається, писав, була виграна: я поки що залишаюсь на попередній посаді. Тоді ж треба було здати у «Каменяр» путівник по місцях Берестецької битви (5 друк. арк.), написати й відіслати у Київ науковий звіт про розкопки минулого року, написати статтю до публікації в науковому збірнику, що вийде в Польщі, двічі з'їздити в Київ, дати рецензію на кандидатську дисертацію і т.д., і т.д. Потім почався період підготовки до звенигородської експедиції, й тут виникли труднощі з робочою силою: директор школи, з якою досі ми мали діло, через впертість і вороже ставлення до вчителя, який керував учнями на розкопках, відмовився від нашої з ним співпраці, затягнув справу підготовки так, що вона й досі не вирішується. Він же розпочав пропаганду по інших школах проти розкопок Звенигорода, в якому нібито не робота для учнів, а каторга. Хочу надіятись, що переможу темні сили і все-таки з якоїсь школи учнів-землекопів здобуду. Але вже 7 червня, а розпочати згідно з планом роботи досі не можу. Ці всі справи не дають змоги зайнятись кореспонденцією, яка чекає на відповіді…

Ваш І. Свєшніков. 8.06.1988 р.».

Листів – багато: деякі – лаконічні, деякі – писалися упродовж кількох годин. Тож пропоную лише ті, які так чи інакше стосуються Звенигорода, причому – фрагментарно.

* * *

Під вікнами контори радгоспу, де зроблений ще один розкоп, Ігор Кирилович раптом відкрив… цвинтар! XIII століття. Всі поховання належним чином уже зафіксовані, в одного з покійників забраний покійний перстень – для потреб науки. Неподалік викопуємо (вже за сучасними звичаями – економлячи час і площу) братську могилу, куди обережно переносимо останки русичів. Ігор Кирилович дістає з гаманця монету, датовану минулим, 1984-м, роком, кидає на віко домовини: «Щоби мали чим заплатити Харонові, як перевозитиме знову через Стікс… А якщо серйозно, то це – майбутнім копачам, котрі випадково натраплять на поховання,– аби знали, коли досліджувалось…» [3] .

Хвилина мовчання. Думаємо про н и х. Ким, якими в о н и були?.. А в кількох метрах від нас –

приплюснуті до шибок носи працівників відділу кадрів і профкому радгоспу «Звенигородський»… Адже це – їхні предки… Можливо, навіть чиїсь далекі родичі…

Із статті І. К. Свєшнікова «Про що говорять розкопки» (1958 рік): «Докладним оглядом кісткового матеріалу встановлено, що переважна більшість людей в XI–XII століттях вмирала у віці 20–35 років і тільки одиниці доживали до 60 років… Майже 44 проценти всіх досліджених поховань належали дітям у віці від 7 до 12 років…» [9].

Тоді Ігор Кирилович лише починав досліджувати Звенигород. По суті, нині цифрові дані не дуже б і різнилися Лишень тепер знаємо набагато більше про те, що русичі не тільки вмирали від хвороб, злиденного життя, виснажливої праці, стихійних лих, хижої звірини, а й гинули від ворожих стріл, ордынських арканів, від вогню, в якому завойовники хотіли спопелити і дзвони, і джерела, і людські серця.

Але Звенигород був, є і буде неопалимим, як наше рідне слово, як слава української землі, бо і дзвони, і джерела, і людські серця мають глибоке і крислате коріння.

Джерела та література:

1. Пшеничний М. Дзвони Звенигорода // Літературна Україна.– 1985.– 12 вер.
2. Пшеничний М. Ліро моя, ліро… // Червона зірка (Дубно).– 1984.– 10 жовт.
3. Пшеничний М. Неопалимі дзвони Звенигорода // Червона зірка (Дубно).– 1985.– 18 верес.– С. 4.
4. Пшеничний М. Неопалимі дзвони // Ленінський прапор (Пустомити).– 1985.– 27, 31 серпня, 5, 7, 12,17 вер.
5. Пшеничний М. Публікується вперше. «Хочу надіятись, що переможу темні сили…» // Вісник Дубенщини.– 2001.– 30 лист.
6. Пшеничний М. Спомин про лірника // Наш край (Дубно).– 1990.– 29 серп.
7. Свєшніков І. Доля стародавнього Звенигорода //Ленінська молодь (Львів).– 1968.– 16 жовт.; До питання про торговельні зв'язки давнього Звенигорода // Тези доповідей на конференції «Еволюція розвитку слов'янських градів XIII–XIУ ст. у передгір'ї Карпат і Татр».– Львів, 1994.– С. 7–8; Дослідження давнього Звенигорода в 1982–1983 рр. // Археологія.– К., 1987.– № 57.– С. 94–101; Древнерусский город Звенигород и его торговые связи с Востоком // Тезисы докладов на VI международном конгрессе славянской археологии.– М., 1990.– С. 195–197; Древний Звенигород // Львовская правда.– 1954.– 4 сент.; Звенигород // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Раннеславянский и древнерусский периоды.– К., 1990.– С. 107–110; Звенигородські берестяні грамоти // Тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження М. Ю. Смішка.– Львів, 1992.– С. 76–77; Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін (Львів).– 1990.– № 6.– С. 126–131; Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Тезисы докладов советской делегации на У Международном конгрессе славянской археологии.– К., 1985.– С. 90–91; Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V международного конгресса археологов-славистов.– К., 1988.– С. 142–147; Исследования в с. Звенигород Львовской области // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.– К., 1955.– Вып. 4.– С. 116–118; Исследования древнерусского Звенигорода под Львовом // Археологические открытия 1986 года.– М., 1988.– С. 335; Історія Звенигорода в світлі літописів XI–XIII ст. // Тези доповідей конференції «Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції».– Львів, 1993.– С. 101–103; Майстерня янтарних виробів на ранньофеодальному городищі Звенигород під Львовом // Конференція з питань дослідження янтарю.– Варшава, 1988.– С. 33–34; Новые произведения древнерусского искусства из Звенигорода под Львовом // Задачи советской археологии в свете решений XXУII съезда КПСС. Тезисы докладов.– М., 1987.– С. 226–227; Работы в Звенигороде // Археологические открытия 1983 года.– М., 1985.– С. 352–354; Природное окружение населения древнерусского Звенигорода // Проблемы социальной экологии. Тезисы докладов.– Львов, 1986.– Ч. II.– С. 71–73; Раскопки в Звенигороде на Белке // Археологические открытия 1982 года.– М., 1984.– С. 328; Раскопки в Звенигороде под Львовом // Археологические открытия 1985 года.– М., 1987.– С. 408–409; Раскопки пригорода летописного Звенигорода // Археологические открытия 1984 года.– М., 1986.– С. 306–307; Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры. Новые открытия.– Л.,1983.– С. 494–507; Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького // Археологія. К., 1990.– № 3.– С. 122–129; Янтарна майстерня раннього феодалізму в Звенигороді біля Львова // Праці музею Землі.– Варшава, 1990.– Т. 41.– С. 166 (англ. мовою).
8. Свєшніков І. Звенигород, якому 900 років // Жовтень (Львів).– 1987.– № 9.– С. 98–106.
9. Свєшніков І. Про що говорять розкопки // Медичні кадри (Львів).– 1958.– 22 лют.
10. Свєшніков І. Работы Звенигородского отряда // Археологические открытия 1978 года.– М., 1979.– С. 333.

Алла Українець

ДЕЯКІ ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА І.К. СВЄШНІКОВА

У житті кожної людини трапляються знайомства, які можна вважати подарунком долі. За щасливим збігом обставин я отримала такий подарунок у середині 80-х років XX ст., коли вперше потрапила на місце розкопок козацької переправи біля с. Острів Радивилівського р-ну. На той час працювала молодшим науковим співробітником відділу історії дорадянського періоду, який очолювала Тетяна Олександрівна Пономарьова. Варто зауважити, що наукові працівники цього відділу постійно брали участь в археологічних розкопках, які проводилися на території Рівненської області. Я теж уже встигла здобути певну археологічну практику на розкопках літописного Дорогобужа, і Тетяна Олександрівна, яка постійно працювала пліч-о-пліч із І. К. Свєшніковим, вирішила також долучити мене до розкопок на полі Берестецької битви, за що я їй безмежно вдячна.

Згодом я вирушила туди разом із нею. Їхала у Пляшеву з неабияким хвилюванням, бо любила це місце. Ще дівчинкою, навчаючись у Тучинській середній школі, разом зі своїми однолітками їздила на «Козацькі могили». І досі пам'ятаю, як очікуючи на екскурсію, сиділа на затишному подвір'ї і зачаровано слухала спів, здається, то був запис пісень кобзарів. Все це разом із цікавою розповіддю екскурсовода (а ним був тодішній директор музею П. Я. Лотоцький) не тільки закарбувалося в пам'яті, а й полишило глибокий слід у душі – ніби ти відчув подих історії та доторкнувся до її таємних глибин.

І ось нова поїздка, і можливість безпосередньо долучитися до дуже важливої справи. День видався похмурий. Ми підійшли до місця розкопок біля села Острів. Неподалік зеленіли молоденькі берізки. Тетяна Олександрівна пояснила, що їх висадили на місці засипаних розкопів. Саме тут була одна з козацьких переправ, саме тут було знайдено велику кількість унікальних речей – свідків драматичних подій 1651 року.

Повсюди метушилися діти: одні працювали, інші щораз підбігали із якимись знахідками до І. К. Свєшнікова. Працювати копачам було непросто. Два-три заступи в глибину – і одразу проступала вода. Нарешті я познайомилася з людиною, про яку всі працівники музею завжди говорили з великою повагою. Ігор Кирилович підійшов і привітно усміхнувся. Погляд у нього був дуже уважний. На незнайомих людей він часто дивився так, ніби одразу намагався зрозуміти, з ким має справу. Одягнений був у вбрання для роботи – стару блакитну сорочку і світло сірі, дещо закороткі штани, але вся його постава свідчила, що до нас підійшла людина інтелігентна, культурна і охайна. Оце його вміння бути завжди чепурним і охайним навіть у польових умовах завжди мене дивувало і весь час нагадувало про дворянське походження цієї людини. Воно виявляло себе повсюди: в манері триматися, вести розмову, харчуватися. Він завжди був стриманим, здавалося, ніколи нікуди не квапився.

Протягом п'яти років, коли я працювала в археологічній експедиції, мала змогу познайомитися з Ігорем Кириловичем ближче. Ми жили прямо в приміщенні музею, у двох службових кімнатах на другому поверсі з окремим бічним входом. Ігор Кирилович вставав дуже рано, голився, приділяв увагу своїм коротким, завжди ідеально підстриженим вусикам, тоді делікатно стукав у мої двері, мовляв, пора вставати. Ми снідали і йшли на розкопки – із Пляшевої до Острова. Поверталися назад також пішки. Ігор Кирилович був категорично проти того, щоб під'їжджати на якомусь транспорті. Він любив пройтися добре йому відомими історичними місцями. По дорозі завжди про щось розвідав. Я уважно слухала, ставила короткі запитання та ловила кожне слово у відповідь, адже не кожному в житті випадає нагода поспілкуватися з людиною таких енциклопедичних знань. Тепер дуже шкодую, що не занотовувала змісту розповідей, адже з Ігорем Кириловичем можна було обговорити будь-яку тему. Мене здивувало, коли він сказав, що добре знає порядок церковних богослужінь (на той час мало хто міг цим похвалитися), любив цитувати «Біблію». З ним цікаво було розмовляти про літературу, поезію. Одного разу по дорозі Ігор Кирилович раптом заспівав, він мав гарний голос. Мені здалося, що він міг би стати чудовим співаком.

Найбільше розповідей, звичайно, стосувалося історичної тематики. Ігор Кирилович згадував, як досліджував документи, пов'язані з Берестецькою битвою, у Франції та Польщі, цитував польською мовою листи її учасників. У контексті того, що ми йшли місцями, про які там згадувалося, ці розповіді сприймалися по-особливому.

Коли працювали на розкопі, до нас часто підходили мешканці с. Острів, цікавилися нашою роботою. Ігор Кирилович завжди охоче щось пояснював, про щось розпитував. Взагалі він любив людей, любив спілкування, особливо зі своїми земляками. Одного разу до нас підійшла жінка і запитала Ігоря Кириловича, чи впізнає він її. Виявилося, що вона знала його ще юнаком, вони були однолітками. Ігор Кирилович дуже зрадів цій зустрічі, зав'язалася розмова. Потім жінка раптом звернулася до нас: «Знаєте, яким Ігор Кирилович був красивим парубком? О-о, він був дуже красивим. Багато дівчат були закохані в нього». Ігор Кирилович палив люльку і посміхався. Вона раптом жартома його запитала: «Зізнайтеся, яка кров у Вас тече? Мабуть, є трохи єврейської?»

Ігор Кирилович у властивій йому манері вести розмову (не поспішаючи, ніби роздумуючи над кожним словом) відповів: «В мені тече багато різної крові. Є російська, є українська. Є навіть циганська, а от єврейської, на жаль, нема. Чого нема, того нема».

Незадовго до цієї зустрічі і розмови Ігор Кирилович якось розповідав, що цікавитися своїм родоводом почав завдяки Надії Андріївні Мельник, його землячці з с. Хотин, яка проводила важливі краєзнавчі дослідження. Говорив, що вона надзвичайна людина, бо живучи в селі, будучи завантаженою важкою роботою, сімейними проблемами, не маючи безпосереднього доступу до архівів, зуміла зробити деякі відкриття, у тому числі стосовно його родини. Інколи Ігор Кирилович вирушав до Хотина, щоб поспілкуватися з нею.

На той час він переймався пошуками ще однієї козацької переправи. Був упевнений в тому, що вона існує, і що розкопки цього місця будуть не менш результативними, ніж попередні. Шукаючи місце переправи, в останні роки, коли я була на розкопках, працювала невелика група учасників експедиції. Ми в різних місцях закладали невеликі розкопи, проводили так зване «шурфування». Пошуки не дали очікуваних результатів. Ігор Кирилович мріяв, щоб хтось у майбутньому продовжив його справу, часто казав, що є ще над чим працювати. У той час він був зайнятий також розкопками давньоруського Звенигорода біля Львова, захоплено розповідав про знахідки, які вдалося там знайти, і мені здавалося, що вся його увага була зосереджена саме там.

У 1991 році, коли я їхала на «Козацькі Могили», по дорозі по радіо почула про державний заколот у Москві. Оголосили про ГКЧП. Коли я зайшла до музею, всі це обговорювали. Я ніколи не бачила Ігоря Кириловича таким схвильованим і стурбованим. Повертатися назад в минуле, до Радянського Союзу він не хотів, бо негативно ставився до комуністичної ідеології. На цю тему він сперечався з Володимиром Юріним, офіцером, який на той час служив у Львові. Ігор Кирилович його поважав, казав, що справжнє покликання цього офіцера – археологія. Під час своєї відпустки В. Юрін брав участь у розкопках Дорогобужа, Звенигорода і, по можливості, приїздив до Пляшевої, щоб попрацювати і тут. Він розумів, що здобуває гарну практику. До речі, після звільнення у запас, Володимир повернувся на свою батьківщину, у м.Челябінськ, закінчив історичний факультет університету і став відомим у Росії археологом. Завжди, коли він приїздив на розкопки, нам щастило на знахідки, і І. Свєшніков його приїзду щиро радів. І тут вперше вони посварилися, бо погляди на недавнє історичне минуле у них явно не співпадали. Володимир вітав те, що сталося, казав, що нарешті «бардак» в країні припиниться. Я була, звичайно, на боці Ігоря Кириловича і теж вступила в суперечку. Пригадала, як він якось розповідав, що вимушений був переховуватися в лісах від радянської влади, неподалік від тих місць, які ми досліджували. Можливо там, наодинці зі своїми думками, він виносив в душі ту мрію, яку згодом втілив у життя.

Про радянське минуле у нього були важкі спогади, пов'язані з родиною, втратою родового гнізда. Про своїх рідних Ігор Кирилович говорив мало. Але одного разу розповів про тітку, яку, здається, він дуже любив. Вона жила неподалік, у селі Лопавше. У 1940 р. її разом із вагітною донькою заарештували. Донька згодом повернулася, а що трапилося з тіткою, він довгий час не знав. Лише згодом, після довгих та наполегливих пошуків свідків того трагічного минулого дізнався, що вона була розстріляна разом із іншими в'язнями у Дубенській тюрмі. Хтось розповів йому також, що стріляла жінка, за національністю – єврейка, яка вирізнялася особливою жорстокістю.

У спадок йому майже нічого не лишилося, маєток був розграбований, родичі або загинули, або потрапили на заслання. Але була одна пам'ятна річ, яку він цінував і з якою не розлучався, вона ніби зігрівала його душу теплом. Це срібний портсигар з вигравіруваним прізвищем «Свешниковъ». Він належав комусь із його дворянської родини і був особливо йому дорогим. Ігор Кирилович, коли виймав його, то мимоволі погладжував, діставав цигарку і вставляв її в люльку. Палив він саме так, з люльки. Уже згадувана Надія Мельник розповіла якось, що Ігор Кирилович припалював цигарку з допомогою лупи. Я, на жаль, цього не пам'ятаю, але зауважила, що паління було для нього особливим дійством. Він любив палити, коли неквапливо вів із кимось цікаву розмову, уважно спостерігаючи за співбесідником.

Окрім портсигара, Ігор Кирилович завжди носив із собою чисту серветку і складний ніж. Де б він не сідав їсти, якщо не було поруч ножа, то завжди діставав свого, повільно різав страву на невеличкі шматочки і, не поспішаючи, починав їсти. Більшість із нас, приходячи з розкопу, одразу налітали на їжу. Він так не міг. За обідом обов'язково вголос про щось розмірковув.

До Ігоря Кириловича на розкопки часто приїздили гості. Перш за все – його дружина, яка завжди привозила з собою смачні торти. Вона дуже переймалася справою свого чоловіка, піклувалася про його здоров'я. Приїздили кияни, львів'яни, рівняни – музейники, вчені, поети, краєзнавці. Були люди, які працювали на розкопках за покликом серця, не будучи офіційно членами експедиції. Серед них виділявся журналіст, письменник Зіновій Суходуб. Він часто проводив на «Козацьких могилах» свою відпустку. Привозив зі Львова хлопців-старшокласників, облаштовував у польових умовах табір, разом із дітьми там жив, брав участь у розкопках.

Із вдячністю згадую також працівників музею, які дуже привітно нас зустрічали, допомагали облаштувати наш побут, підтримували завжди добрим словом, порадою. Це, у першу чергу, родина Лотоцьких – Павло Якубович, Юрій і Марія.

Тепер, коли минуло з того часу чимало років, починаєш розуміти, що є постаті, велич яких з роками стає все помітнішою. Якось мені довелося працювати в Чорнобильській експедиції. З нами тоді була Ліна Костенко. Всім учасникам експедиції вона подарувала свою нову книгу – «Берестечко». Я сказала їй, що мені пощастило побувати на розкопках поля Берестецької битви, працювати з Ігорем Кириловичем. Її обличчя ніби посвітлішало: «Ви знали Ігоря Кириловича Свєшнікова? Я, на жаль, із ним знайома не була, але дуже шаную цю людину. Вам справді пощастило». Ліна Василівна сказала, що відвідувала музей-заповідник «Козацькі могили», дуже мріяла побувати на розкопках, але ця мрія не збулася.

Тепер це мені видається символічним: поет і археолог – обоє працювали над однією темою. Мені ж пощастило двічі – працювати і спілкуватися з ними обома, цікавими, непересічними особистостями, що вписали свою сторінку в історію нашої країни.

Ірина Барабаш (Мізюк)

ЛЮДИНА СВІТЛА

У житті я була по-доброму вибрана мати щастя на мудрих і світлих людей. Таким відкрила для себе й Ігоря Кириловича Свєшнікова. І хоча нас єднало тільки ділове листування та два дні на розкопках місця Берестецької битви, залишаю цей скупий спогад, аби засвідчити повагу до цієї великої та світлої людини.

А почалось усе з повідомлення у пресі про археологічну експедицію І. К. Свєшнікова у давньоруський Звенигород. Працюючи словесником у невеликому обласному центрі, я завжди прагнула тягнути своїх учнів до чогось нового, непізнаного, спонукаючи до праці душі, аби вони, навчаючись у великих містах у майбутньому, не почували себе провінціалами. Тож, не гаючись, написала п. Свєшнікову листа на Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові й запропонувала свої послуги. Відповідь прийшла 3 грудня 1985 року: «Мене, звичайно, дуже тішить той факт, що є бажаючі досліджувати пам'ятки нашої давньої історії. Гадаю, що гуртківці з літературно-філологічним напрямком можуть працювати на розкопках не гірше від гуртківців-істориків. Тому надіюсь з Вами зустрітися в майбутньому сезоні у давньоруському Звенигороді. Але про це ще домовлятися рано.

Десь після Нового року будемо розробляти плани і графіки роботи на 1986 рік. Я обіцяю пам'ятати про Вашу заявку і своєчасно Вас повідомити про наші плани». Далі Вчений бідкається з того приводу, що є «категорична вимога» в робітники-землекопи залучати дев'ятикласників, а у мене п'ятикласники (і треба ж таке невезіння: тільки раз у моєму вчительському житті мала 5 клас, і випало це якраз на 1986 рік!), роздумує, як можна зарадити справі, ознайомлює із побутовими умовами у Звенигороді: «Живуть діти в наметах на шкільному подвір'ї, сплять на надувних матрацах, харчуються три рази на день у радгоспній їдальні». Потім іде інформація про оплату праці та строге попередження: «Дисципліна у таборі тверда, все робиться за годинником відповідно до розробленого графіка. На розкопі діти працюють 6 год. І кожну годину мають 10 хв. перерви. За любі порушення дисципліни учня відправляють додому». Далі знову про гроші, довідки, заяви, техніку безпеки, санінспекнію тощо. І завершується лист: «Коли вже розробимо графік роботи на 1986 р., зв'яжуся з Вами і запропоную зручний для Вас і для нас термін. А поки що бажаю Вам всього доброго. Обдумайте, прошу, чи не захотіли б Ви взятися за непосильну для Вас і Ваших гуртківців справу».

За звичкою утертого словесника оцінюю дрібний і виразний почерк, діловий характер листа, спосіб викладу думки. Наявність граматичних та лексичних огріхів. Діти сприймають лист із захватом: звиклі до далеких доріг, важких наплічників, нічних наметів із невсипущими комариками, романтичних вогнищ під зоряним небом, вони тільки запитують: «Коли?».

Відповідь на це запитання прийшла на початку квітня 1986 року: «Ваш лист надійшов саме тоді, коли я збирався (і все відкладав це діло) написати Вам, що у Звенигороді у нас з Вами нічого не вийде, мені обмежили в цьому році асигнування грошей на розкопки, а зокрема на робочу силу. Отже, я змушений задовільнитися малою кількістю землекопів і не можу задовольнити не тільки Вашого бажання, але й нашої львівської «штатної» на розкопках школи № 31. Ця школа наказом Міністерства освіти має історичний профіль і учні повинні влітку проходити практику по історії, отже на розкопках. Я змушений був відмовити майже половині учнів цієї школи. Думаю, що ми ще будемо мати змогу попрацювати разом». А ще я мала необережність обмовитись, що лист на Курську,98, кв.5 до Львова пишу в лікарні, де лежу зі струсом мозку (й досі себе за це картаю). І тоді Ігор Кирилович висловив таке непідробне співчуття інтелігентної людини: «Дуже Вам співчуваю і від усього серця бажаю швидкого одужання. Як мало статися таке нещастя?! Чи Ваша необережність, чи фатальний випадок? Подбайте тепер серйозно про своє здоров'я, не переживайте,

не хвилюйтеся. Надіюсь, що в лікарні Ви маєте відповідну опіку і скоро вже провернетесь додому... бажаю Вам якнайшвидшого одужання. З повагою до Вас І. Свєшніков». Вразила світла щирість і глибока людяність Ученого.

…Спливли літа. Мої п'ятикласники стали одинадцятикласниками й закінчили школу. Їм на зміну прийшли нові старшокласники. Вічна круговерть учительського життя.

Я захопилась новою ідеєю: фольклорними експедиціями. Народознавча робота у школі видалась мені бутафорією. Праглося справжності, якою і стали фольклорні експедиції – цей доторк до глибин народної мудрості, таланту, чистоти.

Юні фольклористи обстежували колишні культурні чи історичні центри краю: «царицю волинських сіл» Дермань, вибухову Пересопницю, літописний Дорогобуж, Тараканівський форт (Тараканів, Підгайці), славну Острожчину (Острог, Межирічі, Вілія, Слобода), повстанський край (Деражно, Бичаль, Постійне), Козацький редут (Семидуби, Плоска), Поле Берестецької битви (Пляшева, Острів). І фінансували ті експедиції не держава, не школа, не якісь благодійні фонди, а батьки учнів, із власної кишені. Ми всі тоді – вчителі, учні, їхні батьки – будь-яким способом намагалися протистояти нівеченню рідного Слова і національного духу українців.

Йшов 1993 рік. Група учнів літературно-творчого гуртка «Світанок» (було таке диво у ЗОШ № 13 м. Рівне) працювала у фольклорній експедиції у селах Пляшева і Острів. Матеріал ішов добре, інформанти були цікаві. Вдалося записати гарні легенди: «Козацьке золото», «Місце для храму», «Козакова яма», «Олексова криниця», опубліковані у фаховому журналі «Дивослово», № 11 за 1997 р., а також неперебутні народні пісні, надіслані в Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського і включені до всеукраїнської картотеки.

Закінчувалась експедиція. Юні фольклористи після записів поверталися на вечерю. Біля школи (ми користувалися шкільним харчоблоком, де чергові готували страви) групу чекав незнайомець.

Середній зріст. Високе чоло, примружені від яскравого сонця очі, засмагле обличчя, сиве волосся, чорні, як воронове крило, вузенькі вуса, а на боці – планшетка. Чоловік посміхаючись, пішов назустріч: « – Свєшніков.– Ірина Мізюк».

Поручкались. Розгомонілися. Запросили гостя на вечерю. За довгим столом в їдальні ткалась неспішна розмова. Вчений пояснив, що через два дні приїдуть із Рівного землекопи-козачата і запропонував світанківцям попрацювати на розкопках. Очі моїх фольклористів виказували їхнє нестримне бажання: згода!

Спокійно обговорили ситуацію. Продуктові запаси групи майже закінчилися. Грошей залишилося стільки, щоб дістатись додому. Голова колгоспу, до якого я звернулась із проханням виписати 1 кг м'яса і якихось круп, ніби вихлюпнув на мене відро студеної води: «Чому мені повинна боліти голова за ваших дітей?» Але змінивши гнів на милість, дозволив наламати рюкзак кукурудзи і колгоспним садком користуватися стільки, скільки хочемо.

Та невтішні новини не засмутили світанківців. Вони готові були два дні взагалі нічого не їсти, аби покуштувати поту археолога. Ігор Кирилович поставився з повагою до такого пориву старшокласників.

Із приємністю згадую наш перший вечір. Юні фольклористи співали Вченому пісні, які записали в Пляшевій та Острові, розповідали про цікавих інформантів: Оксану Володимирівну Залевську, Параскеву Сильвестрівну Василевську, Валентину Василівну Григор'єву, Оксану Антонівну Камінську-Юрчук. Вразила толерантність Ігоря Кириловича до дитячих розповідей і питань, його інтелігентність, вміння вести розмову та рівні світлої дитячої безпосередності. Він теж зробив внесок у здобутки фольклорної експедиції, заспівавши пісню: «На Україні земля чорна, На Україні гудуть жорна, гей… (Пісня надіслана в Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського і внесена до всеукраїнської картотеки).

Розчулений, відомий Археолог заспівав «пісню молодості» своєї:

Крутится-вертится шар голубой,
Крутится-вертится над головой,
Крутится-вертится, хочет упасть,
Кавалер барышню хочет украсть…

Ми розходились, домовившись, що завтра зустрінемося після сніданку біля школи.

«Вдома» (у приміщенні інтернату, де ми жили) світанківці обговорювали, який Ігор Кирилович мудрий, вихований, інтелігентний, культурний, підтверджуючи все своїми спостереженнями.

Усі три кімнати («штабна», де жило керівництво фольклорної експедиції, «піщалі», де мешкали дівчатка і хлопчачі «мушкети») поснули пізно в очікуванні дива.

А диво розпочалось уранці та тривало упродовж двох днів – 17 і 18 серпня 1993 р. Підкріпившись вареними кукурудзяними качанами, мої вже юні археологи обступили щільно п. Свєшнікова і йшли до місця розкопок. А той говорив і говорив без угаву. Про археологію як науку, її значення і роль у сьогоденні. Про Берестецьку битву 1651 року, поле якої копає вже третій десяток літ, про її хід. Показував, де стояли козацько-селянські війська під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, звідки на приборкання повсталого проти шляхетського гноблення люду виступила стотисячна польська армія на чолі з королем Яном Казиміром, де отаборились кримчаки, яких вів хан Іслам Гірей III.

Учений на місцевості визначав «пересування військ, фази бою», героїку наказного гетьмана Івана Богуна і його невміння зреалізувати вдалі тактичні плани. Говорив неголосно, повагом, викладав думку послідовно, вичерпно. інтонаційно виділяючи й повторюючи головне. Часом ставив питання, залучаючи старшокласників до інтерактивної бесіди. З гордістю оповідав, як героїчно боронилися козаки й селяни, зі смутком і болем – про їхній відступ, паніку, загибель у чорній трясовині.

Вчений акцентував на наявності трьох переправ, про що стверджують письмові джерела. Ними козаки й селяни-повстанці могли вийти з оточення, врятувати своє життя, врятувати долю війська. У болото кидалось усе: вози, дошки, зрізані дерева, сідла, килими, дорогоцінності, зброя – все, що могло утворити переправу, твердь, дорогу життя.

Як грім з ясного неба, присутніх вразила інформація Ігоря Кириловича про те, що за два з лишком десятиліття розкопок на місці Берестецької битви було віднайдено (розкопано) тільки одну переправу, хоча «дослідники розкрили 1000 м^2» території. І то розкрито, як стверджував п. Свєшніков, лише верхні пласти переправи, утворені з легких побутових предметів, дощок і колод, знарядь праці, кінської збруї, монет, дорогоцінностей, легкої зброї (шаблі, мушкети, бандолети, пістолі, аркебузи, чекани). А нижні пласти переправи, що творилися важкою зброєю, металевими чи кам'яними фрагментами будівель, механізмів (чим там ще?) спочивають на дні боліт і трясовин.

Я була вражена тим огромом робіт, який чекає на дослідників. А ще – енциклопедичними знаннями І. К. Свєшнікова, який про археологію та Берестечко, знав геть-чисто все.

В якийсь момент Ігор Кирилович поцікавився, що хотів би викопати кожен із нас. Дівчатка – козака, і неодмінно молодого, юнаки – зброю, мені ж праглося натрапити на переправу. А ще знайти булаву, яку Хмельницький «загубив під Берестечком», хоча, як словесник, я розуміла, що то метафора, символ: гетьман загубив під Берестечком гетьманську владу, честь.

Коли ми прийшли на місце, де Вчений планував закладати розкоп, то спитав: «Де найімовірніше міг бігти козак чи повстанець: через болото чи край болота? Коли «юні археологи» одноголосно визначились, Ігор Кирилович простягнув мені лопату: «Кидайте. Де застромиться, там і будемо починати».

З почуттям трепетної відповідальності виконала запропоновану дію – й досвідчений Археолог почав закладати розкоп. Розставляючи копачів на робочі місця й консультуючи, що і як маємо робити. Не знаю, що почували діти, а я в усьому тілі відчувала напругу від усвідомлення, що повертаю народові втрачену пам'ять…

Зняли перший штих. Другий. На третьому квадрат почала заливати вода, яка під нашими ногами перетворювалась у брудне місиво.

Ігор Кирилович стояв край розкопу, спостерігав за роботою, готовий підійти до того, хто на щось цікаве натрапить.

Ми працювали в купальниках. Неймовірно пражило сонце. Незважаючи на це, безжально тнули комарі. Відганяючи їх забрудненими болотом руками, ми, землекопи, перетворювалися у комічне видовисько, розмальоване брудними долонями. На глибині 18 ст. Наталка Машлай загубила тапочок (ой лишенько!) – хлопці знайшли цей «артефакт». Володя Поліщук (славився тим, що ловив рибу голими руками) цьогораз урятував півника, з яким над розколом шугонув шуліка. Господиня за це пригостила юнака миской пирогів (пляшевці вже готувалися до Спаса). Як це було доречно!.. Настрій у розкопі стояв бадьорий, не скаржилися на втому, ховали перші мозолі. Час од часу хтось вигукував «Світанкове» гасло: «Тримаймось так, щоб нас не здуло!» Копачі відчували радість фізичної праці. Ігор Кирилович на всі дотепи реагував по-людськи.

У цей день Наталка Шевчук викопала оленячі роги. Цікаво було спостерігати, як обережно працював із ними уславлений Археолог.

Вечеряли і снідали наступного ранку вареною кукурудзою, яку заїдали яблуками. Ніхто ні на що не скаржився. В усіх горіли очі, й розмовам про враження й відчуття в розкопі не було кінця-краю. В умінні долати труднощі я констатувала побутову культуру світанківців.

Рано-вранці знов у дорогу. І знов незмовкні розповіді І. К. Свєшнікова. Про урочища Острівок і Гайок. Про захоронення на Монастирщині кінця червня-початку липня 1651 року, про створення історико-меморіалного заповідника «Поле Берестецької битви». Читаю Ігореві Кириловичу «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле» – спогад Шевченка про «Козацькі Могили». На змордованій, болючій землі Берестечка вірш сприймається по-особливому. Обмінюємося думками.

І знов розкоп. Знову все повторюється, як і вчора, під пильним оком п. Свєшнікова.

Цьогораз я пережила колапс, коли на глибині 17 ст., знявши ґрунт, побачила поламану, потолочену, спресовану лепеху й осоку, по якій три століття тому бігли люди, мчали коні. Мабуть, і кров бризнула. Може, на цій осоці спіткнулось і впало життя, а душа полетіла до Бога… Стояла в заціпенінні. Подумки молилась… Я б не могла бути археологом.

Закінчувалось наше незвичне intermezzo. Наближалась обідня перерва. Ігор Кирилович дозволив пообідати на розкопках, щоб зекономити час. Чергова на кухні Тамара Сорока через усе село несла перед собою величезну каструлю, на дні якої бовтався останній суп, а в наплічнику – алюмінієві миски та ложки. Суп юнка зварила зі жменьки

гречки, жменьки манки, картоплини, підоліви зі шматка сала – словом, із того, що лишилось. Повірте смакувало, бо те вариво було рідким і гарячим. Пригостили й Ігоря Кириловича. Вибираючи з миски останні краплі, сказав, що ще ніколи такого смачного супу не їв. Дивовижно делікатна людина.

Найцікавіше почалося після обіду. У крайньому квадраті, де в розкопі стояли ми з сином, на глибині трьох штрихів пішли вертикальні палі. Відразу підійшов Учений і велів знімати ще один штрих: «Мають бути горизонтальні колоди». Передбачення підтвердилось – пішли колоди. Переправа? Невже таке везіння? І. К. Свєшніков шукав її майже три десятиліття, а ми натрапили на другий день розкопок! Палі краєм зачепили і квадрат Олі Лозової та Наталки Машлай, які працювали поруч. Неймовірний азарт охопив землекопів.

А день невблаганно кінчався. І сонце, натомившись на розкопках, ліниво котилося на спочинок. Ігор Кирилович остудив азарт: «Все». Ми тепло (дуже тепло!)попрощалися. Купили його книжку «Битва під Берестечком», видану щойно у Львові «Словом». Кожному «археологу» він подарував автограф. Мені написав: «Дорогій Ірині Леонтіївні Мізюк на згадку про розкопки на місці Берестецької битви з найкращими побажаннями і вдячністю за співпрацю від автора. І. Свєшніков. 18.08.1993 р.»

Учений запевнив, що обов'язково повідомить, на що все-таки ми натрапили в розкопі.

Бувай, таємнича і стражденна земля Берестечка і додому!

Невдовзі в Рівне прийшов лист. І. К. Свєшніков повідомляв, що, на жаль, ті палі – хто не була переправа, а невелика гребелька, якою на острів переправляли конем фураж. «Відкриття невелике, але воно заповнило одну з білих плям ходу Берестецької битви»,– писав Археолог. Про цю переправу-гребельку п. Свєшніков говорив згодом на одній із науково-теоретичних конференцій у доповіді «Підсумки археологічних досліджень місця Берестецької битви», про що згадують автори Тетяна Пономарьова й Олександр Булига у книзі «Переправа незабутня», виданій «Волинськими старожитностями» у 2014 році, на стор. 117.

Коли я закінчувала ці спогади, перетелефонувала світанківцям-землекопам (а їм нині по 38). Всі вони готові підписатись під кожним моїм словом і з приємністю згадують миті спілкування з І. К. Свєшніковим – справжньою Людиною світла.

P. S. Вже поставила останню крапку, як раптом осінила думка: наша зустріч з Ученим не була випадкова. Він спеціально приїхав на два дні раніше, довідавшись, що другий тиждень у Пляшевій працюють діти з тринадцятої школи Рівного. Приїхав, щоб зреалізувати мрію «Світанку» і його керівника про участь в археологічній експедиції.

Якщо це справді так, то І. К. Свєшніков – фантастично благородна Людина. Людина світла!

Євген Шморгун

СКАРБ ТОРГОВИЦЬКОГО КУРГАНА
До 100-річчя від дня народження І. К. Свєшнікова

То було влітку 1972 року.

Бульдозер, натужно гуркочучи, повільно знімає верхній шар ґрунту. Сухе груддя котиться по трав'янистому схилу кургана прямо до ніг сільських хлопчаків, що зібралися з усієї Торговиці, щоб подивитися на розкопки. У кожного з них на обличчі вираз неприхованої цікавості: яку ж таємницю ховає в собі цей земляний горб, що височить при в'їзді в село?

Учора ввечері ми стояли на ньому. Ми – це начальник експедиції, завідувач відділу пам'яток археології, історії та культури Рівненського обласного краєзнавчого музею Юзеф Нікольченко, його консультант – відомий вчений-археолог Ігор Свєшніков, наймолодший учасник експедиції учень 10 класу Рівненської середньої школи № 4 Віктор Луц та я, випадково приблудлий журналіст-газетяр. І розмова точилася саме довкола цього кургана.

А що, коли він порожній? – побоювався Юзеф Нікольченко.– Що, коли у ньому взагалі немає ніякого поховання? Адже ж могла бути це сторожова вежа? Бо ж колишнє древньоруське місто Торговиця – ось воно, поруч.

І сам себе втішав:

Але хіба погано – розкопати давньоруську сторожову вежу?

Ми з Віктором Луцем невпевнено доточували кожен своє. А Ігор Свєшніков мовчав.

Археолог І. К. Свєшніков якраз був у зеніті слави. Він зробив справжні наукові відкриття, досліджуючи давньоруський Звенигород під Львовом та козацьку переправу через річку Пляшівку на місці Берестецької битви. А щойно в Інституті археології Академії Наук СРСР захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери».

Отож то я завернув до Торговиці, що на Млинівщині, не так подивитися на розкопки древнього кургана, як для зустрічі саме зі знаменитим зем-

ляком-археологом. Бо випадала нагода поспілкуватися з людиною, яка вміє читати історію крізь нашарування тисячоліть.

Я знав, що за час своєї науково-пошукової діяльності Ігор Кирилович розкопав уже сотню подібних курганів. Із них досі лише два виявилися порожніми. Можливо, у ті хвилини археолог думав, а чи не стане торговицький курган третім порожнім?

…І ось учасники експедиції уважно приглядаються, чи не з'явиться з-під бульдозерної лопати «щось таке», що приверне увагу. Так минає година, друга, п'ята. Курган високий – близько п'яти метрів. Колись був, мабуть, набагато вищим, але час зробив своє, і він розплився – тридцять метрів завдовжки і двадцять чотири метри завширшки.

Нарешті лунає довгоочікуване: «Стій!». Бульдозер відточується вбік. Тепер ідуть в хід лопати, а потім – щіточки. Ігор Кирилович раз у раз звертається до цікавих, що товпляться довкола:

Відступіться трішечки. Не затуляйте, будь ласка, світла.

Тепер уже і дорослих торговичан зібралося довкруг чимало. Що тут зробиш – здавна побутують у народі легенди про закопані скарби. Майже в кожному селі вам можуть показати, де («ще колись мій дід казав, що його дід на власні очі бачив») є завалені залізні двері з пудовим замком, що ведуть до льоху, в якому лежить шапка з золотом. І хоч зараз уже ніхто всерйоз не вірить у це, але якщо копають, то щось же таки мають викопати. Отож, чому б і не подивитися?

Експедиція золота не шукала. Вона прагнула прочитати ще одну сторінку історії нашого краю. Було припущення, що торговицький курган насипаний ще в епоху бронзи, тож розкопки обіцяли відомості про життя наших далеких предків.

Ось уже розкрито два поховання – жінки і дитини. Біля жінки – ніяких речей, біля дитини – срібне кільце, дві намистинки з скловидної пасти і мініатюрний бронзовий дзвіночок.

Ігор Кирилович витрусив із дзвіночка землю, калатнув ним – і він тихо задзвенів. Уперше після майже тисячолітнього мовчання. Так, так, саме тисячолітнього, бо поховання було давньоруське, а не епохи бронзи. За тодішнім повір'ям, дзвіночок потрібен був на «тому світі», щоб душа «не загубилася».

Далі шукали «ще щось» – його не було. За два дні бульдозер зніс увесь курган. Тільки тепер, дивлячись на розрівняний майданчик, усвідомлюєш, яких великих розмірів цей курган був. І уявляєш, скільки потрібно було людей, щоб насипати його. Адже техніки тоді не було ніякої.

Ігор Кирилович каже:

Сумніваюся, щоб для жінки й дитини, до того ж бідних, як оце видно з поховання, наші предки такий курган воздвигли. Тим більше, що у ті часи жінки не дуже шанувалися. На мою думку, курган насипаний раніше, а жінку з дитиною просто поховали в ньому.

Взялися знову за ручні лопати. Як зачистили ґрунт під курганом, натрапили на поховання жінки. Скелет зберігся повністю. Біля нього знайшли три орнаментовані кістяні намистинки, дев'ять уламків ліпного посуду. Поза, у якій похована небіжчиця, намистинки і кераміка давали підставу допускати, що десь поруч має бути багате поховання епохи бронзи. Так воно і вийшло. На відстані восьми метрів виявили поховання чоловіка. Скелет був наполовину спалений. У ногах – розрізнені овечі кістки, поруч – камінь для розтирання зерна. А неподалік – поховання ще одне. Що саме воно і є основним – свідчить повне спалення покійника та рівчачок з могили до краю кургана (щоб душа покійного могла виходити на прогулянку). Це, безперечно, була знатна людина в роду, можливо, глава його. Бо тоді повністю спалювалися тільки трупи найзнатніших людей. На честь саме цього покійника і було насипано курган. Інші двоє – це його «супутники»: найближчий слуга та рабиня або наложниця. За жорстоким звичаєм того часу, їх силою змушували «супроводжувати на той світ» свого господаря.

Звичайно, старійшину роду не можна було поховати без нічого. Тож біля нього поклали серп, сокиру, відбійник та інші речі. Усі із кремнію та каменю. Три з половиною тисячі років тому вони цінувалися куди вище, ніж нині золото.

А я із тодішніх розкопок торговицького кургана привіз у записникові нотатки своєї прикурганної розмови із Великим Земляком Ігорем Кириловичем Свєшніковим. І згодом його слова вклав до уст іншого Великого Земляка – героя свого роману «Сніги непочаті» князя Федора Острозького, який мовить до свого сина:

«Ось ми стоїмо з тобою на цьому кургані. Стоїмо у своєму краю, на своїй землі, а не знаємо, хто й коли насипав цей курган – чи то на знак великої перемоги й радості, чи на знак великої печалі. Не зайди ж насипали його – зайдам не до того, вони здатні тільки нищити, а не творити. Отже, насипали наші предки. І були вони у великій силі, бо малою силою такого кургана не воздвигнеш. І от предків тих ми з тобою сьогодні не знаємо – чужинці витоптали нашу пам'ять. Тепер плюндрують тутешні міста й села, щоб ми не могли звестися на ноги, щоб наші внуки, здобуваючи в поті чола хліб насущний, навіть не здогадувалися про те, що на їхніх нивках возвишалися церквами в небо Заріческ, Пересопниця, Торговиця та інші славні міста. Бо мертва пам'ять не породжує спротиву, гасить свідомість, гасить віру в Бога, притлумлює віру у власні сили і в божественне призначення людини на землі. Мертва пам'ять породжує тільки рабів» (Цитую за виданням: Євген Шморгун. Сніги непочаті. Історичний роман.– Рівне: Азалія.– 2005.– С.128–129).

То було влітку 1972 року.

Ірина Васильєва

ПЕРЕМОЖЦІ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ІГОРЯ СВЄШНІКОВА У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРАЮ

З метою сприяння вивченню, популяризації охорони і збереження пам'яток археології, історії, культури та архітектури та відзначення кращих спеціалістів галузі, керуючись Законами України «Про охорону культурної спадщини» та «Про місцеве самоврядування в Україні» Рівненська обласна рада прийняла Рішення (№ 704 від 09.12.2005 р.) встановити премію у галузі охорони культурної спадщини краю імені Ігоря Свєшнікова, відомого вченого, доктора історичних наук.

Згідно положення про премію ім. І. Свєшнікова, дана премія присуджується з метою стимулювання розвитку цієї галузі та підготовки кадрів, відзначення кращих спеціалістів в пам'яткоохоронній справі, за високий професіоналізм, плідну творчу роботу і культурно-просвітницьку діяльність.

Починаючи з 2006 р., щорічно, присуджується одна премія до дня пам'яток історії та культури у розмірі двох тисяч гривень.

Повторно премія може бути присвоєна лауреату за наявністю нових визначних досягнень, але не раніше, як через три роки після попереднього присвоєння.

Премія присвоюється кращому фахівцю охоронно-культурної спадщини Рівненщини.

Висування кандидатур на здобуття премії здійснюється на зборах трудових колективів установ, наукових та навчальних закладів культури.

На здобуття премії необхідно подати такі документи:

- клопотання про призначення премії;
- коротка характеристика та оцінка внеску у розвиток охоронно-культурної спадщини краю та мотивація;
- висунення на здобуття премії;
- висновки спеціалістів;
- дані про діяльність в цій сфері особи, висуненої на здобуття премії.

Для розгляду, визначення та нагородження лауреата розпорядженням голови обласної ради створюється комітет із присудження премії імені Ігоря Свєшнікова. Склад комітету формується з представників обласної ради, управління культури, державних історико-культурних заповідників, членів постійної комісії обласної ради з питань гуманітарної політики.

Комітет складається з десяти представників. Засідання комітету є правомочним, якщо на ньому присутні не менше як дві третини його складу.

Рішення комітету про присудження премії приймається відкритим голосуванням простою більшістю голосів присутніх членів комітету.

У разі, якщо при голосуванні результати розподілилися порівну, то голос голови комітету є ухвальним.

Переможцю вручається диплом, нагрудний знак та грошова премія.

Диплом премії вручається в урочистій обстановці головою комітету або за дорученням голови комітету його заступником.

Першу премію імені Ігоря Свєшнікова у 2006 р. присвоєно Лотоцькому Павлу Яковичу – музеологу, заслуженому працівнику культури України.

Народився він 19 листопада 1930 р. в с. Пляшева Радивилівського району Рівненської області.

Закінчив середню школу у с. Демидівка (Рівненська область). З 1950–1953 рр. проходив службу у лавах Радянської армії, після звільнення працював вчителем фізичного виховання та праці, згодом учителем історії у Пляшівській семирічній школі.

Ним було організовано краєзнавчий гурток і музейний куточок у школі, головною темою якого стала історія рідного села та історія Берестецької битви.

Теми наукових досліджень: національно-визвольна війна українського народу XVI–XVII ст.; Берестецька битва 1651 р.

У 1965 р. організував та очолив громадський музей на «Козацьких могилах». У цьому ж році було прийнято рішення № 838 виконкому Рівненської обласної ради депутатів трудящих «Про відкриття музею-заповідника в селі Пляшева Млинівського району». У 1966 р. Лотоцького П. Я. призначено першим завідуючим і молодшим працівником філіалу Рівненського краєзнавчого музею «Козацькі могили» [2, с. 71]. Офіційне відкриття музею «Козацькі могили» відбулось 17 червня 1967 р.

За роки його роботи створено експозиції музею, вирішені питання реставрації пам'яток архітектури та живопису. У 1972 р. було реставровано живопис Георгіївської церкви, у 1987–1989 рр. було перекрито куполи та позолочені хрести цієї ж церкви, проведені роботи по реставрації іконостасу Михайлівської церкви. У 1990 р. завдячуючи наполегливості П. Я. Лотоцького Свято-Георгіївський храм був відкритий для Богослужінь.

Завдяки ефективній роботі Павла Яковича та його колективу у 1991 р. музею-заповіднику «Козацькі могили» надано статус Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви», в цьому ж році Лотоцького П. Я. призначено на посаду директора заповідника, на якій він працював до 1993 р.

За плідну та віддану працю Павло Якович Лотоцький був відзначений урядовими нагородами,

похвальним грамотами, нагрудними знаками та медалями. Почесною відзнакою «За багаторічну і плідну працю в галузі культури». У 1995 р. Указом Президента України П. Я. Лотоцькому було присвоєно звання Заслуженого працівника культури України.

У 2007 р. премію імені Ігоря Свєшнікова присвоєно Бухалу Гурію Васильовичу – провідному науковому співробітнику Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Бухало Гурій Васильович народився 31 березня 1932 р. в с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області.

Закінчив Рівненський педагогічний інститут за спеціальністю українська мова і література.

Тема наукових досліджень: визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.

З 1963 р. працював у Рівненському обласному краєзнавчому музеї, спочатку науковим співробітником, згодом – завідуючим відділом історії, з 2005р.– провідним науковим співробітнику. З 1995 р.– викладач Рівненської духовної семінарії УПЦ КП (від 2008 р.– Рівненський богословський інститут). З 2002 року – в.о. професора кафедри українознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету [2, с. 33]. Протягом 1996–2006 рр.– депутат Рівненської міської ради.

Член обласної організації «Просвіта», член Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Під науковим керівництвом Г. В. Бухало розроблено наукову концепцію першої експозиції відділу історії. За його активної практичної допомозі було побудовано перші експозиції музею-заповідника «Козацькі могили», літературно-меморіальний музей М. Островського (с. Вілія, Острозький район, Рівненська область), музею-квартири Героя Радянського Союзу М. Кузнєцова (м. Рівне), Сарненського історико-етнографічного, Березнівського, Володимирецького, Млинівського, Костопільського краєзнавчих музеїв, а також інших музеїв на громадських засадах.

Гурій Бухало протягом 1970–1972 рр. працював у складі науково-редакційної групи обласної редколегії «Рівненська область» (серія «Історія міст і сіл УРСР »). Результатом цієї роботи став вихід у світ відповідного наукового видання.

У 1992 р. брав участь у роботі виставки «Козацькі скарби України» на Тихоокеанській виставці у м. Ванкувер (Канада).

Протягом 1995–2001 рр. постійний учасник засідань міжнародного українсько-польського семінару істориків «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни 1941–1945 рр.» (Варшава-Луцьк).

У 2002 р. Бухало Гурій Васильович нагороджений медаллю «Будівничий України» Всеукраїнського товариства «Просвіта», у 2007 р.– орденом «За заслуги» ІІІ ступеня. Почесний громадянин м. Рівного(2009 р.).

У 2008 році премію отримав Смолін Петро Петрович – директор державного історико-культурного заповідника м. Дубно.

Смолін П. П. 1951 р.н. закінчив Київську вищу школу МВС за спеціальністю – юрист.

На посаді директора заповідника працює з 1993 р. Під його керівництвом створено матеріально-технічну базу заповідника, а саме: відкрито реставраційні майстерні творів живопису, автогосподарство, кузню, склади, столярний, різьбярський, бляхарний цехи [1].

З метою відродження, реставрації та музеєфікації замку князів Острозьких в 1999 р., за ініціативи Петра Петровича, був створений Благодійний фонд. За рахунок благодійних внесків фонду були проведені значні ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках історико-культурної спадщини, які входять до складу заповідника.

При безпосередній участі Смоліна П. П. створена постійно-діюча експозиція в Надбрамному корпусі Дубенського замку. За його підтримки досліджувались унікальні пам'ятки часів Київської Русі – городище Листвин, крипти монастиря бернардинів, острів Дубовець (територія колишнього Підборецького монастиря) [1].

У 2003 р. він отримав почесну відзнаку Міністерства культури і мистецтв України за вагомий особистий внесок у збереження історико-культурної спадщини, у 2004 р. був відзначений Подякою Кабінету Міністрів України, у 2005 р.– Почесною Грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом. У 2006 р. Указом Президента України йому присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури України».

Наступного, 2009 року премію імені Ігоря Свєшнікова в галузі охорони культурної спадщини краю присуджено Пономарьовій Тетяні Олександрівні – завідувачці сектором давньої історії РОКМ.

Пономарьова Тетяна Олександрівна народилася 2 жовтня 1948 р. у м. Гвардійськ Калінінградської області (Російська федерація).

Вищу освіту здобула на історичному факультеті Саратовського державного університету, за спеціальністю – історик, викладач історії та суспільних наук.

З 1972 р. працює у Рівненському обласному краєзнавчому музеї завідуючою відділу історії дорадянського періоду. З 2005 р.– завідуюча сектором історії давнього часу. З 1993 р.– викладач-сумісник, доцент кафедри культурології Рівненського державного гуманітарного університету [1].

Теми наукових досліджень: життя та творчість письменника В. Г. Короленка; Берестецька битва 1651 р.; Рівненщина в давні часи історії.

Пономарьова Т. О. учасник археологічних експедицій з дослідження античного міста Херсонес (Севастополь) (керівник С. Стрежелецький), давньоруських городищ міст Дорогобуж (Гощанський район Рівненська область), Муравиця (Млинівський район Рівненська область) (керівник Ю. Нікольченко), пам'яток трипільської культури Черкаської області (керівник О. Цвек), давньоруського Києва (керівник П. Толочко), поля Берестецької битви 1651 року «Козацькі могили» (с. Пляшева, Радивилівський район, Рівненська область) (керівник І. Свєшніков).

Брала участь у роботі експедиції з обстеження пам'яток культури, які зберігаються у культових установах Рівненщини (керівник П. Жолтовський).

Надавала науково-методичні консультації та практичну допомогу у роботі із створення експозицій районних краєзнавчий музеїв у м. Млинів, м. Корець, м. Березне, м. Сарни, музею-заповідника «Козацькі могили» (нині «Поле Берестецької битви») та культурно-археологічного центру «Пересопниця» (с. Пересопниця, Рівненський район, Рівненська область).

Розробила наукове проектування, а також брала участь у створенні меморіальної музейної кімнати, присвяченій життю і творчості видатного російського письменника В. Г. Короленка.

У 1986 р. Пономарьова Т. О. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 серпня 1986 р. нагороджена медаллю «За трудовое отличие», К № 444737; Грамотою й почесним знаком «За активна културна дейсност» Окружною Радою з культури м. Відін (Болгарія). У 2005 р.– Почесною грамотою обласної ради.

2010 року переможцем на здобуття премії в галузі охорони культурної спадщини краю стала Бикова Тетяна Вадимівна – завідуюча відділом історичних досліджень ТзОВ ДЦ «Рівне-Суренж».

Бикова Т. В. народилась 18 квітня 1951 р. у м. Броди Львівської області. Закінчила Московський державний педінститут, спеціальність – історія, кваліфікація – викладач історії та суспільствознавство [1].

З 1983 р. по 2006 р. Тетяна Вадимівна працювала науковим співробітником, згодом завідуючою відділом охорони культурної спадщини Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Бикова Т. проводила науково-дослідницьку роботу в Центральних архівах Москви, Санкт-Петербурга та Подольська, результатом якої було виявлення більш 1000 імен загиблих у роки Першої та Другої Світових воєн на території Рівненщини. Матеріали роботи зберігаються у фондах Рівненського музею. Нею були виявлені та взяті під державну охорону ряд військових поховань.

Під керівництвом Бикової Т. В. була підготовлена Перша редакція Зводу пам'яток області.

За часи роботи у РОКМ Тетяна Вадимівна була організатором та учасником багатьох археологічних та пошукових експедицій на території Рівненської області.

Т. Бикова розробила перелік пам'яток археології області, який був затверджений Рівненською обласною радою (Рішення № 56 від 10.08.1995 р.) [1].

За її ініціативи було запроваджено програму переінвентаризації пам'яток області, яка дозволила перевірити сучасний стан пам'яток історико-культурної спадщини та виявити нові об'єкти.

У 2001 р. спільно з науковцями Польщі брала участь у роботі міжнародної експедиції по пошуку мілітарних пам'яток. Її робота отримала високу оцінку Міністерства культури Польщі.

Тривалий час була секретарем обласної комісії у справах жертв війни та політичних репресій, відповідальним секретарем редакційної колегії Зводу пам'яток та членом містобудівної ради, членом міської комісії по перейменуванню вулиць.

З 2007 р. свою дослідницьку роботу продовжує, як співробітник ТзОВ Волинського центру історичних та геофізичних досліджень «Рівне-Суренж». Темами її зацікавленості є пошук давніх святилищ на території області, підземні структури, визначення меж поховань масових розстрілів воєнних часів [1].

Її робота відзначена грамотами Представника Президента в Рівненській області, Голови обласної державної адміністрації та управлінням культури.

У 2011 р. Рішенням комітету премію ім. Ігоря Свєшнікова в галузі охорони культурної спадщини краю присуджено Вакулці Анатолію Феодосійовичу – директору Костопільського районного краєзнавчого музею.

Вакулка А. Ф. народився 1 листопада 1957 р. у с. Ставок Костопільського району Рівненської області. Закінчив Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки [1].

З 1992 р. обіймає посаду директора Костопільського районного краєзнавчого музею.

Теми наукових досліджень: життя і творчість художника-графіка Н. А. Хасевича, діяльність УПА на Костопільщині, окупаційний режим на Костопільщині в роки Другої Світової війни, зниклі села з карти району [2, с. 34].

Вакулка А. Ф. автор багатьох музейних експозицій та виставок.

У 2005 р. на науково-краєзнавчому просторі з'явилась книга «Ніл Хасевич –художник-борець», як підсумок його дослідницької діяльності.

Член Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Анатолій Феодосійович має Почесну відзнаку Міністерства культури і туризму за вклад в розвиток музейної справи на Костопільщині. [1]

У 2012 р. за значний внесок у збереженні культурної спадщини краю премію присвоєно Прищепі Богдану Анатолійовичу.

Народився 14 серпня 1957 р. в с. Остапівка Миргородського району Полтавської області. Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка за спеціальністю історик-археолог, викладач історії та суспільствознавства.

З 1979 по 1997 рр. працював у РОКМ науковим співробітником, завідуючим відділу охорони пам'яток історії та культури, згодом – сектору охорони пам'яток історії археології, пізніше – відділу історії.

З 2003 займає посаду директора Рівненської філії ДП «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ (нині Дочірнє підприємство ДП НДЦ «Рівненська старовина» Інституту археології НАНУ), з 2012 р.– на посаді заступника директора з наукової роботи .

Теми наукових досліджень: давня і середньовічна історія та археологія Волині.

У 1998 році захистив кандидатську дисертацію на тему «Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. ».

На протязі багатьох років проводить археологічні дослідження літописних поселень епохи Київської Русі Дорогобужа (1982–1995 рр., 2002 р., 2003 р.), Муравиці (смт. Млинів, 1982 р., 1984 р., 1985 р.), Пересопниці (2002–2005 рр.), Острога (2004–2008 рр.), Дубна (2005–2009 рр.), Корця (2005 р., 2007 р.), Рівного (2007–2010 рр.), проводив паспортизацію пам'яток археології та історії Рівненської області. Приймав участь у виготовленні наукової реконструкції-макетів Дорогобужа епохи Київської Русі, Пересопниці епохи Київської Русі, Пересопницького монастиря XVI ст.

Приймав активну участь у підготовці та відзначенні 450-річчя Пересопницького Євангелія.

Багато років Богдан Анатолійович викладає курс археології та спеціальні історичні дисципліни у Рівненському державному гуманітарному університеті

Прищепа Б. А. член спілки археологів України. Відмінник освіти України. Лауреат обласної премії управління культури Рівненської облдержадміністрації ім. Б. Тена (за монографію «Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: до історії населення Західної Волині в X–XIII століттях» (1997 р.). У 2010 р. Богдан Анатолійович отримав диплом переможця обласного конкурсу «Краща книга Рівненщини» у номінації «Краще навчальне видання та підручники» за книгу «Історичне краєзнавство Волині» (2008 р.).

В 2013 р. премія в галузі охорони культурної спадщини краю присвоєна Позіховському Олександру Леонтійовичу – завідувачу відділу нумізматики Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Позіховський Олександр Леонтійович народився 24 лютого 1958 р. в с. Хорів Острозького району Рівненської області. У 1980 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Я. Франка. З 1980 р. працює у Державному історико-культурному заповіднику м. Острога на посадах завідуючого відділом давньої історії, завідуючого Музеєм книги та друкарства, з 1996 р. завідуючим відділом нумізматики.

Теми наукових досліджень: нумізматика; історія книги; археологія неоліту Волині.

За багаторічний період роботи у заповіднику ним було скомплектовано одну з базових колекцій – колекцію нумізматики, яка сьогодні нараховує близько 15 тисяч одиниць основного музейного фонду. Також він започаткував нові колекції в рамках збірки: колекції відомчих нагород та відзнак, грошових сурогатів, монет та банкнот різних країн світу. Позіховський О. Л. налагодив співпрацю з Національним банком України, в результаті якої заповідник отримав одну з двох повних збірок монет та паперових грошей незалежної України в державі. На основі цих зібрань з 1997 р. відкрита постійна нумізматична виставка «Спомини закарбовані в металі».

За роки роботи Олександра Леонтійовича на посаді завідуючого Музеєм книги та друкарства (1988–1996 рр.) значно поповнилась колекція стародруків та рукописів XVI–XVIII століть. Завдяки Позіховському О. Л. колекція заповідника поповнилась другим примірником Острозької Біблії.

Науковець активно займається вивчення археологічної спадщини Великої Волині, як керівник самостійних експедицій, так і в якості учасника археологічних експедицій, які проводять інші дослідники. Завдячуючи науковим дослідженням Позіховського О. Л. археологічна карта Волині поповнилась новими пам'ятками археології, а досліджений ним у 2006 р. унікальний могильник каліцької культури в м. Острозі, ур. «Земан» став хрестоматійною пам'яткою.

У 2014 р. премію імені І. Свєшнікова виборов Луц Віктор Данилович – завідувач художнього відділу РОКМ.

Луц В. Д. народився 30 грудня 1955 р. в м. Станіслав (тепер м. Івано-Франківськ). У 1983 р. закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю «Історія».

З 1981 р. працює в Рівненському обласному краєзнавчому музеї науковим співробітником, згодом завідувачем художнім відділом.

Теми наукових досліджень: історія образотворчого мистецтва України; художня культура Волині: волинський іконопис; дослідження та атрибуція творів мистецтва; консервація та реставрація мистецьких пам'яток.

З 1980-х рр. приймає активну участь в експедиціях по збору та дослідженню пам'яток сакрального мистецтва на теренах Рівненської та Волинської областей. Завдяки його старанням у 1984 р. з с. Дорогобуж Гощанського району Рівненської області до Рівненського обласного краєзнавчого музею була

привезена одна з найстаріших українських ікон «Богородиця Одигітрія» (XIII ст.).

Під його керівництвом побудовані експозиції волинського іконопису XVII–XIX ст. та станкового малярства, скульптури Томаша-Оскара Сосновського.

Луц В. Д. сприяв співпраці Рівненського обласного краєзнавчого музею з Львівським дослідним реставраційним центром, завдяки якій здійснена реставрація колекції волинських ікон з музейної збірки.

Крім музейної діяльності В. Луц викладає культурологічні та мистецтвознавчі дисципліни у вищих навчальних закладах м. Рівного (Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету, Національний університет водного господарства та природокористування).

Активно займається художнім оформленням та дизайном книг переважно мистецької та історико-краєзнавчої тематики, буклетів, листівок та ін. Член Еаціональної спілки художників України (2000 р.)

У 2015 р. премія присуджена Войтюку Олексію Петровичу – старшому науковому співробітнику КЗ «РОКМ» РОР.

Народився 18 березня 1985 р в с. Іващуки Радивилівського району Рівненської області. У 2007 р. закінчив інститут слов'янознавства Київського славістичного університету за спеціальністю історія та іноземна мова.

З 2003 по 2007 рр. працював лаборантом у Волинській рятівній археологічній експедиції (на території Хрінницького водосховища). З 2007 по 2009 рр.– інспектор ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба».

З 2009 р. працює у відділі охорони культурної спадщини РОКМ.

Теми наукових досліджень: замки Волині XV – першої половини XVII ст.: військовий, економічний та суспільний аспекти.

За роки роботи у музеї активно приймає участь у археологічних експедиціях на території Рівненської області. Зокрема, в 2003–2014 рр. постійний учасник волинської археологічної експедиції (керівник – Д. Н. Козак). Працював у складі археологічних експедиції (керівник – БА. Прищепа): 2006 р.– рятівні розкопки на поселенні доби бронзи у м. Рівне, 2007–2008 рр.– рятівні розкопки у центральній частині м. Острога, 2007–2010 рр. – рятівні розкопки у центральній частині м. Рівне, 2008 р.– рятівні розкопки у центральній частині м. Корця, 2009 – рятівні розкопки у центральній частині м. Дубно, 2010–2013 рр.– охоронні археологічні розвідки на території с. Пересопниці, 2009–2013 рр.– систематичні археологічні розвідки на території Рівненської області.

Завдяки його зусиллям впорядковано колекції з археологічних розкопок поселень на берегах Хрінниць кого водосховища Демидівського району, науково систематизовано, досліджено та передано ряд колекцій археологічних знахідок до фондів музеїв.

У 2011 та 2012 рр. пройшов стажування у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України, по напрямку реставрація творів з металу. У 2014 році пройшов атестацію і отримав третю кваліфікаційну категорію за спеціальністю художник-реставратор творів з металу. Войтюком О. П. проведено реставрацію 950-ти експонатів основного та допоміжного наукового фонду РОКМ та культурно-археологічного центру Пересопниця.

Треба відзначити, що професійна діяльність всіх переможців тісно пов'язана з музейними закладами області.

Премія імені Ігоря Свєшнікова є престижною винагородою у галузі збереження історико-культурної спадщини Рівненщини, гарним стимулом у подальшій роботі.

Джерела та література:

1. Архівні матеріали управління культури і туризму облдержадміністрації.
2. Музейні фахівці Рівненщини: біобібліогр. покажч.– Рівне: В. А. Лапсюк, 2014.– 184с.

Лідія Малишева
Тетяна Карпінська

ІГОР СВЄШНІКОВ У ДЗЕРКАЛІ БІБЛІОГРАФІЇ

Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека з 2007 р. бере участь у реалізації проекту «Консорціум «Історична Волинь»», що передбачає створення та підтримку у мережі інтернет регіональної електронної бібліотеки «Історична Волинь» (http://istvolyn.info/), яка посідає важливе місце в системі краєзнавчих інформаційних ресурсів про Волинську землю. Як свідчить статистика відвідувань, віртуальні користувачі постійно звертаються до цього унікального джерела інформації.

2009 р. на сайті електронної бібліотеки «Історична Волинь» створено розділ «Дослідники Великої Волині», який містить інформацію про науковців, дослідників Історичної Волині (біографічна довідка, основні напрямки наукових досліджень, список опублікованих праць, контактна інформація). На початку 2015 року розділ містив 95 біобібліографічних довідок про дослідників минулого Волині. У розділі можна знайти інформацію не тільки про сучасників, але й дослідників минулого.

З-поміж цих науковців можна виділити постать відомого українського археолога, історика, краєзнавця та музейника, доктора історичних наук Ігоря Кириловича Свєшнікова (1915–1995). Понад двадцять років під його керівництвом тривали археологічні дослідження на Рівненщині, зокрема з 1970 р.– дослідження поля Берестецької битви. Хоча Ігор Кирилович і народився у Києві, але, мабуть, саме Волинська земля, насичена багатьма археологічними пам'ятками, виховала Свешнікова-археолога. Для археолога-польовика величезне значення має не тільки відкрити пам'ятку, а й зберегти її для майбутнього. І тут проявився талант Свєшнікова-музейника.

Постать І. Свєшнікова привертала увагу багатьох дослідників. Перші публікації, присвячені діяльності вченого, належать перу його колег-співробітників, учнів і послідовників. Значна їх частина опублікована на пошану видатного археолога. Проте наукова спадщина Ігоря Кириловича Свєшнікова лише раз стала предметом біобібліографічного дослідження. У 1995 році (м. Рівне) до 80-річчя з дня народження вченого було видано покажчик наукових праць та досліджень, журнальних та газетних публікацій І. К. Свєшнікова. Роботу над впорядкуванням та укладанням видання здійснили кандидат історичних наук, доцент Київського національного державного університету ім. Т. Г. Шевченка Юрій Малєєв та рівненський краєзнавець, голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства Іван Григорович Пащук.

Свого часу цей покажчик зайняв вагоме місце у вивченні спадщини вченого-археолога. Але оскільки даний покажчик був виданий ще 20 років тому – виникла потреба у його доповненні та певній бібліографічній корекції.

Крім того, хоча згаданий покажчик і готувався вченими-істориками та краєзнавцями, проте був укладений з певним порушенням державних стандартів норм та принципів бібліографічного опису документів.

Унікальність Ігоря Свєшнікова як вченого-археолога, музеєзнавця, історика, краєзнавця, його надзвичайно багата і обширна наукова спадщина давно потребували належного бібліографічного видання.

Обласні бібліотеки як наукові установи традиційно укладають бібліографічні покажчики, які акумулюють у собі списки опублікованих (книги, статті із збірників, періодичних видань, електронні видання) та неопублікованих джерел з тієї чи іншої теми і тим самим виконують важливу роль у забезпеченні інформаційних потреб різних груп користувачів.

Зазвичай персональні біобібліографічні покажчики видаються до ювілейний дат вчених. Не стала винятком ідея видання працівниками відділу акумуляції краєзнавчих документів та бібліографії Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки біобібліографічного покажчика до 100-річчя від дня народження І. К. Свєшнікова.

Потреба у новому покажчику назріла не тільки тому, що потрібно було об'єднати в одному виданні відомості про всі праці вченого: монографії, довідники, підручники, статті з періодичних видань (журналів, збірників, газет), матеріали та тези наукових конференцій, рукописи, звіти тощо, але й узагальнити відомості про документи, присвячені біографічному та науковому шляху І. К. Свєшнікова, яких за 20 років зібралося чимало.

Роботу над новим покажчиком було розпочато на початку 2015 р. У науково-допоміжному біобібліографічному покажчику буде якнайповніше представлений бібліографічний матеріал про вченого, висвітлені різні аспекти його наукової діяльності.

Мета бібліографічної праці – відобразити інформацію про наукові праці І. К. Свєшнікова з різних напрямів наукових досліджень та праці про його життя і діяльність, що містяться у фондах Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки та інших бібліотек України, Рівненського обласного краєзнавчого музею та інших музеїв області.

Змістово-тематичні межі покажчика – історія, археологія, музейна справа. Він міститиме

відомості про документи щодо археологічних розвідок, пам'яток археології, реставраційних робіт.

До посібника будуть включені бібліографічні описи книг, збірників, статей із збірників, періодичних видань.

Пошук інформації та її відбір до покажчика здійснювався різними шляхами, і, перш за все, розпочався з традиційного і електронного каталогів та документного фонду Рівненської обласної бібліотеки. Також переглядались матеріали фонду ім. І. Свєшнікова Рівненського обласного краєзнавчого музею та бібліотечного фонду музею. Через мережу інтернет здійснено пошук інформації в електронних та імідж-каталогах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (http://www.lsl.lviv.ua/), Національної історичної бібліотеки України (http://nibu.kiev.ua/), Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (http://www.nbuv.gov.ua/).

На сайтах Спілки археологів України (http://www.vgosau.kiev.ua/), Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (http://www.inst-ukr.lviv.ua/), Інституту археології Російської Академії наук (http://www.archaeolog.ru/) та інших закладів були переглянуті фахові збірники з археології 1950–1990-х рр., такі як «Археология СССР», «Советская археология», «Археологические открытия», «Краткие сообщения Института археологи», «Археологічні пам'ятки УРСР», «Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині» та інші, в яких друкувалися праці та звіти про роботу археологічних експедицій І. К. Свєшнікова.

В результаті тривалих пошуків, було складено бібліографічний список праць І. Свєшнікова, що містить близько 180 джерел, які згруповані в хронологічному порядку, починаючи від 1949 і до 2010 рр. Відомості про публікації дослідника увійдуть до першого розділу запланованого покажчика.

Аналіз бібліографічних описів відібраних документів дозволяє зробити деякі висновки.

З усього масиву опублікованих матеріалів виявлено, що окремих видань праць І. Свєшнікова небагато. Серед таких, наприклад, видання Львівського історичного музею («Мегалітичні поховання на Західному Поділлі», 1957; «Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля», 1958; «Львівський історичний музей. Відділ історії первісного суспільства: путівник», 1958); монографія «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н.е.», 1974; «Довідник з археології України: Львівська область», 1976; «Довідник з археології України: Ровенська область», 1982; краєзнавчий нарис «Звенигород», 1987; путівник «Музей-заповідник «Козацькі Могили», 1990; наукове видання «Битва під Берестечком», 1992.

Ігор Свєшніков також був співавтором або редактором багатьох книг, зокрема, «Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби Раннього Заліза / Л. І. Крушельницька; відп. ред. І. К. Свєшніков.– К., 1976»; «Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час / редкол. І. К. Свєшніков, М. Ю. Смішко, О. П. Черниш, В. В. Ауліх.– К., 1976»; «Олеський замок / Б. Г. Возницький, В. К. Овсійчук, І. К. Свєшніков.– Л., 1977»; «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / І. П. Герета, Р. Т. Грибович І. К. Свєшніков [та ін.].– К., 1981»; «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свєшніков [та ін.].– К., 1982»; «Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р. / І. К. Свєшніков, Т. О. Пономарьова.– Рівне, 1986»; «Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. / Д. Я. Телєгін, І. С. Винокур, І. К. Свєшніков [та ін.].– К., 1997».

Але найбільше праць І. Свєшнікова надруковано у фахових археологічних збірниках і продовжуваних виданнях, як українських, так і російських. Серед українських – «Археологічні пам'ятки УРСР», «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», «Археологія»; російських – «Археологические открытия», «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», «Советская археология», «Краткие сообщения Института археологии», «Материалы и исследования по археологии СРСР», «Археология СССР. Свод археологических источников».

Ігор Свєшніков, як вчений і науковець, був учасником багатьох міжнародних і республіканських конференцій з проблем археології. Тому значна частина його праць представлена у збірниках матеріалів, тез і доповідей цих конференцій: «39 наукова конференція, присвячена підсумкам наукової роботи [Львівського] Університету за 1964 рік: тези доповідей» (1965); «Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве (сентябрь 1965 г.)»; «XV наукова конференція Інституту археології АН УРСР: тези пленарних і секційних доповідей» (1972); «Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченій 50-річчю Академії Наук УРСР. 1968 р.»; «Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тезисы докладов научной конференции. Донецк, 3–6 дек. 1979 г.»; «Идеологические представления древнейших обществ: тезисы докладов конференции» (1980); «Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР» (1980); «Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція археології)» (1985); «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези доповідей республіканської наради» (1988); «Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тези доповідей XX Республіканської конференції, Одеса, жовтень 1989 р.»; «Берестецька

битва в історії України: тези республіканської науково-теоретичної конференції с. Острів Червоноармійського р-ну Ровенської обл., 16 червня 1990 р.»; «VI Международный конгресс славянской археологии: тезисы докладов советской делегации» (1990); «Берестецькій битві – 340 років: тези II республіканської науково-теоретичної конференції, 15 червня 1991 р.»; «Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2: тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Маркіяна Юліановича Смішка» (1992); «Берестецька битва в історії України: тези четвертої республіканської науково-теоретичної конференції, 19 червня 1993 р.»; «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва» (1991); «Берестецька битва в історії України: матеріали і тези шостої науково-теоретичної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького 24–25 червня 1995 р.».

Чимало повідомлень довідкового характеру за авторством І. Свєшнікова вміщено в довідкових виданнях: «Советской исторической энциклопедии» (1965), «Українській радянській енциклопедії. Т. 9» (1983); «Радянській енциклопедії історії України. Т. 2» (1970), «Археологии Украинской ССР. Т. 1» (1985), «Історія міст і сіл УРСР. Львівська область» (1968).

В місцевих періодичних виданнях (журналах, газетах) друкувались поточні матеріали археологічних досліджень, наприклад, «Древний Звенигород // Львовская правда.– 1954», «Свідки сивої давнини // Вільне життя [Тернопіль].– 1957», «Интересные находки в с. Зарудцы // Львовская правда.– 1958», «Археологічні розкопки на Дубнівщині // Червона зірка [Дубно].– 1966», «Рідкісна знахідка // Червоний прапор.– 1966», «Бережіть пам'ятки давнини // Червоний прапор.– 1969», «Заговорили німі свідки: чотири роки розкопок на місці Берестецької битви // Червоний прапор.– 1973», «Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін.– 1990.– № 6», «Козакова яма // Прапор перемоги [Радивилів].– 1991», «Розкопки місця Берестецької битви 1651 р. // Український історичний журнал.– 1992.– № 12», «Поле звитяги // Прапор перемоги [Радивилів].– 1993» та ін.

Окремі статті І. Свєшнікова друкувались у польських збірниках: «Archaeologia Polski, 1967», «Z otchlani wiekow, 1967», «Sprawozdania z posiedzen komisji oddzialu Polskej Akademii Nauk w Krakowie, 1966».

Загалом за тематикою виявлених праць можна прослідкувати три основні етапи наукової діяльності вченого-археолога, з яких перший присвячений дослідженню пам'яток племен бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля, другий і третій – пов'язані з Рівненщиною, де вивчались пам'ятки шнурової кераміки та кулясних амфор, комаровської, стжижовської, лужицької, милоградської, городоцько-здовбицької та ін. культур, дослідження поля Берестецької битви.

Другий розділ покажчика буде представлений літературою про життя і діяльність І. Свєшнікова. Вже зібрано значний масив документів, які будуть згруповані за окремими розділами: І. Свєшніков як археолог доби бронзи, як музеєзнавець, як дослідник поля Берестецької битви, вшанування пам'яті вченого-археолога. Окремим розділом буде подана інформація про присвоєння обласної премії ім. І. К. Свєшнікова кращим спеціалістам в галузі охорони та збереження пам'яток історії, культури та архітектури.

Серед дослідників спадщини вченого можна виокремити імена як місцевих дослідників: Г. Бухала, О. Булиги, Т. Пономарьової, В. Виткалова, О. Гавриленко, В. Гупало, Т. Дмитренко, П. Лотоцького, Г. Лотоцького, Ю. Нікольченка, І. Пащука, Б. Прищепи, М. Пшеничного, Ю. Пшеничного, В. Хобта, В. Ящука, так і інших: Ю. Малєєва, Л. Крушельницької, Л. Мацкевого, М. Мерперта, І. Пляскковського, Я. Погоральського, А. Сокульського, З. Суходуба, М. Чирської, М. Юхимчук, К. Юхимчук.

У третьому розділі будуть зібрані статті-спогади, епістолярні спомини очевидців, які працювали чи були близько знайомі з І. Свєшніковим.

Бібліографічні описи зроблено згідно діючих державних стандартів (ГОСТ 7.1–2003; ДСТУ 3582:2013) та частково мають довідкові анотації.

Допоміжний апарат посібника включатиме: іменний, предметний (тематичний) покажчики, список переглянутих періодичних видань, зміст.

Крім того, заплановані – стаття від укладачів, вступна стаття наукового керівника Т. О. Пономарьової та коротка біографія І. Свєшнікова.

Біобібліографічний покажчик «Ігор Кирилович Свєшніков – археолог, музеєзнавець, історик-краєзнавець: до 100-річчя від дня народження» має вийти друком у жовтні 2015 року та буде розповсюджений серед бібліотек та музеїв України.

Укладачі покажчика сподіваються, що оновлений матеріал про Ігоря Кириловича Свєшнікова – великого вченого, чиє ім'я зайняло своє достойне місце серед прославлених імен, а життя є прикладом самовідданого служіння народові Україні,– буде корисним і потрібним молодшому поколінню науковців та просто зацікавленому читачеві.

Ігор Свєшніков

СПОГАДИ МУЗЕЙНОГО ПРАЦІВНИКА



Ігор Свєшніков

Шлях до музею[*]

Старовинні речі з раннього дитинства привертали мою увагу, збуджували уяву. Я міг цілими днями копатись у землі з палким бажанням знайти якусь покинуту або приховану кимсь річ. Місцевість, де я ріс, протягом шести років була територією військових дій в час Першої світової війни. Тож мої пошуки постійно приносили мені численні трофеї – проржавілі банки з-під консервів, частини Гвинтівок, патрони, шрапнелі, багнети, що склали мою першу у житті колекцію військового обладнання і предметів озброєння. З роками коло інтересів міняло і розширювалось. Наслухавшись легенд про сусіднє Берестечко, битву Богдана Хмельницького з польським королем, закопані козаками скарби, я захопився мрією про віднайдення цих скарбів і інших слідів давно минулих подій. Знайдені або подаровані мені старовинні монети стали основою нумізматичної колекції, кожний експонат якої у моєму розумінні був свідком якоїсь конкретної епохи.

Роки навчання у Дубенській гімназії значно розширили мої знання в ділянці історії, але не дали методичних підстав до поважних занять цією наукою. Я лише підсвідомо вичував, що історична пам'ять протистоїть нищівній силі часу, зв'язує нас з попередніми поколіннями і є тою силою, на яку спираються окремі люди і цілі народи. Не замислювався й над тим, що у важкі хвилини всі народи звертаються до свого минулого, черпаючи в ньому силу до подолання лиха. Матеріальним втіленням минулого були для мене старовинні речі, зокрема невелика збірка, що експонувалась в одній з кімнат дубенської ратуші і гучно називалась місцевими краєзнавцями районним музеєм. Там відбулась моя перша зустріч із музеєм і відтоді поняття про музей у моїй уяві пов'язалося з місцем, де зберігаються наочні сліди минулого, ці видимі кільця одного суцільного ланцюга історії, що зв'язує давні часи з сучасністю.

Закінчивши у 1935 р. гімназію, я здав конкурсні іспити на юридичний факультет Львівського університету. Але вже через рік мене захопили лекції по археології професора Л. Козловського. Я слухав їх з величезним зацікавленням, відбув на кафедрі археології практичні заняття і став активним учасником археологічних семінарів. Згодом ректор університету дозволив мені бути одночасно студентом двох факультетів – юридичного і так званого гуманістичного зі спеціалізацією по археології.

Здобувши вже деякі знання з археології (сьогодні оцінюю їх як дуже поверхові), я в час канікул інколи заходив у Дубенський музей. На той час він уже містився в окремому будиночку його заповнена експонатами експозиція займала декілька кімнат, а у фондовому приміщенні знаходилось ще багато нагромаджених речей різних часів та епох. Музей уже мав двох штатних співробітників – прибиральницю й директора – Мечислава Шульмінського, з яким я швидко нав'язав хороші відносини.

Археологічна збірка музею не була належно впорядкована і я, в міру своїх знань, допоміг її розібрати та по можливості хронологічно визначити. Фотографії неясних для мене речей я показував професорові Козловському, одержуючи для музею і для себе кваліфіковані консультації. Задоволений з допомоги Шульмінський призначив мене завідуючим відділом археології Дубнівського музею, як би тепер сказали, на громадських засадах. Так на початку 1939 р. у моєму житті сталася важлива подія – я став (хоч і лише номінально) музейним співробітником. Шульмінський дав мені відповідне посвідчення – документ, що давав мені право безкоштовно відвідувати всі музеї Польщі, які входили до Асоціації польських музеїв. У цей список увійшло всього 108 музеїв, в тому числі

* Текст підготовано за машинописом спогадів, який надано Національним історико-меморіальним заповідником «Поле Берестецької битви» В. Луцем та О. Морозовою.

у Львові 12: Картинна галерея, Музей історії міста Львова, Національний польський музей ім. короля Яна III, Національний український музей, Музей Наукового товариства ім. Шевченка, Міський музей художньої промисловості, Музей Ставропігійського інституту, Музей князів Любомирських, Музей Руського народного товариства «Народний дім», Музей гігієни, Музей ім. Дзєдушицьких, Музей єврейської релігійної громади.

До загальнопольської асоціації музеїв, очевидно, не входило ще декілька львівських музеїв – музей «Рацлавіцька панорама», Музей римо-католицького архиепископства, Музей вірменського архиепископства, музей «Пластична панорама міста Львова», Музей Червенських городів, що у 1938–1939 рр. щойно організувався, а також численні приватні колекції, різні за своїм профілем і об'ємом; деякі з них були доступні для загального огляду. Усі львівські міські музеї – Художньої промисловості, Історії Львова, Імені короля Яна III, Картинна галерея, Музей Червенських городів, а також Міський архів давніх актів були підпорядковані одному директорові, яким на той час був доктор[1] Олександр Чоловський. Окремі ж музеї очолювали їх хранителі (кустоші)[2].

Весна 1939 р. пройшла для мене під знаком огляду львівських музеїв. Найстаршим серед них був Музей художньої промисловості, заснований з ініціативи професора Львівського політехнічного інституту архітектора Я. Захарієвича на підставі постанови міської ради у 1872 р. і відкритий у 1874 р. у кількох залах будинку ратуші. У 1905 р. музей було перенесено до спеціально для нього побудованого за проектом архітекторів В. Марконі і К. Яновського будинку поруч з Великим театром (тепер Театр опери і балету). Експозиція музею охоплювала вироби з металів, дерева, кераміки, скла, а також багату збірку східних килимів та шовкових польських поясів.

Львівська картинна галерея, відкрита у 1907 р., займала 16 залів у будинку Музею художньої промисловості (тут експонувався живопис і скульптура другої половини XIX – початку XX ст.) та 6 залів у будинку № 3 по вулиці Оссолінських (тепер – В. Стефаника), де експонувались твори живопису, мініатюри і медальйони до середини XIX ст. Тринадцять залів у тому ж будинку займала віддана Болеславом Ожеховичем місту у вічний депозит його величезна колекція предметів озброєння, мініатюр, годинників та майже повна збірка монет львівського карбування XIV, XV і XVII ст. Від огляду цих речей у моїй пам'яті залишились незчисленні рядки кишенькових годинників і мініатюр у вітринах та колекція львівських монет – неосяжна мрія колекціонера-нумізмата, яким я на той час уже був. Натомість картини і зброя чомусь не зробили на мене більшого враження.

Зате від великої збірки середньовічної зброї у музеї Любомирських, який займав ліве крило сьогоднішнього будинку бібліотеки Академії наук України, відійти було важко. Зокрема дуже мене зацікавила збірка вогнепальної зброї, виставлена на стелажах у центральній частині залу.

За Стрийським парком, поблизу виставочної площі «Східних торгів»[3] знаходився будинок Палацу мистецтва, де періодично відбувались виставки праць львівських художників. А з нього можна було пройти у приміщення «Рацлавіцької панорами», намальованої Войцехом Коссаком і Яном Стикою до сторіччя переможної битви Тадеуша Косцюшка з царськими військами під Рацлавицями у Краківському воєводстві* в 1794 р. В цій відповідно освітленій двоповерховій вежі з художньо виконаним заднім планом, що непомітно переходив у реалістично оформлений передній план, втрачалось почуття дійсності. Якщо в інших музеях предметом огляду буває якась річ, техніка її виготовлення, художнє оформлення або призначення, то, оглядаючи панораму, я як би перенісся у XVIII ст. і став свідком добре мені відомої з підручників історії та художньої літератури події. Після виходу з приміщення панорами я потребував деякого часу, аби повернутись у реальний світ.

Пластична панорама міста Львова, виконана інженером Яном Вітвіцьким, містилась у будинку № 23 по вулиці Вірменській. Автор з допомогою студентів з різних матеріалів відтворив вигляд основної частини міста кінця XVIII ст. Міські укріплення, кожний житловий будинок, костьол, церква, ратуша були показані реалістично і об'ємно з усіма деталями оформлення фасадів і дахів у зменшеному масштабі. Ця кропітка і дуже сумлінно, науково виконана робота давала повне уявлення про давній Львів, відтворюючи вигляд окремих будинків, біля яких не раз доводилося проходити по декілька разів денно, не здаючи собі справи з їх колишньої краси. При всій своїй наочності і почутті подиву для незвичайно сумлінної роботи, панорама Вітвіцького залишала враження суто наукової, академічної розробки, розрахованої більше на знавців-спеціалістів, ніж на пересічного глядача.

Зовсім в іншу атмосферу потрапляла людина у Музеї Дзєдушицьких. Відразу у вестибюлі привертали увагу стовбури закам'янілого дерева. Далі можна було оглянути численні зразки мінералів, черепашки різних молюсків, комахи, застиглі у бурштині, і врешті повний кістяк мамонта, а поруч – рештки його шкіри й м'язів, що порівняно добре збереглись у покладах земляного воску – озокериту поблизу Старуні у Підкарпатті. Серед величезної кількості різних птахів і тварин у центральній частині одного з залів стояв могутній зубр. У всіх залах експозиції відчувалось величезну любов до природи засновника музею Володимира Дзєдушицького і це почуття передавалось глядачеві

* У тексті помилка, Рацлавіци входили до Малопольського воєводства.

разом з подивом для проробленої ним титанічної роботи. Людина наближалась до природи і виходила з музею кращою, добрішою.

З музеєм Наукового товариства ім. Шевченка, що знаходився в будинку № 24 по вулиці Чарнецького (сьогодні – В. Винниченка), у мене склались особливі відносини. Я знав особисто директора музею – доктора Ярослава Пастернака, з яким зустрічався на нашій кафедрі археології під час засідань Польського археологічного товариства, якого ми всі були членами. З іншими працівниками цього музею – Гарасимчуком, Добрянським – консервував у лабораторії Музею Червенських городів залізні речі з розкопок Пастернака у давньому Галичі. Інколи заходив у різних справах у цей музей, зокрема до директора, здавав йому етнографічні експонати з Волині. Археологічна частина експозиції вражала величезною кількістю крем'яних знарядь з усіх куточків Галичини, а навіть з Палестини й Перу. Значне місце в експозиції було відведене матеріалам з розкопок у Крилосі (стародавньому Галичі). Тут я вперше познайомився з давньоруським містом і працею його ремісників. Велике враження зробила на мене етнографічна збірка, зокрема гуцульська кераміка і колекція одягів.

Від Музею історії міста Львова до Львівського історичного музею

Думка про необхідність збирати пам'ятки, зв'язані з історією міста Львова, виникла на Конгресі польських істориків у Львові в 1890 р. Тоді було складено перший список цих речей, що у 1891 р. були передані під охорону Олександру Чоловському. У 1893 р. цю значно збільшену за два роки збірку вилучено з підпорядкування архіву і утворено з неї Музей історії міста Львова. Згодом (у 1939 р.*) його було перетворено у Львівський історичний музей, профіль якого вже охоплював не тільки місто Львів, але й всі західні області України. Спочатку через відсутність приміщення пам'ятки, зв'язані з історією міста, зберігались в одному з залів архіву. Щойно у 1926 р. місто купило ренесансові будинок № 4 на площі Ринок (Чорну кам'яницю), який призначено на приміщення Музею історії міста Львова, відкритого у вересні 1929 р.

Кустошем музею у 1930-х роках була Люція Харевич, автор відомих монографій про епідемії у середньовічному Львові і Чорну кам'яницю. Їй також в основному належало авторство музейної експозиції, що починалась у вестибюлі музею й займала другий і третій поверхи (всього 10 залів і коридорів). На першому поверсі, направо від входу, знаходилось так зване бюро музею, четвертий поверх використовувався як фондосховище і робочі приміщення співробітників. Найбільш об'ємні експонати з каменю і дерева (кам'яна скульптура з міського середньовічного стовпа ганьби, архітектурні фрагменти з розібраних у місті домів, польські, українські та вірменські нагробки, балки зі стель міщанських будинків), а також предмети озброєння середньовічної міської сторожі, так званих ціпаків – алебарда, бойові ціпи були розміщені у вестибюлі. На вищих поверхах було багато картин і портретів різних міських діячів і жителів Львова. З об'ємних експонатів на другому поверсі привертали увагу мечі міських катів та церемоніальний меч XVI ст. львівського бюргемайстера. Окрема кімната була присвячена пам'яткам львівських цехів. Тут можна було побачити численні цехові прапори, відзнаки та речі міських цехів за декілька минулих століть. Від експозиції третього поверху залишилось враження її перевантаження плоскісним матеріалом, хоч декілька картин і портретів заслуговували окремої уваги.

Польський національний музей ім. короля Яна III Собеського був заснований у 1908 р. і відкритий того ж року у будинку № 6 на площі Ринок, купленому містом у Любомирських. У 1939 р. він став другою основною складовою частиною Львівського історичного музею. У 1930-х роках кустошем цього музею був Рудольф Менкіцький; його канцелярія знаходилась у залі першого поверху направо від входу. Експозиція починалась з вестибюля, де знаходилась олов'яна фігура патрона міста Львова св. Михайла, який вражає списом бронзового дракона, дерев'яна скриня XVII ст. і багато портретів на стінах. У готичному залі та передпокої до нього були розміщені предмети костьольного мистецтва переважно XVIII ст., що не дуже гармонізувало з суворою готичною архітектурою залу. Зате кімнати другого поверху, де колись жив король Ян III, заповнені стильовими меблями і порцеляновим посудом, медалями, монетами, портретами і картинами на стінах, а також художнє оформлення стін і підлог давали уявлення про побут і життя магнатів XVII–XVIII ст. У двох кімнатах третього поверху експонувалась колекція зброї, починаючи з польської і західноєвропейської XVI ст. і кінчаючи холодною і вогнепальною зброєю Першої світової війни. Такої величезної збірки озброєння різних країн і віків мені не доводилося ще бачити. Тому вся моя увага була зосереджена на цій частині експозиції, а наступні зали мене менш цікавили.

Третьою основною складовою частиною майбутнього Львівського історичного музею був Музей Червенських городів. У 1940 р. виповнювалося 600 років першого захоплення Львова польським королем Казимиром III (Великим) у 1340 р. Ця трагічна для міста подія (Казимир пограбував княжий замок, вивіз у Краків трони і всі коштовності галицьких князів, зруйнував православну Успенську церкву, а на її місці розпочав будівництво католицького Готичного собору) викликала дев'ятирічну боротьбу місцевого боярства проти влади польського

* Помилка. Історичний музей Львова й Національний музей ім. Яна III було об'єднано в одну установу — Львівський історичний музей 8 травня 1940 р.

короля, але в офіційній польській історіографії трактувалась як початок польської влади у Львові й цілому Галицькому князівстві, яке на підставі першого літописного повідомлення з 981 р. про Перемишль і Червень «та інші городи Червенські» одержало польську назву «Червенська земля». Польське керівництво Львова для маніфестації давніх прав Польщі до міста і навколишньої території вирішило у 1940 р. відкрити у Львові новий Музей Червенської землі, під який віддано бувший палац Бєсядецьких на Галицькій площі, № 10 (тепер приміщення обласної бібліотеки). Майбутній музей підпорядковано директорові всіх львівських міських музеїв О. Чоловському. Передбачалось, що музей складатиметься з трьох відділів – антропологічного, археологічного та етнографічного, і для кожного відділу призначено наукових консультантів: антрополога професора університету Яна Чекановського, археолога професора Леона Козловського і етнографа (як тоді говорили – «етнолога») професора університету Адама Фішера.

Розміщення відділу антропології планувалось у вестибюлі будинку, але до вересня 1939 р. ніяких антропологічних матеріалів туди не було завезено, а питання хранителя (кустоша) цього відділу так і не було вирішене. Професора Чекановського, який дуже рідко заходив у майбутній музей, я знав як ректора університету початку і середини 1930-х років і був слухачем його лекцій по антропології. У музеї ж декілька разів зустрічався з ним у неофіційній обстановці. Це була дуже доступна і доброзичлива людина. Він закінчив Санкт-Петербурзький університет ще до Першої світової війни, багато бував закордоном, в тому числі й у Львові, відбув складну антропологічну експедицію у Центральну Африку, про яку часто любив розповідати. Ще до революції, завдяки рекомендації російського консула у Львові, він одержав кафедру антропології у Львівському університеті і до кінця життя зберіг симпатії до російського народу, хоч за своїми переконаннями схилявся більше до польського національно-демократичного блоку і вважав себе опозиціонером по відношенні до тодішнього польського уряду. На цьому ґрунті між ним і Козловським, бувшим польським прем'єр-міністром, не раз доходило до суперечок, правда, утриманих у напівжартівливому тоні, бо ж назагал вони були хорошими друзями.

Значно пізніше, у 1960-х роках, коли Чекановський жив у Познані, мені довелося з ним листуватись по питанню антропологічного матеріалу з с. Висоцьке Львівської області, здобутого археологічними розкопками 1928 р. Відповідь я одержав у конверті, дивно для тих років заадресованому: «Его Высокородию Господину…».

Відділ етнографії знаходився на другому поверсі музейного будинку. Посаду кустоша цього відділу одержав Олександр Прусевич, який походив з Кам'янця-Подільського, де працював у музеї. Коли польські війська у 1920 р. залишали Кам'янець-Подільський, Прусевич виїхав разом з ними, прихопивши з собою значну етнографічну колекцію. Опинившись у Львові, він довгі роки залишався без праці і, як казали, навіть голодував. Врешті він віддав місту свою колекцію. Але магістрат не мав грошей на її придбання і склав з Прусевичем угоду, взамін за колекцію він призначався пожиттєвим хранителем відділу етнографії Музею Червенських городів з відповідною місячною зарплатою. Прусевич був самітною і дуже дивною людиною. Я постійно спостерігав, що під піджаком він носив жіночі сорочки і разки коралів на шиї. Хто знав його краще, говорив, що він почував себе більше жінкою, ніж чоловіком. На другий поверх музею було завезено вітрини і Прусевич приступив до заповнення їх експонатами. Запам'ятався один, зв'язаний з цією експозицією, епізод, що характеризує тодішнє життя Львова: Прусевич якось необачно не замкнув вхідних дверей, а сам кудись вийшов. З цього скористався якийсь, мабуть, голодний безробітний або жебрак. Він зайшов на другий поверх музею, розбив скло вітрини і взяв всього один експонат – висушений на камінь весільний коровай.

Весь перший поверх будинку (крім вестибюля) був відведений під відділ археології, кустошем якого було призначено випускницю нашої кафедри Ірену Сівек. Професор Козловський не тільки передав у цей музей збірку кафедри, але й домовився з власниками приватних музеїв Любомирських і Дзєдушицьких про передачу у Музей Червенських городів археологічних колекцій цих музеїв. Таким чином у приміщенні майбутнього музею зосередилась величезна археологічна колекція, в яку не увійшли лише збірки з Музею Наукового товариства ім. Шевченка і українського Національного музею та декілька археологічних експонатів з Музею Ставропігійського інституту. У 1939 р. ця колекція стала основою відділу історії первісного суспільства Львівського історичного музею. Одна з кімнат першого поверху Музею Червенських городів була відведена під лабораторію, в якій консервувались та реставрувались речі з розкопок.

Студенти кафедри археології були зобов'язані проходити практику з консервації та реставрації речей. Раніш ця практика відбувалась у приміщенні кафедри під керівництвом препаратора (лаборанта) Ревіка, після ж концентрації матеріалів у Музеї Червенських городів її було перенесено у лабораторію цього музею; нею керували І. Сівек та ад'юнкт [4] кафедри археології Маркіян Юліанович Смішко, який майже щоденно заходив у музей. Студент повинен був пройти практику на протязі трьох тижнів, але мене захопила робота з археологічними речами і протягом 1938 та першої половини 1939 р. я щоденно з'являвся у музеї і проводив там багато годин, склеюючи розбиті горщики, доповнюючи бракуючі частини гіпсом, консервуючи залізні предмети.

У столярній майстерні Сівека (батька Ірени) на Підзамчі Козловський замовив для музею експозиційні шафи і горизонтальні вітрини, що досьогодні ще використовуються в експозиції відділу археології Львівського історичного музею. У цих вітринах ми з Іреною Сівек розкладали експонати. До літа 1939 р. була вже в основному готова експозиція трьох залів, що охоплювала бронзову добу і ранньозалізний період. Тут була виставлена велика колекція посуду і бронзових прикрас з розкопок доцента (пізнішого професора Краківського, а згодом Лондонського університетів) Тадеуша Сулімірського на Поділлі курганів бронзової доби комарівської культури, Ґрушківський скарб кінця доби бронзи, одержана з музею Дзєдушицьких гальванокопія золотих речей з Михалківських скарбів[5], матеріали археологічної висоцької культури початку доби заліза. У третьому залі експонувались пам'ятки пшеворської і липицької культур рубежу і початку нашої ери. Вони в основному походили з розкопок М. Смішка і Т. Сулімірського у Ґриневі під Львовом та у Колоколині на Поділлі. Козловський не завжди схвалював наш спосіб експонування матеріалів і намагався все переробити по-своєму. Інколи він залишався у післяробочий час, так, аби йому ніхто не заважав, впорядковував на свій лад і переставляв експонати. На другий день ми часом заставали у котрійсь шафі розбиті скляні полиці і посуд, який доводилось клеїти наново.

Професор бував часто у музеї і тут я мав змогу ближче придивитися до цієї людини. Серед усіх професорів університету, яких я знав як студент, Козловський був найбільш простим і доступним для кожного. Коли він заходив у невелику аудиторію на кафедрі і заставав там декілька студентів, він вітався, подаючи кожному з нас руку.

Пам'ятаю, як на одній з лекцій під час антисемітських заворушень, що їх час від часу влаштовувала польська шовіністична студентська організація «Млодзєж вшехпольска», Козловський зробив заяву, що припиняє лекції, бо в умовах, коли студенти єврейського походження, рівні у своїх правах з іншими, безправно не допускаються в університетські аудиторії, він викладати не може. У музеї він підходив до кожного з нас і з кожним завжди знаходив про що поговорити. Одного разу я підбирав розрізнені черепки кераміки трипільської культури і складав ті, які можна було склеїти, один біля одного. Професор підійшов до мого стола, приклав один до одного вже підібрані фрагменти і з великим тріумфом радісно сказав: «О, бачите, вже сходяться!» Я, звичайно, промовчав, віддаючи йому першенство у цьому досягненні реставраторської праці.

Весною 1939 р. над Європою вже зависла чорна хмара майбутньої війни. Всі почували себе непевними, хвилювались. Одного ранку Козловський прийшов у музей в піднесеному настрої і переказав нам ранкове повідомлення польського радіо про підписання між Польщею і Угорщиною договору про союз і дружбу. «Тепер,– казав він,– все буде добре. Ридз–Сміґлий буде головнокомандуючим об'єднаної польсько-угорської армії. Ми нікого не повинні боятися!» Я не стримався і сказав: «Але ж, пане прем'єре (так ми до нього зверталися ще з тих пір, коли він був прем'єр-міністром), чи маршал Ридз-Сміґлий справиться з таким складним завданням?» Козловський не обурився, лише задумався й поважно сказав: «Мусить справитися! Цього вимагає історичний момент».

Протилежністю Козловському у відношенні до людей був директор львівських музеїв О. Чоловський, який також інколи заходив у музей. Вітаючись, він подавав лише кінці пальців, звертаючись до когось, говорив звисока, усім своїм видом показуючи, що він великий начальник. Мені він нагадував адвоката Машка – персонаж з роману Г. Сенкевича «Родина Поланецьких», який не розумів, що для інтелігентної людини притаманна простота у поведінці, відсутність штучної, напускної важності. Зайшовши у музей і холодно привітавшись з присутніми, Чоловський безапеляційним тоном давав короткі вказівки і, ледь вклонившись, доволі швидко відходив. Усі ми знали його великі заслуги для архіву і музеїв, але за кожним разом після такого візиту в кімнаті ставало холодніше.

Я з захопленням займався музейною роботою. Мене приваблювала можливість безпосереднього контакту зі старовинними речами, привернення їм їх первісного вигляду, пізнання особливостей предметів різних епох. За речами бачились цілі покоління далеких предків з їх працею, життям, турботами і радощами. Кожний відреставрований горщик трипільської культури, покритий понад 4 тисячі років тому гарним кольоровим орнаментом, наче наближав мене до цих стародавніх землеробів. Беручи у руки залізний, покритий густою іржею предмет з розкопок, завжди хвилювався – чи вдасться привернути йому давню форму, чи витримає він процес консервації? Залізних речей найбільше було з розкопок у стародавньому Галичі. Ми їх консервували на підставі домовленості між директором Музею Наукового товариства ім. Шевченка і професором Козловським та Іреною Сівек (Музей НТШ не мав своєї лабораторії). Для цієї роботи Пастернак присилав своїх співробітників. Найбільше мені довелось працювати з Добрянським, з яким цілими годинами ми чистили й консервували галицькі залізні речі, багато розмовляли, інколи жартома співали вдвох «Ще не вмерла Україна», а Ірена у сусідній кімнаті лише посміхалась. Весела й доброзичлива до всіх, Ірена у значній мірі створювала симпатичну й милу атмосферу у музеї.

В кінці червня 1939 р. я виїхав на канікули з твердою постановою восени знову включитися в цю цікаву для і мене роботу. Моїй мрії, однак, не судилось здійснитись.

Час великих перемін

Вересень 1939 р. приніс у життя музеїв Львова великі зміни і потягнув за собою численні втрати в людях. Першою жертвою став професор Козловський. Якось у жовтні в приміщення Музею Червенських городів зайшов радянський командир і, заставши там Козловського, розпочав з ним розмову, гостро атакуючи порядки у вже на той час неіснуючій Польщі. Поденервований всіма останніми подіями Козловський висловив офіцерові свої думки про порядки у Радянському Союзі. «У вас все тримається на терорі»,– сказав він. Командир вийшов на вулицю, закликав солдата і вони повели Козловського у нововлаштовану тюрму на вул. Лонцького (тепер – Миру, № 1). Через деякий час була арештована і Ірена Сівек.

Наприкінці року було проведено реорганізацію всіх львівських музеїв, ліквідовано ще не відкритий для відвідувачів Музей Червенських городів, на базі Музею історії міста Львова і Національного музею ім. короля Яна III створено Львівський історичний музей, націоналізовано приватні музеї Любомирських і Дзєдушицьких та більші приватні збірки.

О. Чоловський втратив свою посаду і невдовзі помер. О. Прусевич, втративши посаду та засоби до життя, потрапив ще, як колишній емігрант з Кам'янця-Подільського, у поле зору органів НКВС і покінчив життя самогубством.

Предмети історичного профілю були вилучені з усіх музеїв і передані новоствореному Історичному музею, художні експонати передано у Картинну галерею і частково в Український національний музей, який перейменовано у Музей українського мистецтва. Наукове товариство ім. Шевченка було ліквідовано, а на базі етнографічної збірки Музею НТШ утворено новий етнографічний музей. Ставропігійський інститут і організацію «Народний дім» разом з їх музеями також було ліквідовано. Я. Пастернак був призначений завідуючим кафедрою археології Львівського університету з наданням йому звання професора.

Вже на початку 1940 р. у колишні музеї – історії міста Львова і ім. короля Яна III, перетворені в Історичний музей з більш широким профілем, почали поступати з інших музеїв Львова експонати історичного профілю. Демонтування Музею Червенських городів було проведено з великим поспіхом неспеціалістами, які частину експонатів покинули у цьому приміщенні, звідки вони і потім були викинуті на смітник. Багато речей Музею НТШ було залишено у новоствореному етнографічному музеї, частину загублено.

Міністерство культури (на той час – Комітет культосвітустанов при Раднаркомі УРСР) прислало у Львів бригаду наукових співробітників Київського історичного музею у складі Івана Васильовича Бондаря, Зінаїди Андріївни Володченко, Марії Михайлівни Лещинської та Фані Мойсеївни Штітельман для побудови експозиції Історичного музею. Бондар був уже людиною немолодою, з багаторічним стажем музейної роботи. Володченко і Штітельман недавно закінчили історичний факультет Київського університету, Лещинська не мала ще диплома про закінчення вузу. Ці трохи занадто галасливі (крім Штітельман) і доволі самовпевнені дівчата, переконані у правоті своїх комсомольських ідеалів і марксистського світогляду, значно відрізнялись від випускників Львівського університету не тільки своєю поведінкою, повною відсутністю знань іноземних та класичних мов, але й назагал невисоким рівнем спеціальних знань, хоч перевищували львів'ян своїм обізнанням з «Коротким курсом» історії партії та творами класиків марксизму-ленінізму. Одним із перших напрямків їх діяльності була підбірка і замовлення художникам численних текстів, вихоплених з творів Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна. Згодом цими текстами вони дослівно перевантажили всю експозицію музею.

Я. Пастернак віднісся до цієї бригади критично. Знайомлячись з її членами, він по кілька разів перепитував їх прізвища, хитав головою і говорив: «Пробачте, не читав, не чув». Можна додати, що студенти історики і археологи Львівського університету, виходячи на захист дипломів, звичайно вже мали одну-дві друковані статті. Значно більшу допомогу київська бригада одержала від М. Смішка, який на той час був призначений завідуючим Львівським відділом Київського Інституту археології Академії наук УРСР.

З Києва було прислано директора Львівського історичного музею, археолога по спеціальності, Ліньова. Музей було поділено на відділи відповідно до визначених марксизмом суспільно-економічних формацій, хоч Київську Русь було виділено в окремий відділ. У відділі історії первісного суспільства став працювати мій старший товариш – випускник нашої кафедри археології Казимир Журовський. Експозицію відділу Київської Русі будувала З. Володченко. Ф. Штітельман побудувала експозицію розділу «Скіфи і причорноморські грецькі колонії», а з націоналізованої колекції одного львівського професора підібрала матеріал для теми «Рабовласницькі держави Стародавнього Сходу, Єгипту, Греції, Риму».

Київський історичний музей виділив для львівського невелику колекцію речей з розкопок у Києві, керівник археологічної експедиції в Ольвії – Лазар Мойсейович Славін прислав чималу збірку предметів з розкопок в Ольвії, в тому числі й декілька золотих речей. І. Бондар будував експозицію відділу феодалізму, для якої використав також передану з ліквідованого тоді ж Інституту ім. Оссолінських картину Яна Матейка «Люблінська унія». У цьому відділі став також працювати Григорій Юлійович Гербільський, який переїхав з Києва до Львова і одружився з Володченко.

Після завершення побудови експозиції музею Бондар і Штітельман повернулись у Київ, а Володченко, Гербільський і Лещинська залишились у Львові, працюючи на посадах наукових співробітників Історичного музею. Володченко працювала у відділі Київської Русі, Гербільський – у відділі періоду феодалізму, Лещинська – у відділі фондів, займаючись колекцією старовинної зброї. Зі співробітників колишнього Національного музею ім. короля Яна III у Львівському історичному музеї залишились консерватор Станьковський і бувший директор (кустош) Музею короля Яна III Рудольф Менкицький.

У 1940 р. до Львова приїхав київський археолог Петро Петрович Курінний (майбутній професор Українського вільного університету у Мюнхені в 1940–1960-х роках) і на підставі відповідного повноваження одержав з сейфа одного з львівських банків оригінали золотих речей двох Михалківських скарбів (націоналізована власність родини Дзєдушицьких) і відіслав їх у Москву, як пізніше виявилось, у Державне сховище (Гохран).

У 1939 р. мені довелось залишити навчання в університеті й перейти на вчительську роботу. Але думка про продовження науки і можливість займатися археологією мене не покидала і я записався на новостворений в університеті історичний факультет як екстерніст. При нагоді приїзду до Львова я відвідав М. Смішка у Львівському відділі київського Інституту археології Академії наук, Я. Пастернака на кафедрі археології Львівського університету та К. Журовського в Історичному музеї. Журовського я застав на третьому поверсі Чорної кам'яниці, де була розміщена експозиція відділу первісного суспільства. Він саме кінчав монтувати вітрину з матеріалами ранньозалізного періоду, а директор музею Ліньов оглядав результати цієї роботи. Щось директорові не сподобалось у вже змонтованій вітрині, він розкричався на Журовського і двох його помічниць, різким рухом закрив вітрину так, що верхнє скло розсипалось на дрібні фрагменти, засипаючи викладені у вітрині експонати. Журовський, видно, вже вспів призвичаїтись до того, що приїжджі зі сходу представники радянської влади можуть на нас кричати і поводитись з нами як з людьми нижчої категорії. Він спокійно мені пояснив: «Не звертай уваги, він у нас ненормальний». Такою мені запам'яталась моя єдина на той час зустріч з директором Львівського історичного музею.

У червні 1941 р. вибухла війна. Ліньов, Володченко з Гербільським і Лещинська евакуювались на схід і опинились у Сибіру, а музей у 1942 чи 1943 р. з ініціативи професора Я. Пастернака знову був розділений на два музеї – Археологічний і Історичний. Археологічний музей займав будинок № 4 на площі Ринок, куди Я. Пастернак перевіз також залишки колекції кафедри археології, яким загрожувало знищення у зв'язку з перетворенням будинку Львівського університету на німецьку військову лікарню. Директором цього музею став Я. Пастернак. В ньому працювали бувший доцент кафедри класичної археології Львівського університету, майбутній член-кореспондент Польської академії наук Казимир Маєвський з дружиною та К. Журовський, до його арешту гестапівцями на Підзамчу під час якоїсь акції АК (Армії Крайової). Історичний музей знаходився у будинку № 6 на площі Ринок. Його директором був Р. Менкицький, заступником – Андрій Брухнальський. Історичний музей неодноразово грабували окупанти. Вони вивезли декілька транспортів старовинної зброї, окремі картини та інші цінні речі. Одного дня у музей зайшов голландець у мундирі вищого німецького офіцера, який співпрацював з підпільною польською організацією АК. Владним тоном він наказав запакувати й відіслати в Німеччину картину Матейка «Люблінська унія». У Вісничі біля Кракова ця картина була вилучена із транспорту і замурована у підземеллях католицького монастиря. Сьогодні вона експонується у музеї Люблінського замку.

Коли на початку 1944 р. фронт воєнних дій став посуватися на захід і почастішали бомбардування Львова літаками, працівники Археологічного музею за вказівкою Я. Пастернака поховали у підвалах музею найцінніші експонати. 27 березня 1944 р. Пастернак відіслав на захід 5 скринь археологічних матеріалів музею, всього 4295 предметів. Зроблений потай від Пастернака К. Маєвським список відісланих цим транспортом речей дає лише загальне уявлення про їх хронологічну належність та кількість предметів в окремих скринях. Тут були матеріали з розкопок палеолітичного стійбища Мізин над Десною, палеолітичні, мезолітичні і неолітичні крем'яні знаряддя, два скарби крем'яних пластин, кераміка і мідні вироби енеолітичного періоду та початку бронзової доби, посуд, знаряддя і зброя бронзової доби, 9 бронзових скарбів II–I тисячоліть до нашої ери, посуд лужицької та висоцької культур, скіфські пам'ятки, матеріали з Ольвії, речі перших століть нашої ери, пам'ятки часів Київської Русі, в тому числі матеріали з розкопок у давньоруських містах Галичі, Пліснеську і Белзі та речі зі Звенигорода і городища Княжа Гора поблизу Канева. Серед давньоруських речей була кольчуга, бронзові й срібні вироби. Скрині було відіслано у Вісничі біля Кракова з метою дальшої відправки у Відень. Якась частина цих скринь, зокрема з матеріалами з розкопок у давньому Галичі, дійшла до Відня й була пізніше переправлена Пастернаком у Торонто в Канаді, а після його смерті подарована вдовою Пастернака Гарвардському університету у США, а золотий колт з Галича і покришка кістяної шкатулки з зображенням давньоруського воїна на міських укріпленнях з Пліснеська залишились у родині покійного. Піс-

ля війни більшість бронзових скарбів опинилась у Краківському археологічному музеї.

Пастернак виїхав вслід за першим транспортом матеріалів зразу у Краків, потім у Відень, звідки прислав у Львів декілька телеграм з вимогами висилати дальші транспорти. Але К. Маєвський не спішив і пакував у скрині череп'я посуду трипільської культури, що не мало ні наукової, ні музейної вартості. 8–го липня 1944 р. у музей прийшов офіцер гестапо з великою телеграмою з Відня[6]. Заглядаючи у текст телеграми, він наказав вести його у підвал і безпомилково вказував там місця, де були заховані археологічні цінності. У своїй присутності гестапівець казав розломити кілька музейних вітрин, зробити з них скрині і того ж дня відправити на захід ще 27 скринь археологічних матеріалів. Після цієї події Маєвський перестав ночувати вдома і майже не заходив у музей. Поспішно зроблена коротка записка К. Маєвського, що у 1940-х роках зберігалась у Львівському історичному музеї, інформує лише про вміст 18 скринь, що включали матеріали доби палеоліту, періоду енеоліту, трипільської, лужицької і висоцької культур, перших століть нашої ери, давньоруського часу. Всього у 17 скринях було 429 предметів, в одній – 21 коробка з палеолітичними крем'яними знаряддями. Дев'ять скринь з цього транспорту було виявлено радянськими військами десь на території Німеччини чи Австрії й повернуто Львівському історичному музею через Київський історичний музей, де до сьогодні ще залишились окремі експонати з цього транспорту. Серед повернутих скринь кілька включали гуцульську кераміку з фондів бувшого Музею НТШ, інші – череп'я посуду трипільської культури, одна – античні матеріали одного з кримських музеїв, який так і не вдалось ідентифікувати.

Нарешті у музеї

У березні 1945 р. райвоєнкомат у Козині Рівненської області послав мене у Львів на операцію: 17 березня 1944 р. на вулиці у Козині я був поранений в обидві ноги відламками снаряда, що розірвався за якихсь 10 м від мене. Протягом тижня лікарі обстежували мене у лікарні по вулиці Раппопорта і вирішили, що операція може викликати параліч головного нерва лівої ноги. Звільнившись з лікарні з відповідним документом у кишені, я пішов в Історичний музей розшукати К. Журовського. Там мені сказали, що він у канцелярії музею, в будинку № 11 по вулиці Бляхарській (тепер – Івана Федорова). На той час Історичний музей було вже відновлено у двох його попередніх будинках на площі Ринок, а на вулиці Бляхарській йому було передано приміщення ліквідованого Ставропігійського інституту. В канцелярії мене зустрів дежурний на посаді доглядача ще не відкритого музею старенький Волошин, який поінформував, що у сусідній кімнаті відбувається наукове засідання з доповідю доктора Марії Яросевич про воєнні знищення ряду будинків у Львові. Журовський, який вийшов у канцелярію після засідання, познайомив мене з Яросевич та доктором Василем Романовичем Вавриком і повів у свою кімнату на четвертому поверсі Чорної кам'яниці. Він розповів, як був арештований гестапівцями, знаходився у тюрмі по вул. Лонцького, як його били на допитах і вже засудили до розстрілу, але його дружині вдалось підкупити когось із старших гестапівців; його випустили і до проходу фронту він змушений був ховатись від німців. Потім додав: «Але я цього нікому не розповідаю, бо помітив, що хто сидів за німців, того й тепер арештовують». Журовський сказав, що їде по репатріації у Польщу, а мене намовляв зайняти його посаду завідуючого відділом історії первісного суспільства у Львівському історичному музеї. Про таке я не міг мріяти через відсутність закінченої вищої освіти та радянського паспорта, якого я не мав як житель сільської місцевості.

Під час наступного мого приїзду у Львів Журовський повів мене у кабінет директора (колишнє «бюро» Музею історії міста Львова), де познайомив мене з директором музею Олександром Тимофійовичем Куцом і присутніми там же головним охоронцем музею Михайлом Андрійовичем Кибальчичем та вченим секретарем Петром Пилиповичем Ходановичем. Журовський рекомендував мене на свою посаду, на що Куц сказав, що якщо він знайшов собі заміну, він більше не буде заперечувати проти його виїзду у Польщу. Ходанович віднісся до мене зичливо, зокрема коли довідався, що я бувший учитель. А Кибальчич, поблискуючи золотою оправою окулярів, видно, вирішив мене проекзаменувати і спитав, як я розглядаю скіфів. Я відповів, що мене переконує погляд відомого російського вченого Ростовцева, який вважав скіфів племенами іранського походження. «Ти даремне хвилювався, відповідаючи на його питання, – сказав Журовський,– вони нічого не тямлять ні в історії, ні в археології». Він також запевнив мене, що відсутність закінченої вищої освіти не може бути для мене перешкодою, бо у музей через низьку зарплату ніхто не хоче йти працювати, а дирекції потрібні співробітники. В канцелярії я одержав відношення до райвідділу міліції в Козині з проханням видати мені паспорт.

Коли в половині травня 1945 р. я приїхав у музей з тимчасовим посвідченням замість паспорта у кишені (всім, хто проживав на окупованій в час війни німцями території, давали лише тимчасові посвідчення) і повним звільненням від військової служби з воєнкомату, Журовського уже у Львові не було; він виїхав у Польщу, де згодом став професором Торунського і Познанського університетів. Ходанович підготував наказ про прийняття мене на посаду старшого наукового співробітника з 20 травня 1945 р., а невдовзі я був призначений

завідуючим відділом історії первісного суспільства і став єдиним співробітником цього відділу. Я одержав велике, але зовсім не впорядковане господарство. Правда, Журовський перед від'їздом в основному побудував експозицію відділу, але по всіх кутах стояли дослівно забиті археологічними матеріалами шафи, де єгипетська мумія лежала поруч із палеолітичним крем'яним рубилом і горщиком бронзової доби неясного походження. Археологічні речі були розкидані по всьому музею в обох його будинках. На четвертому поверсі Чорної кам'яниці, призначеному під експозицію Київської Русі, вітрин ще не було, експонати лежали на підлозі, а серед давньоруських речей валялись крем'яні знаряддя і скіфські акінаки[7]. Це вимагало негайної роботи по викінченню експозиції і впорядкуванню фондів, під які я одержав дві кімнати від подвір'я на другому поверсі будинку. Праці було багато і я засиджувався у музеї до пізнього вечора і щиро радів з можливості працювати з археологічними матеріалами. В університеті оформив свій вступ на заочне відділення історичного факультету, і хоч мені нічого не зарахували з колишнього навчання у польському університеті, радів, що я студент-заочник першого курсу навчання. Лише М. Смішко, до якого я як до доцента Львівського університету зголосився на іспит з археології, махнув рукою і поставив мені у заліковій книжці «відмінно».

Тим часом треба було вирішувати й побутові питання – житла, прописки, харчування. Моя родина ще знаходилась у Рівненській області і мені доводилось харчуватись де прийдеться. На площі за Оперним театром стояли столи і лавки під навісами. Там у перекупок можна було доволі швидко і відносно недорого одержати тарілку борщу і порцію холодцю чи іншої страви. Але коли за сусіднім столом солдат виявив у своїй тарілці холодцю дитячий пальчик, я перестав користуватись цим злачним місцем. До певної міри рятували продовольчі картки, але продукти на них ми одержували нерегулярно, а належну порцію цукру нам часто заміняли печивом. У вільному ж продажі у гастрономі 1 кг цукру коштував 350 крб., тобто більше як половину моєї місячної зарплати. Щомісяця на картку нам видавали за 12 крб. літр горілки, який можна було віднести на ринок і продати за 100 крб. Так я одного разу й зробив. Побачивши на вулиці військову автомашину, я запропонував офіцерові свою горілку. Він взяв пляшку, уважно її оглянув і наказав шоферові покликати міліціонера. Скінчилося на тому, що я одержав назад свої 12 крб. і ще був радий, що обійшлося без компрометації гідності старшого наукового співробітника музею. У будинку № 3 на площі Ринок знаходився продуктовий магазин, за яким ми пильно стежили. Якщо туди завозили продукти, хтось з нас займав у магазині чергу, давав знати іншим і весь музей моментально опинявся у черзі, незважаючи на протести інших покупців. Інколи й цілий робочий день проходив у такій черзі. Але дирекція на це дивилася крізь пальці, розуміючи наше нелегке положення. Щомісячна видача продуктових карток супроводжувалась складною процедурою. Музей делегував одного співробітника, який ніс у райхарчоторг відношення від дирекції, списки всіх співробітників з зазначенням посади та наукових титулів. Там йшла запекла боротьба за затвердження категорій карток: літеру «А» одержували професори і доценти, літеру «Б» – завідуючі відділами незалежно від їх наукових ступенів, усі інші співробітники – робітничі картки. Службовці харчоторгу часом не хотіли признати завідуючим відділами карток літери «Б», мотивуючи тим, що це лише адміністратори. Доводилось нести з музею нові довідки, що посада завідуючого відділом у наукових установах, до яких зараховувався й музей, надається лише науковому співробітникові. Потім знову треба було відстояти нову чергу і нарешті наступала роздача карток.

Доволі швидко я познайомився з усім колективом музею. Крім директора, Ходановича, Кибальчича, Яросевич і Ваврика, науковий колектив музею був невеликим. В нього іще входили Генрик Адольфович Гросман, Віра Миколаївна Петрова, Людмила Андріївна Стрепетова, Маріян Гайзіг. Часом у музей заходили також колишні його співробітники – син професора Львівського університету Андрій Брухнальський (бувший заступник директора Історичного музею – Менкицького) та відомий колекціонер середньовічної холодної зброї Фелікс Сцибалло, який був знятий з роботи у відділі фондів музею за клопотанням Кибальчича «за чаєпиття в годинах урядових», як було сказано в наказі про його звільнення. Допоміжний персонал складався з бухгалтера (Гелени Суровцув), касира (бувшого нотаріуса з Мельниці–Подільської Тернопільської області Павлюка), реставратора (Станьковського), завгоспа (інженера Щенсьцикевича), фотографа (Замлинського), художника (дочки професора Львівського політехнічного інституту Зосі Червінської), секретар-машиністки (Турковид), двох дежурних (Волошина і Лежвінського), двох сторожів-двірників (Бись у будинку № 6 та Марії Галабуди у будинку № 4), трьох прибиральниць (сестри Бись Лехнати, сестри Галабуди Снігурки та Гловацької).

Директор Куц був по спеціальності істориком з ухилом в історію партії. Під час війни він служив в авіації, був кілька разів поранений. Про себе він розповідав, що по матері він є нащадком Миколи Гоголя, до чого Ходанович і Кибальчич ставилися дуже критично.

Ходанович ще до революції працював сільським учителем, тоді ж вступив у комуністичну партію, потім був директором технікуму. Це була доволі проста, але щира й добра людина, віра якої у комуністичні ідеали, видно, значно похитнулась після

сталінських репресій 1930-х років і росту диференціації у партійних рядах. Це було помітним з ряду його дещо необачних висловлювань.

Кибальчич був дуже складною, освіченою, інтелігентною і дещо занадто нервовою людиною. Син священика з Чернігова, зять київського єпископа Дмитрія, він закінчив духовну семінарію, працював у київських середніх школах, а під час німецької окупації був заступником директора заповідника «Печерська лавра» у Києві. У 1944 р. примусово (чи добровільно) він виїхав з Києва, зупинився у Львові і завдяки своєму знайомству з митрополитом Андреєм Шептицьким одержав квартиру в будинку собору Св. Юра. Усі ці факти його складної біографії створювали у керівництва довкруги нього атмосферу недовір'я і лише з Ходановичем він був у дружніх відносинах. Його нервовий характер (наслідок складного життя), вимогливість і недовір'я до співробітників музею бували причиною частих конфліктів і назагал негативного до нього ставлення колективу.

Ваврик, син селянина з Бродівщини, у 1914 р. за симпатії до Росії був арештований австрійськими жандармами і засланий, як багато «русинів» з Галичини, у концентраційний табір у Талергофі в Австрії, звідки у 1917 р. його було мобілізовано на італійський фронт. Після короткочасного перебування в італійському полоні він переїхав у Францію і на російському пароплаві прибув у Петроград напередодні Жовтневої революції. Під час подорожі до Петрограда матроси, довідавшись, що він громадянин Австрії, ледве не втопили його у морі як австрійського шпигуна. Потім він був у Карпаторуському загоні Добровольчої армії генерала Корнілова. Коли ж махновці розбили цей загін і він перестав існувати, Ваврик повернувся у Львів, виїхав у Прагу, де закінчив факультет слов'янської філології Празького університету, через деякий час захистив там докторську дисертацію. Він був останнім секретарем Ставропігійського інституту до його ліквідації. У музеї він працював у відділі фондів під керівництвом Кибальчича і займався збіркою рукописів і стародруків.

Гайзіг був старшим лаборантом кафедри допоміжних історичних дисциплін Львівського університету. Він захистив докторську дисертацію по сфрагістиці, був хорошим знавцем також палеографії, нумізматики та медальєрства. Коли новий, уже радянський, декан історичного факультету Брагінець у 1940 р. зажадав від усіх викладачів факультету вивчати «Короткий курс історії комуністичної партії», Гайзіг в кінці першого місяця сказав, що проробив перший розділ цього твору, в кінці другого – другий, а на початку п'ятого місяця сказав деканові, що оволодів уже чотирма розділами. Після цього йому довелось здавати прооблене Брагінцеві, але на здачі виявилось, що він навіть не заглядав до книжки і на запитання, хто написав четвертий розділ, відповів, що це зробив Троцький. Звільнений після цього з університету, він до війни працював робітником, замощуючи львівські вулиці бруківкою. З 1944 р. Гайзіг числився у відділі фондів музею, займаючись величезною нумізматичною колекцією, а працював в одній робочій кімнаті зі мною. Я швидко подружився з цією трохи безпорадною у житті, хорошою і чесною людиною. Це був справжній науковець, усі думки якого були спрямовані на наукові питання. У нашій робочій кімнаті ми щоденно потай від керівництва влаштовували скромні сніданки. Гайзіг приніс електроплитку і чайник. Цукор, хліб і часом якісь консерви ми здобували спільно. Але пам'ятаючи про наказ про звільнення Сцибалло «за чаєпиття», ми ставили чайник у шафу, а електрошнур проводили до розетки через спеціально прооблений отвір у задній стінці шафи. Одного разу на розмову до нас зайшла Стрепетова. Чайник саме закипів і з шафи почали виходити хмари пари. Перелякана Люда підняла паніку: «У вас шафа горить».

Яросевич була дочкою геолога, професора Львівського політехнічного інституту. Після закінчення університету вона багато попрацювала в історичних архівах Відня і захистила докторську дисертацію на тему «Польська справа на Віденському конгресі 1815 р.» Потім викладала історію і географію в жіночій гімназії ім. королеви Ядвіги (сьогодні – будинок 5-ї поліклініки по вул. Пушкінській) і була дуже активним членом Товариства любителів минулого міста Львова. У музеї працювала з 1944 р. і впорядковувала збірку картин у Готичному залі будинку № 6 під керівництвом Кибальчича, з яким у неї бували часті конфлікти. Яросевич не могла зрозуміти радянської дійсності, ані достосуватися до неї. Свою працю у музеї вона розглядала як діяльність, спрямовану на збереження залишків польської культури міста.

Людмила Андріївна Стрепетова, вдова загиблого на фронті радянського офіцера, дочка командуючого Прикарпатським прикордонним військовим округом генерала Бурмака, була симпатичною, інтелігентною і щирою молодою жінкою. Як медсестра вона приймала участь у боях під Сталінградом, потім демобілізувалась і, маючи вищу історичну освіту, влаштувалась на роботу у музей. Одним із перших наших спільних з нею мероприємств, коли я почав працювати у музеї, було привезення із гітлерівського Янівського табору смерті двох експонатів – кісткодробилки (машини для роздріблювання недопалених під час кремації людських кісток жертв гітлерівських розстрілів) і сівника, яким роздрібнені кістки розсівались по полях. В обох машинах ще знаходились дрібні уламки людських кісток і попіл.

Гросман, бувший художній директор щорічної виставки «Східні торги» у Львові, багато бував за кордоном, добре знав експозицію Лувру в Парижі

та римських музеїв. Мав мистецтвознавчу освіту, але на своїй попередній посаді діяв більше як комерсант. Він якимсь чудом врятувався, як єврей, під час гітлерівської окупації міста. Перші роки у музеї він працював у відділі фондів і впорядковував частину збірки картин, потім готував експозицію магнатського побуту у «королівських покоях» будинку № 6. Основними рисами його поведінки було глибоке переконання у своєму науковому авторитеті, повільність рухів і мови та відсутність бажання приймати участь у будь-якій музейній роботі, що вимагала фізичних зусиль.

Петрова, вдова загиблого на війні радянського офіцера-прикордонника, за фахом була вчителькою історії. Зовні ввічлива, вона ніколи не поминала нагоди з кимсь посваритися і спокійним голосом наговорити йому багато різкостей. Вона була прийнята на роботу у музей на посаду наукового співробітника неіснуючого ще відділу радянського періоду, але, по суті, для цього відділу нічого не робила, а дні проводила у бесідах з Гросманом і оглядала під його керівництвом архітектурні пам'ятки Львова. Це виводило зі себе Ходановича, який постійно нарікав, що окремі працівники музею нудьгують від неробства.

Дуже хороші й дружні відносини склались у мене з польською групою допоміжного персоналу – бухгалтером Суровцув (дуже інтелігентною і милою жінкою), інженером Щенсьцикевичем, фотографом Замлинським і художницею Червінською. Зося Червінська, молоденька дівчинка з художніми здібностями, влаштовувала в себе вдома час від часу товариські зібрання молоді, постійним учасником яких бував і я. Спочатку такі вечори зі сміхом і танцями видавались мені чимсь нереальним, якби сном із попереднього життя: перед очима ще стояли жахливі картини пережитого за останні шість років – людська кров, трупи, заграви пожеж. Але поволі й я потрапив під вплив веселого настрою цієї милої молоді, вчився наново посміхатись і жартувати.

Експозиція музею була ще закрита для відвідувачів, але у відділі первісного суспільства і так званих королівських покоях на другому поверсі будинку № 6 експонати вже були в основному розставлені. Туди за дозволом директора у виняткових випадках водили окремих спеціалістів і приїжджих керівників. Мабуть, розраховуючи на відвідувачів, директор наказав художниці написати і розмістити всюди написи «Експонатів руками не лапати». Була навіть книга вражень відвідуючих, в якій брат директора записав: «Оглянув Львівський історичний музей, де директором мій брат. Залишився з нього задоволеним». Ми читали ці рядки і намагались вгадати – з музею чи з брата залишився задоволений автор запису? Крім згаданих, всі інші приміщення музею, зокрема у № 6, були заставлені меблями і завалені речами. У так званому Корніяктівському залі залишалась лише вузесенька стежечка між речами і меблями, у кімнатах від вулиці Бляхарської від самих вхідних дверей треба було долати стільці й столи, через які доводилось перелазити, аби потрапити всередину кімнати, де домовина з кістками якогось католицького святого впиралась у хвіст макета коня з пап'є-маше, що стояв на згорнутій у рулон картині художника Розвадовського «Грюнвальд». Ніякого ладу у цій суміші меблів, картин, порцеляни, археологічних і нумізматичних експонатів не було, а кількість речей збільшувалась у зв'язку з виїздом у Польщу римо-католицького та вірменського архиєпископств і передачею їх музеїв та частини бібліотеки Історичному музею. З палацу католицького архиепископа і вірменського собору доводилось спішно переносити речі у будинок № 6 на площі Ринок і там їх складати без жодного порядку з наміром пізніше довести їх до ладу.

Командування Прикарпатським військовим округом передало музею виставку трофейної зброї, що довгий час експонувалась у сквері поблизу Порохової вежі на вулиці Підвальній. Однак через відсутність місця для зберігання цих експонатів музей змушений був прийняти лише два міномети і кулемет, а від літака, танка та інших великих речей відмовитись.

Велика колекція середньовічної зброї, меблів та картин зберігалась у філіалі Львівського історичного музею – замку у с. Підгірці Бродівського району, збудованого С. Конецпольським у XVII ст. Це була колишня резиденція князя Санґушка, націоналізована радянською владою у 1939 р. Під час військових дій 1944 р. замок знайшовся на території так званого Бродівського котла. В ньому стояли частини дивізії СС «Галичина», які, відступаючи під Золочів, висадили в повітря праве і частково ліве крило замку. Вибуховою хвилею було підірвано дах центрального будинку; він став протікати, розписні плафони почали гнити, а експонати псуватись. Для зберігання зібраних у замку цінностей музей призначив охоронцем сина колишнього екскурсовода по музею замку (за часів Санґушка експозиція замку була доступна для відвідувачів) – Михайла Івановича Іллящука, який для одержання зарплати і в різних господарських справах один-два рази на місяць приїздив до Львова. Аварійний стан замку був для дирекції музею джерелом постійних турбот, але Міністерство культури у Києві не виділяло необхідних для ремонту даху коштів. Одного разу на початку 1946 р. Іллящук приїхав з повідомленням, що замок обікрадено. Невідомі злодії виломили вхідні двері і забрали ряд картин та меблів, в тому числі більярдний стіл з червоного дерева початку XX ст. Ходанович, Кибальчич і Стрепетова висловили припущення, що це зробили поляки з метою вивезти ці цінності у Польщу. Ходанович подзвонив на митницю у Мостиська, аби прикордонники перехопили вкрадені речі. Мої ж

міркування зводилися до того, що знавці музейних цінностей не залишили б у замку найбільш цінних речей і не брали б більярдного столу, що не мав музейної вартості. Через декілька місяців Іллящук приїхав з повідомленням, що місцеві жителі знайшли поблизу військової частини, що пильнувала у Підгірцях табір німецьких військовополонених, рештки порубаного на дрова більярдного столу Сангушка. Обласна військова комендатура провела на прохання музею обшук у приміщенні військової частини і виявила ще інші музейні меблі та портрети з замку. Портрети вже були перемальовані і використовувались як декорації у табірному клубі. На портреті Потоцького XVIII ст. була намальована велика зелена береза, яку повністю змити з фігури магната так і не вдалось. Після скарги музею у командування Прикарпатським військовим округом з Підгорець приїхав офіцер, який просив припинити проти нього дисциплінарну справу, зобов'язуючись взамін відремонтувати силами своїх військовополонених замковий дах. Музей свою скаргу з військового округу забрав назад, але табір у короткому часі після цього був ліквідований, а військова частина розформована. Дах замку й далі залишався в аварійному стані.

Перед дирекцією врешті постала необхідність перш за все розвантажити музейні приміщення. З музейних співробітників була створена бригада вантажників, в склад якої зголосився й я, тим більш охоче, що дирекція, користуючись тодішніми правилами, оплачувала нам додатково години праці у позаробочий час. Наводячи порядок у кімнатах від вулиці Бляхарської, ми натрапили на щільно забиту скриню, яку спільними зусиллями віднесли у кабінет директора в будинок № 4. Помагаючи нам у цій роботі, реставратор Станьковський твердив, що ми даремно у кабінет директора несемо цей тягар, бо золота там нема. Коли ж у кабінеті ми зірвали віко скрині, побачили під ним золотий орден Андрія Первозванного, весь покритий брильянтами. Глибше лежав другий такий же орден і ціла велика колекція орденів різних країн. Довелось складати на цю знахідку окремий акт з переліком усього вмісту скрині, яку через відсутність у музеї сейфа довелось поставити у туалеті біля директорського кабінету.

Восени 1945 р. у мене з'явилось ще одне джерело заробітку: із залізничної станції Підзамче треба було завозити вугілля для опалення музею взимку. До цієї роботи зголосились Гайзіг, Щенсьцикевич, Замлинський і я. Коли ми привезли навантажену машину у музей і стали скидати вугілля у підвал, на допомогу нам вийшов Ходанович з лопатою. Але за другим нашим приїздом він уже не показався на вулиці і пояснив нам потім, що йому подзвонив секретар Ленінського райкому партії і заборонив приймати участь у розвантажуванні машини. «Ходанович,– сказав він,– ти компрометуєш гідність радянського керівника! На тебе поляки дивляться. Припини цю роботу!» Ходанович почував себе перед нами дуже ніяково. Йому ще раз дали зрозуміти, що «справа честі, доблесті й геройства» не стосується радянських і партійних керівників, які з партквитком у кишені і без фізичної праці є доблесні й геройські.

Одного дня хтось із знайомих повідомив мене, що дочка колишнього австрійського старости у Бродах і Теребовлі Гелена Крушинська, виїжджаючи у Польщу, згідна продати музею археологічну колекцію свого покійного батька. Крушинський зібрав трохи пам'яток із Бродівщини та велику колекцію з околиць Теребовлі, в основному давньоруських речей із сусіднього з нею с. Зеленче, які він скуповував у місцевих селян. Був у цій збірці також скарб бронзових речей з міста Хеби у Чехії та кілька античних грецьких посудин, привезених Крушинським із Криму. Я побував у Крушинської, довідався, що вона просить за всю колекцію 15 тисяч карбованців і доповів про цю справу дирекції. Моє керівництво також оглянуло колекцію, але віднеслось скептично до можливості одержати з банку таку суму. Однак директор чек підписав і ми з Суровцув пішли на прийом до директора банку. Там у палкій промові я роз'яснив значення для музею цієї колекції, в склад якої входили дійсно унікальні речі. Директор банку подумав і підписав документ на видачу нам потрібних грошей. Але коли ми з тріумфом принесли у музей цілих 15 тисяч крб., директор і Ходанович заявили, що ніякої колекції вони купувати не будуть, а гроші використають на ремонт даху замку у Підгірцях. Куц додав, що подзвонить прикордонникам, вони сконфіскують колекцію і передадуть її у музей безкоштовно. Звичайно, я не витримав, оскаржив їх у нечесності і недотриманні вже даних обіцянок. Скінчилось тим, що ми всі ще раз пішли до Крушинської, у якої виторгували колекцію за 7 тисяч крб. Я переніс ці скарби у музей і відразу ж взявся до їх впорядкування. Але через місяць Крушинська дала мені знати, що знайшла на горищі ще чималу збірку античних речей, яку знову запропонувала музею за значно меншу суму. Однак дирекція й чути не хотіла про нове придбання археологічних речей. Для рятування експонатів довелось мені розраховуватись з Крушинською додатковою зарплатою, одержаною за вантаження й розвантажування машин з вугіллям.

Через Львів тоді вертались радянські війська з Німеччини. Усі вулиці вдень і вночі були забиті колонами машин, технікою і солдатами. Над містом стояв постійний гуркіт моторів. Солдати інколи забігали у музей, пропонували продати здобуті трофеї. Одного разу якийсь старшина висипав на мій робочий стіл декілька сот старовинних монет, в тому числі рідкісні західноєвропейські талери і російські рублі XVIII ст. Просив усього 300 крб.,

але дирекція відмовилася купувати монети, і мені довелось придбати їх за свої невеликі заощадження, наслідком чого була моя відмова від щоденних обідів протягом доволі довгого часу. У 1946 р. під час мого першого відрядження у Київ я продав цю збірку Київському історичному музею. Інший солдат продав музею коня з возом, що потім були переправлені у Підгірці Іллящукові. На площах міста можна було побачити серед автомашин різного типу і простих возів парокінні карети першої половини XIX ст., які можна було б придбати за безцінь. Один демобілізований офіцер прийшов у музей у циліндрі шапокляку середини минулого віку.

Тим часом треба було кінчати побудову експозиції. Затримка виникала через відсутність змонтованих вітрин у розділі «Київська Русь» на четвертому поверсі Чорної кам'яниці. У червні 1945 р. приїхала у відрядження з Києва З. Володченко, з якою ми цілими днями будували цю експозицію. Обласне партійне керівництво, розглядаючи музей як ідеологічну установу, постійно викликало в обком партії дирекцію музею, вимагаючи швидшого відкриття музею для відвідувачів. Першим секретарем обкому був Йове, секретарем по ідеології – Гапочка. Обидва нічого не розуміли у музейній роботі й уважали, що ми штучно затримуємо працю потрібної місту ідеологічної установи. Вони намагались і в одязі, і в поведінці, і в стилі роботи наслідувати Сталіна, носили м'які чоботи і напіввійськові кителі, засиджувались до пізньої ночі у своїх кабінетах, до всіх звертались на «ти». Якось Гапочка спитав Кибальчича: «А ти ким працюєш у музеї?» Той відповів, що він – головний охоронець музею. «Ти мені це облиш! Що ти з гвинтівкою бігаєш по музею? Я поважно питаю!» – сказав Гапочка. За таких обставин, розуміючи, що ніхто не зрозуміє наших пояснень про об'єктивні причини затримок у побудові експозиції, ми з Володченко і Стрепетовою інтенсивно взялись до роботи і до першої річниці визволення Львова від фашистської окупації експозиція відділу історії первісного суспільства і Київської Русі була готова. Карти, діаграми та інші креслення до окремих тем нам виготовив по договору автор пластичної панорами міста Львова інженер Ян Вітвіцький. 23 липня 1945 р. музей урочисто відкрив двері для відвідувачів. З усіх львівських музеїв, ще закритих після війни, це була перша діюча експозиція. Газета «Вільна Україна» відмітила це досягнення, а мене дирекція преміювала відрізом тканини на штани. Володченко повернулась у Київ, а науковим співробітником відділу «Київська Русь» було призначено Стрепетову.

Період змін у складі колективу музею

У 1945–1946 рр. зі Львова масово виїжджали поляки по репатріації в Польщу. Багато їх реєструвалось у репатріаційній комісії, але їхати не спішили й продовжували ще деякий час жити у Львові і працювати на своїх посадах. Таких виявляла міліція й відбирала у них радянські документи. На їх квартири видавались ордери переважно демобілізованим учасникам війни і партійним керівникам, які також масово прибували у Львів зі своїми родинами і підселювались до польських родин у їх квартири. Багато з цих приїжджих з далеких глухих сіл не вміло пристосуватися до міського життя. Постійно можна було почути, що нові сусіди тримають у ванні свиню, на веранді першого поверху – корову чи коня. На балконі третього поверху одного з будинків на площі Ринок я бачив вівцю. В місті постійно траплялись вибухи газу через необережне з ним поводження. Бувало, що від цілих будинків, як, наприклад, по вулиці Ватутіна, залишались лише стіни, а під руїнами дому гинуло все його населення. Усе це для призвичаєних до міського комфорту поляків створювало нестерпні умови життя і вони спішили виїхати зі Львова. Першими з працівників Історичного музею виїхали Станьковський, Замлинський, Щенсьцикевич, Червінька, потім – Суровцув, Павлюк, а в 1946 р.– Бись, Лехната і Гайзіг, який через декілька років став професором Вроцлавського університету. В місті також відбувались великі зміни. Панораму Рацлавицької битви на двох залізничних платформах відправлено у Вроцлав. Пам'ятник королю Яну Собеському з центру міста вивезено у Ґданськ, пам'ятник драматургу О. Фредрові – у Вроцлав, інші польські пам'ятники (А. Голуховському*, К. Уєйському**, Ф. Смолці***) було переплавлено на метал, а статую Божої Матері з площі Міцкевича, найстаріший у Львові пам'ятник XVII ст. гетьману Яблоновському (стояв перед єзуїтським костьолом) та фігуру католицького святого Яна з Дуклі з площі перед Бернардинським костьолом побито на камінь і вивезено на смітник. Інженер Вітвіцький запропонував свою пластичну панораму міста Львова міській раді за 100 тисяч крб. По місту поширилась чутка, що Вітвіцький вже одержав гроші з міськради. Через декілька днів його знайшли на вулиці Вулецькій (тепер Сахарова) з розрубаною сокирою головою. Вдова покійного відмовилась від продажу панорами і вивезла її з собою у Вроцлав. Загадка вбивства Вітвіцького так ніколи й не була розкрита. Родині покійного з моргу вида-

* Ґолуховський Аґенор (старший) – граф, міністр внутрішніх справ 1859–1861 рр., намісник цісаря в Галичині у 1849–1859 рр. (перший намісник цісаря в Галичині слов'янського походження), 1866–1868 рр. та 1871–1875 рр. Державний міністр 1860 р.

** Корнель Уєйський – польський поет-романтик, публіцист, громадський діяч. Пам'ятник був демонтований 1946 р., а 1950 р. – перевезений до Польщі. Там спочатку був розміщений у Вілянівському парку (Варшава). 27 листопада 1956 р. пам'ятник перенесли до Щеціна. Проте його офіційне відкриття на новому місці відбулося 9 грудня 2006 р.

*** Францішек Ян Смолька – польський політик, правник, президент австрійської Державної ради (парламенту) у 1880-х рр. Пам'ятник Ф. Смольці стояв на площі П. Григоренка у Львові (колись площа Ф. Смольки) у 1913-1949 рр.

но щільно забиту труну з забороною її відкривати. Під час похорону дочка забитого помітила, що віко труни притиснуло пасмо людського волосся й вона відрізала його ножицями. Вітвіцький був темним шатеном, а волосся належало блондинові, ще й до того було покрите гнидами, що повністю виключало знаходження у труні тіла Вітвіцького, яке загинуло з моргу за нез'ясованих обставин.

На початку 1946 р. директор Куц одержав посаду викладача у Ніжинському педінституті і спішно виїхав зі Львова, навіть не вспівши передати Ходановичу музейної документації. З'ясувалось лише, що акт на скриню з орденами, що в одному екземплярі зберігався у директора, він десь загубив. Довелось уже у неприсутності Куца складати новий акт, а Кибальчич твердив, що не може дорахуватися декількох орденів, так само, як і декількох сервізів порцелянового посуду. Виконуючим обов'язки директора було призначено Ходановича, однак через деякий час нам прислали нового директора – Олександра Михайловича Савчука, викладача політекономії майже у всіх вузах Львова і у Вищій партійній школі. Під час блокади Ленінграда Савчук командував студентським ополченням і, як він нам сказав на першому ж засіданні вченої ради, мав звання генерала; тому йому нібито належалась персональна автомашина. У музеї директора рідко коли можна було побачити. Він постійно був на лекціях у вузах, а всі музейні господарські справи полагоджував за нього прийнятий ним на роботу завгосп Гришко. Під час своїх рідких візитів у музей він викликав до себе Гришка і інколи докоряв йому: «Товариш Гришко, куди ви дивитесь? У вас наукові співробітники нічого не роблять». Проте усі ми були такої думки, що Савчук – людина хороша, яка нікому у музеї кривди не зробила. Непоганою людиною був і Гришко, хоч його загальний рівень не відповідав навіть посаді завгоспа у музеї.

Генерала Бурмака Л. Берія забрав до себе у міністерство в Москву. З ним виїхала і його дочка Стрепетова, а у відділ Київської Русі було прийнято демобілізованого з армії кандидата мистецтвознавства Сергія Олександровича Судакова. Це була людина, яка декілька років відсиділа у сталінських таборах, добровільно зголосилась на фронт і повернулась з війни інвалідом другої групи. Ще до війни він захистив дисертацію про пам'ятники монументального мистецтва Середньої Азії, був знавцем мистецтва Сходу. По сумісництву викладав у Львівському університеті. Цей науковець-теоретик не був пристосований до музейної роботи. Відділ Київської Русі був мені підпорядкований і я мав обов'язок інколи заглядати на четвертий поверх музею. Одного разу я застав там групу солдатів на чолі з офіцером. Перед ними стояв Судаков і, як в університетській аудиторії, читав лекцію про норманську і антинорманську теорії походження Русі з докладним викладом концепцій окремих вчених. Солдати стояли на струнко, а на їх обличчях була написана безпросвітня нудьга.

Невдовзі з музею відійшла і М. Яросевич, яка відмовилась виїжджати у Польщу і перейшла на посаду викладача географії у польській середній школі. Натомість з Польщі приїхали репатріанти-українці – Петро Миколайович Марко (бувший власник приватного магазину у Перемишлі), Євген Яцкевич (викладач історії у польських гімназіях), Іван Михайлович Заєць (викладач історії у Перемиській гімназії), Ваврисевич (вчитель з Холмщини), а з Франції репатріювались колишній діяч КПЗУ Купранець та Кравець. Марко став працювати доглядачем у відділі історії первісного суспільства. Яцкевич був призначений науковим співробітником відділу історії феодалізму, куди зараховано також Івана Леонтовича Величка, бувшого наукового співробітника Київського історичного музею, та демобілізованого офіцера Василя Івановича Макаренка. Заєць одержав після Гайзіга нумізматичну колекцію у відділі фондів. Купранець став науковим співробітником відділу радянського періоду, до часу побудови якого у музеї існував тимчасовий відділ Великої Вітчизняної війни, завідуючим якого призначено демобілізованого офіцера Цапа, а науковим співробітником – бувшого білоруського партизана Тимоніна.

Ваврисевич у 1917 р. закінчив у Петрограді Археологічний інститут, і тому його призначено на допомогу мені науковим співробітником відділу історії первісного суспільства. Однак мені не вдавалось примусити його займатися археологією, і коли я попросив його розібрати змішану колекцію речей по епохах, він на другий день показав мені розкладені речі й з великим авторитетом твердив, що оця частина датується палеолітом (туди він включив й свердлені кам'яні сокири початку бронзової доби), ця – неолітом, ця – енеолітом і т.д. Коли ж я пояснив йому повне безглуздя принципів його розподілу, він похитав головою і сказав: «А ви, видно, в археології розбираєтесь». Більше ніяка сила не могла примусити його працювати над археологічним матеріалом. Він відкрив у собі хист драматурга і цілими днями писав п'єсу «Сталін у Жовтні». Часом він зачитував мені окремі частини свого твору. Зокрема зворушливою була сцена, у якій Ленін вже зібрався йти у Смольний, а Сталін клопочеться біля нього: «Шалик, шалик, Володимире Іллічу, забули. Так можна й застудитись». Скінчивши п'єсу, він віддав її у Львівську спілку письменників, а одержавши негативну рецензію, написав лист до Сталіна, який також мені зачитав: «Глибокошановний Иосифе Віссаріоновичу! Звертаюсь до Вас з проханням ознайомитись зі змістом моєї п'єси про Вас «Сталін у Жовтні». Члени Львівської спілки письменників, яка складається з самих українських націоналістів, ворожо поставились до мого твору і Вашої особи і не схвалюють моєї п'єси. Буду Вам

глибоко вдячний, якщо висловите Свою думку про мій твір. З глибокою пошаною до Вас Ваврисевич».

Після декількох місяців Савчук через велике завантаження викладацькою роботою змушений був залишити музей. На його місце було призначено Богодіста, а його заступником став Богдан Корнилович Дудикевич. Богодіст перед заняттям Львова радянськими військами у 1944 р. був призначений завідуючим львівським облвно, потім перейшов на викладацьку роботу у партшколу. Я випадково був присутній при тому, як Богодіст приймав кандмінімум по філософії від Дудикевича, потім ми чули, що він захистив кандидатську дисертацію. І лише через декілька років, коли Богодіст уже не працював у музеї, ми з газет довідались, що він не мав навіть вищої освіти. Його демаскувала чергова (казали, що дев'ята) його жінка, з якою він розпочав справу про розлучення. Стаття у газеті починалась з цитати з його дисертації: «Щательно аценивая фахты…».

Дудикевич походив з родини галицького священика, але уже у студентські роки вступив у члени КПЗУ, був арештований польською поліцією, знаходився у Луцькій тюрмі, суджений під час так званого Святоюрського процесу. В час війни евакуювався на Волгу і в 1946 р. саме повернувся у Львів.

У 1947 р. музей поповнився новими науковими співробітниками: з Києва переїхали у Львів З. Володченко, Г. Гербільський та М. Лещинська, а з Дніпропетровська по розподілу після закінчення університету було скеровано у Львів Надію Корнилівну Кривонос, яка стала науковим співробітником відділу історії первісного суспільства. Судаков відійшов з музею на викладацьку роботу в університет, працюючи по сумісництву також у Львівському відділі київського Інституту археології. Але коли з цього інституту приїхав на перевірку секретар парторганізації Валентин Миколайович Даниленко і довідався про минуле Судакова (його перебування у сталінських таборах), він наказав негайно Судакова звільнити. Той через деякий час переїхав у Кишинів, де знову був арештований і помер у тюрмі або в таборі. Володченко стала працювати у відділі Київської Русі і домоглася від дирекції автономії цього відділу; туди було також прийнято Євдокію Яблоновську, а потім Світлану Густавівну Вид. Гербільський був призначений завідуючим відділом історії феодалізму (через декілька місяців він перейшов в університет), а Лещинська одержала групу фондів зброї з підпорядкуванням Кибальчичу.

Невдовзі з Міністерства культури прийшов наказ про скорочення штатів і дирекція скоротила Ваврисевича. Обурений втратою посади у музеї, він пішов до директора і заявив: «Ви, товаришу директоре, не Богодіст, а Чорту Угодист. Я маю спеціальну освіту, а ви замість Кривонос, яка ще нічого не знає, скорочуєте мене». Через деякий час він одержав посаду лаборанта на кафедрі історії України Львівського університету. Тим часом його лист до Сталіна з канцелярії генсека був повернутий на перевірку органам КДБ у Львів, які швидко з'ясували, що Ваврисевич у 1939–1941 рр., будучи директором середньої школи у Володимирі-Волинському та під час німецької окупації на Холмщині, був активним націоналістичним діячем, за що його негайно було арештовано («А не галасуй!» – як кажуть галичани). Сам Богодіст також довго у музеї не затримався й перейшов на посаду викладача у Львівський педінститут.

Директором музею було призначено Дудикевича, а його заступником став Андрій Йосипович Пашук. Він закінчив юридичний факультет Львівського університету, якийсь час працював в адвокатській канцелярії. Це була людина освічена, проста і доступна у контактах з колективом, але трохи занадто гнучка і слухняна у відносинах з партійним керівництвом. Дудикевич був зрівноваженою, спокійною, доволі мовчазною, ввічливою людиною. На заяви йому про окремі господарські неполадки у музеї він найчастіше відмовчувався і дивився у вікно. Тому слово «вікно» стало у нас синонімом реакції директора на заяви про те, що протікає дах або треба зробити новий замок до вхідних дверей. Проте інколи директор проявляв ініціативу, намагався навести сякий-такий лад в окремих музейних приміщеннях, переповнених часто речами, що не мали музейної вартості. Дійсно, у сейфах музею поруч із цінними предметами зберігались якісь невідомо від чого ключі, котильйони з невідомих балів, металеві значки на оброжі невідомих собак. Але під час такого впорядкування на смітник потрапляли й «ідейно не витримані експонати» – металева вивіска якогось магазину, вся пробита кулями на барикаді під час польсько-українських боїв у Львові 1918–1919 рр., або ціла коробка відзнак і орденів Січових стрільців і УГА. Цю коробку, правда, не викинуто на смітник, а відправлено у Київ в якийсь спецфонд. За часів Дудикевича було також проведено перегляд музейної бібліотеки і частину книжок, зокрема надрукованих у Львові та на Заході в роки німецької окупації, було передано в облліт, де спеціальна машина перетворювала їх на січку.

Зусилля Дудикевича були спрямовані на побудову експозиції відділу радянського періоду. У справи інших відділів він назагал не втручався і сказав мені одного разу: «Пам'ятайте, що історія почалась у жовтні 1917 р. Все інше – це передісторія». У 1946 р., побувавши у бувшому василіянському монастирі у Пліснеську поблизу Підгірців, я ствердив існування там великої монастирської бібліотеки, в якій знаходились стародруки XVI і XVII ст. та ряд інших цінних книжок. На мою пропозицію перевезти цю безгосподарну бібліотеку у сусідній Підгорецький замок, на той час філіал Історичного музею, директор ніяк не зареагував. Книжки були

частково розтягнуті місцевими жителями, частково знищені. Нечисленні вже залишки бібліотеки потім взяв Львівський історичний архів, частину врятованих мною книжок я передав у Наукову бібліотеку Академії наук ім. Стефаника і у Музей книгодрукування – філіал Львівської картинної галереї. Не зареагував Дудикевич і на прохання якогось жителя м. Бучача, який просив заопікуватися бібліотекою Бучацького василіянського монастиря, з якої місцеві хлопці розтягали оригінальні грамоти польських королів XVI–XVII ст. Декілька куплених у хлопців по 1 крб. за екземпляр грамот Дудикевич повернув, сказавши, що це не наш профіль, і порадив звернутися у Наукову бібліотеку Академії наук. Але там директора на той час не було і приїжджому довелось везти ці «нікому не потрібні» грамоти назад.

У 1948 р. Історичний музей поповнився новими співробітниками. Так, у відділ радянського періоду було прийнято Федчишина і Михайла Юхимовича Марковського, у відділ історії феодалізму – Володимира Карловича Бандрівського. У відділі фондів, а потім у відділі історії періоду капіталізму стала працювати моя дружина Ірина Олександрівна. Бібліотекою завідувала Бела Юхимівна Сікорська. На посаду реставратора ще раніше переїхав з Підгірців Іллящук. Завгоспом музею став Бондаренко, бухгалтером – Галина Полянська, касиром – Надія Павлович, секретар–машиністкою – дружина Марковського Сара Наумівна.

У 1949 р. музеєві довелось відмовитись від Підгорецького замку, на ремонт якого Міністерство культури не виділяло грошей. Замок було передано Міністерству охорони здоров'я, яке відпустило на його ремонт 1 мільйон крб. і влаштувало в ньому туберкульозну лікарню. Головним лікарем, який керував ремонтом, було призначено Керницького, який прибув із Середньої Азії. Музеєві довелось спішно перевозити всі експонати у Львів. Цією справою керував в основному Яцкевич. Поспіх, з яким це робилося, приніс музеєві деякі втрати: у замку було забуто кольчугу і спис польського гусара XVII ст. Кольчугу потім підібрав шкільний музей в Одеську, спис – академік О.С. В'ялов зі своїми студентами; згодом він потрапив в експозицію замку в Олеську – філіал Львівської картинної галереї. Замок перебудовувався капітально. Великі зали ділились перегородками на лікарняні палати, так званий лицарський зал, на стіні якого знаходилась картина невідомого художника XVII ст. «Боярське посольство запрошує на московський престол королевича Владислава IV», також був перегороджений і перетворений у вестибюль та туалети. Коли ж ремонт було закінчено і спеціальна комісія почала перевірку витрат та рахунків, замок несподівано згорів нібито через неполадки в опалювальній системі. Головний лікар Керницький повернувся у Середню Азію.

У 1950 р. у Львові в бувшому приміщенні Музею етнографії і художньої промисловості було урочисто відкрито Музей В.І. Леніна. На мітинг, присвячений цій події, перед Оперним театром зійшлося багато народу, в тому числі й майже всі співробітники Історичного музею. Мітинг відкривав перший секретар Львівського обкому партії І.С. Грушецький. За звичаєм тих років, свою промову він читав із заздалегідь написаного кимсь із його помічників тексту. Нараз ми почули приблизно таке: «Відкриття у Львові Музею Володимира Ілліча Леніна – ще один доказ піклування комуністичної партії і… дивись на звороті». Після відкриття цього музею його директором було призначено Б.К. Дудикевича, а директором Історичного музею став А.И. Пашук. Ще ряд років Історичний музей не мав окремої парторганізації й по цій лінії підпорядковувався Музею Леніна.

Робота у фондах. Інвентаризація

Впорядковувати музейні фонди ми почали ще у 1945 р. Ця робота посилилась після відкриття основних розділів експозиції у відділах історії первісного суспільства, Київської Русі, періоду феодалізму та Великої Вітчизняної війни. Фонди відділу історії первісного суспільства мені довелось будувати наново. В одержаному у будинку № 4 приміщенні я нагромадив з цілого музею шафи і стелажі, понумерував їх латинськими цифрами, полиці на них – літерами алфавіту, а коробки з матеріалами на полицях – арабськими цифрами. Спочатку великою перешкодою у правильному розміщенні матеріалів була відсутність каталогів, але згодом мені вдалося відшукати по різних музейних кутках частину польських, а також радянських (з 1940 р.) інвентарних книг, а у відділі археології Академії наук я випросив у М.Ю. Смішка картковий каталог бувшого Музею НТШ, хоч і далеко не повний. Треба було також постійно заглядати до археологічної літератури для уточнення предметів, що походили зі старих розкопок або опублікованих колекцій. Велику допомогу у цій роботі мені постійно [на]давав М. Смішко. Іншими фондами музею займався поділений на групи відділ фондів під керівництвом Кибальчича.

Десь у 1947 р. з Міністерства культури у Києві прийшов наказ провести нову повну інвентаризацію музейних матеріалів. Нам видали нові інвентарні книги та картки і весь музей переключився (за винятком часу, що йшов на обслуговування експозиції) на роботу по інвентаризації. Працювати доводилось спішно, бо міністерство дало нам короткі строки для завершення цієї роботи і постійно присилало на її перевірку своїх працівників і директорів окремих київських музеїв, як, наприклад, директора київського Музею Т. Шевченка Мацапуру. Найчастіше ж нас перевіряв начальник управління музеїв міністерства Юрій

Володимирович Лісневський. Він не задовільнявся перевіркою стану інвентаризації та вказівками по прискоренню цієї роботи, але звичайно уважно переглядав усю експозицію музею. Лісневський, як і всі тодішні міністерські та партійні керівники, розглядав музейну експозицію як наочний посібник до підручника історії СРСР. Тому він постійно мав до мене претензії за те, що експозиція побудована на місцевому матеріалі і не включає археологічних культур Подніпров'я, степових скіфів та інших матеріалів, відсутніх у західному регіоні України. Всі мої пояснення, що ми показуємо на місцевому матеріалі розвиток суспільно-історичних явищ, тим самим підтверджуючи загальні марксистські положення про закономірності історичного розвитку людського суспільства на різних територіях, не мали ніяких наслідків. Лісневський звинуватив мене у націоналізмі і негайно відрядив у Київ та Харків для здобуття там експонатів по темі «Скіфи», які ніколи не проживали на території Прикарпаття і Поділля. Не подобалась Лісневському і моя тематична виставка «Стародавній Схід, Єгипет, Греція, Рим». «Вас можна звинуватити у низькопоклонстві перед давніми рабовласницькими державами», – сказав він. Потім з його ж наказу мені довелось з'їздити у Москву для здобуття там експонатів по відсутній у відділі історії періоду феодалізму темі «Вітчизняна війна 1812 року», а також для одержання петроградських і московських листівок періоду Жовтневої революції. При цій нагоді я познайомився з директором Музею революції Петровським.

Проте у Лісневського були хороші відносини з Львівським історичним музеєм і з окремими його співробітниками, в тому числі й зі мною. Він інколи збирав у Львові кущові наради музейних працівників західного регіону України. На одну із таких нарад прибув і директор Острозького краєзнавчого музею Владислав Иосифович Новицький. Уродженець м. Острога, він до революції закінчив там гімназію, а потім у Петербурзі – Політехнічний і Археологічний інститути. Це була дуже ерудована людина, яка володіла основними європейськими мовами, а також давньогрецькою, латинською і давньоєврейською мовами, але мала твердий характер і була глибоко переконана у правоті своїх політичних поглядів. Будучи директором Музею князів Острозьких в Острозі, він у 1921 р. відмовився здати музей польській адміністрації, заявляючи в листі до повітового староства, що окупантам музей не віддасть, а польського громадянства не прийме. Музей, однак, перейшов у відання польської адміністрації, а Новицький став безробітним. Призначений знову директором радянською владою, він на свій лад перебудував експозицію, що починалась із мощів св. Юліанії, княжни Острозької, а закінчувалась портретом царя Миколи II. Ніяких інших змін в експозицію музею вносити не хотів, а експонати, що йому присилали з обласного чи районного відділів культури, ховав по кутках.

Одного разу музей відвідав відомий учасник партизанської боротьби на Рівненщині В. А. Бегма. Новицький показував йому музей, не цікавлячись тим, кого він супроводжує. Бегма в якомусь куточку побачив своє погруддя і спитав Новицького:

– Хто це такий?

– Якийсь Бегма, партизан,– відповів Новицький,– бандит, мабуть; усі вони бандити.

За ряд антирадянських висловлювань Новицького було заарештовано, але знайомий з ним ще з Острозької гімназії Д. З. Мануїльський* допоміг йому, і він був звільнений.

У Корніяктівському залі Історичного музею Лісневський зібрав представників західних музеїв і опитував їх про хід інвентаризації та побудови експозицій. Дійшла черга й до Новицького, який сказав, що матеріали музею у нього заінвентаризовані, а експозиція побудована. Лісневський оскаржив його у небажанні створити радянський музей і у відсутності в експозиції навіть таких важливих тем, як колективізація, що саме розгорталась на Волині. «Я не можу у музеї показувати колективізацію, бо ще не знаю, чим закінчиться цей експеримент»,– сказав Новицький. У недовгому часі після цього Новицького було переведено на пенсію.

Пашукові вдалось здобути для музею будинок № 24 по площі Ринок, а потім і нижній та верхній поверхи будинку № 5, завдяки чому експозицію четвертого поверху Чорної кам'яниці можна було сполучити з верхнім поверхом будинку № 6. Зате музеєві довелось здати бувші приміщення Ставропігійського інституту по вулиці Бляхарській, № 11. На першому поверсі будинку № 5 було влаштовано реставраційну майстерню, де працював Іллящук, фотолабораторію, у якій став працювати один із кращих фотографів Львова Юліан Дорош, та фондосховище.

Освоєння всіх цих приміщень, перенесення меблів та експонатів і побудова нових розділів експозиції проводилась силами колективу музею і забирала у співробітників багато часу. Але й робота по інвентаризації продовжувалась. До неї було залучено всіх наукових і частину науково-допоміжних (зав. бібліотекою) співробітників, незалежно від рівня їх загального розвитку і спеціальних знань. Тому й траплялись такі записи в інвентарних книгах: «Скриня в стилі вампір», «Арбалет, інструктований перламутром». А одна співробітниця, описуючи глиняну фігурку бика трипільської культури, вирішила, що має діло з фігуркою верблюда, лише ніяк не могла собі пригадати, чи верблюд має роги.

* Мануїльський Дмитро Захарович – український радянський комуністичний партійний діяч, секретар виконкому Комінтерну, академік АН УРСР з 1945. Міністр закордонних справ УРСР (1944–1953).

Не краще представлялась справа й в експозиційних відділах. Якось Величко після побудови одного з перших варіантів експозиції відділу історії періоду феодалізму у будинку № 6 сказав, що тепер слід чекати обговорення вченою радою цієї роботи, на якому кожний буде висловлювати свої критичні зауваження, а він цього дуже не любить. Величко у колективі прославився тим, що на кожному обговоренні експозицій інших відділів виступав з критикою роботи товаришів найактивніше за всіх. Тому я йому сказав, що його точка зору нагадує готтентотську мораль: якщо я у когось вкрав корову, це – справедливий вчинок, якщо ж у мене хтось вкрав корову, це – вчинок ганебний. Величко заявив, що ніяких готтентотів в історії не було, а були гугеноти. Потім подумав і сказав, що вони називались готами. Я звернув його увагу на його безграмотність, наслідком чого були періодичні скарги на мене в усі інстанції аж до часу мого відходу з музею. Дехто з музейних співробітників у цій справі активно підтримував Величка.

Будинок № 24 по площі Ринок було призначено під відділ радянського періоду. Експозицію цього відділу на першому поверсі будували під керівництвом Пашука представники майже всіх відділів музею, в тому числі й відділу історії первісного суспільства, Величко і Макаренко від відділу феодалізму, завгосп (на той час Бондаренко вже відійшов з музею, а на його місці став працювати репатріант з Франції Кравець) та працівники відділу радянського періоду. Біля стіни залу стояло погруддя В. І. Леніна, над яким треба було повісити якийсь килим. Пашук вліз на драбину над бюстом, а коли ми йому запропонували потримати драбину, він розповів анекдот (у нього у любому випадку завжди був у запасі анекдот) про царя Миколу II, який, коли йому хотіли підтримати драбину, нібито сказав: «Що ви, я ж – самодержець». Через деякий час декого з музейних співробітників викликали органи КДБ як свідків по питанню доносу на Пашука, який нібито сів на погруддя Леніна і кричав, що він тепер самодержець.

Не краще представлялись відносини й всередині колективу. Володченко і Лещинська підняли війну проти Сікорської і посередньо проти директора, який симпатизував Сікорській. У цю боротьбу на один або другий бік була втягнута частина колективу, зокрема подружжя Марковських. Ніякими способами ці сварки не вдавалось припинити, а з Історичного музею постійно йшли скарги у міністерство, райком і обком партії. Я на той час був головою місцевкому профспілки і обидві сторони різними способами намагались взяти мене під свій вплив. Почались перевірки скарг, різні комісії…

Бажаючи знайти якийсь компроміс, я у нашу стінгазету написав статтю, зміст якої зводився до того, що всі ми працюємо в одному напрямку для добра музею і, таким чином, єдність у наших діях є, натомість немає згоди, і її відсутність можна подолати при наявності доброї волі. Однак парторганізація оцінила мою статтю як дворушницьку і троцькістську, пообіцявши зробити з цього відповідні висновки.

Здається, у 1951 р. приїхав до Львова Д. З. Мануїльський. Він кинув клич: «Основний удар по українських буржуазних націоналістах». В Оперному театрі відбулись збори львівської інтелігенції, на яких в обов'язковому порядку повинні були бути присутні й всі музейні наукові співробітники. Мануїльський у довгій доповіді різко критикував ряд львівських вчених і діячів культури, в основному професорів І. П. Крип'якевича і М. Ґембаровича (мистецтвознавця, на той час співробітника Музею етнографії) і поета Петра Карманського. У відповідях Крип'якевич пояснював, що видана у Львові під час німецької окупації його книжка «Мала історія України» вийшла без його згоди, Ґембарович сказав, що це не його вина, що написану ним наукову роботу не друкують, а Карманський розповів, що працює над перекладом на українську мову «Божественної комедії» А. Данте і додав приблизно таке: «Не розумію чому ви мене критикуєте? Краще критикуйте того клерикала Свєнціцького, який все життя був зв'язаний з Шептицьким». Директор Музею українського мистецтва професор Іларіон Семенович Свєнціцький був присутній на зборах, але навіть не поворухнувся і нічим не зареагував на виступ Карманського.

Збори закінчились, але клич Мануїльського залишився і по всіх установах розпочався пошук націоналістів. Парторганізація Музею Леніна визначила на цю роль в Історичному музеї Кибальчича і Яцкевича. Кибальчич через свій нервовий характер давно уже був у поганих відносинах з Пашуком, а Дудикевич знав, що Яцкевич є автором пліток про нього і дозволяє собі різні критичні висловлювання про радянську дійсність. І ось у музеї відбулись відкриті партзбори, на які секретар парторганізації Музею Леніна Марія Яківна Стрілець привела усіх членів своєї організації – Дудикевича, заступника директора по господарській частині, бувшого чекіста періоду Дзержинського Миколу Павловича Вовченка, наукових співробітників Шемета і Мінова. Від Історичного музею на зборах були присутні члени партії Ходанович і Пашук (Дудикевича, якому не зараховано його стаж підпільної роботи у КПЗУ, і Пашука було попередньо прийнято у партію в Історичному музеї). Стрілець зробила доповідь про незадовільний стан ідеологічної роботи і загальний клімат в Історичному музеї, що пояснювала присутністю у колективі українських націоналістів – Кибальчича і Яцкевича. Ця промова гаряче була підтримана Володченко і Лещинською. Виступали також Дудикевич, Шемет і Мінов, який між іншим сказав про мене, що я не надаюся на голову місцевкому. Гострій критиці була

піддана побудована у музеї експозиція магнатського побуту у королівських покоях будинку № 6, що, на думку виступаючих, свідчила про захоплення колективу буржуазною тематикою і нехтування тематикою трудящих мас. Основна атака була спрямована проти Кибальчича.

Йому закидалось і його походження (син священика), і співпраця з окупантами (його посада заступника директора заповідника Києво-Печерської лаври під час окупації), і виїзд з Києва у 1944 р., і знайомство з митрополитом Шептицьким. Проти нього було використано навіть те, що він розробляв наукову тему «Ленін у Львові» на підставі якихсь розповідей старожилів міста, які нібито до Першої світової війни зустрічались з Леніним у Львові. Особливо це хвилювало Лещинську: «Як сміла така людина своїми брудними руками торкатись священної пам'яті великого Леніна?!» Яцкевич за свої насмішки над радянським ладом одержав значно меншу порцію критики. Збори закінчились предложениям Стрілець виключити з колективу Кибальчича і Яцкевича. Вона поставила свій внесок на голосування: «Хто проти?» Проти голосував один Ходанович, свідомо порушуючи цим партійну дисципліну. Збори затягнулись до пізньої ночі і на всіх (крім організаторів) зробили важке враження. Люди розходились у дуже пригніченому настрої, думаючи про те, що стали свідками несправедливості і грубого насильства. Через деякий час Кибальчич і Яцкевич змушені були відійти з музею – перший на посаду викладача української мови і літератури у середній школі, другий після недовгого періоду безробіття був прийнятий науковим співробітником в Інститут суспільних наук АН УРСР, що саме тоді був створений у Львові. А з мене було знято обов'язки голови місцевкому.

У 1951–1952 роках особовий склад музею значно змінився. В 1951 р. після операції виразки шлунка помер Ходанович, а обов'язки вченого секретаря музею короткий час виконував Околот. У відділі радянського періоду за рекомендацією львівського міськкому партії став працювати Всеволод Минич Мінін-Колбасин – людина з низьким рівнем особистої культури і фахових знань, але нібито з великими заслугами перед революцією (за його словами, в період громадянської війни він очолював комсомольські організації на території Чернігівщини). Мінін-Колбасин завжди підкреслював, що він присланий у музей партійними органами для наведення порядку в цій установі. Пашук у 1952 р. відійшов з музею на посаду голови Ленінського райвиконкому міста Львова і перед остаточним переходом на нову роботу цілими днями у музеї не показувався. Для полагодження дрібніших справ він поклав на мене обов'язки вченого секретаря по сумісництву після відходу з музею Околота.

До цього періоду відноситься боротьба, яку музей звів за врятування залишків міської кріпосної стіни XIV ст. на проспекті Свободи між будинками Єзуїтського монастиря і Палацом піонерів. Тут після розібрання решток знищеного війною австрійського будинку «Ізби скарбової» було відслонено фрагмент старих міських укріплень з готичною аркою в'їзних воріт. Міські архітектори мали намір розібрати цю стіну, аби вона не псувала вигляду сусіднього нового будинку. Про це мені сигналізував новий співробітник відділу історії феодалізму Степан Білецький, і я розпочав боротьбу за врятування цього об'єкта. Пашук підтримав нашу ініціативу, і після багатьох телефонних дзвінків та відповідних доповідних записок у різні інстанції міста залишки міської кріпосної стіни вирішено залишити у первісному стані.

У 1951 р. працівники музею активно включились у роботу Львівського екскурсійного бюро. Цю працю розпочав Ваврик, який часто водив екскурсії по місту, включився в неї Пашук, а потім і я з дружиною Іриною Олександрівною. Найбільшу кількість екскурсій, мабуть, проводив Пашук. Щоденно йому дзвонив з бюро організатор екскурсій Гоц і з сильним єврейським акцентом звичайно говорив одне й те ж: «Говорить Гоц. Передаю по буквах: Григорій, Ольга, Цыпленок. Я попрошу ваш директор Пащук». Коли мені доводилося приймати телефон, я завжди йому пояснював: «Наш директор не Пащук, а Пашук. Він без хвостика». Але на другий день все повторювалося знову. Секретар-машиністка Сара Наумівна обіцяла, що ще кілька розмов з Гоцом і вона стане антисеміткою. Такі ж проблеми з Гоцом мала і Ярослава Михайлівна Салик, яка згодом змінила Сару Наумівну на посаді секретар-машиністки. Для нас з жінкою робота екскурсоводами була певною фінансовою допомогою у нашому матеріально нелегкому житті. Я навіть погодився працювати екскурсоводом по сумісництву на повну ставку і щоденно, відбувши 8 годин праці у музеї (перерви на обід у нас не було), о годині 5–й ввечері зголошувався в екскурсійне бюро і до години 9–10-ї встигав провести три піші екскурсії по місту. Щойно тоді приходив на обід додому. Однак через місяць, одержавши свою місячну зарплату (500 крб.), я був настільки виснажений, що змушений був відмовитись від цієї роботи і виконувати її лише у вихідні дні.

Врешті Пашук відійшов з музею, а на посаду директора було призначено працівника Львівського обкому партії Юрія Григоровича Гошка з дуже широкими повноваженнями, включаючи звільнення значної кількості співробітників для втихомирення сварок у колективі.

Рівночасно Львівський університет скерував на роботу у музей випускників історичного факультету – Наталію Олексіївну Королькову, Анатолія Адамовича Шуляківського, Зою Григорівну Чуприну і Євгенію Іванівну Гіпську.

У відділі радянського періоду став працювати Віталій Юхимович Світильник, який згодом очолив

масовий відділ, а у відділі історії феодалізму – Іван Іванович Наливайко (потім вчений секретар), завідуючим відділом фондів було призначено Олександра Олександровича Жеребка – учасника війни, людину, далеку від музейної, а тим більше фондової роботи; у цьому ж відділі став працювати Іван Олександрович Дуркот, який впорядковував групу сфрагістичних матеріалів.

Завідуючим відділом історії феодалізму став бувший доцент Львівського університету, кандидат історичних наук Назаренко, якого директор незабаром зняв з роботи за постійне перебування у нетверезому стані, завідуючим відділом радянського періоду – бувший майор прикордонних військ Полкунов, який також не міг обійтися без алкоголю. Раніше він працював лектором обкому партії і постійно виїздив з лекціями у райони області. Під час однієї такої поїздки він прибув у Броди години за дві до початку лекції і, влаштувавшись у готелі, заглянув у якусь чайну, з якої вийшов вночі і ліг на лавку у сквері напроти готелю. Прокинувся він уранці, маючи на собі лише галстук і труси. Сховавшись у свою кімнату у готелі, він дочекався години проїзду автобуса, загорнувся у готельне одіяло і прожогом кинувся до автобуса. Однак дежурна на прохідній добре пильнувала державне майно і стягнула з нього одіяло. Довелось вертатись у Львів без одягу і партквитка. Після цієї пригоди лекторське бюро обкому здало його у музей, де йому, як бувшому працівникові обкому, дано посаду завідуючого відділом. Але Полкунову не раз доводилось у хвилини спраги випрошувати у товаришів необхідний для рівноваги духу карбованець. У вестибюлі будинку № 6 можна було побачити таку картину: перед Величком на колінах стоїть Полкунов, цілує йому руку і просить дати карбованець.

Бухгалтером музею якийсь час працював Андрій Мельник, після нього – Сороневич, який одного разу на загальних зборах колективу з обуренням заявив: «Дехто з наукових співробітників думає, що не вони для бухгалтерії, а бухгалтерія для них». Згодом цю посаду зайняла Ніна Михайлівна Литвинова.

Фотографом музею був Володимир Федорович Ольхом'як, художником – Сергій Миколайович Борейко, завгоспом після Кравця став Зегер.

На посаду заступника директора по науковій роботі з обкому партії було прислано Марію Іванівну Шинкаренко, яка не справилась зі своєю роботою завідуючої бібліотекою Ленінського райкому партії м. Львова. Шинкаренко закінчила філологічний факультет Дніпропетровського університету, однак ні по-українськи, ні по-російськи грамотно писати не могла («асновы марксизму-ленінізму»). З музеєм вона раніше ніколи нічого не мала спільного, а її рідкісні перевірки окремих відділів зводились до пліток і розмов на побутові теми. Під час одної такої перевірки відділу радянського періоду потай від неї записано всю її розмову на магнітофон, а потім дали їй прослухати цей запис. Шинкаренко обурилась і сказала, що ніколи вже у цей відділ не зайде. Однак, будучи заступником директора по науковій роботі, Шинкаренко інколи була змушена керувати засіданнями вченої ради, на яких звичайно оскаржувала науковий колектив у незнанні марксизму-ленінізму: «Ось ви записали в експозиційному плані цитату з праці якогось Мародія (йшлося про відомого радянського історика В. Мавродіна). А ми не будемо орієнтуватися на товариша Мародія, лише на твори класиків марксизму-ленінізму. Якщо ви їх не знаєте, гріш вам ціна!» Врешті Гіпська не витримала і у гострому виступі нагадала Шинкаренко, що всі наукові співробітники мають вищу радянську освіту, марксистську філософію вивчали в університеті, мають відповідні оцінки з цього предмета в атестатах і знають марксизм не гірше від Шинкаренко.

У різний час з різних причин наказами нового директора були зняті з роботи Володченко, Лещинська, Мінін-Колбасин, Петрова, Марковський і ще дехто з музейних співробітників, в тому числі й Величко, який докучив директорові своїми постійними скаргами і доносами на музей, дирекцію і окремих працівників. Відходячи з музею, Величко заявив, що він повіситься через почуття несправедливості по відношенню до нього. Через два дні директор, йдучи по проспекту Шевченка, побачив, що по вулиці біжить якийсь, мабуть, ненормальний, зовсім голий чоловік, якого люди намагались безуспішно затримати. Директорові видалось, що це – Величко. Ця сцена зробила на нього таке враження, що, повернувшись у музей, він відмінив свій наказ про звільнення Величка і сказав повідомити його про це. Дехто зі співробітників залишив працю у музеї за власним бажанням. Так, Білецький і Купранець (він оженився з Кривонос) перейшли в Інститут суспільних наук АН УРСР, відійшли Цап, Тимонін, Вид, Салик. Помер Бандрівський. Нестерпні відносини, що склались у відділі історії первісного суспільства між Кривонос і мною (мені доводилось постійно виправдовуватися перед партійними органами з приводу моїх необережних висловлювань про нерентабельність колгоспів у Карпатах, про політику радянського уряду по відношенню до Угорщини і т.д.), врешті примусили дирекцію перевести Кривонос у відділ періоду феодалізму, а у відділі історії первісного суспільства стала працювати Людмила Кремпе.

Десь наприкінці 1952 р. Лісневський дав наказ прислати у Міністерство культури тексти лекцій екскурсоводів по всіх діючих експозиціях музею. Для мене це не було ніякою складністю: так звана методичка у мене була, я дав її передрукувати секретар-машиністці Каті Шевченко, вивірив після передруку, підписав і здав Шинкаренко. Відділ історії періоду феодалізму засів до написання тексту

на підставі підручника історії, а Полкунов у відділі радянського періоду взявся переписувати сторінку за сторінкою «Короткий курс історії партії». Коли ця робота була закінчена, передрукована, підписана завідуючими відділами, Шинкаренко і Гошком, її було відправлено у міністерство і всі у музеї тішились, що позбулись чергового термінового навантаження. Але пройшло місяць чи два часу і з Києва подзвонив директорові Лісневський, висловлюючи великі претензії до присланих текстів: «Що ви там розповідаєте глядачам у відділі радянського періоду?! Вас судити треба і всіх зняти з роботи!» Виявилось, що друкарка, переписуючи тексти, наробила ряд помилок, а ні Полкунов, ні Шинкаренко, ні директор, підписуючи тексти, їх не вичитали. Так, один з розділів цієї методички, згідно з «Коротким курсом», повинен був мати заголовок «Період Столипінської реакції», а машиністка надрукувала «Період Сталінської реакції»; у розділі про громадянську війну в тексті було сказано, що на Москву розпочався наступ «білогвардійських банд під проводом Молотова» (замість Мамонтова), а у розділі про початок Великої Вітчизняної війни друкарка пропустила цілу сторінку, завдяки чому текст читався так: «У відповідь на заклик вождя радянського народу Й. В. Сталіна розпочався всенародний (далі була пропущена сторінка) наступ фашистської армії на Москву». Наслідки цього були невеселі: директор одержав догану по партійній лінії, з Жеребка було знято обов'язки секретаря партійної організації, а Шинкаренко взагалі звільнено з роботи. Одна друкарка залишилась без догани.

Через деякий час на посаду заступника директора по науковій роботі з Чернівець переїхав Микола Іванович Литвиненко – людина здібна, розумна і справжній спеціаліст по музейній роботі, хоч за своїм характером особа доволі неорганізована. Будучи заочним аспірантом Чернівецького університету, він так і не написав дисертації, а багато музейних мероприємств, які він розпочинав з ентузіазмом, не міг допровадити до завершення. Вченим секретарем став також випускник Чернівецького університету, учасник війни Василь Авксентович Демчук. З появою в Історичному музеї Литвиненка музейна робота пожвавилась і в історії музею розпочалась нова епоха.

Нові кадри, нові завдання

Л. Кремпе не довго працювала у музеї і після її відходу знову виникло питання про заміщення посади наукового співробітника у відділі історії первісного суспільства.

Якось зголосилась у справі роботи у музеї чорнява дівчина – Ольга Іванівна Горошко зі Щирця на Львівщині. Директор викликав мене, ми запропонували їй цю посаду і домовились, що у найближчому часі вона приступить до роботи. Однак час минав, Горошко не показувалась, і коли до директора зайшов хлопець із Тернопільщини Володимир Петрович Савич, Гошко запропонував мені його кандидатуру. Савич був учасником війни, кінчав Львівський педінститут, але до диплома не був допущений через те, що одержані в час окупації атестати зрілості вважалися недійсними. Йому, отже, слід було здобути новий атестат зрілості у вечірній середній школі, а потім і диплом у педінституті. Таким чином, існували формальні перешкоди до зарахування його на посаду наукового співробітника, але директор погодився не звертати на них уваги і залишив цю справу на мій розсуд. Я дав свою згоду і Савич був прийнятий на місце, обіцяне О. Горошко, яка через деякий час також стала працювати у музеї, одержавши посаду у відділі фондів, а через два роки вийшла заміж за Савича.

У відділ радянського періоду було прийнято випускницю педінституту в Уфі Галину Маріянівну Шимонович; завідуючим цього відділу став Шуляківський, завгоспом музею – Рудий. Саме у цей час з подвір'я будинку № 6 пропало декілька середньовічних бронзових і залізних гармат. Підозріння падало на Рудого, бо винести з музею гармати і погрузити їх на якийсь транспорт могла лише особа, що мала доступ до приміщення музею і ключі від вхідних дверей. Однак свідків злочину не було, а формально за експонати відповідав завідуючий відділом фондів Жеребко, проти якого директор розпочав справу за недбале відношення до своїх обов'язків. На захист Жеребка стали райком і міськком партії. На бюро міськкому нова секретар парторганізації музею Шимонович відстоювала інтереси музею і одержала підтримку члена бюро ректора Львівського університету Є. К. Лазаренка. Але секретар міськкому з обуренням сказав: «Ви хочете судити комуніста за кілька кусків старого заліза?!» – і справу проти Жеребка було припинено. Гошко все-таки зняв Жеребка з посади головного охоронця, а на його місце призначив І. М. Заєця.

З Ужгородського краєзнавчого музею перейшов на посаду завідуючого відділом періоду феодалізму Історичного музею Костянтин Васильович Бернякович, а завідуючою відділом періоду капіталізму, що нарешті почав формуватися у музеї, було призначено Галину Федосіївну Недашківську.

У березні 1953 р. помер Сталін. Крім траурних зборів, музей вирішив відмітити його пам'ять присвяченою йому виставкою, побудову якої було доручено мені. Музейні майстерні спішно готували фотографії з життя і діяльності Сталіна, етикетаж, цитати з його творів, екземпляри публікацій його праць. Через три дні виставка була змонтована, але Львівський обком партії, який, очевидно, знав більше, ніж ми, про напрямок майбутньої політики у країні, не дозволив її відкрити. Ще через рік голова Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилов оголосив амністію для ув'язнених, яка охопила лише кримінальні елементи і не торкнулась політв'язнів. Львів

наповнився випущеними на волю злочинцями. Крадіжки, пограбування і вбивства вдень і вночі на вулицях міста стали звичайним явищем. Саме у цей час, влітку 1954 р., після робочого дня Савич замкнув експозицію у будинку № 4 і пішов у будинок № 6 пограти в шахи з Литвиненком; я в той час був на археологічних розкопках у Звенигороді під Львовом. Закінчивши гру, Савич пішов взяти свої речі у будинок № 4 і відкрив своїм ключем вхідні двері (ніяких чергових у вестибюлях музею в той час ще не було). Назустріч йому із вестибюля кинувся незнайомий чоловік, який намагався прорватися на вулицю. Савич його відштовхнув, замкнув вхідні двері й покликав з будинку № 6 Литвиненка і ще декількох чоловіків. Незнайомого затримано і викликано міліцію, а під час огляду вестибюля на підлозі порожнечі, утвореної прямокутником сходової клітки, виявлено другого, непритомного чоловіка, який впав через осклений дах будинку над сходами. Обидва намагалися через цей дах проникнути у музей, але один з них зірвався й впав з висоти п'ятого поверху на кам'яну долівку. Єдиним експонатом, що міг привабити цих злочинців, була гальванокопія золотих речей Михалківських скарбів з поясненням, що це муляж золотого скарбу VII ст. до н.е. вагою близько 7,5 кг. Вони не зрозуміли слова «муляж» і заплатили за це – один, мабуть, життям, другий новим строком у таборах.

Під постійним тиском з боку Міністерства культури і Львівського обкому партії, які домагались перевести відділ радянського періоду у найкращі зали музею, дирекції довелось докорінно змінити розпланування музейних експозицій. Відділ радянського періоду було переведено у королівські покої будинку № 6, будинок № 24 віддано під відділи історії первісного суспільства, Київської Русі та феодалізму, у будинку № 4 розміщено експозицію відділу періоду капіталізму, яку через верхній поверх будинку № 5 сполучено з залами відділу радянського періоду. Це була величезна робота, яку виконували музейні співробітники на протязі доволі довгого часу. Жителі навколишніх будинків і люди, які проходили через площу Ринок, згодом призвичаїлись до того, що з одного кінця площі у другий музейні працівники, як мурашки, тягнуть шафи, вітрини, несуть горщики, мечі, шаблі та інші експонати.

Найтруднішою справою було перевезення археологічних фондів, для яких відведено піддашшя на п'ятому поверсі будинку № 24. Для цього наверху сходової клітки було встановлено блок, за допомогою якого шафи, стелажі і скрині шнурами витягались наверх. Савич і я внизу обв'язували шафи і скрині, інші працівники тягнули їх наверх. Одна зі скринь, заповнених кам'яними виробами, вже підтягнута на самий верх, раптом зірвалась і впала вниз, сиплючи кременем як градом. Ми з Савичем ледве встигли відскочити вбік. Потім те саме сталося з оскленою шафою, яка своїми відламками і фрагментами скла засипала всю підлогу вестибюля.

Врешті перенесення господарських і наукових матеріалів було закінчено і ми приступили до впорядкування цього хаосу і побудови експозиції. Під експозицію відділу історії первісного суспільства було відведено зал першого поверху, другий поверх було призначено на експозицію Київської Русі, на двох наступних розмістилася експозиція відділу періоду феодалізму. На другому поверсі кімнату від вулиці ми відвели під робоче приміщення, в якому працювали співробітники обох відділів – Бернякович і Величко, Шимонович, яка на той час вийшла заміж за скульптора Василя Власова і була переведена з відділу радянського періоду у сектор Київської Русі, та ми з Савичем. Доглядачами залів працювали – у відділі історії первісного суспільства бувший член КПЗУ Крупський, у відділі періоду феодалізму і Київської Русі – Теодозія Стояновська, Піваковська і Тарнавський, також бувший діяч КПЗУ. У кімнаті від подвір'я на третьому поверсі ми влаштували лабораторію для консервації і реставрації археологічних матеріалів.

Інші відділи музею згодом також завершили побудову своїх експозицій. Зокрема багато довелось попрацювати над темою «Культура» у відділі періоду капіталізму переведеній у цей відділ Ірині Олександрівні, яка зібрала великий матеріал про діяльність громадських організацій, просвітницькі організації в Галичині, письменників, художників, театри. Вдалося здобути й особисті речі окремих культурних діячів, в тому числі Соломії Крушельницької і Марії Заньковецької. Цей розділ експозиції одержав загальне схвалення вченої ради, зокрема Литвиненка. У відділі фондів Ірина Олександрівна відала групою «Картини і графіка».

Розширення музейних експозицій створило дефіцит вільних приміщень для фондосховищ. Директор скористався передачею музею будинку костьолу бернардинів і наказав перенести туди фонди картин. Це велике, але вологе і заражене шашелем приміщення ніяк не відповідало вимогам фондосховища картин. До того ж якісь злодії двічі проникали через дах будинку, проходили по вузесенькому карнизу під склепінням до органа і крали його свинцеві деталі. Врешті при підтримці котрогось інспектора Міністерства культури у будинку № 6 вдалось знайти приміщення для фонду картин і вони знову були перенесені з костьолу у музей. Згодом охоронцем цього фонду було призначено Шуляківського.

За післявоєнні роки Історичний музей пройшов через періоди впорядкування своїх приміщень і безладно розкиданих в них експонатів, інвентаризацію всіх музейних фондів, побудову експозиції, що охоплювала всю історію західної частини України від кам'яної доби по сьогоднішній день. Колектив наукових співробітників розпочав

регулярне обслуговування відвідувачів, перш за все екскурсій школярів, студентів, військовослужбовців, працівників різних львівських установ, заводів та туристів. Слід підкреслити, що екскурсій бувало багато і встановлені Литвиненком місячні норми спроваджування екскурсій одним співробітником постійно перевиконувались. Лише мені доводилось (незважаючи на знижену для завідуючих відділами норму) опроваджувати їх до 110–120 на рік.

Задум Литвиненка про створення на базі всіх відділів масового відділу на чолі зі Світильником не вдалось реалізувати. Згідно з цим планом, виділені з кожного відділу працівники повинні були вести оглядові екскурсії по всьому музею. Але окремі співробітники для підготовки до цієї роботи і вивчення експозицій інших відділів відволікались від основної роботи на своїх робочих місцях і не справлялись з подвійним навантаженням. Зокрема це було відчутно у такому відділі, як історія первісного суспільства, де працювали лише два наукові співробітники (Савич і я). Працівники у малочисленних за особовим складом відділах почували себе покривдженими через подвійне навантаження, а наказ дирекції передбачав виділення з кожного відділу одного екскурсовода. Штатів екскурсоводів, яких завданням було б лише обслуговування екскурсій, Міністерство культури не затверджувало.

Після формального закінчення музеєм суцільної інвентаризації (фактично вона тривала ще довгі роки) і відкриття експозиції всіх відділів Литвиненко поставив перед колективом завдання збору експонатів.

Відрядження, громадські навантаження, збір експонатів

Паралельно з іншою роботою музейним співробітникам доводилось за наказами керівників різного рівня виїжджати у відрядження як у міста Львівщини, так і за її межі. Одним із перших моїх відряджень була поїздка з доручення обласного управління культури у складі цілої бригади культосвітніх працівників для перевірки культурних закладів Яворівського району у квітні 1947 р. Моїм завданням була перевірка районного музею «Яворівщина», яким керував колишній вчитель історії Корончевський. Не будучи археологом, він, проте, намагався розпочати археологічні дослідження на Яворівщині. В центрі міста розкопав яму, в якій натрапив на якийсь фундамент цегляного будинку, і доповів районному керівництву, що відкрив залишки терема часів Давньої Русі, а для продовження цих досліджень необхідно зняти або кудись перенести пам'ятник Леніну. Переляканий такою перспективою Львівський обком партії попросив М. Ю. Смішка перевірити відкриття Корончевського. Смішко ствердив, що фундамент належав будівлі XIX–XX століть і що цей об'єкт не має наукового значення.

Музей «Яворівщина» містився у двох тісних і вологих кімнатках. Його експозиція складалась із зразків місцевих корисних копалин, а далі йшов розділ «Найдавніше минуле Яворівщини», де я побачив уламок галузки дерева з етикеткою «Палеолітичний плуг», розгалужене соснове коріння з поясненням «Палеолітична борона», зуб коня з написом «Зуб печерного оленя». Моє зауваження, що у палеоліті людина ще не знала землеробства і не користувалась ні плугом, ні бороною і що печерного оленя ніколи не було на світі, Корончевський зустрів мовчки і зовсім не збирався знімати з експозиції ці псевдоекспонати. Довелось скористатись наданим мені правом на перебудову експозиції, самому зняти зі стіни і «плуг», і «борону», поломити їх і викинути на очах дуже незадоволеного цим Корончевського. У розділі експозиції, присвяченому XVI–XVII століттям, лежав якийсь стародрук, здається, Євангеліє, оправлений у виправлену телячу шкіру. Тут же лежала етикетка з написом «Книга, оправлена у людську шкіру» і коротка довідка про інквізицію і її діяльність. Докорінно перебудувавши експозицію відповідно до можливостей наявних експонатів, я дав схвальну замітку про музей у місцеву газету, порушивши питання невідповідності його приміщення[8].

Інша поїздка, у Жовкву, була невеселою. Мене туди послало управління культури Львівського облвиконкому разом з одним співробітником Музею Леніна для перевірки анонімного доносу на директора районного музею Островського, бувшого матроса і учасника Жовтневої революції. У доносі говорилось, що він зарахував у штат музею свою жінку – людину без будь-якої освіти, яка фактично не працює і лише одержує зарплату. Музей у Жовкві містився у центральному (так званому фарному) костьолі. Величезне неопалюване приміщення з пробитим артилерійським снарядом великим отвором у стіні поблизу головного вівтаря було заповнене лише дуже обмеженою кількістю експонатів. Тут були стенди з текстами, вітринка зі зразками місцевих народних одягів, два передані Львівським історичним музеєм комплекти озброєння польських крилатих гусарів XVII ст., якісь костьольні і церковні речі, декілька старих книжок і домовини родини Собеських – Теофілії, Марека і Якова з добре збереженим одягом XVII ст. Перевіривши експозицію і документацію музею, ми від холоду (була пізня осінь) не могли в цьому приміщенні скласти акт перевірки і змушені для цього піти на квартиру Островського у сусідньому будинку.

Жінка Островського показала нам свій диплом про закінчення педучилища, а потім і свою дочку. Це була семилітня дівчинка, яка лежала у колисці, не могла ні ходити, ні говорити й, мабуть, нічого не розуміла. Вона мала жахливо роздуту водянкою голівку і покручені ревматизмом ручки й ніжки. Батьки оповідали, що вона може все їсти лише

з цукром (який на той час був доволі дорогим і, мабуть, Островському нелегко було його купувати). Наш акт перевірки зводився до того, що жінка Островського, будучи вчителькою за фахом і маючи відповідний диплом, мала всі права бути науковим співробітником районного музею. Ми також записали, як недолік, що у музеї відсутня книга реєстрації щоденної явки на роботу, через що ствердити, чи жінка директора регулярно працювала у музеї, неможливо.

Від'їжджали ми з важким почуттям жорстокості автора анонімного доносу, відсутністю у нього звичайного співчуття до людського горя.

Через років два я знову побував у Жовкві, і Островський зі сльозами на очах розповів, що їх «така хороша дочка» померла. Потім я довідався, що коли не стало дитини, яка зв'язувала Островських, це подружжя розпалось і він кудись виїхав з Жовкви. А музей у 1950-х роках впав жертвою наказу Міністерства культури про ліквідацію більшості районних музеїв Львівщини і всі його експонати пропали (кажуть, були викинуті на смітник), в тому числі й плащаниця XVI ст., подарована жовківській православній церкві кимсь з молдавських господарів. Домовини Собеських було закопано на кладовищі, а костьол*…

Поїздка в Острог на Ровенщині з наказу Міністерства культури для допомоги музеєві у перебудові експозиції була невдалою. Після примусового відходу на пенсію Новицького директором Острозького музею було призначено демобілізованого офіцера авіації Какала. Місячної зарплати директора районного музею ледве вистачало на прожиток, Какало ж любив від часу до часу прикрасити собі життя пляшкою горілки. Не маючи інших прибутків, крім невеликої зарплати нештатного лектора райкому партії, Какало винайшов дотепний спосіб здобуття необхідної йому для життя пляшки. З довгою землемірною рейкою він об'їздив села району і, приїхавши у село, вибирав засібніше господарство. Минаючи хату, виходив на город, який починав міряти рейкою, щось записуючи у блокноті. Як правило, господиня виходила з хати на город і тут відбувалась приблизно така розмова:

– Добрий день вам!
– Добрий день.
– А що це ви робите?
– Міряю площу.
– Нащо?
– Аеродром будемо будувати.
– Як то – на моєму городі? А чому не у Пріськи?
– Я нічого не знаю. Мені сказали, я роблю.
– Чуєте, а не можна б це робити в іншому місці?
– Та можна, але над цим треба подумати і поговорити з начальством.
– Зайдіть-но, прошу, до хати.

З хати через годинку Какало виходив напідпитку з пляшкою в кишені і задоволений вертався в Острог. Музей його не цікавив, а зустрічей з представниками керівництва він уникав: якщо хтось з працівників міністерства або обласного управління культури піднімався по сходах у музей, Какало виходив через інші двері, наказуючи сказати, що він виїхав у Ніжин (багато років він числився заочником Ніжинського педінституту). Так було і зі мною. Пробувши два дні в Острозі і не зустрівшись з Какалом, мені довелося ні з чим повернутися у Львів.

Для перевірки стану зберігання фондів у Луцькому музеї Міністерство культури послало Шуляківського і мене. Йшлося про те, що за одержаними міністерством сигналами директор музею нібито присвоїла собі окремі експонати.

Директором була жінка, прізвища якої я не запам'ятав. Зустрітись з нею нам не вдалося – вона у цей час уже розраховувалась з роботи у музеї. Працівники музею нам розповіли, що вони дійсно здобули у місцевій трикотажній фабриці зразки кращої продукції для показу їх в експозиції відділу радянського періоду, але директор частину цих речей взяла собі. Однак у книзі вступу експонатів зразки продукції луцької трикотажної фабрики не були записані і довести зловживання на підставі музейної документації ми не змогли.

Пам'ятаю, що переглядаючи інвентарні книги музею, я натрапив на такий запис: «Частина дошки з гробу Адама». Заінтригований можливістю побачити фрагмент гробу праотця Адама, я попросив музейних співробітників показати мені цей експонат. Однак дошка десь загубилась, а після довгих пошуків мені вдалось з'ясувати на підставі старих інвентарних книг, що запис відносився до труни Адама Киселя.

На допомогу Дрогобицькому музею наказом обласного управління культури було відряджено Берняковича, Демчука і мене. Музейна експозиція дійсно була дуже бідною, але музеєві було передано всі матеріали зліквідованого на той час Музею «Бойківщина» у Самборі, що зберігались у приміщенні колишнього домініканського костьолу. В цьому величезному, темному, вологому і холодному будинку на кам'яній долівці валялись розсипані старовинні монети, середньовічні документи, церковні метрики XVIII–XIX ст., шкаралупи бойківських писанок; у скринях і шафах було чимало народних одягів, церковних шат; поміж вітринами з вибитим склом стояли ікони, картини, сільські меблі. Невесело було дивитись на ці рештки прекрасної колекції, зібраної колись з такою любов'ю і таким трудом самбірським культурним діячем лікарем Володимиром Кобільником для заснованого ним Музею «Бойківщина». Нашим завданням було перш за все перевезти ці матеріали у Дрогобицький музей. Щоденно ми грузили

* Пропуск у машинописному тексті.

це все на вантажну машину, встигали зробити за день дві-три поїздки, розвантажити машину і здати матеріали директору Дрогобицького музею Галині Кисіль. Потім розпочали побудову експозиції, намагаючись максимально використати привезені з Самбора речі. Найбільший клопіт Кисіль мала зі старовинними церковними одягами, що, на її думку, взагалі музеєві не були потрібні. Врешті вона вирішила віддати їх у місцевий театр як реквізити до можливих, зокрема антирелігійних, вистав.

Однією з обов'язкових форм роботи співробітників Історичного музею було читання лекцій по лінії Львівського лекційного бюро, згодом перейменованого у Товариство «Знання». Кожний науковий співробітник мусив розробити текст однієї чи двох лекцій науково-популярного або суспільно-політичного характеру. Я написав лекцію «Походження людини», з якою об'їхав ледве чи не всю Львівщину. Полкунов і Величко читали лекції на антирелігійні теми, Чуприна, Шуляківський та інші – про соціалістичні перетворення на Львівщині за роки радянської влади. З пачкою путівок у кишені і текстом лекції та ілюстративними матеріалами до неї у рюкзаку за плечима ми прибували в окремі районні центри, зголошувались у райвиконком чи райком партії, а потім мандрували пішки по селах, розносячи світло знання серед населення. Інколи нас затримувала міліція, ретельно перевіряючи наші документи. Траплялось читати лекції у клубах, на фермах, або й просто на полі у годину обідньої перерви.

У селі Комарівка Бродівського району мені довелось читати на тваринницькій фермі у невеликій кімнатці, сполученій з хлівом. У хліві стояло 20 корів, на лекції були присутні 7 доярок. У моїй путівці парторг радгоспу відмітив, що лекцію прослухало 27 осіб. Єдиним питанням слухачів після лекції було: «А чи є на світі такі жінки-відьми, які по ночах доять корів?»

У селі Ременів Кам'янсько-Бузького району голова сільради запровадив мене на поле, де саме відбувались жнива. В час перерви під пекучим сонцем було поставлено лавки, а напроти них столик, за яким я розповідав добре потомленим працею колгоспникам про зовсім їм у цей день нецікаве питання появи на землі людини і етапи її фізичного розвитку. Поруч зі мною сидів голова сільради, який інколи переривав мій виклад: «Пробачте на хвильку. Товариші, прошу встати! Сідайте, прошу». А звертаючись до мене, пошепки пояснював: «Сплять, зарази».

Траплялись доручення й іншого характеру. Так, у жовтні 1948 р. одного дня мене викликав Ходанович і сказав, що за розпорядженням Львівського обкому партії мені необхідно сьогодні ж ввечері виїхати у Радехів для допомоги району у збиранні картоплі. По рознарядці обкому музей повинен був виділити на це завдання одного комуніста, але через відсутність такого воно покладене на мене.

Поїзд у Радехів прибув близько години першої вночі. В дорозі я познайомився з також відрядженими зі Львова шофером Львівської міськради і працівником тресту їдалень і ресторанів. Ми дійшли до міста і почали пошуки місць у двох міських готелях. Однак ні в один з них нас не пустили і через вікно сказали, що вільних місць у них немає. Ми вирішили піти у райком партії і серед ночі довго і надаремне стукали у двері цього будинку. Нарешті за дверима почувся переляканий голос чергового, який категорично відмовився впустити нас всередину. Мені ледве вдалось намовити його подзвонити у міліцію і сказати, що якісь люди добиваються у будинок райкому. Пройшло ще трохи часу і раптом з-за рогу будинку показався спрямований на нас ствол гвинтівки і чийсь голос скомандував: «Руки вверх!»

Ми пояснили міліціонеру, що прислані обкомом, але ні в один готель нас не пустили, тому просимо його запровадити нас у міліцію, де ми могли б переночувати у КПУ (камері попереднього ув'язнення). Міліціонер прихильно віднісся до мого прохання, став з гвинтівкою напоготові позаду нас і скомандував: «Кроком марш! При спробі втечі буду стріляти».

Була вже пізня ніч, коли міліціонер привів нас у кімнату чергового у відділі міліції, де лейтенант КДБ саме допитував якогось арештованого. Міліціонер доповів, що ці люди добивались у будинок райкому. Нам було сказано стати під стіну і лейтенант почав нас допитувати. Вислухавши наші пояснення і перевіривши документи, лейтенант вибачився перед нами за поведінку міліціонера і наказав йому знову відвести нас у райком та впустити всередину. Решту ночі ми провели на столах і кріслах у кабінеті першого секретаря.

Ранком нам сказали нікуди не відходити і чекати наради з участю першого секретаря. Поснідати так і не довелось. Секретар прийшов лише після 10-ї години; від нього здалека було чути запах алкоголю. В кабінеті зібралось багато відряджених зі Львова, і секретар спрямовував їх у різні села району. Коли дійшла черга до нас, я сказав, що ми прислані для збирання картопель. «Ніякою картоплею зараз займатися не будемо,– сказав секретар.– Треба заснувати колгоспи у районі. Йдіть у міліцію, одержіть зброю і їдьте у село Криве. Там вже працює група зі Львова. Жити будете там усі разом. По одному по селу не ходити!»

Я спробував сказати, що зброя нам не потрібна, бо вона може викликати у населення непотрібне роздратування. Але секретар коротко заявив: «Вас прислали у моє розпорядження, отже виконуйте наказ».

У міліції нам видали довгі піхотинські російські гвинтівки без ременів і повні кишені патронів.

Канал ствола був майже повністю забитий кіптю і міліціонер порадив його прострелити. Знайшовши кусок телефонного провода, який використав замість ременя, я з гвинтівкою на плечі, у пальті, капелюсі і черевиках промашерував у такому повному параді через усе місто і знову прибув у будинок райкому і райвиконкому, так і не встигнувши чимсь поснідати подорозі. Назустріч мені вийшов голова райвиконкому Клим Степанович і запитав: «Зброю одержали? Прострілили? Дайте патрон!»

Він відхилив вхідні двері у вестибюль, загнав патрон у патронник і стрілив просто у приміщенні. З усіх поверхів виглянули перелякані обличчя працівників, але, переконавшись, що це Клим Степанович прочищає зброю, заспокоїлись.

До села Кривого, теперішньої Дмитрівської сільради, було кілометрів десять. Два працівники райспоживспілки і контори «Заготзерно» та нас, троє львів'ян, усі озброєні, сіли на віз, спрямовуючи стволи нашої зброї направо і наліво від дороги. Дорога йшла через невеликий лісок. На цьому відтинку працівник контори «Заготзерно», б'ючи прикладом у спину візника, вимагав їхати якнайшвидше. Коли ми виїхали з лісу, побачили горбок серед поля, на якому стояв якийсь хлопець. Побачивши нас, він махнув рукою в бік села і зникнув за горбком. Село було зовсім порожнє. На дверях сільради висів замок. Вслід за нами під'їхали на бричці Клим Степанович, районний прокурор і другий секретар райкому Марія Іванівна, жінка з пістолетом на поясі, яка вміла лаятись не гірше від любого солдата, «криючи» всіх родичів співбесідника. Як мені пояснили, прокурор щойно одержав догану за порушення революційної законності. Ми обійшли все село, не зустрівши ні одної людини; в хатах все було покинуте під час спішної втечі жителів, навіть хліви були порожні, хіба десь у закутку можна було побачити свиню. Ніякої групи львів'ян, про яку говорив секретар райкому, у селі не було. Осінній день швидко закінчився. У будинку сільради, який вдалось якось відкрити, при тьмяному світлі нафтової лампи керівники радились, а нас, львів'ян, по черзі висилали вартувати будинок. У пітьмі нічого не було видно, у селі – ні вогника. Стоячи з гвинтівкою напоготові, доводилось пильно оглядатись на всі боки і так не хотілось покласти тут свою голову «за цапову душу».

Врешті начальство закінчило нараду і дало команду вертатись у Радехів, забираючи нас з собою, аби, як сказала Марія Іванівна, не залишати нас у селі на певну смерть. Дорогу у райцентр ми відбули в тому ж, уже заведеному вранці порядку, дослівно проскакавши галопом через лісок. У Радехові нас примістили у готелі, ми змогли нарешті поїсти і втомлені повалились на свої ліжка, не зважаючи на якісь постріли, що цілу ніч чулись у різних частинах міста.

На другий день все повторилось за вчорашнім сценарієм. До начальства приєднався заступник голови райвиконкому грузин Харадзе, який, побачивши, що якась жінка пробирається городами, дав по ній довгу автоматну чергу, на щастя без трагічних наслідків. Вдалося відшукати й голову сільради, який пояснював, що нічого не може зробити для відновлення колгоспу у селі (у с. Криве колгосп було засновано напередодні війни 1941 р., але в час війни він розпався), бо люди залякані бандерівцями, які вже повісили секретаря сільради, а його побили. Перед нами було поставлено завдання обійти все село і кожного, кого виявимо по хатах, привести у сільраду.

Одну таку групу стареньких дідів на милицях та бабок, які ледве йшли, довелось і мені ескортувати через все село. Користуючись відсутністю представників місцевої влади, люди звертались до мене – як їм бути у цьому скрутному положенні:

– Ми би вже й записались у колгосп, але ж нас вночі повісять, а як не запишемося, то нас вивезуть.

Що можна було порадити цим доведеним до відчаю людям? Я пояснював, що сили нерівні і колгосп їх не мине, а найкращим виходом в їх становищі є пасивність: не треба проявляти ініціативи, але й боронитися від примусу не слід. Лише треба пояснити «Степановим хлопцям», що запис у колгосп здійснюється під загрозою зброї і повного знищення села. Коли я привів у сільраду другу партію калік, перша вже втекла, а Марія Іванівна мені пояснила докладно, до котрої матері вони всі пішли.

День закінчився звичайною нарадою у будинку сільради і нашим чергуванням на варті під будинком. Лише Клим Степанович кудись пропав. Після наради голова сільради повів нас стежками через городи до місця перебування Клима Степановича. Ми підійшли до будинку, в якому жив директор місцевої школи заслужений вчитель УРСР Сполітикевич. Клим Степанович лежав у шапці і чоботах на ліжку вчителя; нам ледве вдалося його розбудити. У кімнаті було чути запах алкоголю. Маленький, округленький, повністю сивий Сполітикевич стояв посеред кімнати у тісному колі присутніх, серед яких я у пальті й капелюсі з довжезною гвинтівкою, мабуть, мав найбільш бандитський вигляд. Кожний з керівників докоряв вчителеві, що він, маючи чималий авторитет у селі, не хоче допомогти у справі заснування колгоспу. Сполітикевич обертався то до одного, то до другого, пояснюючи, що веде роз'яснювальну роботу серед населення, навіть заснував історичний гурток, на якому пояснює витоки соціалізму, але нічого не може зробити.

На третій день працівники контори «Заготзерно» і райспоживспілки приступили до опису всього майна господарів, за якими числились борги по поставках. Гортаючи списки, вони встановлювали, що такий-то селянин не додав 2 ц сіна, інший – стільки-то зерна і т.д. Заходячи у порожню хату,

вони вибивали двері ногою, переглядали вміст шаф і шухляд у столі, а тоді сідали писати акт про конфіскацію всього майна за борги по обов'язкових поставках. Часом господиня, побачивши, як у неї в хаті господарюють чужі люди, все-таки прибігала, доводила, що їх господарство всю поставку здало, шукала за образами квитанцій. На її слова ніхто уваги не звертав і її звичайно зустрічали словами: «Давай самогонки! Давай сала!»

На четвертий день, крім нас, у село приїхав начальник районного відділу КДБ. Якимсь чином районному керівництву вдалось зібрати у сільраді чоловік п'ять-шість, з якими Марія Іванівна, Клим Степанович і Харадзе вели поважну розмову, пропонуючи їм підписати вже готові бланки заяв про вступ до колгоспу. Кожному пригадували, хто з його родичів мав зв'язки з УПА або чим займався під час окупації. Приведено й місцевого дяка, якому закидали, що він сказав, що запишеться до колгоспу лише тоді, коли дві його дочки закінчать навчання і він не буде змушений їм матеріально допомагати. Коли всі ці розмови з окремими селянами не помагали, їх по черзі відпроваджували в окрему кімнату, де з ними вів розмову начальник КДБ. З цієї кімнати люди виходили червоними, і три чоловіки тремтячими руками підписали заяви. Раптом двері відчинились і якась бліда перелякана жінка кинулась до свого чоловіка: «Що ти зробив? Нащо підписав заяву? Нас же тепер повісять!»

Харадзе, зручно сидячи на стільці з автоматом на колінах, гучно зареготав: «От і добре буде! Твоя дочка в лісі, а тебе повісять».

Щойно через декілька років стало відомо, що німецький поліцай, грузин, забив радянського офіцера, також грузина, Харадзе і скористався його документами. Справа викрилась, і його було засуджено до розстрілу.

Завдяки трьом заявам у Кривому колгосп було відновлено і начальство того дня поверталось у Радехів з тріумфом. А дяка за антирадянську і антиколгоспну пропаганду прокурор арештував і повіз з собою у райцентр. Моє положення було доволі складним: я почував, що до мене починають пильно приглядатися представники місцевої влади. Селяни, бачачи у мені зичливу людину, часом підходили до мене радитись, як їм бути в їх нелегкому положенні, районні ж керівники це спостерігали і почали до мене ставитись з недовір'ям. Я скористався закінченням строку мого відрядження і сказав першому секретареві райкому, що повертаюсь у Львів. Він почав мені пояснювати, що справа ще не закінчена, що слід домогтися збільшення кількості колгоспників у Кривому і що голову цієї сільради треба ще вивести на чисту воду, бо органи КДБ сигналізують, що він зв'язаний з бандерівцями. Потім запитав, чи я член партії. Одержавши негативну відповідь, він мовчки підписав моє відрядне посвідчення.

У 1951 р. на підставі договору між СРСР та ПНР територія на лівому березі Західного Бугу в районі Сокаля відійшла до СРСР, а Нижні Устрики з нафтовими родовищами були передані ПНР. У Сокалі почалося будівництво мосту через річку і одного липневого дня 1954 р. інженер, який керував цим будівництвом, дав знати Історичному музею про знахідку будівельниками на дні річки людських кісток і старовинної зброї. Того ж дня я прибув увечері в Сокаль і з'ясував обставини знахідки. Виявилося, що приблизно посередині річища у кесоні для побудови підпори мосту, у намулі на дні річки робітники виявили кістяк лицаря у повному озброєнні. На ньому була прекрасно збережена кольчуга з залізних кілець, нагрудна лата, на шиї перламутровий медальйон в свинцевій оправі з зображенням Ісуса Христа західноєвропейської роботи, на ногах шкіряні чоботи з прикріпленими до них ременями залізними шпорами, з лівого боку довгий обосічний меч у дерев'яних, обшитих чорною шкірою піхвах. За типами предметів озброєння і медальйона знахідка відносилась до початку XVI ст.; її, очевидно, слід зв'язати з відомою битвою у серпні 1519 р., коли 80 тисяч татарів напали у Сокалі на 5 тисяч польських лицарів, якими командували Костянтин Острозький і Миколай Фірлей. Польське військо понесло важку поразку і втратило у цій битві 1200 лицарів.

Незважаючи на наказ керівника будівництва припинити роботу у кесоні і залишити знахідку недоторканною до приїзду представника Львівського історичного музею, бригадир будівництва Євген Мухавецький витрусив кістки лицаря із кольчуги, позривав з чобіт шпори, витягнув меч із піхов і всі знайдені речі забрав додому, а кістки, чоботи, дерев'яні частини піхов викинув у річку. Я провів рятівні розкопки всередині кесона, знайшов череп лицаря, нижню частину піхов меча з металевим окуттям і передок чобота. Коли я запропонував Мухавецькому все знайдене на державних роботах, згідно з законом, здати у музей, він і чути про це не схотів, твердячи, що знахідка варта кілька тисяч карбованців і що до нього вже зголошувались покупці. Після довгих вмовлянь і мого попередження, що йому доведеться відповідати за привласнення державного майна та за всі майбутні пошкодження речей, які у його коморі без консервації почнуть ржавіти, Мухавецький врешті погодився віддати речі, але вимагав якоїсь винагороди за те, що їх позбирав на місці знахідки. Я дав йому 20 крб. (більше у мене грошей не було), взяв розписку на цю суму і завірив його підпис у керівника будівництва. Ця розписка потім виправдовувала мене протягом більше ніж року, коли Львівський облвиконком, Міністерство культури у Києві і врешті канцелярія голови Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова присилала у Львівський історичний музей скарги на мене Мухавецького. На жаль, сокальська знахід-

ка не збереглась у музеї в повному складі: нагрудна лата, медальйон, шпори, передок чобота та окуття піхов десь загубились, а череп лицаря Жеребко подарував комусь із львівських скульпторів, які також його загубили.

Іншим разом з наказу Пашука довелось поїхати у Бібрку, звідки сигналізувала міліція про знахідку у замку в Свіржі якихсь старих речей, в тому числі посудини, нібито датованої 1141 р. У Бібрці вдалось з'ясувати, що дійсно якийсь чоловік, проходячи під стіною замку, провалився у підвал, в якому знаходились різні господарські речі – фаянсовий і порцеляновий посуд, трохи австрійських дрібних монет і шабля австрійського кавалериста з плакеткою на клинку. На плакетці – зображення кавалериста з піднятою вверх шаблею і написом на німецькій мові: «Карпатський корпус Гоффмана. 1916». Генерал Гоффман дійсно командував австрійським Карпатським кавалерійським корпусом, а в 1918 р. був головою німецької делегації на Берестейській* мирній конференції. Знайдені речі, очевидно, належали власникові Свірзького замку Р. Лямезанові і були заховані, мабуть, у 1920 р., коли до Свіржа наближалась армія Будьонного. Одержавши з міліції все, що там збереглось з цієї знахідки, я повернувся у Львів. А посудина з «датою» виявилась звичайним горщиком на квіти, позначеним гончарем номером 1141.

У 1957 р. за сигналом з Сокальського району у с. Лучиці виїздив Савич. Там у 1939 р. місцевий житель А. Сорочук виорав на своєму полі горщик зі срібними римськими денаріями (всього близько 1600 штук) I – III ст. н.е. Ощадно витрачаючи свою знахідку, Сорочук час від часу вимінював у місцевого крамаря по одній монеті за пачку махорки, решту сховав під стріху льоху. Але в час війни бомба розбила льох і розкидала монети по всьому городі, де їх постійно з землі вигрібали кури. Господар не звертав на це уваги. Але коли Савич став на городі збирати монети, Сорочук заборонив йому цим займатись і сказав, що сам все позбирає і привезе у Львів. Монети він привозив малими партіями, запевняючи за кожним разом, що вже більше у нього нічого нема. Так музей купив 525 монет, тобто близько однієї третини всього скарбу.

Ще одним навантаженням для наукових співробітників музею було складання паспортів на історичні, архітектурні та археологічні пам'ятки Львівщини за дорученням облуправління культури. Ми об'їздили міста і села, описували пам'ятки, складали на них паспорти і зобов'язання по їх зберіганню, які підписували з міськими і сільськими радами або головами колгоспів, проводячи з ними відповідну роз'яснювальну роботу. Голови колгоспів не заперечували, зобов'язання підписували, печатку прикладали і ховали їх у сейф. На тому звичайно все кінчалось. Глибока оранка валів на літописному Пліснеському городищі, їх нівелювання бульдозером у Звенигороді, розорювання курганів на полях продовжувались і після підписання зобов'язань про їх охорону. Так, голова Звенигородського колгоспу Гарячий у 1952 р. підписав зобов'язання на зберігання городища літописного міста і зараз же розпочав забудовувати хлівами його північну частину, влаштовувати там гноєсховища, копати ями на силос, нищити бульдозерами оборонні вали.

У 1958 р. я з інспектором по охороні пам'яток облуправління культури О. І. Лашковим ходили у Звенигород (тоді ще з цим селом не було автобусного сполучення), ствердили ряд пошкоджень городища і склали відповідний акт з метою притягнути голову до відповідальності за порушення закону про охорону пам'яток. Він виправдовувався: «Ось ви говорите одне, а секретар райкому лає мене за те, що довкруги ферми якісь горбки, і каже їх зрівняти». Наша перевірка так і закінчилась нічим, бо начальник обласного управління культури Я. Д. Вітошинський заборонив Лашкову підписувати акт і ніякої уваги на наш сигнал не звернув.

Під час частих змін голів колгоспів охоронні зобов'язання, як правило, пропадали, а новий голова не вважав себе зобов'язаним виконувати акти, підписані його попередником. Тепер уже, звичайно, неможливо підрахувати, скільки грошей було витрачено на наші поїздки по області і на всю цю пророблену нами, нікому в дійсності не потрібну роботу, яка анітрохи не припинила процесу руйнування пам'яток культури в області.

Мероприємством, до якого включались всі співробітники музею, бували вибори. Ще задовго до їх проведення кожний одержував якесь навантаження – хто був агітатором, хто членом однієї з виборчих комісій, хто намічався в день виборів реєстратором за столами видачі бюлетенів. Мені довелось попрацювати агітатором, ходити по квартирах перевіряти списки виборців і забезпечувати їх явку на дільницю в день виборів. У 1950–1952 роках довелось також тричі бути головою дільничної комісії по виборах до Верховної Ради, місцевих рад і суддів. У тих роках (за життя Сталіна) вибори відбувались особливо поважно і за певним, вже виробленим ритуалом. Голова дільничної комісії відповідав і за роботу агітаторів, і за своєчасно складені списки виборців, і за їх перевірку, і за обладнання агітпункту і проведення в ньому різних мероприємств (зустрічей з кандидатами у депутати, концертів і лекцій для виборців), і за обладнання приміщення в день виборів, і за дисципліну членів дільничної виборчої комісії, а також (неофіційно) за всі спроби «ворожих елементів зірвати вибори або вести антирадянську пропаганду у вигляді різних написів на бюлетенях». Про останнє нам постійно нагадували представники райкому партії, яким було доручено піклуватись нашою дільницею. Помічниками голови були секретар комісії

* У тексті помилково зазначена Ризька мирна конференція.

та завідуючий агітпунктом. Нагляд над діяльністю комісії виконувала провідна парторганізація. Ці обов'язки зразу були покладені на парторганізацію Музею Леніна, потім – на парторганізацію Історичного музею. Днів за десять до виборів звичайно відбувались так звані пробні вибори. В цей день на дільницю повинні були з'явитись всі члени виборчої комісії, всі агітатори і реєстратори. Голова комісії перевіряв явку присутніх і відповідав на телефони з райкому з запитанням, як іде підготовка до виборів. Всі сиділи і чекали годину, дві, поки з райкому, ще раз впевнившись, що всі на своїх місцях, не давали дозволу розійтись по домах.

Обслуговувана нами дільниця знаходилась у приміщенні середньої школи № 8 по вулиці Підвальній. До дня виборів всі мероприємства бувати своєчасно завершені, списки виборців складені і перевірені, зустрічі з кандидатами у депутати, концерти і лекції проведені. Заздалегідь також складався план розваг для виборців на день виборів (концерти, кіно), замовлявся буфет, а напередодні дня виборів усе приміщення прикрашалось килимами і портретами, будувались і обладнувались кабіни для голосування. Ця робота у значній мірі залежала від фінансових можливостей провідної парторганізації і від художнього смаку особи, яка оформляла приміщення. Такою особою якийсь час була художник Музею Леніна – жінка на той час уже покійного Я. Галана. Вже звечора всі члени виборчої дільниці сходились на дільницю і проводили там цілу ніч. Тому в окремому приміщенні влаштовувалась кімната відпочинку для членів комісії з привезеними з дитсадка чи лікарні чисто застеленими ліжками.

Вибори починались о шостій годині ранку, і звичайно у цю пору агітатори вже приводили студентські гуртожитки і кого вдалось намовити з індивідуальних виборців. Я, як голова виборчої комісії, відкривав мітинг, вітав присутніх із всенародним святом – днем виборів і, згідно з інструкцією райкому, надавав слово комусь із студентів, який мав сьогодні проголосувати вперше у житті. Інструкція передбачала також надати слово комусь із найстарших виборців, який ймовірно голосуватиме вже востаннє. Він повинен був розповісти, як відбувались вибори за часів Австрії чи Польщі. Після цього двері виборчої дільниці широко розчинялись і я запрошував виборців до урн.

Однією з найбільших турбот виборчої комісії були пошуки способів запобігання зайвому заходженню виборців у кабіни, можливому окреслюванню у бюлетенях прізвищ кандидатів або виписуванню на них якихсь антирадянських висловлювань. Працівники райкому попереджували, що ми відповідальні за всі антирадянські написи на бюлетенях, а на дільниці завжди чергував офіцер КДБ. Тому ті, хто обладнував кабіни, намагалися зробити так, аби, увійшовши в кабіну, не можна було заслонити за собою вхід тканиною, що звисала з його обох боків. Цю тканину закріплялось спеціально купленими для цієї мети канцелярськими шпильками. Хтось із членів комісії (здається, завгосп Історичного музею Кравець) якось обійшов усі кабіни і обломив застругані кінці олівців, що повинні були лежати на столиках у кожній кабіні. І все-таки, відкриваючи урну для підрахунку голосів, ми звичайно виявляли окремі записки і написи на бюлетенях з критикою «найдемократичніших у світі виборів», «розуму, честі і совісті нашої епохи» і радянського ладу. Правда, таких «ворожих проявів» було небагато і для нас вони не мали наслідків. Вкинуті в урни окремі записки звичайно відразу ж забирав представник КДБ, обов'язково присутній при підрахунку голосів. І все ж ми були неспокійні, пам'ятаючи про настанову райкому про нашу особисту відповідальність.

Одного разу, в час найбільшого напливу виборців на дільницю, до мене підійшов Кравець. «Що робити? Виборець взяв бюлетені, спитав, де кабіна, зайшов туди і давно вже там сидить»,– сказав він. Ми пройшлися з ним по залу і затримались, ніби для розмови, перед кабіною з неповністю заслоненим входом. У кабіні за столиком на фоні вікна сидів чоловік, мабуть, робітник. Бюлетені були покладені на край столика, а в його середній частині лежали хліб і ковбаса. Чоловік вийняв з кишені пляшину горілки, приклав її собі до уст, потім подивився під світло, скільки ще у пляшці залишилось рідини, закрив її корком, сховав у кишеню, закусив хлібом і ковбасою, які також акуратно загорнув у газету і поклав у кишеню, взяв бюлетені, вийшов із кабіни, привітав чергових біля урни членів комісії з всенародним святом і опустив бюлетені в урну.

Задуманий Литвиненком збір експонатів набрав широкого розмаху. Було складено списки, в яких усіх наукових співробітників музею закріплено за окремими промисловими підприємствами міста. В обов'язки кожного входило здобуття зразків продукції підприємств, опис речей на інвентарних картках і передача їх головному охоронцю. Потім зібрані експонати поступали у відділ радянського суспільства для поповнення його експозиції. Мені, пам'ятаю, було доручено здобути зразки продукції емалевого заводу на вулиці Алтайській, і я вже надіявся, що урочисто принесу у музей який-небудь дитячий нічний горщичок. Але завод, як виявилося, не працював через відсутність компонентів для емалі, і я повернувся у музей з порожніми руками.

Після закінчення збору експонатів по місту нас розіслано по території західних областей України. Литвиненко складав списки учасників окремих експедицій, намагаючись кожну забезпечити спеціалістами різних відділів. Експедиціям передувала велика підготовча робота. Учасники вивчали намічений район роботи на підставі літератури, попередньо листувались з райвиконкомами, школами або окре-

мими краєзнавцями, складали календарний план роботи, що включав обґрунтування вибору місця роботи, розподіл функцій між учасниками експедиції, щоденне завдання для кожного її члена залежно від розроблюваної ним тематики і обов'язок для всіх проведення культурно-масової роботи (допомога сільським клубам і лекторіям, читання лекцій). Зокрема нелегким було навантаження по лекційній роботі. Згідно з задумом Литвиненка, кожний учасник експедиції повинен був щоденно прочитати одну лекцію, що з огляду на необхідність попередньої організації аудиторії в сільських умовах було нелегким завданням. Експедиції проводились або комплексно з участю представників різних відділів, або співробітниками лише одного відділу; вони були стаціонарні і маршрутні. За сім років (1953–1959) музей організував одинадцять історико-побутових експедицій: Звенигородську, Буську, Кам'янсько-Бузьку, Свірзьку, Станіславську, Поліську, Підкарпатську, Дрогобицьку, Тернопільську комплексні експедиції, одну – відділу періоду капіталізму – у Станіславську (тепер – Івано-Франківську) область, одну – відділу радянського періоду – у Львівсько-Волинський вугільний басейн. Деякі з них (Поліська та відділу радянського періоду) працювали на протязі двох років.

Наслідки роботи окремих експедицій значно поповнили фонди музею. Так, Буська експедиція зібрала експонати по історії та розвитку пивзаводу в цьому місті в XIX – на початку XX ст., Станіславська, яка працювала в основному в районі Косова і Жаб'є Івано-Франківської області, придбала гуцульський одяг, мистецькі вироби, музичні інструменти та лавку зі старої корчми, зв'язану з особою легендарного Довбуша. Кам'янсько-Бузька експедиція (керівник І. Величко) зібрала матеріали про селянський страйк 1929 р. у с. Батятичі та підпільну друкарню КПЗУ у с. Товмачі.

Звенигородська комплексна експедиція 1953 р. була першим у музеї мироприємством такого типу. Метою, за задумом Литвиненка, було комплексне вивчення одного з сіл Львівщини. Маючи на увазі загальновідоме археологічне минуле Звенигорода і наявність у ньому одного з небагатьох на той час на Львівщині колгоспів-мільйонерів, я запропонував Литвиненкові зосередити увагу саме на цьому селі. Керівництво експедиції було покладено на мене разом з обов'язком розвідання археологічних пам'яток села і його околиць. Крім мене, в експедиції приймали участь представники відділу періоду феодалізму (В. Макаренко та І. Наливайко), відділу періоду капіталізму (З. Чуприна), відділу радянського періоду (Г. Шимонович-Власова) та фотограф В. Ольхом'як.

У перший же день нашого приїзду місцеві жителі повідомили, що на одному з городів у південній частині села постійно виорюються людські кістки. Закладеним у цьому місці невеликим розкопом я виявив кістяк молодої жінки, похованої за православним звичаєм на спині головою на захід зі схрещеними на грудях руками. Речей біля похованої не було, і я, ствердивши, що померла мала 1,72 м зросту, тут же глибше закопав її кістки. Того ж дня надвечір я пішов у розвідку в урочище Острови між селами Звенигород і Коцурів, де зібрав багато речового археологічного матеріалу різних епох. Зайнятий своєю справою, я лише згодом помітив, що на певній віддалі від мене мене оточує тісне кільце хлопчиків-пастушків. Покликав їх на розмову, і найбільш відважний, залишаючи своїх товаришів на попередніх позиціях, підійшов і побачив у моїх руках черепки стародавнього посуду і крем'яні знаряддя. Потім сказав: «А ми гадали, що ви скочили з літака». (Я мав на плечах рюкзак військового типу.) «Тут ви нічого не знайдете. Біжіть у село, там приїхали зі Львова якісь і розкопали стародавню людину. Таку велику, що одна кістка від коліна до землі має 2 метри. Бігме, я сам бачив».

Я вирішив його не розчаровувати і не оповідати, що це ж я сам розкопав цю стародавню людину, яка мала на зріст всього 1,72 м. Наступного дня я вже обстежував городище і жадібно збирав з його поверхні давньоруський археологічний матеріал. З гучномовця поблизу недалекої сільради і колгоспної контори лунали звуки «Іспанського каприччіо» Римського-Корсакова. З того часу ця чарівна мелодія завжди асоціюється в мене з великим таємничим Звенигородським городищем – місцем столиці могутнього удільного князівства князя Володимира Ростиславича, батька Ярослава Осмомисла, засновника Галицького князівства.

У Звенигороді Бібрського (тепер – Пустомитівського) району експедиція працювала протягом десяти днів. Було зібрано дані про городище і його пригороди, записано стару топоніміку села, що розкриває характер планування давнього міста і зв'язана з окремими історичними подіями, виявлено старі людські оселі та давні кладовища в околицях села, записано давню місцеву легенду про здобуття Звенигорода ханом Батиєм. Для відділу періоду капіталізму зібрано зразки сільськогосподарських знарядь XIX – початку XX ст. і записано спогади старожилів про життя села за Австро-Угорщини і Польщі, для відділу радянського періоду – спогади учасників Вітчизняної війни та всебічні дані про місцевий колгосп ім. Шевченка. Зібрані експедицією матеріали дали підставу для організації вже у 1953 р. і наступних роках науково-дослідної археологічної експедиції, яка поклала початок археологічному вивченню літописного Звенигорода. Мала експедиція і свої недоліки. До них належало перш за все те, що я, захоплений можливістю проведення широкої археологічної розвідки, не знаходив часу на полагодження (як належало начальникові експедиції) побутових справ, зокрема не зумів налагодити регулярного харчування членів

експедиції, а тим часом привезені зі Львова кожним з нас продукти кінчались. Щойно приїзд контролюючого нас Литвиненка і його критика спонукали мене домовитись з колгоспом про купівлю в нього деяких продуктів, які ми потім спільними силами готували на кухні нашої господині, дуже зичливої жінки – Ольги Горбаль. Досвід організації і проведення історико-побутових експедицій в історичних і краєзнавчих музеях у 1960 р. був узагальнений мною і Власовою у брошурі методичного відділу Міністерства культури України[9].

Наукова і видавнича робота

Організувати у музеї науково-дослідну роботу, про яку я завжди мріяв, не вдавалось на протязі багатьох років. Вперше на наукову археологічну конференцію у Києві я поїхав у 1946 р. Там побачив провідних археологів з Києва, Москви, Ленінграда та інших міст, з багатьма познайомився, з захопленням прослухав виголошені там доповіді. Наукова атмосфера конференції ще підсилила мої мрії про заняття наукою, і я з радістю прийняв запрошення Смішка взяти участь в археологічній експедиції Львівського відділу Інституту археології Академії наук УРСР, що мала у 1946 р. досліджувати городище літописного Пліснеська. Дирекція музею розглядала мою участь в академічній експедиції як мероприємство по підвищенню моїх ділових кваліфікацій і почесний факт для музею в цілому.

Експедицією керував доцент Іван Данилович Старчук, я був призначений його заступником. Крім нас, у складі експедиції працювали інженер-геодезист Вітольд Монастирський та науковий співробітник Олександр Васильович Фенин. Ми зайняли дві келії у колишньому монастирі василіян на хуторі Пліснеська поблизу с. Підгірців Бродівського району і розпочали розкопки на дитинці городища. Важкою справою було здобуття робітників для розкопок; лише два-три хлопчики погоджувались приходити до нас на роботу. Здебільшого доводилось працювати лопатами нам з Фенином. Врешті я упросив Старчука дати мені індивідуальне завдання і на протязі близько десяти днів власноручно розкопав один із давньоруських курганів на периферії городища. Іншою складністю в нашій роботі була відсутність можливості здобуття харчів. Це був час, коли на селян, які не спішили вступати в колгосп, було накладено великі податки, і вони все поховали, сподіваючись конфіскації майна. До нас же ставилися з недовір'ям, підозріваючи, що ми спеціально прислані на розвідку, зв'язану з мероприємствами по організації колгоспу. Нам ледве вдавалось здобувати щоденно тарілку борщу, по півлітри молока і буханок хліба на трьох. Старчук терпів мовчки, Монастирський десь домовився про обіди, а ми з Фенином постійно шукали можливості щось поїсти – фізична праця і молодість вимагали кращого харчування. Ми з ним об'їли всі ягоди на шовковицях, що росли біля монастиря. Колись за 25 крб. купили весь урожай червоних вишень на одному дереві. Але вишні виявилися дуже кислими, і вони нам попекли і паралізували язики. Для подолання недовір'я місцевих жителів я запропонував, аби ми у неділю пішли в церкву на службу Божу і поговорили зі священиком. Він зрозумів наше положення, докоряв парафіянам, що «приїхали люди вчені і досліджують нашу історію, а ходять голодні». Нас негайно розвели по хатах і нагодували обідом. Вийшовши на вулицю після обіду, я бачив, як із сусідньої хати виходив Фенин. Він ледве йшов, видно, непогано пообідавши. Цієї ночі ми міцно заснули на своїх підстілках із соломи у келіях, незважаючи на постріли з гвинтівок, що інколи було чути під вікнами. Однак одноразове мероприємство не вирішило проблеми нашого харчування – їсти хотілося щодня. Врешті Старчук відрядив мене у Львів, де я реалізував його і свої продуктові картки і повернувся у Пліснеську з запасом харчів. Пліснеська експедиція закарбувалась у моїй пам'яті як якийсь казковий чудовий період мого життя. Напрочуд гарна місцевість, прекрасна літня погода, свіже повітря, джерельна вода – усе це запам'яталось як якийсь ясний променистий сон.

Того ж, 1946 р. мені довелось попрацювати ще у двох експедиціях Львівського відділу Інституту археології – маршрутній розвідковій вздовж верхів'їв Дністра від Турки до Миколаєва Львівської області, що працювала під керівництвом М. Ю. Смішка, та стаціонарній – у с. Затока Яворівського району, де я вже керував дослідженням поселення бронзової доби. Результати моїх розкопок у згаданих експедиціях стали темами двох моїх перших у житті наукових статей у виданнях Української Академії наук[10].

Наступного 1947 р. я, як заступник начальника експедиції Смішка, приймав участь у розкопках у Волиці Страклівській і Костянці поблизу Дубна на Рівненщині, результатом чого була моя третя друкована наукова стаття[11].

У 1950 р. разом зі співробітниками Львівського відділу Інституту археології Юрієм Миколайовичем Захаруком і Олексієм Онисимовичем Ратичем та Фениним працював в експедиції у с. Ріпнів Буського району по дослідженню поселень ранньозалізного періоду та VI–VII ст. н.е., а у 1952 р. я вже керував експедицією київського Інституту археології АН УРСР на Тернопільщині, де провів розкопки поселення ранньоскіфського часу у с. Сухостав поблизу Копичинців, результатом чого була моя четверта наукова публікація[12].

Потім на протязі п'яти сезонів (1953–1957) на запрошення проф. Тетяни Сергіївни Пассек працював у складі експедиції московського Інституту археології АН СРСР у Молдавії.

Протягом тих усіх років мене не покидала думка про організацію археологічної експедиції

Львівського історичного музею. Цій мрії вдалось здійснитись лише у 1953 р. при допомозі Гошка і Литвиненка. В результаті проведення розвідкової роботи у Звенигороді весною 1953 р. одержано дані про місця двох давніх кладовищ, що постійно нищились оранкою на сільських городах. Пізньою осінню цього ж року ми з Савичем поїхали у Звенигород і розпочали розкопки на двох могильниках в урочищах Загумінки і Гоєва Гора. Незважаючи на невідповідну погоду (нічні заморозки, сніг, що інколи падав), ми виявили багато поховань різних періодів – кам'яної і бронзової доби, перших століть нашої ери та давньоруського часу і одержали цінні наукові матеріали. Це були перші результати науково-дослідної роботи музею.

У 1954–1955 рр. я зорганізував вже доволі велику експедицію у Звенигород, в якій взяли участь також Савич, Власова, Володченко (на той час уже звільнена Гошком з роботи у музеї) та два співробітники Дубенського музею – Володимир Денисович Селедець і Євген Григорович Нефедовський, які частково покрили витрати експедиції, одержавши за це частину давньоруського матеріалу, потрібного їм для поповнення своєї експозиції. Нашими дослідженнями було охоплено обидва згадані могильники, середню частину городища і західний пригород. До найбільш важливих результатів робіт належали виявлення поховань I – II ст. н.е. з добре збереженими кістяками і багатим інвентарем (досі були відомі лише захоронения решток кремації цього періоду), відкриття жител майстрів залізообробної справи XI–XIII ст. на західному пригороді та двох майстерень давньоруських ремісників-косторізів у середній частині городища, також вперше виявлених на території колишнього Галицько-Волинського князівства.

У 1954 р., крім робіт у Звенигороді, ми з Савичем провели ще рятівні розкопки у с. Болотня Перемишлянського району, де будівництвом колгоспного хліва були виявлені якісь поховання. Виявилось, що це могильник I–II ст. н.е., на якому ми відкрили також не тільки захоронения решток кремації, але й поховання за так званим обрядом трупопокладення, тобто з людськими кістяками[13].

У 1956 р. Тернопільська археологічна експедиція під моїм керівництвом з участю Власової і членів археологічного гуртка Львівської дитячої туристичної станції провела розвідкові обстеження ряду археологічних пам'яток в басейні р. Серет на відтинку між Теребовлею і с. Більче-Золоте Борщівського району. Було оглянуто замок у Теребовлі, сусідні села Семенів і Зеленче, околиці Більча-Золотого та відому підземну печеру Вертеба у цьому селі. Наслідки експедиції послужили основою для висловленого потім у науковій літературі припущення про місцезнаходження літописного давньоруського міста Теребовль на території с. Зеленча[14] та інтерпретації поселення трипільської культури у Вертебі як сховища ранньоземлеробських трипільських племен, що використовувалось під час нападу на них войовничих скотарських племен так званої культури шнурової кераміки.

Обстеження печери Вертеби ми провели з допомогою місцевого вчителя-краєзнавця П. Д. Техтилова, який протягом довгого часу вивчав цю печеру і на стінах її підземного лабіринту ставив свої знаки, що допомагали йому орієнтуватись у напрямку маршруту. В час нашого приїзду Техтилов був начальником піонерського табору у школі; він повів нас і весь табір на підземну екскурсію. Ми провели невеликі розкопки біля одного з трипільських вогнищ і вирішили вертатись. Але виявилось, що знайти вихід серед численних коридорів і проходів неможливо, а Техтилов пояснював, що, крім його знаків, на стінах хтось іще наставив свої. Години минали, а ми з усім піонерським табором блукали під землею, поки нарешті випадково не натрапили на вихід.

Після переїзду з Ужгорода у Львів Бернякович також включився в експедиційну роботу. Він зорганізував спільно зі Стрийським краєзнавчим музеєм у 1956–1957 рр. археологічну експедицію, що провела розвідки в околицях Стрия і розкопки у с. Кавське. У 1957 р. у складі цієї експедиції працювали також Власова і я. Восени цього ж року ми з Власовою досліджували могильник III–IV ст. поблизу с. Дитиничі Дубнівського району. Могильник було виявлено випадково піщаним кар'єром і декілька посудин передано у Дубенський музей. Починаючи тут розкопки, я не знав, яку культуру досліджуємо. Лише тоді, коли в окремих похованнях знайшлись залізні вироби і бронзові прикраси, я зміг датувати цю пам'ятку, однак зв'язати її з конкретною групою давнього населення на нашій території не вмів. Щойно коли привіз ці матеріали у Львів і проконсультувався зі Смішком, виявилося, що могильник залишила якась група германських племен (ймовірно гепіди), що, згідно з письмовими джерелами, у III–IV ст. н.е. просувалась із низів'їв Вісли у Крим. Знаючи про факт їх проходу через наші землі, ми, проте, досі не могли пов'язати його з конкретним археологічним матеріалом. З цієї відсутності речових джерел протягом довгого часу користались німецькі археологи, зокрема гітлерівські ідеологи, які зв'язували всі наші пам'ятки цього періоду з германськими племенами і проголошували масове заселення території України германцями. Розкопки у Дитиничах дали можливість порівняти ці знахідки з місцевими матеріалами і показати їх чужий для нашої країни характер.

Цього ж року на археологічній конференції в Москві я зустрівся з німецьким вченим професором Отто Клееманом з Бонна, який задав мені питання, чи мені відомі на нашій території будь-які слов'янські пам'ятки III–IV ст. н.е.? Я відповів, що ці матеріали виступають у нас масово; ми їх

називаємо пам'ятками черняхівської культури. «Ну що ви,– сказав професор,– це ж – германці».

Довелось сказати, що тепер ми вже знаємо у нас і германців, які залишили нечисленні і зовсім відмінні від черняхівських пам'ятки. На підтвердження своїх слів я поклав перед ним зразки речей з Дитиничів. Довідавшись, що знахідки походять із нашої глибинної слов'янської території, професор глибоко задумався. Результати розкопок у Дитиничах потім були опубліковані Смішком і мною у науковому збірнику Інституту суспільних наук АН УРСР[15].

У 1957–1958 рр. ми з Власовою провели дослідження поселення і могильника початку бронзової доби у Здовбиці Здолбунівського району на Рівненщині. Савич з 1956 р. брав участь в експедиції Інституту суспільних наук під керівництвом О. П. Черниша у Чернівецькій області, а Бернякович у 1958 р. працював в експедиції Держермітажу, яку очолювала у Чернівецькій області Г. І. Смирнова. Обидва вони в експедиціях Львівського історичного музею до 1959 р. більше участі не приймали. Бернякович оженився із Смирновою і в 1959 р. виїхав у Ленінград.

В час розкопок у Здовбиці до нас підійшов незнайомий чоловік і представився як геодезист із Рівного Всеволод Тимофійович Любочко. Він цікавився розкопками, зокрема, чи часто знаходимо золото? Потім став задавати питання, чи я не зустрічав на Поліссі драконів – літаючих зміїв, що крадуть у селян телят, чи не доводилось мені мати діло з привидами у старих будинках, з блукаючими вогниками на болотах і чи використовую в час досліджень руту? Виявилось, що «рутою» він називає мідний дріт, згорнутий у незамкнену вісімку, що в руках людини-медіума сигналізує наявність у землі кісток, води і предметів з металів. З його питань і нервових рухів я зрозумів, що Любочко – психічнохвора людина, але він так наполегливо пропонував продемонструвати свої пошукові здібності, що я домовився з ним на наступний день про їх перевірку.

В умовлений час Любочко намітив ділянку для обстеження, наказав усім відійти вбік, довго зосереджувався і рушив з рутою у руках, інколи затримуючись і вертаючись на попередні місця. Потім вказав докладно місце, в якому його прилад показав наявність у землі кісток. Закладений тут шурф довелось копати до глибини майже 2 м, поки ми дійсно не знайшли велику кістку, ймовірно зубра. Довідавшись, що ми досліджуємо давньоруське місто Звенигород, Любочко попросився у нашу експедицію, аби переконати мене в ефективності своєї рути. У 1959 р. Любочко приїхав у Звенигород з запізненням, коли ми вже ствердили наявність на західному пригороді могильника. Не говорячи йому про це, я попросив перевірити його приладом площу могильника. Через півгодини він приніс мені план з позначенням місць поховань. Він твердив, що кут відхилення його рути дозволяє встановити матеріал предмета, що знаходиться у землі. Однак перевірка вказаних Любочком місць не дала результатів: виявилось, що він всюди помилився на півметра. Для проведення ще одної перевірки я взяв у співробітниць експедиції два золотих перстенці, поклав їх у коробку з-під сірників і потай від Любочка закопав їх під кущем верболозу. Потім попросив його перевірити південно-східний кут пригорода. Через деякий час Любочко доповів, що у землі рута показує наявність кісток, а «десь у цьому напрямку,– сказав він, показуючи на мою схованку,– є дрібні золоті речі». Можливо, здібності Любочка і були б корисними в археологічних експедиціях, але його постійне нервове збудження викликало у мене відповідну реакцію, і я не міг з ним працювати.

Найбільшим досягненням наших розкопок 1959 р. у Звенигороді було виявлення на болоті за західним валом городища решток будівлі на палях початку залізної доби та відкриття на західному пригороді давнього міста культурного шару XI – XII ст. зі збереженими дерев'яними і шкіряними предметами. На жаль, через відсутність коштів ми не змогли розширити розкоп і збільшити масштаб робіт, а коли через 20 років я хотів продовжити ці дослідження, виявилося, що проведена там меліорація осушила ґрунт і залишки давньоруських дерев'яних конструкцій вже повністю розпались. В експедиції, крім мене, приймали участь Власова, Ганна Іванівна Кос і Любочко. Мені довелось жити в одній кімнаті з Любочком, який серед ночі раптом вставав, засвічував лампу, ходив по кімнаті, грюкаючи своїми важкими чобітьми, щось до себе говорячи і безперервно курячи міцну махорку. Коли ми лягали спати й гасили світло, Любочко розпочинав свої оповідання про духів, привиди, вампірів. Одного дня у Звенигород прибув директор краєзнавчого музею у Великому Любені – бувший підпільний діяч КПЗУ О. В. Малиновський. Він побував на розколі, а потім пішов у село розшукувати свої колишні підпільні зв'язки. Ми з Любочком вже полягали спати і він, як завжди, розпочав чергову розповідь про пригоду якогось його знайомого, бувшого офіцера австрійської армії, якому під час Першої світової війни трапилось ночувати у якомусь старому італійському замку. Коли він погасив у своїй кімнаті світло, двері раптом скриплячи відчинились і невидима рука вдарила його в обличчя. Любочко дійшов до кульмінаційного моменту своєї розповіді і на хвилину замовк, видно, глибоко переживаючи цю розповідь. Раптом двері нашої кімнати поволі відчинились з голосним скрипом. Любочка, який лежав на своєму ліжку, щось раптом стало підкидати вверх, не змінюючи горизонтального положення його тіла. З його уст почувся храпливий вигук: «Хто там?» У відповідь пролунав спокійний голос Малиновського: «Це я».

У 1958 р. ми ще їздили на Волинське Полісся, де у с. Збуж Костопільського району Рівненської

області було знайдено скарб, що складався з 174 римських срібних монет I – III ст. н.е., двох срібних кілець і золотого перстеня. Скарб придбав Історичний музей, а нашим завданням була перевірка місця знахідки та її обставин. На полі, де було знайдено скарб, мені вдалось знайти лише три монети і ствердити відсутність у цьому місці слідів людського поселення. Але нашу увагу привернув курганний могильник у цьому селі і ми розкопали сім давньоруських курганів. Знайдені біля поховання речі дозволили датувати могильник XI ст. Ці розкопки стали темою однієї з наукових публікацій Власової[16].

Науково-популярна робота була основною діяльністю працівників музею. Це була і побудова експозицій, і екскурсії по відділах і по місту, і лекції, і статті в газетах. Науково-дослідної протягом ряду років не вдавалось організувати. Одним із перших цю роботу розпочав Кибальчич, який працював над темою «Саркофаг Ярослава Мудрого» і інколи на вченій раді музею читав нам окремі розділи своєї роботи, яка так і не була закінчена до його відходу з музею. Другою темою, яку він розпочав, була «Ленін у Львові». Але парторганізація заборонила йому цим займатися, бо ця тематика була прерогативою лише ІМЕЛС'у (Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна).

У 1947 р. київський Інститут археології АН УРСР замовив мені наукову роботу на півтора друкованих аркуша «Пам'ятки бронзової доби західних областей УРСР». Це було зведення пам'яток епохи бронзи з їх описом, хронологією, характеристикою і визначенням культурної приналежності. Робота мала інформативний характер, не планувалась до друку і мала використовуватися київськими археологами в їх наукових розробках. Я охоче погодився виконати її, бо вбачав у ній можливість зайнятися науковою працею і надіявся здобути певну суму грошей, так потрібну для прожитку моєї родини. На жаль, восени 1947 р. було проведено грошову реформу і я одержав лише одну десяту частину передбаченої договором суми.

До наших обов'язків належало заповнення наукових карточок на особливо цінні експонати. В них слід було дати повний опис предмета, аналогії, датування, посилки на попередні публікації, наукові висновки. Обговорення заповнених карток відбувалось на вченій раді. Кибальчич опрацював козацький похідний полковий каламар і грамоту Богдана Хмельницького – проїзний лист Івану Тафларію, Володченко – перстень-печатку XII ст. з давнього Галича, Власова – давньоруські бронзові вироби з Зеленча Тернопільської області, я – ряд археологічних предметів бронзової доби. Окремі з цих опрацювань були потім опубліковані як наукові статті[17].

Результати наших польових археологічних робіт ми опублікували у виданнях АН СРСР (Володченко і я)[18], АН УРСР (я і Савич)[19], Одеського археологічного товариства і Одеського археологічного музею (Власова)[20], Чехословацької АН (Бернякович)[21]. Ілюстрації до статей нам виконували художник музею Леонід Терентійович Столяр і фотограф Володимир Федорович Ольхом'як. Наші статті мали характер наукової інформації про проведені експедиції, публікації окремих експонатів або результатів розкопок з описом і аналізом матеріалу. Деякі з них мали суто синтетичний характер[22].

Справа наших публікацій залежала від академічних видавництв, редакції яких були перевантажені рукописами ледве чи не з усіх кінців країни. Тому доводилось чекати на вихід у світ наших робіт по декілька років. Ми почали мріяти про організацію власного видавництва, що прискорило б процес наших публікацій і значно підвищило б престиж музею. З допомогою Гошка і Литвиненка ми стали видавати брошури під редакцією Литвиненка з грифом «Доповідь на засіданні науково-методичної ради». Першою з них у 1957 р. вийшла моя брошура, присвячена опрацюванню матеріалу з так званих мегалітичних поховань (поховання мідно-кам'яної доби у кам'яних гробницях) на Західному Поділлі[23]. Автором другої брошури про Тернопільщину у складі Росії в 1810–1815 р. був Гошко; вона вийшла восени 1957 р.[24] Наступного, 1958 р. вийшли складений мною путівник по експозиції відділу первісного суспільства[25] та моя брошура «Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля»[26].

У 1959 р. Власова і Бернякович опублікували путівник по експозиції відділу історії феодалізму[27]. Того ж року вийшла брошура «Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.»[28], в якій я дав перелік, опис і характеристику археологічних розвідок і експедицій музею за ці роки, а Бернякович опублікував звіт з керованої ним у 1956–1957 рр. Прикарпатської археологічної експедиції, включаючи публікацію результатів розкопок у Кавському. Крім того, ми підготували збірник наукових статей, в якому взяли участь співробітники всіх відділів музею, які звітувались з проведених ними експедицій або підготували до публікації окремі експонати. Коли вже верстка цього збірника була зроблена, облліт заборонив нам його видавати, посилаючись на якусь постанову Міністерства культури, що не дозволяла музеям публікувати наукові роботи, обмежуючи їх діяльність лише до видання путівників і каталогів. Моя боротьба, як члена редколегії збірника, з обллітом не дала ніяких результатів, і ця книжка, на яку ми так чекали, так і не вийшла в світ.

Паралельно з іншою музейною роботою від 1945 р. я здавав іспити і заліки та писав курсові роботи на заочному відділенні історичного факультету (третьому у моєму житті) Львівського університету, яке закінчив у 1950 р. Маючи університетський диплом у кишені, я почав мріяти про перехід на роботу у систему Академії наук, яка звільнила б мене від обов'язків вести науково-популярну

роботу і запевнила б можливості зайнятись наукою. У 1953 р. я подав заяву про прийняття мене на посаду молодшого наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук України. Однак у цьому Інституті були сили, не зацікавлені у моїй в ньому роботі, і дирекція Інституту мені відмовила, а на вакантну посаду було спішно прийнято В. Д. Барана. Довелось ще протягом шести років залишатися в Історичному музеї. Однак думки про можливість наукової роботи мене не залишали і, за порадою провідних московських і київських археологів, я почав готувати кандидатську дисертацію. Але і у музеї у декого із співробітників це викликало негативні емоції, наслідком чого були доноси на мене у Міністерство культури, райком і міськком партії. Мене звинувачували у занедбанні музейної роботи в зв'язку з працею над дисертацією. В дійсності я виконував все музейне навантаження, а над дисертацією працював по ночах. Пам'ятаю один з доносів на мене Величка у Львівський міськком партії. Секретар міськкому перевіряв донос у кабінеті директора в присутності Величка. Мене туди не покликали, але Литвиненко потім розповів мені про хід цього мероприємства. Величко у розмові з секретарем доводив, що мені, як людині непролетарського походження, взагалі не місце в ідеологічній установі. Проти мене було використано й той факт, що Жеребко колись бачив у мене вдома на стіні ікону. Потім мені довелось піти на прийом до секретаря міськкому, розповісти про мою музейну, лекційну, ідеологічну і наукову роботу. Справа закінчилась нічим. Деякі доноси на мене у райком, підписані Величком і деякими іншими музейними співробітниками, колись показала мені секретар парторганізації Власова.

Долаючи всі труднощі, мені все-таки вдалось восени 1958 р. захистити у московському Інституті археології АН СРСР кандидатську дисертацію на тему «Пам'ятки племен бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля»[29]. У системі Міністерства культури України це була перша кандидатська дисертація, захищена на Україні музейним співробітником.

Після мене кандидатську дисертацію про Тернопільщину у складі Росії в 1810–1815 рр. захистив Гошко, який після цього був призначений директором Музею етнографії і художньої промисловості і відійшов з Історичного музею. На його місце директором музею стала Ганна Олександрівна Жеваго.

У 1958 р. я одержав запрошення з Угорщини на археологічну конференцію. Міністерство культури на мій лист з цього приводу навіть не відповіло. На початку 1959 р. мене запросили на конференцію у Краків. Цим разом запрошення було скероване Міністерству культури у Київ, а мені прислано його копію. Знову не одержуючи ніякої відповіді, я при нагоді поїздки у Київ зайшов у Міністерство культури довідатись про цю справу. Галина Степанівна Кирилюк, яка змінила Лісневського на посаді начальника управління музеїв, мені сказала, що відіслала у Краків відповідь на запрошення, в якій говорилось, що я, будучи зайнятий захистом дисертації, не можу у даний час поїхати у ПНР. Я сказав Кирилюк, що вже захистив дисертацію і що вона про це знає, а перешкод до такої поїздки не бачу, оскільки польські колеги у своєму запрошенні взяли на себе покриття коштів мого перебування у Кракові. «Ваша поїздка у нас не була запланована,– сказала вона,– міністерство не має коштів на закордонні відрядження, а дозволити, щоб за вас платила Польська академія наук, ми не можемо. Це підірвало би престиж Радянського Союзу; ми не жебраки». На цьому ця справа закінчилась.

Я намагався розширити археологічну роботу в музеї і в 1959 р. подав доповідну записку на ім'я секретаря по ідеології Львівського обкому партії Федора Тихоновича Коваля, в якій просив посприяти відкриттю археологічного філіалу Львівського історичного музею. Це дало б можливість, писав я, звільнити для експозиції інших відділів значну частину будинку № 24 на площі Ринок, значно розширити експозицію відділу історії первісного суспільства і використати в ній для культурно-масової роботи велику кількість цінних експонатів, що через відсутність відповідної експозиційної площі зберігаються у фондосховищах. Я пропонував використати для археологічного філіалу будинок міського арсеналу по вулиці Підвальній. Потім разом з Власовою, як секретарем парторганізації музею, пішов на прийом до помічника Коваля Подольчака (чи Подоляка). У приймальні зустріли Дудикевича, і я вже тішився, що можу розраховувати на його підтримку нашої справи. Дудикевич, довідавшись про наші плани, сказав, що у Львові досі немає музею атеїзму, а ми задумали організувати зайвий археологічний музей. Помічник Коваля нам відповів, що він вітав би відкриття у Львові ще одного музею як культурної установи, але не бачить можливості забезпечити його приміщенням. Що ж торкається будинку арсеналу, то також через відсутність відповідної площі немає куди відселити базу львівських гастрономів, що знаходиться у цьому приміщенні.

Весною 1959 р. в Інституті суспільних наук знову звільнився штат молодшого наукового співробітника і я вдруге подав туди заяву. Цим разом завідуючий відділом археології, мабуть, через небажання мати конкурента по спільній у нас з ним науковій тематиці, через деякий час повідомив, що мою кандидатуру не затвердив обком партії. Певну роль у цій справі відіграв і колишній співробітник Історичного музею Є. Яцкевич. Я пішов на прийом до завідуючого відділом науки обкому Валентина Юхимовича Маланчука, якому сказав, що за всіма показниками, будучи кандидатом наук і спеціалістом по археології, маючи ряд наукових публікацій, відповідаю кандидатурі на посаду наукового співробітника академічного інституту, але мені чомусь

відмовлено, і я хотів би знати причини відмови. Маланчук сказав: «Була вільна посада молодшого наукового співробітника, а ви за своїми кваліфікаціями і за віком на цю посаду не надаєтесь. У нас є вказівки партії всюди рекомендувати молодих».

Я спробував опонувати, що мої кваліфікації не мають у даному випадку значення, оскільки я сам прошу прийняти мене на посаду молодшого наукового співробітника і знаю, що на таких посадах в Академії наук працюють люди значно старші за мене. Тоді запитав: «А якщо в інституті звільниться посада старшого наукового співробітника, чи можу розраховувати на вашу підтримку?» – «Нічого вам не можу обіцяти»,– відповів він.

Я сказав: «Валентине Юхимовичу, я думав, що де-як-де, але в Радянському Союзі я зможу своєю працею домогтися необхідних для мене умов трудової діяльності. Виходить, я помилявся?» Маланчук мовчав і я повторив своє питання. «Так, помилялися»,– відповів він.

Відходячи, я сказав, що з його рішенням не згідний і змушений буду звернутися до секретаря обкому по ідеології. *На вільну посаду в інституті було спішно прийнято М. А. Пелещишина*[*].

Я чекав на нагоду декілька місяців. І коли у серпні 1959 р. в Інституті суспільних наук знову звільнилась посада молодшого наукового співробітника, я втретє подав заяву на це місце і одночасно написав лист Ковалю з проханням допомогти мені у бажанні займатися наукою. У листі зазначив, що завідуючий відділом науки Львівського обкому партії попередньо відмовив мені у рекомендації на посаду в інституті. Звертаючись до Коваля, я розраховував на відомі мені його погані відносини з Маланчуком. Розрахунок виявився правильним: Коваль скористався нагодою щось зробити всупереч волі Маланчука і на моїй заяві написав резолюцію: «Підтримую». Після цього ніяких перешкод в інституті я вже не зустрів і з 20 вересня 1959 р., залишивши роботу в Історичному музеї, перейшов в Інститут суспільних наук. Лише довгі роки після цього я намагався не попадатися на очі Маланчукові.

Хоч мої давні мрії перейти на науково-дослідну роботу нарешті здійснились, я відходив з музею з жалем. Я полюбив цю установу і вклав в її розвиток свою працю. Відходячи, охоплював думками весь цей період мого життя від 1945 р. Я застав музей у стані післявоєнного хаосу, приймав участь у [в] порядкуванні приміщень і музейних матеріалів, відкрив у музеї для відвідувачів після війни першу експозицію, організував фонди відділу історії первісного суспільства, спостерігав і брав участь у побудові і відкритті експозицій інших відділів. Потім були періоди суцільної інвентаризації, збору експонатів і історико-побутових експедицій, організацій музеєм власних польових археологічних досліджень і науково-дослідної, а згодом і видавничої роботи. Так майже після чотирнадцяти з половиною років закінчилась одна із сторінок мого життя, насичена працею, змаганнями з труднощами, інколи розчаруваннями або й радістю від успіхів. У вересні 1959 р. розпочалась нова сторінка мого життя…

Львів, 1992 р.

* У машинописі речення викреслене.

Примітки

1. Науковий ступінь доктора наук.
2. Кустош – хранитель, завідуючий музеєм або його відділом, підпорядкований головному директорові музеїв чи музею.
3. «Східні торги» – щорічна ярмарка, що влаштовувалась у Львові на виставочній площі за Стрийським парком. Традиція львівських «Східних торгів» сягала київських Контрактів, а потім (XVIII ст.) Контрактів у м. Дубно на Волині.
4. Ад'юнкт – як би помічник професора у західноєвропейських університетах. Посада вища від асистента, нижча від доцента.
5. Два скарби золотих речей середини VII ст. до н.е. були випадково знайдені у 1878 і 1896 рр. у с. Михалків Борщівського району Тернопільської області. Частина знахідок була розпорошена по різних музеях, частина потрапила у приватні руки. Найбільшу їх кількість (близько сім з половиною кг речей із золота 98 проби) придбав музей Дзєдушицьких. Скарби складались із художніх виробів, що були, мабуть, сакральними атрибутами племінного вождя–жерця.
6. Усі ці факти мені відомі з розповіді К. Маєвського.
7. Акинак – короткий скіфський залізний меч.
8. Свєшніков І. Музей Яворівщина // газ. «Вільне життя», № 34 (555). Яворів, 24.04.1947 р.
9. Свєшніков І., Власова Г. Організація історико–побутових експедицій в історичних і краєзнавчих музеях. Вид. Головного управління в справах культурно-освітніх установ Міністерства культури УРСР. Київ, 1960.– 29 с.
10. Свєшніков І. Поховання XI ст. н.е. в Смільниці коло Старого Самбора // Археологічні пам'ятки УРСР, т. I. Вид. АН УРСР. Київ, 1949, с. 86–90; Свєшніков І. Звіт експедиції до с. Затока, Львівської області // Археологічні пам'ятки УРСР, т. II. Вид. АН УРСР. Київ, 1949, с. 212–216.
11. Свєшніков І. К. Розкопки у с. Костянець на полі Лиственщина // Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV. Вид. АН УРСР. Київ, 1952, с. 131–139.
12. Свєшніков І. К. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав Тернопільської області // Археологія, т. XI. Вид. АН УРСР. Київ, 1957, с. 106–114.

13. Свешников И. К. Могильники липицкой культуры в Львовской области // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 68. Изд. АН СССР. Москва, 1957, с. 63–74.
14. Свешников И. К. Археологические работы Львовского исторического музея в 1957 г. // Советская археология, № 4. Изд. АН СССР. Москва, 1957, с. 278, 279.
15. Смішко М. Ю., Свєшніков І. К. Могильник III – IV ст. н.е. у с. Дитиничі Ровенської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вин. 3. Вид. АН УРСР. Київ, 1961, с. 89–114.
16. Власова Г. М. Древнерусский могильник в с. Збуж // Краткие сообщения Института археологии, вып. 11. Изд. АН УССР, 1961, с. 91–93.
17. Володченко З. А. Перстень-печать XII в. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 36. Изд. АН СССР. Москва, 1951, с. 62–67; Свешников И. К. Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 43. Москва, 1952, с. 126–131; Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XII вв. из с. Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. 4. Одесское книжное издательство. Одесса, 1962, с. 246–259.
18. Володченко З. А. К вопросу о технике черни на Руси // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 52. Москва, 1953, с. 10–16; Свешников И. К. Могильник в с. Звенигород Львовской области // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 63. Москва, 1956, с. 57–69; Свешников И. К. Археологические работы Львовского исторического музея в 1957 г. // Советская археология, № 4. Изд. АН СССР. Москва, 1957, с. 278, 279; Свешников И. К. Могильники липицкой культуры…
19. Свешников И. К. Исследования в с. Звенигород Львовской области // Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 4. Изд. АН УССР. Киев, 1955, с. 116–118; Савич В. П. Нові пам'ятки доби полів поховань на території Львівської і Тернопільської областей // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 2. Вид. АН УРСР. Київ, 1959, с. 114–118.
20. Власова Г. М., Возницкий Б. Г. К исследованию северо-западной части летописного Звенигорода // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного университета и Одесского государственного археологического музея, вып. I. Изд. Одесского государственного университета. Одесса, 1961, с. 115–121; Власова Г. М. Бронзовые изделия..; Власова Г. М. Мастерская костерезов в Звенигороде // Записки Одесского археологического общества, т. И. Изд. «Маяк». Одеса, 1967, с. 228–235.
21. Bernjaković K. Sidliśte lidu se śnurovou keramikou na Hornim Dnestru a Sanu // Archeologicke Rozhledy, t. XI, № 5. Praha, 1959, s. 692–698; Bernjaković K. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des Oberen Thcisstales (Karpatoukrine USSR) // Slovenska Archeologia, t. VIII, № 2. Bratislava, 1960, s. 325–392.
22. Свешников И. К. Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // Советская археология, т. XX. Изд. АН СССР. Москва, 1954, с. 100–130.
23. Свєшніков І. К. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі. Вид. Львівського історичного музею. Львів, 1957.–36 с.
24. Гошко Ю. Г. Тернопільщина у складі Росії (1810–1815 рр.). Вид. Львівського історичного музею. Львів, 1957.–31 с.
25. Свєшніков І. К. Львівський державний історичний музей. Відділ історії первісного суспільства. Путівник. Вид. Книжково-журнального видавництва. Львів, 1958.– 44 с.
26. Свєшніков І. К. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. Вид. ЛІМ. Львів, 1958.– 29 с.
27. Бернякович К., Власова Г. Відділ історії феодалізму. Путівник по експозиції. Вид. Львівського історичного музею. Львів, 1959.– 87 с.
28. Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. Вид. Львівського історичного музею. Львів, 1959.– 43 с.
29. Свешников И. К. Памятники племен бронзового века Прикарпатья и Западной Подолии. Автореферат кандидатской диссертации. Изд. АН СРСР. Москва, 1958.– 16 с.

Археологія

Вадим Артюх

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ В АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУРАХ КАРПАТО-ДНІСТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ. Пам'яті І. К. Свєшнікова присвячується

Предмети давньоєгипетського імпорту, які зберігаються в музеях України та суміжних держав, можна поділити на дві категорії; 1. Речи, які були придбані мандрівниками в самому Єгипті під час подорожей на протязі XIX – початку XX ст., 2. Речи які були знайдені на території України на стародавніх пам'ятках у вигляді випадкових знахідок і під час археологічних досліджень. Перше питання – це є окрема тема досліджень. Розглянемо друге питання. В основному мова піде про знахідки на території Карпато-Дністровського регіону.

Ще у 50-х – 60-х рр. XX ст. ряд вчених, в тому числі і відомих радянських таких, як Б. Піотровський, М. Коростовцев та інші, вважали, що давньоєгипетські речи на території України і суміжних землях з'являються після VII ст. до н.е., коли на чорноморському узбережжі засновуються грецькі міста-колонії, а у самому Єгипті в дельті Нілу виникає грецьке місто Навкратис. К тому часу були призабуті польові дослідження і публікації деяких львівських археологів 20-х – 30-х рр.

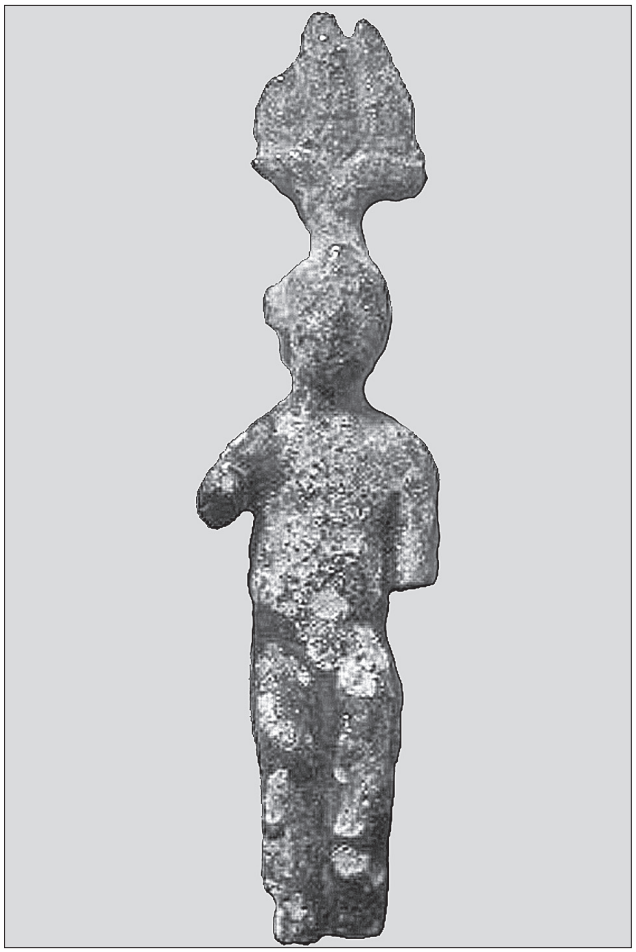
Наприкінці 40-х післявоєнних років у Львівському Історичному музеї працював науковий співробітник І. Свєшніков. Йому було доручено розібрати, систематизувати, описати багато чисельний археологічний матеріал, який зберігався в музеї з часів його заснування. У 1940 р. цілий ряд музеїв, які існували у Львові на протязі минулих десятиріч, було розформовано. Експонати у великий кількості потрапили до Львівського Історичного музею. До кінця розібрати і систематизувати їх не встигли. Почалася війна. Під час німецької окупації багато музейних предметів була вивезена до Німеччини. Повернуті у 1949 р. У ті роки І. Свєшников почав розбирати музейні археологічні колекції.

В процесі роботи виявилося, що серед археологічних збірок, є старожитності давньоєгипетського походження, більш того, вони були знайдені у Карпато-Дністровському регіоні, ще більш того, вони були віднайдені на пам'ятках археологічних культур початку II тис. до н.е. Ці знахідки були пов'язані з іменем видатного археолога 20-х-30-х рр. Т. Сулімирського.

У 1932 р. Т. Сулимирським поблизу с. Колпець на території сучасного Дрогобицького р-ну в урочищі Колпецька Діброва на правому березі р. Тисмениці було розкопано курганний могильник культури шнурової кераміки. В одному з поховань були знайдені фаянсові буси давньоєгипетського походження [22, с. 273]. Датування – перша половина II тис. до н.е. Довгий час ці знахідки зберігалися у фондах Львівського Історичного музею. В останні роки передані до Музею Золочівський замок.

У 1934 р. Т. Сулимирським в околицях м. Бучач Тернопільської обл. було знайдено бронзову фігурку крокодила. Дослідник датує знахідку першої половиною II тис. до н.е., згідно аналогічної знахідці у Єгипті, яка зберігається у Британському музеї [23, с. 192–193]. У роки війни ця річ була вивезена до Німеччини. Повернута до Львівського Історичного музею у 1949 р.

У фондах Львівського історичного музею зберігаються намистини різної форми з скляної пасти можливо давньоєгипетського походження, які були повернені з Німеччини. Всі вони були знайдені у дністровському регіоні. Серед них дві скляні намистини конічної та біконічної форми, які були знайдені у кургані комарівської культури за № XXXII поблизу с. Комарів на території сучасної Івано-Франківської обл. У наступному кургані за № XXXIII також були знайдені дві намистини кулеподібної та овальної форм з бурштину (дослідження Т. Сулимирського) [5]. У фондах Львівського Історичного музею зберігаються ще 12 пастових



Статуетка Нефертума з бронзи.
Збірка Львівського Музею історії релігії

намистин циліндричної і біконічної форм, походження яких невідомо [4].

До питання давньоєгипетського імпорту і зв'язків Єгипту і племен Східної Європи І. К. Свєшніков повертається при дослідженні поховань культури шнурової кераміки. Він згадує ці знахідки в своєї монографії «Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н.е.» К тому часу речи давньоєгипетського походження були виявлені на суміжних територіях на заході і на сході. Ці вироби набувають широкого розповсюдження в епоху ранньої бронзи на території Західної і Центральної Європи. Зустрічаються, в основному, у вигляді випадкових знахідок і в курганних похованнях. Знахідки давньоєгипетського походження II тис до н.е. зустрічаються також, у країнах південної Європи. Фігурки з каменю у вигляді голів гіпопотамів того ж періоду були знайдені на території Румунії ще у 30-ті рр. [19]. Скляні та фаянсові намиста були знайдені у похованнях культури бойових сокир на території Словаччини і Польщі [20, с. 12].

Предмети давньоєгипетського походження зустрічаються на пам'ятках епохи бронзи у країнах Західної Європи наприклад у похованнях культури дзвоноподібних кубків. Фаянсові сегментовані буси були знайдені у Франції (гробниця в Парк Герене), поховання в Англії в графстві Уесекс, на території Іспанії, Германії, Угорщини, Чехії [17, с. 416, 439].

Фаянсові буси представлені у східній частині Центральної Європи в п'яті культурних групах, які датуються епохою бронзи у похованнях на території Австрії, Угорщини, Чехії, Польщі [7, с. 267].

Фаянсові та скляні намиста, які були знайдені у похованнях кочових племен на Прикарпатті та інших регіонах Європи, на думку ряду дослідників (Г. Кларк, Ф. С. Стоун, Л. Томас, Г. Чайльд), виготовлялися в Єгипті в період VI–XVIII династій, тобто III – середина II тис. до н.е. Під впливом Єгипту подібні майстерні з'являються у Малій Азії, Греції, Північно-Східній Африці, на острові Крит [15, с. 30].

Г. Чайльд вважає, що починаючи з IV періоду (біля 1500 р. до н.е.) єгипетські вироби та рабське наслідування азіатським прикрасам дає беззаперечний доказ проникнення східних речей у Дунайську долину, Іспанію, Британію. Без сумніву, фаянсові буси з гробниць Угорщини і Англії – єгипетського походження [17, с. 447].

Випадкові знахідки в регіоні продовжувалися. У 1977 р. колекція музею поповнилася ще одною випадковою знахідкою давньоєгипетського походження. Львівський учень Ю. Розстальний приніс до Музею історії релігії бронзову фігурку божества Нефертума. Знахідка була покрита корозією і частково пошкоджена. Знайдена вона була десь на Львівщині. Більш точніші місцезнаходження не було встановлено. Судячи по збереженню, ця річ довгий час знаходилася в землі. Датована знахідка була II тис. до н.е. На даний час зберігається у фондах.

На території України в інших регіонах при археологічних дослідженнях знайдено багато речей давньоєгипетського походження. Основний ареал розповсюдження середня і нижня частина Дніпра, Побужжя, Наддністрянщини. Речи давньоєгипетського походження ще частіші зустрічаються на Дніпрі у курганних похованнях культур кочових племен доскіфських часів II тис. до н.е.

Ці предмети продовжують зустрічатися на території України на пам'ятках археологічних культур тих часів, наприклад – у похованнях катакомбної культури II тис до н.е. Браслети з пастових бус були знайдені у курганних похованнях цій культури поблизу с. Білики Кобеляцького р-ну Полтавської обл. у 1984 р. [10, с. 66]. Намисто з пастових бус було віднайдено на Компаніївському могильнику катакомбної культури [12, с. 33–60]. Предмети давньоєгипетського імпорту зустрічаються також у похованнях раннесрубного часу, як наприклад, пастові буси у кургані поблизу с. Михайлики Полтавського р-ну Полтавської обл. [11, с. 53–60].

Пастові намиста зустрічаються, також, у верхній частині Дніпра. Подібні знахідки мали місце



Статуетка Беса теракотова.
Збірка Львівського Музею історії релігії

на території Білорусі у похованнях епохи бронзи в урочищі Стреліця між сілами Юрковичи та Рудня Шлягінська Гомельської обл. Там у похованні середньодніпровської культури були знайдені скляна і фаянсова бусини. За І. Артеменко, ці буси давньоєгипетського походження і були розповсюджені в часи XVIII династії [1, с. 91].

З початку I тис. до н.е. наступає новий період зв'язків племен карпато-дністровського регіону з єгипетською цивілізацією. VII ст. до н.е.– знаменний етап в історії єгипетської культури. В часи правління другого фараона XXVI династії Псаметика I (664–610 рр. до н.е.) греками била створена колонія на території Єгипту в дельті Нилу. Тут виникло велике місто Навкратіс (попередник Олександрії). Звідси до середземноморського басейну попрямував потік єгипетських виробів, в основному культових [9, с. 145]. Вслід за ними почали з'являтися також єгипетські релігійні уявлення. Збільшується число єгипетських предметів, які у більш пізні часи були знайдені під час розкопок у країнах Європи і на території України. Торговий маршрут був наступним: Навкратис (потім Олександрія) – Родос – Милет – причорноморські міста-колонії Ольвія, Херсонес, Пантикапей, Тира та інші населенні пункти. Далі – варварські землі.

Завдяки посередству античного світу єгипетські речи потрапляють на територію Карпато-Дністровського регіону. Зафіксовані вони були ще у XIX ст. У 1871 р. А. Петрушевич на Тернопільщині в с. Могильниця Теребовлянського староства в приватної колекції місцевого поміщика (прізвища не вказується) бачив невелику бронзову статуетку Озіріса, яка, за переказами, була знайдена десь поблизу.

У 1875 р., також на Тернопільщині в с. Синків Залещіцького староства А. Петрушевич виявів бронзову статуетку Ізіди у домі одного селянина. Ця скульптура була прибита до дубової дошки і розміщена між іконами святих на стіні. Вважалася іконою Богоматері. За переказами також була знайдена поблизу. Пізніші ця фігурка потрапила до Музею Народного дому у Львові [13, 8]. Її подальша доля невідома.

У 1945 р. до Львівського історичного музею вдова Теребовлянського старости Крушинського. Вона передала до музею колекцію археологічних предметів з Тернопільщини, яку зібрав її чоловік. У цій збірці оказалася невелика теракотова статуетка давньоєгипетського божества Беса. Більш точне її місцезнаходження невідомо.

Бес – карликове божество музики, танцю, радощі. Культ його був розповсюджений далеко за межами Єгипту, в основному у I тис. до н.е., в тому числі на причорноморських і придністровських землях.

Давньоєгипетські речі продовжують потрапляти на територію України і в римські часи. Слід згадати бронзову голову статуетки бога елліністичного періоду історії Єгипту Сарапіса з поселення вельбарської культури поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. [16, с. 135].

У 2008 р. під Тернополем поблизу с. Лозова в урочищі Під вільхами на лівому березі річки Гнездична на багатошаровому стародавньому поселенні була знайдена біла фаянсова бусина з синіми вічками давньоєгипетського походження. Супутній матеріал відноситься до різних археологічних культур: Ноа – середина II тис. до н.е., скіфський час – середина I тис. до н.е., черняхівська – перші ст. н.е. Подібні прикраси були розповсюджені серед варварських племен в сарматські часи.

На протязі XIX – XX ст. більш всього знахідок давньоєгипетського походження було зафіксовано на території Тернопільської обл.

Якщо відносно античного періоду, тут з предметами давньоєгипетського імпорту більш – менш питання зрозуміле. Інше питання – яким чином ці речи стали потрапляти на землі України ще з початку II тис. до н.е. Перший варіант – торгівля. Однак Єгипет і причорноморські племена не були сусідами. Можливо, що єгипетські мандрівники з'являлися у причорноморських степах і дністровському регіоні. Але кількість знахідок свідчіть про то, що контакти

між цими землями були регулярними. Можливо, то були не зовсім торгові взаємовідносини.

За А. Тойнбі, у стародавні часи міжетнічні контакти були більш військові, ніж торгові [16, с. 545]. Процесу переселень і завоювань сприяли посушливі роки, що примушували скотарів шукати нові землі, придатні для пасовищ [16, с. 85].

Поява давньоєгипетських старожитностей на території України у перший половині II тис. до н.е. співпадає по часу з завоюванням Єгипту кочовими племенами гіксосів, які з'явилися зі сходу. Згідно свідчень давніх джерел, ці кочівники мали на озброєнні бойові колісниці і коней, які наводили жах на єгипетське військо. Дослідники вважають, що це були семітські племена, але припускають, що склад цій племен був пістрявим, різноетнічним [6, с. 282]. Тут напрошується припущення, що кочові причорноморські племена якимось чином причетні до вторгнення у близькосхідні землі.

Природні умови Близького Сходу непридатні для існування кочових народів. Такі умови є у причорноморсько-каспійському степному регіоні. За археологічними даними, першими в історії людства приручили диких коней для їзди вверху і для бойових дій кочові племена середньостогівської культури ще у III тис. до н.е. У наступні століття кінь став бойовою атрибутикою інших скотарських племен на території сучасної України [2, с. 228–230]. Найчастіше предмети давньоєгипетського походження зустрічаються при розкопках пам'яток початку II тис. до н.е. в Європі і в Україні, в ареалі розповсюдження племен культури бойових сокир та її різних місцевих варіантах (на території України – культура шнурової кераміки). На території Карпато-Дністровського регіону ранні знахідки зустрічаються в культурах епохи бронзи – комарівської і шнуровой кераміки. Наступна хвиля вторгнення кочових племен у регіон Середземного моря трапилася у другій половині II тис. до н.е. В історії цій факт відомий як навала «Народів моря». Ці народи дійшли до Єгипту, але були розгромлені. Основний шлях їх був вздовж східного узбережжя Середземного моря. Можливо припустити, що це були кочові племена причорноморського степного регіону. Давньоєгипетський імпорт зустрічається у похованнях ямної, катакомбної, багатоваликової кераміки, зрубної та інших культурах.

Сама назва свідчіть про те, що в цій експансії брали участь декілька народів. За археологічними даними на території Чорноморського узбережжя до Приазов'я, включаючи Крим мешкали на протязі XIV–XII ст. до н.е. племена сабатинівської культури. Ці народи могли брати участь в експансії на Середземне море. Ці події знайшли відображення у творах Гомера «Іліада» і «Одіссея». Кераміка сабатинівської культури була зафіксована при розкопках Трої (Троя VIIa), шар якій датується XIII ст. до н.е. [3, с. 490,498].



Фаянсові прикраси з поховання поблизу с. Колнець. Збірка Музею «Золочівський замок».

Однак питання відносно участі причорноморських скотарських племен в походах на Середземноморє і Єгипет поки що дискусійне. Найймовірніші тут все ж таки був торговий варіант. Єгипет і причорноморські землі зв'язував морський шлях. Можливі етапи Єгипет – Крит – Троя – Чорне море і далі на північ. Існували янтарні шляхи. Їх було декілька. Е. Кавеньяк вважає, що місто Троя було зобов'язано своєю значимістю у давні часи, тому, що підтримувало морським шляхом зв'язки з Чорним морем. Там закінчувався торгових шлях, завдяки котрому янтар з узбережжя Балтики потрапляв на берега Середземного моря, і так можна пояснити наявність рідкісного предмету в гробницях Древнього царства. В даному випадку мова йде про обмін, котрий не має на увазі ні визначних свідоцтв про африканську цивілізацію, ні безпосереднього впливу на ці землі. Е. Кавеньяк вказує на шлях «з варяг в греки» від Дніпра по притокам, а потім сухопутним шляхом предмети потрапляють вглиб країни [19, с. 55]. Про масштаби цій торгових відносин свідчать археологічні знахідки на території України та за її межами. Більш того, речи єгипетського походження, через посередництво кочових племен з'являються за Уралом. Ще на початку XX ст. у Печорському краї на р. Ухті мала місце випадкова знахідка бронзової фігурки Нефертума. На даний час зберігається в Ермітажі (колекція Тевляшова) [14, с. 20–27]. У 1918 р. у Комі, на р. Чусовій на поселенні VII ст. до н.е. була знайдена бронзова статуетка Амона [18, с. 343]. Всі ці знахідки відносяться до античної епохи.

Починаючи з VII тис. до н.е. на Чорноморському узбережжі з'являються грецькі міста-коло-

нії. Знахідки єгипетського походження скарабеї, пастові буси, скляні мініатюрні посудини, мала скульптура теракотова і бронзова зустрічається при розкопках грецьких міст-колоній таких як поселення-емпорія на острові Березань, Ольвія, Пантикапей, Херсонес, Тіра та інші малі міста. Постійні торгові контакти між Єгиптом і причорноморськими колоніями посилюються після завоювання цій країни Олександром Македонським у IV ст. до н.е. Єгипетський імпорт за допомогою цих міст-колонії разом з античними речами потрапляє до сусідніх варварських племен і розповсюджується та території України. Пастові буси поруч з предметами грецького імпорту зустрічаються в багатьох скіфських похованнях на території Черкаської, Полтавської, Кировоградської, Сумської та інших областей. Скоріш всього фігурки Осіріса, Ісіди, Беса потрапили на Тернопільщину через посередництво античних міст-колоній.

У наші часи багато фактів знахідок предметів призабуто, багато інформації не збереглося. Завдяки І. К. Свєшнікову, питання зв'язків племен Карпато-Дністровського регіону з давньоєгипетською цивілізацією, не зникло. Воно може стати актуальним. Найдавніше минуле України нам відомо з археологічних джерел. І почті зовсім невідомі ні етнічне походження племен, ні їх мова, ні їх назва. Є невелика інформація з Біблії, з творів Гомера, пізніші Геродота. Ключ до розгадки цих питань може бути у давньоєгипетських та інших близькосхідних більш ранніх письмових джерелах. Поки що, також, мало вивчені торгові шляхи між давніми племенами території України і країнами Давнього Сходу. Однак це вже справа майбутнього.

Джерела та література:

1. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – М. Наука, 1967. – С. 91
2. Археологія Української РСР.– К. Наукова думка. 1971. – Т. 1. – С. 228–230.
3. Археология Украинской ССР.– К. Наукова думка 1985. – Т. I. – С. 490. 498.
4. Архів Львівського Історичного музею. Інвентарна книга «Первісно-суспільний лад»,– Т. III, колекційний список № 19.
5. Архів Львівського Історичного музею. Інвентарна книга «Первісно-суспільний лад».– Т. III, колекційний список № 26.
6. Всемирная история.– М. Наука, 1956. – Т. 1.
7. Кларк Г. Доисторическая Европа.– М. 1953. – С. 266, 267.
8. Козак Д. Н. Етюди давньої історії України.– К., 2010. – С. 135, 182.
9. Коростовцев М. С. Религия Древнего Египта.– М. 1976. – С.145.
10. Лугова Л. М. Кургани епохи бронзи поблизу селища Білики у Поворсклі // Археологічний літопис Лівобережної України (Полтава). –2002. – № 2. – С. 66.
11. Луговая Л. Н., Шилов Ю. А. Михайликовский курган раннесрубного времени.– Полтава, АИП, 1990. – С. 46–47.
12. Махно Є. В., Братченко С. Н. Пастове намисто з катакомбного поховання на Компаніївському могильнику // Археологія. – К., 1977. – С. 53–60.
13. Петрушевич А. С. Бронзовые памятники египетского культа Озириса и Изиды в Галицкой Подолии // Слово. – 1887. – Ч. 82. – 8 с.
14. Пиотровский Б. Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза // СА. – 1958. – № 1. – С. 20–27.
15. Свешніков І. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н.е.– К. Наукова Думка, 1974. – С. 30.
16. Тойнби А. Постижение истории.– М. Прогресс, 1991.
17. Чайльд Г. У истоков Европейской цивилизации.– М. Изд-во иностранной литературы, 1952. – 466 с.
18. Шмидт А. В. Древний Восток и русский Север // Новый Восток. – 1926. – № 13–14. – С. 343.
19. Cavaignac E. Egypte – Iran – Russie. Annales du servise des antiquites de L'Egypte.– 1949, t. XLIX, fase I, p. 55.
20. Dumitrescu V. Les figurines en Pierre trouvees a Salcuta et a Fedeleseni (Roumanic).– Istros II. Bucarest. 1934.
21. Salewicz K. Tymczasowe wyniki badan prehistorycznych w Merzanowicach.– Poznan -Warszawa. ZOW, T. XII, № 4–5, 1937. – S. 12.
22. Sulimirski T. Cmentarzysko kurhanowe w Komarowe kolo Halicza i kultura komarowska. SPAU 1936. – T. 41. – S. 273.
23. Sulimirski T. Notatki archeologiczne z Malopolski Wschodniej. WA, Warszawa, 1936. – tom (vol) XIV. – S. 192–193.

Богдан Прищепа

ІГОР КИРИЛОВИЧ СВЄШНІКОВ – ДОСЛІДНИК СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК РІВНЕНЩИНИ

Ігор Кирилович Свєшніков пройшов великий життєвий шлях і значні наукові здобутки вченого дозволяють відвести йому видне місце серед європейських археологів другої половини XX ст. [7, с. 247]. Від самого початку дослідницької діяльності І. К. Свєшніков особливу увагу звертав на проблеми первісної археології, пов'язані з неолітом, енеолітом і бронзовим віком порубіжних територій Середньої і Східної Європи. В той же час, досліднику була притаманна максимальна широта зацікавлень, від кам'яного віку до XVII ст. Достатньо згадати такі знакові для української археології події, як розкопки Звенигорода біля Львова, де були знайдені перші в Україні берестяні грамоти XII ст. та дослідження на Рівненщині поля Берестецької битви 1651 р.

Рівненська область була тим краєм, де І. К. Свєшніков розпочинав свої заняття археологією у 1930-х рр., тут він організовував широкі польові роботи, збираючи матеріали для кандидатської та докторської дисертацій у кінці 50–60 рр. XX ст. і його остання археологічна експедиція була проведена в м. Дубному в 1995 р. В ході цих досліджень були зібрані цікаві матеріали, які характеризують наш край у середньовіччі. Найбільш ранні з них сучасні дослідники відносять до празько-корчацької культури (друга половина V–VII ст.) та райковецької культури (VIII–X ст.), а наступний етап пов'язаний з формуванням і розвитком Київської Русі (X–XIII ст.).

Стислу інформацію про різноманітні археологічні пам'ятки Рівненської області містить довідник, підготовлений І. К. Свєшніковим спільно з Ю. М. Нікольченком [11]. З довідника довідуємось, що І. К. Свєшніков на території Рівненської області обстежив 88 неукріплених поселень доби середньовіччя, 12 городищ, провів дослідження могильників епохи Київської Русі: курганного біля с. Збуж і ґрунтового біля с. Городок (таблиця 1). Для порівняння вкажемо, що у зведенні давньоруських археологічних пам'яток західних областей України, яке підготував О. О. Ратич після Другої світової війни, на території Рівненської області згадується лише 11 неукріплених поселень [10, с. 32–43]. Як бачимо завдяки розвідкам І. К. Свєшнікова кількість пам'яток цього виду збільшилась у вісім разів.

Особливо важливими були археологічні джерела, отримані в ході досліджень поселень широкими площами. Серед таких масштабних робіт слід відзначити розкопки в урочищі Кут біля с. Зозів (1338 кв. м), в урочищі Кургани біля с. Городок (1170 кв. м), в с. Здовбиця (175 кв. м).

В ході цих робіт вченому вдалось одним з перших в краї виявити рештки слов'янських жител раннього середньовіччя. На території Волині найбільш ранні пам'ятки, приналежність яких слов'янам аргументовано доведена археологами, датуються V–VII ст. У лісостепових та поліських районах Правобережної України такі слов'янські пам'ятки отримали назву «типу Корчак» від групи поселень, досліджених біля с. Корчак Житомирської області. Вони близькі до синхронних пам'яток Середньої Європи і об'єднуються більшістю дослідників у празько-корчацьку культуру.

Під час розкопок у 1957–1958 рр. на поселенні біля с. Здовбиця було виявлено вогнище, на якому лежали дві роздавлені ліпні посудини. В. Д. Баран відніс їх до слов'янських ліпних посудин середини I тис. н.е. [3, с. 169–170]. Слід відмітити такі особливості знайдених горщиків, як чіткий перелом при переході від плічок до бочків і орнаментацію великої посудини овальними вдавленнями по краю вінець (ознака посудин райковецької культури) та пальцеві защипи на переході бочків у плічка. Тому, вірогідно, датувати їх потрібно VIII ст.

Селище в ур. «Кут» біля с. Зозів знаходиться на південно-східній окраїні села, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Усті. Досліджувалось І. К. Свєшніковим у 1961–1963 рр. [11, с. 97]. Тут відкрито дві чотирикутні напівземлянки, господарську яму та вогнище празько-корчацької культури (напівземлянка III із глинобитною піччю і напівземлянка VI із піччю-кам'янкою) [3, с. 188–191], а напівземлянку IV із піччю-кам'янкою, на нашу думку, слід датувати X – початку XI ст. Було також досліджено господарські ями із керамікою XII–XIII ст. Крім середньовічних знахідок, на поселенні виявлено матеріали доби неоліту, мідного, бронзового і раннього залізного віків.

Поселення біля с. Городок в урочищі «Кургани» розташоване на мисоподібному виступі правого берега р. Усті. Було відкрите І. К. Свєшніковим у 1959 р. і досліджувалось ним у 1960–1964 рр. [11, с. 93]. На пам'ятці виявлено об'єкти городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки, тшинецької культури бронзового віку, милоградської культури раннього залізного віку, ранніх слов'ян другої половини I тис. н.е. Досліджені житла із виключно ліпним посудом можуть бути датовані VII–VIII ст. , а із ліпними, підправленими на гончарному крузі та ранніми гончарними горщиками віднесені до IX–X ст. [3, с. 159–161; 2].

Уламки ліпних горщиків празької культури та фрагменти гончарних горщиків давньоруського часу зібрані І. К. Свєшніковим також на селищі біля с. Городок в ур. Клем'янтів» [3, с. 161; 11, с. 94]. Пам'ятка розташована на східній окраїні села, на

лівому корінному березі р. Усті, частково зруйнована відстійниками цукрового заводу. Досліджувалась у 1962, 1964 рр. Тут виявлено також матеріали бронзового і ранньозалізного віків, частково зруйновані поховання пізнього римського часу.

Цікаві матеріали доби середньовіччя були здобуті І. К. Свєшніковим під час розкопок у 1965 р. Муравицького городища, що знаходиться на західній окраїні смт. Млинова. Раніше на Рівненщині широкими площами досліджувалось лише слов'янське городище біля с. Бабка Володимирецького р-ну. Ці роботи провів Ю. В. Кухаренко у 1957–1958 рр. [5, с. 8, 34–36].

Муравицьке городище знаходиться на південно-східній окраїні колишнього с. Муравиці, тепер об'єднаного із Млиновим. Для побудови укріплення слов'яни використали природне підвищення на заплаві р. Іква, в місці впадіння невеликої річки. Висота підвищення 6–8 м, розміри 140×85 м. Городище складається з двох частин. Південно-західна площадка має неправильну округлу форму розмірами 25×35 м, по периметру оточена валом заввишки 1,0–1,5 м і завширшки 5–7 м, відділена від іншої частини підвищення ровом завширшки до 15 м. Друга площадка значно більша, вона чотирикутна у плані, розмірами 85×85 м.

Городище відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [1, с. 78]. У 1931 р. його обстежили польські археологи [13, s. 245–246]. Перше детальне обстеження пам'ятки було проведене у 1960 р. П. О. Раппопортом [9, с. 58–59]. При цьому вдалося виявити сліди трьох поселень: бронзового віку, давньоруське XI–XIII ст. і литовсько-польської доби XVI–XVIII ст. Особливий інтерес до Муравицького поселення викликаний зокрема і тим, що воно згадується в літописах під 1149 р. [6, с. 227].

Розкоп І. К. Свєшнікова площею 80 кв. м знаходився біля західного кута великої площадки укріпленого поселення. Було виявлено культурні відклади та об'єкти бронзового віку і часів середньовіччя. Відкрито слов'янське напівземлянкове житло, рештки наземної будівлі, дві печі поза будівлями, зернову яму [12].

Житло 1а мало прямокутний у плані котлован розмірами 3,4×3,8 м, його контури виявлені на глибині 1,9 м, глибина котловану 1,1 м. Глинобитна піч була розташована у північно-східному кутку будівлі, її розміри 1,2×1,2 м, висота стінок 0,9 м, черінь округлий, діаметром 0,8 м. Пізніше на місці напівземлянки 1а збудували житло 1б. Старий котлован засипали землею, а нову долівку підсипали шаром суглинку, він знаходився на 0,9 м вище рівня долівки більш раннього житла. Глинобитну піч збудували в північно-західному кутку котловану пізнішого житла. Однотипність кераміки з цих двох різночасових жител, ідентична форма і конструкція печей дають підстави вважати, що перерва між двома житловими горизонтами землянки була незначною.

Крім глиняного посуду в об'єктах і культурному шарі знайдено залізні знаряддя праці (ножі, долото), предмети озброєння (наконечники сулиці та стріл), кістяні проколки, голки, ковзан, прясельця із крейди і рожевого шиферу, уламки скляних браслетів. За результатами розкопок 1965 р. більшість знахідок із середньовічного слов'янського поселення датована X–XI ст.

Муравицьке городище досліджувалось з 1976 р. по 1985 р. Ю. М. Нікольченком і Б. А. Прищепою [8]. Отримані археологічні джерела підтвердили, що поселення активно розвивалося у X–XI ст., але виникло воно значно раніше, про це свідчать знахідки з культурного шару і досліджена напівземлянка VII–VIII ст. За археологічними джерелами встановлено, що після подій середини XII ст. Муравицьке укріплення втрачає своє значення.

У 1958 р. І. К. Свєшніков провів дослідження на курганному могильнику біля с. Збуж Костопільського р-ну [11, с. 67]. Він розташований на південній окраїні села, на високому лівому березі р. Горині в урочищі «Турія». В науковій літературі могильник відомий із кінця XIX ст. і нараховував 55 курганів [1, с. 44]. Під час розкопок 1958 р. на могильнику зафіксовано 18 насипів, з них сім досліджено. Встановлено, що поховання знаходилися в центральній частині насипу, на рівні давньої денної поверхні. В шести курганах поховання здійснене за обрядом трупопокладення, в одному виявлено неповне спалення померлого. Померлі були покладені витягнутими на спині, зорієнтовані головою на південь, південний захід, захід, північний захід, північний схід. В похованнях знайдено уламки гончарних і в невеликій кількості ліпних посудин, скляні намистини, срібні s-подібні скроневі кільця і дротяні із зімкнутими кінцями, бронзовий пластинчастий перстень, шиферне прясельце, залізні цвяхи [4]. Отримані археологічні джерела дозволяють датувати могильник X – початком XII ст.

Культурні нашарування на території Дубенського замку досліджувались І. К. Свєшніковим у 1995 р. Замкове подвір'я має розміри 210×90 м, його площа 1,5 га. Розкоп знаходився в центрі південної частини замкового подвір'я. На ділянці розкопу материк досягнуто на глибині близько 4 м. Під час дослідження культурного шару литовсько-польської доби у перевідкладеному стані були виявлені матеріали тшинецько-комарівської культури, могилянської групи пам'яток раннього залізного віку, вельбарської культури, а нижній культурний шар слов'яно-руського часу датований X–XIII ст. З нижнім культурним шаром пов'язані два напівземлянкові житла. Більш раннє житло № 7 датоване другою половиною X – початком XI ст., а житло № 6 датоване XII ст. [14].

Проведені І. К. Свєшніковим у другій половині XX ст. археологічні розвідки та розкопки значно розширили джерельну базу для вивчення давньої



І. К. Свєшніков під час археологічних досліджень у Дубенському замку. Фото, 1995 р.

історії населення краю від неоліту (5 тис. до н.е.) до пізнього середньовіччя і раннього модерного часу (XIV–XVII ст.). Значним є внесок дослідника у вивчення середньовічних пам'яток Рівненської області. Завдяки роботам І. К. Свєшнікова було отримано важливі матеріали для вивчення празько-корчацької та райковецької культур ранніх слов'ян другої половини 1 тис. н.е., для характеристики сільських та ранніх міських поселень, а також поховальних пам'яток епохи Київської Русі X–XIII ст.



І. К. Свєшніков під час археологічних досліджень у Дубенському замку. Фото, 1995 р.

Джерела та література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда.– Москва, 1901.– С. 1–133.
2. Багрій Р. С. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ.– К.: Наукова думка, 1962.– Вип. 4.– С. 120–130.
3. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.– К.: Наукова думка, 1972.
4. Власова Г. М. Древнерусский могильник в с. Збуже // КСИА АН УССР.– 1961.– Вып. II.– С. 91–93.
5. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // Свод археологических источников.– Вып. Е 1–57.– Москва: Наука, 1961.– 40 с.
6. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець.– К.: «Дніпро», 1989.
7. Мерперт Н. Я. Памяти Игоря Кирилловича Свешникова (1915–1995) // Российская археология.– 1997.– № 1.– С. 246–249.
8. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище.– Маріуполь: «Рената», 2001.– 80 с.
9. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. // МИА.– 1967.– Вып. 140.
10. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.– Львів, 1957.– 96 с.
11. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України: Ровенська область.– К.: Наукова думка, 1982.
12. Свєшніков І. К., Петегирич В. М. Археологічні дослідження в с. Муравиця // Археологія.– 1978.– Вип. 27.– С. 79–86.
13. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały arheologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnosredniowieczne.– 1960.– T. V.– S. 231–260.
14. Swiesznikow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // Materiały I Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Arheologicznego.– Rzeszów, 1996.– T. XVII.– S. 297–303.

Таблиця 1.

Археологічні пам'ятки доби середньовіччя Рівненської області, які обстежував та досліджував І. К. Свєшніков.

№ п/п	Роботи І. К. Свєшнікова			Сучасні обстеження	
	Адреса	Вид пам'ятки, датування	Рік	Рік	Прив'язка і датування
м. Рівне					
1	Південно-західна частина, ур. Дворець	поселення, Давня Русь	1962	1983, 2006	IX–X, XII–XIII ст. (пос.); XII–XIII ст. (могильник)
2	Правий берег р. Усті, навпроти с. Золотіїв	поселення, VI–VII ст.	1962	1990. 2009	XI–XIII ст.
Березнівський р-н					
3	Бистричі, ур. Волоки	поселення, XI–XIII ст.	1963		не локалізоване
4	Бистричі, в напрямку до с. Колодязного	поселення, XI–XIII ст.	1963		не локалізоване
Гощанський р-н					
5	Воскодави, ур. Загорбів	поселення, Давня Русь	1962		не локалізоване
6	Горбаків, навпроти х. Янівка	поселення, Давня Русь	1962	2010	північна окраїна
7	Горбаків, ур. Над городищем	поселення, Давня Русь	1962	1989	X–XIII ст.
8	Горбаків, ур. Над городищем	городище, Давня Русь	1962	1989, 2009	X – початок XI ст.
9	Горбів	городище, Давня Русь	1962	2012	X – початок XI ст.
10	Гоща, міський парк	поселення, VI–VII ст., Давня Русь	1962	2007	VI–VII, XI–XII ст.
11	Дроздів, ур. Рузіна	поселення, VI–VII ст.	1962	1988	пн.– східна окраїна, ур. Рузіна круча
Демидівський р-н					
12	Боремель, ур. Боремельський яр	поселення, Давня Русь	1965		не локалізоване
13	Боремель, ур. Боремельський яр	городище, Давня Русь	1965	1988, 2010	X–XIII, XIV–XVIII ст.
14	Вербень, колишня поміщицька садиба	поселення, Давня Русь	1960	1988, 2012	X–XII ст.
15	Лішня, південно-східна окраїна	поселення, Давня Русь	1974	1988	Київська Русь
16	Лопавше, ур. За Мацьком	поселення, Давня Русь	1974	1988	Київська Русь
17	Хрінники, піонерський табір	поселення, Давня Русь	1965	1993–2013	VI–X, XII–XIII, XV–XVI ст.
Дубенський р-н					
18	Білобережжя, на північ від села	поселення, Давня Русь	1963	1988, 2005	на північ від церкви
19	Варковичі, ур. Заобувець	поселення, Давня Русь			не локалізоване
20	Верба, ур. Острів	поселення, Давня Русь	1964	1986, 1989	X – поч. XI, XVII–XVIII ст.
21	Дубно, територія замку	городище, X–XIII ст.	1994, 1995		
22	Жорнів, ур. Заобувець	поселення, Давня Русь	1963	1988, 2003	VIII–X, XII–XIII ст.
23	Жорнів, хут. Суботівка, ур. Кедовщина	поселення, Давня Русь	1963	2002	X – поч. XII ст.
24	Жорнів, хут. Суботівка, ур. Кедовщина	городище, Давня Русь	1970	1986, 1987	X – поч. XII ст.
25	Заруддя, ур. Куток	поселення, Давня Русь	1963		не локалізоване
26	Княгинин, ур. Під лугом	поселення, Давня Русь	1963	1986, 2012	на південь від церкви, XI–XIII ст.

27	Костянець, ур. Лиственщина	поселення, VI–VII ст.	1947	2002–2005	VI–VIII ст.
28	Крилів, ур. Городи	поселення, Давня Русь	1963	1991	IX – поч. XI, XII–XIII ст.
29	Молодова III, ур. Рампасівка	поселення, Давня Русь	1959		не локалізоване
30	Олибів, ур. Круглик	поселення, Давня Русь	1959	1988	локалізоване
31	Острів, ур. Леватина	поселення, Давня Русь	1959		не локалізоване
32	Острів, ур. Кропилівка	поселення, Давня Русь	1959		не локалізоване
33	Сатиїв, над яром	поселення, Давня Русь	1962		не локалізоване
34	Сатиїв, ур. Парк	поселення, Давня Русь	1962		не перевірене
35	Тростянець, 200 м на захід від церкви	поселення, Давня Русь	1959	1986	XI–XIII, XVII–XVIII ст.
Дубровицький р-н					
36	Бережниця, біля ферми	поселення, Давня Русь	1963	1993	локалізоване
37	Дубровиця, центр	поселення, Давня Русь	1963	2011–2014	XII–XIII ст.
Здолбунівський р-н					
38	Глинськ, біля млина	поселення, Давня Русь	1970	1986	XII–XIII ст.
39	Глинськ, біля млина	городище, Давня Русь	1970	1986	
40	Здовбиця, біля ферм	поселення, VI–VII ст.	1963		не перевірене
41	Стеблівка, біля кол. с. Замлиння	поселення, Давня Русь	1963		не локалізоване
42	Стеблівка, ур. Звіринець	поселення, Давня Русь	1963		не локалізоване
Костопільський р-н					
43	Збуж, ур. Турія	курганний могильник, Давня Русь (18 насипів)	1958	1986	збереглося 7 насипів
44	Злазне (прив'язка до с. Волиця)	городище, Давня Русь	1963	1986	X – поч. XI ст.
45	Малий Мидськ	городище, Давня Русь	1960	1986	X–XI ст.
Млинівський р-н					
46	Аршичин, біля хут. Пекалів	поселення, Давня Русь	1965, 1974	2000	XII–XIII ст.
47	Баболоки, біля кладовища	поселення, Давня Русь	1974	1988	XI–XIII ст.
48	Береги, ур. Підхвороща	поселення, Давня Русь	1965		не перевірене
49	Бокійма, берег ставу	поселення, Давня Русь	1975	1988	XII–XIII ст.
50	Бокійма, біля бригади	поселення, Давня Русь	1975		не локалізоване
51	Боремець, ур. Глибока дорога	поселення, IX–XI ст.	1970	1986	X–XIII ст.
52	Коблин, ур. Пастовин	поселення, Давня Русь	1965	1986	XI–XIII ст.
53	Коблин, ур. Кемпа	городище, Давня Русь	1960	1986	
54	Млинів, колишнє с. Муравиця	городище, X–XII ст.	1965	1976–1985	VII–VIII, X–XII ст.
55	Млинів, на південь від городища	поселення, Давня Русь	1960		забудоване
56	Млинів, біля Корморадгоспу	поселення, Давня Русь	1977	1988	VI–VII ст., Київська Русь
57	Озліїв, східна частина	поселення, Давня Русь	1965	2000	VIII–IX ст.
58	Озліїв, ур. Кружки	поселення, Давня Русь	1965	2000	X – поч. XI ст.
59	Остріїв, на північно-західній окраїні	поселення, Давня Русь	1974	2012	Київська Русь
60	Остріїв, біля кладовища	поселення, Давня Русь	1974	2012	Київська Русь
61	Остріїв, біля садиби Шостаченка	поселення, Давня Русь	1974	2012	Київська Русь
62	Підгайці, ур. За могилками	поселення, Давня Русь	1965	2000	Київська Русь
63	Ярославичі, ур. Селище	поселення, Давня Русь	1970	1988	XII–XIII ст.
64	Ярославичі, замчище	поселення, Давня Русь	1960	1988	XVII–XVIII ст.
Острозький р-н					
65	Бадівка (прив'язка до с. Волосківців, на південь від х. Сутець	поселення, Давня Русь	1962	2014	XII–XIII ст.

66	Волосківці, 1,5 км від села, південніше х. Сутець	поселення, Давня Русь	1962		не локалізоване
67	Волосківці, 1,5 км на південний схід від х. Сутець	поселення, Давня Русь	1962		не локалізоване
68	Лебеді, ур. Коло безодні	поселення, Давня Русь	1962		не локалізоване
Рівненський р-н					
69	Великий Олексин, ур. Горб	поселення, Давня Русь	1960		не перевірене
70	Волошки, 300 м на північ від села	поселення, Давня Русь	1962	1995, 2013	X–XI ст.
71	Городок (територія кол. с. Бегень)	поселення, Давня Русь	1960	2007	VIII–IX, XII–XIII ст.
72	Городок (між кол. с. Бегень і Савичі, ур. Білі береги)	поселення, Давня Русь	1960		не локалізоване
73	Городок, ур. Кут	поселення, Давня Русь	1960	1982	XI–XIII ст.
74	Городок, ур. Кургани	поселення, VII–VIII, IX–X ст.	1959–1964	2008	забудоване
75	Городок, ур. Кургани	могильник, Давня Русь	1964	2008	забудоване
76	Городок, ур. Клем'янтів	поселення, VI–VII ст., Давня Русь	1960–1964		не перевірене
77	Грабів	городище, XI–XIII ст.	1962	1986, 2009	X–XI ст.
78	Диків, ур. Глинище	поселення, Давня Русь	1962		не локалізоване
79	Зозів, ур. Придатки	поселення, Давня Русь	1961, 1964		не перевірене
80	Зозів, ур. Кут	поселення, VI–VII, X – поч. XI, XII–XIII ст.	1961–1963		не перевірене
81	Зозів, ур. Маловиця	поселення, Давня Русь	1962		не перевірене
82	Караєвичі, х. Гаї	поселення, Давня Русь	1961	1988	не перевірене
83	Малий Олексин, ур. Город	поселення, Давня Русь	1962	2013	забудоване
84	Обарів, ур. За садом	поселення, Давня Русь	1961	1981, 1984	VIII–X ст.
85	Переділи, біля ферми	поселення, Давня Русь	1963	2012	райковецька к-ра, Київська Русь
86	Понебель, берег ставу	поселення, Давня Русь	1962	2013	частково забудоване
87	Пухова	поселення, Давня Русь	1962	1993	Київська Русь
88	Пухова	поселення, Давня Русь	1962	1993	Київська Русь
89	Рогачів, ур. Острів	поселення, Давня Русь	1962		не перевірене
90	Сергіївка, 150 м на північ	поселення, Давня Русь	1962		не локалізоване
91	Сморжів, ур. Плесо	поселення, Давня Русь	1962	1984	X–XII ст.
92	Хотин, правий берег р. Горині	поселення, Давня Русь	1961		не локалізоване
93	Хотин, правий берег р. Горині	поселення, Давня Русь	1961		не локалізоване
94	Хотин, правий берег р. Горині	городище, Давня Русь	1961	1986, 20	X – поч. XI, XII–XIII ст.
95	Хотин, правий берег р. Горині	поселення, Давня Русь	1961	1986, 20	X–XI, XII–XIII ст.
96	Шпанів, ур. За лукою	поселення, Давня Русь	1961		не перевірене
Радивилівський р-н					
97	Іванівка, ур. Біля криничок	поселення, черняхівська культура	1960	1988, 1999	X – поч. XI, XII–XIII, XIV–XVIII ст.
98	Коритне, біля церкви	поселення, бронзовий вік	1937	1988	XII–XIII, XVI–XVIII ст.
99	Коритне, х. Зарваниця	поселення, Давня Русь	1938, 1974	1988	XII–XIII, XVI–XVIII ст.
100	Пляшева, ур. Лівоцька гребелька	поселення, Давня Русь	1966		не перевірене
101	Пляшівка, 1,5 км на південь	поселення, Давня Русь	1974		не перевірене
102	Солонів, південно-східна окраїна	поселення, Давня Русь	1974	2003	X – поч. XI ст.

Олексій Войтюк

АРХЕОЛОГІЧНИМИ СТЕЖКАМИ І. СВЄШНІКОВА ПО РАДИВИЛІВЩИНІ

Загальна характеристика дослідження пам'яток археології у районі

Дослідження археологічних пам'яток Радивилівського району розпочинається в кінці XIX ст., коли В. Антонович вносить деякі пам'ятки до «Археологічної карти Волинської губернії». Проте цей перелік носить більш стислий характер і не дає вичерпної інформації. Комплексні дослідження у цьому районі провів І. Свєшніков.

Він народився 19 жовтня 1915 р. у Києві з 1921 р. проживає у с. Хотин Дубенського повіту Волинського воєводства, тепер Радивилівського району. У 1935 р. вступає до Львівського університету. У 1937–1939 рр. проводить археологічні розвідки по Дубенському повіту, зокрема, у селах Хотин та Полуничне. У 1938 році отримує перший Відкритий лист на проведення самостійних археологічних робіт на тодішній території Волині. Одночасно стає завідуючим відділом археології Дубенського краєзнавчого музею [5, 5].

Наступний етап його досліджень припадає на післявоєнний період. Результати досліджень (крім розкопок переправ на полі Берестецької битви) викладено у «Довіднику з археології України». На Радивилівський район тут припадає 21 пам'ятка у п'ятнадцяти населених пунктах з них: 1 стоянка (IX – VIII тис. до н.е.); 14 поселень з яких: 2 багатошарові (IV – III тис. до н.е. та XI – XIII ст.; II – I тис. до н.е. та XI – XIII ст.); 12 одношарових: 3 поселення (IV – III тис. до н.е.); 6 поселень (II – I тис. до н.е.); 2 поселення (II – IV ст.); 1 поселення (XI – XIII ст.); 1 могильник (досліджений – гробниця культури кулястих амфор IV тис. до н.е.); 1 поховання (IV – III тис. до н.е.); 4 кургани (IV – III тис. до н.е. (2 з яких було досліджено ним)).

Крім того І. Свєшніков подає кілька пунктів де було знайдено поодинокі артефакти, цілком вірогідним видається те, що дані взяті у В. Антоновича. У 80-х рр. XX ст. розвідки у даному районі проводяться Б. Прищепою. Досліджено і поставлено на облік нові пам'ятки.

Дані з довідника та досліджень Б. Прищепи стають основою для списку пам'яток затвердженого у 1995 р. (Рішенням Рівненської обласної ради народних депутатів № 56 від 10.08.1995 р.) тут подається 21 пам'ятка у десяти населених пунктах. Крім того локальні дослідження у різні роки другої половини XX ст. проводились у таких селах як Добривода (А. Паничевний), Баранне (С. Терський, Л. Мацкевой), Полуничне (Б. Прищепа, Н. Мельник), Пляшева (М. Матвейко, Л. Мацкевой), Острів (О. Цинкаловський, А. Бардецький, В. Ткач), Перенятин (Б. Прищепа), Гаї Лев'ятинські (Л. Мацкевой, О. Войтюк, О. Черницький), Немирівка (Б. Прищепа, В. Чекурков)

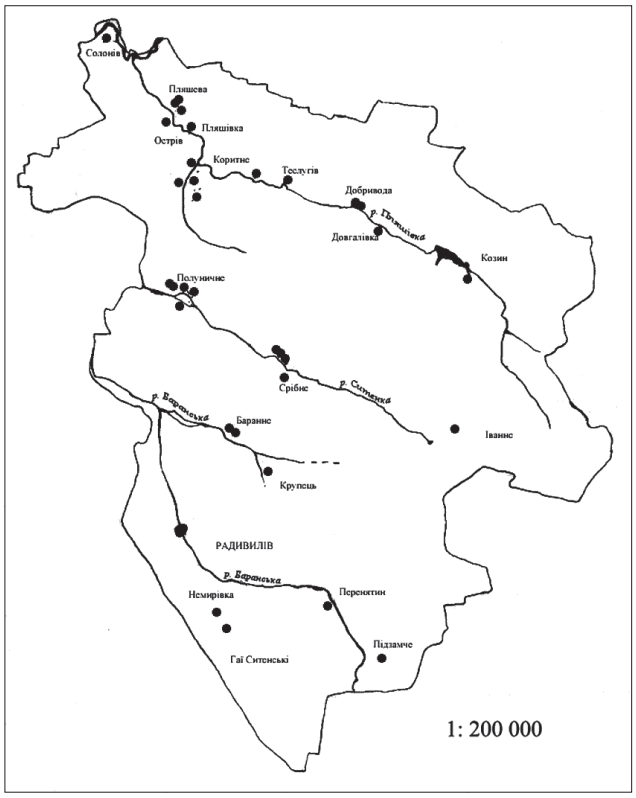
У 2014 р. автором було проведено розвідки по території Радивилівського району (роботи проводились за сприяння та спонсорської допомоги Дзьобака Володимира Васильовича).

Учасниками археологічних розвідок були, Харитонович Зоя Анатоліївна науковий співробітник відділу археології первісного суспільства Інституту історії Національної академії наук Білорусії, Кожушко Олег Костянтинович, науковий співробітник ДП «Рівненська старовина» «ОАСУ» ІА НАНУ, Ільчишин Василь Васильович науковий співробітник ДП «Подільська археологія» «ОАСУ» ІА НАНУ, Вашета Михайло Петрович науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» «ОАСУ» ІА НАНУ, Борисюк Олександр Олександрович заступник з наукової роботи генерального директора Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». В результаті досліджень обстежено та картографовано 16 пам'яток у десяти населених пунктах: 1 стоянка датована (IX – VIII тис. до н.е.); 11 поселень з яких: 4 багатошарових: 1 поселення (IV – III тис. до н.е., II – IV ст. н.е.); 1 поселення (IV – III тис. до н.е., IX – XIII ст., XIV – XVIII ст.); 1 поселення (II – IV ст., XI – XIII ст.); 1 поселення (XI – XIII ст., XIV – XVIII ст.); 7 одношарових: 4 поселення (IV – III тис. до н.е.); 2 поселення (II – I тис. до н.е.); 1 поселення (XVII – XIX ст.); 1 городище (XI – XIII ст. із матеріалом II – I тис. до н.е., XIV – XVI ст.); 2 замчища (за формою будови датовані кін. XVI – поч. XVII ст.); 1 курган (IV – III тис. до н.е.)

Характеристика археологічних пам'яток, обстежених у 2014 році.

Гаї Лев'ятинські стоянка доби Мезоліту та поселення висоцької культури розміщені на північно-східній околиці села, за 512 м на північний-захід від села і за 170 м на захід від дороги Гаї Лев'ятинські – Радивилів, в ур. Стара Баба виявлені розвідкою І. Свєшнікова у 1930-х рр. [21, 105]. Повторно обстежені розвідкою О. Войтюка та О. Черницького у 2011 р. було знайдено фрагменти кераміки раннього залізного часу та дрібні патиновані крем'яні відщепи. На момент обстеження зафіксовано що частина дюни вкрита сосновим лісом а частина використовується як сільськогосподарські угіддя.

Добривода, поселення за 300 м на південь від сільської ради в заплаві р. Пляшівка, в ур. Острів. Поселення виявлене А. Паничевним обстежене Б. Прищепою у 1988 р. [15, 31]. Обстеження у 2014 р.



Карта Радивилівського району

проводилось спільно з О. Кожушком та О. Борисюком. На даний момент поселення зайняте випасом серед підйомного матеріалу незначна кількість стінок гончарного кольору за технологією виготовлення та характером керамічного тіста матеріал можна віднести пізнього римського часу та доби бронзи. Між поселенням і селом зараз зроблені ставки (меліоративні канали розширили).

Добривода, курган за 225 м на південь від сільської ради на березі ставу (між ставком і городами) в ур. На Кравчуковому Могилку, виявлений І. Свєшніковим у 1974 р. [21, с. 105; 19, с. 19]. Повторно обстежений Б. Прищепою у 1988 р. [15, с. 31]. На момент обстеження зафіксовано, розорану пам'ятку (на кургані зараз стоїть електрична опора) проте, помітне незначне підвищення (висотою приблизно 0,5–0,7 м) діаметром приблизно 20 м, по якому знайдено кілька фрагментів окатаної кераміки, яка не піддається датуванню.

***Козин*,** замчисько розташоване на південний-схід від села серед ставу, кутами орієнтоване по сторонах світу (розміром 109×104 м), це бастіонне укріплення із п'ятикутними бастіонами за формою будови його можна віднести до італійської системи оборони. Згідно з топографічними картами кінця XIX ст. було розміщене на північно-західній частині острова. В. Антонович описує дане замчисько і вказує 1647 р., як дату його спорудження [1, с. 76]. Проте він його називає городищем, у сукупності із планіграфією острова можна припустити, що теза про функціонування укріплення у попередній період є правдивою. Однією із перших згадок про укріплення у с. Козин є опис укріпленого двору від 1596 р. у зв'язку із передаванням маєтку малолітньому князю Павлу Григоровичу Друцькому Любецькому [3, с. 141]. На момент обстеження зафіксовано острів серед ставу вкритий листяними деревами у центральній частині замчиська розміщений бюст Т. Г. Шевченка, на південно-східному бастіоні встановлена капличка.

Коритне, група поселень розміщені за 1,2–1,3 км на південь від села поселення локалізовані хутором Зарваниця. Обстеження у 2014 р. проводилось спільно з О. Кожушком, О. Борисюком та М. Вашетою.

***Коритне*,** поселення (п. 1–2) на острові між с. Коритно і хутором Зарваниця, за 1 км на південний захід від церкви. Поселення являє собою видовжений острів в заплаві річки витягнуте із південного сходу на північний захід обмежене з усіх сторін каналами (у південно-західній частині біжить струмок, який впадає у канал). Обстежене Б. Прищепою у 1988 році було розділене на два пункти східний і західний [15, 31]: східна частина (п. 1) датована бронзовим віком; західна (п. 2) – пізнім римський часом і періодом Київської Русі.

***Коритне*,** поселення (п. 3) розміщене за 1,3 км на південний захід від церкви займає довгий острів у заплаві річки із західної і східної сторони обмежене каналами у найвищій частині розміщений хутір Зарваниця. Виявлене І. Свєшніковим у 1937–1938 рр. повторно перевірене його ж розвідкою у 1974 р. [21, с. 105; 19, с. 18–19]. Обстеження у 2014 р. проводилось спільно з О. Кожушком та О. Борисюком. В результаті розвідки піднятий матеріал можна датувати за аналогіями III – IV ст. пізнього римського часу [7, с. 196].

Крупець, замчисько у північній частині села. На даний момент повністю зайняте житловою забудовою. Укріплення має регулярне планування розміри 110×116 м бастіони орієнтовані за сторонами світу. Було розміщене на правому березі струмка. По периметру обнесене ровом (дещо нівельований, зараз ширина не перевищує 2 м) вали повністю нівельовані збереглись бастіони (найкраще збережений північний, має класичну п'ятикутну у плані форму. За плануванням можна віднести до італійської системи оборони, яка поширюється на початку XVI ст. коли з'являються п'ятикутні бастіони, лінія фасів (лицева сторона бастіону) спрямована на протилежні куртині кути. Вали одягнуті в камінь, бастіони малі і тісні, були поширеними на території Волині у XVI–XVII ст. [6, с. 195].

Крупець як новоосаджуване місто згадується від 13 листопада 1576 р. коли луцькому підкормієві Михайлові Марковичу Жоравницькому був виданий локаційно-магдебурзький привілей [4, с. 79].

***Острів*,** поселення за 370 м на північний схід від села, за 670 м на південь від дороги Демидівка-Острів, на пагорбі в ур. Банівщина. Пам'ятка виявлена

І. Свєшніковим в 1972 р. досліджувалось 1974 р. тоді її локалізовано як ур. Полька [21, с. 106; 19, с. 1]. Повторно поселення досліджене розвідками А. Бардецького та В. Ткача в 2012 році [21, с. 19]. Обстеження у 2014 році проводилось спільно з О. Кожушком та О. Борисюком.

Серед підйомного матеріалу значна кількість крем'яних відщепів також знайдено дві заготовки для сокир. За технологією матеріал можна датувати добою Бронзи, що дозволяє ототожнити ур. Банівщина із ур. Полька. На сусідньому мисі між дорогою і ур. Банівщина розміщене поселення прив'язане до хут. Циганівка теж датоване добою Бронзи, серед підйомного матеріалу крім дрібних сколів є відбійник, що не може претендувати на датуючий фактор.

***Острів*, поселення розміщене в селі неподалік млина в урочищі Попів Горб виявлене і досліджене І. Свєшніковим у 1970–1974 рр. (було розкопано ним значну частину поселення) датоване добою Бронзи на момент обстеження зафіксовано, що поселення використовується як сільськогосподарське угіддя.

Пляшева, стоянка околиця села (за 635 на південний схід від ферми і за 772 м на захід від дороги Демидівка-Острів) в ур. Білі Яри, обстежена вперше М. Матвейко у 1975 р. матеріал опрацьований і датований IX – VIII тис. до н.е. Л. Мацкевим у 1983 р. [10, с. 317]. Обстеження у 2014 році проводилось спільно з О. Кожушком та О. Борисюком. Під час обстеження матеріалу знайдено небагато (невеличкі крем'яні лусочки), так як вся дюна вкрита окопами і бліндажами вірогідно І Світової війни. На даний момент стоянка вкрита молодою сосновою посадкою, що на певний час законсервує пам'ятку.

Полуничне, пам'ятки локалізовані східною окраїною с. Полуничне на правому березі р. Ситенка. Поселення виявлені розвідкою З. Шварца та І. Свєшнікова у 1936 р. досліджено розкопками у 1938 році, проте вони локалізовані західною периферією села [21, с. 106]. Але так як назви урочищ і опис топографії співпадають, складається враження, помилку допускають при наборі довідника. Обстеження проводились у 2014 р., учасниками досліджень були В. Ільчишин, О. Кожушко, З. Харитонович та М. Вашета

Полуничне, могильник (п. 1) за 1109 м на південний схід від села ур. Острів. Виявлений Н. Мельник у 1991 р. і того ж року обстежений спільною розвідкою Б. Прищепита І. Свєшнікова [13, с. 25–26]. Знаходиться в заплаві правого берега р. Ситенка на дюнному підвищенні. На даний час дюнне підвищення повністю вибране стихійним кар'єром. Археологічний матеріал, дрібні фрагменти ліпної кераміки висоцької культури та кальциновані кістки, фіксувалися у відвалах кар'єру із його східної сторони.

Полуничне, поселення (п. 2) пам'ятка розташована за 100 м на південний схід від села. Археологічний матеріал, здебільшого це фрагменти ліпної кераміки висоцької культури.

Полуничне, поселення (п. 3) розміщений на лівому березі р. Ситенка за 886 м на південь від села, датований періодом Київської Русі виявлений розвідкою Б. Прищепи, проте через задерновану і заліснену поверхню, докладно обстежити і підняти велику кількість матеріалу не вдалось.

Полуничне, поселення (п. 4) знаходиться з південного краю дюнного підвищення правого берега р. Ситенка, що за 2,5 км на південний схід від села. На поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки із домішками грубофракційного шамоту. Попередньо пункт датується культурою Лука-Райковецька.

Полуничне, поселення (п. 5) знаходиться з північного краю дюнного підвищення правого берега р. Ситенка, що за 2,5 км на південний схід від села і за 150 м на північ від пункту Полуничне 4. На поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки із загладженою поверхнею в домішках тіста присутній перепалений кремінь, попередньо матеріал датується тшинецькою культурою.

Полуничне, поселення (п. 6) знаходиться на дюнному підвищенні в заплаві лівого берега р. Ситенка, що за 2,5 км на південний-захід від села. На поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки та крем'яних відщепів датований висоцькою культурою.

Срібне, поселення (п. 1) за 230 м на північний захід від села на краю мису лівого берега р. Ситенка в ур. Кишка. Виявлене О. Кожушком обстежене спільно з В. Ільчишиним та О. Кожушком. Знайдений матеріал датована XVII – XVIII ст. за аналогією із знахідками з Києва з урочища Гончарі-Кожум'яки [22, с. 19, 42].

Срібне, поселення (п. 2) за 575 м на північний захід від села Срібне по правому березі р. Ситенки. Обстежене спільно з В. Ільчишиним та О. Кожушком. На сільськогосподарських угіддях якими вкриті береги річки зафіксовано три пункти з ліпною керамікою (стінки коричневого кольору із домішкою товченого кременю в керамічному тісті) та фрагментами крем'яних знарядь орієнтовно бронзового віку, в тому числі знайдено нуклеус, який можна віднести до кам'яної доби.

Теслугів, городище або замчище (розміром 251×119 м) за 323 м на південь від школи в ур. Замок. Обстеження у 2014 р. проводилось спільно з О. Кожушком та О. Борисюком.

Пам'ятка являє собою продовгувате у плані (видовжене із півдня на північ) підвищення в заплаві річки (зараз залита водою). Із материком «острів» з'єднаний вузьким мостом вірогідно насипаним у пізніший від існування фортеці час. Підвищення розділене на дві частини: менша північна розміром 86×89 м; більша південна 219×124 м. Городище можна віднести до складних за типологією П. Раппопорта. Подібне городище він описує біля с. Муравиця (XI – XIII ст.) і відносить до проміжного

типу між складними городищами мисового типу і острівними типами укріплень [18, с. 58].

Теслугів вперше згадується як замок і місто в умові від 5 травня 1561 р. між княгинею Феодорою Федорівною Чорторийською і Олександром Марковичем Жоравницьким. Міський статус поселення фіксується у 1571, 1578 та 1582 рр. У подальшому (1600, 1608) він згадується як село із замком. На середину XVII ст. поселення втратило міський статус [4, с. 74]. В. Антонович у своєму досліджені вказує про існування у селі городища розділеного навпіл ровом [1, с. 76].

Перелік наявних пам'яток Радивилівського району на сучасному етапі.

Отже за результатами попередніх досліджень можна сказати, що археологічні пам'ятки Радивилівського району розміщені по басейнах трьох річок Баранської, Ситенки та Пляшівки. Поселення різночасові і цілком вичерпно характеризують археологічне минуле краю. Досліджувались вони починаючи із кінця XIX ст. різними дослідниками це і відомі науковці-археологи і місцеві краєзнавці. Таким чином можна виділи такі пам'ятки у наступних населених пунктах:

1. Баранне, південна околиця села:
   - стоянка доби мезоліту обстежив Л. Мацкевой у 1979 р.;
   - поселення доби неоліту і бронзи обстежив Л. Мацкевой у 1987 р.;
   - поселення мідного віку, доби бронзи і періоду Київської Русі обстежене розвідками І. Свєшнікова та Л. Мацкевого у 1979 р. Повторно досліджене розвідкою С. Терського у 1988 р.
2. Гаї Лев'ятинські, північно-західна околиця села:
   - стоянка доби мезоліту та поселення раннього залізного віку виявлені розвідками І. Свєшнікова у 1924 р. Обстежені Л. Мацкевим у 1983 р. Повторно досліджені розвідкою О. Войтюка та О. Черницького у 2011 р.
3. Добривода, південна околиця села:
   - курган виявлений І. Свєшніковим у 1962 р., повторно обстежений у 1974 р. Пізніше досліджувавсь розвідками Б. Прищепи та А. Паничевного у 1988 р. і О. Войтюка у 2014 р.;
   - поселення доби Бронзи і пізнього римського часу. Виявлене А. Паничевним у 1988 р., досліджене розвідкою Б. Прищепи того ж року. Повторно обстежене розвідкою О. Войтюка у 2014 р.
4. Довгалівка, східна околиця села: курган виявлений І. Свєшніковим у 1974 р.
5. Іванівка, північно-східна околиця села: поселення пізнього римського часу виявлене розвідкою І. Свєшнікова у 1960 р.
6. Козин, південно-східна околиця села: замчисько литовсько-польської доби описане В. Антоновичем у 1900 р. Повторно обстежене розвідкою О. Войтюка у 2014 р.
7. Коритне:
   - південно-західна околиця села: група поселень (3 пункти) локалізованих хутором Зарваниця. Це поселення доби бронзи; поселення пізнього римського часу; поселення Київської Русі і литовського періодів, виявлені розвідкою І. Свєшнікова у 1937–1938 рр., повторно обстежувались ним же у 1960 та 1974 рр., Б. Прищепою у 1988 р. та О. Войтюком у 2014 р.;
   - біля церкви поселення раннього залізного часу виявлене розвідкою І. Свєшнікова у 1937–1938 рр., повторно обстежувались ним же у 1960 та 1974 рр. та Б. Прищепою у 1988 р.;
8. Крупець у селі замчисько литовсько-польського періоду обстежене Б. Прищепою у 2012 р., повторно досліджувалось О. Войтюком у 2014 р.
9. Немирівка, східна околиця села: поселення доби неоліту, енеоліту, раннього залізного віку і періоду Київської Русі. Виявлене у ході наукових експертиз Б. Прищепою та В. Чекурковим у 2004 р., досліджене ними ж у 2005 р.
10. Острів, група поселень у селі та в його околицях
    - у селі: поселення доби бронзи виявлене розвідкою І. Свєшнікова у 1970 р., досліджене ним і В. Коноплею у 1971 та 1974 рр. Повторно обстежене розвідками Б. Прищепи у 1988 р. та О. Войтюка у 2014 р.;
    - північна околиця села: стоянка доби мезоліту, зафіксована О. Цинкаловським у 1937 р., повторно обстежена розвідкою І. Свєшнікова у 1987 р.;
    - поселення доби бронзи, виявлене розвідкою І. Свєшнікова у 1987 р., обстежувалось розвідками А. Бардецького та В. Ткача 2012 р., і О. Войтюка у 2014 р.
11. Перенятин у селі замчисько литовсько-польського періоду виявлене і обстежене Б. Прищепою у 1988 р.
12. Підзамче у селі біля церкви: курган зафіксований В. Антоновичем у 1900 р.
13. Пляшева:
    - південно-східна околиця села: стоянка доби мезоліту виявлена М. Матвейком та Л. Мацкевим у 1983 р., повторно обстежена розвідкою О. Войтюка у 2014 р.;
    - північно-західна околиця села: поселення доби Бронзи і періоду Київської Русі виявлене І. Свєшніковим у 1966 р.
14. Пляшівка південна околиця села: поселення раннього залізного віку виявлене І. Свєшніковим у 1974 р.
15. Полуничне південно-східна околиця села, група пам'яток:
    - могильник раннього залізного віку виявлений Н. Мельник у 1988 р. обстежений І. Свєшніковим та Б. Прищепою цього ж року;
    - 2 поселення раннього залізного віку, поселення доби бронзи; поселення періоду Київської Русі виявлені розвідками І. Свєшнікова та З. Шварца у 1937–1938 рр. Повторно обстежувались Б. Прищепою у 1988 р. і спільною розвідкою О. Войтюка та В. Ільчишина у 2014 р.

16. Радивилів культурний шар історично населеного місця, фіксовано знахідки О. Войтюком у 2014 р.
17. Солонів південно-східна окраїна села: поселення періоду Київської Русі, зафіксоване В. Антоновичем у 1900 р., повторно обстежене розвідкою І. Свєшнікова у 1974 р.
18. Срібне північно-західна окраїна села: поселення польського періоду (лівий берег р. Ситенка); три пункти із знахідками доби бронзи (правий берег р. Ситенка) виявлені та обстежені спільною розвідкою О. Войтюка та В. Ільчишина у 2014 р.
19. Теслугів:
    - південна окраїна села: городище періоду Київської Русі, із культурним шаром доби раннього заліза та литовсько-польського періоду зафіксоване В. Антоновичем у 1900 р., обстежене розвідками Б. Прищепи у 2003 р. та О. Войтюка у 2014 р.;
    - південно-західна окраїна села: поселення періодів Київської Русі та литовсько-польського, виявлене спільною розвідкою Б. Прищепи та В. Чекуркова у 2003 р.

Джерела та література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии.– М., 1900 (К.: Стародавній світ – 2013)
2. Войтюк О. П. Ільчишин В. В. Звіт про археологічні розвідки на території Радивилівського та Рівненського районів Рівненської області у 2014 році.– Рівне, 2015.
3. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники.– К., 2012.
4. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.– Львів, 2003.
5. Ігор Кирилович Свєшніков. До 80-річчя від дня народження /упор. Пащук І. Г.– Рівне, 1995.
6. Калнин В. Оборонный вал в Заславле //Беларускія старажытнасці – Мінск, 1972 – С. 195–197.
7. Куштан Д. П., Петраускас О. В. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр. (за матеріалами розкопок 2000–2003 рр.) // Черняхівська культура: матеріали досліджень /OIUM. № 1. – Київ; Луцьк: ІА НАН України; ІІО НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 178–231.
8. Мацкевой Л. Г. Звіт про роботу Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1979 році // НА ІСН та ІА АН УРСР за 1979.– Львів, 1980.
9. Мацкевой Л. Г. Исследования памятников мезолита в западных областях Украины // АО – 1979.– М., 1980.
10. Мацкевой Л. Г. Работы в Западных областях Украины // Археологические открытия – 1983 года.– М., 1985.
11. Мацкевой Л. Г. Работы в западных областях Украины // АО – 1983 – М., 1985.
12. Мацкевой Л. Г., Адаменко О. М., Пашкевич Г. А., Татаринов К. А. Природная среда и мезолит запада Украины // СА. № 1. – М., 1983. – С. 5–29.
13. Прищепа Б. А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею у 1991 році.– Рівне, 1992.
14. Прищепа Б. А. Науковий звіт про роботу ДП Рівненської філії Охоронної археологічної служби України у 2002–2003 роках // Науковий архів ІА НАН України.– Рівне, 2003.
15. Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1988 году.– Ровно, 1989.
16. Прищепа Б. А., Чекурков В. С. Звіт про археологічні дослідження Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України – Рівне» Інституту археології НАН України на території Рівненської області у 2004 році // Науковий архів ІА НАН України.– Рівне, 2005.
17. Прищепа Б. А., Чекурков В. С. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2005 році. Рівненська філія ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України – Рівне» Інституту археології НАН України // Науковий архів ІА НАН України.– Рівне, 2006.
18. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв.– Ленинград: Наука, 1967.
19. Свєшніков І. К. Звіт з археологічної роботи Ровенської енеолітичної експедиції інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1974 році.– Львів, 1975.
20. Свєшніков І. К. Звіт з археологічної розвідки проведеної у Станіславській та Ровенській областях на основі відкритого листа № 16 від 9.V.1960 р. інститутом археології АН УРСР на ім'я Свєшнікова І. К.– Львів, 1961.
21. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область.– К., 1982.
22. Українська наддніпрянська кераміка XIV – XVII ст. Методичні рекомендації. Ред. Л.Г Курінн – К., 1994.
23. Харковець Ю. І., Бардецький А. Б., Ткач В. В. Звіт про результати археологічних розвідок без права шурфування на території Рівненської області 2012 року.– Рівне, 2012.
24. Шеломенцев-Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році.– Львів, 1988.

Віталій Конопля
Лариса Крушельницька
Андрій Гавінський

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КОСТЯНЕЦЬ – ГОРБИ

Пам'ятка пізнього Трипілля, що розташована в уроч. «Горби», за 0,5 км на схід від с. Костянець Дубенського району Рівненщини, на противагу іншій, загальновідомій, пам'ятці з уроч. «Лиственщина» цього ж села [3. с. 31; 2. с. 43–55], практично невідома дослідникам трипільської культури. Розкопками Л. Крушельницької, проведеними на північному схилі узвишшя правого берега потічка Росинка, лівостороннього допливу Стубли (басейн Горині), виявлено два культурно-хронологічних горизонти, один з яких віднесено до періоду енеоліту, а інший – до могилянської групи культури ранньоскіфського часу [1. с. 24]. Матеріали першого з них, що зберігаються у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, не опубліковані і саме їм присвячений їх подальший опис.

Речовий комплекс з дослідженої частини поселення складається з 25 кременевих виробів, виготовлених з місцевих покладів високоякісної сировини туронського походження, що локалізується у вигляді конкрецій в межах розміщеного неподалік с. Листвин [3. с. 45], а також фрагментів кераміки – 200 екз.

В асортименті артефактів з кременю наявні наступні знахідки.

Шість кінцевих скребків на поздовжньому – 57 х 63 х 10 (рис. 1: 1), безсистемному – 44 х 48 х 12 мм (рис. 1: 3), поздовжньому із залишком негативів від поперечного сколювання – 43х24х11 (рис. 1: 5), ребристо-поздовжньому із залишком кірки – 54х38х12 мм (рис. 1: 17) і двох поздовжньо-первинних – 57х50х12 мм (рис. 1: 18) та 91х48х12 мм (рис. 1: 16).

Однобічно ретушований поздовжньо-поперечний відщеп (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, суцільна, з черевця) – 38 х 48 х 8 мм (рис. 1: 15).

Поздовжній відщеп з ретушованими поперечним (скошеним) кінцем і бічною окрайкою (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 56 х 37 х 7 мм (рис. 1: 11).

Бічний різець на середній частині поздовжньої пластини – 45х19х4 мм (рис. 1: 4).

Однобічно ретушована середня частина поздовжньої пластини (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 44х27х7 мм (рис. 1: 8).

Поздовжній відщеп із ретушованим стрільчастоподібним кінцем (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 55х74х17 мм (рис. 1: 6).

Двобічно ретушована поздовжня пластина із залишками кірки і негативів від взаємонаправленого поперечного сколювання (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій окрайці мікрозубчаста, на правій – дрібно- і середньофасеткова лускоподібна) – 72х24х8 мм (рис. 1: 10).

Двобічно ретушовані нижні частини поздовжньої – 39х41х9 мм (рис. 1: 9) і поздовжньої із залишками кірки і поперечного сколювання – 70х29х9 мм (рис. 1: 3), окрайки яких підправлені зі спинок суцільно нанесеною дрібнозубчастою ретушшю.

Верхня частина поздовжньо-ребристої пластини з ретушованими поперечним (скошеним) кінцем і бічними окрайками, у якої ретуш, відповідно, дрібно- і середньофасеткова лускоподібна та мікрозубчаста, суцільна, зі спинки – 53х25х6 мм (рис. 1: 12).

Поздовжньо-поперечний відщеп з ретушованим поперечним (скошеним) кінцем, обробленим дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю – 43х24х7 мм (рис. 1: 5).

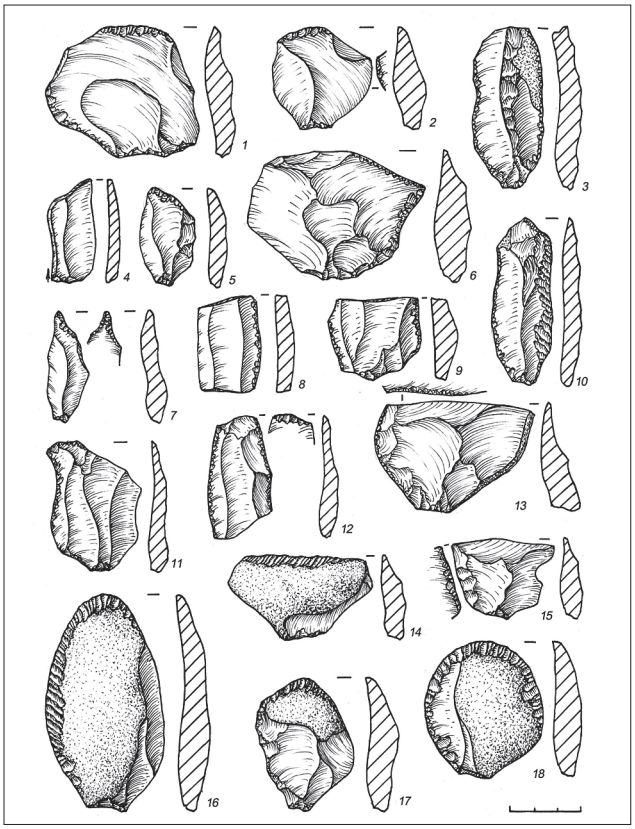


Рис. 1. Кремневі вироби з поселення Костянець-Горби

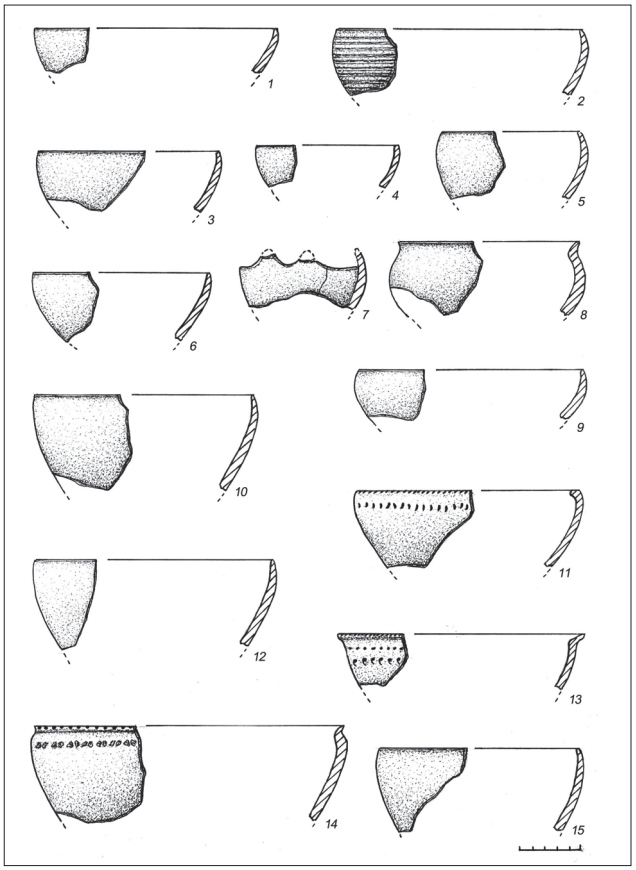


Рис. 2. Посуд з поселення Костянець-Горби

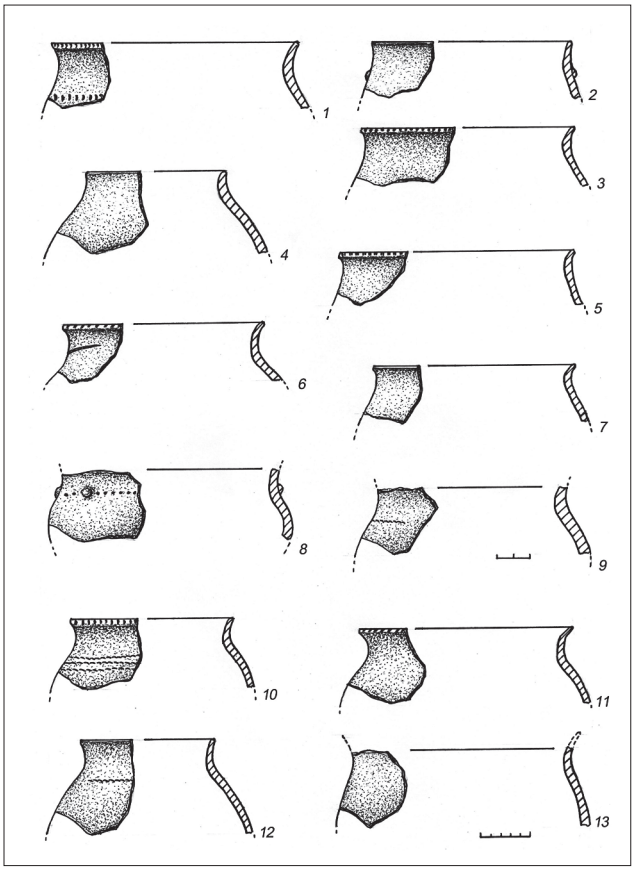


Рис. 3. Посуд з поселення Костянець-Горби

Поздовжньо-поперечний відщеп із залишком кірки з ретушованими поперечним (прямим) кінцем і бічною окрайкою, які підправлені дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, нанесеною, відповідно, частково з черевця, та суцільно – зі спинки – 45х66х11 мм (рис. 1: 13).

Поперечно-первинний відщеп з ретушованим поперечним (прямим) кінцем, обробленим зі сторони спинки суцільно нанесеною дрібнофасетковою скісно-струменистою ретушшю – 36х61х8 мм (рис. 1: 14).

Свердло на поздовжній пластині – 48х18х7 мм (рис. 1: 7), увігнуті окрайки жальця якого сформовані нанесенням з обох площин дрібно- і середньофасеткової лускоподібної ретуші.

Збірку кременевих знахідок доповнюють три поздовжні – 29х67х10, 38х68х11, 39х43х6 мм, безсистемний (з ударної площадки нуклеуса) – 35х30х7 мм, поперечно-поздовжній – 32х37х7 мм відщепи і дві верхні частини поздовжньо-первинної – 55х17х7 мм та поздовжньої – 43х24х6 мм пластин.

Склад кераміки визначають 64 уламки верхніх частин посудин, десять уламків плоских денець діаметром 0,7–1,2 см (рис. 5: 16, 18, 19) і 126 фрагментів стінок товщиною 0,5–1,4 см. У зламі вони в абсолютній більшості чорні і. в меншій мірі, сіро-жовті або сіро-коричневі. Використана для їх виготовлення вапняна маса містить домішку мікрошамоту з поодинокими включеннями більш крупних його фракцій та дрібний пісок. Обпал знахідок із дбайливо згладженою, часом злегка горбкуватою і помірно лискучою поверхнею, досить міцний.

Типологічно посудини поділяються на три групи, пов'язані з амфорами, мисками та горщиками. Про наявність перших у керамічному комплексі вказують фрагмент стінки з негативом від відбитої петельчастої ручки (рис. 4: 5) та уламок останньої (рис. 5: 20).

Миски – 15 екз. з товщиною стінок 0,6–0,9 см віднесені до таких типів. Найбільш кількісними серед них є опуклобокі вироби з різним нахилом до середини вінець (від помірного до більш крутого), діаметри країв яких становлять, відповідно, 10 см (рис. 2: 7), 12 см (рис. 2: 4, 5), 15 см (рис. 2: 3), 18 см (рис. 2: 9, 10), 19 см (рис. 2: 15), 20 см (рис. 2: 1, 12) і 28 см (рис. 2: 2). Зовнішня поверхня восьми посудин забарвлена у сіро-жовтий колір, двох у світло-коричневий (рис. 2: 1, 2), а у однієї вона покрита фарбою аналогічного забарвлення, що нанесена після обпалу. Остання знахідка прикрашена на зрізі горловини двома, здійнятими догори, напівовальними у плані виступами, котрі, ймовірно, мають певне вотивне значення і передають стилізоване зображення. Одна з посудин декорована вузькими, слабо рельєфними жолобками, нанесеними на зовнішній поверхні горизонтально в паралельний спосіб (рис. 2: 1).

До цього типу мисок можна було б зарахувати ще один екземпляр діаметром 26 см, але, з огляду

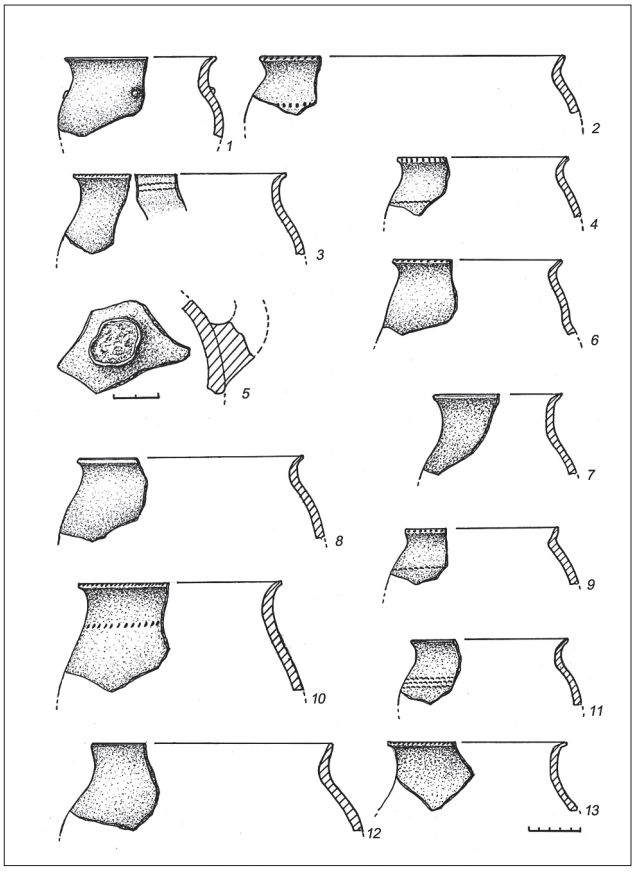


Рис. 4. Посуд з поселення Костянець-Горби

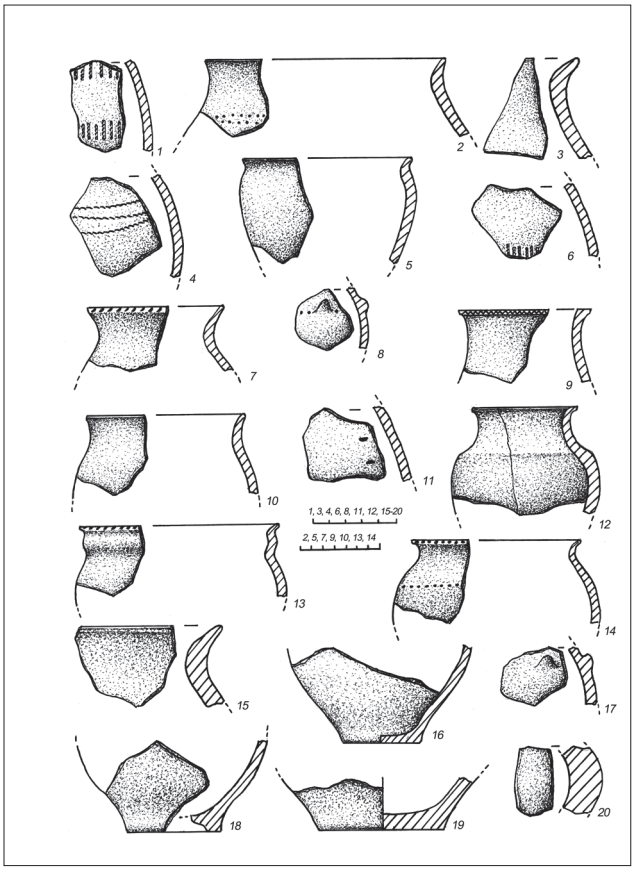


Рис. 5. Посуд з поселення Костянець-Горби

на відмінний від попередніх профіль вінець з прямим і розширеним краєм з пружкоподібним закінченням (рис. 2: 11), він в їх типологічному ряді займає окремішню позицію. Сіро-жовта посудина орнаментована на зрізі горловини скісно нанесеними насічками, а на максимально опуклій частині тулуба – горизонтальним рядком вертикальних відтисків сегментоподібних вдавлень.

Завершують класифікаційний поділ мисок три, до певної міри відмінні між собою за обрисами тулуба, посудини. У першої з них, опуклобокої, невисокі прямі вінця діаметром 16 см з плавним переходом відхилені назовні (рис. 2: 8). Друга миска за профілем стінок корпусу близька до лійчастоподібної, помірно опуклої з коротким, прямим і різко відхиленим назовні краєм вінець діаметром 10 см (рис. 2: 13). Прикрашена вона на зрізі горловини скісно нанесеною насічкою, а нижче, у верхній частині корпусу – двома горизонтальними відтисками округлого штампа, нижній з яких додатково має поєднані з ними нігтеві вдавлення. Третя, найбільша серед мисок, посудина близька за формою до лійчастоподібної з прямими стінками і майже ребристим переломом плічок. Моделювання її вінець діаметром 36 см таке ж, як і попередньо описаної (рис. 2: 14). Виріб декоровано по краю горловини округлими вдавленнями, а на плічках – пальцевими защипами. Зовнішня поверхня цих трьох посудин сіро-жовта.

Горщики – 49 екз. мають кількісну перевагу у керамічному комплексі поселення. Це ж стосується їх типологічного складу і використаних для декору більш різноманітних, ніж у мисок, його видів. Посудини прикрашались, також, поодинокими конусоподібними або овальними наліпками, що наносились на верхню частину тулубів посудин (рис. 3: 2, 7; 4: 1; 5: 8, 17; 6: 7).

Підставою для типологічної класифікації горщиків слугують, насамперед, профілі стінок горловин та вигини їх вінець з потоншеними, заокругленими, косо-зрізаними прямими та, спорадично, з пружкоподібними краями діаметром від 6 до 50 см, у більшості з яких він лежить в межах від 18 до 26 см. За цими покажчиками виділено наступні типи посудин, зокрема, з невисокою шийкою тулуба з прямими (рис. 3: 4), незначно (рис. 3: 2, 5, 12; 4: 12; 5: 2, 10; 6: 1, 9–11) або круто (рис. 3: 3, 6, 7, 10, 11; 4: 1–4, 8, 9, 11; 5: 3, 5, 7, 14, 15; 6: 2, 4, 5, 12) відхиленими назовні вінцями, а також і відносно високими стінками горловини, прямими (рис. 4: 13; 5: 12; 6: 13) та опуклими (рис. 4: 6; 5: 13; 6: 3, 6, 8). Типологічне визначення окремих екземплярів з огляду на фрагментарний стан проблематичне (рис. 3: 8, 9, 13; 6: 7).

Частина горщиків, як вказувалось вище, орнаментувалась різними штамперами. Декор наносився по краю і зрізу вінець, а також на плічках. Види його у перших двох випадках представлені скісно

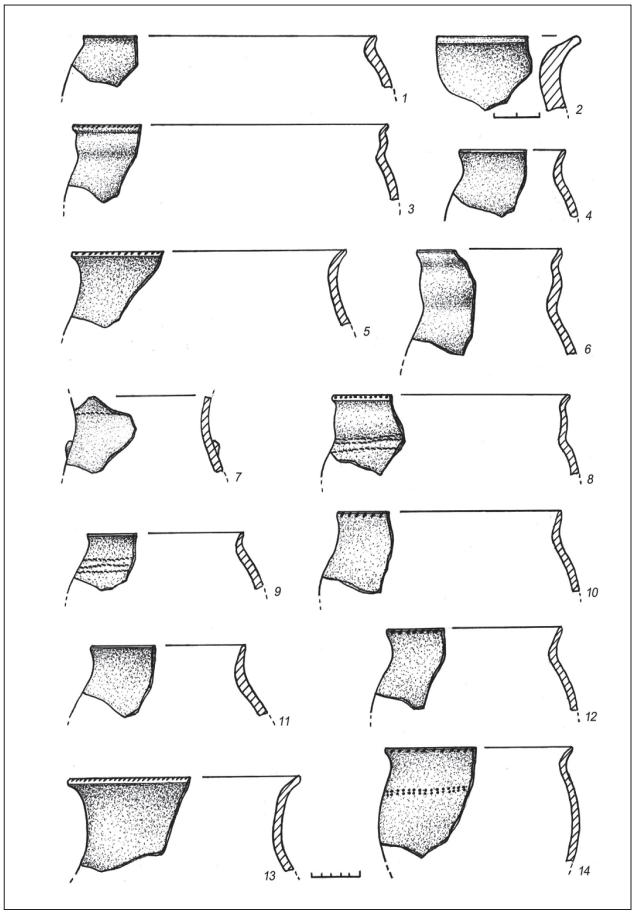


Рис. 5. Посуд з поселення Костянець-Горби

нанесеними насічками, прямокутними, овальними і сегментоподібними вдавленнями, які доповнюють округлі. Ними прикрашалась основа горловини. Ці види орнаменту нанесені вертикально та, спорадично, скошено. Вони переважно однорядкові, хоча, інколи, укладаються в два рядки. В декорі відмічені парні прямокутні і округлі вдавлення.

На окремих посудинах наявний шнуровий орнамент у вигляді одинарних та потрійних рядків, що йдуть горизонтально у вигляді суцільних або переривистих (рис. 3: 9, 12) ліній. У двох екземплярах засвідчено відбитки вертикально нанесених «гусеничок» (рис. 5: 1, 6), а у одного два горизонтальні ряди з відбитками «шнура» нанесені на ближчій до краю вінець внутрішній поверхні горловини (рис. 4: 3). Досить рідкісним для посуду пізнього Трипілля Волині є зигзагоподібний орнамент, яким прикрашено край вінця горщика діаметром 12 см з чорною лискучою поверхнею (рис. 5: 9).

Ця група посуду має, здебільшого, сіро-жовте і, в поодиноких випадках, темно-сіре, сіро-коричневе та чорне забарвлення. Дві посудини зафарбовані у світло-коричневий колір (рис. 4: 3; 6: 2).

Керамічні і кременеві вироби з поселення Костянець – Горби за типологічними і функціональними ознаками близькі до аналогічних з пам'ятки цього часу в уроч. «Лиственщина». Хронологічно вони відповідають етапу СII пізнього періоду трипільської культури, існування яких припадає на останню чверть IV тис. до н.е.

Джерела та література:

1. Крушельницька Л. Пам'ятки могилянського типу // Археологія.– 1974. – № 13. – С. 11–24.
2. Пелещишин М. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині.– Львів, 1997. – 122 с.
3. Пелещишин Н. Трипольская культура Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо).– К., 1990. – С. 26–35.

Володимир Захар'єв

ІЛЯТКА І ЗАЙЧИКИ: УНІКАЛЬНІ ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГРУПИ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР

Волинь та Поділля тісно пов'язані одним із феноменів української минувшини культурою кулястих амфор (ККА), у вивчення якої свого часу зробив чималий вклад Ігор Кирилович Свєшніков. Найголовніше з його доробку у цьому напрямку те, що ним зібрано і 1983 р. представлено у книзі «Культура кулястих амфор» узагальнені відомості про усі відомі на той час поховання та поселення. Зокрема, згадано 45 об'єктів з Хмельницької (подільська частина), Тернопільської та Вінницької областей [12, с. 38–54, 74–83]. Сучасне покоління археологів дотепер користується цим каталогом як основою основ для глибшого пізнання життя мешканців України у пізньому енеоліті, і вдячне Метру за зроблене. Водночас, за три десятиліття, які минули від тієї події, в поле зору дослідників потрапили нові об'єкти, які значно доповнюють інформацією відоме раніше. Наприклад, досліджені автором та його колегами восени 2011 р. на території Хмельниччини [4; с. 454; 5; 6, с. 4–16].

Виявлені поблизу сіл Ілятка Старосинявського та Зайчики Волочиського районів остеологічні рештки людей дозволили антропологу Тетяні Рудич зробити ряд важливих висновків про витоки формування етносу, що залюднював тоді терени України і Поділля та Волині, зокрема [10, с. 97–105]. Вони ж зацікавили її колегу Олександру Козак, котра на основі скелетів із могильника поблизу с. Ілятка представила розгорнений опис того, які фізичні навантаження та захворювання перенесли поховані там у 3-му тисячолітті до н.е. люди. Відтак, враховуючи те, що сьогодні пробиває собі дорогу версія про відособленість подільської гілки ККА [1, с. 135–173;2, с. 226–241], ці дослідження наштовхнули автора конкретної публікації на думку про актуальність видання збірника, під обкладинкою якого були б зібрані доступні в Україні матеріали про подільські старожитності ККА. Збірник побачив світ на початку 2015 р. у Хмельницькому [13]. Переконані, детальна інформація про нові знахідки поховань ККА в подільському регіоні стануть у нагоді колегам, які досліджують такі об'єкти на Волині.

Поховання ККА поблизу с. Ілятка Старосинявського району виявлено у схилі правого берега притоки Південного Бугу р.Ікви поміж вищезгаданим селом (1 км південно-східніше) та райцентром Стара Синява (2 км північно-західніше) наприкінці вересня 2011 року. Першовідкривачі, котрі натрапили на плиту, одразу ж стали шукати скарб і, на жаль, фактично знищили одне з поховань та дві посудини, що були біля нього.

Завдяки повідомленню місцевого патріота – підприємця Олега Лучіцького інформація дісталася Хмельницького науково-дослідного відділу дочірнього підприємства «Подільська археологія» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України», завідувачем якого тоді працював автор. По приїзді на місце для проведення рятувальних розкопок, встановлено, що об'єкт перекривало три вапнякових плити, менші з яких були відкинуті селянами зі свого місця у бік *(рис. 1)*. In site лежала (із незначним ухилом на схід на глибині 0,45–0,48 м від рівня сучасної поверхні) лише центральна – наймасивніша плита довжиною 2,14 м, шириною 1,49 м, товщиною 0,12–0,23 м. Вона мала майже паралельні бічні сторони, але по повздовжній лінії закінчувалися гострими виступами.

Схожа за формою на центральну східна плита мала довжину 1,24 м, ширину 0,5–0,54 м, товщину 0,1–0,19 м. Довжина західної – обеліскоподібної – плити була 1,12 м, ширина 0,54 м біля основи і товщина до 0,28 м.

За словами першовідкривачів, східна плита була орієнтована по довжині на лінії південний захід-північний схід і була щільно підігнана до центральної. Але в місці, де через нерівності вони не торкалися одна до одної, селяни знайшли додаткове забутування дрібними каменями. Оскільки техніка суттєво зрушила з місця західну плиту, то її розташування встановити не вдалося.

Під час зачистки поверхні під центральну плитою було зауважено відсутність будь-яких слідів притаманної конструктивної складової поховань подільської групи ККА – облицьованої пласкими каменями стін гробниці.

У південно-західному секторі розкопу із землі стирчала трубчаста кістка ноги. Нижче у тій же



Рис. 1. Ілятка. Підплитовий поховальний комплекс ККА на першому етапі дослідження.



Рис. 2. Ілятка. Загальний вигляд розкопу. Пох. №1-6.

західній частині ділянки на відмітці –0,55 м стало простежуватися масове скупчення трубчастих людських кісток ніг і рук, а також окремі фрагменти тазів і черепи. Цей шар залягав до глибини – 0,68–0,7 м, де фіксувалося дно могили. Потужність шару склала у західній частині бл. 0,15 м, у східній 0,05–0,08 м. Скупчення мало прямокутну форму. Довжина зі сходу на захід становила 1,55 м, ширина з півдня на північ – біля 0,95 м, тобто, воно займало площу близько 1,5 м^2.

Скупчення виявилося груповим похованням (пох. № 1–5). Проте жоден з кістяків у ньому не лежав анатомічно правильно. Заодно, це не були і просто зсипані на купу остеологічні рештки *(рис. 2)*.

Приднищевий шар скупчення складався з кісток рук, ребер, хребців, лопаток, нижніх щелеп, які лежали між п'ятьма черепами. Розташування черепів нагадувало букву «Т»: три викладені в одну лінію південь-північ у західній частині скупчення ще два – східніше інших, але по середині скупчення. У середньому шарі переважали, хребці, ключиці, куприкові кістки, ребра, окремі трубчасті кістки рук та частини тазів. Зверху лежали масивні кістки ніг та фрагменти тазів. Зауважено, що у заповненні було небагато фаланг рук та ніг, як і кісточок стоп та кистей рук.

Очевидно, скелети принесли з іншого місця, де вони зберігалися до того, і одночасно поховали у цьому місці за тогочасним звичаєм. До речі, антропологи, яким після розкопок було передано ці остеологічні рештки, встановили, що в скупченні не було жодної «чужої» кістки.

За визначенням О. Козак, пох. № 1 належало чоловіку 45–55 років, пох. № 2 – чоловікові 40–50 рр., пох. № 3 – чоловікові 20–25 рр., пох. № 4 – чоловікові 25–30 рр., пох. № 5 – жінці 30–35 рр. [7, с.61–92]. Причини смерті цих людей поки що остаточно не з'ясовані. Окрім одного (пох. № 2), котрий, вірогідно, помер за кілька тижнів після отриманого раніше удару кам'яною булавою, сліди від якого простежено на черепі.

З речових матеріалів у скупченні виявлено дві пари так званих «пряжок», які виготовлені – швидше за все, з рогу лося. Перша пара – кращої якості – знайдена на межі могили у південно-західному куті скупчення. Одна з них збереглася повністю, інша була розламаною на три частині. Довжина кожної «пряжки» була 12,5 см, ширина 5,0 см, товщина – 0,4 см. Східніша із «пряжок» частково перекривала торцем західнішу *(рис. 3)*.

«Пряжки» мають форму широкої підкови. З округлішого боку в центрі прорізано трикутник, гіпотенуза якого 0,8 см, катети, відповідно, 1,2 см. По обидва боки від трикутника – зроблено також трапецієвидні прорізи, довжиною 3,6 та 4,0 см, шириною, відповідно, 0,8–1,2 см та 0,6–1,1 см. Закінчення з протилежного боку «пряжок» поділено на три майже однакові частини – середня вирізана на глибину 0,5–0,6 см, а на двох інших просвердлено дірки шириною 0,5 см. На виробі, що зберігся гірше, окрім того просвердлено ще по одному отвору діаметром 0,3 см на переході до округлої його частини. «Пряжки» орнаментовані. На їх лицьовій частині паралельно формі та вирізам на них прошкрябано лінію, лише та, що проходить по довжині, в кінцях розгалужується натроє.

Іншу пару таких виробів знайдено у північно-західному куті скупчення біля черепа пох. № 3. Вони були спрямовані півкруглими сторонами одна до одної, але на відміну від попередньої пари не перекривали одна іншу. Їх, мабуть що, робив той же майстер, що й попередні, бо вирізані вони за одним принципом та майже збігаються за розмірами. Але на краще збереженій «пряжці» з цієї пари замість дірок, до яких мотузочками кріпився ремінь, зроблено

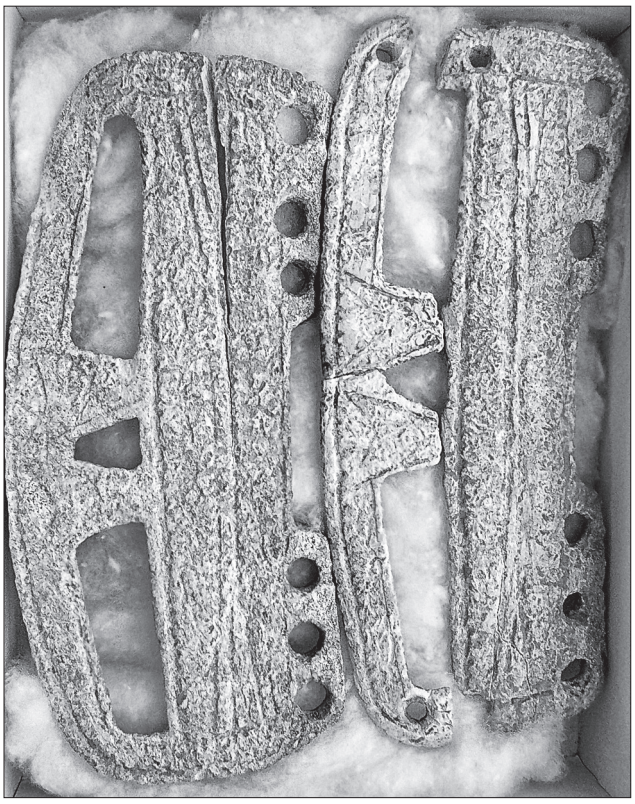


Рис. 3. Ілятка. Пряжки. Пара 1.



Рис. 4. Ілятка. Фрагменти кубка.

прорізи довжиною 2,9–3,0 см і шириною 0,4 см. Крім того на ній відсутній і виріз між ними. Стан іншої пряжки, на жаль, виявився дуже поганим. Її презентовано лише шматками орнаментованої повздовжніми лініями серединної частини.

У східній частині скупчення на дні могили зафіксовано декілька вуглинок.

Від пох.6, яке лежало за межами скупчення під східною плитою, залишився in site лише звернений лицевою частиною на захід череп та декілька шийних хребців. Сам скелет знищили першовідкривачі. Череп і потривожені фрагменти цього скелету дещо відрізнялися за кольором від знайдених у скупченні. Безпосередньо за черепом пох.6 лежав невеликий камінець – потойбічна «подушечка». Судячи із місцезнаходження черепа, поховання було орієнтоване на південь. За визначенням О. Козак, воно належало жінці 25–36 років [8, с. 93–97].

Біля скелета пох. № 6 було дві посудини, що розтрощені та викинуті у відвал першовідкривачі. На жаль, через фрагментарність їхні реальні розміри встановити не вдалося. Одна з них – невеликий чорний підлощений кулястий кубок, щедро орнаментований лускоподібним орнаментом. Зокрема, на майже вертикальному горлі – двома паралельними горизонтальними смугами, які складалися з трьох рядів «лусочок»; нижче них зроблено за таким же принципом смугу з трикутників кутом донизу. На опуклих плечиках посудини простежується ще одна смуга з трикутниками, між якими до дна посудини, що за аналогією з інших поховань краю потенційно могло бути округлим (фрагменти відсутні), підтрикутновидним штампом нанесено подвійні одинарні смуги (у одному випадку така вертикальна смуга – одинарна). На вінчику кубка, знову ж за аналогією, вірогідно, за принципом дзеркальності, були зроблені попарні проколи, але чи так це, неможливо встановити через відсутність відповідних фрагментів *(рис. 4)*. Інша розтрощена скарбошукачами посудина була – неорнаментованою амфорою чи глибоким полумиском коричнево-червоного кольору із частково підлощеною поверхнею.

Західніше скупчення з пох. № 1–5 (за 0,25 м, що може відповідати товщині дерева у зрубі під головною плитою) на глибині 0,72–0,74 м знайдено пох. № 7 *(рис. 5)*. Небіжчицю віком 20–30 рр. (за визначенням О. Козак [9, с. 97–100]), поклали у могилу на спині, але у скорченій позі. В основаному задовільно збережений скелет був орієнтований головою на північ та лицевою частиною і колінами підігнутих ніг – на захід. Через діяльність землерийних тварин, які зсунули з місця ліктьову на променеві кістки, не встановлено первинне розташування правої руки. Ліва рука розташовувалася на верхнім секторі грудної клітки. Її кисть, швидше всього, (за аналогією) лежала перед обличчя, але також перевідкладена тваринами. З тієї ж причини зміщеними зі своїх місць виявилися шийні хребці та фрагмент нижньої щелепи. На лівій гомілковій кістці небіжчиці простежено сліди перелому.

Як і у попередньому випадку, за черепом на дні могили лежала своєрідна «подушечка» небіжчиці у вигляді невеликого вапнякового камінчика. Поховання було безінвентарним.

На рівні дна могили між скупченням (пох. № 1–5) та пох. № 7 виявлено один біля другого два невеликих вапнякових камені.

Традиційне для того часу пох. № 7 дозволило висунути версію, що скелет знищеного у східній



Рис. 5. Ілятка. Поховання №7.



Рис. 6. Зайчики. Місцезнаходження скриньового поховального комплексу ККА.

частині комплексу пох. № 6, міг теж мати скорчену позу, а обидві небіжчиці, враховуючи притаманний представникам ККА творчий підхід до місця заупокійного перебування своїх одноплемінників, були такими собі охоронницями тих, чиї скелети вміщено у головну гробницю.

Після зняття виявлених кістяків остаточним прокопуванням грунту в розкопі на рівні дна могили за 0,7 м західніше скупчення (пох.1–5) і за 0,75 м південніше пох.7 знайдено ще один вапняковий камінець. Оскільки не склалися умови для розширення розкопу в тому напрямку, то важко здогадатися, що саме залишилося недослідженим.

Отже, у вересні 2011 р. на поховальному комплексі ККА поблизу с. Ілятка Старосинявського району Хмельницької області було знайдено і досліджено поховання 7 дорослих людей. Вони лежали під трьома вапняковими плитами: п'ять скелетів (пох. № 1–5) у скупченні під головною з них, два (пох. № 6,7) – під меншими: зі сходу та заходу від більшої. Останні мали скорчене положення, але при цьому здійснені на спині, що традиційно для тогочасному поховального обряду. Цікаво, що вони були орієнтовані головами в різні боки (на південь та північ), але обличчям в одному напрямку – на захід.

Орнаментований кубок, неорнаментована амфора (полумисок) та, особливо, кістяні «пряжки» є притаманними складовими інвентаря подільської групи ККА. Однак, на відміну від інших могильників цієї археологічної культури з Поділля, де характерною особливістю є кам'яна гробниця, поховання під Іляткою були здійснені у дерев'яному зрубі у дві колоди. Крім того центральне поховання свідомо здійснене за принципом костяниці – як братська могила тих, хто, вірогідно, помер під час мігрування за стадами худоби. На мою думку, із поваги до померлих одноплемінників їх тіла носили у мішках під час пересування маршрутом щорічної міграції зі стадами тварин, а, можливо, навіть вдень виставляли у ритуальному для громади місці біля тимчасових стійбищ на своєму шляху для швидкого перегнивання тіла. Хоронили їх у місцевостях, які, очевидно, мали сакральне значення для тогочасного населення. (Зокрема, у міжріччі Ікви-Бужка-Південного Бугу, де розташована Ілятка, таке поховання у 60–70-х рр. XX ст. зафіксовано біля с. Горбасів, а на протилежному березі П. Бугу – біля с. Завовк, що адміністративно належать Летичівському району).

Поки що такий випадок перший. Але він дозволяє висунути сумнів в тому, що усі скелети, які раніше вважали відсуненими представниками ККА в бік для звільнення місця у «скрині», насправді потривожені лише з цією метою. І на це відтепер треба звернути особливу увагу при виявленні чергового поховального об'єкта ККА. Як на Поділлі, так і на Волині. Якщо, звичайно, вона дістанеться дослідникам не після ласих до скарбів першовідкривачів…

Іншу неординарну могилу ККА досліджено на початку листопада того ж 2011 року поблизу с. Зайчики Волочиського району. Це – відомий археологам Хмельниччини об'єкт, який після виявлення у 70-х роках самовільно розкопав вчитель місцевої школи Володимир Швець [3, с. 27]. Відтоді у наукових колах вважали, що пам'ятка знищена. Проте 2009 р. співробітник відділу Ярослав Михайловський отримав інформацію, що всього за 0,7 км південно-східніше Зайчиків – лівіше дороги на с. Бубнівку Городоцького району заважають польовим сільгоспроботам вертикально вкопані плити стінок могили, а також кілька плит перекриття *(рис. 6)*. Тому було прийнято рішення провести тут додаткові рятувальних дослідження.

Розкопками встановлено, що поховальна камера, яка була орієнтована повздовжньою віссю на 120 градусів у південно-східному напрямку, мала розміри бл. 2,1х1,1х1,0 м *(рис. 7)*. Зауважено також, що в горизонтальному та вертикальному перерізах «скриня» була трапецієвидною, адже у південно-східній частині вона була ширшою на 0,15 м, ніж у протилежній, а біля долівки майже на 0,2 м вужчою, ніж зверху. Плити виготовлені з відслонень посереднього за якістю вапняку над Збручем, що зафіксовані менш як за 0,5 км західніше поховання.

Бокова (північно-східна) плита мала довжину 2,23 м і товщину 0,13–0,23 м. Вона була підпрямокутною, первинно суцільною, але ще у давнину тріснула майже навпіл від ваги та зовнішніх чинників. Особливо постраждала плита в радянський період: коли розпочали проводили обробіток грунту важкими агрегатами. Її додатково пошкодили, відколовши окремі фрагменти, що потрапляли під плуги чи лущильники. В основному, кути. Тому ширина плити у серединній частині 1,2 м, а пообіч, відповідно, 0,65 м, та 0, 9 м. Зауважимо, що для її підтримки під належним кутом, плиту було підшплінтовано невеликим камінцем у північно-західній частині могили.

Прямокутною за первинним задумом, мала бути і протилежна (південно-західна) бокова плита. Однак реалізувати заплановане давнім каменярам не вдалося, тому довжина її сягнула лише 2,0 м. Про первинну ширину говорити важко, бо на час



Рис. 7. Зайчики. Скриньовий поховальний комплекс ККА після розчищення.



Рис. 8. Зайчики. Скриньовий поховальний комплекс. Залишки фрагменту скелету in site та спаленої дошки.

розкопок верхня частина плити була значно пошкоджена вищезгаданою технікою і складала лише 0,78 м. Загальна товщина розколеної повздовж плити була 0,22 м (0,1 та 0,12 м). Замість шматка плити у нижній її кутовій частині будівельники могили підмурували стінку дрібними каменями на глиняному розчині.

Торцева (північно-західна) плита мала розміри 0,78х0,8х0,14 м, проте нижній південний та протилежний верхній північний її кути були сколені. Як і у випадку з боковою плитою, нижній дефект плити замуровано в той же спосіб.

Південно-східний торець поховальної скрині складався з двох частин – ширшої, що збереглася у кількох фрагментах, та вужчої плит товщиною 0,10–0,14 м. Хоч більша і мала ширину 0,8 м, проте її не вистачало, щоб повністю перекрити трапецієвидну гробницю у верхньому сегменті. Відтак будівельники підібрали ще одну плиту – вужчу знизу і ширшу зверху, але рівну з боку парної.

З плит перекриття могили збереглося три. Вірогідно, їх мало бути чотири, щоб надійно перекрити скриню упоперек. Пл.№ 1 мала розміри – 1,49х0,7х0,16–0,18 м. З одного боку вона півкругла, з іншого – трикутновидна, проте цього було достатньо, щоб виконати свою основну функцію. Пл.№ 2, відповідно, 1,0х0,65х0,18–0,22 м. Свіжий поперечний скол на ній, за словами місцевих жителів, є свідченням того, що частину її втрачено під час епопеї з кількаразовим перевезення в село та поверненням на місце знахідки. Цікаво, що з протилежного боку плита має антропоморфний вигляд. Проте оскільки спеціальне підтісування каменю тут не зафіксовано, то, очевидно, така форма випадкова.

Простір в середині поховальної «скрині» на глибину –0,9 м був пошарово заповнений перетлілими бур'янами, грунтом з поля і побутовим сміттям другої половини XX століття. Нижче – до дна могили, яка залягала на глибині бл.–1,0 м,– перекопаним вмістом могили, що складаються з подрібнених фрагментів людських кісток, кераміки та потривожених плитчастих вапнякових каменів долівки.

У північно-західній частині могили залишилася неушкодженою частина кам'яної долівки, де лежала in site стопа людської ноги *(рис. 8)*. Між нею та південною стінкою «скрині» простежено залишки згорілої деревини (дошки?) розмірами 0,45х0,2 м. Сліди перебування у вогні мали й всі камені долівки у цій частині могили, а також той, що лежав посередині могили біля північно-східної бокової плити. Натомість у протилежній частині могили, де також зберігся фрагмент кам'яної долівки, жодних натяків на вогонь не простежувалося.

Як з'ясували пізніше антропологи, у приднищевому шарі могили лежали перевідкладені останки двох людей: чоловіка (пох. № 1) зрілого віку (maturus) і молодій людині (пох. № 2) у віці Juvenis, на що вказують по три ліктьових та бедрових кістки, інші дуже подрібнені фрагменти їхніх скелетів. На нашу думку, більшу частину з них викинули у відвал ті, хто розкопував могилу спільно з В. Швецем у 70-х роках. Дещо, зокрема, і вцілілий на той момент череп, забрали до школи. Певним підтвердження того є знахідка нами фрагменту черепної коробки зверху на побутовому смітті, яке, судячи зі специфічного наповнення, привезено сюди не з селянської садиби, а безпосередньо з сільського навчального закладу.

Західніше «скрині», а саме: біля західного її кута дещо вище рівня тогочасної поверхні було виявлено камінь розмірами 0,42х0,34х0,12 м. За визначенням Т. Рудич, під ним лежали кістки трьох людей, а саме: двох чоловіків (пох. № 1–2), відповідно, у віці maturus та adultus, і жінки (пох. № 3) у віці adultus [11, с. 36–38]. Костяниця мала розміри 1,0х0,7 м.

Із супутнього інвентаря у нижньому шарі засипки «скрині» виявлено свиняче ікло та 15 фрагментів кераміки товщиною 0,5–0,7 см із 23, що зібрані на

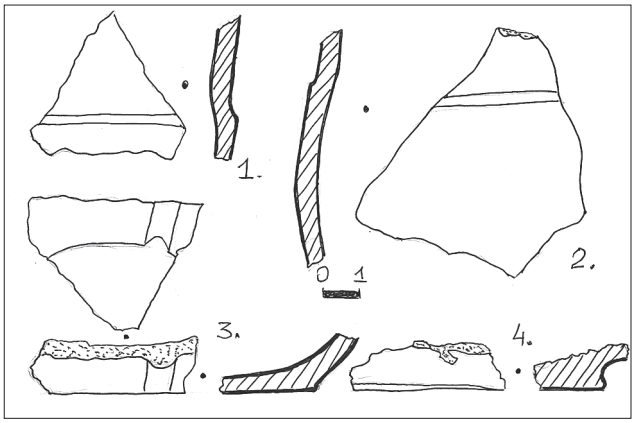


Рис. 9. Зайчики. Прорис кераміки. Скриньове поховання (1-2), костниця (3-4).

площі комплексу. Всі вони мали однаковий сіро-брунатний колір як з внутрішньої, так і зовнішньої сторін. У тісті простежено домішки дрібної фракції шамоту, незначну кількість органіки і піску. Випал на загал досить якісний. Особливістю двох фрагментів є карнизоподібний виступ в місцях плавного переходу плічок у горло *(рис. 9)*.

В районі скупчення кісток за межами «скрині» знайдено два приднищеві фрагменти ліпної посудини чорного кольору. На одному простежується вертикальний наліпний пружок, який опускається до самого краю денця. Ця обставина, на думку Миколи Бандрівського, є дуже важливою, оскільки такий посуд характерний для бабинської (багатопружкової) культури. Яскраві сліди перебування представників цієї культури на правому березі Збруча виявив 1929 року львівський археолог Ярослав Брик. Всього за 15 км північно-західніше Зайчиків – біля с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області він дослідив їхні впускні поховання у курганах попередників.

Таким чином, найбільш прийнятною щодо поховального комплексу біля Зайчиків на сьогодні є версія про те, що первинно у скриньовому похованні було поховано трьох представників культури кулястих амфор. Через декілька століть під час міграційного походу кочівників з Приазов'я виявили могилу і, звільнивши «скриню» від решток представників ККА, а також додатково очистивши її вогнем, поховали там двох одноплемінників.

Висловлюю щиру вдячність за надані консультації високошанованим вітчизняним фахівцям: антропологам Т. Рудич та О. Козак і археологу М. Бандрівському.

Джерела та література:

1. Бандрівський М. Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700–2900 рр. до народження Христа) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2005.– Вип. 9.– С.135–173.
2. Бандрівський М. Поховання пізньоенеолітичного часу в селі Лучка на Тернопільщині та проблема відносної й абсолютної хронології мегалітичних гробниць Поділля (З розкопок Ігоря Герети у 1996 році) //Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLIII. Праці Археологічної комісії.– Львів, 2007.– С.226–241;
3. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимощук Б. О. та Якубовський В. І.. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області.– К.: Наукова думка, 1984.– С. .
4. Захар'єв В.А., Строцень Б. С. Поховання енеоліту-бронзи на Хмельниччині // АДУ 2011.– Луцьк, 2011.– С.454.
5. Захар'єв В. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Ілятка на Хмельниччині.– Хмельницький, 2012.– 32 с.
6. Захар'єв В., Моздір В. Зайчики і Постолівка на Збручі: через минуле до сучасності.– Хмельницький, 2014.– С. 4–16.
7. Козак О. Д. До питання про фізичні навантаження та захворювання населення культури кулястих амфор Хмельниччини (на матеріалах групового поховання з с. Ілятка) // Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі: Збірник статей та повідомлень. Пам'яті Ю. Малєєва. (Упор. Захар'єв В.А.). – Хмельницький, 2015.– С.61–92.
8. Козак О. Д. Там саме.– С.93–97.
9. Козак О. Д. Там саме .– С .97–100.
10. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення культури кулястих амфор території України // Археологія. № 1.– К. 2013.– С.97–105.
11. Рудич Т. О. Антропологічний матеріал з розкопок нових поховальних комплексів культури кулястих амфор на Поділлі//Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі: Збірник статей та повідомлень. Пам'яті Ю. Малєєва. (Упор. Захар'єв В.А.). – Хмельницький, 2015.– С.36–38.
12. Свєшніков І. К. Культура шаровидных амфор //САИ В1–27.– М.:1983.– С. 38–54, 74–83.
13. Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі: Збірник статей та повідомлень. Пам'яті Ю. Малєєва. (Упор. Захар'єв В.А.). – Хмельницький, 2015.– 296 с.

Юрій Мазурик
Сергій Панишко

ГРУНТОВЕ ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР У СЕЛІ ОЗДІВ НА ВОЛИНІ (до 20-річчя відкриття пам'ятки)

На Волині поховальні споруди культури кулястих амфор зустрічаються чотирьох типів у яких є спільна ознака, це гробниці із кам'яних плит чи кусків каменю. Крім того, відомі і грунтові поховання без гробниць з характерною для цієї культури керамікою [12, с. 20].

Згідно зводу археологічних джерел (1983 р.), складеного Ігором Кириловичом Свєшніковим – видатним дослідником культури кулястих амфор на теренах України, вперше зафіксовані поховання цієї культури на території Волинської області були у 1930-х рр. Олександром Цинкаловським [14, с. 21]:

«Хотячів, село Володимир-Волинського району. В 1933 році в околицях села була випадково відкрита гробниця із кам'яних плит. Всередині один кістяк і кругла посудина чорного кольору. Матеріал не зберігся. Документація зберігається в архіві О. Цинкаловського у Кракові [15, с. 38]. Поховання відноситься до числа недостатньо достовірних памяток культури кулястих амфор.

Литовиж, село Іваничівського району. В 1931 р. біля хутора на березі р. Буг була випадково відкрита гробниця із кам'яних плит. Всередині знаходилося 2 кістяка, посудини з чорною поверхнею, прикрашені півкруглими заглибленнями, і кременева клиновидна сокира чотирикутна в перетині довжиною 15см з старанно відполірованою поверхнею. Інвентар поховання не зберігся. Архів О. Цинкаловського у Кракові» [15, с. 39].

Донедавна це були дві відомі поховальні пам'ятки на території Волинської області. За результатами розвідок також відомо 14 місць де зібрано підйомний матеріал та випадкові знахідки, це вказує, що. культура кулястих амфор на території області вивчена дуже поверхово [10, с. 47–49].

В 1995 р. було відкрито, теж випадково, ще одне поховання цієї культури у селі Оздів Луцького району. Під час копання траншеї для газопроводу, яка проходила паралейно дорозі Оздів-Гірка Полонка, робітниками Луцького РТП на території села було виявлено людські кістки, а біля них кременеву пласку, шліфовану сокиру. Про цей випадок термінново повідомив у Волинський краєзнавчий музей майстер Андрій Турковець. На момент прибуття, на місце знахідки авторів, тоді співробітників сектору археології відділу охорони пам'яток історії та культури при Волинському краєзнавчому музеї, поховання було дуже пошкоджене, в первісному стані залишилося тільки кілька кісток. Однак інвентар та свідчення очевидців дозволяють фрагментарно відтворити первісний вигляд пам'ятки [3].

Об'єкт розміщувався на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Чорногузки (ліва притока р. Стир), висота мису в цьому місці 3м над рівнем заплави, на захід від поховання починається схил видолинку, відстань звідси до заплави річки на північний- схід становить 0,2км (рис. 1).

На час обстеження основна кількість людських кісток було виявлено у відвалі, які були викинуті з глибини 0,3–0,4 м від рівня денної поверхні. Однак очевидно, що первісна глибина поховання була більшою, оскільки з цієї ділянки знятий верхній шар ґрунту при споруджені дороги. Отже, можна констатувати, що досліджене скупчення кісток було ґрунтовим захороненням.

Контури поховальної ями не простежувались. За повідомленнями очевидців та положенням окремих кісток ми припускаємо, що поховання займало загальну площу не більше 2,0 кв.м. Також створилося враження, що кістки у ньому лежали не анатомічно. Зокрема вдалося зафіксувати in sito лише один череп, який лежав на тьмяній частині, тобто атлантом доверху. По відношенню до скупчення кісток, череп знаходився в північній частині.

В земляному відвалі було виявлено близько 70 фрагментів людських кісток, 43 фрагменти стінок, денець та одну цілу посудину ліпної кераміки. Детальний опис інвентарю подаємо нижче.

Кременева пласка сокира, трапеціеподібної форми з доброю шліфовкою усієї поверхні, має злегка закруглене лезо (рис. 2). В перетині чотирикутної форми. Розміри виробу – 12,0 х 2,2–4,0 х 0,7–1,5 см. Кременеві сокири з повністю зашліфованою поверхнею є своєрідним «паспортом» у археологіч-

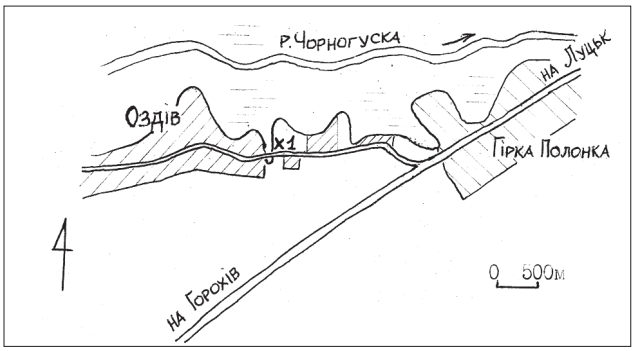


Рис.1. Село Оздів Луцький район Волинська область. План, х1 – місце знахідки ґрунтового поховання культури кулястих амфор.



Рис. 2. Кременева сокира.

ному визначені носіїв культури кулястих амфор. Такі сокири були основним, відомим на сьогодення, видом зброї цих племен.

Ціла ліпна посудина з вертикальним вінчиком, кулястим тулобом та округлим дном (рис. 3). Висота посудини – 8,7 см, діаметр вінчика – 6,6 см, тулоба – 10,1 см., має два вушка, що прикріплені до тулоба під шийкою. Одне вушко пошкоджене, а напроти цього вушка у вінчику просвердлений конусоподібний отвір діаметром 0,2–0,7 см. Верхня частина посудини орнаментована рядами коротких вертикальних ліній. Кераміка має чорний колір, загладжена, тісто містить домішки жорстви. В літературі такий тип посудини відомий, як куляста амфора[13, с. 157].

До такого ж типу посудин відносяться розвал, як мінімум, двох великих амфор, оскільки виявлено два фрагменти плоских денець. Поверхня кераміки темно-сірого (місцями коричневого) кольору, загладжена, тісто містить домішки піску та жорстви. На деяких фрагментах стінок, верхніх частин посудин, нанесений орнамент у вигляді рядів округлих, вертикальних та похилих ліній. Заглиблення орнаменту заповнені білою пастою.

Отже, характер поховального інвентарю дозволяє віднести виявлене поховання до культури кулястих амфор.

При первинному огляді фрагментів людських кісток, судово-медичним експертом Савченко М. М., було висловлено думку, що вони належать двом особам. Спираючись на цей висновок в перших публікаціях була поміщена ця інформація. Однак при більш детальному дослідженні було визначено, що поховання містило рештки трьох кістяків (додаток 1). Потім антропологічні матеріали з поховання були передані у відділ антропології Інституту археології НАН України, де було проведене статево-вікове визначення та зроблені виміри черепа та довгих кінцівок (додаток 2), тобто це було групове захоронення:

Кістяк № 1 – чоловік віком 35–40 років (рис. 4); кістяк № 2 – чоловік віком 25–30 років; кістяк № 3 дитина віком 4–5 років. Непересічність цього групового захоронення у тому, що кістяк № 1 має сліди двох травм черепної коробки. Перша на правій стороні чола, ушкодження являє собою протикаючу заглибину у формі овалу. Травма нанесена важким рублячим предметом (або списом). Після поранення людина жила ще деякий час, про що вказують сліди загоєння (рис. 5). Друга на правій тім'яній кістці в області тім'яного горба, має вигляд овальної заглибини у губчатий шар кістки, слідів загоєння немає. Ймовірно, це слід поранення гострим рублячим знаряддям. Виходячи з вищесказаного можна припустити, що ця особа отримала поранення під час бою (рис. 6).

На нашу думку, це була своєрідна братська могила тих, хто помер під час мігрування за стадами худоби, і тих хто загинув у сутичці з представниками інших тогочасних племен. Для культури кулястих амфор є характерна ознака, що в окремих похованнях зустрічається від 1 до 3 захоронень [13, с. 8].

Культура кулястих амфор є однією з головних культурних спільностей, що існували на зламі двох епох енеоліту і бронзи, територія зайнята населенням охоплювала басейн Ельби на заході і Дніпра на сході, сягаючи до побережжя Балтики на півночі і басейну Дуная на півдні. Таким чином, у добу енеоліту на територію Західної України був потужний етнічний потік скотарсько-землеробських племен цієї культури, що прийшли з північно-західної Європи. На цих теренах вона представлена, як східна територіальна група. Загальний період функціонування населення цієї групи документований радіовуглицевим датуванням належить до 2930–2380 рр. до н.е. [1, с. 31].

Свідчення про агресивний характер представників цієї спільноти може бути поховання одного з понівечених її представників з Оздова. Археологічні дослідження пам'ятки допомагає відтворенню етно-культурної ситуації на Волині в добу енеоліту. Хоча не можна виключати якісь періоди мирних (взаємовигідних) відносин між прийшлим і автохтоним населеннм.

Для популяризації археологічного відкриття в с. Оздів Луцького р-ну у 1996 році був наданий краєзнавчий матеріал до ряду газетних редакцій [4; 5]. Про унікальну пам'ятку нашого краю була виголошена доповідь на IV Міжнародній археологічній конференції студентів і молодих вчених (м.Київ) [6, с. 124]. Також результати досліджень авторів було опубліковано в збірнику наукових праць «Волино-Подільські археологічні студії», присвячені пам'яті Ігора Кириловича Свєшнікова [7, с. 129–130].



Рис. 3. Ліпна посудина з округлим дном



Рис.4. Кістяк № 1, чоловік віком 35-40 років (фото Савченка М.М.)

Оздівська знахідка зразу ж викликала великий інтерес у фахівців. Особливу активність у її популяризації проявляв відомий дослідник давньої історії Прикарпаття Ю. М. Малєєв (1941–2006 рр.) [1, с. 32]. Практично кожна зустріч у Києві із одним із співавторів цієї публікації починалась і закінчувалась обговоренням унікальної знахідки культури кулястих амфор у Оздові. Навіть після 10

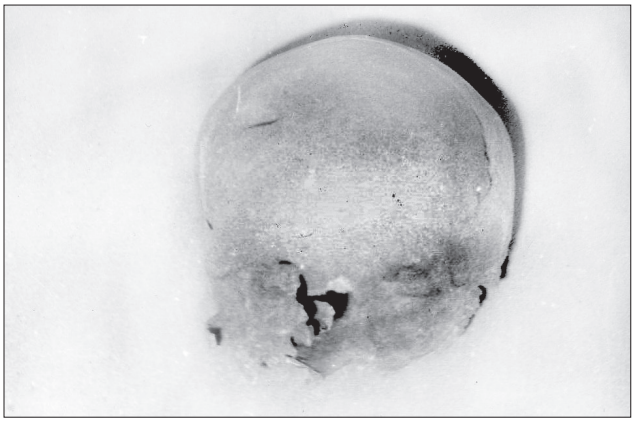


Рис. 5. Черепна коробка кістяка № 1, лицева частина (фото Савченка М.М.)



Рис. 6. Черепна коробка кістяка № 1, права сторона (фото Савченка М.М.)

років після знахідки ця чудова людина і науковець не втратив до неї інтересу. Знаємо, що останній період свого життя Юрій Миколаєвич працював над каталогом всіх місцезнаходжень культури кулястих амфор на території України. Нажаль, предчасна смерть не дозволила йому завершити цю роботу.

На даний час пам'ятка широко введена в науковий обіг [8, с. 140–142; 9, с. 88; 10, с. 47–49]. Зокрема треба відзначити, що за визначенням Віктора Івановича Клочка (Інститут археології НАН України) фахівця з озброєння та військової справи давнього населення України, оздівська сокира може вважатись класичною для культури кулястих амфор [2, с. 42, 55 рис. 16:7.]

Треба згадати, що в часи відкриття оздівської пам'ятки, пам'яткоохоронне законодавство було не досконалим, тому випадки руйнування щойно виявлених пам'яток археології на теренах України були не поодинокі. Співробітники сектору археології проаналізувавши ситуацію, яка склалася поставили завдання виробити механізм узгодження між різними обласними управліннями виконавчої влади з цілю: а) щоб до початку будь-яких земляних робіт сектор археології був проінформований про них; б) при необхідності під час земляних робіт був присутній археолог; в) в разі виявлення пам'ятки

археології, якій загрожує руйнування, провести археологічні дослідження.

Для узгодження і спільних дій між управліннями земельних ресурсів, містобудування та архітектури з управлінням культури у здійсненні контролю за дотриманням законодавства України про пам'ятки та з метою узгодження ведення земляних робіт і уникнення можливості випадкового руйнування будівельними організаціями археологічних пам'яток, співробітниками сектору археології, було підготовлено проект розпорядження облдержадміністрації «Про поліпшення пам'яткоохоронної діяльності та збереження археологічних пам'яток області».

Довгий час проект розпорядження, під різними приводами не підписувався і лише 29 грудня 1997 р. його було затверджено. Одним із аргументів переконання можновладців підписати розпорядження був наведений приклад про випадок руйнування грунтового поховання епохи енеоліту у с. Оздів [11].

Оздівські знахідки зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї в групі фондів «Археологія» (інв.№№ А-13267; А-13268; А-13269/1–10; А-13270/1–33.). Антропологічні матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України.

Описане поховання є першим за останній час (після 1930-х років) документованих об'єктів культури кулястих амфор на Волині. Воно доповнює наші відомості про обряд поховання цієї недостатньо дослідженої культури.

Додаток 1

Мнение специалиста

В бюро доставлены фрагменты скелетов. Анатомоморфологические признаки которые не вызывают сомнения, что они принадлежат человеку.

Среди общего количества (70 фрагментов) выявлены части скелетов, по крайней мере, 3-х человек (двух взрослых и одного ребенка) о чем свидетельствует наличие фрагментов трех черепов, (два взрослых и один детский), трех плечевых костей взрослых, трех бедренных костей взрослых.

Более детально исследуя фрагмент одного из взрослых черепов (свод и частично основание) установлено, что он принадлежал особе в возрасте до 30 лет (применительно к такому возрасту современного человека выражена степень зарастания швов свода). Другой фрагмент взрослого черепа (часть верхней челюсти с двумя коренными зубами). По степени стертости жевательной поверхности зубов (применительно к современному человеку) возраст данного субъекта свыше 50 лет:

Антропометрические данные, полученные при исследовании бедренных и плечевых костей позволяют высказать предположение, что принадлежали они мужчинам, рост одного из которых был 166 ± 3 см. Наиболее сохранившийся фрагмент черепа по особенности строения (слабо выражены бугристости и шероховатости, выраженность лобных темных бугров, слабо развитый сосцевидный отросток) можно рассматривать как женский, но размеры соответствуют мужскому черепу.

В лобной кости этого фрагмента на расстоянии 2,5 см. от венечного шва, 2,5 см. от срединной линии и 5,2 см. от верхнего края правой орбиты имеется дефект овальной формы, нижняя стенка которого пологая (почти горизонтально расположенная) верхняя кабы нависает, вершина в виде линейной щели с относительно ровными краями размерами 0,1 на 0,6 см., длина нижней стенки 2,3 см., верхней 1,0 см. поверхность стенок вдавления сглажена, покрыта компактной пластиной. С внутренней стороны имеется шатровидное выбухание размерами 2,4 х 3,5 см. и высотой до 0,6 см.

В полость черепа повреждение не проникает. Тот факт, что наружная поверхность дефекта сглажена и полностью покрыта компактным веществом может свидетельствовать о том, что после травмы человек мог жить свыше 6 месяцев.

По внешнему виду кости весьма сходны с современными захоронениями. Компактный слой имеет незначительный светло-желтоватый оттенок с коричневатыми участками, зоны выветривания незначительные, но на свежих изломах (возникших при раскопке) костная ткань без различимой структуры, костной ткани в виде аморфной крошковидной маски, и хрупкой как у костей давних захоронений.

Для составления выводов о давности захоронения, половой и возрастной принадлежности, роста и других вопросов в данном случае фрагменты должны быть подвергнуты комплексному исследованию с использованием археологических, палеонтологических, антропометрических и т.д. методик.

24.02.1999 р. Савченко НиколайМихайлович
Судебно-медицинский експерт
высшего классификационного
класса, 5 ранга, высшей категории

Додаток 2

Антропологічні матеріали з поховання
культури кулястих амфор у с. Оздів.

Наприкінці 1998 р. у наше розпорядження надійшли антропологічні матеріали з розкопок Ю. Мазурика і С. Панишка біля с. Оздів Луцького району. Поховання, яке авторами віднесено до культури кулястих амфор, містило рештки трьох кістяків (двох дорослих людей і дитини). Після реставрації було проведене статево-вікове визначення та зроблені виміри черепа та довгих кінцівок. Детальний опис матеріалів наводимо нижче.

КІСТЯК № 1.Представлений черепною коробкою, фрагментом верхньої щелепи та кістками пост краніального скелету.

Мозкова коробка має великий повздовжній (188 мм.) та малий поперечний (136 мм.) діаметри, що зумовлює її доліхокранну форму. Черепний індекс становить становить 72,3. Рельєф надорбітальної області чола виражений дуже сильно, ступінь розвитку надперенісся та надбрівних дуг значні (відповідно 4 бали і 2 бали за шкалою). На чолі помітний сагітальний валик, лобні пагорби невеликі. Потилична кістка має також досить виражений рельєф у місцях прикріплення м'язів, хоча ступінь розвитку зовнішнього потиличного горба невеликий (1 бал). Сосковидний відросток (правий) дуже великий (3 бали), ліва скронева кістка не збереглася.

Кістки склепіння черепа дуже товсті. Описані особливості характеризують череп як чоловічий.

Вінцевий шов ззовні відкритий, з середини почав заростати. Сагітальний має облітеровану ділянку в обл. obelion, потиличний заріс зліва у середній частині. Стертість молярів, що збереглися, становить III–IV бали. Виходячи із стану облітерації швів та стертості зубів, можна визначити, що чоловік помер у віці 35–40 років.

Обличчя на жаль, не збереглося, але, оскільки повністю збереглася права частина виличної дуги (виличний відросток скроневої кістки), ми зробили спробу реконструювати розмір ширини вилиць за правою стороною. Реконструйована ширина вилиць становить 134 мм, що вказує на помірну ширину обличчя.

Через погану збереженість лицьової частини важко провести точну расову діагностику цього черепа. Такі важливі расово-діагностичні ознаки, як ширина вилиць та черепний покажчик дозволяє визначити, що череп належав до одного з доліхокранних варіантів європеоїдів. Найбільш ймовірно, його можна віднести до мезосередземноморського варіанту (за класифікацією Ю. Л. Беневоленської) раси південних європеоїдів.

За комплексом краніологічних ознак цей череп дуже схожий на черепи чоловічої серії культури воронковидних кубків, упубліковану Wiercinski (1973) з території Польщі, а також він подібний до чоловічих черепів культури кулястих амфор(Wiercinski,1973) тієїж території.

Чоловічі черепи з території України, вивчені Т. С. Кондукторовою (1979), дещо відрізняються більш високим черепним індексом, а виличний діаметр у них майже однаковий. Менше подібності у досліджуваного черепа з серії цієї ж культури з території Румунії (Nekrasov, Cristescu, 1967).

ТРАВМИ. Слід відзначити сліди двох травм черепної коробки:

1-а) на правій стороні чола, на 12 мм вище від лобного горба. Це ушкодження являє собою проникаючу заглибину (8 мм. глибиною і розмірами 31х15 мм.) у формі овалу. Краї і дно свідчать на процес загноєння. Травма нанесена важким рублячим предметом або списом. Можливо, вона викликала запалення мозкових оболонок (менінгіт) і була причиною смерті, але після поранення людина жила ще якийсь час, про що вказують сліди загноєння.

2-а) знаходиться на правій тім'яній кістці в обл. тім'яного горба. Вона має вигляд овальної заглибини у губчастий шар кістки (глибина 2 мм.), розмірами 27х12 мм. Слідів загоєння немає. Ймовірно, це слід поранення гострим рублячим знаряддям (мечем).

ПОСТКРАНІАЛЬНИЙ СКЕЛЕТ представлений стегновими, правою великою гомілковою, фрагментами малих гомілкових, лівою плечовою, фрагментами кісток передпліччя, тазом, фалангами та уламками ребер, ключиць і лопаток. Кістки мають досить великі розміри та добре розвинений рельєф.

На лівому стегні та правій гомілці – патологічні розростання (остеомієліт?), можливо, травматичного походження.

КІСТЯК № 2. представлений лише окремими фрагментами плечових, стегнових та кісток гомілки і передпліччя. На променевій кістці – слід перелому, що загоївся. Скелет належав чоловіку приблизно 25–30 років.

КІСТЯК № 3. Збереглися: ліві стегнова, велика гомілкова (без дистальної частини) та плечова (без проксимального епіфізу). Довжина стегнової кістки становить 22,15 см., плечової – приблизно16,5. Такі розміри цих кісток вказують, що кістяк належав дитині 4–5 років.

20.07.1999 р. К.іст. наук І. Л. Потєхіна

Джерела та література:

1. Кадров С., Малєєв Ю., Шмідт М. Східна група кулястих амфор за даними радіовуглицевого датування // Археологія – 2000.– № 1.
2. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.).– К.: АртЕк, 2006.– 337 с.
3. Мазурик Ю. М. Звіт про результати рятівних археологічних робіт в с. Оздів Луцького району за 1995 рік.– Луцьк, 1996.–7с.
4. Мазурик Ю. М. Цікаво знати. Знахідка в селі Оздів // Волинь.– 1996.– 6 січня.
5. Мазурик Ю. М. Знахідки. Голос племені культури кулястих амфор // Віче.– 1996.– 3 травня.
6. Мазурик Ю. М., Панишко С. Д. Парне поховання культури кулястих амфор у с. Оздів Волинської області // Матеріали IV Міжнар. археолог. конф. студентів і молодих вчених.– К.: Соборна Україна, 1996.– 247с.
7. Мазурик Ю. М., Панишко С. Д. Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині // Волино-Подільські археологічні студії (пам'яті І. К. Свєшнікова).– Львів, 1998.– 299 с.
8. Охріменко Г., Бучак В., Мазурик Ю. Нові знахідки культури кулястих амфор на Волині та Поліссі // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть: Матеріали X наук. істор.-краєзн. конф., яка відбулася у Старому Чарторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. Зб. наук. праць /Упор. Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 292 с.
9. Охріменко Г. Кучинко М., Кубицька Н. Розвиток керамічного виробництва на Волині. Луцьк.– 2003.– 246 с.
10. Охріменко Г., Златогорський О., Бучак В. Нові знахідки культури кулястих амфор на Волині // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.: Зб. наук. праць. Вип. 6.– К. 2004.– 412 с.
11. Розпорядження облдержадміністрації від 29.12.1997 № 782 «Про поліпшення пам'яткоохоронної діяльності та збереження археологічних пам'яток області» // Архів відділу охорони культурної спадщини управління культури Луцької міської ради.
12. Свешніков І. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінеці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974.– 206 с.
13. Свешніков І. К. Племена культури кулястих амфор // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщиного ладу). – К.: Наукова думка, 1974.– 287 с.
14. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор. Археология СССР. Свод археологических источников.– Вып. В1–27.– М.: Наука, 1983.– 86 с.
15. Cynkalowski A. Materiały do pradziejow Wołynia i Polesia Wołynskiego.– Warszawa, 1961.

Олексій Войтюк,
Віталій Конопля,
Богдан Прищепа

КРЕМЕНЕОБРОБНИЙ ОСЕРЕДОК РАННЬОГО ПЕРІОДУ ДОБИ БРОНЗИ НА ЖОРНІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Давньоруське городище в с. Жорнів (урочище «Замок») Дубенського району Рівненщини відоме широкому загалу науковців завдяки виявленим на ньому нерухомим об'єктам, здобутим різного роду артефактам і випадково знайденого скарбу срібних прикрас [4, с. 137–138; 5; 8, с. 243; 9; 10, с. 419].

На пам'ятці засвідчені, також, сліди більш раннього заселення, пов'язаного з пізнім палеолітом, культурами трипільською (етап СІІ), ранньоскіфського часу (могилянська група) і райковецькою, матеріали яких, окрім недостатньо інформативних повідомлень [6; 7, с. 47], лишились поза увагою дослідників.

Прогалину у вивченні доісторичних часів Жорнівського городища до певної міри заповнюють вперше виявлені тут знахідки раннього періоду доби бронзи, зібрані розвідковими роботами наукових співробітників Рівненського обласного краєзнавчого музею у травні 2011 р.

У процесі обстеження ділянки в південно-східній частині пам'ятки, яка займає мисоподібний уступ правого берега р. Стубли висотою близько 60 м над рівнем заплави, було оглянуто стінку існуючого ще з минулого століття вапнякового кар'єра. Після її зачистки вдалось зафіксувати скупчення кременевих сколів, що компактно залягали на глибині 0,35–0,45 м у передматериковому шарі. Шурфом 2,0 х 0,8 м здобуто 2167 знахідок у вигляді окремих заготовок біфісіальних виробів, розмаїтих за формою і розмірами парапластин та відщепів, типологічно не визначених їх уламків та три фрагменти стінок ліпних посудин сіро-коричневого кольору з домішкою у глиняній масі піску та подрібненого сіро-рожевого граніту. За технологічними ознаками кераміка приналежна до городоцько-здовбицької культури. Це ж стосується попередньо згаданих артефактів. Встановлено, що здобутий у шурфі речовий комплекс перебував у давньому природному заглибленні і уцілів не в повній мірі внаслідок часткового обвалу стінки кар'єра.

Знахідки виготовлені з високоякісного туронського кременю місцевого походження. Найближчі за відстанню його поклади у вигляді конкрецій з виходом на денну поверхню зафіксовані в розміщеному неподалік с. Листвин цього ж району [3.с. 45].

Кількісно незначну позицію у складі кременевої збірки займають цілі і фрагментовані заготовки серпів, сокир та наконечників списів – 13 екз., отриманих на різних за технікою і технологією стадіях продукування. До першої (початкової) віднесені вироби, сформовані на макросколах із звичайних, округло-овальних за обрисами конкрецій з аналогічними поперечними перетинами – 53х32х18, 74х73х22 (рис. 1: *1*), 94х103х32, 118х18х29 мм (рис. 1: *4*) та на плиткоподібних її різновидах – 50х40х8 мм (рис. 1: *8*) та 59х42х17 мм (рис. 1: *6*), на площинах яких наявні залишки кірки і поодинокі негативи від поздовжнього і поперечного (одно- або взаємонаправленого) сколювання. Крім них знайдені верхні частини сокири з другої (проміжної) – 67х24х20 мм (рис. 1: *2*) і двох вістер списів з третьої (завершальної) – 42х39х14 (рис. 1: *9*), 73х37х10 мм (рис. 1: *11*) стадій, що відрізняються від попередніх артефактів більш досконалою обробкою. Функціональне призначення решти трьох заготовок з початкової стадії виготовлення – 46х51х16 (рис. 1: *5*), 11х76х43 (рис. 1: *7*) і 119х78х40 мм (рис. 1: *10*) до певної міри дискусійне. Найімовірніше їх слід пов'язувати із сокирами.

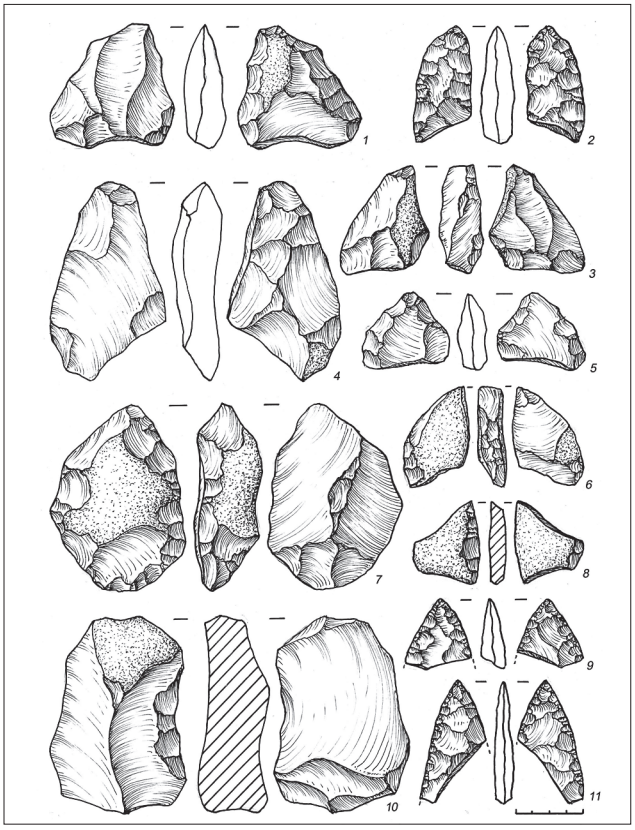


Рис. 1. Кремневі вироби городоцько-здовбицької культури з Жорнівського городища

Абсолютна більшість знахідок припадає на долю обумовлених вище відходів, що утворились під час формування біфасіальний артефактів. Ними є парапластини – 123 екз., відщепи – 1907 екз. та уламки (осколки конкрецій і типологічно не визначені рештки перших двох) – 124 екз. Серед останніх розмірами 8–73х1–36 мм наявні 29 знахідок з частково або повністю збереженою кіркою.

Парапластини за видом спинок віднесені до типів із суцільним негативом (А), поперечних (Б), поперечно-взаємонаправлених (В), поздовжньо-поперечних з кіркою (Г), поздовжньо-первинних (Д), поздовжніх із залишком кірки (Е), поздовжніх (Є) і поздовжньо-поперечних (Ж), розділених за промірами довжини та ширини на наступні класи з інтервалами поділу, відповідно, 1 см та 0,5 см, інформація про які наведена в таблицях № 1 і № 2.

Таблиця № 1.

Довжина парапластин за класами промірів (в мм).

№ п/п	Тип	11–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	71–80	91–100
1	А	-	-	1	-	-	-	-	-
2	Б	-	-	-	-	-	1	-	-
3	В	-	-	-	-	1	-	-	-
4	Г	-	-	-	-	-	1	1	-
5	Д	-	9	9	5	3	2	2	-
6	Е	-	-	-	-	1	-	-	-
7	Є	3	21	29	8	5	5	7	-
8	Ж	1	2	4	3	-	1	-	1
Разом		4	32	40	16	10	10	10	1

Таблиця № 2

Ширина парапластин за класами промірів (в мм)

№ п/п	Тип	**6–10**	**11–15**	**16–20**	**21–25**	**26–30**	**31–35**	**36–40**
1	А	1	-	-	-	-	-	-
2	Б	-	-	-	1	-	-	-
3	В	-	-	-	1	-	-	-
4	Г	-	1	-	-	-	-	1
5	Д	10	11	6	2	-	1	-
6	Е	-	-	-	1	-	-	-
7	Є	29	23	10	4	8	1	1
8	Ж	2	5	1	2	1	-	-
Разом		42	40	17	11	9	2	2

Розподіл парапластин за обумовленими вище типами дав такі покажчики їх товщини – із суцільним негативом – 1 мм; поперечна 3 мм; поперечна взаємонаправлена – 3 мм; поздовжньо-поперечні з кіркою – 6 і 7 мм; поздовжньо-первинні – 1 мм (2), 2 мм (4), 3 мм (7), 4 мм (5), 5 мм (3), 6 мм (3), 7 мм (2), 8 мм (3), 10 мм (1); поздовжня із залишком кірки – 5 мм; поздовжні – 1 мм (15), 2 мм (14), 3 мм (13), 4 мм (14), 5 мм (7), 6 мм (4), 7 мм (6), 12 мм (1), 17 мм (1); поздовжньо-поперечні – 1 мм (3), 2 мм (4), 3 мм (3), 9 мм (1), 20 мм (1).

У свою чергу товщина відщепових сколів за типами наступна.

Первинні – 1 мм (4), 2 мм (8), 3 мм (8), 4 мм (14), 5 мм (3), 6 мм (3), 8 мм (2), 10 мм (1), 14 мм (1), 15 мм (1); поздовжньо-первинні – 1 мм (12), 2 мм (28), 3 мм (41), 4 мм (39), 5 мм (24), 6 мм (14), 7 мм (4), 8 мм (6), 9 мм (1), 10 мм (7), 11 мм (5), 12 мм (2), 13 мм (5), 14 мм (1), 15 мм (2), 16 мм (2), 17 мм (1), 19 мм (1), 26 мм (1), 31 мм (1); поздовжні із залишком кірки – 4 мм (2), 6 мм (2), 7 мм (3), 9 мм (1); поздовжні – 1 мм (135), 2 мм (184), 3 мм (207), 4 мм (113), 5 мм (40), 6 мм (27), 7 мм (22), 8 мм (9), 9 мм (8), 10 мм (3), 11 мм (2), 12 мм (6), 13 мм (3), 14 мм (4), 15 мм (2), 17 мм (2), 19 мм (1), 27 мм (1); із суцільним негативом і залишком кірки – 5 мм (1); безсистемно-первинні – 4 мм (1), 8 мм (2); безсистемні – 1 мм (2), 2 мм (8), 3 мм (12), 4 мм (7), 5 мм (3), 6 мм (2), 7 мм (2), 8 мм (1), 9 мм (2), 10 мм (4); поперечно-первинні – 5 мм (2), 7 мм (1), 8 мм (1); поперечно-взаємонаправлені з кіркою – 6 мм (1), 7 мм (1), 10 мм (1), 11 мм (1); поперечно-взаємонаправлені – 1 мм (1), 2 мм (1), 3 мм (2), 4 мм (8), 5 мм (10), 6 мм (1), 7 мм (1), 8 мм (1), 9 мм (2), 10 мм (1), 12 мм (2), 18 мм (1), 24 мм (1); поздовжньо-поперечні із залишком кірки – 3 мм (2), 4 мм (2), 5 мм (1), 6 мм (2); поздовжньо-поперечні –

1 мм (21), 2 мм (32), 3 мм (46), 4 мм (37), 5 мм (17), 6 мм (5), 7 мм (5), 8 мм (4), 9 мм (3), 10 мм (4), 11 мм (1), 12 мм (1), 15 мм (1), 16 мм (1); поперечні – 3 мм (2), 4 мм (1), 6 мм (4), 7 мм (1).

Критерії типологічного поділу відщепів такі ж, як у попередньо описаної групи сколів, а їх номенклатурний список кількісно зріс за рахунок інших видів. Всі вони представлені типами первинних (I), поздовжньо-первинних (II), поздовжніх із залишком кірки (III), поздовжніх (IV), із суцільним негативом (V), із суцільним негативом і залишком кірки (VI), безсистемно-первинних (VII), безсистемних (VIII), поперечно-первинних (IX), поперечно-взаємонаправлених з кіркою (X), поперечно-взаємонаправлених (XI), поздовжньо-поперечних із залишком кірки (XII), поздовжньо-поперечних (XIII) і поперечних (XIV). Поділ цих знахідок за класами промірів (інтервал розмежування складає 0,5 см) поміщений у таблиці № 2 і поданий в наростаючому цифровому порядку: 1 (0–5 мм), 2 (6–10 мм), 3 (11–15 мм), 4 (16–20 мм), 5 (21–25 мм), 6 (26–30 мм), 7 (31–35 мм), 8 (36–40 мм), 9 (41–45 мм), 10 (46–50 мм), 11 (51–55 мм), 12 (56–60 мм), 13 (61–65 мм), 14 (66–70 мм), 15 (71–75 мм), 16 (76–80 мм), 17 (81–85 мм), 18 (86–90 мм), 19 (91–95 мм), 20 (96–100 мм).

Таблиця № 3.

№ п/п	Тип	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	I	-	-	4	7	8	3	8	6	1	4	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-
2	II	-	1	17	34	31	30	27	21	9	5	10	8	-	3	3	2	1	1	2	1
3	III	-	-	-	-	-	1	2	1	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	IV	2	26	108	165	150	89	71	55	43	25	7	8	7	6	3	1	1	-	-	-
5	V	15	64	89	87	69	35	13	14	5	6	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-
6	VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
7	VII	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	VIII	-	1	1	7	8	6	7	3	5	2	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-
9	IX	-	-	-	-	1	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	X	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
11	XI	-	-	-	1	-	1	2	10	4	3	6	2	1	2	1	-	1	-	-	-
12	XII	-	-	-	-	2	1	-	2	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
13	XIII	-	1	6	35	33	37	23	19	8	5	4	3	4	-	-	-	-	-	-	-
14	XIV	-	-	-	-	-	2	1	1	2	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Разом		17	92	225	337	302	205	157	134	81	53	30	28	15	13	8	3	4	1	2	1

Завершуючи аналіз парапластин і відщепів, слід сказати, що мінімальні розміри довжини, ширини і товщини перших становлять 16, 6 та 1 мм, а максимальні – 91, 38 і 22 мм. У відщепів мінімальні довжина і товщина складають 5 та 1 мм, максимальні – 115 і 31 мм.

Кременеві матеріали раннього періоду доби бронзи з Жорнівського городища дають підставу зробити декілька узагальнень, пов'язаних з рядом недостатньо вивчених аспектів кременярства цього часу на теренах Західної Волині. Насамперед слід сказати, що вони опосередковано вказують на існування в межах пам'ятки поселення городоцька-здовбицької культури, яке спеціалізувалось по виготовленню біфасіальних серпів, сокир і, в меншій мірі, наконечників списів.

Заготовки цих виробів спільно з парапластинами, відщепами і осколками, що входили до складу заповнення, в черговий раз підтвердили існуючу версію стосовно етапів кременеобробного виробництва доби бронзи – ранньозалізного віку заходу України [1, с. 19–20; 2, с. 50].

Суть їх зводиться до наступного. Добування і транспортування конкрецій становили перший етап вузькоспеціалізованого кременярства цього часу. Доставлена на поселення городоцько-здовбицької культури сировина початково не оброблялась у місці її розробок, про що свідчать наявні у заповненні первинні сколи з морфокультурними нерівностями на спинках.

Другий етап характеризують два різних за технікою обробки підетапи. На першому з них розщепленню підлягала плитоподібна конкреція. Технікою оббивки, а згодом – сколювання та відтискання їй надавали форму запланованого кременярем біфасіального виробу.

На особливості другого підетапу впливав морфологічний вид сировини. Одна конкреція більших розмірів (в середньому 15–18 см) використовувалась для виготовлення однієї масивної сокири з овальним поперечним перетином. Продукувати з неї окремо взяті серп, лінзоподібну у поперечному перетині сокиру та наконечник списа було недоцільно (спрацьовував принцип її економної утилізації), і тому вона розколювалась у напрямку поздовжньої осі на

декілька макросколів, які, опісля, підлягали відповідним технологічним прийомам обробки.

На третьому етапі остаточно завершувалось продукування біфасіальних артефактів (знаряддя для рубання шліфувались на абразивних плитах з каменю) і здійснювалось виготовлення виробничого інвентарю на спеціально відібраних шляхом селекції макропластинах і відщепах.

Зміст четвертого етапу полягав у підправці і реутилізації біфасіальних артефактів та інструментарію на попередньо згаданих сколах.

На завершення слід сказати, що здійснений вище підхід для вивчення знахідок із кременевого скупчення на Жорнівському городищі дав можливість вперше в практиці дослідження кременярства доби бронзи і ранньозалізного віку Західної Волині здійснити достовірну кількісну і якісну їх оцінку. Подібні критерії опрацювання кременевих комплексів із спеціалізованих поселень можуть бути використані дослідниками в майбутньому.

Джерела та література:

1. Войнаровський В., Конопля В., Филипчук М. Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині. – Львів, 2005. – 110 с.
2. Конопля В., Онищук Я. Кременеобробне поселення висоцької культури Дудин IV // Кременярство висоцької культури.– Львів, 2010. – С. 45–63.
3. Пелещишин М. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині.– Львів, 1997. – 122 с.
4. Пелещишин М., Чайка Р. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині // Археологія.– 1991. – № 1. – С. 137–141.
5. Прищепа Б. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки.– Луцьк, 2009 – № 13. – С. 59–66.
6. Пясецький В. Палеоліт східної частини Волинської височини // Vita Antiqua.– К., 1999. – № 2. –с. 8–17.
7. Свєшніков І., Нікольченко Ю. Довідник з археології України. Ровенська область.– К., 1982. – 115 с.
8. Чайка Р. Раскопки на древнерусском городище у с. Жорнов на Волыни // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов.– Днепропетровск, 1980. – С. 163.
9. Чайка Р. Знахідки ювелірних речей Київської Русі на Волині // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей.– К., 1989. – С. 243–244.
10. Чайка Р., Зварич В. Роботи Волынско-Днестровской експедиции // Археологические открытия 1978 года.– М., 1979. – С. 417–419.

Віталій Ткач

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ В МЕЖИРІЧЧІ СТИРУ І ГОРИНІ в середині 90-х років XX ст.– початку XXI ст.

Для археології палеометалевої доби Волині важливою віхою стали 1990-ті роки. В цей час вийшли останні публікації відомих дослідників бронзового віку І. К. Свєшнікова [18] та М. А. Пелещишина [11], завершивши тривалий період плідної діяльності, який тривав близько п'ятдесяти років. В значній мірі дослідження концентрувались в порівняно вузькій лісостеповій смузі між Великим та Малим Поліссям. Основним доробком І. К. Свєшнікова стало виділення нової двоетапної культури – городоцько-здовбицької. Ранній, городоцький етап було виділено на матеріалах розкопок поселення біля с. Городок, здійснених в 1960–61 рр. Всього було виявлено 10 наземних жител та 8 ям [21, с. 127]. Опрацювавши матеріали досліджень початку XX ст. дослідник визначив курганні поховання, як характерні для цього етапу [19, с. 44, 45]. Пізній, здовбицький, етап І. К. Свєшніков виділив за поховальними пам'ятками, дослідженими ним у 1957–58 рр. біля села Здовбиця та матеріалами з поселення, біля якого цей могильник було розташовано. Визначивши кам'яні гробниці і заглиблені житлово-господарські споруди притаманними цьому етапу, дослідник систематизував і матеріали, накопичені його попередниками [20, с. 55, 58–61, 64, 65]. Дослідження поселення біля с. Зозів дозволило з'ясувати факт перекриття споруди здовбицького етапу пізнішою, що містила стжижовський матеріал [19, с. 49]. Ще один могильник з кам'яних гробниць був досліджений поблизу с. Глинськ в 1970 р.

[18, с. 24]. В тому ж році І. К. Свєшніков дослідив унікальний курган біля с. Жорнів, який відніс до стжижовської культури [18, с. 26]. Виявлена в жорнівському похованні кістяна бляха-пряжка стала важливим індикатором синхронності і зв'язків місцевих епішнурових культур з бабинською (культурою багатоваликової кераміки). Споруду, яка містила окрім стжижовської і бабинську кераміку дослідник виявив біля с. Переверед ів на Івві, що дало йому підстави стверджувати про присутність пам'яток цієї культури на Волині [17]. На основі своїх досліджень вчений створив схему появи і розвитку волинських епішнурових культур, згідно якої городоцький етап давніший за здовбицький, а останній передує і частково синхронний стжижовській культурі, остання ж синхронна бабинській і межановицькій культурам [22, с. 390].

На наявності межановицьких матеріалів на Волині наголошував М. А. Пелещишин, зауваживши поєднання рис, притаманних як городоцько-здовбицькій, так і стжижовській, почапській та межановицькій культурам в кераміці поселення в Хрінниках [11, с. 163]. І. К. Свєшніков у своїй останній публікації визнав межановицьким поховання у Волиці Страклівській, яке до того зараховував до стжижовської культури [18, с. 31]. Таким чином, на початок 1990-х років І. К. Свєшніковим було визначено і описано археологічні культури доби бронзи Волині, здійснено спроби визначення їх територіальних та хронологічних меж, походження та історичну долю, досліджено пам'ятки, які досі залишаються опорними для розгляду та аналізу археологічних культур палеометалевого періоду регіону.

Новий етап досліджень бронзового віку Волині хронологічно змикається з кінцем попереднього і триває до нашого часу, за незначними винятками співпадаючи і територіально. За цей час археологічні пам'ятки між Стиром та Горинню та проблематику бронзової доби краю досліджували В. О. Самолюк, К. П. Бунятян, О. М. Романчук, О. Л. Позіховський, Г. В. Охріменко, В. В. Ткач. Під час проведення археологічних розкопок, розвідок, обстежень випадкових знахідок, опрацювання архівних і фондових матеріалів було отримано значний масив інформації, на основі якого з'явився ряд наукових публікацій, однак не всі матеріали було опубліковано. Метою даної публікації є спроба огляду основних досліджень в регіоні за останній період та визначення їх попередніх результатів. Враховуючи стислість формату статті для ілюстративного матеріалу використовуватимемо, насамперед, раніше неопубліковані знахідки.

В рамках окресленої території можна виділити кілька окремих мікрорегіонів, поява яких обумовлена насамперед розташуванням основних річок краю, на берегах яких розселялись давні спільноти, а в певній мірі і межами діяльності різних дослідників, які не співпадали територіально, залежачи від обставин і можливостей. Наслідком цієї ж об-

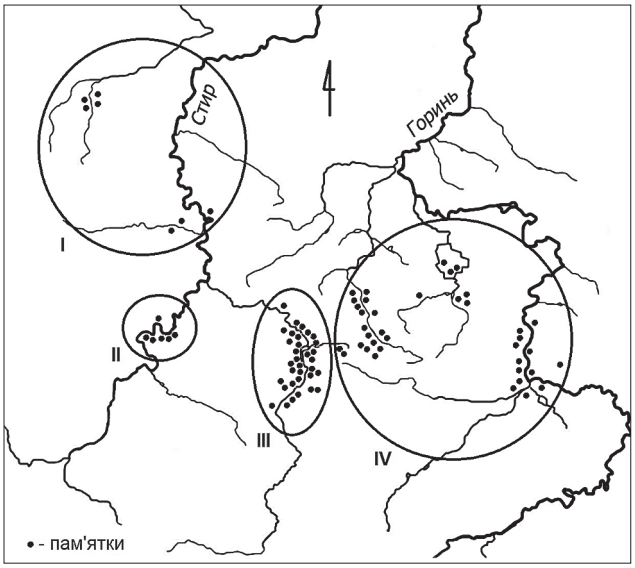


Рис. 1. План розташування досліджених пам'яток та мікрорегіони: I – луцький, II – хрінницький, III – дубенський, IV – горино-стубельський.

ставини є нерівномірність форм досліджень – якісь місцини насамперед стали об'єктом розвідок більшої чи меншої інтенсивності, інші – розкопок, причому ці території рідко співпадають, що призвело до потреби аналізувати досить різні матеріали – від матеріалів поселень, розкопаних широкою площею до випадково знайдених об'єктів. Розглянемо основні мікрорегіони, орієнтуючись на басейни річок, де концентрувались дослідження, орієнтуючись в більшій мірі на поселення. Основну увагу буде приділено археологічним культурам, часткова синхронність яких на Волині в період ранньої бронзи не викликає сумнівів: городоцько-здовбицькій, межановицькій, стжижовській та бабинській. Разом з тим звернемо увагу на знахідки матеріалів середньодніпровської та катакомбної культур, позиція яких відносно вищезгаданих до кінця не зрозуміла.

Стир та притоки Сарна і Чорногузка. Волинська археологічна експедиція під загальним керівництвом Д. Н. Козака протягом 1993–2014 рр. досліджувала пам'ятки берегової лінії Хрінницького водосховища. Обстеження і розкопки пам'яток доби бронзи проводив загін під керівництвом В. В. Ткача. На двох пам'ятках доби бронзи було проведено значні за обсягом розкопки, кілька досліджено розвідками.

Хрінники-8. Пам'ятку межановицької культури було частково досліджено у 2008 та 2009 роках. Виявлено локальну групу наземних та заглиблених об'єктів у східній частині поселення, яка складалась з одного «житла», споруд, ям, наземних скупчень, одне з яких було скарбом кам'яних знарядь та двох поховань, одне з яких містило багатий воїнський комплекс [9]. Керамічний комплекс з об'єктів та культурного шару не містить стжижовських та бабинських домішок. Найбільш інформативним

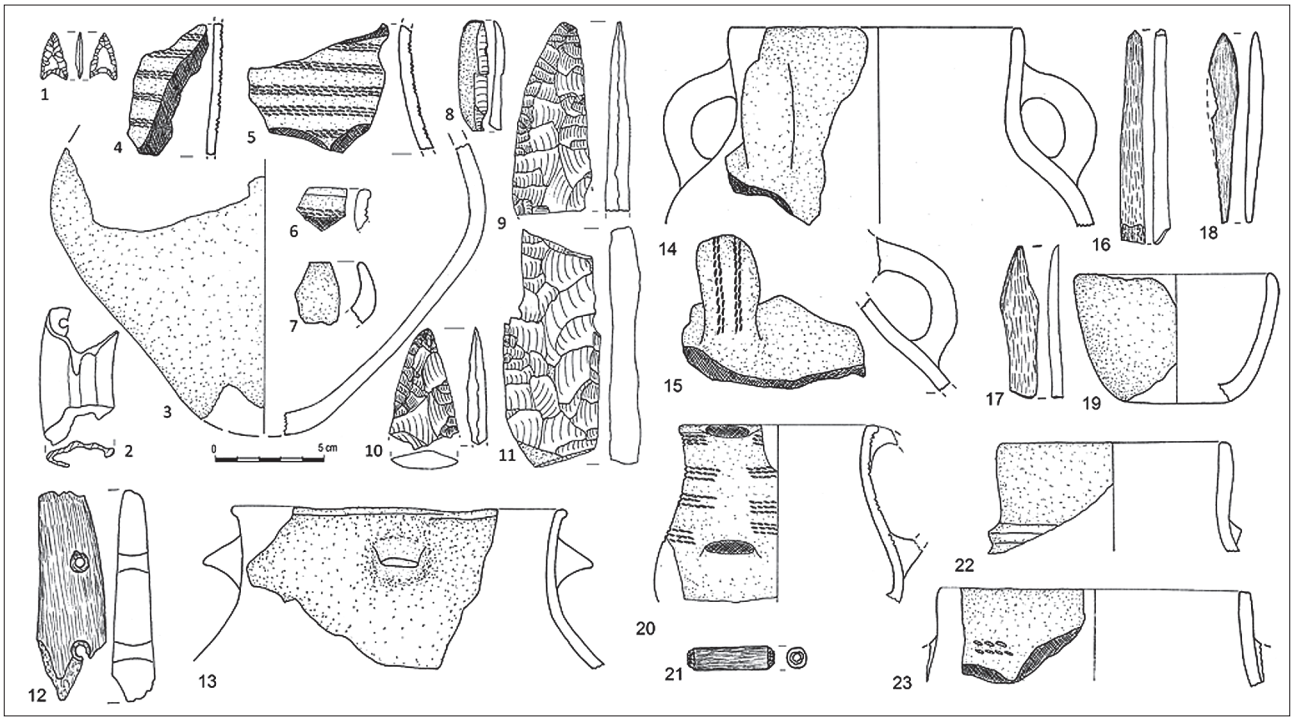


Рис. 2. Знахідки з поселення Хрінники-8:
1, 2, 13, 19, 20, 22, 23 – культурний шар; 3-11 - яма 11; 12 – скупчення 7; 14-17 – споруда 8; 18, 21 – споруда 3.
1, 8-11 – кремінь; 2, 12, 16-18, 21 – кістка; 3-7, 13-15, 19, 20, 22, 23 – кераміка.

є закритий комплекс з ями 11, яка слугувала майстернею для виготовлення біфасіальних знарядь. В товщі відщепів виявлено уламки кераміки, серед яких частини посуду, орнаментованого потрійним шнуром та розвал гостродонної посудини, відмінної за технологією від кераміки поселення – з домішкою товченої жорстви в глиняному тісті (рис. 2, 3–11). В керамічному комплексі пам'ятки присутні також посудини з рельєфним декором – «гудзами» (рис. 2, 13), наявний посуд амфороподібних обрисів, без орнаменту, або орнаментований подвійним та потрійним шнуром (рис. 2; 14, 15, 20, 23). Знайдено посудину з валиком під шийкою (рис. 2, 22), неорнаментований черпак невеликого розміру (рис. 2, 19), знайдено крем'яні знаряддя та предмети озброєння (рис. 2, 1), вироби з кістки (рис. 2; 2, 12, 16–18, 21).

Хрінники-11. Поселення розкопувалось в 2001–2006, 2008–2012 рр. На дослідженій площі було виявлено три локальні групи об'єктів межановицької культури та кілька об'єктів поза ними. Групи 1 та 2 досліджені на широкій площі і складаються з видовжених скупчень давніх споруд, орієнтованих паралельно одна до одної. Група 1 складається з одного «житла» (2), чотирьох споруд (5, 8–10) споруд, трьох ям (9, 16, 17), двох наземних скупчень (2, 5). Частина заглиблених об'єктів перекрита скупченнями крем'яних відщепів та побутових викидів. Керамічний комплекс включає посудини з «гудзами», амфори та черпаки, орнаментовані одиничним та подвійним шнуром, шнуровими петлями, вертикальними рельєфними валиками та заглибленими лініями (рис. 3, 1, 2, 11–15). На всі об'єкти припадає лише один невеликий фрагмент стжижовської кераміки. Група 2 займає східний край поселення і складається з одного «житла» (1), трьох споруд (1, 3, 17), п'яти ям (1–3, 25, 27) та двох наземних скупчень (6, 7), одне з яких перекривало яму 27. Керамічний комплекс об'єктів представлений посудом, орнаментованим подвійним шнуром та іноді шнуровими петлями, в споруді 17 виявлено уламки посудини, прикрашеної потрійним шнуром та посудини з «гудзом» (рис. 23, 24). Всі заглиблені об'єкти цієї групи містили домішку стжижовської кераміки (рис. 3, 6), чимало її було знайдено і в культурному шарі поруч з спорудами (рис. 3, 5), як і чотири фрагменти посуду бабинської культури (рис. 3, 25). В споруді 1 виявлено уламок посудини, яка поєднує межановицьку технологію виготовлення (домішка кременю) та стжижовський манер обробки поверхні – розчоси (рис. 3, 22). Група 3, зафіксована в південно-західній окраїна поселення досліджена слабше – виявлено дві споруди (4, 6) та шість ям (4, 6, 8, 12–14), за винятком ями 4, що містить уламки посуду з шуровим орнаментом, вертикальними заглибленими смугами, овальними та пальцевими вдавленнями, а також фрагмент стжижовської посудини, ями 11, з якої походить нижня частина циліндричного кухля та ями 17, представленої уламком посудини з «гудзом».

Кераміка з культурного шару в основному відповідає знайденій в об'єктах. Наявні поодинокі зразки з потрійним шнуром, іноді в супроводі вертикальних

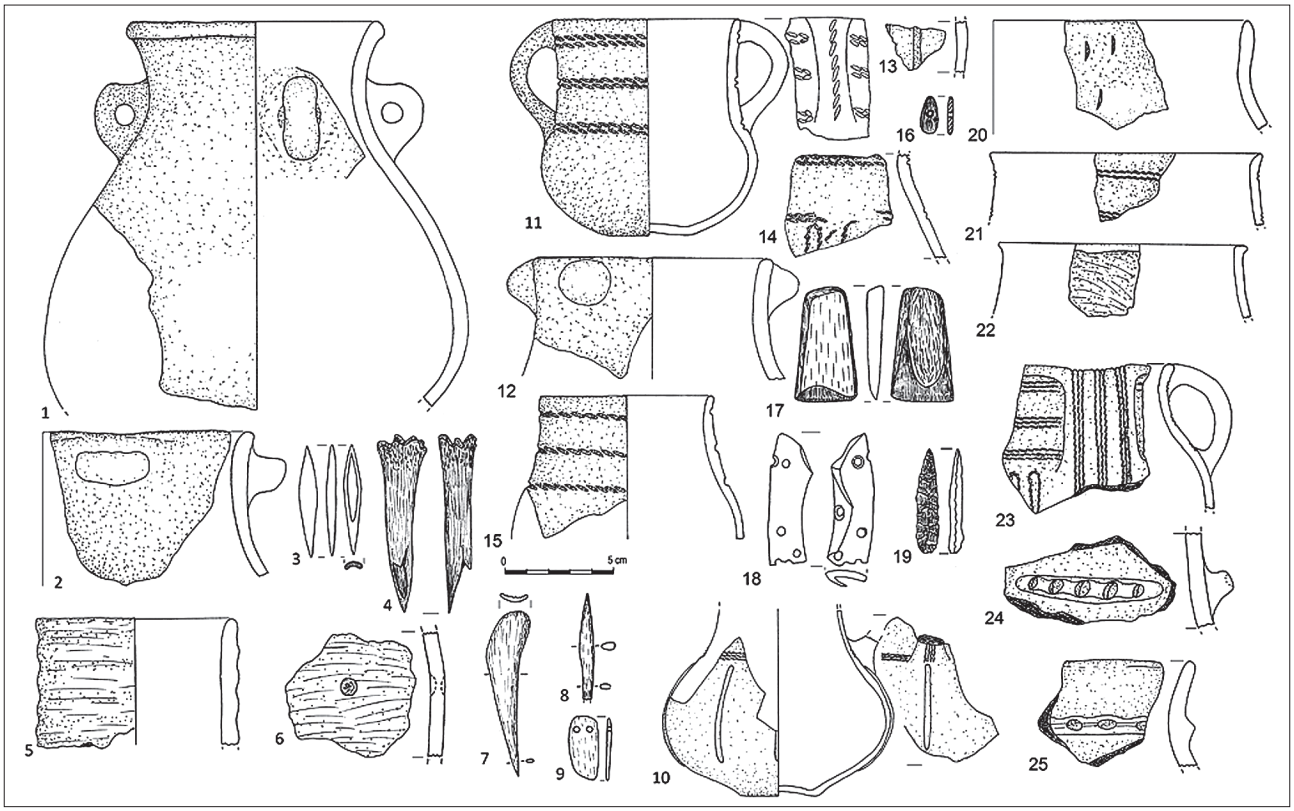


Рис. 3. Знахідки з поселення Хрінники-11:
1-4 – споруда 11; 5, 10, 18, 19, 25 – культурний шар; 6 – споруда 3; 7-9 – яма 3; 11-14 – споруда 9;
16 – споруда 8; 17 – споруда 4; 20-22 – споруда 1; 23, 24 – споруда 17.
1, 2, 5, 6, 10-15, 20-25 – кераміка; 3, 4, 7, 8, 16, 17, 18 – кістка; 9 – мушля; 19 – кремінь.

валиків (рис. 3, 10). Окремо слід згадати знахідку цілої посудини з трьома «гудзами» та просвердленим дном, що була вкопана в материковий лес (рис. 4, 1). Жителі поселення виготовляли біфасіальні крем'яні знаряддя, вироби з кістки і мушлі (рис. 3, 3, 4, 7–9, 16–19).

Крім вищеописаних, дослідження, в основному розвідкові, проводились ще на восьми межановицьких поселеннях хрінницької групи. На пам'ятці Хрінники-1 (Шанків яр) виявлено сліди незначного поселення, примітною знахідкою є округла кістяна бляха-пряжка з центральним та бічними отворами. Стжижовські та бабинські матеріали виявлено тільки на поселенні Хрінники-11. Слід зауважити також факт виявлення бабинської кераміки південніше Хрінників – з нововиявлених поселень на притоках Стиру в с. Пляшівка (р. Пляшівка) та Перенятин (р. Слонівка).

Загалом, комплекси з Хрінників-8 очевидно є синхронними ранній та класичній фазі межановицької культури і існували до появи на цій території стжижовської та бабинської культур, поселення Хрінники-11 є пізнішим – його ранній, достжижовський, етап представлений групою об'єктів 1, пізніший, синхронний стжижовській культурі – групами 2 та 3. Вплив бабинської культури на пам'ятки хрінницької групи був мінімальним. Межановицька кераміка з хрінницьких поселень має домішку товченого кременю.

За 25 км на північ від Хрінників знаходиться ліва притока Стиру Чорногузка. В 1984 році Д. Н. Козаком та В. В. Шкоропадом було досліджено поселення *Гірка Полонка II*, на якому, в культурному шарі була виявлена кераміка межановицької культури. Комплекс довгий час лишався неопрацьованим. Він складається з посудин з «гудзами» та амфор, орнаментованих подвійним шнуром. Два уламки можливо належать циліндричному кухлеві. Окрім звичного глиняного тіста з домішкою кременю частина кераміки виконана з іншої маси – з домішкою дрібної, червонуватого відтінку, жорстви. Про наявність чи відсутність стжижовської кераміки на поселенні даних немає.

В 2014 році експедицією ДП «Волинські старожитності» досліджувалось поселення *Ратнів-2 (ур. Ріпиське)* на Чорногузці. Загалом, керамічний

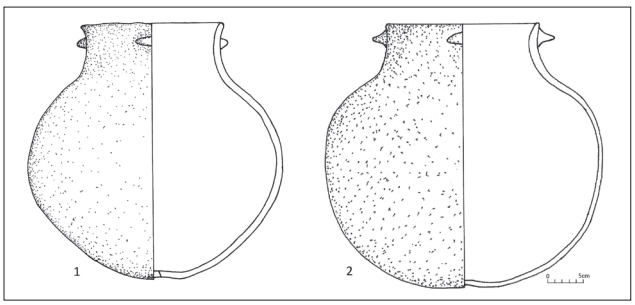


Рис. 4. Глиняні посудини: 1 – Хрінники-11, 2 – Шепель-3.

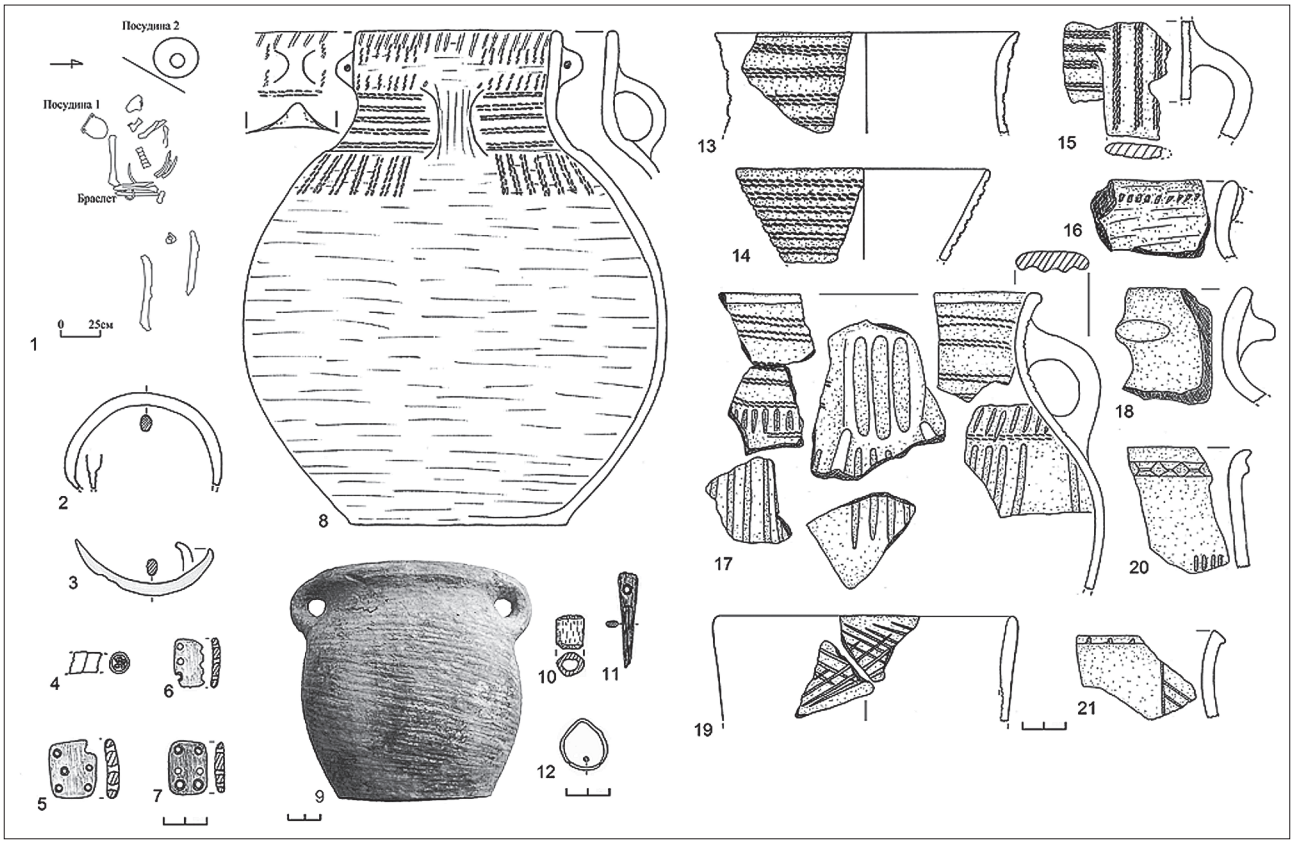


Рис. 5. Знахідки з пам'яток: 1-12 – Шепель-3, 13-21 – Буща-Тартак-2; 1 – план поховання. 2-4, 12 – мідь, 5-7, 10, 11 – кістка, 8, 9, 13-21 – кераміка.

комплекс близький до Гіркої Полонки II, але на цьому поселенні знайдено і чималу кількість стжижовської кераміки, а в частково дослідженому об'єкті 36 вона переважала. Межановицька кераміка переважно має домішку жорстви в глиняному тісті. Крем'яних знарядь знайдено небагато.

Відоме поселення *Рованці-Гнідавська гірка* досліджувалось ДП «Волинські старожитності» в 2009 та 2010 роках. Виявлено ряд заглиблених об'єктів, які містили межановицькі та стжижовські керамічні набори. Показовим є об'єкт 18, де основним є стжижовський керамічний матеріал, а межановицький становить незначну домішку [27, с. 109, 110]. Також тут було досліджено комплекси стжижовської культури, з домішкою межановицької і бабинської культур [7, с. 108, рис. 5]. В спорудах та культурному шарі було виявлено уламки бабинського посуду – горщиків, орнаментованих валиками, розчленованими насічками, пальцевими вдавленнями, та лінійними композиціями. Особливу увагу привертає бабинський за технологією горщик, на якому розчленований валик поєднано з горизонтальним шнуровим орнаментом. Частина стжижовської кераміки технологічно відрізняється від стандартної – має чорний колір та кращий випал. Ще одною особливістю поселення є відсутність значних слідів обробки кременю і взагалі мала його кількість.

Ще одна група поселень за 40 км на північ від Хрінників, на притоці Стиру Сарні досліджувалась ДП «Волинські старожитності» в 2010 р. біля с. Шепель. В цю групу входить і відома пам'ятка Усичі-хутір Валентинів. На поселенні *Шепель-3* було проведено розкопки. Виявлено кілька заглиблених об'єктів та поховання. Матеріали з пам'ятки переважно стжижовські з наявністю межановицьких. Знайдено розвал посудини з «гудзами», яка була частково вкопана в материковий лес, подібно до хрінницької, однак в її дні немає отвору, в глиняному тісті – домішка червонуватої жорстви (рис. 4, 2). Аналогічні набори кераміки зібрано і на двох нововиявлених поселеннях біля Шепля. В культурному шарі та об'єктах знайдено вироби з кременю, мідне кільце з дроту (рис. 5, 12), кістяну намистину та шпильку з отвором (рис. 5, 10, 11). Сліди крем'яного виробництва незначні, практично всі знайдені сколи кременю були знаряддями. Поховання було збережене частково (рис. 5, 1), інвентар складався з двох стжижовських амфороподібних посудин (рис. 5, 8, 9), трьох бляшок з ікла свині (рис. 5, 5–7), уламків мідних прикрас – браслетів (рис. 5, 2, 3) та скрученої у спіраль пластини, всередині якої знаходились дерев'яні прутики (рис. 5, 4).

Ще одним похованням, випадково виявленим в басейні Стиру є комплекс з Підгайців Луцького р-ну, опублікований Г. В. Охріменком. Комплекс містив три стжижовські посудини – амфору, кухоль і миску, крем'яний серп та нібито три мідні персні [10, с. 102, 103]. Миска з поховання також належить до

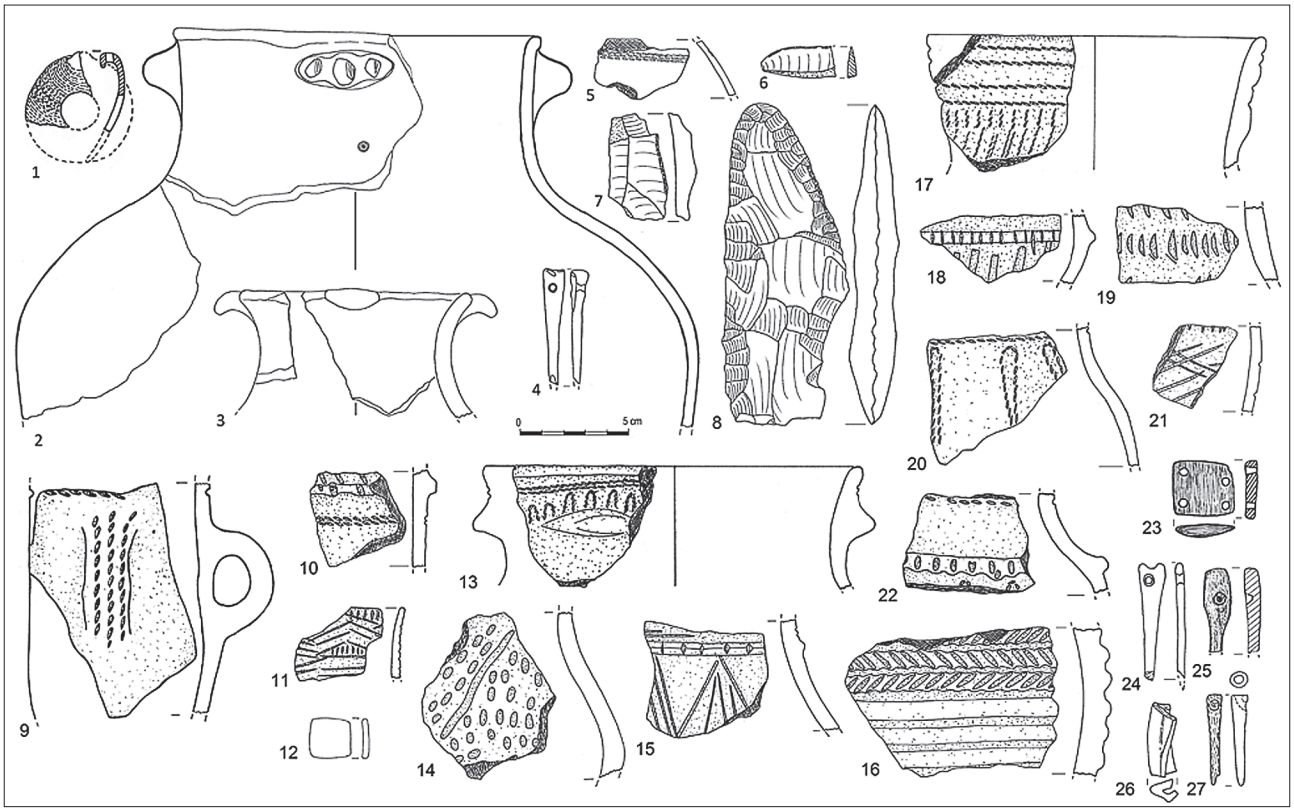


Рис. 6. Знахідки з пам'яток: 1 – Аршичин-2; 2-8 – Заболоття-3; 9 – Панталія-2; 10 – Семидуби-1; 11 – Судобичі-1; 12-15 – Дубно-Волиця; 16 – Дубно-Сурмичі-1; 17-27 – Тараканів-5. 1 – мушля; 2, 3, 5, 9-11, 13-22 – кераміка; 4, 12, 23-27 – кістка.

особливої технологічної групи стжижовської кераміки, яку зазвичай візуально вирізняє чорний колір.

Іква та її притоки. Розкопки в басейні р. Ікви за розглядуваний період мали незначний характер. В. О. Самолюком в 1993 та 2004 роках проводились роботи на поселенні Дубно-Волиця, було розкрито 208 м^2 площі [16, с. 58]. Невеликі рятівні дослідження в діючому кар'єрі в 2013 р. було проведено автором та Ю. Л. Пшеничним [8]. При обстеженні діючого кар'єру на пам'ятці Дубно-Сурмичі-3 А. Б. Бардецьким було виявлено поховання [15, с. 33], невеликі за обсягом розкопки проводились в цьому кар'єрі В. О. Самолюком та Л. О. Позіховським. Ще одне поховання, віднесене В. О. Самолюком, як і попереднє, до городоцько-здовбицької культури було випадково виявлене в с. Привільне. Серед інвентаря була гостродонна посудина, незвична для місцевих культур, однак місце даного комплексу серед саме в епішнуровому горизонті добре вказують мідні прикраси [15, с. 32, 33].

Територія навколо м. Дубно в середній течії р. Ікви досліджується автором з середини 1990-х рр., причому в межах від впадіння в Ікву р. Тартачки до смт. Млинів обстеження можна вважати фактично суцільним. Відкрито і обстежено десятки поселень, в ряді випадків зібрано значні підйомні колекції. Цим розвідкам присвячено велику за обсягом публікацію [26], яка на даний час встигла застаріти із-за проведення значних розвідкових робіт в регіоні в наступні роки, до того ж робота з нею ускладнена із-за самовільного втручання редактора збірника в порядок розташування ілюстрацій. Підйомні колекції з кількох пам'яток опубліковані окремими статтями. Оглядаючи пам'ятки цього мікрорегіону обмежимось найбільш важливими і добре дослідженими.

Буща, Тартак-2. Знаходиться біля витоків р. Тартачки на Малому Поліссі, поверхня майже повністю знищена видувами. Відоме з 1988 року, з 1995 року обстежувалось автором по повного визбирування інформативного матеріалу. Колекція частково опублікована [26, с. 617–619, 623–626, 696, 701]. Локалізовано місце роботи майстра, який виготовляв крем'яні вістря стріл, зібрано близько 200 артефактів, що мають відношення до цього процесу – заготовки, уламки, готові вістря, брак, нуклевидні уламки, з яких сколювались відщепи-заготовки. З пам'ятки походить значна збірка кераміки середньодніпровської культури – більше визначених уламків, ніж у всьому регіоні (рис. 5, 19). Межановицька кераміка з поселення представлена серією амфоровидного посуду, серед якого присутні «городоцькі» форми з ручками, що примикають до краю вінчика, посуд з ручками, які розташовані нижче та групою кераміки з «гудзами» (рис. 5, 13–15, 17). Наявна також серія бабинської кераміки (рис. 5, 20, 21) та єдиний екземпляр стжижовської (рис. 5, 16). Складається враження, що на пам'ятці відклались матеріали двох етапів її функціонування, до

ранішого з яких належать середньодніпровські та «городоцькі» матеріали, а до пізнішого – бабинські, стжижовські та посуд з «гудзами».

Дубно-Волиця. Розкопками В. О. Самолюка досліджено 8 заглиблених об'єктів переважно трапецієподібної форми, більшість яких пов'язана з виготовленням біфасіальних знарядь з кременю. Керамічний матеріал з них належить до стжижовської та межановицької культур (класичні форми з «гудзами» однак тут відсутні) з деякою домішкою матеріалів бабинської культури. Отримано також виразну колекцію виробів з кістки та мушлі [16, с. 70, 71]. З пам'ятки отримано єдині в регіоні радіокарбонні дати [2, 2013, с. 40]. Підйомна колекція, зібрана автором, значна за обсягом, опублікована частково [26, с. 639–659, 685–688]. Повністю переважає стжижовська кераміка, наявна значна кількість бабинської (рис. 6, 14, 15) і невелика – межановицької. Як і в матеріалах з розкопок звертає увагу рідкість кераміки з «гудзами» – за всі роки знайдено лише 3 фрагменти. Знайдено серію фрагментів посуду з синкретичними культурними рисами – межановицько-бабинськими та межановицько-стжижовськими (рис. 6, 13). Знайдено одиничні фрагменти посудин середньодніпровської та катакомбної культур. По території поселення розкидані пошкоджені оранкою крем'яні майстерні. Відомо про знахідку в 2003 року скарбу крем'яних серпів (не менше 55 екземплярів) на південній околиці пам'ятки [23, с. 104]. Знайдено заготовку бляшки з ікла свині (рис. 6, 12).

Тараканів-4. Пам'ятка знаходиться на протилежному березі Ікви від поселення Дубно-Волиця. Матеріал з поселення виняткова межановицький, колекція опублікована частково [26, с. 629]. Трапляється подвійний та потрійний шнур, кераміка з «гудзами» та розчленованими валиками, однак останні очевидно не є бабинським впливом. Наявна також виразна серія біфасіальних знарядь. Кераміка має домішку кременю в глиняному тісті, як і практично весь межановицьких посуд на Ікві.

Тараканів-5. Пам'ятка знаходиться поряд з попередньою, в аналогічній позиції щодо поселення Дубно-Волиця. Колекція, окрім зборів останніх років, публікована [25]. Окрім переважаючої на поселенні межановицької кераміки (рис. 6, 20), серед якої виділяється значна серія посуду з «гудзами», зібрано стжижовську (рис. 6, 17) та бабинську (рис. 6, 18, 19) кераміку, посуд з межановицько-бабинськими рисами (рис. 6, 22), два фрагменти посудин середньодніпровської культури (рис. 6, 21). На поселенні виготовляли біфасіальні знаряддя. Знайдено також бляшку з отворами з ікла свині (рис. 6, 23) та заготовку подібного виробу (рис. 6, 26), три кістяні шпильки з отворами, одну з яких не закінчено, інші дві – відремонтовано після поломок (рис. 6, 24, 25, 27).

Дубно-Сурмичі-3. Поселення знаходиться неподалік від впадіння в Ікву р. Липки. Окрім вже згаданих досліджень в кар'єрі, з поселення походить значна колекція підйомного матеріалу, опублікована частково [26, с. 663–666]. З пам'ятки зібрано кераміку межановицької культури, серед якої наявна серія посудин з «гудзами» та менші за кількістю бабинську і стжижовську збірки. Серед останньої вирізняються фрагмент миски з чорного кольору, подібний до посудин з Гнідавської гірки та поховання в Підгайцях та кілька уламків шерехатої кераміки з домішкою крупного піску та жорстви. За формою ці посудини повторюють стжижовські, дещо відрізняючись орнаментом. Знайдено кістяну шпильку з отвором, уламок прикраси з викопної мушлі, заготовки і завершені біфасіальні знаряддя.

Панталія-2. Поселення знаходиться при впадінні в Ікву р. Липки. Зібрано колекцію межановицької, стжижовської та бабинської кераміки, яка опублікована частково [26, с. 668–672]. Примітною рисою матеріалів з цієї пам'ятки є кераміка, виготовлена за бабинською технологією, що імітує місцеві форми, в одному випадку – циліндричний кухоль (рис. 6, 9). Зібрано біфасіальні знаряддя, в основному сокири.

Кам'яниця-Заболоття-3. Пам'ятка розташована на піщаному острові в заплаві Ікви, руйнується кар'єром. На поселенні трапилась межановицька кераміка, стжижовська і бабинська відсутні. Досліджено заглиблену трапецієвидну в перетині споруду, на дні якої зафіксовано in situ компактне скупчення матеріалів, що складалось з відходів виробництва біфасіальних знарядь, незакінченої заготовки, кістяної шпильки та неповних розвалів двох посудин з «гудзами» (рис. 6, 2–8). В цьому ж об'єкті, але поза скупченням знайдено фрагмент стінки з потрійним шнуровим орнаментом [8, с. 297]. В підйомному матеріалі трапились фрагмент неорнаментованого черпака з ручкою, уламки з подвійним шнуровим орнаментом.

Аршичин-2. Зібрано межановицьку, стжижовську та бабинську кераміку, а також синкретичну межановицько-бабинську. На поселенні виявлено сліди майстерні, що спеціалізувалась на виготовленні озброєння – крем'яних вістер списів та дротиків [26, с. 681–684]. Знайдено фрагмент пряжки з центральним та бічним отворами, виготовленої з викопної мушлі, очевидно імітацію подібних кістяних виробів (рис. 6, 1). Серед значної кількості знахідок з інших поселень, слід згадати кераміку катакомбної культури (Дубно-Сурмичі-1 (рис. 6, 16), Дубно-Сурмичі-2, Мирогоща-2), середньодніпровської культури (Судобичі-1(рис. 6, 11), Мирогоща-1, Птича-4), уламок посудини з поєднанням розчленованого валика та шнурового орнаменту (рис. 6, 10), виготовлений з межановицького глиняного тіста (Семидуби-1).

Стубла та її притоки. Басейн р. Стубли є мабуть найменш обстежуваним останнім часом із розглянутих в публікації. В. О. Самолюком було опубліковано ґрунтове поховання, виявлене ще в 1980 роках біля с. Іваничі, воно містило дві мідні верболистні прикраси [15, с. 26]. Розкопками ДП

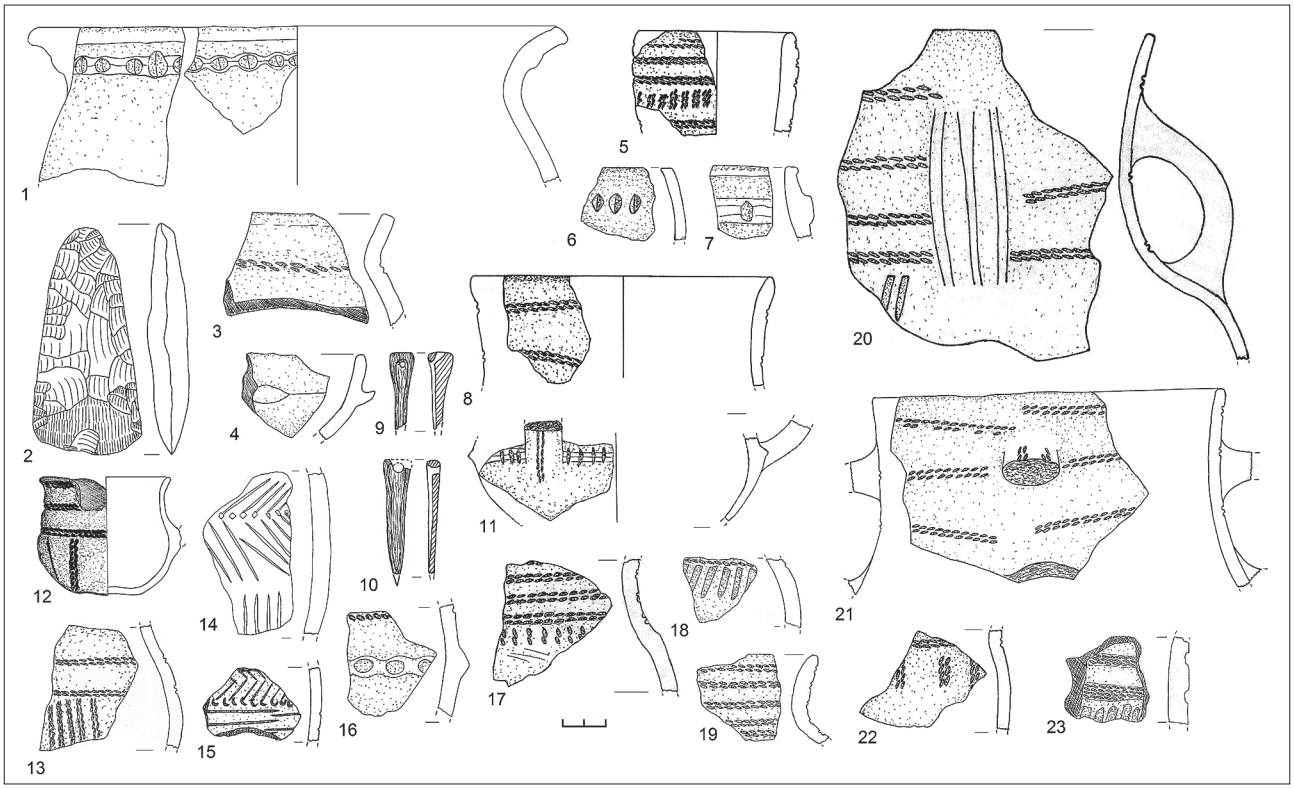


Рис. 7. Знахідки з пам'яток: 1-4 – Костянець-Монастирське-2; 5-8 – Заруддя-1; 9-11 – Варковичі-3; 12 – Білобережжя, 13 – Острів-1; 14 – Листвин-1; 15 – Жорнів-5; 16 – Жорнів-1а; 17-23 – Рівне-Чорновола. 1, 3-8, 11-23 – кераміка; 2 – кремінь; 9, 10 – кістка.

«Рівненська старовина» в с. Пересопниця було виявлено заглиблений об'єкт [12, с. 304]. Вище по течії від цих пунктів археологічні розвідки між селами Острів та Жорнів здійснювали автор та А. Б. Бардецький, проте вони були менш інтенсивні, ніж в басейні Ікви і зібрані колекції бідніші. Опубліковано лише частину пам'яток, розміщених на притоці Стубли [24]. Зібраний матеріал дозволяє дати коротку характеристику кільком поселенням:

Острів, пункт 1. Зібрано серію кераміки городоцько-здовбицької культури з домішкою кременю в глиняному тісті, орнаментованої одиничним та подвійним шнуром, вертикальними подвійними відбитками шнура (рис. 7, 13). Іншокультурні домішки відсутні.

Костянець-Монастирське-2. Отримано збірку кераміки городоцько-здовбицької культури з домішкою кременю в глиняному тісті, орнаментованої подвійним шнуром (рис. 7, 3), кілька фрагментів бабинської (рис. 7, 1) та стжижовської кераміки, фрагмент репліки стжижовської миски, виконаної з городоцько-здовбицького глиняного тіста з домішкою кременю (рис. 7, 4). На поселенні не виявлено слідів значного крем'яного виробництва, хоч і знайдено цілу сокиру (рис. 7, 2).

Заруддя-1. В комплексі наявні уламки посуду городоцько-здовбицької культури з домішкою кременю в глиняному тісті, орнаментовані подвійним шнуром, пальцево-нігтевими вдавленнями, розчленованими валиками, серед останніх очевидно є репліки бабинського посуду (рис. 7, 6–8). З такого ж глиняного тіста виготовлено уламок посудини з вертикальним валиком та фрагмент, зовнішню поверхню якого оброблено на стжижовський манер, розчосами. В меншій кількості трапилась кераміка стжижовської культури (рис. 7, 5), одиничними є знахідки бабинської кераміки. Поселення було потужним центром виготовлення біфасіальної крем'яної продукції.

Інші обстежені пам'ятки загалом близькі до вищеописаних. Частина з них мають домішку стжижовської (іноді і бабинської) кераміки в збірці (Костянець-Лиственщина, Заруддя-2, Заруддя-3, Варковичі-3, Жорнів-10), на інших виявлено тільки городоцько-здовбицьку кераміку (Нараїв-1, Листвин-1, Острів-6, Княгинин-2). На поселеннях Варковичі-3 та Жорнів-1а знайдено уламки кераміки з глиняного тіста з домішкою кременю, орнаментовані розчленованим валиком та подвійним шнуром (рис. 7, 11, 16), на поселеннях Жорнів-5 та Листвин-1 – посудин середньодніпровської культури (рис. 7, 14, 15). Звертає увагу практично повна відсутність орнаменту з потрійного шнура і рідкість знахідок посуду з «гудзами», одиничні уламки якого знайдено на поселеннях Листвин-11 та Жорнів-7. На Варковичах-3 знайдено 2 кістяні шпильки з отворами (рис. 7, 9, 10). З с. Білобережжя походить випадкова знахідка мініатюрного черпака, орнаментованого подвійним шнуром (рис. 7, 12).

Горинь та Устя. Окрім археологічних розкопок та розвідок та розкопок в розглядуваний період, важливою подією є публікація матеріалів досліджень, проведених у попередні періоди. Насамперед, це стосується курганного могильника в Дорогощі [6] та розвідок О. М. Романчука на Малому Поліссі [14]. Поховальні пам'ятки мікрорегіону виявлені та опубліковані В. О. Самолюком, досить різноманітні – ґрунтові поховання в с. Ясне, Лючин та м. Острог, курган в с. Іллін та, кам'яна гробниця під курганом в м. Нетішин [15]. Поселення досліджувались розкопками і розвідками.

Розваж-Кошара. Розкопками експедиції Державного історико-культурного заповідника м. Острог під керівництвом О. Л. Позіховського було розкрито компактну групу об'єктів, переважно у вигляді ям. Матеріали складаються з типового для городоцько-здовбицької культури керамічного набору – амфор з ручками, орнаментованих подвійним, рідше потрійним шнуром та шнуровими «підківками», рядами вертикальних штрихів, парних та потрійних відрізків шнура, округлого штампу та вдавлень; циліндричних кухлів з шнуровими лініями та «підківками», а також біфасіальних крем'яних знарядь [5, с. 96–98]. Трапляється і валикова орнаментація, але в жодному з випадків, очевидно не йдеться про бабинський вплив. Відсутні на поселенні як стжижовська кераміка, так і посудини з «гудзами». Одиничною є знахідка орнаменту з вертикальних валиків [5, с. 84, рис. 2, 3].

Рівне-Чорновола. Пам'ятка на р. Устя досліджувалась охоронними розкопками Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» в 2006 р. Виявлено житлово-господарський комплекс з парних ям 7а/7б, перекритих спільним скупченням культурних залишків, яму 2 з слідами ритуальних дій, пов'язаних з жертвоприношенням тварин та господарську яму 1 городоцько-здовбицької культури [13]. Знайдено сліди виготовлення біфасіальних знарядь з кременю та багату відщепову індустрію, знаряддя з кістки, кістяну шпильку з отвором, прикраси з ікла свині та викопних і річкових мушель. Керамічний комплекс складається з амфор з подвійним (рідше – потрійним) шнуровим орнаментом, та вертикальними смугами, овальними вдавленнями, відрізками подвійного шнура під ним (рис. 7, 18, 20–23). В культурному шарі поселення присутня незначна домішка кераміки стжижовської культури (рис. 7, 17, 19). Кераміка городоцько-здовбицької культури за глиняним тістом поділяється на дві групи – з домішкою кременю та з домішкою крупного піску та жорстви напівпрозорого білого кольору. Кераміка з «гудзами» та бабинський посуд не виявлені.

Поселення, виявлені розвідками також дали досить виразний матеріал, який в значній мірі розширює уявлення про регіон. В основному, матеріали з пам'яток повторюють вже відомі з розкопок. Виняткими є знахідки на поселенні Дорогоща-Довгий Брід, де О. Романчуком було виявлено виразні межановицькі матеріали – посудини з «гудзами» [14, с. 540, 541, рис. VIII, 4; рис. XI, 2], такої ж кераміки та фрагмента посудини з розчленованим валиком на поселенні Острог-Земан [4, с. 84, 88, рис. 1]. Знайдено кераміку з «гудзами» і на могильнику в Дорогощі [6, рис. 8, 31; рис. 14, 30, 31; рис. 24, 6], трапились тут і бабинські матеріали [6, с. 461]. Втім, як справедливо зауважила К. П. Бунятян, матеріали епішнурового горизонту скоріше є механічною домішкою з культурного шару поселення [1, с. 13]. На поселенні Клопіт-Дідичове хатнисько виявлено уламок кераміки бабинської культури (або її місцевої репліки) [4, с. 85, рис. 4, 1]. Цікавою є знахідка кістяної пластини з шістьма отворами з поселення Хорів-2, ур. Бродівщина [4, с. 87, рис. 6, 1]. На поселенні Острог-Земан в заповненні споруди знайдено уламок кістяного медальйона з центральним та двома бічними отворами, орнаментованого ямками [3, с. 73, рис. 3, 4]. Такі прикраси відомі з епонімної пам'ятки межановицької культури, де їх було знайдено в похованнях 80 та 155 та з могильника у Войцеховіце, поховання 13 та 32А [28, с. 136, 137]. Окремо слід згадати знахідку фрагмента кераміки середньодніпровської культури на поселенні Корнин-2.

Розглядаючи матеріальну культуру ранньобронзового часу межиріччя Стиру та Горині неважко помітити спільні риси, однаково характерні для всіх окраїн розглядуваної території. Насамперед, це біфасіальна та відщепова крем'яна індустрія і виробництво практично однакових кам'яних і кістяних виробів. З останніх примітними маркерами є шпильки з отворами у верхній частині та бляшки з іклів свині. Сюди ж слід віднести однакові прикраси та елементи одягу з річкової та викопної мушлі, загалом амфороподібні форми великих глиняних посудин. Проте досліджені пам'ятки показують чималу різницю між окремими мікрорегіонами, насамперед у факті наявності та співвідношенні між кількістю матеріалів чотирьох археологічних культур – стжижовської, бабинської, городоцько-здовбицької та межановицької. Існування двох останніх на Волині визнавалось не всіма дослідниками доби бронзи, причому польські вирішували це питання на користь межановицької, зауважуючи городоцько-здовбицькі матеріали, як окрему особливу групу, а українські – переважно городоцько-здовбицької, «віддаляючи» її західну межу в сторону Західного Бугу, створивши доволі об'ємну наукову дискусію щодо цього питання [1, с. 10–17].

Першим з таких мікрорегіонів є територія на р. Стир навколо м. Луцьк, яка включає його притоки Сарну і Чорногузку (рис. 1, I). Спільними рисами поселень між цими водоймами є переважання в комплексах стжижовських матеріалів над межановицькими, що спостережено на поселеннях біля Шепля, Гнідавській гірці і в Ратнові-2. Втім, «чис-

тих» стжижовських поселень все ж не виявлено, будь-які кількісно багаті комплекси демонструють все ж бодай незначну домішку межановицької кераміки, яка для цього мікрорегіону також демонструє певну технологічну особливість – домішку жорстви в глиняному тісті (трапляється і частка звичної кераміки з товченим кременем). Слід зауважити наявність на цій території як двох колективних стжижовських могильників – Луцьк-Гнідава і Торчин, так і характерних для межановицької культури поодиноких скорчеників на периферії поселень, якими є два відомі поховання в Усичах і, очевидно, нововідкрите в Шеплі-3. Останнє мало багатий інвентар з двох стжижовських посудин та прикрас, що мають паралелі з різними закутками нашого межиріччя – спіральна прикраса з вставленими всередину мідними прутиками відома з поховання в Жорнівському кургані на Стублі [18, с. 27], найближча аналогія прямокутним бляшкам з ікла з шістьма отворами походить з Хорова на Горині, інша, з чотирма отворами – з Тараканова-5 на Ікві. Наявність на поселенні Рованці-Гнідавська гірка бабинських та синкретичних стжижовської-бабинських матеріалів є поки-що оригінальним явищем, можливо обумовленим тим, що інші досліджені пам'ятки знаходяться на важкодоступних притоках. Розглянутий мікрорегіон є єдиним на розглядуваній території, що з певними застереженнями належить власне до території розповсюдження стжижовської культури. Враховуючи пізню хронологію цієї культури на фоні межановицької, постає питання виділення достжижовського етапу на цих теренах. Можливо його відображають окремі межановицькі комплекси Ратнова-2 та Гнідавської гірки, однак вони поки-що недостатньо репрезентативні.

Другий мікрорегіон знаходиться в околицях сучасного Хрінницького водосховища на р. Стир, вище по течії від попереднього і вище місця впадіння Іквы в Стир (рис. 1, II). Він контрастує з сусідніми, демонструючи монокультурне межановицьке забарвлення (якщо звісно не пробувати виділяти городоцько-здовбицькі форми) і лише на пізньому етапі існування поселення Хрінники-11в керамічному комплексі з'являється стжижовська, і, в мізерній кількості, бабинська кераміка.

Третій осередок, що займає басейн середньої течії р. Іквы навколо м. Дубно (рис. 1, III), характерний надзвичайною культурною строкатістю. Пам'ятки цього мікрорегіону досить виразно поділяються на власне межановицькі, очевидно демонструючи достжижовський і добабинський хронологічний етап існування епішнурових старожитностей, представлений низкою поселень, де іншокультурні домішки відсутні. В рамках цього етапу вже існує кераміка з «гудзами», що демонструє комплекс із Заболоття-3, а також виготовлення біфасіальних знарядь. Неясно, чи з'являється така кераміка з самого початку існування тут межановицької культури, чи існує ранній період без неї, як би це логічно мало виглядати з її польської хронології, у всякому випадку достовірних комплексів поки що невідомо. Інша, кількісно більша частина епішнурових пам'яток має змішаний межановицько-стжижовсько-бабинський характер. Такі комплекси було досліджено В. О. Самолюком на поселенні Дубно-Волиця та раніше, І. К. Свєшніковим у Перевередові [17, с. 75]. Розділити ці культурні домішки не вдається, вони завжди разом присутні на всіх добре обстежених пам'ятках. На цих поселеннях також трапляється межановицька кераміка з «гудзами», однак на Дубно-Волиці вона практично відсутня, що можливо пояснюється його пізньою хронологічною позицією, підтвердженою радіокарбонним датуванням [2, с. 40]. Ще однією характеристикою найпізнішого етапу існування цих пам'яток є поява кераміки, яка поєднує технологічні та орнаментальні риси двох, а то і трьох культур [26, с. 611]. На всіх поселеннях цього етапу виявлено сліди масштабного виробництва біфасіальних знарядь.

Четвертий, територіально найбільший мікрорегіону (або, можливо, кілька схожих для нас на цьому етапі досліджень) охоплює обстежену частину басейну р. Стубли та басейни річок Устя та Горинь приблизно між Рівним і Острогом (рис. 1, IV). Основними характерними його особливостями є мінімальна присутність матеріалів бабинської культури – фактично вони в незначній кількості є тільки на Стублі, що не дивно, враховуючи примикання її до дубенського мікрорегіону, та така ж добре видима мізерність одного з основних межановицьких маркерів – кераміки з гудзами. Як і на Іквы, можна виділити достжижовський етап. На багатьох поселеннях стжижовська кераміка є помітною домішкою. Саме на цій території І. К. Свєшніковим було виділено городоцько-здовбицьку культуру, тож не дивно, що вона збігається з територією розповсюдження таких яскравих поховальних пам'яток, як кам'яні гробниці здовбицького етапу. Очевидно, що саме Стубла у цій полосі лісостепу є західною межею власне городоцько-здовбицьких пам'яток. Єдиним винятком є верхів'я притоки Іквы р. Липки, територіально вклинені в басейн Стубли – тут відомі знахідки гробниць з каменю і відсутня кераміка з «гудзами» на поселеннях.

Таким чином, результати останніх досліджень межиріччя Стиру та Горині вказують на існування на цій території в добу ранньої бронзи (епішнуровий горизонт) щонайменше чотирьох мікрорегіональних утворень – луцького, хрінницького, дубенського і горино-стубельського, кожне з яких поряд з спільними демонструє і оригінальні культурні особливості, що вочевидь є наслідками складних і строкатих історичних процесів, які відбувались тут на всьому протязі існування епішнурових культур. Очевидною є можливість виділення інших мікрорегіонів, як в межах розглядуваної території, так і поза нею, при умові проведення інтенсивних і планомірних археологічних досліджень.

Джерела та література:

1. Бунятян К. П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія.– 2008.– № 3.– С. 10–20.
2. Бунятян К. П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи // Археологія.– 2013.– № 1.– С. 33–48.
3. Бунятян К. П., Позіховський О. Л. Кістяний медальйон з Західної Волині // Археологія.– 2013.– № 4.– С. 72–77.
4. Бунятян К. П., Позіховський О. Л. Нові пам'ятки городоцько-здовбицької культури в Середньому Погоринні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.– Вип. 4.– Нетішин, 2011.– С. 84–94.
5. Бунятян К. П., Позіховський О. Л. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога // Археологія.– 2011.– № 3.– С. 82–100.
6. Винокур Й., Гуцал А., Мегей В. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці археологічної комісії.– 1998.– Т. 235.– С. 433–465.
7. Златогорський О., Бардецький А. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Tom XXXI.– Rzeszów 2010.– S.101–114.
8. Златогорський О. Є., Ткач В. В., Пшеничний Ю. Л. Обстеження руйнацій на багатошаровій пам'ятці Кам'яниця-Заболоття-3 // Археологічні дослідження в Україні 2012 року.– К.-Луцьк, 2013.– С. 297.
9. Козак Д. Н., Ткач В. В. Рятівні дослідження поселення Хрінники-8 у 2008 році // Археологічні дослідження в Україні в 2008 році.– К., 2009.– С. 133–135.
10. Охріменко Г., Скляренко О. Питання періодизації стжижовської культури на Волині // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.– Вип. 4.– Нетішин, 2011.– С. 100–105.
11. Пелещишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині та Стиру // Волино-Подільські археологічні студії.– Вип. І., Львів, 1998.– С. 160–172.
12. Прищепа Б. А., Войтюк О. П., Вашета М. П., Чекурков В. С. Дослідження в Пересопниці // Археологічні дослідження в Україні 2012.– К.-Луцьк: Волинські старожитності, 2013.– С. 304, 305.
13. Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Дослідження багатошарового поселення на південній окраїні м. Рівне // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – К., 2009.– С. 28–31.
14. Романчук О. Пам'ятки доби бронзи в районі Малого Полісся // Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007.– с. 534–570.
15. Самолюк В. О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури // Археологія.– 2009.– № 4.– С. 26–37.
16. Самолюк В. О. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині // Археологія.– 2007.– № 3.– С. 58–72.
17. Свешников И. К. Культура многоваликовой кераміки // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо.– К., 1990.– С. 74–77.
18. Свєшніков І. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині //Studia archaeologica.– Вип. 1.– 1993.– С. 23–31.
19. Свєшніков І. К. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя //МДАПВ.– 1962.– Вип. 4.– С. 44–53.
20. Свешников И. К. Памятники культуры шнуровой керамики у с. Здолбица (УССР) // КСИА.– 1961.– Вып. 85.– С. 55–65.
21. Свешников И. К. Поселение культуры шнуровой керамики у с. Городок Ровенской области // КСИА.– 1964.– Вып. 97.– С. 127–134.
22. Свєшников И. К. Стжижовская культура // Археология Украинской ССР. Т. І.– К., 1985.– С. 384–391.
23. Ткач В. Археологічний комплекс пам'яток Дубно-Волиця. Історія досліджень, культурні нашарування, знахідки // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Матеріали наук.-теорет. конф., присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008.– С.103–107.
24. Ткач В. Археологічні пам'ятки верхів'я р. Розинки // Археологічні дослідження Львівського університету.– Вип. 11.– Львів, 2008.– С. 195–208.
25. Ткач В. Знахідки епішнурової доби з поселення Тараканів-5 // Бродівщина – край на межі Галичини і Волині. Вип. 2. (Матеріали ІІІ краєзн. конф., присвяченої 925-ій річниці першої писемної згадки про Броди та 425-ій річниці надання Бродам магдебурзького права. 3 квітня 2009 р.) – Броди: Бродівський історико-краєзнавчий музей, 2009.– С. 29–34.
26. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) // Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007.– С. 571–709.
27. Ткач В. Поселення стжижовської культури Рованці – Гнідавська гірка (за матеріалами розкопу 12) // Волино-Подільські археологічні студії.– Вип. ІІІ. Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006): Зб. наук. статей.– Луцьк: Волинські старожитності, 2012.– С. 109–117.
28. Bąbel J. T. Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej. Cz. 1. Obrządek pogrzebowy.– Rzeszów, 2013.– 278 s.

Марина Ягодинська

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА БІЛЯ С. КОРДИШІВ ШУМСЬКОГО РАЙОНУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 2013–2014 рр. проводились археологічні дослідження курганного могильника в західних околицях с. Кордишів Шумського району Тернопільської області в урочищі «Замчисько», що були започатковані ще у році. Перші відомості про курганні насипи в околицях села датуються XIX ст. [6, с. 332–334]. Тут повідомляється про десять та більше курганів. Вже у XIX ст. вони інтенсивно розорювались, в результате чого насипи курганів були знівельовані. Розвідки 2013 р. на плато в урочищі Замчище дозволили зафіксувати лише 4 ледь помітні курганні насипи [8, s. 19–21].

В результаті досліджень 2014 р. виділено три періоди функціонування могильника: першими тут почали ховати померлих носії культури шнурової кераміки, вони ж і споруджували курганні насипи; другими поховання здійснювали носії комарівської культури; пізніше ця територія була зайнята під давньоруський могильник. Всього тут виявлено 10 різночасових поховань, з яких 4 належали культурі шнуроввої кераміки, 3 комарівській культурі і 3 давньоруського часу XII–XIII ст. [10, s. 28].

Давньоруськими виявились поховання №№ 3, 4, 10. Вони були рядові і належали до ґрунтового могильника. Відстань в ряду між похованнями складала 2–3 м. Глибина поховань коливалась від 0,4 м до 0,9 м від денної поверхні. Поховання № 3 та № 4 були опущені у чорнозем, через що неможливо було визначити розміри поховальних ям. Поховання № 10 мало поховальну яму з чіткими обрисами, під прямокутної форми, шириною у головах, вужчою у ногах, розмірами 1,9 х 1,4 м (рис. 3).

Всі кістяки лежали на спині, у випростаному положенні, з витягнутими вздовж тіла руками, орієнтовані головою на захід з невеликим відхиленнями на південний захід. У похованні № 3 простежено залишки тліну від деревяної труни, а в похованні № 10 знайдено 6 великих залізних цвяхів від домовини, що розміщалися зверху та поруч з похованим. Біля похованих виявлено особисті речі: у похованнях № 4 та № 10 дротяні скроневі кільця та персні з срібла та мідного сплаву*. Крім цього, в похованні 10 знайдено половину пастової опуклобокої намистини темно синього кольору. В похованні № 3 біля голови мав місце розвал маленького гончарного горщика, що може свідчити про певні ритуальні дії під час поховання.

Поховання № 3 (рис. 1) було без інвентарним, окрім розвалу гончарного горщика з північно-західної сторони від черепа. Розвал горщика зафіксовано на рівні поховання. Горщик конусоподібний, з невисокими невираженими плічками, короткою шийкою, підкресленою переходом до тулова та різко відігнутим назовні вінцем діаметром 13,5 см. Висота горщика становила 16 см. На вінці фіксувалася борозенка для покришки. Вінце відповідає типу 17 за типологією В. О. Петрашенко, що відмічає їх широке ходження у Подніпров'ї в XII – XIII ст., в тому числі і в II половині XIII ст. [4, с. 62 (тип 17)]

В похованні № 4 (рис. 2) знайдено 10 скроневих кілець, вісім з них мали місце біля лівої скроні, три з них були з'єднані між собою ланцюжком, чотири попарно накладені один на друге і одне лежало окремо. Два спарених скроневих кільця знайдено в районі правого плеча. Всі кільця були виготовлені з мідного круглого дроту неоднакової товщини. Їх можна поділити на кілька типів: прості дротяні у 1,3, 1,5 та у 2 оберти, дротяні перснеподібні із одним кінцем, загнутим гачком назовні або до середини та S-подібне. Розміри скроневих кілець коливались від 1,75 см до 2,0 см. Кількаоборотні скроневі кільця були широко поширені на території Київської Русі та датуються X – XIII ст. [7, с. 238]. Виділяються із загалу S-подібне та імітовані під S-подібні (один кінець загнутий гачком) скроневі кільця. S-подібне скроневе кільце (діаметр 2,0 см) зроблене з мідного сплаву хорошої якості на відміну від імітаційних скроневих кілець (1-ше – 2,1 х 2, х 0,1 см, 2-ге – 2,35 х 2,2 х 0,1) і також відрізняється високою якістю роботи. Подібні кільця були поширені на території західних слов'ян і датуються в рамках 1050–1200 рр. [1, с. 67]. Імітації, подібні нашим, зустрічалися під час досліджень пам'яток в Автунічах [3, с. 126, 127, рис. 45, 1,2].

В цей же ювелірний комплекс входять два персні, що мали місце на пальцях правої руки. Один з них був срібний, у 1,5 оберти. Він нагадував подібні скроневі кільця. Такі персні зустрічалися під час досліджень

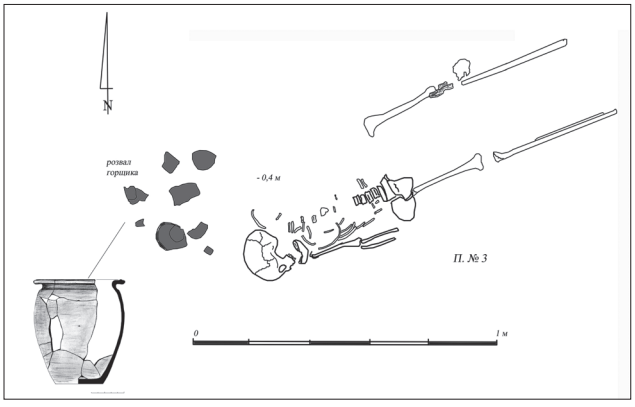


Рис. 1. Могильник Кордишів VIII. Поховання 3.

* Автор вдячний О. Войтюку за проведену реставрацію речей з поховань давньоруського могильника.

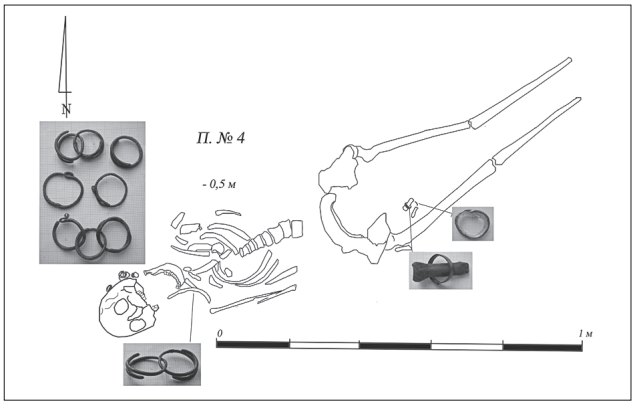


Рис. 2. Могильник Кордишів VIII. Поховання 4.

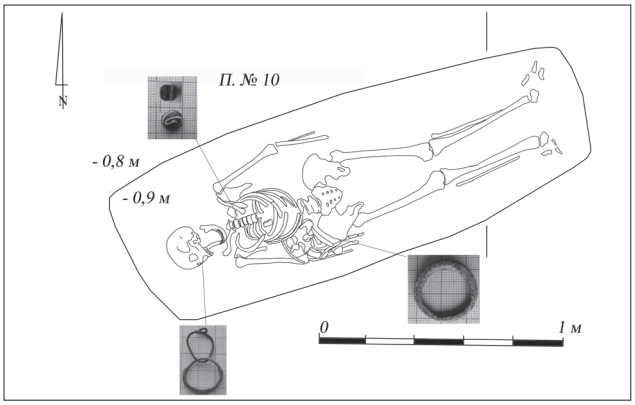


Рис. 3. Могильник Кордишів VIII. Поховання 10.

літописного Звенигорода [2, с. 170, рис. 26]. Другий перстень відносився до вузько серединних перснів із незамкнутими кінцями. Був зроблений з бронзової стрічки з завуженими кінцями. Подібні персні також були широко розповсюджені на пам'ятках Київської Русі і датувалися X – XIII ст. [5, с. 126, рис. 44; с. 136].

Інвентар поховання № 10 (рис. 3) складався з двох скроневих кілець, що знаходились біля правої скроні, персня та намистини. Скроневі кільця они були спареними і різними за типом та матеріалом. Одне кільце у 1,5 оберти, зроблене з срібного дроту неоднакової товщини. Друге кільце імітувало S-подібні скроневі кільця, один кінець його був загнутий назад. Воно було зроблене з тонкого дроту низької якості. Його можна датувати тим самим часом, що і S-подібні скроневі кільця – другою половиною XI – початком XIII ст.

В цьому похованні зафіксовано ще масивний рубчастий перстень, зроблений з мідного сплаву, що знаходився на правій руці. Подібні персні також мають широкі хронологічні рамки – 90-ті рр. XI ст.– 90-ті рр. XIV ст. [5, с. 122, 123, рис. 45 5,6]. Такі персні мали місце в старожитностях Західного Поділля та Галичини – в Зеленче, Крилосі, Старяві тощо [2, с. 173, рис. 82, с. 174, рис. 106, с. 175, рис. 125, 126].

В області грудей зафіксовано половину опуклобокої пастової непрозорої намистини темно синього кольору. На поверхні нанесено білою ниткою спіральний орнамент.

Антропологічний аналіз поховань був зроблений аспірантом відділу біоархеології Інституту археології НАН України О. В. Мінейко [9, с. 172–205]. Згідно цього аналізу кістяк у похованні № 3 належав дитині 5,5–6,5 років. Поховання № 4 та 10 належали жінкам відповідно 40–50 та 25–35 років. Всі поховані хворіли інфекційними захворюваннями, мали ускладнення гострих респіраторних захворювань та загострення хронічних процесів [9, с. 184].

Отже, курганний могильник Кордишів VIII був спорудженний в епоху ранньої бронзи і пізніше використовувався для поховань населенням комарівської та давньоруської культур. Поховання давньоруської культури здійснювалися у другій половині XI – на рубежі XII–XIII століть.

Джерела та література:

1. Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X – XII ст.– Львів: ДВЦ НТШ, 2006.– 108 с.
2. Зарубій Е. Персні княжої доби Львівського історичного музею // Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники.– Львів: Растр-7, 2012.– С. 143–176.
3. Орлов Р. С. Сільське ювелірне ремесло // Село Київської Русі.– К.: Шлях, 2003.– С. 121–131.
4. Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К.: Институт археологиии НАН Украины, 2005.– 264 с.
5. Седова М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). – М.: Наука, 1981.– 195 с.
6. Теодорович М. І. Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії. – Почаїв: друк. Почаевской лаври, 1893.– Т. 3.– С. 332–333
7. Ягодинська М. Ювелірні вироби давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) // Археологія і давня історія України.– К., 2010.– Вип. 2: Археологія Правобережної України.– С. 235–248.
8. Ягодинская М.. Ильчишин В. Исследования многослойного курганного могильника Кордышев VIII на пограничье южной Волыни и Подолья на западе Украины // Sesiunea stiintifica a muzeului national de istorie a Moldovei (editia a XXIV-a) 16–17 oktombrie 2014.– Chisinau, 2014.– S. 19–21.
9. Ягодинська М., Ільчишин В. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на пам'ятках археології Кордишів I та Кордишів VIII біля с. Кордишів Шумського району Тернопільської області та розвідки в Шумському районі (рукопис).– Тернопіль, 2015.– 205 с.
10. Jagodynska M., Ilczyszyn W. Badania archeologiczne poblizu wsi Kordyszow, rej. Szumsk, obw. Ternopolski, w 2014 roku // Badansa archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi s Ukrainie w roku 2014: streszczenia referatow XXXI konferencji.– Ludlin, 2015. – S. 28.

Святослав Терський

РЕМІННІ ТРІЙНИКИ-РОЗПОДІЛЬНИКИ VI–XIII СТ. НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ

Серед предметів дружинного спорядження періоду раннього середньовіччя, функція яких досить активно дискутується у останні десятиліття помітне місце займають круглі литі, часто з декором трійники-розподільники. Однак, подібні знахідки з території Середнього Подністров'я та Західного Побужжя не були належним чином відображені у сучасних дослідженнях.

З моменту першої публікації цього виду предметів [19, табл. 11: 282] вони періодично аналізуються різними дослідниками. Особливо багато уваги з'ясуванню функцій ремінних розподільників приділено в останні роки, коли з'являються чисельні зведення предметів зброї та дружинного спорядження. Для цих публікацій характерна не тільки неусталена термінологія по відношенню до окремих категорій збруйної ремінної гарнітури, але й різних підхід до датування, походження, територіального поширення та призначення цих предметів. У публікаціях цей вид виробів називають по-різному: «оздобами», «з'єднувачами» [18, с. 59], «розділювачами» [9, с. 21], «трійниками» [20, с. 199], «розподільниками». Деколи їх неоправдано визначають як «бляхи-накладки» [11, с. 42; див. 2, с. 86].

Призначення ремінних розподільників, знайдених у різних хронологічних комплексах пояснюється по різному. Так, в центральноєвропейській археологічній літературі з огляду на порівняну декоративність цих виробів їх найчастіше визнають за оздоби, в той час як подібні знахідки з лісостепової та степової смуги Східної Європи – як предмети, пов'язані із дружинним спорядженням. Однак ще дослідник початку XX ст. Й. Гампель визнав ці знахідки на пам'ятках VI–VII ст. в Подунав'ї кільцями для кріплення трьох ременів [5, с. 66]. Згодом німецькі археологи В. Веек і Р. Хрістляйн доводили, що це жіночі прикраси, які звисали на ремінцях від пояса до колін. Р. Хрістляйн навіть зробив графічну реконструкцію використання цих оздоб [див. 6, с. 23; 22, s. 77–83, abb. 35]. Аналогічну підвіску, знайдено в Салтівському могильнику, де вона кріпилася до довгого ланцюжка, що ніби підтверджувало подібне функціональне призначення. В. Веек вважав, що ці підвіски з'являються у V ст. і використовуються в якості оздоб-амулетів на протязі VI–VII ст. [23, s. 57]. Ця думка згодом була підтримана В. Бараном, автором знахідки на поселенні Рашків-III, який одночасно й відмітив аналогії серед старожитностей VIII ст. Північного Кавказу [див. 6, с. 23]. Заполірованість лише однієї сторони виробів з Зимнівського городища схиляла також і В. Ауліха вважати подібні знахідки за прикраси [5, с. 65–66]. Тоді ж було відзначено досить вузький хронологічний діапазон поширення цих виробів – від V до VIII ст. та зауважено, що кожна знахідка повинна датуватися в поєднанні з іншими речами комплексу, до якого належить.

Одночасно, виявлення відразу двох круглих трипрорізних розподільники у насиченому предметами парадного вуздечного набору XI ст. кочівницькому похованні у Гаївці в Середньому Подонні дозволило російським вченим Г. Ф. Корзухіній та, згодом, А. Кірпічнікову остаточно віднести їх до кінської упряжі. Ці дослідники також вбачали у розподільниках з Гаївки угорські риси, а саме поховання приписали торку або печенігу [9, с. 26–27, табл. VIII]. Згодом К. Армарчук та В. В. Приймак підсумували знахідки з Східного Причорномор'я та Подніпров'я та провели паралелі із подібними серіями предметів з Північного Кавказу, Волзької Булгарії, Південного Уралу та Казахстану. При цьому В. В. Приймаку вдалося хронологічно окреслити рамки вжитку певних типів. На його думку, поширення в комплексах X–X1 ст. (Шестовиця, Полтава, Тімерево) [14, с. 163] округлих ремінних розподільників вказує на синхронні впливи, ймовірно, з боку майстрів Волзької Болгарії або центрів, що обслуговували печенігів і торків.

За спостереженнями Н. А. Мажітова, вони були обов'язковими у вуздечних наборах IX–X ст. З точки зору дослідника Поволжя Є. П. Казакова, трійники-розподільники характеризують специфічну вуздечку, поширену у певних етнічних груп Прикамсько-Приуральського регіону – носіїв кушнаренківської культури і споріднених їм ранньоболгарських спільнот, а також трапляються в кочівницьких похованнях Західного Казахстану (наприклад у давньобашкирському похованні Эмба рубежу VIII–IX ст. в Актюбінської області) [див.: 2, с. 87–88].

Однак, як зазначалося цими дослідниками, й у кочівницьких старожитностях ремінні трійники-розподільники використовувалися для різних цілей. Так, в культурі кубано-чорноморської групи кремації (Північно-Східне Причорномор'я) в IX ст. прості круглі трійники, використовувалися не в складі упряжі, а в якості портупейних розподільників (Дюрсо). Того ж типу розподільник знайдено в Саркелі [3, рис. 30]. Подібні зустрічаються також в Приураллі, де вони зібрані в Хусаїнівських, Ямашев-Тауських та І Бекешівських курганах серед кісток коня, біля пояса небіжчика або біля шаблі, а значить, використовувалися як універсальні розподільники для портупейних і збруйних ременів [11, с. 35, 42, 55; 2, с. 62, рис. 1]. На Шестовицькому кладовищі (курган № 31)«кільця від збруї з трьома овальними прорізами» могли належати як збруї коня, так і якимось сумкам або футляру для лука [7, с. 127]. У похованнях X ст. на території сучасної Угорщини круглі трійники-розподільники часто зустрічаються по три в комплекті і трактуються як складова

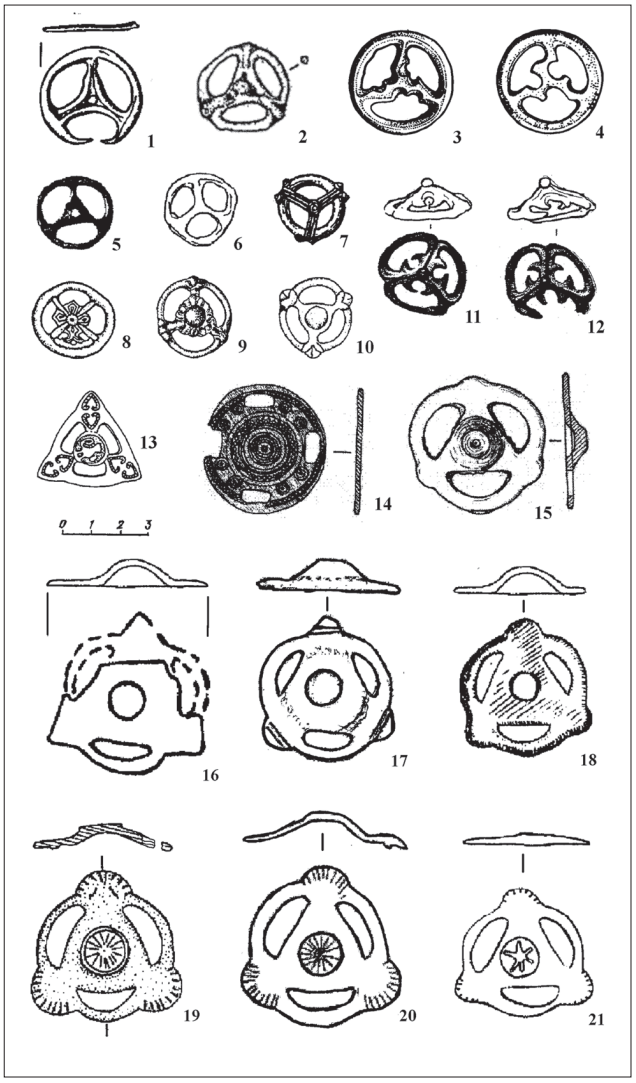


Рис. 1. Ремінні розподілювачі.
Тип 1: 1 – Рашків III, 2 – Гомельське Подніпров'я, 3, 4 – Зимнівське городище, 5 – Новгород, 6 – Шестовиця, 7 – Карелія, 8 – Григорівка, 9 – Угорщина, 10 – Херсонес, 11, 12 – Стара Ушиця; тип 2: 13 – Григорівка, 14 – Михайлівка на р. Рось, 15 – Посулля, 16 – Біляр (Казанський ун-тет); 17 – Пастирське городище, 18 – околиці Комсомольська, 19 – Лутище,

частина ременів для підвішування сагайдака до поясу [21, p. 242–243 – fig. 2, 261 – fig.12, 274 – fig.40]. Знахідки 2–3 трійників в тюркських похованнях Алтаю інтерпретуються як частини т. зв. стрілецького чи сагайдачного ременя [9а]. В. Ф. Генінг та Халіков на підставі знахідок разом з сагайдаками вважали їх за накладки на сагайдак [див. 20, с. 212].

Таким чином, більшість авторів сходиться на думці про поліфункціональне призначення цих предметів, як частин спорядження воїна чи верхового коня (ремінні розподільники вуздечки коня або додаткового кріплення сідла). Одностайним є лише трактування їх як предметів дружинного спорядження.

Започаткована А. Кірпічніковим ідея східного походження цих виробів та пов'язання їх з угорцями, отримала розвиток у дослідженнях К. О. Армарчук та В. В. Примака [2; 13–15]. На їх думку, у Східній Європі ареал ранніх трійників-розподільників обмежений в основному територією Волзької Болгарії і Південним Приураллям, куди вони потрапили із степів Казахстану. У першому ареалі вони зустрічаються як в могильниках ранньоболгарського часу (Нємчанський VIII–IX ст., Большетіганський, Танкеївський та ін. IX–X ст.), так і в міських і поселенських шарах X–XI ст. (Біляр, Болгар, давня Казань, Ізмерське селище). Тут вони однозначно визначаються як збруйні [20, с. 199–200]. Звідти круглі трійники-розподільники в VIII–XI ст. поширились в сусідні області, наприклад, до мордви-мокші і буртасів, та у Ярославському Поволжі, де круглий трійник-розподільник знайдено в поясному наборі в кургані 5 другої половини X ст. Тімеревського могильника [див. 2, с. 87; 14, с. 159]. На думку більшості сучасних східноєвропейських дослідників (Є. П. Казакова, Ф. Ш. Хузіна та ін.) круглі трійники-розподільники набули поширення у Східній Європі зі Сходу, з території Середньої Азії та Казахстану після IX–X ст.

Як доказ східного походження наводиться факт передування східноєвропейським виробам цієї категорії портупейних круглих трійників-розподільників VIII–IX ст. з території Семиріччя, Східного Казахстану, алтайських передгір'їв і Південного Сибіру, які, зокрема, в аскизькій культурі доживають до XII в, [18, с. 59]. За припущенням В. А. Могильникова, литі трійники-розподільники з кимако-кипчаками, у яких вони побутували до XI ст., поширилися на захід до Поволжя [див. 2, с. 88].

Одним з перших, хто допустив причорноморське походження цих предметів був О. М. Приходнюк. Не дивлячись на те, що пастирська знахідка останнім часом датується золотоординською добою, заслуговує на увагу висновок про хронологічні рамки поширення цих виробів (середина – остання чверть VII – середина VIII ст.). Дослідником запропоновано реконструкцію кінської вуздечки [16, с, 48, 160, 168, рис. 55: 5; 64: 9], як зразок використання подібних розподільників (рис. 2). На його думку, це була основа, до якої прикріплювались нагрудні ремені. Два з них, що ведуть від шиї коня, приєднувалися до сідла з протилежних сторін, а нижній, проходячи між передніми ногами, кріпився до підпруг. В. В. Приймак пояснює причину знахідок у деяких комплексах 2–3 ремінних розподілювачів тим, що застосовувався також інший варіант кріплення додаткових ременів, що ведуть від шиї коня до сідла. У другому варіанті ремені охоплюють нижню частину шиї коня, а вже від цього ременя 2–3 коротких ремінця ведуть до сідла на відміну від запропонованого в реконструкції О. М. Приходнюка за знахідкою з Пастирського городища, коли ремені, що йдуть від розподільника, ведуть прямо до сідла [14, с. 158].

Таким чином, завдяки дослідженням останніх років зроблено дуже багато для з'ясування призначення та походження цих виробів. Однак, подібно до того, як дослідники центральноєвропейських старожитностей не зауважили чисельні знахідки на Сході Європи, згадані автори теж обмежували територію і час поширення цих предметів на заході Північним Причорномор'ям та Угорщиною IX–XIV ст. З цієї причини випущено з уваги факт значного поширення круглих трійників-розподільників у Центральній та Східній Європі за доби переселення народів, і, зокрема, у празькій культурі. Також, до такої помилки могло призвести пануюче положення про майже повну відсутність прорізних розподільників у східноєвропейських кочівницьких старожитностях XI–XII ст. [2, с. 87].

З'ясовано, що раніші форми ремінних розподільників багато орнаментовані та менші за розмірами. Ремінні трійники-розподільники з території Волзької Болгарії розділені на чотири типи (за Ф. Ш. Хузіним), а загалом у Східній Європі на п'ять типів (за В. В. Приймаком). Враховуючи проведену раніше роботу по систематизації та типології ремінних трійників-розподільників знайдених в Поволжі та на Лівобережжі Дніпра, для знахідок з Правобережної України пропонуємо два основні типи. Тип 1 – круглі литі вироби, тип II – підтрикутної форми. До видозміни першого підтипу можна віднести знахідки з масивнішою центральною, часто декорованою ділянкою (тип II за Ф. Ш. Хузіним, рис. 1:). Перший тип, для виготовлення якого використовувалося значно менше металу – більш ранній, тип II – масивніший та більш пізній.

Найдавніший на території України, знайдений у добре датованому комплексі розподільник, походить з господарської ями № 28 на глибині 1,5 м від сучасної поверхні на поселенні Рашків-III. Бронзова підвіска кільцеподібної форми діаметром 35 мм, розділена радіусами-променями на три приблизно рівних сектора [6, с. 107, рис. 12, 2, табл. 42: 6]. Верхній сектор виробу має стерту внаслідок тривалого використання рамку. Автор знахідки, враховуючи типологічно ранню, на його думку форму виробу та присутність фрагмента гончарного сіролощеного горщика Черняхівського типу датує предмет кінцем V – початком VI ст. та проводить аналогії із предметами з Фені в Угорщині та Зимнівського городища [4, с. 100], а також з виробами більш складної форми, з фігурним заповненням кільця, знайдених, наприклад, в жіночих похованнях аламанських кладовищ [22, s. 77–83]. В. Д. Баран відмітив, що найбільш прості екземпляри підвісок знайдені в комплексах аламанських поховань першої половини VII ст. [див. 6, с. 23]. У жіночих лангобардських похованнях Середнього Дунаю вони відомі як до 508 р., так і пізніше [див. 6, с. 23].

На Зимнівському городищі два бронзові ремінні розподілювачі діаметром 34–35 мм [5, с. , табл. 12: 1, 2] виявлені у шарі VI–VII ст. Їхні радіальні промені фігурно заламані, що дозволяло міцніше фіксувати ремені. На зовнішній поверхні обруча однієї з них

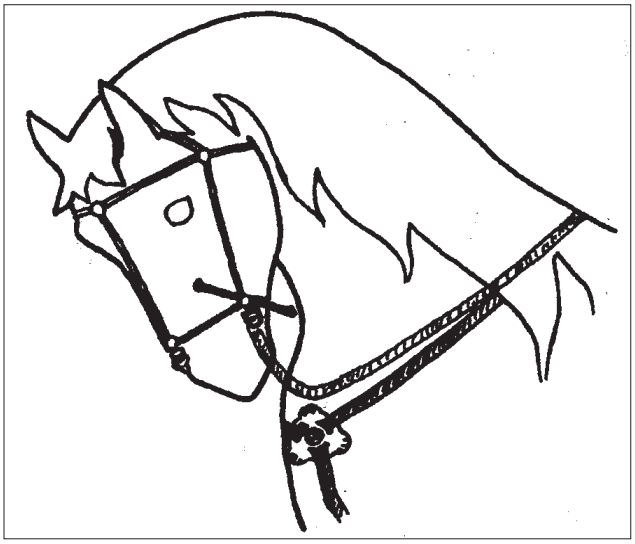


Рис. 2. Реконструкція упряжи коня з Пастирського городища за О.М. Приходнюком.

у місцях поєднання із цими «променями» нанесено по чотири вглиблені рисочки [4, с. 99].

Аналогічний тип роздільників для трьох ременів діаметром 3,5 см знайдений у дружинних курганах Шестовицького кладовища першої половини X – середини X ст. [7, с. 127], а набув поширення у XI – XIII ст., свідчення чого є знахідки з Гомельського Подніпров'я, а також із стародавнього Новгорода. Новгородський круглий розподільник діаметром лише 25 мм, що споріднює його із подібними знахідками у Прибалтиці, датується 1160–1170 рр. і є серед інших новгородських розподільників найранішим [17, рис. 57: 5, с. 152]. В. В. Приймак навіть допускає прибалтійське походження цих предметів [13, с. 271]. Діаметр подібних південно-уральських круглих розподільників (тип 3, за Ф. Ш. Хузіним) переважно близько 30 мм, в той час як розподілювачі цього типу з Волзької Болгарії були більші – 35 мм [14, с. 159].

Два бронзові з позолотою мереживні ремінні розподільники, знайдені під завалом клітей на дитинці літописної Ушиці на р. Дністер (рис. 1: 1, 2), очевидно, належали до спорядження заможних дружинників [10, с. 92, 95, рис. 6, 1,2]. Ці розподільники мають півсферичну форму, що зближує їх з розподільниками типу II.

Розподільники типу II, підтрикутної форми із серпоподібними прорізами зібрані, переважно, на Сході Європи. Вони більшого розміру, й, можливо, типологічно пізніші (рис. 1: 14–19). Так, розподілювач з Пастирського городища, що мав близько 5 см у діаметрі, разом із своїми аналогами з Лутищ (околиці Більського городища) та з Волзької Булгарії зараз впевнено датується золотоординським часом [15, с. 23, рис. 3].

Позбавленим орнаментації був ремінний розподільник з Михайлівки поблизу Канева, який зараз зберігається в колекції Львівського історичного музею [1, ЛІМ КР 19867, III-3602]. У Музей НТШ (№ 2704) у Львові він був переданий у складі

колекції М. Ф. Біляшівського. Масивний, литий, збережена сторона довжиною 57 мм, центральна частина випукла на 10 мм, ширина серпоподібного прорізу – 23 мм, вага фрагмента – 38 г. Форма виробу підтрикутна, проте дуги надто виступають назовні, а форма прорізів – серпоподібна, як на розподільниках з Посулля та Біляру (першого типу за Ф. Ш. Хузіним). М. Брайчевський [8, с. 107, 109, табл. 2: 15] відніс цей виріб (по трактований спершу як «уламок нашивної бляшки») до V–VI ст. , проте, не виключене його значно пізніше датування, як у випадку із знахідкою із Пастирського городища.

Таким чином, ремінні розподільники Заходу України (першого типу) знайдені вздовж давнього балто-чорноморського транспортного коридору могли вживатися для різних потреб. На Зимнівському городищі зібрано чимало предметів з кочівницького кола старожитностей (вістря стріл, кістяна підпружна пряжка). Автор розкопок, В. В. Ауліх навіть вважав ці знахідки доказом нападу авар на племінний центр Дулібів на р. Західний Буг [5, с. 107–110]. Аналогічно, знахідки на Середньому Дністрі (Рашків та Стара Ушиця) можна пов'язувати із степовими впливами. Розподільники ж другого типу, дещо пізніші, зібрані на Правобережжі Дніпра, очевидно, вживались насамперед яу складова частина кінської збруї (рис. 2). Отже, в Північному Причорномор'ї та поміж Дніпром та Карпатами представлені всі основні відомі типи ремінних трійників-розподільників VI–XIII ст.

Таким чином, за сучасними даними часом появи ремінних трійників-розподільників на території України можна вважати завершальний етап періоду великого переселення народів – V–початок VI ст. Відкритим залишається питання про походження цих предметів. Найбільш ймовірні версії їх походження з візантійсько-римської або гунно-аварської культурної традиції. Наразі подальшого вивчення потребує поширення ремінних розподільників комплексах XI–XIII ст. в Україні.

Джерела та література:

1. Львівський історичний музей. Фондова група «Київська Русь».
2. Армарчук Е. А. Конское снаряжение из могильников Северо-Восточного Причерноморья X–XIII веков.– М.: ИА РАН, 2006.– 226 с.
3. Артамонов М. И. Саркел – Белая Вежа // МИА. № 62.– М.– Л., 1958.– С. 7–84.
4. Ауліх В. В. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне, Волинської області // МДАПВ.– Вип. 4.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– С. 92–105.
5. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. у Західній Волині.– К.: Наук. думка, 1972.– 123 с.
6. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков).– К.: Наук. думка, 1988–160 с.
7. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці.– К.: Наук. думка, 1977.– 236 с.
8. Брайчевський М. Ю. Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї // Труди Канівського біогеографічного заповідника.– 1952.– № 10.– С. 105–111.
9. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.– Л., 1973.– 140 с. (САИ – Вип. Е 1–36).

9а. Кубарев Г. В. К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая // Древности Алтая (известия лаборатории археологии № 3).– Горно-Алтайск, 1998.– С. 190–197.

10. Кучера М. П., Горишний П. А. Раскопки городища XII–XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья.– К.: Наук. думка, 1983.– С. 62–96.
11. Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII–XII вв.– М. 1981.– 164 с.
12. Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко.– Киев: изд. ИА НАНУ, 2005.– 264 с.
13. Приймак В. В. Ременные распределители раннего и развитого средневековья // Верхнедонской археологический сборник.– Вып. 5.– 2010.– С. 266–272.
14. Приймак В. В. Ременные распределители эпохи средневековья // Археологія і давня історія України.– Вип. 7.– Мадяри в Середньому Подніпров'ї.– К., 2011.– С. 157–165.
15. Приймак В. В. Ременные распределители древнерусского и золотоордынского времени (новые находки) // Верхнедонской археологический сборник.– Вып. 6.– 2014.– С. 538–546.
16. Приходнюк О. Пастирське городище.– К.– Чернівці: Зелена Буковина, 2005.– 244 с.
17. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XIV вв.).– М., 1981.– 196 с.
18. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.– М.: Изд-во МГУ, 1966.– 274 с.
19. Ханенко Б. И., Ханенко В. И. Древности Приднепровья. Вып. IV.– К., 1901.– 64 с.
20. Хузин Ф. Ш. Снаряжение всадника и верхового коня // Культура Биляра. Болгарские орудия труда и оружие X–XIII вв.– М. 1985.– С. 193–213.
21. The Ancient Hungarians. Exhibitions catalogue.– Budapest, 1996.– 199 s.
22. Christlein It. Die Alamannen.– Stuttgart, 1978.– 189 s.
23. Veeck W. Die Alamannen in Württemberg.– Berlin, 1931.– 120 s.

Ростислав Мельник

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ XII СТ. ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ

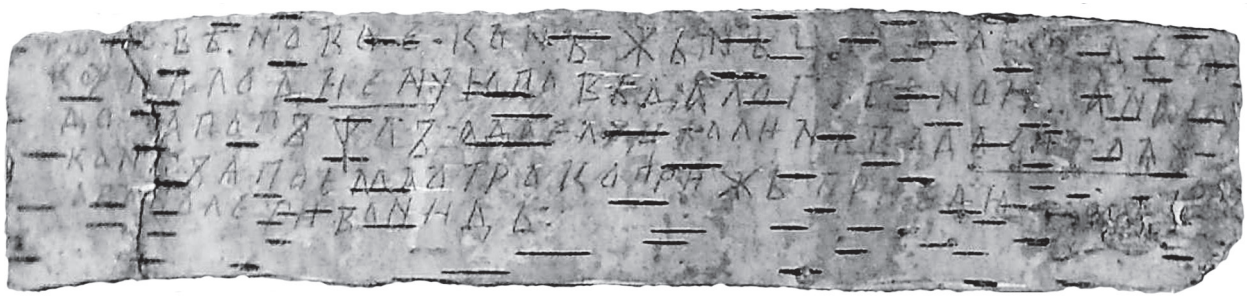
Берестяні грамоти – пам'ятки східнослов'янської писемності XI–XV ст., написані на бересті (зовнішній частині березової кори), цінне джерело для вивчення мови й побуту жителів Давньої Русі. Про їх існування науці вперше стало відомо у 1951 р., коли під час розкопок у Новгороді російським археологом А. В. Арціховським було виявлено перший лист XIV ст. написаний на березовій корі. У наступні десятиліття кількість таких знахідок значно збільшилася, сягнувши на початку 2000-х рр. майже однієї тисячі. Берестяні листи було виявлено під час розкопок інших міст колишньої Північної Русі. Станом на 2014 р. їх налічувалося вже 1 061. Походили вони з таких міст як Новгород, Стара Русса, Торжок, Смоленськ, Псков, Твер, Вітебськ, Москва, Мстиславль, Стара Рязань, Нижній Новгород. Хронологічно ці пам'ятки охоплюють період майже п'ять століть – з кінця XI до XV ст. включно.

До кінця 1980-х рр. берестяні грамоти вважалися феноменом Північної Русі. До того часу на території колишньої Південної і Південно-Західної Русі (сучасна Україна) не було виявлено жодного зразка березової кори з висіченими на ній написами. Лише у 1988–1989 рр. під час розкопок давньої столиці удільного Звенигородського князівства міста Звенигород (тепер – с. Водники Пустомитівського р-ну Львівської обл.) відомий львівський історик і археолог Ігор Свєшніков виявив фрагменти трьох берестяних грамот. У 1994 р. їх було передано на зберігання до Центрального державного історичного архіву України у Львові, де вони поповнили колекцію грамот на пергаменті.

Через болотистий ґрунт органічна основа (дерево) виявлених грамот збереглася добре. Першу з них було знайдено 26 липня 1988 р. у північно-східному передмісті княжого міста у культурному шарі, який датується 1110–1137 рр. Вона складається з трьох уривків розмірами 2 х 12, 2 х 8,5 та 1,8 х 3,2 см. Початок і закінчення грамоти втрачені. Збережений текст починається на першому уривку трьома літерами «ънъ», які є закінченням нерозчитаного слова. На двох інших уривках (першому й другому) записано такий текст: «а минє не надобє само», що перекладається як «а мені тут не потрібно». На третьому фрагменті збереглася тільки літера Ѱ (псі). Напис виконано кирилицею з характерними для цього періоду так званими відсічками – короткими горизонтальними рисками – у верхніх частинах графем «а», «е» й «с» та наявністю літери «е» замість «Ъ», що було властиво для письма Південної Русі. Висота літер – від 0,7 до 1 см. Ця знахідка невстановленого авторства підтверджує функціонування у Південній Русі практики листування місцевих жителів за допомогою березової кори та свідчить про високий рівень їх освіченості й писемної культури регіону.

Другу грамоту також було знайдено на території північно-східного передмістя 28 липня 1989 р. у культурному шарі, датованому 1110–1137 рр. Вона є збереженим листом розміром 6,5х30 см, висланим до Звенигорода з іншого міста. Текст із п'яти рядків, нанесений на зовнішній поверхні кори, є неушкодженим. Літери висотою від 0,7 до 1 см написані чітко й виразно з характерними відсічками. Текст має характер ділового листа, укладеного однак у погрозливому і вимогливому тоні. В українській транскрипції зміст грамоти такий: «От Говєновой ко Нєжьньчю дає 6 деся(ть) куно лодієную повєдало Говєно іда на судо а поп п(і)с(а)л а дає Луцє олі нь водасі то я у конязя паєма отрока пріжь пріедю а во болє ті вонидь». Сучасною українською мовою текст грамоти читаємо так: «Від Говенової [вдови] до Нежнича. Дай шістдесят кун лодійного (платні за перевезення лодіями – човнами). [Так] сказав Говен перед смертю (буквально: йдучи на суд), а піп записав. Дай [їх] Луці. Якщо ж не віддаси, то я візьму у князя отрока (слугу) і разом із [ним] приїду, а це тобі стане у більшу суму (в більшу суму обійдеться)». Більш детально усі можливі дослідницькі аспекти цієї грамоти – історичний, юридичний, економічний, палеографічний, лінгвістичний – розглянуто у статті Ігоря Свєшнікова, присвяченій усім трьом пам'яткам. У ній він висловив припущення, що грамота Говенової була написана в Перемишлі у період між 1110 і 1124 рр. за правління князя Володара Ростиславича, батька майбутнього звенигородського князя Володимирка. На підставі лінгвістичного аналізу тексту цієї грамоти вчений вважав її найдавнішим документом розмовної давньоруської мови з елементами південного діалекту, що ліг в основу формування української мови.

У 1989 р. у межах північно-східного передмістя давнього Звенигорода знайдено було й третю берестяну грамоту. Як і попередні дві, вона датується 1110–1137 рр. Її, щоправда, лише умовно можна вважати грамотою. Це необроблений шмат березової кори шириною 1,5–3,8 см та довжиною 22,7 см, на внутрішній стороні якої написано літеру «а» й мініатюрний рисунок погруддя людини заввишки 1,5 см. Мабуть, таким чином невідомий автор випробовував якість берести. Постать зображено у профіль вліво. На рисунку проглядаються око, брова, ніс, борідка і вухо. Людина одягнена у пелерину, або,



Берестяна грамота.

можливо, священицьке вбрання з циліндричним головним убором із китицею зверху біля верхнього переднього краю. Ідентифікувати особу неможливо, так само як і зміст рисунка. Знайдені поруч на місці розкопу речі дозволили Ігорю Свєшнікову припускати, що його автором могла бути духовна особа.

Берестяні грамоти, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, є унікальними документами як з огляду на їхнє історичне значення, так і культурну цінність. Підтверджуючи факт існування у давньоруський період на українських землях листування завдяки березовій корі, вони засвідчують високий рівень освіченості місцевого населення та значний розвиток його писемної культури. Як історичне джерело, відоме науці впродовж останніх шістдесяти років, специфічне не лише з огляду на матеріал, з якого його виготовлено, а й походження, призначення і текстуальні особливості, берестяні грамоти можуть служити вагомою підставою для ґрунтовних різносторонніх досліджень у сфері давньоруського права, економічних відносин, палеографії і лінгвістики.

Аліна Пословська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА XVI–XVII СТ. З ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ

На сучасному етапі розвитку історичної науки спостерігаємо значне зацікавлення українського суспільства добою XVI–XVII ст. Важливими історико-археологічними пам'ятками козацтва є Запорізькі Січі низового Дніпра. Хоча Волинь географічно віддалена від Запоріжжя, проте пам'ятки, пов'язані з діяльністю українського козацтва, відомі і на її території. Незважаючи на те, що регіон безпосередньо не входив до зони формування козацтва, тут відбувались важливі події, пов'язані з його історією. Волиняни також поповнювали лави козаків. Волинь у середині XVII ст. внаслідок свого геополітичного становища була основним театром ведення військових дій, бо саме через цю територію проходив найкоротший шлях від колиски українського козацтва – Подніпров'я до Польщі, тому в регіоні проходили найбільші битви, серед яких під Берестечком. Населення Волині брало участь у козацько-селянських повстаннях під проводом К. Косинського, С. Наливайка. З регіоном також пов'язані життя і діяльність Д. Вишневецького, Б. Ружинського, Б. Хмельницького.

Активні дослідження археологічних пам'яток пізнього середньовіччя, які умовно відносимо до пам'яток «козацької доби» розпочались з другої половини 1960-х рр. Збереження об'єктів козацької епохи проходило за підтримки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Початком археологічних досліджень пам'яток козацької доби стали розкопки місця Берестецької битви І. Свєшніковим у 1970 р. на території, де відбувались події червня-липня 1651 р. поблизу сіл Пляшева, Острів і Солонів. Тобто саме І. Свєшніков започаткував вивчення місць козацьких звитяг, і саме на Волині. Дослідник вивчив доступні опубліковані писемні та архівні джерела, а що головне – залучив археологічні методи дослідження, що дало змогу провести реконструкцію основних етапів військових подій того часу, відтворити деталі зовнішнього вигляду та побуту козаків.

Що ж стосується матеріалів XVI–XVII ст. з території Західної Волині, то значний інтерес відіграють археологічні знахідки означеного періоду. Частина матеріалів XVI–XVII ст. знаходиться у колекціях приватних осіб. Ця стаття є спробою окреслити результати археологічних досліджень цього періоду та показати роль археологічних джерел у вивченні історії Західної Волині XVI–XVII ст. Під Західною Волинню маємо на увазі територію сучасної Волинської області.

Писемних джерел, які характеризують історію Волині XVI–XVII ст. збереглося достатньо. Перш

за все, це актові книги – збірники документів XV–XVIII ст. Відомості про козацтво на Волині є в документах судово-адміністративних установ. Такі свідчення у документах Луцького гродського уряду другої половини XVI ст. проаналізував В. Атаманенко. Ці документи були введені до наукового обігу публікаціями Київської археографічної комісії. В. Атаманенко свідчення про козацтво у документах Луцького гродського уряду поділив на кілька груп: антропонімічні; ті, що містять назви зброї та «інструменту»; про події на кордоні; про появу окремих козаків чи їх груп на Волині; про керівників козацтва; про заощадження, військові здобутки козаків [2]. Дослідник зробив висновок, що козаком на Волині вважався той, хто перебував деякий час на прикордонних землях. Образ козака був у XVI ст. близький до образу жовніра – десь далеко на Волині він звитяжець, воїн, але тут – порушник спокою, який веде вільне життя. Тому сприйняття козацтва на Волині за документами Луцького гродського уряду другої половини XVI ст. відрізнялось від погляду на нього у прикордонних землях, де з ним були пов'язані походи проти татар. Не зважаючи на достатню кількість писемних документів XVI–XVII ст., їх можна доповнити даними археологічних джерел.

Підсумком досліджень початкового етапу пізньосередньовічної української археології є видання «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.» [1], в якому міститься каталог історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби. У цьому каталозі виділені такі пам'ятки козацької епохи з території Волинської області: Луцьк, Берестечко, Глухи, Жидичин, Литовеж, Олика, Піски, Ратнів, Торчин, Уховецьк, Чаруків [1, с. 233].

Однією із знахідок цього періоду є човен, випадково виявлений М. Кучинком в р. Стир біля так званого «Тещиного язика» на сучасній вулиці Глушець у м. Луцьку. Він був видовбаний з цілого стовбура дуба і мав коритоподібну форму. За типом це так званий «козацький дуб», який датується XVI–XVII ст. Про його дату можуть свідчити і знахідки в ньому пальчастої цегли-литовки та розбитого керамічного горщика, аналоги якому знаємо з пізньосередньовічних шарів міста. Можливо, що човен був вантажно-торговим судном, яке з невідомих причин затонуло в Стиру [17, с. 229].

Виділимо також люльки, які традиційно пов'язують з побутом козаків. На територію України вони поширились з Оттоманської імперії на початку XVII ст. Дешеві та зручні у користуванні вони виконували роль інгалятора і стали продовженням давніх традицій обкурювання лікувальними травами. У Волинському краєзнавчому музеї (ВКМ) зберігається колекція люльок XVII–XX ст. у кількості 258 екземплярів. Цю колекцію люльок, більшість з яких не була у використанні, опрацювала Л. Кревська [16]. Дані вироби потрапили до фондів музею у результаті дарувань, рідше – в результаті археологічних розкопок. Серед них люльки як волинського, так кримського і турецького виробництва. Відзначимо також, що на території України в XVII–XVIII ст. широко використовувалися імпортні люльки.

Інша знахідка даного періоду з території Волинської області – це сокира, яка була знайдена в 2009 р. на розораному полі біля с. Хорлупи Ківерцівського району приватним колекціонером з Луцька А. Потрапелюком. Вона має широке півколисте рівномірно розширене вверх і вниз лезо, короткий обух з трикутним в плані проухом. За аналогом, виявленим І. Свєшніковим на місці Берестечківської битви, цю сокиру можна зарахувати до різновиду польських бердишів – особливого типу бойової сокири на довгому держаку [8, с. 327]. Такий тип мав як військове, так і теслярське призначення. Існує припущення, що ця сокира могла бути із закупленої партії військового товару або ж залишилась тут під час однієї із збройних сутичок біля села [8, с. 328]. Не зважаючи на своє походження, сокира могла бути у вжитку волинян.

Археологічні дослідження проводилися у с. Шепель Луцького району. Тут було досліджено різночасові об'єкти, серед яких житла давньоруського часу, а також споруда датована другою половиною XVII ст. [6, с. 182]. У заповненні споруди виявлені фрагменти горщиків, глеків, мисок, ніжок сковорідок та кухлів пізньосередньовічного часу. Різноманітні скляні вироби, індивідуальні знахідки, серед яких ножі, цвяхи, пряжки, накладки до одягу, кресала, гачок, козацькі кулі з «хвостиком» від кулелійки та ґудзик від мундира. Повсякденними були люльки – «носогрійки» та точильні бруски. Датуючим матеріалом споруди виступають монети [6, с. 182–183].

Знайдена велика колекція кахель, серед яких як крупні фрагменти, так і цілі екземпляри, а також навершя (коронки) печі двох типів. Окремо відзначимо колекцію з 31 кахлю XVII–XVIII ст., які зберігаються у фондах ВКМ [24].

В. Баюк та А. Панікарський здійснили графічну реконструкцію споруди, що дало змогу краще уявити споруду. За суспільним призначенням ця споруда відноситься до корчми чи частини постоялого двору при дорозі [6, с. 183]. На користь цієї версії свідчить документ від 15 червня 1545 року, писаний у Луцьку «Вирок урядових ревізорів у справі за скаргою луцьких міщан на шляхту Луцького і Володимирського повітів про незаконне стягнення мита з купецтва в шляхетських маєтках і з переліком нововстановлених і усталених здавна митниць на Волині» [24, с. 201]. Як свідчить документ, в Шепелі була митниця і, можливо, корчма при ній.

Близьке розташування корчми до дороги може свідчити про функціонування її в комплексі постоялого двору. Конструкція вивченої споруди була зрубною, тут розміщувались дві печі (для обігріву

та приготування їжі). Виявлені у заповненні споруди фрагменти скла, можливо, були віконницями для освітлення багатокамерної споруди [7, с. 124–125]. Саме на основі археологічних джерел вдалось дослідити та здійснити графічну реконструкцію споруди козацького часу, якій за типом і знахідками на сьогодні немає аналогів на Волині.

Фрагменти кераміки XVI ст. та розвал кам'яного жорнова, який за документами XVI–XVII ст. слугував межовими знаками між угіддями землевласників, знайдені неподалік Шеполя у с. Заболотці Луцького району [11, с. 27]. Великий котлован заглибленої в материк споруди, яку можна інтерпретувати як залишки житлової будівлі даного часу розкопано також на південно-західній околиці с. Підгайці Луцького району. У заповненні траплялись фрагменти горщиків, мисок та кахель, точильні бруски та кругла в перетині поясна пряжка. Матеріал датується XVII–XVIII ст. [14, с. 176–177].

Господарську споруду (льох) козацького часу було досліджено в центрі Луцька у 2007 р. В споруді було виявлено кераміку XVI–XVII ст., уламки скляного посуду, металеві побутові вироби, а також гарматне чавунне ядро періоду Визвольної війни [25, с. 108]. Комплекс XVII–XVIII ст. був виявлений у Луцьку на вулиці Шота Руставелі. Було частково досліджено заглиблену в материк споруду, що являла собою південно-східний кут господарського льоху, прослідковано три сходинки (ймовірно, сліди входу). У заповненні зібрано фрагменти горщиків, мисок та металеві вироби (цвяхи та фрагмент шпори). За крупними фрагментами із заповнення споруди реставрована гончарна сковорідка [14, с. 176].

Забудову Луцька XIV–XVII ст. добре ілюструють археологічні пам'ятки, відкриті на розі вулиць Данила Галицького і Кафедральної. Досліджено більш як десятиметровий відрізок міської вулиці. Тут було знайдено різноманітні дрібні речі і фрагменти сіролощеного та чорнолощеного посуду XVI–XVII ст. З лівого боку до вулиці прилягало наземне зрубне житло з дерев'яною підлогою і піччю в правому від входу куті. З південного боку до цього житла прилягав господарський погріб, а з північного заходу розташовувалась ще одна господарська споруда – хлів. М. Кучинко та Л. Воскобойник дійшли висновку, що будинок, погріб і хлів становили садибу луцького міщанина XV ст. [18, с. 9].

Оборонним пунктом поблизу Луцька є замчище, яке є рештками пізньосередньовічного замку на південно-західній околиці с. Крупа. За археологічним матеріалом воно датується XV–XVII ст. [15, с. 41]. У 2011 р. у с. Крупа Луцького району досліджено залишки наземної споруди. Її керамічний комплекс складається з чисельних фрагментів гончарних виробів, за функціональним призначенням його можна розділити на фрагменти горщиків, покришок, гончарних посудин типу мисочок і кухликів, які датуються XVI–XVII ст. Таке датування мають і знайдені в споруді індивідуальні знахідки, серед яких цілі та половинчасті зразки підків, цвяхів, фрагменти вудил, стремена та ості (гарпуна) для риболовлі. Також на долівці об'єкту було виявлено торгову пломбу-медальйон, яка могла належати наближеній до великої торгової факторії людині і яка датує комплекс другою половиною XVI ст. [4, с. 498–500].

Дві споруди козацької доби виявлені у с. Богушівка Луцького району. В одній споруді, виявленій у східній частині розкопу, знайдені фрагменти стінок та вінець сироглиняних посудин, добре випалені, виготовлені з якісного тіста, вінця відхилені назовні з піднятими догори краями. За знахідками на долівці об'єкт датовано XVI–XVII ст. [11, с. 29]. За аналогіями кераміка з другої споруди датується кінцем XVI–XVII ст. Виявлено також фрагменти кахель із зеленою поливою та без неї, що датуються кінцем XVI–XVII ст. Цікавими знахідками є бронзовий підсвічник з отвором для стоку воску, монета (півгріш Яна Ольбрахта, пошкоджений вогнем) та три торгові пломби, виготовлені зі свинцю [11, с. 29–30].

Споруду XVI ст. було виявлено і в с. Полонка Луцького району в центральній частині мису лівого берега р. Чорногузка. У культурному шарі було виявлено фрагменти кераміки пізньосередньовічного періоду, а також дуже обгорілу монету, ймовірно, празький гріш [11, с. 30]. У західній частині мису виявлено житло XV ст., в заповненні якого знаходились розвали горщиків XV ст., фрагменти дерев'яних балок, монети XIV ст.– скарб празьких грошей. В північно-східному куті розкопу виявлена споруда XVI–XVII ст. [11, с. 30].

Археологічні джерела дозволяють стверджувати, що укріплення поблизу с. Городище І Луцького району існувало впродовж давньоруського періоду, а в XVI ст. городище було підсипане [5, с. 161]. Обстеження на цьому городищі та прилеглому поселенні проводили П. Раппопорт, О. Ратич, К. Мельник-Антонович, М. Кучинко. Укріплення являє собою круглий в плані насип із горизонтальним верхнім майданчиком (стіжком). Ранні укріплення стіжка являли собою валоподібний насип, однорідний у зрізі. Культурний шар містив знахідки, які можна віднести до періоду X–XIII ст. Другим етапом укріплення городища була масштабна підсипка світлою материковою глиною по всій площадці, завдяки чому воно набуло стіжкової форми. Нижню хронологічну межу цих робіт за нечисельними знахідками з тіла підсипки В. Баюк визначив XVI ст. [5, с. 161].

Дослідження пам'яток доби пізнього середньовіччя проводить Ю. Мазурик. Одне з них – городище, яке розташоване в північно-східній частині с. Боровичі Маневицького району. Воно являє собою штучно насипану земляну площадку. На поверхні майданчика було зібрано археологічний матеріал, який датується XVII–XVIII ст. [21, с. 152–153].

Городища пізньосередньовічної доби досліджені в смт. Рожище [20] та в с. Нова Вижва [19].

Вимурований з цегли фундамент з контрфорсом пізнього середньовіччя, який ішов на глибину до 2 м, виявлений С. Панишком на дитинці Любомльського городища в 2001 р. [23]. Археологічні джерела підтверджують, що на дитинці знаходились адміністративні будинки Любомльського староства.

Двошарове поселення давньоруського періоду XI–XII ст. та пізньосередньовічного часу XVI–XVII ст. розташоване також у центральній частині с. Старий Чорторийськ Маневицького району [12, с. 453].

Матеріали XVI–XVII ст. виявлені і на території монастирських комплексів. Зокрема, в 2010 р. невеликий шурф був закладений на північно-східній околиці с. Мала Осниця Маневицького району, де знаходяться залишки першого родового монастиря князів Чорторийських. Тут досліджено сміттєву яму кінця XVI ст., де виявлено значну колекцію керамічних виробів XVI – початку XVII ст. [13, с. 156]. Також виявлено колекцію кахель, більшість з яких відносяться до варіанту простих (лицьових) – з плоскою орнаментованою прямокутною пластиною. Фрагменти кахель датуються другою половиною XVI ст. [13, с. 157]. Матеріали козацької доби виявлено також при дослідженні подвір'я сучасного Свято-Миколаївського монастиря у с. Жидичин Ківерцівського району [3, с. 128].

Значний інтерес викликають знахідки, які знайдені випадково приватними особами і не введені до наукового обігу. В приватній збірці колекціонера з Луцька перебувають ряд експонатів XVI–XVII ст. За даними власниками, вони були знайдені на території сучасного Луцька та його околиць. Одну з колекцій проаналізував Г. Гулько. Серед найбільш цікавих експонатів збірки виділяємо бронзову пластинку ручної чеканки зі стилізованим зображенням, вірогідно козака Мамая та класичної козацької атрибутики – шаблі, круглої боклаги та бандури. Вона була знайдена на території Рожищенського району. Ймовірно, вона прикрашала дерев'яну козацьку порохівницю або натруску для обслуговування рушниці або пістоля [9, с. 323]. Вона може бути датована другою половиною XVII – початком XVIII ст.

Іншою групою експонатів є свинцеві кулі козацького часу. Поряд з ними знайдено значну кількість металевих ґудзиків, які у випадку потреби використовували замість куль. Серед експонатів колекції також дві залізні кулелійки, які слугували козакам для відливання куль, кремінь для спускового курка, три козацькі люльки та два кресала [9, с. 324].

На теренах Волині збереглося ряд урочищ, назви яких пов'язують з подіями XVI–XVIII ст. Зокрема, відомо про курган біля с. Завидів Іваничівського району, урочище «Козацька могила», де за легендою поховано триста козаків [19, с. 246]. Про курган відомо також біля с. Несвіч Луцького району, де, за легендою поховано наливайківців – повстанців та сотника. До речі, з роду Несвіцьких походив і засновник Запорізької Січі Байда-Вишневецький [19, с. 245]. На території Горохівського району відомі кургани біля с. Бужани, де знаходиться могила Максима Кривоноса та Берестечко, урочище «Текля», де за легендою поховано п'ятсот дівчат – волинянок, які були замордовані татарами. Відомі кургани і на території Володимир-Волинського району в с. Амбуків, Хмелів та Нехвороща [22, с. 292]. Цей перелік можна продовжити і перерахувати, багато урочищ, назви яких пов'язані з козацьким періодом. Ймовірно, що дані назви урочищ мають право на існування і містять у своїй назві певне історичне підґрунтя.

Таким чином, археологічні джерела значно доповнюють наші знання про пізньосередньовічний період. Не зважаючи на те, що цей період добре забезпечений базою писемних джерел, проте археологічні джерела їх доповнюють, а в окремих випадках розширюють.

Джерела та література:

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.– К.: ІЗМН, 1997.– 336 с.
2. Атаманенко В. Б. Свідчення з історії козацтва у документах Луцького гродського уряду др. пол. XVI ст. [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=251: xvi-&catid=18
3. Баюк В. Г. Дослідження подвір'я Жидичинського монастиря 2012 року // Археологічні дослідження в Україні 2012 р.– К, 2013.– С. 128.
4. Баюк В. Г. Комплекс індивідуальних знахідок з митного пункту на околицях Крупи // Старий Луцьк: наук.-інфор. зб.– Луцьк: «Терен».– 2012.– Вип. VIII.– С. 497–503.
5. Баюк В. Г. Розвідкові дослідження укріплення поблизу с. Городище І в околицях Луцька // Археологічні дослідження в Україні 2011 р.– Луцьк: «Волинські старожитності», 2012.– С. 160–161.
6. Баюк В. Матеріали козацького часу із Шепельського шинку // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Матеріали XLV міжнародної наукової конференції Луцьк-Шацьк, 24–26 травня 2013.– Луцьк: «Волинські старожитності».– 2013.– Випуск 45.– С. 182–184.
7. Баюк В., Панікарський А. Споруда козацького часу з Волині: графічна реконструкція // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр.; Наук.–досл. центр «Часи козацькі», Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Історико-культ. ас-ція «Україна-Туреччина».– К., 2012.– Вип. 21.– Ч.1.– С.123–125.

8. Гулько Г. Бердиш козацької доби з Хорлупів // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині.– Луцьк, 2011.– Вип. 40.– С. 327–330.
9. Гулько Г. Нові знахідки предметів козацької доби на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині.– Луцьк, 2011.– Вип. 40.– С. 323–327.
10. Гуртовий Г. Волинь – край козацький: історико-краєзнавчі нариси.– Луцьк: Надстир'я, 2009.– 388 с.
11. Златогорський О., Баюк В., Вашета М. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр.; Наук.-досл. центр «Часи козацькі», Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Історико-культ. ас-ція «Україна-Туреччина».– К., 2013.– Вип. 22.– Ч. І.– С. 23–33.
12. Златогорський О. Дослідження 2011 р. на території Волинської та Рівненської областей // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.– Rzeszów, 2012.– Tom XXXIII.– С.– 449–468.
13. Златогорський О. Є. Нові археологічні дані про монастир с. Мала Осниця // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: наук. зб.– Острог, 2011.– Вип. 3.– С. 156–159.
14. Златогорський О., Баюк Г. Дослідження на східних околицях Луцька // Археологічні дослідження в Україні 2011 р.– Луцьк: «Волинські старожитності», 2012.– С. 176–177.
15. Конопля В. Іванівський В. Нові пам'ятки археології Настир'я (Луцький район) – Львів, 1997.– 142 с.
16. Кревська Л. Колекція люльок у фондах Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) // Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб. Матеріали V Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк.– Луцьк, 2014.– Вип. 5.– С. 93–97.
17. Кучинко М., Златогорський О. Поселенський комплекс Луцька та його околиць XIV–XVII століть // Старий Луцьк: науково-інформаційний зб.– Луцьк, 2010.– Вип. VI.– С.223–232.
18. Кучинко М. М. Воскобойник Л. М. Звіт про розкопки в місті Луцьку (Старе місто) в 1996 році // Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника.– 1996/30.– 46 с.
19. Мазурик Ю. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Нова Вижва на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей / Науково-досл. центр «Часи козацькі», Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.– К., 2006.– Вип. 15.– С. 183–186.
20. Мазурик Ю. Городище пізнього середньовіччя в смт. Рожище на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць / Науково-досл. центр «Часи козацькі», Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.– К., 2007.– Вип. 16.– С. 16–20.
21. Мазурик Ю. Златогорський О. З історії с. Боровичі Маневицького району // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. Матеріали XIII Волинської наук. істор.-краєзн. конференції.– Луцьк, 2004.– С. 152–156.
22. Мазурик Ю. Колесник Д. Історичне підґрунтя народних переказів про битву доби козацтва біля с. Журавники // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський район в історії України і Волині.– Луцьк, 2009.– Випуск 32.– С. 291–293.
23. Панишко С., Остап'юк О. Дослідження ранньосередньовічного Любомля // Замосцько-Волинські музейні зошити.– Замосць, 2004.– Т. 1.– С. 255–262.
24. Садовник Т. Кахлі з села Шепель біля Луцька на Волині. Типологія і витоки, спроба каталогізації // Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб. Матеріали V Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк.– Луцьк, 2014.– Випуск 5.– С. 200–203.
25. Шкоропад В. В., Златогорський О. Є., Баюк В. Г. Охоронні археологічні дослідження у центрі міста Луцька 2007 року // Наукові записки з проблем волинезнавства: зб. наук. ст. та мат-лів, присвячений 45-річчю від дня народж. С. Д. Панишка / Упор. О. Є. Златогорський.– Луцьк, 2008.– Вип. І.– С. 104–110.

Сергій Панишко

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ОСОБОЮ ГАННИ МОНТОВТ

Вивчення історії Волині XVI – XVII ст., у порівнянні з іншими регіонами України, полегшується наявністю широкого кола різноманітних писемних джерел. Вони настільки різноманітні, що дозволяють скласти враження про практично всі сторони тогочасного життя регіону.

Разом з цим, залучення археологічних джерел до дослідження історії Волині, безсумнівно, розширить джерельну базу для вивчення цього періоду. Яскравим прикладом такого доповнення, у свій час, стали археологічні дослідження на місці переправи козаків під час їх виходу з оточення після Берестечківської битви, проведені І. К. Свєшніковим. Отримані результати значно розширили наші знання про тогочасне козацьке військо, а у ряді випадків і значно їх скорегували. Окрім цього, археологія дозоляє ілюструвати історичне знання, оскільки робить його наочним.

Нарис О. Левицького про Ганну Монтовт [3] був написаний на основі широкої документальної бази. Нажаль, він не містить прямих посилань на джерела. Однак, зважаючи на репутацію автора нарису, як серйозного і порядного історика сприймемо «a priori» положення, що виклад основних подій базується на свідченнях автентичних джерел. Нарис, у певній мірі можна розглядати як самостійне історичне джерело.

Пізніше О. Левицький на основі цього нарису написав повість, яка в цілому характеризується більш художнім викладом матеріалу. Твір О. Левицького окремо аналізувався з точки зору правового положення жінки у тогочасному волинському суспільстві [2].

Середньовічна історія Волині відома багатьма епічними сюжетами. Згадаємо хоча б історію Волинських князівських родин. Однак, обрана у даній роботі тема аж ніяк не відноситься до героїчних. Вона, швидше всього, трагічна. І саме такі сюжети дозволять повніше зрозуміти нашу неоднозначну історію, а залучення до цього дослідження археологічних джерел, здійснити відносно об'єктивну реконструкцію середовища, у якому ці події проходили.

Ганна Монтовт була трагічною особою у житті Волині третьої чверті XVI ст. У своєму нарисі О. Левицький змальовує тільки короткий період її життя. Однак, за цей час вона мала чотирьох офіційних чоловіків, два перших з яких були князями; встигла спочатку значно наростити свої особисті володіння, а потім їх повністю втратити. Документи наче б то говорять і про моральне падіння Ганни, хоча ці повідомлення можна поставити під сумнів.

Народилася Ганна у 1546 або 1547 рр. у Коблині (нині – село Коблин Млинівського району Рівненської області), який на той час був власністю її батька литовського пана Яна. Тут вона провела перші 16 років свого життя, і сюди ж неодноразово поверталася у скрутні часи. Обставини склались таким чином, що зразу ж після народження Ян Монтовт записав дочці села Млинів, Озліїв, Пекалів, Беневшину та половину Оршичина, у повне володіння якими вона могла вступити тільки після смерті батька.

Перераховані села добре локалізуються на порівняно невеликій і, підкреслю, компактній території на південний схід від Млинова по обидва боки р. Іква. Природно-ресурсний потенціал цієї території значний, оскільки вона включала різноманітні природні складові: від багатої на об'єкти промислів заплави Іква до родючих грунтів лісостепової зони. На XVI ст. ця територія вже була достатньо повно освоєна у господарському відношенні.

Питання щодо точної локалізації перерахованих вище сіл у XVI ст. потребує подальшого вивчення, однак, уявляється, що тоді вони розміщувались у межах сучасних населених пунктів. Щодо Коблина, то його місцезнаходження встановив іще О. Левицький. Він же і описав Коблинський замок.

На сьогоднішній день є всі підстави ототожнити ці об'єкти з конкретними археологічними памятками, виявленими Б. Прищепою та В. Ткачем. У с. Коблин вони описують два городища [6]. Перше розміщене на лівому березі Іква в урочищі «Кемпа». Воно займає останець заввишки 5–6 м у заплаві ріки. Майданчик городища має неправильну чотирикутну форму розмірами 45 х 50 м. По периметру він оточений валом заввишки до 1 м. Потужність культурного шару на городищі сягає понад 1 м. У ньому трапилися знахідки бронзового віку та численні знахідки XVI – XVIII ст.

Друге городище розміщене на протилежному березі р. Іква. Тут на північно-західній окраїні села знаходиться мисова площадка розмірами 120 х 120 м, яка підвищується над заплавою ріки на 3–5 м, а від продовження підвищення відокремлена ровом завширшки 10–15 м. Нині на цій площадці знаходиться дерев'яна церква. Авторами розвідки тут зібрано кераміку XII – XIII ст. На схід від мисової площадки культурний шар XI – XIII ст. простежено на площі близько 3 га. За 600 м на схід від церкви збереглися рештки ще однієї лінії оборони, яка складається з валу заввишки до 3 м і рову перед ним. Її первісна довжина близько 200 м, в наш час добре зберігся лише відрізок валу завдовжки 60 м.

Оскільки Коблин як містечко із замком згадуються у XVI ст., Б. Прищепа та В. Ткач зробили припущення, що давньоруські укріплення тут могли

використовуватись та перебудовуватись у пізньому середньовіччі.

Логічно постають два питання: перше – яку частину Коблинського укріпленого комплексу у XVI ст. можна пов'язати з тогочасним замком? Друге – де проходило життя Ганни? Стосовно першого питання зауважу, що його вирішення не можливе без ґрунтовних стаціонарних археологічних досліджень. А щодо місця проживання власників Коблина, то умоглядно можна припустити, що воно знаходилось не на тісному просторі «Кемпи», яка до того ж розміщена за річкою посеред і нині заболоченої заплави, а на мисовому майданчику, де зараз розміщена церква.

Разом з цим, слід гадати, що «Кемпа» була важливою складовою частиною Коблина, його найпотужнішим укріпленням і останнім рубежем оборони. До неї практично не можна було підійти з боку лівого корінного берега, оскільки до нього від «Кемпи» 0,6 км, і нині, не дивлячись на проведену меліорацію заплава річки заболочена. Найкоротший шлях до «Кемпи» лежав через Ікву, водотік якої тут має ширину близько 10 м. Тому, не виключено, що до «Кемпи» з боку містечка вів міст через річку.

Зі своєї «малої батьківщини», з Коблина у віці 16 років Ганна вперше вийшла заміж за князя Богуша Дмитровича Любецького, але з ним прожила зовсім недовго, через один рік князь помер. Жили вони у родовому маєтку чоловіка – містечку Любче. Щодо наявності там середньовічного замку сумніватися не доводиться, однак його сліди до цього часу не виявлені.

У с. Любче відоме давньоруське городище, яке розміщене на схід від села. Воно має форму неправильного овалу і розміри 150 х 100 м. З півночі городище укріплене потрійною лінією невисоких валів та ровів. У публікаціях інколи можна зустріти вказівку на прямолінійність укріплень городища, однак сам П. О. Рапопорт вказував, що ця частина пам'ятки дуже змінена пізнішими будівельними [7, с. 49]. Не виключено, що у XVI ст. Любецький замок розмішувався на території давньоруського городища, однак, таке припущення потребує стаціонарних археологічних досліджень цієї пам'ятки.

Перед смертю Богуш Любецький записав Ганні половину містечка і замку Любче, а також розміщені неподалік села Рудку, Красну Волю, Солов'їне, Став, Залісці, Мильсько, Невольне, Левковичі, половину Лопатина. Окрім цього князь передав молодій дружині маєтки на Житомирщині, які він отримав від матері – містечко Хабне із замком і волостю, села Біговичі та Гладковичі, а також двір в Овручі.

Після смерті першого чоловіка володіння Ганни досягли максимальних розмірів. Підкреслимо, що основну частку серед них становили не особисті маєтності, а заповідані першим чоловіком. Подальше падіння матеріального стану молодої вдови у значній мірі визначалось не тільки рисами її характеру, але і недосконалістю тодішнього сімейного права, принаймі, його реалізації у сфері майнових відносин.

Оскільки Богуш Любецький заповів поховати себе у Київському, очевидно, Пустинно-Микільському монастирі, молода вдова супроводжувала його тіло до Києва. У ході цієї поїздки трапилось багато цікавих пригод, у тому числі і романтичного характеру, однак зупинимось тільки на подіях, пов'язаних з сучасними нерухомими памятками.

По дорозі до Києва Ганна зупинилась у юридично належному їй Хабному, однак, була фактично вигнана звідти. Містечко Хабне у радянський час було переіменоване у Кагановичі Перші, а згодом у Поліське, яке тривалий час було райцентром Київської області, а у 1999 р. розселене і виведене з облікових даних у звязку з високою радіаційною забрудненістю внаслідок аварії на ЧАЕС. Тут знаходився замок, який, нажаль, археологічно не досліджувався.

Повертаючись із Києва молода вдова зупинилась у Черняхові у Йосифа Немирича. Тут вона познайомилась із Іваном Олізаровичем, з яким наче б то у неї був короткочасний роман. Ці події проходили у Черняхівському замку, сліди якого збереглись у селищі Черняхів, райцентрі Житомирської області, який також археологічно не вивчений.

Після повернення на Волинь Ганні Монтовт знайшли нового чоловіка, знову князя – Василя Солтановича Сокольського. Подружжя оселяється у містечку Соколі (нині – село Сокіл Рожищенського району Волинської області).

Писемні джерела містять цікаву інформацію про вигляд тогочасного Сокола, зокрема, про наявність там замку та відсутність католицького костелу.

Нині на території села знаходяться залишки двох укріплень. Одне з них було середньовічним замком. За даними О. Златогорського «пам'ятка знаходиться на північно-східній околиці села, при виїзді до села Навіз, на території лікарні (колишньої садиби родини Стемковських). Вона займає домінуюче положення в навколишній місцевості, оточена низинними болотами з півдня та сходу. Городище має чотирикутну форму, зі штучно насипаною площадкою на підвищенні серед заболоченої заплави лівого берега р.Лютиці (лівосторонній доплив р.Стир). Збереглися частково північні, південні та західні (з в'їздом до городища) вали замчища. Із західної сторони воно мало б бути захищене ще ровом – нині це забудована територія села. Городище займає площу 6800 кв.м (80 х 85 м). У східній його частині розміщено перебудоване з шляхетського маєтку приміщення лікарні, у східній і північній – господарські споруди, у західній – залито фундамент, по центру – засаджені дерева» [1, с. 40].

Розміщення на території середньовічного замчища Сокола лікарні є дещо символічним, оскіль-

ки О. Левицький значну частину опису перебування Ганни у Соколі присвячує опису симуляції нею тяжкої хвороби. До такого кроку вона змушена була вдатись через небажання їхати до королівського двору, де у неї мали вилучити частину маєтностей на користь Івана Олізаровича, з яким у неї наче б то був роман у Черняхові, і якому вона там відписала якесь майно.

Поряд з описаним вище замчищем є укріплення округлої форми, яке гіпотетично можна пов'язати з давньоруським періодом.

З Василем Сокольським Ганна прожила всього два роки. У віці 20 років вона вдруге стала вдовою. За ці два роки молода жінка втратила всю нерухомість, що отримала від першого чоловіка князя Богуша Любецького. У володіння записаних на неї батьком маєтностей вона не могла вступити, оскільки старий Монтовт був іще живий, більше того, він збирався вдруге одружитись. Ганна навіть залишилась жити у Соколі, оскільки батько не забирав її до себе у Коблин.

1569 р., який для всієї Східної Європи ознаменувався утворенням нової держави Речі Посполитої, для Ганни Монтовт став роком нового заміжжя за простим шляхтичем, протестантом Казимиром Ледницьким. Соціальний статус колишньої княгині змінився – вона стала простою пані Ледницькою. У минулому був і період її проживання у замках, спочатку батьківському, а згодом і двох чоловіків-князів, на правах володарки. З цього часу стає важче шукати археологічні репери у житті нашої героїні.

Казимир Ледницький, у сучасному розумінні, займався бізнесом. Писемні джерела свідчать про його торгові операції із збіжжям, однак, коло археологічних об'єктів, які можуть відображати економічну базу життя молодого подружжя можна розширити за рахунок промислових та ремісничих об'єктів – буд, гут, залізниць. Особливо це стосується виробництва поташу, тогочасного важливого експортного товару.

Оскільки нове подружжя не мало нерухомості воно оселилось у Коблині, а згодом старий Монтовт подарував їм будинок у Луцьку, де вони і мешкали.

І ось, у 1570 р. у матеріальному положенні Ганни сталась кардинальна зміна, її батько Ян Монтовт, будучи присмерті, записую свою нерухомість, у тому числі і села, які мали б дістатись Ганні після його смерті, своїй другій дружині Барбарі Порицькій, відписав навіть будинок у Луцьку, де мешкало подружжя. Ганні було залишене тільки село Липая, при умові, якщо вона матиме дітей то може передавати його у спадок, а якщо ні – то до її смерті. Так Ганна у 24 роки, будучи заміжньою втретє, була позбавлена нерухомості не тільки фактично, але і юридично.

Яна Монтовта поховали у Коблині, отже, існує непогана перспектива віднайдення його могили.

Питання локалізації Липаї Ганни Монтовт не зовсім просте. Це село розміщувалось на березі р. Стир, швидше всього, на лівому. Вважається що воно відповідає сучасному с. Липа Горохівського району Волинської області. Разом з тим, така локалізація Липаї потребує додаткових аргументів.

У Липаї Ганна прожила недовго. Чоловік, сподівання якого на значний посаг не виправдались, її часто бив, а зрештою відіслав у орендований ним маєток Кисилин (нині – село Кисилин Локачинського району Волинської області). Територія Киселина у археологічному плані практично не обстежена. Натомість тут розміщені цікаві архітектурні об'єкти пізнішого часу. Тут же у XVII ст. розміщувалась відома соцініанська академія. Тому, село Кисилин уявляється перпективним для пошуків археологічних обєктів, повязаних з поширенням на Волині протестантизму.

Оскільки Казимир Ледницький будучи законним чоловіком Ганни, постійно спонукав її до відстоювання своїх майнових прав, її мачуха наказала викрасти жінку із Кисилина, де вона проживала близько півроку. Спровокована викрадачами, Ганна розлучається зі своїм третім чоловіком – своїм останнім захисником.

Після цього вона знову деякий час проживала у Коблині у відносно доброзичливій атмосфері аж поки її мачуха не вийшла втретє заміж за Олександра Семашка, який вигнав Ганну у Липаю. Там, за неперевіреними свідченнями джерел, вона остаточно пустилась берега. Липая стала і значним осередком напруженості у регіоні, оскільки у Ганни часто гостювали відомі на всю Волинь своїм буйством її двоюрідні брати Ян і Андрій Монтовти, які доводились пасинками відомій історичній фігурі, князю Андрію Курбському (вони були синами від першого шлюбу його другої жінки Марії Гольшанської).

Результатом цього стало чергове викрадення Олександром Семашком Ганни вже з Липаї та доставлення її до Кременця, де вона у черговий раз зрікається своїх маєтнтх прав.

Заключний етап життєвої трагедії Ганни Монтовт розпочався у 1575 р., коли вона по волі Олександра Семашка була видана заміж за конюшенного пана Олександра – Зглічинського. З останнім вона прожила 5 років, допоки у 1580 р., майже у віці Христа, не була доставлена на суд у Луцький замок.

На суді Ганні були висунуті звинувачення у подружній зраді, які вона визнала і додатково повідомила про нереалізований намір отруїти чоловіка. Зважаючи на характер звинувачень справа була передану у церковний суд.

З точки зору даної роботи інтерес являє місце проведення цього суду. Його документи зберігались у прибудові до церкви Іоана Богослова у Луцькому замку, яка була розкопана М. Малевською [4].

За інформацією О. Левицького після цього ім'я Ганни Монтовт у волинських документах не

згадується. На його думку, вона могла бути заслана у один із віддалених монастирів Польщі. Однак, подальші пошуки джерел, як письмових, так і археологічних, про подальшу долю цієї молодої жінки припиняти не слід.

Як бачимо, коло археологічних джерел, що відображають трагічну історію Ганни досить обмежене. Однак, згадані пам'ятки дозволяють образно відтворити історію її життя. Окрім цього вони можуть вказувати і на деякі закономірності історичного розвитку Волині у XVI ст.

Насамперед, впадає у вічі, що переважна більшість значимих у житті Ганни Монтовт подій проходять у поліській зоні Волині. Виключенням із цієї закономірності був тільки Коблин, який розміщений у лісостеповій зоні. На думку автора це є прямим відображенням зростання ролі поліської зони Волині у економічному комплексі землі. Початок цьому процесу було покладено іще у давньоруський період [5].

Таке зростання спричинило і соціальні зміни. Коло історичних персонажів, що оточували Ганну репрезентувало, так би мовити, «середній клас» тогочасного феодального сегменту соціуму. Цей прошарок виділявся за реальною економічною силою, а не за феодальною ієрархією. Складається враження, що економічна потужність цього прошарку базувалась на володінні саме поліськими регіонами.

Принаймі, два перших чоловіки Ганни, Богуш Любецький та Василь Сокольський мали володіння на Поліссі. Цікаво відзначити, що їх родові маєтності двома відносно компактними групами охоплювали басейн річки Лютиця.

Джерела та література:

1. Златогорський О. Сокільське городище-замчище в історії України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 21.– К., 2012.– Ч.1.– С. 39–47.
2. Козачук К. О. Історія і право у повісті Ореста Левицького «Ганна Монтовт» // Вісник Академії адвокатури України.– 2013.– Число 2.– С. 118–123.
3. Левицкий О. Ганна Монтовт: (Историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства XVI в.) // Киевская старина – 1888.– Т. XX.– № 2–3.– С. 94–161.
4. Малевская М. В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции.– СПб, 1997.– С. 109–125.
5. Панишко С. Д., Панишко Г. Т. Роль Полісся у формуванні Волинської землі у давньоруський час // Матеріали міжнародної наукової конференції «Полісся: етнікос, традиції, культура» 17–19 вересня 1995р.– Луцьк: Вежа, 1997.– С. 17–28.
6. Прищепа Б. А., Ткач В. В. Слов'яно-руські городища IX – XIII ст. в басейні р. Ікви // Археологія Тернопільщини,– Тернопіль, 2003.– с. 182–189.
7. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // МИА.– 1967.– № 140.–241с.

Юрій Пшеничний

ВИЯВИ ПРИВІЛЕЙОВАНОСТІ ЧЕРНЕЧОГО ПОБУТУ В АРХЕОЛОГІЧНИХ КОМПЛЕКСАХ ДУБЕНСЬКИХ МОНАСТИРІВ XVI–XVII СТ.

Добре відомо, що соціокультурний простір міста пізньосередньовічного і ранньомодерного часу був неоднорідний. Його безупинно творили представники різних соціальних прошарків: ремісники, купці, бідні міщани, магістратські урядовці, шляхтичі і княжі слуги. Починаючи з кінця XV ст. Дубно набуває характерних рис міської культури, яка формується внаслідок взаємозв'язку між ними. Поряд з цим міщанським товариством, зовсім окремо виявляють своє фізичне і соціальне становище монастирі. Вони існують поза міським середовищем і в той же час не поривають контактів з ним. Звичайно це було обумовлено винятковим духовно-моральним статусом Церкви, а надто монастирів, які уявлялися як наріжні камені збереження чистоти християнського віросповідання. Досягнення цього, як засвідчувала вікова традиція, було можливим лише при дистанціюванні від мирського життя. За цієї умови вироблялася духовна складова діяльності монастирів, які на рівні віри забезпечували не тільки рух мирян, будь то князь чи бідний міщанин по шляху спасіння душі, але й уособлювали силу Божого покровительства над усім містом. В силу цього монастирі завжди стояли над соціально-майновими групами міського населення, являючись для представників усіх прошарків універсальним посібником благочестивого життя. На підтримання сумлінного виконання монастирських правил і збереження традиції віросповідання окрім ревних зусиль настоятелів і монахів була спрямована також діяль-

ність власників міста – князів Острозьких. І тут ми маємо справу уже з відчуттям священного обов'язку князя, який реалізував свою владу, як таку, що була дана йому Богом. Найочевиднішим чином це проявлялося в титулатурі князя В.– К. Острозького, де нероздільно перед світськими титулами іде «Волею Божею». Однак для самого князя це важило значно більше. В цій діяльності він глибоко усвідомлював своє вище покликання, як опікуна землями і людьми непосильне для простої людини та можливе лише для обраних. В турботах про монастирі проявлявся ментальний зв'язок православного князя зі своїми попередниками/предками часів Київської Русі.

Прагнення дотримання канонів існування монастирських осередків визначало один із напрямків культурно-релігійної політики князів Острозьких. Нерідко турбота про той чи інший монастир знаходила також вияв у діяльності княжих слуг. За задумом монастирі забезпечені господарськими коплексами і низкою привілеїв мали би розвиватись як автономні громади, яким не потрібно буде перейматися питанням про «хліб насушний» і не залежати від світської влади. В реальному житті все було не таким ідеальним і покровителі мусили періодично втручатись у врегулювання конфліктів спричинених недотриманням монастирських привілеїв, зазіхань на володіння і майно общини зі сторони урядників, митників і простих міщан. Все ж в умовах привілейованого існування монастирів, вони за підтримки своїх патронів і завдяки солідному майновому забезпеченню змогли витворити і розвивати властиву їм монастирську культуру, яка була строго обмежена в фізичному та виявляла своєрідний характер в соціокультурному просторі міста.

Характеризувати привілейоване становище монастирів можливо на підставі великої кількості прикладів опіки над ними їхніми покровителями: передання землі і підданих, вільне рубання дерева у лісах, права на десятину з молоченого збіжжя, частку солі і грошей від митного збору, вільний вилов риби, забезпечення медом і воском, варіння пива і куріння горілки. Яскравим виявом ревної турботи про монастирі було передання до них дзвонів, коштовних виробів сакрального мистецтва, книг, церковного начиння. Тому що все це, як каже своїм лістом до дубенського війта, князь В.– К. Острозький «…однажды Богу дано на хвалу Его, в то не следует тебе вмешиваться и приемникам твоим, и державцы Дубенские не имеют права вмешиваться в это. Все это должно быть сохранено на вечные времена под неблагословением Божиим» [15, с. 1276–1277].

Поряд з тим поруч з повідомленнями писемних джерел про господарське забезпечення, коштовні вкладення, привілеї і піклування про їх виконання, далеко не завжди є можливість скласти уявлення про особливості монастирської культури на побутовому рівні. Адже, якщо добре пригледітись, то виявиться, що ми не так вже й багато знаємо про забезпеченість монастиря речами повсякденного ужитку. Між уявленнями про строгу дисципліну (чи зусилля на її дотримання) у виконанні правил чернечого життя та відомостями про значні прибутки, які виказували заможність осередків лежить можливість розпізнати вимір побутового життя обителі. Він безумовно мусив відповідати статусному становищі монастиря, облюбованого, як місця звернутого до Божественного, але з другого боку не містити приводів впасти у мирське.

Історіографія питань пов'язаних з матеріальним забезпеченням монастирів, в тому числі і дубенських, досить обширна. Слід згадати наукові доробки С. Горіна [7, с. 133–158], В. Лось [12, с. 31–37], В. Атаманенка [4, с. 57–68], І. Мицька [13, с. 21–23], але про внутрішнє життя монастирів відомо мало, тоді як археологічні джерела могли б пролити світло на чимало його сторін. Прикладом цього є привілейовані риси побуту Вознесенського жіночого монастиря в Києві у XVII ст., розглянуті Л. Чміль [21, с. 32–42]. Поруч з тим для створення в майбутньому узагальнюючих праць існує потреба публікації нових джерел, які дозволяють характеризувати побут окремих чернечих осередків XVI–XVII ст.

Відносно добре скласти уявлення про характер забезпеченості дубенських монастирів на побутовому рівні дозволяють археологічні комплекси отриманні в ході досліджень на місці Свято-Вознесенського монастиря у 1998–2005 рр. та на місці Спасо-Преображенського монастиря у 2013–2014 рр.* В даній статті хотілося б накинути один з напрямів поглиблених досліджень проявів монастирської культури та її місця в соціокультурному просторі міста можливих на основі археологічних джерел. Тому в запропонованій статті йдеться передусім про вияви елітарності монастирського побуту та залучення нових відомостей до відтворення рівня життя релігійних осередків. Ця тема цікава передусім тим, що наближає дослідника до укладу монастирського повсякдення, а разом з тим до відповіді на питання, як саме вписувалась монастирська культура у взаємопов'язаний світ культури соціальних прошарків міста, наскільки вона була до неї далекою і наскільки близькою.

До предметів повсякденного ужитку у монастирських общинах належав, перш за все, посуд. Він традиційно становить найчисельнішу групу археологічних матеріалів. Для XVI ст. асортимент монастирського посуду був представлений в переважній мірі горщиками і в меншій мірі глеками,

* Обидва монастирі були розташовані на островах, в чому слід вбачати традиційну аскетичну рису властиву обителям, від яких очікувалось ревне збереження засад віри. Спасо-Пребраженський чоловічий монастир існував вже у XV ст., але є підстави відносити його виникнення до більш давнішого часу. Свято-Вознесенський (Підборецький, Дубовецький) жіночий монастир був заснований у 1592 р. князем В.– К. Острозьким.

мисками, макітрами, покришками, сковорідками, кухлями. Обумовлено це було універсальним ужитком горщиків для приготування, зберігання і споживання їжі, тоді як інші категорії посуду мали більш спеціалізоване призначення [14, с. 134–139]. Поряд з характерними сіроглиняними і мореними виробами в ужитку общини Спасо-Преображенського монастиря на другу половину XVI ст. все більшого поширення набуває посуд виготовлений з білої глини. Нечисельні білоглиняні вироби були знайдені у культурних шарах IV, V, VIII, утворення яких передувало спорудженню кам'яних келій монастиря, що відбулося у другій половині XVI ст. Ці вироби представленні двома глеками, одним горщиком і сковорідкою. У шарі II, поява якого відноситься до XVII ст., частка білоглиняного посуду в ужитку цього монастиря вища, що відзначається зокрема для горщиків. Проте вони все ж поступаються сумарній кількості сіроглиняних, морених і архаїчних горщиків, фрагменти яких складають близько 80%. Поряд з ними в XVII ст. широкого ужитку набувають виготовленні з білої глини глеки, тарілки, миски, макітри, кухлі. Використання білої глини відзначається для виробництва в основному столового посуду, що пояснюється якістю сировини (невеликою кількістю домішок) і відповідно здатністю задовольнити естетичні вподобання замовників.

Іншою яскравою рисою уживаного в монастирях посуду є полив'яні вироби. В культурних шарах Спасо-Преображенського монастиря XVI ст. їхня кількість незначна, але в комплексі об'єкту № 5 Свято-Вознесенського монастиря вони вже представлені дуже широким асортиментом виробів нерідко з характерними індивідуальними підходами до їхнього оформлення. Об'єкт № 5 відповідає початковому етапу існування монастиря від 1592 р. до середини XVII ст. [19, с. 114–115], тому його комплекс добре демонструє наскільки збільшується в цей час забезпечення монастирів високоякісним, майстерно оформленим посудом. Це передусім стосується білоглиняних полив'яних тарілок і мисок, яких лише у цьому об'єкті було виявлено не менше п'ятдесяти. На фоні інших категорій посуду їхніми виразними ознаками є багате оформлення з застосуванням різних видів штампів, кольорів поливи і способів розпису поверхні. Як засвідчують мистецтвознавці, багато оздоблені тарілки і миски мали також декоративне призначення. Їх виставляли на миснику аби зробити окрасу самому помешканню і гончарі окрім виробів для споживання виготовляли спеціальні «мисникові» посудини [3, с. 76]. Підтвердженням цього є присутність в комплексі об'єкту № 1 монастиря миски вкритої білим ангобом на якому нанесено декор із червоних і зелених плям та коричневих завитків по берегу, а центральну частину займає іконографічне зображення людини з келихом вина у руці. За аналогіями виріб датовано авторами розкопок XVII ст. [23, s. 244, rys. 10, 1].

Можливо значний асортимент мистецьки оздоблених тарілок і мисок у комплексах Свято-Вознесенського монастиря пов'язаний з тим, що обитель тут була жіночою, а тому й вимоги до охайно прикрашених внутрішніх приміщень зокрема трапезної кімнати – відповідними. Для порівняння в Спасо-Преображенському монастирі такої кількості полив'яних тарілок і мисок не було виявлено, що між іншим стосується і всіх досліджених споруд XVI–XVII ст. на території Дубна.

Серед категорії столового начиння в монастирському побуті кінця XVI–XVII ст. виділяються глеки. Це передусім стосується білоглиняних глеків, які індивідуально оздоблені рельєфним декоруванням у формі ліній, хвильок, круглого і ромбічного штампів та наліпами у вигляді малин. В різних варіантах підходи до декору посудин варіюються і нерідко якісь із цих елементів відсутній, але в усіх випадках щедрою орнаментацією підкреслюється святковість таких глеків.

Білоглиняні глеки знайдені на території Спасо-Преображенського монастиря характеризуються високими конічними вінцями, кулястим тулубом та відділеним уступом денцем. Масивне вушко кріпиться у них верхнім кінцем до середини вінця, а нижнім до найбільшої опуклості тулуба. Один з них покритий всередині і ззовні поливою зеленого кольору та багато декорований рельєфними лініями, хвильками, штампом у вигляді ромбів, малинок, кружків з вписаним хрестом (рис. 1, 4) [17, с. 22–23]. Другий покритий світло-зеленою поливою ззовні та жовто-коричневою поливою всередині лише у верхній частині. По шийці виробу виділено два паралельні лінійні уступи під якими на плічку присутні залишки наліпу у формі малинки, а по тулубу іде орнамент лінійним трикутним штампом та паралельними рядами горизонтальних заглиблених ліній [20, с. 33]. Подібний до них глек було знайдено при дослідженнях споруди № 1 в Дубні на вул. Старій, 67, датованої авторами розкопок першою половиною XVII ст. Ця споруда знаходилась на території юридики «паркану монастирського» Спасо-Преображенського монастиря.

В комплексах об'єкту № 1 та № 5 Свято-Вознесенського та шарі XVII ст. Спасо-Преображенського монастиря знайдено фрагменти інших виробів, оздоблених подібно до згаданих вище глеків штамповим орнаментом та наліпами, які належали кухлям [17, с. 42, № 208]. Таким чином є підстави стверджувати, що для святкових подій в монастирях використовували сервізи, призначенні, швидше за все, для подачі вина. Ще одна ділянка міста, на якій було знайдено серію фрагментів полив'яних виробів, що були декоровані штампами квадрату з вписаним ромбом і хрестом, а також стилізованими малинками – дубенський замок [18, с. 24; 10, с. 22].

В керамічних комплексах обох монастирів відзначається присутність виробів немісцевого по-

ходження. До них належить посудина, знайдена у вигляді близько двадцяти уламків в об'єкті № 5 Свято-Вознесенського монастиря. Це тонкостінний, червоноглиняний виріб, який був глеком або горщиком нерегулярно вкритий всередині світло-коричневою поливою, а ззовні білою фарбою. Тулуб його розділений на сектори тонкими червоними та зеленими вертикальними смугами, кожна з яких обмежена чорним контуром. В кожному секторі іде вертикальний ряд чорних крапок. Шийка відділена від тулуба кількома горизонтальними чорними смугами та рельєфним валиком. Поверх розпису посудина вкрита прозорою поливою. В цьому ж об'єкті відзначається присутність інших подібних за технологію виготовлення і оздоблення виробів. До них належить блюдо, діаметром близько 40 см, вкрите рослинним і геометричним орнаментом нанесеного з використанням полив біло-жовтого, синього, зеленого і коричневого кольорів (рис. 1, 2), а також фаянсова чаша з поліхромним розписом фарбами зеленого, синього, чорного і червоного кольорів (рис. 1, 1) [16, с. 23].

Своєрідною є червоноглиняна посудина знайдена у траншеї на місці Спасо-Преображенського монастиря, яка швидше за все, була глеком. Вона розписана по жовтуватому ангобові яскраво-коричневими лініями, смугами, дугами, гачечками та крапками з застосуванням підтьоків. Вибіркові площин між лініями заповнені зеленою фарбою. Поверх розпису виріб покритий прозорою поливою, полив'яне покриття салатового кольору застосовано по внутрішній частині виробу. Така кераміка відома в літературі як «півмайоліка», чи «псевдомайоліка» [11, с. 6]. На відміну від високо цінованої в середовищі української знатті майоліки в ній замість покриття емаллю використовується покриття ангобом, який по сирій поверхні розписується кольоровою фарбою і покривається поверху прозорою поливою. Це здешевлює виготовлення подібного посуду. На думку Л. Чміль визначити місце його виробництва на сьогодні проблематично, хоча можна стверджувати, що воно пов'язане з причорноморсько-середземноморським регіоном [21, с. 41], тоді як фаянсова чаша з об'єкту № 5 турецького виробництва [6, с. 7–8].

Присутність псевдомайолікових червоноглиняних тарілок з поліхромним підполивним розписом відзначається для вже згаданої вище споруди 1, дослідженої по вул. Старій, 67. Крім того в ньому знайдено низку інших матеріалів, які вказують на заможність розташованої тут будівлі і її зв'язок з монастирем. Про це свідчить широкий асортимент посуду, зокрема білоглиняні покриті різнокольоровою поливою тарілки, полумисок, сковорідки, склянки, кахлі, віконниці і фрагмент цегли «пальчатки» [16, с. 17–18].

На цій самій ділянці було досліджено споруду 2, яка в матеріальному комплексі мала багато спільних рис зі спорудою 1 (ідентичні кахлі, білоглиняні тарілки, скляні вироби, поліхромної тарілки/миски), але разом з тим в ній була присутня і невелика кількість хронологічно пізніших виробів, в тому числі солід Яна Казимира, що дозволило авторам розкопок датувати її другою половиною XVII – початком XVIII ст. [16, с. 20].

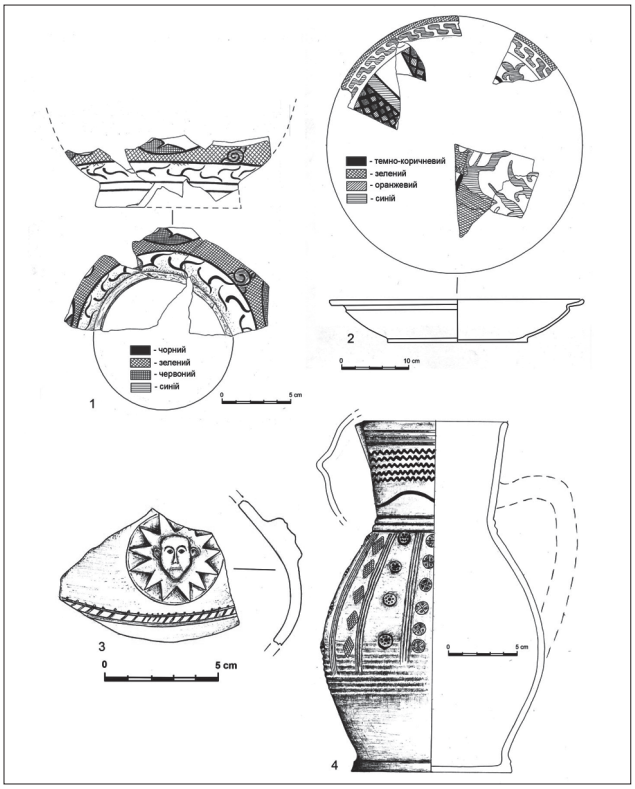


Рис. 1. Посудини XVII ст. зі Свято-Вознесенського (1, 2) та Спасо-Преображенського монастирів (3, 4). 1 – фаянсова чаша, 2 – блюдо, розписане в техніці півмайоліки, 3 – фрагмент білоглиняної посудини святково-обрядового призначення, 4 – столовий білоглиняний глек.

Будівлі від яких залишилися споруди № 1 і № 2 стояли на монастирській юридиці. Вони були розташуванні на видному місці, на розі сучасних вулиць Старої (в XVI–XVII ст.– Чернецької) та І. Франка і могли бути призначеними для паломників або належати управителю монастирським господарством.

Рідкісною знахідкою на території Спасо-Преображенського монастиря є фрагмент білоглиняної посудини (глека?), покритої ззовні зеленою поливою, яку прикрашає барельєфне зображення обличчя чоловіка, ймовірно Ісуса Христа в 12-ти променевій зірці. Нижче під нею проходять два ряди заглиблених ліній, між якими вписано короткі косі (рис. 1, 3). Характерна оздоба посудини підкреслює її вузьке використання у суто монастирському колі та дозволяє пов'язати з урочистими подіями, а можливо і обрядовими звичаями.

Кількість скляних виробів в ужитку общини Спасо-Преображенського монастиря в XVI ст. була, очевидно, незначною, тому що в культурних шарах цього часу вони не виявленні. Натомість з XVII ст. скляний посуд тут набуває більшого поширення, що підтверджується знахідками фрагментів келихів,

кухля, пляшки, склянки з реберчастою поверхнею і звитою смужкою, що піднімається у вигляді невеликого вушка. В об'єктах № 1 і № 2 Свято-Вознесенського монастиря виявлено розмаїття скляних виробів (чарки, кухлі, пляшки, бутлі), які побутували у другій половині XVII–XVIII ст. [5, рис. 2]. Серед них до імпортів слід віднести фрагменти майолікових келихів, порцелянового посуду, кубка, виготовленого з кам'яної маси [23, s. 247].

В об'єкті № 2 знайдено фрагменти скляних виробів з клеймами на яких зображено корону, а під нею подано напис LOND (I?) (U?). Клейма різняться між собою формою корони, виглядом напису та наявністю на одному з них позначок нижче напису, які можливо є ініціалами. Поширення клейм з таким написом пов'язується дослідниками з виданим в Англії наказом 1700 р. відмічати власниками таверн скляну тару особистим клеймом. Ці клейма за результатами досліджень на подвір'ї єзуїтського колегіуму в Хойніцах ставилися на верхню частину чотирикутної чи круглої пляшки нижче шийки. В таких пляшках у XVIII ст. імпортували до Польщі англійське пиво. Разом з тим пляшки могли бути клеймовані і в місцевих гутах [22, s. 36–37]. Тож ці клейма свідчать про постачання в монастир певних видів напоїв, що могло мати місце і в більш раніший час.

Виявленні в ході досліджень предмети побуту XVI–XVII ст. в низці наведених у статті прикладів засвідчують привілейованість побуту дубенських монастирів. Разом з тим, потрібно відмітити, що поширення дорогих імпортних виробів і наявність великого асортименту високохудожнього столового посуду у археологічних комплексах відзначається з XVII ст. Культурні шари XVI ст. Спасо-Преображенського монастиря вказують як на обмеженість асортименту уживаного посуду, так і на відсутність у ньому виробів, які можна було б вважати предметами розкоші. На нашу думку в цьому відобразилися не обставини пов'язані з нерозвиненістю технологій виробництва високохудожніх побутових виробів чи високою вартістю предметів іноземного імпорту. Патрони Дубенських монастирів – князів Острозькі могли легко забезпечити ними не лише свої резиденції, але й улюблені обителі, якби вбачали у цьому потребу. Натомість предметів побуту, які би вказували на зв'язок Спасо-Преображенського монастиря з привілейованими соціальними верствами суспільства у XVI ст. не виявлено. Це пояснюється не тільки канонічною потребою дистанціювання від мирського, але й особистим усвідомленням князя В.–К. Острозького необхідності збереження чистоти віри. Яскравим засвідченням його розумінням того, що православні монастирі мусять дотримуватись первинних засад існування християнських общин є надання Спасо-Преображенському монастирю в 1592 р. статусу общинної організації (кіновії).

Так само дуже складно пов'язати умови в яких монахині очікували на будівництво Свято-Вознесенського жіночого монастиря і багаті комплекси столового, в тому числі імпортного посуду з об'єкту № 5 кінця XVI – першої половини XVII ст. Разючий контраст виникає у порівнянні його з тестом фундуша 8 квітня 1592 р. «…маючи баченье на пелгримок тых, которые от свицких роскошей на духовные, от земли на небо, от смерти на живот, а звлаща в народе нашом Славенском, виры восточное церкви, идут и на той дорози биды и напасти в удрученю тила примовати, звытяжаючи грех, изволяют, домы своя, именя, маетности, любовь тила, розкош свита сего и всякое прагнене от дочасных, наслидуючи самого наставника Спаса Исуса Христа, Господа Бога и владыки нашого…; абы таковые люди под прикрытием отчизного грунту нашого мешкати и за обороною нашою в покою спасене соби позыскивати могли…» [2, с. 90]. І в наступному листі: «…а до того позволили есмо им, если хто схочет пустынствовати в Объговском лисе, скиты мити, где едно собе мисце якое оберут, водлуг потребы своее» [2, с. 93–95].

З наведених прикладів постає, що заснуванню жіночого монастиря передувала наявність у володіннях Острозького мандруючих черниць «пілігримок», які судячи з бачення самого князя, були ревно віддані вірі. Тож чи могли ці люди, які по своїй волі стали на шлях відречення від принад сього світу, так швидко пристраститися до них знову, при чому уже в християнській обителі? Навряд чи. Натомість значну появу в монастирському побуті дорогих виробів потрібно пов'язувати із заохоченнями монастирів до переходу в унію, перетворення їх на інструмент активної політики Речі Посполитої, що все більше вело до проникненням «мирської» шляхетської культури в середовище кожної обителі. З цього приводу варто згадати твори на захист православної віри Івана Вишенського датовані кінцем XVI – початком XVII ст., що стосуються зокрема культурно-побутової сторони монастирського життя, яке опинилось перед загрозою захоплення матеріалізмом західної культури, тому що владики, архімандрити і ігумени «…которие монастыре и фольварки собе з мести святых починили и самы толко з слуговинами и приятелми ся в них телесне и скотски переховывают…в достатках безпечальных и розкошных як в масле плываете…» [8, с. 497; 9, с. 556]. Образ простоти «доброго» ченця протиставляється в них світській перенасиченості і розкоші «…в многих мисах, полмисках, приставках, чорных и шарых, чирвоных и белых юхах, и многих скляницах и келишках, и винах мушкателях, малмазыях, алекантох, ревулах, медох и пивах розмаитых» [1, с. 215]. Попри властивий його рядкам патетичний відтінок, вони значною мірою відображають реальний стан речей у багатьох православних монастирях, де життя втрачало минулу сувору аскетичну рису.

Джерела та література:

1. Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные археографическою комиссиею.– Т. 2.– СПб.: в типографии Эдуарда Праца, 1865.– 287 с.
2. Архив Юго-Западной России. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.).– Ч. I.– Т. VI.– К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1883.– 938 с.
3. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін.: навч. посібник.– К.: ІЗМН, 1997.– 336 с.
4. Атаманенко В.Б. Маєткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. (за матеріалами описово-статистичних джерел) // Релігія і церква в історії Волині: зб. наук. пр. / Мін. регіон. розвитку і будівництва України; Кременецько-Почаївський держ. іст.– культ. заповід.; під ред. В. Собчука.– Кременець, 2007.– С. 57–68.
5. Бардецький А., Пшениичний Ю., Ткач В. Дослідження споруди 2 на острові Дубовець в м. Дубно // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008.– С. 109–118.
6. Беляева С., Якубов А. Турецкая фаянсовая и фарфоровая посуда XVI–XVIII вв. из розкопок Очакова в 1994 году // АДУ в 1994–1996 рр.– К., 2000.– С. 7–8.
7. Горін С. Дубенські Вознесенський, Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженські монастирі (до середини XVII ст.) // Історико-географічні дослідження в Україні.– К., 2010.– Вип. 11.– С. 133–158.
8. Грушевський М.С. Історія України–Руси.– Т. V.– Нью–Йорк: «Книгоспілка», 1955–687 с.
9. Грушевський М.С. Історія України–Руси.– Т. VI.– Нью–Йорк: «Книгоспілка», 1955–667 с.
10. Гупало В.Д. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно, Рівненської області за 1997 р.– Дубно: [б. в.], 1997.– 39 с.
11. Гупало В.Д. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1998 рік.– Львів–Дубно: [б. в.], 1998.– 18 с.
12. Лось В.Е. Черниці-василіанки волинських монастирів XVIII–XIX ст.: духовна формація та повсякденне життя // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія історичні науки.– № 23.– Луцьк, 2011.– с. 31–37.
13. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636).– К.: Наука, 1990.– С. 21–23.
14. Панишко С.Д. Про зміни технології приготування їжі у XIV ст. // Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки.– 2009.– № 22.– С. 134–139.
15. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в городе Дубне, основанные князьями Острожскими // Волынские епархиальные ведомости.– 1880.– № 28–29.– С. 795–1390.
16. Прищепа Б., Ткач. В., Чекурков В. Звіт про археологічні розкопки та розвідки в місті Дубно та його окрузі в 2007 році.– Рівне: [б. в.], 2009.– 106 с.
17. Пшеничний Ю.Л. Археологічні дослідження у м. Дубно поблизу Спасо-Преображенської церкви на острові Кемпа у 2014 р.– Дубно: [б. в.], 2015.– 119 с.
18. Свєшніков І., Гупало В. Звіт про роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р.– Дубно: [б. в.], 1995.– 54 с.
19. Ткач В. Острів Дубовець та Підборецький монастир в картографічних джерелах і за даними археологічних досліджень // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. 5.– Рівне: Перспектива, 2007.– с. 110–115.
20. Харковець Ю.І., Ткач В.В., Пшеничний Ю.Л. Звіт про результати археологічних розвідок, шурфувань та наглядів на території м. Дубно, Дубенського та Млинівського районів Рівненської області 2013 року.– Рівне: [б. в], 2013.– 238 с.
21. Чміль Л.В. Кераміка Вознесенського монастиря // Лаврський альманах. Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження.– К., 2008.– Вип. 21.– Спецвип. 8.– С. 32–42.
22. Garas M., Trzciński Ł. Badania archeologiczne na dziedzińcu Kolegium Jezuickiego w Chojnicach // Zeszyty Chojnickie / pod red. Jacka Knopka.– Chojnice: Maktech, 2010.– S. 11–44.
23. Hupało W. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu // Studia i materiały.– T. XIX.– Rzeszów, 1998.– s. 244.– Rys. 10, 1.

Юлія Юхимчук

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕСОПНИЦІ

Увага, якою Пересопниця користувалася у провідних представників української історичної думки XIX ст. у зв'язку з відкриттям української Першокниги – «Пересопницького Євангелія», сприяла популяризації інформації та зростанню інтересу до археологічних пам'яток міста. Короткі згадки про їх наявність у Пересопниці присутні у всіх без винятку дослідників, які відвідували цю історичну місцевість у XIX ст. Найбільш вражаючими пам'ятками літописного міста були на той час ще величезні курганні могильники, які на декілька кілометрів простягалися навколо напівзапустілих земляних укріплень княжого міста, нагадуючи про його колишню багатолюдність.

За писемними джерелами виділяється два періоди, коли Пересопниця відігравала помітну роль в історії України. Про перший період розповідають літописи, він датується з 1149 по 1246 р. і належить до епохи Київської Русі, в цей час Пересопниця стала містом і була центром удільного князіння в Погоринні. Другий період відноситься до литовсько-польської доби, у другій половині XV – на початку XVII ст. с. Пересопниця було відоме перш за все завдяки розташованому тут монастирю Різдва Пречистої Богородиці, в якому архімандритом монастиря Григорієм і Михайлом Василієвичем із Сянока у 1561 р. було завершено роботу над Пересопницьким Євангелієм.

Певну увагу археологів до пам'яток Надстублянського краю привертали також окремі знахідки дорогоцінностей, які, нерідко, зникали безслідно, міняючи власника. Розширити наші знання про давню історію Пересопниці дозволяє використання археологічних джерел, що зберігаються в музеях України та Польщі.

Історія цілеспрямованого археологічного дослідження Пересопниці нараховує вже більше 150 років. Першими увагу археологів привернули поховання під курганами. Так, вже у 1850 р. невідомими особами було розкопано декілька курганів на найбільших за площею могильниках поблизу сіл Пересопниця і Білів. У 1856 р. під час відрядження на Волинь завідуючим музеєм університету ім. Св. Володимира в Києві Яковом Волошинським було розкопано три кургани на могильнику у Пересопниці. Результати розкопок знайшли своє висвітлення на сторінках «Краткого Отчета Императорского Университета им. Св. Владимира за 1857 г.» та в опублікованих Т.-Ю. Стецьким записках учасника розкопок Теофіла Стипулковського. Ці роботи Я. Волошинського сьогодні визнані першими науковими розкопками курганних могильників княжої доби в Україні.

Наприкінці XIX ст. розкопки пересопницького некрополя продовжила археолог Катерина Мельник, дружина відомого українського історика Володимира Антоновича. За сприяння Московського археологічного товариства у 1897–1898 рр. вона проводить перші фахові розкопки курганних могильників VIII–XII ст. в околиці Пересопниці.

Роботи К. Мельник привернули пильну увагу української громадськості. Зокрема, їх результати знайшли відображення на сторінках «Історії України-Руси» М. Грушевського. Не дивлячись на те, що розкопки пересопницьких курганів К. Мельник проводилися притаманним для археологів XIX ст. колодязним методом, за своїми науковими результатами вони ще й сьогодні вважаються здійсненими на високому для того часу науковому рівні та залишаються найважливішим джерелом для вивчення культури давніх волинян.

Матеріали, здобуті в ході цих робіт, залишаються найважливішим джерелом для вивчення поховального обряду місцевого населення у кінці I – на початку II тис. н.е. Знайдені під час розкопок речі зберігаються у Національному музеї історії України в Києві. Збірка включає кераміку, металеві та кістяні побутові речі, знаряддя праці, зброю, прикраси. В колекції є речі з унікального поховання ювеліра: залізні молоточки, коваделко, бронзові шаблони для виготовлення прикрас, велика і мала ваги. Аналіз поховального обряду та інвентарю дозволяє датувати курганні могильники поблизу Пересопниці X– початком XII ст.

Окрема сторінка у археологічному та краєзнавчому вивченні Пересопниці та її околиць пов'язана з діяльністю барона Федора Штейнгеля у 1899 і 1900 рр., власника маєтку в Городку, що неподалік Рівного, де ним було організовано історико-археологічний музей. Під час двох експедицій по Волинській губернії були продовжені дослідження курганних могильників. У тому числі біля Пересопниці розкопано 5 курганів. Як відзначив автор, «розкопки велися широким колодязем», більшість поховань були безінвентарними, в насипах зібрано уламки гончарних посудин, а в одному похованні в районі грудної клітки трапилися срібні намистини і два дротяних кільця [12, с. 136, 146–148]. Наслідки проведених досліджень широко публікувались на сторінках першого українського археологічного журналу – «Археологической летописи Южной России», що видавалася на кошти барона.

У міжвоєнний період пам'ятки міста привабили увагу як місцевих краєзнавців, так і відомих польських археологів. Дослідників цікавили насамперед видимі на поверхні пам'ятки: кургани та ранньосередньовічні городища. Так, окрім обстеження

городищ у 1929 р., Р. Якимович проводив розкопки окремих поховань на той час ще збереженого курганного могильника. Всього на могильнику ним було досліджено не менше 7 ранньосередньовічних курганів. Здобуті матеріали Р. Якимович використав для характеристики пам'яток епохи Київської Русі.

В 1935 р. у зв'язку з повідомленням про руйнування підплитових ранньосередньовічних поховань у Пересопниці проводив дослідження Якуб Гофман із Рівного. Матеріали з цих розкопок були передані до Державного археологічного музею у Варшаві. Під час Другої світової війни вони були переплутані, а документація втрачена. В цьому ж музеї зберігаються археологічні матеріали (переважно кераміка) Р. Якимовича з польових обстежень городищ у Пересопниці, Білеві та інших сусідніх місцевостей.

Слідом за Р. Якимовичем городища в басейні р. Стубли стали об'єктом зацікавлення ряду інших дослідників. У 1937 р. городища у басейні р. Стубли обстежував краківський археолог Г. Ленчик.

Детальніше дослідження міста розпочалося тільки у 2-й половині 1930-х рр. Початок широкомасштабним рятівним археологічним роботам у Пересопниці поклав, очевидно, візит Яна Фітцке, тоді консерватора (співробітника органів охорони пам'яток історії на теренах Волинського воєводства). Наслідком його втручання було припинення руйнування городищ у Пересопниці та Новожукові. С. Леським, співробітником Волинського крайового музею у Луцьку, тоді ж було обстежене городище у Білеві. Незначний керамічний матеріал з цих робіт зберігається зараз у фондах Волинського краєзнавчого музею.

Оскільки землі в околицях Пересопниці належали Кременецькому ліцею, рятівні розкопки, пов'язані з влаштуванням ставкового господарства були доручені Олександру Цинкаловському, тоді співробітнику Музею Кременецької землі. З коротких повідомлень у пресі, записів у музейній документації відомо, що основні польові роботи зроблені за його безпосередньої участі.

У 1935–1939 рр. О. Цинкаловський обстежив городище та поселення в урочищах «Пастівник», «Мигор», провів значні археологічні роботи у північній частині урочища «Замостя». На площі близько 1 га було досліджено понад двадцять об'єктів, давні поховання і зібрано різноманітні знахідки. Найбільш ранні з них датовані бронзовим віком, а інші відносяться до середньовіччя [11, с. 225–226]. На жаль, більшість матеріалів і польова документація з цих досліджень були втрачені під час Другої світової війни [10, с. 11]. Окремі рештки колекцій речового матеріалу з цих розкопок зберігаються у Державному археологічному музеї у Варшаві, а також у двох львівських музеях: історичному та Національному. Не вияснена доля основної частини матеріалів цих розкопок. Ймовірно, що вона могла потрапити до фондів музею у Кременці, де й була знищена у підрадянські часи.

У передвоєнний час археологами зі Львова досліджувався також курганний могильник епохи бронзи на східній околиці с. Пересопниці.

Військове лихоліття Другої світової війни не тільки значно затримало вивчення археологічних пам'яток Волині, але й сприяло винищенню музейних фондосховищ, архівів та наукових кадрів. Ця обставина відкинула археологію Волині на покоління назад.

Нові матеріали для характеристики Пересопницького та Білівського городищ отримані у повоєнний період під час розвідки Павла Раппопорта у 1960 р. з Ленінграда. Було підготовлено якісні плани городищ, перевірено культурний шар на укріплених площадках. Білівське городище знаходиться за 2 км на північ від Пересопниці, на мисі правого високого берега річки Стубла. Це була невелика фортеця площею 0,35 га. Дослідження оборонного валу показали, що укріплення Білівського городища збудовані в другій половині чи кінці X ст., а використовувалась фортеця тільки впродовж XI ст., матеріали XII – XIII ст. в культурному шарі відсутні [8, с. 39–49]. П. Раппопорт відзначив, що Пересопницьке городище відрізняється великими розмірами (понад 4 га) і датується від середини XI до XIII ст., а отже, саме тут міг бути дитинець літописної Пересопниці [8, с. 55–56]. Наслідком цих робіт стало занесення дитинця міста до переліку найважливіших археологічних пам'яток України (1966).

Наступні розкопки, проведені на Білівському городищі під керівництвом львівського археолога Вітольда Ауліха у 1966 р., дозволили встановити наявність на майданчику городища поряд з матеріалами X–XI ст. культурного шару XII–XIII ст. із спорудами [1, с. 174]. Внаслідок проведених досліджень було зроблено висновок про невідповідність матеріалів цієї пам'ятки старожитностям княжого міста та зроблено припущення про існування на городищі військового форпосту північної околиці літописного міста.

Однак дослідження дитинця в Пересопниці далі зволікалося. Незважаючи на те, що на початку шістдесятих років городище було взяте під охорону держави як пам'ятка республіканського значення, з дозволу місцевої влади розпочало забудову його території, яка триває ще й до сьогодні. Сучасні капітальні цегляні будівлі своїми підвальними приміщеннями назавжди руйнують майже не вивчене княже місто.

Тому питання охорони археологічного надбання у Пересопниці, як і в інших літописних містах Волині, стоїть дуже гостро. Йому було присвячено десятки публікацій у місцевій та загальнодержавній пресі від початку системного вивчення пам'ятки.

З 1974 р. пам'ятки літописного міста систематично обстежувала комплексна експедиція під

керівництвом науковців зі Львова, яку спершу очолював Володимир Терський, а згодом – Святослав Терський. Метою діяльності експедиції було археологічне вивчення Пересопниці та її околиць. Експедицію у 1974–1987 рр. спільно фінансували Академія наук України та Рівненське обласне відділення Українського товариства охорони історичних пам'яток. У 1988–1993 рр. незначні кошти на дослідження виділялися лише обласним відділенням Товариства охорони пам'яток історії і культури та Управлінням культури обласної держадміністрації. У 1994–1999 рр. пам'ятки Пересопниці також досліджувалися на кошти Державного фонду фундаментальних досліджень при Міннауки України. За час роботи експедиція вивчала дитинець Пересопниці, посадські райони в урочищі Мигор, Замостя, Жуківське та Білівське городища, а також некрополь у Пересопниці. На Пересопницькому городищі виявлено залишки середньовічних напівземлянкових і наземних будівель, господарські ями та інші об'єкти, давні захоронення. Вірогідно, ранні житла-напівземлянки на дитинці слід віднести до X і XI ст. Одне з таких жител XI ст. було відкрите у 1993 р. в центральній частині городища [10, с. 43]. У XII – першій половині XIII ст. з'являються також наземні будинки. Рештки такого житла в 1975 р. виявлено на північ від подвір'я Миколаївської церкви, біля північно-західного краю площадки дитинця. На північ від церковного подвір'я у 1977 р. виявлено рештки будівлі литовсько-польської доби.

Як свідчать археологічні джерела, поселення на дитинці Пересопниці сформувалося в X ст. і продовжувало розвиватися XI ст., але інтенсивність життя тут різко зростає лише у XII – першій половині XIII ст. Таку дату мають численні вироби, які належать до дружинно-міської культури епохи Київської Русі. Ці знахідки дозволяють стверджувати, що Пересопницьке городище у XII – XIII ст. було ядром княжого міста, його дитинцем.

Археологічні розкопки на урочищі «Пастівник» були продовжені експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Богдана Прищепи у 2002–2005 рр. У цих дослідженнях брали участь студенти Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету, які проходили археологічну практику. Серед знахідок є уламки гончарних горщиків та північно-причорноморських амфор, вироби із заліза, кольорових металів, скла, кістки. Окремо слід відзначити речі, якими користувались майстри-ювеліри: зливки металів, глиняні тиглі, залізну сферичну гирю, обтягнуту міддю, пінцет ювеліра, бронзовий пристрій для виготовлення об'ємних металевих виробів [4, 6]. Нові археологічні дослідження засвідчили, що найбільш ранні сліди заселення слов'янами берегів річки Стубли поблизу Пересопниці датуються VII – VIII ст.

Протягом травня-серпня 2011 р. Рівненською рятівною експедицією Дочірнього підприємства «Волинські старожитності» під керівництвом Олексія Златогорського проводився нагляд за земляними роботами при спорудженні культурно-археологічного комплексу «Пересопниця». Роботи проводилися на давньоруському городищі (уроч. «Шпихтлір»), на його посаді (Окольне місто) та в передмісті (уроч. Пастівник). Зібрано фрагменти кружальної сироглиняної кераміки давньоруського часу та періоду пізнього середньовіччя. Виявлено також залізні та бронзові вироби, монети XV – XIX ст. Окрім масового матеріалу, цікавими є індивідуальні знахідки. Більшість виявлених знахідок відносяться до давньоруського періоду, зокрема: фрагменти булави та енколпіонів, ґудзики, накладки, ювелірні тягарці, хрестовина підвіска виготовлені з бронзи. Знайдені речі зберігаються у фондах комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» Рівненської обласної ради [2].

У 2012 р. Б. Прищепа, Ю. Харковець, О. Войтюк, О. Позіховський, В. Чекурков співробітники Дочірнього підприємства «Рівненська старовина» державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної Академії Наук Укракїни на території с. Пересопниця були продовжені розвідкові роботи. Учасниками розвідкових робіт були також студенти Рівненського державного гуманітарного університету та члени археологічного гуртка Рівненського палацу школярів та молоді. Археологічними роботами були охоплені різні частини с. Пересопниця та її околиці. Вперше були проведені розкопки на північний схід від дитинця, на території, яка в давньоруський час була частиною літописного міста – вірогідно, «Окольним містом». Тут виявлені матеріали всіх періодів, починаючи із доби неоліту. Знахідки культури лінійно-стрічкової кераміки дозволяють стверджувати, що на сьогодні це найстаріше поселення на території села [7].

У 2013 р. співробітниками Дочірнього підприємства «Рівненська старовина» державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної Академії Наук України на території с. Пересопниця були продовжені археологічні роботи на поселенні в урочищі «Баранівка» та «Замостя». Учасниками розвідкових робіт були Б. Прищепа, О. Войтюк, а також О. Кожушко, співробітник Дочірнього підприємства «Рівненська старовина», М. Вашета, співробітник Дочірнього підприємства «Волинські старожитності» та студенти Рівненського державного гуманітарного університету. Всього досліджено розкопом в центральній частині 63 м^2 площі. Встановлено, що підвищення на заплаві річки Омелянівки було заселено давніми людьми в добу

неоліту, на пам'ятці наявні знахідки всіх періодів первісної доби від енеоліту до раннього залізного віку. Значним було поселення слов'яно-руського часу, воно сформувалось не пізніше X ст. і розвивалось до XIII ст. після цього підвищення не використовувалось як місце постійного проживання [5].

Багато чудових таємниць зберігає ще пересопницька давнина. Археологічні матеріали хоча й чисельні, але ж безмовні і не спроможні відповісти на всі питання, що виникають у відвідувачів. Поступово, шар за шаром, накопичувався різноманітний речовий матеріал. Чим глибше занурюватися у землю, тим стародавніші прошарки раптово виникають, переплітаються один з одним і зникають, приховуючи свої скарби. Тож від археологів вимагається універсальне знання майже всіх історичних епох, досконале володіння методикою проведення досліджень, ретельне вивчення здобутого матеріалу, вміння «читати» археологічні ґрунтові розрізи, неначе розкриту книгу.

Джерела та література:

1. Ауліх В. В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // Середні віки на Україні.– К., 1971.– С. 168–176.
2. Вашета М. П., Златогорський О. Є. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року // До 80- річчя з дня народження Гурія Бухала. Наукові записки. Вип. X.– Рівне, 2012.– С. 244–247.
3. Мельник Е. Н. Дневники раскопок в земле Лучан // Труды XI Археологического сьезда.– Т. I.– Москва, 1901.– С. 514–576.
4. Прищепа Б. А. Археологічні дослідження багатої садиби на посаді княжої Пересопниці // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ.– Рівне, 2006.– Вип. 8.– С. 65–75.
5. Прищепа Б. А., Войтюк О. П. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2013 році.– Рівне: ІА НАНУ, 2014.– 52 арк.
6. Прищепа Б. А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр.– К., 2004.– С. 267–270.
7. Прищепа Б. А., Харковець Ю. І., Войтюк О. П., Позіховський О. Л., Чекурков В. С. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2012 році.– Рівне: ІА НАНУ, 2013.– 138 арк.
8. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV в. // Материалы и исследования по археологии СССР.– 1967.– Вып. 140.
9. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ. Вып. Е 1–32.– Ленинград: Наука, 1975.
10. Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис.– Рівне: Азалія, 2003.– 160 с.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року) – Т. 2.– Вінніпег-Канада, 1986.
12. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. // Археологическая летопись Южной России.– К., 1905.– Вып. 4–5.– С.136–182.

Людмила Строцень
Богдан Строцень

ГЛИНЯНІ ЛЮЛЬКИ З ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА З КОЛЕКЦІЇ БОРЩІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Достовірні відомості про тютюнопаління в Україні належать до середини XVII ст. Добре датовані люльки того часу відомі з розкопок місця битви під Берестечком, що проводились під керівництвом І. К. Свєшнікова. На відміну від сусідніх країн, тютюнництво набуває у нас значного поширення. Тютюн навіть стає експортним товаром, вільно продається і вивозиться в довколишні землі. На Україну тютюн потрапив найімовірніше через турків. На це вказує походження слів «тютюн», «буркун», «люлька», «чубук», а також форма люльок, що тяжіє до східного типу люльок, а не до західноєвропейських «голландських». [1, с. 79]

На Тернопільщині ще до 60-х рр. XX ст. тютюнництво було найприбутковішим видом господарської діяльності жителів південних районів, зокрема Чортківського, Борщівського, Заліщицького, Монастириського. Ця традиція була започаткована ще за часів Австро-Угорської імперії, активно культивувалася у міжвоєнній Польщі, продовжилася і в радянську добу. Тютюнова фабрика, заснована ще у кінці XVIIIст. італійським шляхтичем Каролем Бако де Гетте працювала у Монастириську ще до 90-х рр. XX ст.

Археологічні дослідження, які проводились на території області впродовж 2000–2014 рр. Тернопільської обласною інспекцією охорони пам'яток

історії та культури та ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАНУ в рамках охоронних вишукувань, дали колекцію люльок, яка вимагає ґрунтовного опрацювання, дослідження і введення в науковий обіг. Наше невеличке дослідження – це тільки початок цієї роботи, окреслення проблем і визначення її масштабів.

Керамічні люльки на території області були виявлені в основному під час охоронних археологічних досліджень в історичних частинах міст, зокрема Чорткова, Теребовлі, Бучача, Бережан, Тернополя, Товстого Заліщицького району, Скалата Підволочиського району, а також під час розкопок на місці об'їзної дороги навколо Бережан на території Гиновицької сільської ради. Є у нас колекція люльок (9 екз.) із Залізців Зборівського району, яка була виявлена власником земельної ділянки Степаном Шелігою в центрі селища під час риття траншеї під газопровід. А також для огляду залучені паспортизовані люльки з колекції Борщівського обласного краєзнавчого музею.

Під час охоронних досліджень 2001 р. в центральній історичній частині міста Теребовлі по вул. Гірняка М. Ягодинською в культурному шарі XVII–XVIII ст., на глибині 0,35–0,8 м була виявлена фрагментована козацька люлька східного типу з білої глини, вкрита жовтою поливою. Чашечка типу II за О. Коваленко. [2, с. 47] Верхня частина чашечки відбита, нижня – орнаментована двома горизональними і двома вертикальними лініями, завершення відростка потовщене.

В місті Бережани під час охоронних досліджень 2005 року в історичній частині міста, на площі Ринок, 23, біля міської Ратуші археологом Петром Довганем у заповненні підвального приміщення було виявлено фрагмент керамічної люльки східного типу, відтиснутої у формі, яку він разом з іншим матеріалом датує широко – XVII–XIX ст. Чашечка другого типу.

Того ж 2005 р. в м. Тернопіль під час охоронних археологічних досліджень на земельній ділянці по вул. Б. Хмельницького (район залізничного вокзалу) на глибині 1,7 м в культурному шарі XIX – поч. XX ст. був виявлений фрагмент верхньої частини керамічної люльки східного типу із слідами використання (закопчена із середини), чорнолощена, без орнаменту, техніка – формування. Чашечка другого типу.

У 2006 р. під час охоронних археологічних досліджень ДП ОАСУ «Подільська археологія» в історичній частині м. Теребовля по вул. Василька, 81А археологом Р. Миською на глибині 1,8–2м виявлено фрагмент люльки східного типу, вкритої поливою, датується – XVIII - поч. XX ст. Чашечка типу II. Верхня частина чашечки відбита, нижня частина прикрашена штампованим орнаментом у вигляді п'ятипелюсткової розетки, завершення відростка потовщене, орнаментація у вигляді наліпленого валика розташована перед потовщенням.

При дослідженні у 2008 р. залишків замкового палацу у Скалаті, було виявлено дві люльки східного типу. Перша, виявлена на глибині 0,13 м, чорнолощена, чотиригранна, орнамент у вигляді кілець і горизонтальних ліній, нанесений на грані дерев'яним коліщатком. Чашечка типу II. Друга – з коричневої глини, вкрита коричневою поливою, виявлена на глибині 0,09 м. Люлька сформована, чашечка другого типу. Обидві люльки знаходились в культурному шарі XVIII–XIX ст.

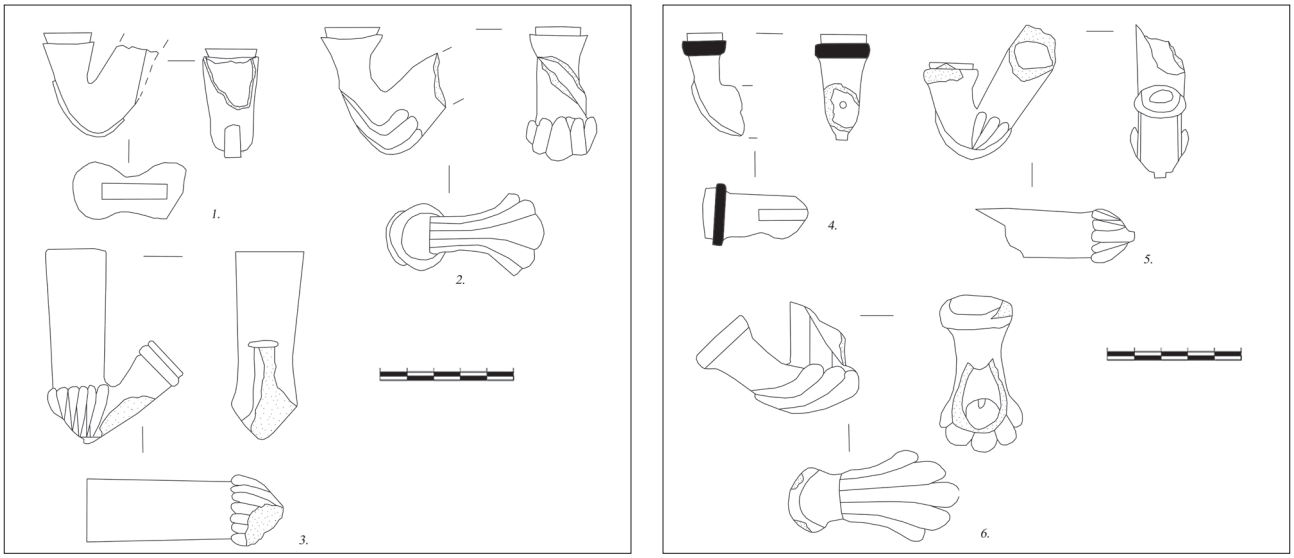
У 2009 р. також у Скалаті автором проводились археологічні дослідження в історичній частині міста по вул. Незалежності. Серед інших артефактів, які характеризували залишки житлової будівлі – магазину XIX ст. на території колишнього єврейського кварталу, виявлено дві люльки східного типу з коричневої глини, техніка – формування, чашечки – II типу. Перша люлька вкрита поливою, чашечка має вигляд п'ятипелюсткової розетки, на відростку є клеймо з написом латинкою. Друга люлька має чашечку у вигляді циліндричної трубки, прикрашеної у нижній частині поздовжніми врізними лініями.

Люлька, виявлена В. Ільчишиним в історичній частині міста Чорткова 2010 р. на земельній ділянці по вул. Шевченка,15, знаходилась в культурному шарі XIX – поч. XX ст., в заповненні підвалу. Люлька керамічна, східного типу, сформована, чорнолощена, чашечка II типу, по центру прикрашена поперечним орнаментом у вигляді двох горизонтальних ліній, нижня частина має прикраси у вигляді дванадцяти вертикальних ліній, згрупованих по три. Верх чашечки відбитий.

У тому ж Чорткові під час археологічного дослідження земельної ділянки на площі Ринок 1А виявлено шість фрагментів люльок східного типу, три з них з білої каолінової глини, одна – чорнолощена, ще одна – з червоної глини і остання, найбільш збережена,– з білої глини, вкрита безколірною поливою. Чашечка глечикоподібна, I типу, із плоским дном, прикрашена сюжетним орнаментом.

Під час досліджень 2011 р. території замку в Теребовлі (XIV–XVII ст.) в урочищі Замкова гора археологом М. Ягодинською в культурному шарі XVII – XVIII ст. на глибині 0,6 м було знайдено фрагмент люльки східного типу (нижня частина чашечки і частина тулуба). Чашечка, вірогідно, другого типу, має форму п'ятипелюсткової розетки. Люлька із коричневої глини, з двома клеймами, одне, овальної форми у вигляді хреста нетрадиційної форми (розквітлий хрест?), розташоване на тулубі чашечки, друге – на нижній частині чашечки – напис латинкою (не читається).

Дослідження 2011 р. на місці об'їзної дороги навколо Бережан на території Гиновицької сільської ради серед інших матеріалів дали дві люль-



Люльки, виявлені в гончарній печі у Залізцях Зборівського району.

ки. Люльки східного типу, збережено відросток і нижню частину чашечки. Перша люлька – чорнолощена, сформована, з коричневої глини, чашечка заокруглена внизу, II типу, має орнамент у вигляді заглиблених ліній, відросток при завершенні має потовщення. Друга, з коричневої глини, сформована, вкрита коричневою поливою, низ чашечки заокруглений, чашечка II типу.

Маємо одну люльку з волинської частини області, з міста Шумська, виявлену у 2011 р. М. Строценем в історичній частині міста під час археологічних робіт на земельній ділянці по вул. Князя Острозького. Люлька східного типу, виготовлена з коричневої глини, відтиснута у формі, верх чашечки і частина відростка відбиті. Виробництво – кустарне, про що свідчить відшарування пластів глини на чашечці, очевидно від недостатньої температури випалу. Чашечка другого типу, заокруглена внизу, прикрашена з обох боків двома штампами округлої форми з квітковим орнаментом, які були вирізані у формі. Штампи нагадують клеймо на турецьких люльках. Низ чашечки має невеличке денце, яке через опуклість не може виконувати свого функціонального призначення – фіксувати люльку на горизонтальній поверхні. І орнамент у вигляді клейма, і опукле денце є класичним прикладом невдалого наслідування місцевими майстрами турецьких або причорноморських взірців. Відросток люльки потовщений при завершенні, орнаментований кільцевими вдавленнями.

Для повноти картини крім люльок, виявлених під час археологічних досліджень, долучаємо до матеріалів випадкові знахідки, місцезнаходження яких були оглянуті археологами.

Колекцію люльок (9 екз.) із Золізців Зборівського району було виявлено у 2005 р. в центрі селища під час риття траншеї для газопроводу (Рис. 1). Під час археологічного огляду виявлено, що люльки знаходились в гончарній печі, яку траншея розрізала навпіл. У зв'язку з тим, що гончарну піч із випалу люльок на території області виявлено вперше і люльки із Залозець є переконливо місцевого виробництва, зупинимося на них детальніше.

Всі люльки – без слідів використання, дві з них повністю збережені, інші – з надбитою чашечкою. Відслонення шарів на стінках чашечок і відростків а також наявність на зламі черепка прошарків іншого кольору свідчать про те, що випал недовершений або температура випалу була недостатньою.

При випалі гончар користувався п'ятьма формами – матрицями. За двома формами виготовлено по парі люльок, за однією – три, і, нарешті, дві люльки виготовлені за двома ідентичними формами, але різних розмірів.

Дві найбільші люльки виготовлені із коричневої глини. Чашечка розширена доверху, нижня її частина прикрашена пуп'янкоподібним рельєфним орнаментом. Три інших люльки також з коричневої глини, мають форму двох попередніх, відрізняються лише меншими розмірами, чашечки зверху надбиті. Ще дві люльки однієї форми – одна чорнолощена, інша – з коричневої глини, чашечка проста, без орнаментації, розташована майже під прямим кутом до відростка. І останні дві – із жовтої глини, чашечка має вигляд п'ятипелюсткової розетки, відросток потовщений при завершенні. Всі люльки східного типу, за формою чашечок – другого типу. Поряд з піччю виявлено кераміку XVII–XVIII ст., що дає можливість з великою долею вірогідності віднести до цієї дати і час виготовлення люльок.

Серед дев'яти люльок є дві повністю збережені. Подаємо їх розміри – чашечка: h – 7,5 см, d – 2,5 см, відросток: h – 4,5, d – 2,3 см.

Отже, у Залізцях виявлено і задокументовано першу на території області (і одну з небагатьох в Україні!) гончарну майстерню по виробництву люльок. За збереженим екземплярами маємо унікальну можливість встановити оригінальні

розміри люльок, що виготовлялись на Тернопільщині. І хоча повноцінне археологічне дослідження гончарної печі утруднене тим, що земельна ділянка, на якій її виявлено, є приватною власністю, маємо надію на продовження вишукувань.

У місті Бучачі під час археологічних досліджень 2015 р. на земельній ділянці по вул. Гнатюка, 8, в історичній частині міста (неподалік у XVIIст. розташовувались монастир та церква оо. Василіян) було знайдено 5 фрагментованих люльок. Люльки були знайдені на глибині 0,4–0,6 м, в культурному шарі XVIII ст. Дві з них з червоної глини, відтиснуті у формах, чашечка однієї розширена внизу, прикрашена тиснутим точковим орнаментом, відросток – з пелюстковим орнаментом біля завершення. Інша – має чашечку у вигляді трубки, від якої під гострим кутом відходить відросток з потовщеним завершенням. Від третьої люльки залишився лише відросток, із добре відмуленої світло коричневої глини, із потовщенням, відтиснутий у формі, орнаментований стилізованими пелюстками і крапочками. Якісні глина, випал, тип орнаментації а також форма люльок дозволяють констатувати, що вони є турецьким імпортом. Інший відросток, із червоної слабо відмуленої глини із природними домішками, має потовщення, відтиснутий у формі, збоку є клеймо прямокутної форми. Із фрагменту припускаємо, що люлька – місцевого виробництва і є наслідуванням турецьких або причорноморських взірців.

На особливу увагу заслуговує люлька з білої каолінової глини, відтиснута у формі людської голови з високим головним убором. Збереглась лише чашечка, відросток відбитий. Чашечка у верхній частині розширена, розміри: h – 10 см, d – 3см. Зображення на чашечці ділиться на дві рівні частини, верхня частина – високий головний убір, нижня – обличчя з елементами костюма на перегині. Обличчя на чашечці, яке виконане в стилі ренесанс (наслідування античних взірців), передане дуже точно – масивний ніс, глибоко посаджені великі очі, високі надбрівні дуги, маленькі губи, випуклі щоки. Нижню частину обличчя обрамлює акуратно підстрижена кругла борода, з-під головного убору ззаду вибивається довге кучеряве волосся, на лоб спускається кучерявий завиток. Вважаємо, що люлька є болгарським або турецьким імпортом.

Свідомо не подаємо описів колекцій люльок з краєзнавчих музеїв Тернопільщини тому, що вони в основному є дарунками меценатів і їх місцезнаходження невідоме. Але невеличку колекцію люльок (7 екз.) із Борщівського краєзнавчого музею, які є паспортизованими, все ж таки добавляємо до статті. При відсутності культурного шару датування люльок проводимо за аналогіями. Відповідно, люльки з Борщівського краєзнавчого музею датуємо XVII – XIX ст.

Найцікавішою є турецька люлька з містечка Мельниця – Подільська, що на Борщівщині. Люлька виготовлена із червоної глини на гончарному колі. Така технологія зустрічається у нас вперше, тому виділємо її окремо. Для обробки поверхні використана техніка лискування, нижня частина чашечки мископодібна, верх – повністю відбитий, відросток клином заходить під низ чашечки, по стику чашечки і клина відростка є орнаментація у вигляді заглиблених крапочок. Завершення відростка потовщене, перед потовщенням є орнаментація у вигляді крапкових заглиблень та трикутничків, зроблених дерев'яним коліщатком. На відростку, збоку, є клеймо із зображенням S-подібних значків. Люлька зроблена настільки майстерно, що навіть невеличкому кусочку глини трикутної форми, який утворився від проколювання продухи для диму надано функціонального значення – він виконує роль регулятора напряму диму з чашечки до відростка.

Інші чотири люльки – із Борщева, усі – східного типу, сформовані, верх чашечок відбитий, три – із білої каолінової глини, одна – із коричневої, чашечки трьох II типу – заокруглені внизу, чашечка ще однієї III типу – у вигляді сфери. Відростки мають потовщення при завершенні. Орнаментація чашечок зроблена у трьох випадках дерев'яним коліщатком у вигляді заглиблених ліній і крапок, в одному – рельєфний орнамент був вирізаний у формі і відтиснутий у вигляді двох стилізованих квіток. Одна з чотирьох люльок має декор чорною поливою на відростку та фрагментарно на чашечці, на відростку також відтиснуте клеймо.

Ще дві люльки – із села Худіївці, що на Борщівщині. Люльки східного типу, сформовані, виготовлені із коричневої глини, відростки потовщені при завершенні. Одна з люльок має чашечку у вигляді сфери (III тип), вкрита зеленою поливою, орнамент чашечки – у вигляді рельєфних квіток – вирізаний у формі і відтиснутий. Верх чашечки відбитий. Відросток потовщений при завершенні. У іншої, низ чашечки розширений, орнаментований «сосонкою» за допомогою дерев'яного коліщатка, верх – плавно розширюється доверху. Відросток відбитий.

До огляду було залучено 40 люльок з Тернопільщини, 33 з них, виявлені під час археологічних вишукувань та 7 екземплярів паспортизованих люльок із Борщівського краєзнавчого музею. Проаналізовано їх типи, матеріал, техніку виготовлення, види обробки поверхні, особливості декору. Виявлення люльок в конкретному культурному шарі дало можливість встановити датування, частину люльок продатовано за аналогіями. Колекція з гончарної печі із Залізців дає можливість наблизитись до вирішення питання ідентифікації майстерень по виробництву люльок на Тернопільщині. На основі аналізу маємо можливість зробити деякі узагальнення.

– глиняні люльки з Тернопільщини, виявлені під час археологічних досліджень, а також з колекції Борщівського краєзнавчого музею, датуються XVII-поч. XXст.;

- знахідки люльок концентрується в основному в галицькій частині області, в містах – Чортків, Теребовля, Скалат, Тернопіль, Бережани, Борщів, Бучач, Залізці, Збараж, Мельниця – Подільська. З волинської частини маємо одну люльку, виявлену у Шумську. Враховуючи, що охоронні археологічні дослідження проводились більш-менш рівномірно по всій території області, малий відсоток люльок у волинській частині пояснюємо відсутністю на цій території глини, придатної для масового випалювання люльок;
- найбільша кількість знахідок фіксується на території історичних частин міст, замків, ринкових площ. На території сіл виявлено 4 люльки, що становить 10 % від загальної кількості досліджуваних;
- в селищі Залізці Зборівського району задокументовано перше місцеве виробництво люльок. За збереженими екземплярами встановлено оригінальні розміри люльок, що виготовлялись на Тернопільщині;
- імпорт представлений п'ятьма екземплярами з Бучача та з Мельниці-Подільської, що складає 10% від загальної кількості. Імпорт є турецьким або причорноморським, рідше болгарським. Місцезнаходження імпорту співпадає із тією територією Тернопільщини, яка у XVII ст. за Бучацьким миром певний час була під владою Османської імперії;
- для Тернопільщини характерні люльки східного типу. За формою чашечки переважають люльки II типу, заокруглені внизу. Є два екземпляри люльок з чашечками III типу, у вигляді сфери, а також один екземпляр I типу, глечикоподібної форми;
- в основному побутували маленькі за розміром люльки – носогрійки для буденного вжитку;
- матеріал для виготовлення люльок – коричнева глина, рідше – біла каолінова, червона;
- люльки, виявлені на території Тернопільщини, виготовлялись за допомогою форм, рідко (1 екз.) – на гончарному крузі;
- 14 % люльок – чорнолощені;
- 16 % люльок (6 екз.) мають клейма. Клеймо розташоване на відростку, рідко – на чашечці, є один екземпляр люльки з двома клеймами на чашечці; Клейма в основному – це написи на латині, які не читаються, рідше – зображення (хрест, S-подібні значки тощо)
- орнамент розміщений на чашечках, рідше біля потовщення відростка. Орнаментація наносилась дерев'яним коліщатком у вигляді вдавлених ліній, крапочок, трикутників, «сосонки». Є три випадки, коли рельєфний орнамент був вирізаний у формі і відтиснутий на чашечці. Відтиснутий орнамент має форму стилізованих квіток або чотирьохпелюсткових розеток;
- для декорування використовувалась коричнева, жовта, зелена, чорна, прозора поливи. Найбільш популярна – коричнева і зелена. Є випадок, коли поливою декорується лише відросток.

Джерела та література:

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.– К.: ІЗМН,1997.– С.79
2. Коваленко О. Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) – Опішне: Українське народознавство, 2008. С.47

Віктор Баюк

КОЗАЦЬКА КОРЧМА З ВОЛИНІ

Польового сезону 2010 року Шепельська рятівна археологічна експедиція ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України (директор О. Є. Златогорський, начальник експедиції В. Г. Баюк) проводила стаціонарні польові дослідження західного посаду городища Шеполь, що в околиці села Шепель одноіменної сільської ради Луцького району [2]. Воно знаходиться в урочищі «Вал», має розміри 140,0х160,0 м, укріплене валом висотою 5,0–6,0 м та ровом шириною 22,0 м і глибиною до 6,0 м. Вперше ця фортеця згадується в Іпатіївському літописі під 1097 р. у зв'язку з гострими міжкнязівськими суперечками і вже тоді мала досить важливе значення [9, стовп. 239]. Обстеження городища і посаду в кінці XIX ст. провів В. Б. Антонович [1, с. 53], в 1933 р. О. Цинкаловський [12, с. 113–129], в 1955 р. – Є. І. Тимофеєв [11, с. 15], в 1960 р. – П. О. Раппопорт [10, с. 55], який проводив топографічні роботи. Згадані дослідники датували городище за підйомним матеріалом XI–XIII ст. В. Б. Антонович вперше обміряв городище, вказавши, що кожна зі сторін має 95 сажень. М. М. Кучінко у 1975 р. проводив шурфування на городищі, виявивши фрагменти кераміки, глиняне прясло, уламки браслетів та залізний ніж [7, с. 54]. За 300 м на північний захід від городища, на колишній межі з с. Озденіж був курган висотою 2,8 м і діаметром 12,0 м під назвою Могила Переляниці, розкопаний М. М. Кучінком у 1975 р. Під ним виявлено перепалені кістки, вуглики та дрібні фрагменти гончарної кераміки, що засвідчує, на думку дослідника, обряд кремації на місці поховання [7,

с. 104]. Як центр сільськогосподарської округи басейну річки Серни дане городище визначає у своїх дослідженнях С. Д. Панишко [8, с. 162–164].

Таким чином бачимо значний інтерес дослідників до власне дитинця та кургану, на посаді та навколишніх поселеннях експедиції не працювали. Археологічно дослідити дану ділянку вдалося в ході робіт ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ ОАСУ» ІА НАН України по виконанні експертизи земельної ділянки та наступним проведенням стаціонарних археологічних досліджень.

За 50 м на захід від західного валу городища суцільним розкопом було досліджено 96м.кв. площі де виявлено насичений знахідками культурний шар та різночасові об'єкти (Рис. 1).

Культурний шар розкопу досить змішаний і до позначки – 0,5 м основними знахідками були сучасні та пізньосередньовічні матеріали; нижче до відмітки у –0,8 м від денної поверхні основними знахідками були матеріали X – XI ст.

Знахідки XVII – XIX ст. представлені великою кількістю фрагментів горщиків, мисок, макітр і покришок а також цілих та фрагментованих пічних кахель. Давньоруський матеріал презентований знахідками типових для X – XI ст. фрагментів кераміки а також уламками посудин-«корчаг». Необхідно зауважити, що матеріалів які б можна було однозначно віднести до XII – XIII ст. виявлено не було.

Виявлені об'єкти відповідають хронологічній картині культурного шару: це одне повністю, а інше частково досліджені житла давньоруського часу, з типовим для X – XI ст. плануванням і знахідками, а також споруда, датована попередньо другою половиною XVII ст. Вона викликає особливий інтерес, як за типом так і за знахідками.

Це велика (дослідженими розмірами в межах розкопу 8x4,7 м) землянка, розділена вузьким коридором на дві камери. Перша має підпрямокутну форму розмірами 4,5x2,0 м з рівними стінками, глибиною 1,3 м від рівня виявлення та значною кількістю глибоких стовпових ям у підлозі. Друга (перероз, Рис. 2), майже квадратна у плані має розміри 4,7x4,1 м і містить в дальньому (південному) куті розвал крупної печі. Піч збереглась у вигляді завалу з значною кількістю знахідок цегли, кахель та кераміки. Судячи по формі топочної камери та характері знахідок цю піч можна інтерпретувати як опалювальну. Піч іншої конструкції було досліджено в ніші західного кута цієї камери, судячи з наявності кількох пропалених черенів звичайної форми її використовували для приготування їжі. Необхідно зауважити, що пропалений на значну глибину черінь вказує на досить тривале та активне використання цього елементу печі. Ці окремі камери були розділені вузьким коридором розмірами 1,9x1,9 м та глибиною 1,0 м від рівня виявлення. Заслуговує на увагу система розміщення стовпових ям, що чітко групуються по підлозі споруди в одному випадку та чітко простягаються по обох приміщеннях і коридору утворюючи чітку планувальну схему в іншому. Підлога рівна, глиняна, середньо утрамбована; стіни вертикальні, витворені в світло-жовтому материковому суглинку [3, с. 30–32].

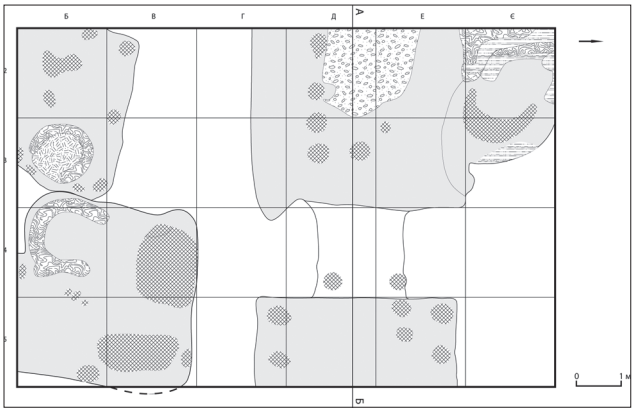


Рис. 1. Шепель 2010, ур. Вал, посад. Загальний план розкопу.

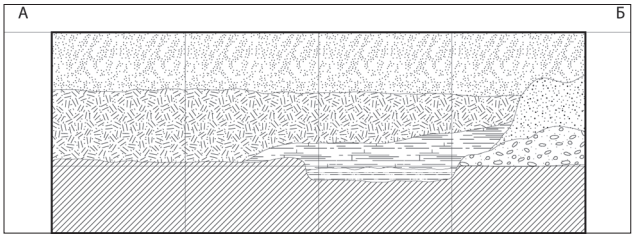


Рис. 2. Шепель 2010, ур. Вал, посад. Стратиграфія розрізу Споруди №1.



Рис. 3. Споруда козацького часу. Графічна реконструкція А.В.Панікарського.

Матеріал з об'єкту надзвичайно багатий. В основному це побутова кераміка: фрагменти горщиків, глеків, мисок, ніжок сковорідок та кухлів пізньосередньовічного часу. Тісто хорошої якості, їх поверхня багато орнаментована.

Щодо горщиків то серед них можна виділити два основні типи. До першого, більш частого, відносяться тонкостінні посудини з високим тонким і ледь відігнутим назовні вінцем (Табл. I, 2). Вони часто розписані фарбою та вкриті поливою, зустрічається також штампований орнамент. До другого відносяться менша частина фрагментів горщиків з маленьким, розтягнутим і плавно заокругленим

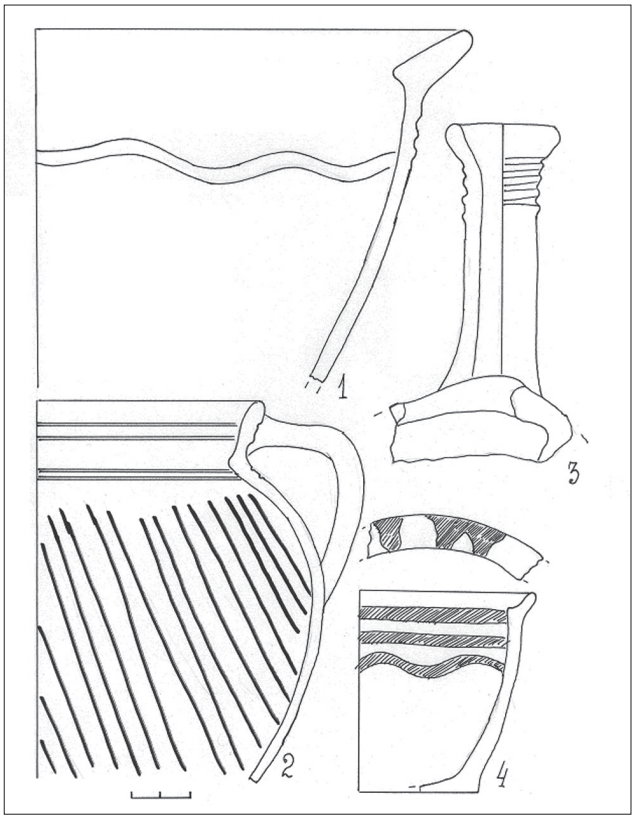


Табл. I. Гончарні вироби з заповнення споруди. 1,2,4 – горщики; 3 – ручка від сковорідки.

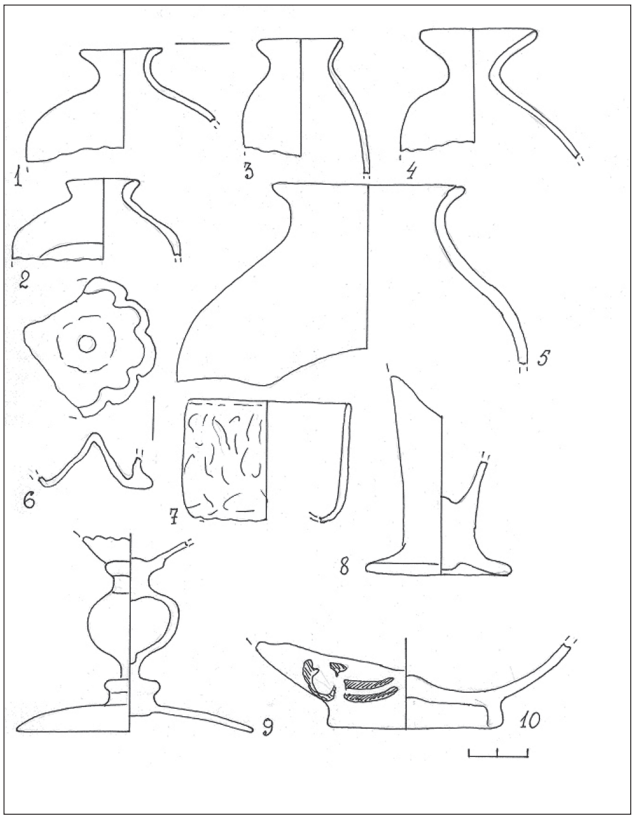


Табл. II. Вироби зі скла з заповнення споруди. 1-5 – пляшки; 6,8,9,10 – фужери і келихи; 7 – чарка.

вінцем, з внутрішнього боку оформленим заглибленням (Табл. I, 4). На таких зразках виразні сліди повторного обпалу. Виходячи з цього всі горщики можна досить чітко поділити на столові та кухонні.

У виявлених зразків мисок вінця мали вигляд сильно розтягнутого тонкого валика, зрідка додатково оформленого защипами. Орнаментація мисок багата, врізна хвиляста або штампована. В деяких випадках вони розписані фарбою, основний мотив – геометричний орнамент. Сильно розтягнуте вінце також і у виявлених фрагментів макітри, якісної, сірого кольору із штампованим орнаментом (Табл. I,1). Ручки (Табл. I, 3) та конусоподібні ніжки від сковорідок, виявлені в заповненні, є типовими для посуду такого типу.

Виявлена у заповненні споруди також велика колекція кахель. Це лицьові коврові, кутові та карнизні зразки, як вкриті поливою так і без неї. Загалом кахлі зустрічаються у 17 варіантах, знайдено як крупні фрагменти так і цілі екземпляри а також навершя (коронки) печі двох типів.

Різноманітні також скляні вироби. Це верхні частини широко та вузькогорлих пляшок (Табл. II, 1–5), нижні та придонні частини фужерів і келихів (Табл. II, 6,8–10), уламки віконниць. Привертають увагу знахідки тонкостінних чарок, прикрашених тонким орнаментом по гарячому склу (Табл. II, 7). Такі чарки навряд чи були б у вжитку в простого тогочасного селянина, нехай навіть і не бідного.

Індивідуальні знахідки представляють різноманіття тогочасного побуту. З металевих виробів це ножі (Табл. III, 1–2), підківки до взуття (Табл. III, 5), пряжки (Табл. III, 7,16), кресала з кременем (Табл. III, 6, 22), побутові та спеціальні цвяхи (Табл. III, 4, 11–13), різноманітні накладки до одягу (Табл. III, 10, 27–28), кільця (Табл. III, 14–15), гачок (Табл. III, 8) та тягарці до сіток для риболовлі (Табл. III, 17–18). З військовою справою можна пов'язати знайдені тут козацькі кулі з «хвостиком» від кулелійки (Табл. III, 19–20) та ґудзик від мундира (Табл. III, 21), а також один з ножів із закрученою спіраллю ручкою (Табл. III, 1). Повсякденними також були люльки-«носогрійки» (Табл. III, 23–26) та точильні бруски, знайдені у заповненні у великій кількості.

Чітким датуючим матеріалом споруди є монети. Загалом тут виявлено 35 мідних монет дрібного номіналу – «боратинок» (хронологічні рамки 1658–1667 рр.), білоновий литовський солід 1616 р., по два срібних соліди Густава Адольфа та Христини Шведської, празький гріш Карла Люксембургського (1370-ті – поч. 1380-х рр.). Остання монета цікава тим, що вона має наскрізний отвір для підвіщування, розташований у верхній частині аверсного поля. Найімовірнішим є те, що втратившу платіжну можливість цю досить ранню монету використовували як прикрасу. Враховуючи ці матеріали споруда може бути досить чітко датована 2 половиною XVII ст. [4, с. 17–20].

Аналізуючи незвично великі для житлової споруди розміри об'єкту, його багате як для житла

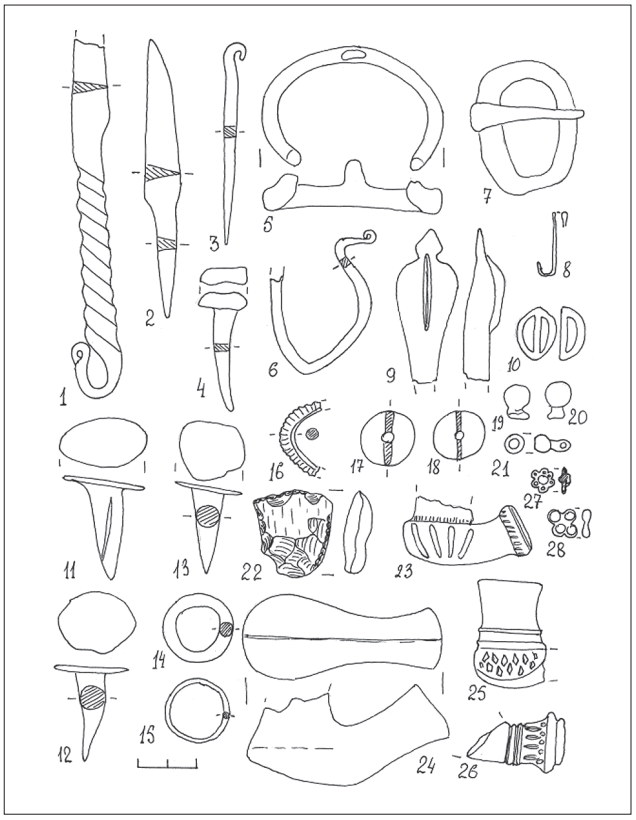


Табл. III. Індивідуальні знахідки зі споруди (метал, глина, кремінь).
1-2 – ножі; 3 – проколка (шило); 4,11-13 – цвяхи; 5 – підкова; 6 – кресало; 7,16 – пряжки; 8 – гачок рибальський; 9,10,27,28 – накладки; 14-15 – кільця; 17-18 – тягарці до сітки; 19-20 – кулі; 21 – ґудзик; 22 – кресальний кремінь; 23-26 – люльки.

заповнення та складне планування, попередньо викопну землянку можна інтерпретувати як корчму (шинок) чи частину комплексу постоялого двору. Побіжним доказом такої теорії може слугувати і розміщення цього об'єкту в зоні давнього шляху з Луцька до Володимира Волинського, двох найбільших на той час міст регіону. З цього приводу вагоме значення має дослідження краєзнавця, засновника і багаторічного директора Народного музею у Торчині (поблизу Шепля) Г. О. Гуртового. Цитуєм:

«У 1541 році Шепель належав князю Луцькому Леву Свидригайлу. У ході боротьби за литовський великокнязівський стіл він передав цю власність Бернатові Ольгердовичу. Торгові шляхи і тепер не минали Шепеля. Торгове мито тут «по грошу» брали. Була тут «усталена здавна митниця».

Через три десятиліття, в 1570 році Шепель перебуває у заставі. Його віддава власник пан Остафій Орнослав Хрісові Сідлецькому. Тоді тут було оподатковано 34 волоки, 26 городників, 1 корчма, 7 млинових кіл, 2 виноробних котли» [6, с. 60].

На превеликий жаль даний дослідник не приводить посилань на джерела, бо загальновідомо, що Лев Свиригайло Ольгердович почив у Бозі 1452 року і у вказаний час не міг мати якісь маєтності. Найпевніше тут іде мова про 1441 р., так як князь Свидригайло володів Волинню починаючи з 1438 р. до самої смерті.

Як бачимо споруда розкопаного типу згадується в люстрації Шепля і цілком можливо, що вони існували тут і надалі, втрапивши 2010 року в зону досліджень. Щодо деякої різниці в хронології, то корчма цілком імовірно могла існувати і в цей час, просто не потрапивши з якихось причин в люстраційні списки.

Реконструюючи зовнішній вигляд споруди виявленої на околицях с. Шепель (Рис. 3) ми можемо звернутися до етнографічних матеріалів козацького часу Волині, а також матеріалів скансенів, де репрезентовані корчми більш пізнього часу, також і з сусідніх територій [5, с. 123–125].

Архітектура корчми в більшості випадків не дуже відрізнялася від архітектури звичайної житлової споруди. Вона часто мала дво- чи три камерне приміщення. Корчми поділялися на два типи: не заїжджі та з наїздом (постоялий двір). Брак інформації стосовно визначення планування знайденої споруди не дозволяє з впевненістю віднести її до того чи іншого типу. Проте, близьке розташування корчми до дороги, якраз може свідчити про функціонування її в комплексі постоялого двору.

Конструкція виявленої споруди, судячи з плану, була зрубною, що було найбільш характерним для даного регіону. Додатковим аргументом на користь зрубної конструкції є знайдені залишки дерева (колода). Стовпові ямки розташовані перед входом, ймовірно, фіксують стовпи, які тримали піддашшя, або невеликий ґанок. Вхідна частина споруди (двері) була також укріплена стовпами, про що свідчать стовпові ямки. Часто посеред корчми стояла ще одна піч в доповнення до печі кухонної. Обидві печі робилися із димарями, що дещо змінювало зовнішній вигляд корчми від хати. В нашому випадку, знайдені кахлі, та їх чисельні фрагменти, свідчать про наявність саме опалювальної печі, обкладеної і декорованої кахлями. А в сусідньому приміщенні розташовувалася кухонна піч, яка, судячи з інтенсивного обпалу тривалий час використовувалася.

Велика за площею багатокамерна споруда потребувала значного освітлення. Виявлені в заповненні споруди фрагменти скла, можливо були віконницями.

Запропонована реконструкція корчми виявленої в с. Шепель є гіпотетичною. Але, слід зазначити, що зафіксовані особливості планування (залишки печей, кахлі, стовпові ямки, колода), і матеріал зі споруди (знахідки ножів, люльок, монет, ґудзика, фрагменти посуду, в т.ч. полив'яного столового, пляшок, фужерів і келихів), дають підстави для атрибутації споруди, саме як корчми, яка мала зрубну конструкцію, мала, принаймні, дві печі (для приготування їжі та обігріву), виносний фасад, вікна.

Джерела та література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда.– М., 1901.– Т. 1.
2. Баюк В. Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Шепель Луцького району Волинської області 2009–2010 рр. (ур. «Вал», посад) // Науковий архів ІА НАН України.
3. Баюк В. Г. Дослідження посаду давньоруського Шеполя у 2010 році. // АДУ, 2010 р. Збірник наукових праць / За ред. Д. Н. Козака.– Київ-Полтава, 2011.
4. Баюк В. Г. Матеріали козацького часу зі спорудишинку з Волині // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали шостої наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін.– Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012.– Ч. 1. – 326 с.
5. Баюк В. Г., Панікарський А. В. Споруда козацького часу з Волині: графічна реконструкція // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 21. Ч. І. / Упор. О. М. Титова.– К., 2012. – 339 с.
6. Гуртовий Г. О. Шеполь – град землі Волинської // Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 1998.
7. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X – XIV ст.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009.
8. Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період // Археологічні дослідження Львівського університету / За ред. Р. Береста. – Львів: Л.Н.У. ім.І.Франка, 2004. Вип. 7.
9. Полное собрание русских летописей.– Ипатиевская летопись.– М.: Изд-во восточной литературы, 1962.– Т. 2.
10. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР.– Л.: Наука, 1967.– № 14.
11. Ратич А. А. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.– К.: Вид-во АН УРСР, 1957.
12. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszarzu Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomosci Arheologiczne.– Warszawa, 1924.– T. IX.

Пам'ятки козацької доби в контексті української історії та культури

Володимир Коваленко
Наталя Реброва

БЕРЕСТЕЧКО І БАТУРИН: ДВІ ГЕРОЇЧНІ СТОРІНКИ УКРАЇНСЬКОЇ РАННЬОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ

У ранньомодерній історії України напрочуд багато героїко-трагічних сторінок: інколи складається враження, що всю свою історію наш народ воював, то перемагаючи різних ворогів, то оплакуючи тяжкі криваві поразки. Та й серед цих подій яскравими спалахами виділяються дві: Берестечко і Батурин.

Події, що розгорнулися влітку 1651 р. під Берестечком, неодноразово аналізувалися істориками. Чи не найдетальніший їх аналіз дав видатний вітчизняний історик М. С. Грушевський [3, с. 257–371].

На цей час Богдан Хмельницький вже отримав переконливі перемоги над шляхетськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. В середині квітня він приймав литовських послів від князя Радзивила й після переговорів розраховував на те, що Велике князівство Литовське не братиме участі в подальшій війні. В кінці березня в польовий табір Хмельницького під Животовим прибули посли й від турецького султана з пропозицією прислати допомогу загалом у 20000 вояків. Та гетьман, подякувавши, відмовився. Судячи з усього, Хмельницький добре знав підступність султанської Порти. Він обирає за союзників татар, котрі вже неодноразово билися спільно з козаками в попередніх битвах, хоча останнім часом вони стали підводити все частіше (наприклад, 1649 р. при облозі Збаража чи під Зборовом, де сам король ледь не потрапив у полон). 1651 р. Хмельницький знову обирає татар, котрі через декілька днів кинуть козаків напризволяще. Та поки що нищо не загрожувало поразкою. Козацьке військо має високий бойовий дух, адже кожен б'ється за волю та за віру. На початку 1651 р. майже вся Україна звільнена від шляхти. Та в цей час коронний гетьман Калиновський та Великий гетьман литовський Радзивіл з'єдналися з королем Речі Посполитої Яном Казиміром, котрий вважався головнокомандувачем. Папа Римський надіслав йому прапор і меч в золотих піхвах та благословив його на боротьбу за віру.

До Берестечка ляхи підійшли першими. Кількість їхньої армії у цій битві встановити важко, оскільки участь у ній брали й озброєні слуги шляхтичів, а також 6 хоругов реєстрових козаків. Польськими загонами, окрім Лянцкоронського, Калиновського, Конецпольського, командували також Вишневецький, Любомирський, Радзивіл, Сапєга, Чарторийський та інші. Це був цвіт не лишень польської армії, а й усієї Європи.

Приблизно така ж ситуація і з визначенням чисельності козацького війська, оскільки, окрім запорожців і реєстрових козаків, у битві брали участь чимало повсталих селян, інколи озброєних лише косами чи палицями. Кількість татар Іслам-Гірея фахівці визначають у близько 30 тисяч. Таким чином, з кожного боку участь у військових діях брали понад 100 тис. осіб. Задля майбутньої перемоги ляхи вирішили докорінно змінити тактику бою, розставивши війська т. зв. «німецьким способом», що дало їм змогу ефективно відбивати всі атаки як козацьких загонів, так і татарської кінноти.

17–18 червня (27–28 за новим стилем) татари випалили чи не всі села в околицях, неодноразово

атакували супротивника й картинно відступали, намагаючись заманити ворога в пастку. Та Конецпольський з Любомирським самі атакують татарську кінноту, котра відходить і 19 (29) червня займає панівні висоти перед Берестечком. Цього дня козаки значно потріпали поляків й захопили 28 їхніх прапорів, у тому числі й прапор Потоцького. 20 червня король розставляє свою армію наступним чином: праве крило – гетьман Потоцький, ліве – гетьман Калиновський, центр, яким керує сам король, – польська й німецька піхота. Щоби відбити охоту у слабкодухих втікти з поля бою, було наказано розібрати мости через річку Стир. Відповідно, козаки стали проти кінноти Калиновського, а татари з невеличким загоном турок вишикувались проти поляків Потоцького у вигляді півмісяця.

Першим український табір атакував Вишневецький, але зустрівся з шаленою козацькою контратакою, яку змогла зупинити лише німецька піхота, котра змусила загони Хмельницького відійти в свій табір. Після цього поляки почали з гармат обстрілювати татар, котрі зосередилися на пагорбі. Одне з ядер розірвалося біля ніг хана, вбивши одного з його командирів султана Амурата. Це налякало Іслам-Гірея, котрий несподівано для всіх втік з поля битви, переслідуємий польською кіннотою. Наслідки цього для українського войска були трагічними, оскільки це оголило їх лівий фланг. Б. Хмельницький з І. Виговським кинулися повертати татар, доручивши командування полковнику Джеджалію і залишивши йому в таборі військову казну й символи державної влади – гетьманську булаву та печатку, але був захоплений ними у полон [3, с. 285–288].

Козаки, залишившись без гетьмана, застосовують свою традиційну військову тактику – вночі пересувають табір ближче до болота, оточують його возами, насипають вал і навіть намагаються атакувати. 22 червня (2 липня) дві тисячі козаків виходять з табору й згоняють ляхів з пагорбів, на яких раніше розташовувалися татари. Лише вночі Конецпольському вдається вибити їх й відтіснити назад у табір. Два дні продовжується гарматний обстріл табору. Замість Джеджалія козаки обирають нового гетьмана – Матвія Гладкого, а за кілька днів – вінницького полковника Богуна, котрий прийняв рішення відігнати Лянцкоронського, який зайшов їм у тил, з правого берегу річки [3, с. 296–298]. Вночі, навівши з наявного матеріалу, від возів до жупанів, мости через Пляшеву, дві тисячі запорожців вийшли з табору, не попередивши решту повсталих. Польські джерела стверджують: у козацькому таборі почалася паніка, повстанці кричали, що Богун кинув усіх напризволяще і втік. Козацькі полки починають відступати до переправ. Конецпольський кидає свої загони на відступаючих. За свідченнями польських істориків, на переправі починається паніка, мости не витримують, сотні козаків падають у Пляшовець та Ікву, чимало їх тонуть, частина робить спроби прорватися, кинувшись на поляків. Більшість козаків намагаються врятувативя вплав через річку й болото [3, с. 298–299]. За польськими джерелами, близько тридцяти тисяч козаків загинули в цій битві, і лише декілька тисяч начолі з Богуном і всього з двома гарматами відійшли вночі за Пляшеву. Військову казну з 30 тисяч талерів розікрали німецькі найманці, гетьманська ж булава, як символ влади, ворогу не дісталась – в архівному списку трофеїв її немає. За деякими свідченнями, її втопили в болоті.

300 козаків, змучених двотижневою битвою, але повних рішучості битися до кінця, стримували набагато переважаюче їх чисельно вороже військо, відбиваючись в густих чагарниках і давши багатьом пбратимам врятуватися. Всі вони загинули смертю хоробрих, презирливо відкинувши пропозицію здатися. Останній з козаків, загнаний у воду, відбивався до останнього подиху. Вже потонув пробитий кулями човен, не витримала й загартована в боях козацька шабля. Він, отримавший, за свідченнями польських очевидців, 14 куль, все ще відбивався самою лише косою. Сам король, побачивши такий героїзм, запропонував йому пощаду, але той обрав смерть замість неволі. Два німецьких солдата і шляхтич вбили його, для чого були змушені зайти у воду аж по горло [3, с. 299–300].

З нагоди перемоги шляхта влаштувала грандіозні бенкети по всій Польщі. Ляхи отримали багаті трофеї, зокрема, печатку Війська Запорожського, козацькі прапори та меч, подарований гетьману константинопольським патріархом [3, с. 298–299]. Та вже за пару місяців під Білою Церквою Хмельницький знову мав чисельну армію, кістяк якої склали учасники Берестецької битви, і завдав полякам нової поразки, після чого супротивники й підписали 28 вересня 1651 р. Білоцерківську угоду [3, с. 358–365].

Доктор історичних наук І. К. Свєшніков, який у 1970–1992 рр. проводив розкопки в історичному заповіднику «Поле Берестецької битви» (Рис. 1) вважав, що поляки значно перебільшили число загиблих українців [12]. Так, в районі переправи через Пляшеву знайдено всього близько сотні останків повстанців.

У ході археологічних досліджень І. К. Свєшнікова, завдяки природній консервації болотом органічних матеріалів, зібрана чи не найбільша колекція предметів козацького побуту (деталі одягу, взуття, посуд, люльки, кресала та кисети на тютюн, сумки та гаманці, ножі й ложки тощо), озброєння та кінського спорядження й таке інше, значна частина яких є унікальними.

Найчисельнішу групу речей з-під Берестечка становлять ножі і ложки. За роки розкопок тут знайдено 176 цілих і фрагментованих столових, робочих та бойових ножів; різні за розмірами й формою дерев'яні ложки у шкіряних футлярах, а також кілька екземплярів залізних посріблених [1, с. 120].



Рис. 1. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви».



Рис. 2. Експонати з Берестечка в Музеї археології Батурина.

Знайдені тут люльки глиняні й дерев'яні. Їхні чашечки нерідко прикрашені вертикальними канелюрами, мотивом ялинки, медальйонами з рослинними або хрестоподібними зображеннями. Люльку козаки часто носили за відворотом шапки; кресала – у гаманцях. У гаманцях також знайдено значну кількість нерегулярної форми кремінців для кресання вогню [1, с. 120].

Козаки мали доволі різноманітну зброю: холодну (шаблі, чекани, келепи, сокирки, кинджали, бойові коси й серпи, а також киї й булави-колотушки), метальну, колючу й вогнепальну. Найбільш поширеними були шаблі т. зв. угорсько-польського типу (14 екз.), знайдені на полі битви також т. зв. ординки або смички (3 екз.), гусарські шаблі та палаші (7 екз.). Чекани репрезентовані 13 екз., келепи – 5 екз., бойові коси – 3 екз., бойові серпи – 3 екз., бойові ціпи – 3 екз. До метальної зброї належали лук і стріли, а також метальні ножі. Менш поширеними були списи, яким користувалася переважно кіннота (4 екз. наконечників). Досить чисельні знахідки вогнепальної зброї: 2 мушкети, 9 аркебузів, карабін і бандолет, що зберігалися у спеціальних шкіряних чохлах, а також дула 8 мушкетів, 3 аркебузів, 1 карабіна та одного пістолета [1, с. 120]. Знайдені також викрутки для розбирання рушниць, спеціальні ключі для заведення пружини колісцевого замка, натруски й порохівниці, шкіряні сумочки з кулями, ладівниці у шкіряних же футлярах, ремені з пряжками. Кінське спорядження репрезентоване цілою вуздечкою, великою кількістю вудил і пряжок від упряжі, 9 стременами, підпругами, в'ючними сумками, 2 ланцюгами для припинання коней, декількома підковами [1, с. 126].

Про типи взуття козаків та селян-повстанців дають уявлення знайдені під Берестечком чоботи (367 цілих і фрагментованих екземплярів) та ходаки без халявок (типу постолів). Деталі одягу, на жаль, репрезентовані лише його шкіряними й металевими деталями, зокрема, срібними, свинцевими та латунними гудзиками, залізними й латунними поясними пряжками. Є й невелика кількість шкіряних поясів [1, с. 82–87]. Більшість зразків глиняного й скляного посуду дійшла до нас лише в уламках; є також 2 довбані черпаки, 2 мідних казани, 2 глиняних та 2 латунних свічники й кілька воскових свічок, 2 скляних посудинки для зберігання ліків та керамічна мисочка із залишками лікувальної мазі [1, с. 91–93].

Окремо зазначимо, що на прохання Генерального директора Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» Н. Б. Реброві Рівненський обласний краєзнавчий музей за наказом Міністерства культури і туризму України № 1050/16–08 від 03.10.2008 р. передав до музею археології Батурина 91 експонат, що нині виставлені в експозиції (Рис. 2). У тому числі – 39 монет, 27 куль і заготовок для них, 7 ножів, 7 вудил, 2 шкіряних сумки й шкіряний же чобіт тощо.

Таким чином, археологічні матеріали з розкопок І. К. Свєшнікова у Берестечку заповнюють існуючу в письмових джерелах прогалину і допомагають значно повніше відтворити образ українського козака, його побут і асортимент речей особистого користування.

Не менш трагічна, і водночас героїчна сторінка ранньомодерної історії України пов'язана зі столицею Гетьманату Батурином. Трагічна – бо не лише козацька залога міста, а й мирне населення до ноги було винищене російським військами під проводом О. Меншикова. Героїчна – бо незважаючи на набагато чисельнішу російську армію гарнізон Батурина відмовився скласти зброю і чинив запеклий опір ворогові, свідомо вирішивши стояти до кінця.

В історії України, загалом вдосталь насиченій гучними перемогами і кривавими поразками, злетами і падіннями, славою і ганьбою, все ж навряд чи знайдеться ще одне місто, доля якого так нагадувала б політ комети, як Батурин: невідомо звідки взялось і майже миттєво зросло, недовго сяяло на весь світ і, гучно вибухнувши, зникло. Зникло, неначе



Рис. 3. Знахідки з розкопок у Батурині:
1 – срібний талер, карбований у Базелі 1622 р.;
2 – свинцева печатка з м. Бреслау, 1669 р.

й не було тут ніколи високих мурів і відчайдушної залоги, блискучих палаців і численних церков із золоченими хрестами, зникло, неначе було тінню, примарою, сном, і тільки відгомін слави його лунав довго ще, як заупокійні дзвони, бринів по Україні, та пошепки, озираючись, із уст в уста передавали люди жахливу правду про криваву загибель Батурина. Зникло, надовго перетворившись на суцільну руїну, один величезний цвинтар, де знайшли собі вічний спочинок його мешканці, без розбору віку і статі, без розбору на безвинних і винуватців…

Батурин був відновлений королівською владою Речі Посполитої на початку 1620-х рр. на місці давньоруського міста, спаленого 1239 р. монголо-татарами [5, с. 120–121]. При дослідженнях Батурина 1996 р. під підошвою валу був знайдений срібний талер гарної збереженості (Рис. 3-І), карбований у Базелі 1622 р. [5, с. 126–127], котрий, т.ч., і фіксує дату відновлення його дитинця (ур. Литовський Замок). Відтак, це був крайній форпост «на всходніх кресах Речі Посполитої».

Під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького козаки 1648 р. винищили польський гарнізон [5, с. 135]. Цікаво відзначити, що матеріальна культура литовської і козацької доби в Батурині практично не розрізняється: це свідчить про сталість місцевого населення, а Річ Посполита на цей час була триєдиною багатонаціональною державою, до складу якої входили поляки, литовці й білоруси та українці [5, с. 126]. Відтак, дійсно є підстави стверджувати, що це була фактично громадянська війна, спровокована цілим клубком національних, соціальних і релігійних протиріч, котра призвела, в решті-решт, до втрати всіма цими народами своєї незалежності й державності. В ході подальших подій чи не всі значні міста Гетьманщини були спустошені як в ході боротьби за владу між різними угрупованнями козацької верхівки, так і внаслідок навал польських, московських та татарських військ; зокрема, під час антимосковського повстання 1668 р.: «Ніжин… и Чернігов и Переясловле міста попустошени и попалени» [8, с. 104], і на раді 1669 р. в Глухові гетьман Дем'ян Многогрішний і козацька старшина обрали для розміщення нової столиці Батурин. Майже відразу тут розпочалися масштабні роботи по модернізації міських фортифікаційних споруд, що велися впродовж 15 років і закінчилися вже за його наступника гетьмана Івана Самойловича [5, с. 138].

Жодних планів чи хоча б описів Батурина тих часів досі не виявлено, що, до певної міри, ускладнює реконструкцію його соціально-топографічної структури, хоч сьогодні, завдяки проведеній аерофотозйомці можна вже з впевненістю стверджувати, що міська структура містечка збереглася практично без суттєвих змін (Рис. 4). Найдавніший відомий опис містечка міститься в Присяжних книгах Ніжинського полку і датується 1654 р. За ним «… город Ботурин стоит подле реки Семи, под городам течет в реку Сем озера Поповка (стариця Сейму – авт.), окола посаду с трёх сторон к озеру зделан город земленой вал, по обе стороны того валу огорожено дубовым бревенем. В том земленом городе зделаны трое ворота проезжие, на двух воротех башни покрыты тёсом, на третих воротех башни нет, глухих науголных шесть башен, башни без верхов, окола того ж земленого города с трёх сторон к горе зделан ров, а с четвёртые стороны по горе от того земленого города вверх к озеру огорожено стоячим острогом, башен по той осторожной стене нет, межи того острожной стены к воде рытвиною зделаны ворота…; да в том же городе Ботурине над озером на горе зделан двор панской (Литовський замок – авт.), окола того двора зделана изо рву осып земленая на той осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревенем облым, меж того острогу зделаны ворота проезжие, на воротех башня да три башни глухие покрыты тёсом, около того двора подле острожные стены с трёх сторон зделан ров, а тот острог перегорожен надвое стоячим острогом и зделана два рва подле тех стен» [10, с. 234–235]. В ході перебудови Замку, що отримав відтепер назву «Цитадель», вся його територія була знівельована потужним шаром глини, в підошві якого була знайдена велика свинцева пломба (Рис. 3–2) з латинським написом («STADT BRESLAW») 1669 р. [5, с. 234–235]. Згідно описів, тут знаходились мурований гетьманський палац на три палати, кам'яна скарбниця та дерев'яна Воскресенська церква. Розпочинався новий – найяскравіший – етап в історії Батурина. Він був одним із найважливіших і найскладніших в процесі формування української державності.

Та все ж найбільші зрушення в історії Батурина сталися за гетьманування Івана Мазепи. Разом із гетьманською булавою він отримав велике квітуче місто, розбудову і зміцнення якого заповзято продовжив. За наказом гетьмана була оновлена Замкова церква Воскресіння Христова. В північній частині Фортеці («посад» опису 1654 р.) звели величну кам`яну Церкву Живоначальної Трійці. Навіть на посадах за межами міських укріплень споруджувались мурованні церкви; так, в районі



Рис. 4. Аерофотозйомка центральної частини сучасного м. Батурин.

сучасного базару між 1696 та 1698 рр. розпочалося будівництво церкви Миколи Чудотворця. На посаді ж спорудили і церкву Покрови Богородиці. Проте, більшість батуринських храмів, що їх налічувалось до 40, були, вірогідно, як і в інших тодішніх містах, невеличкими парафіяльними та садибними патрональними церквами [6, с. 141].

На початку XVIII ст. розпочалося й будівництво заміської резиденції Мазепи на Гончарівці, за 2 км південніше центру Батурина. В щільно забудованому місті Мазепа не мав можливості реалізувати свій претенціозний план і створити, наслідуючи приклад європейських можновладців, нову резиденцію. Резиденція створювалась за чітким, заздалегідь продуманим планом і мала площу близько 9 га, по периметру якої з напольного боку відривається рів та насипається вал з п'ятьма земляними бастіонами, споруджуються триповерховий кам'яний палац, дерев'яна церква, приміщення для прислуги й охорони, розбивається великий сад. [6, с. 141–142].

Та історія невдовзі ще раз круто змінила долю міста. В ході Північної війни, безжальний каток якої врешті-решт досяг України. Наприкінці 1707 р. двадцятип'ятилітній Карл XII повів на схід величезну для тієї доби армію в 44000 бійців з метою раз і назавжди відкинути Росію в Азію. Проте, такий перебіг подій аж ніяк не влаштовував верхівку української еліти на чолі з гетьманом Іваном Мазепою. Адже незалежно від того, до кого б із суперників була прихильна Фортуна, Україну чекали лише попіл згарищ та кров і сльози мирного населення. І Мазепа під тиском свого ближнього оточення, після довгих роздумів і вагань, вирішує докорінно змінити вектор політичної орієнтації і перейти на бік Карла XII, в перемозі якого він, як і вся Європа, майже не мав сумнівів [6, с. 131–132]. 24 жовтня 1708 р. Іван Мазепа відкрито переходить на бік шведського короля і 29 жовтня прибуває в його табір під Новгородом-Сіверським. В Батурині він залишив надійну залогу в 7–8 тис. війська при 70–100 гарматах, чималі запаси пороху, продовольства, фуражу. Дізнавшись про це, Петро I послав на Батурин цілий корпус зі своїм улюбленцем О. Меншиковим на чолі, аби не дати шведам скористатися з цих припасів. Проте, всі спроби силою взяти батуринську фортецю були відбиті. Але зрадник виказав місце розташування потайного ходу, через який російські війська вранці 2 листопада 1708 р. вдерлися в місто. Після двогодинного бою не лише військова залога, а й цивільне населення було вирізано, місто спалено. На цвинтарі Замкової Воскресенської церкви в ході досліджень відкриті чисельні поховання діточок і підлітків, котрі загинули під час штурму Батурина. Всі вони



Рис. 5. Поховання жертв різанини 1708 р. на цвинтарі спаленої Замкової церкви Воскресіння Христова.

прорізають потужний шар пожежі, що залишився на місці згорілого храму (Рис. 5). Лизогубівський літопис дає широку панораму апокаліпсичної кривавої ночі загибелі гетьманської столиці: «…Войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившиеся (понеже везде изобилие было всякого напою) кололи людей и рубали, а для того боячися прочие в скрытых местах сидели, аж когда огонь обойшел ввесь город, и скрыты пострадали; … церков же в замку деревяная сгорела, в городе Тройцы Святой каменная верхами и работою внутрь огорела. … Многошь в Сейме потонуло людей, утекаючи чрез лед еще не крепкий, много погорело, крившихся по хоромах, в льохах, в погребах, в ямах, где паче подушилися, а на хоромах погорели» [8, с. 47–48].

Та чи не найяскравіший опис подій 2 листопада в Батурині дає Могильовська хроніка Т. Р. Сурти та Ю. Трубницького, що зберігається в Рукописному відділі Державної Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі. «…Під час облоги люди міські, що значніші, рятуючи життя своє, зі скарбами, з жонами, з дітьми повтікали до церкви батуринської (Церкви Живоначальної Трійці – авт.), коштом того ж гетьмана Мазепи вимурованої, і там замкнулись. Але військо московське яко леви і хижі вовки, оскаженілі, сподіваючись там здобути скарби, притягнувши гармату, двері, що були міцні, повистріляли, а яких там людей світських і духовних знайшли, в пень витяли, панянок по вівтарях церковних ґвалтували, і скарби там скриті порозхватали, і місто спустошили і спалили» [9, с. 277].

Наслідки археологічних досліджень 2006–2009 рр. руїн описаної в наведених вище рядках з Могильовської хроніки Церкви Живоначальної Трійці повністю підтверджують цю інформацію (Рис. 6). Після погрому 1708 р. територію храму ще



Рис. 6. Поховання жертв різанини 1708 р. між фундаментами зруйнованої Церкви Живоначальної Трійці.



Рис. 7. «Поховання нареченої» 1708 р. між фундаментами зруйнованої Церкви Живоначальної Трійці.

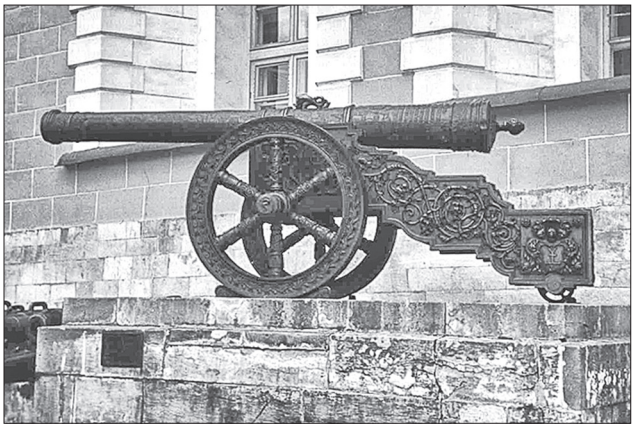


Рис. 8. Гармата «Лев», вивезена з Батурина О. Меншиковим, на території Арсеналу у Московському Кремлі.

певний час продовжували використовувати для поховань. Всього в ході робіт 2007–2009 рр. тут досліджено близько 230 могил, значну частину з яких становлять поховання жертв погрому, що прорізають шар пожежі у храмі. В одному з жіночих поховань знайдена мідна зі слідами позолоти нагрудна іконка (вірогідно, роботи живописців Києво-Печерської лаври кінця XVII ст.) із зображенням Богородиці з Немовлям на лицьовому боці та зображенням святого поганої збереженості (Св. Миколай?) – на зворотному; в іншому – різний кипарисовий хрестик у срібній оправі. Поховання молодої, років 16–17, дівчини в уборі нареченої (Рис. 7) – саме так в Україні ховали дівчат, що були заручені, але до весілля так і не дожили… [6, с. 166–167]. Які ще свідчення потрібні новітнім «Хомам невіруючим»?

Пограбувавши місто, взявши все, що мали змогу вивезти, переможці, щоби не залишати нічого ворогові і – водночас – настрахати всю Україну, вщент спалили місто, у т.ч. «великой магазеин» – згадані вище продовольчі склади, навколишні села і хутори, 30 млинів на Сеймі і навіть приміський Крупицький Свято-Миколаївський монастир, і швиденько подалися геть: до Батурина наближалися Іван Мазепа з Карлом XII. Тікав Меншиков настільки швидко, що навіть артилерію з собою забрав не всю (одна з гармат з Батуринського арсеналу й досі виставлена серед інших трофеїв у Московському Кремлі – Рис. 8): важкі фортечні гармати він наказав підірвати, й уламки їх і досі трапляються при земляних роботах в Батурині. Така ж доля чекала і дзвони з батуринських церков. Це не завадило йому прихопити, окрім коштовностей, багатих колекцій зброї та картин, ще й архів та бібліотеку Івана Мазепи, що довгий час вважалися втраченими, а нещодавно були заново виявлені в архівах Санкт-Петербургу російською дослідницею Тетяною Яковлевою й видані у 2-х томах [10, 11].

Різня й руйнація були настільки тотальними, що й через два десятиліття очевидці відзначали, що «город Батурин весь пуст, и около его болварки и стены все поразвалились, и весь заросъ, и в обоих замках никакого строения старого и нового нет, только две церкви каменные пустые: Живоначальныя Тройцы да Николая чудотворца…, и в них никакого церковного вбору – дверей и окончинъ – нет, и в местах своды обвалились; да бывших гетьманов и изменника Мазепы бывал войсковой каменный малый дом, три полаты, весь поразвалился…». В такому ж стані знаходилась і квітуча колись заміська гетьманська резиденція: «На Гончаровке изменника Мазепы дворовое место с садом; … строения ныне нет…, обведено земляным валом и внутри онаго гай березовый небольшой». «В оном дворе каменные палаты пустыя и разбитыя; там же церков деревянная цела с некоторой частью иконостаса…» [7, с. 112].

Таким чином, неупереджений аналіз як письмових, так і археологічних джерел свідчить, що всі потуги дореволюційних, радянських і сучасних російських вчених заперечити факт знищення військами О. Меншикова Батурина та його мешканців чи хоча б зменшити розміри трагедії, безпідставні. Саме про це має нагадувати нащадкам Пам'ятний Хрест жертвам трагедії 1708 р. з Розп'яттям, встановлений на Цитаделі 10 квітня 2004 р. (Рис. 9). Загибель Батурина не просто позбавила армію Карла XII зручних зимових квартир та запасів пороху й провіанту – вона змінила сам хід Північної війни, а в решті-решт – і хід СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ.

Парадокс, але й сама ця трагедія тільки збільшила славу Батурина, адже археологи отримали унікальну можливість для корекції своїх хронологічних таблиць козацьких старожитностей XVII – XVIII ст., адже до їхніх рук потрапило ціле українське місто, що загинуло практично моментально, і, відтак, усі його комплекси мають одну, точно задокументовану дату – 2 листопада 1708 р. «Українськими Помпеями» назвав провідний український історик з Канади З. Когут. Найбільша – на кілька сотень одиниць – у Центрально-Східній Європі колекція кахлів, величезні колекції керамічного й скляного посуду та інших предметів побуту, єдина гетьманська резиденція, що збереглася без пізніших

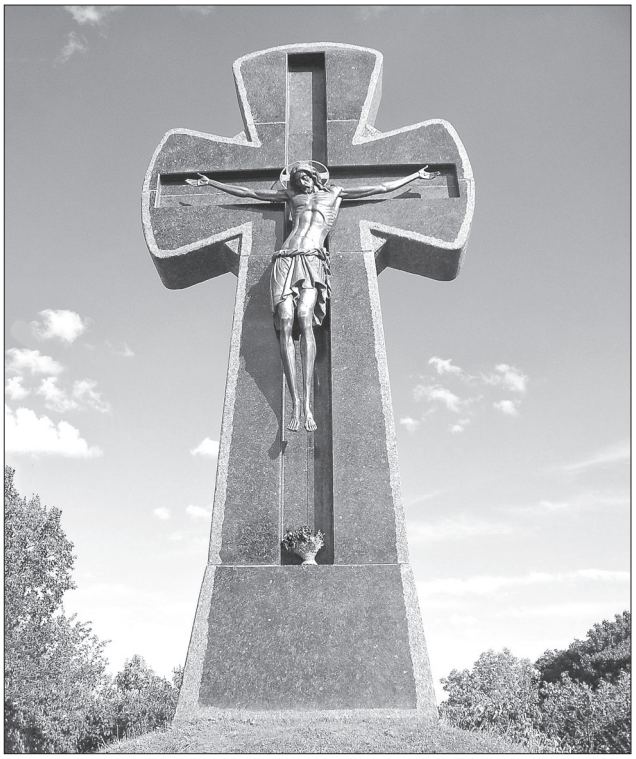


Рис. 9. Пам'ятний Хрест жертвам Батуринської трагедії 1708 р. на Цитаделі (скульптор – А. Гайдамака).

перебудов, і археологічно досліджена, і в ній – найдавніший в Україні триповерховий мурований палац – все це Батурин археологічний. Єдина в Україні Цитадель, відбудована з дубових колод в натурний



Рис. 10. Цитадель Батурина, відбудована 2008 р.

розмір – від підйомного моста з в'їздною та двома глухими брамами, гостроколом, підземним ходом-вилазкою, гетьманським палацом, скарбницею Храмом Воскресіння Христова з підземним поверхом-криптою, де довічно зберігатиметься прах невинно убієнних батурян, і навіть діючим колодязем – усе це Батурин відроджений (Рис. 10).

Сподіваємося, Україна завжди пам'ятатиме про подвиги наших пращурів і в Берестечку, і в Батурині, і про звитяжну працю вчених, котрі, як Ігор Кирилович Свєшніков, поклали кращі роки свого життя на вівтар історичної науки, аби донести до нас і наших нащадків правду про ці героїчно-трагічні події.

Джерела та література:

1. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. / Д. Я. Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін.– К.: «Віпол», 1997.
2. Батуринська старовина. Зб. наук. праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії.– К.: «Вид-во ім. Олени Теліги», 2008.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн.– Т. IX-1. Роки 1650–1654.– К.: «Наукова думка», 1996.
4. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Цвинтар Воскресенської Замкової церкви в Батурині // Батуринська старовина. Зб. наук. праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії.– К.: «Вид-во ім. Олени Теліги», 2008.– С. 168–174.
5. Коваленко В., Ситий Ю. Батурин, відкритий археологами (частина І) // Батуринська старовина. Зб. наук. праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії.– К.: «Вид-во ім. Олени Теліги», 2008.– С. 97–145.
6. Коваленко В. Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій // Український історик. Журнал історії і українознавства.– Том XLVII – XLVIII.– Нью-Йорк–Київ–Львів–Острог–Торонто–Париж.– С. 167.
7. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.– К., 1892.– Кн. 6.– С. 112.
8. Літопис Самовидця.– К.: «Наукова думка», 1991.
9. Могилевская хроника Т. Р. Сурты и Ю. Трубницкого // Полное собрание русских летописей.– Т. 35: Летописи белорусско-литовские.– М.: «Восточная литература», 1980.
10. Присяжні книги 1654 року. Білоцерківський та Ніжинський полки.– К.: «Наукова думка», 2003.
11. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.– Киев, 1888.– С. 47–48.
12. Свєшніков І. Битва під Берестечком. – Львів: «Слово», 1992.
13. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга.– Вып. I.– 1687–1705 гг.– СПб: «Дмитрий Буланин», 2007.
14. Таирова-Яковлева Т. Г. Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг.– СПб: «Дмитрий Буланин», 2014.

Петро Ричков

ВОЛОДИМИР МАКСИМОВ – АРХІТЕКТОР СВЯТО-ГЕОРГІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛАХ»



Рис.1. Володимир Максимов – студент 1-го курсу. Фото 1905 р. За А. Крашенінніковим.



Рис. 2. В.Максимов на даху собору Св. Софії у Стамбулі. Фото 1914 р.



Рис. 3. В. Максимов в останні роки життя. Гравюра. За А. Крашенінніковим.

Володимир Миколайович Максимов належить до тієї категорії російських архітекторів, чиї імена нечасто зустрічаються в підручниках і хрестоматіях. Лише в останні роки завдяки настійливим архівним розвідкам Аркадія Крашеніннікова постать В. Максимова отримала достатньо детальне біографічне опрацювання, яке засвідчило його непросту, майже трагічну долю[1]. Якщо ж говорити про архітектурну спадщину, то його ім'я в першу чергу асоціюється з храмом-пам'ятником на «Козацьких могилах», хоча він був безпосередньо причетний до появи щонайменше чотирьох помітних архітектурних об'єктів на території сучасної України.

Володимир Максимов народився 9 вересня (по старому стилю) 1882 р. в Казані. В 1898 р. розпочав навчання в Казанській художній школі на архітектурному відділенні, котру закінчив в 1904 р. з відзнакою, отримавши звання техніка архітектури, а також свідоцтво на право бути вчителем малювання та креслення. В 1905 р. був зарахований до Вищого художнього училища Академії мистецтв у Петербурзі (Рис. 1). Навесні 1910 р. він завершив навчання в академії. Декілька років перед першою світовою війною молодий архітектор присвятив творчому вдосконаленню в Петербурзі та Царському Селі, здійснив низку творчих відряджень до Середньої Азії, Франції, Італії. В Стамбулі виконав низку детальних архітектурних обмірів Святої Софії (Рис. 2).

У вихорі лютневої революції 1917 р. архітектору довелося покинути своє помешкання в неспокійному Петербурзі і виїхати разом з сім'єю спочатку в Уфимську губернію, а потім ще далі – до Сибіру. Заняття архітектурою довелося повністю припинити. Через кілька років В. Максимов з сім'єю переїхав до Підмосков'я, однак уникав активного співробітництва з новим комуністичним режимом. Його регулярні контакти з церковними священнослужителями в умовах тодішніх атеїстичних репресій дали підстави для арешту в 1932 р. і заслання в один з таборів ГУЛАГу. Після важкої хвороби немолоду вже людину було звільнено. Однак обставини і підірване здоров'я не дозволили повернутися до повноцінної творчої роботи (Рис. 3). 17 грудня 1942 р. архітектора не стало. За гробом на цвинтар йшли лише вдова та дві доньки[2].

Лаконічну характеристику радянського періоду життя В. Максимова продає А. Крашеніннікова: «Період життя Максимова при радянській владі продовжувався двадцять п'ять років і пройшов за обставин терору, що породив безпринципність та зраду людей слабких. На відміну від них Максимов не поступився своєю совістю. Він помер в повній безвісності і лише сім'я ретельно берегла пам'ять про нього, розуміючи справжнє значення його діяльності для вітчизняної культури»[3].

Слід зауважити, що певний час творчість молодого В. Максимова залишалася в тіні відомого

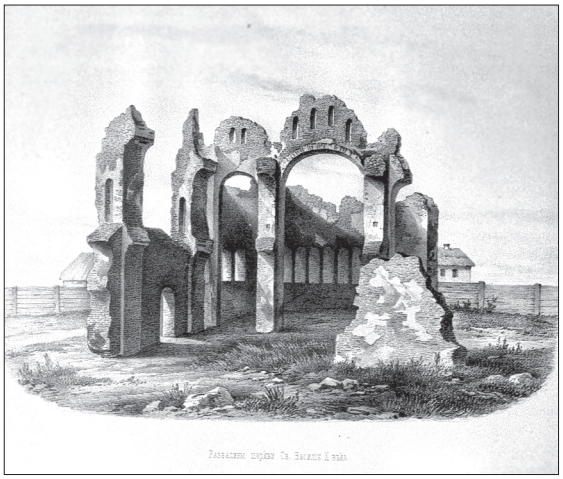


Рис. 4. Овруч. Руїни Василівської церкви. Літографія 1880-х років.

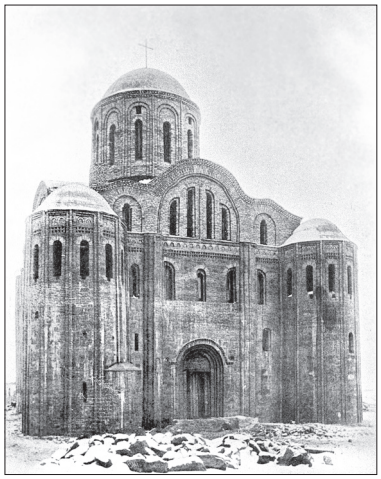


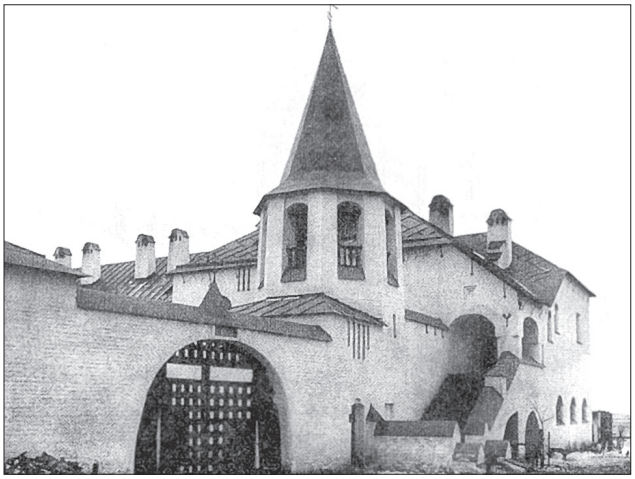


Рис. 5-6. Овруч. Загальний вигляд відбудованої Василівської церкви та вигляд з південного заходу. 1909 р. Фото В.Максимова.

російського архітектора Олексія Щусєва, що пояснювалося певними традиціями стосунків поміж успішно практикуючими, авторитетними майстрами, які одноосібно підписували проекти, і їх молодими помічниками. Хоча, як зокрема у випадку з В. Максимовим, реальний внесок помічників часом виглядав достатньо вагомим і в сучасних умовах реалізації творчої участі мав би претендувати на повноцінне співавторство.

Достатньо плідний етап архітектурної біографії Володимира Максимова був пов'язаний з Волинню. Навесні 1907 р. він як студент-другокурсник подав керівництву училища «прошеніє» дозволити йому достроково здати семестрові іспити, на що отримав позитивну відповідь «ввиду исключительной успешности». Метою доволі тривалого від'їзду на Волинь було фотографування та обмірювання пам'яток архітектури. Безпосереднім поштовхом до прийняття такого рішення, очевидно, стало запрошення, адресоване йому вже відомим архітектором Олексієм Щусєвим, котрий навесні 1907 р. приступив до виконання реставраційних робіт по відбудові давньоруського Василівського храму в Овручі. Для реалізації цієї непростої справи О. Щусєв, звичайно, потребував допомоги фахових, здібних помічників[4]. Окрім В. Максимова він запросив до Овруча ще й старшокурсника Леоніда Весніна, щоправда останній пробув тут лише декілька місяців.

Обсяг і складність запланованих робіт в Овручі видалися В. Максимову настільки масштабними і тривалими, що він навіть перевіз сюди свою сім'ю – дружину разом з двома маленькими доньками[5]. Його основна праця була пов'язана з реставрацією Василівської церкви, котра станом на початок XX ст. перетворилася на цілковиту руїну (Рис. 4). Після того, як на початку століття археолог П. Покришкін провів тут грунтовні дослідження, було прийнято офіційне рішення на найвищому рівні



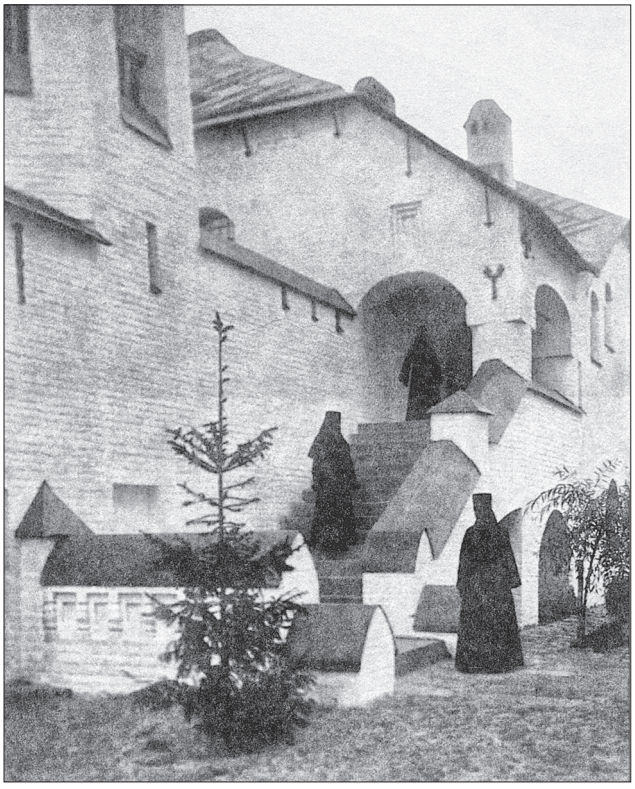


Рис. 7-8. Овруч. Загальний вигляд келій та їх західний фрагмент. Арх. В.Максимов. Фото В. Максимова.

про відновлення цієї церкви. Цьому не завадила навіть та істотна обставина, що далеко не усі особливості первісної архітектури храму можна було встановити на підставі археологічних розкопок.

Загальне керівництво архітектурною реставрацією було доручено Олексію Щусєву. Сам він в Овручі бував не часто і тому основний тягар поточної праці ліг на плечі молодого В. Максимова. В сезон 1909 р. основна частина реставраційних робіт на овруцькому храмі вже була завершена (Рис. 5–6). Зберігся детальний опис виконаних робіт під час реставрації собору, укладений В. Максимовим 3 вересня 1909 р.[6] Цей факт переконливо засвідчує його безпосередню причетність до виконання практично усіх реставраційних робіт на цій унікальній пам'ятці давньоруського зодчества.

Під час перебування в Овручі В. Максимов на прохання чорниць розробив проект будівлі з келіями для жіночого монастиря, який був реалізований і зберігся до нашого часу[7] (Рис. 7–8). Замість старих, ветхих будинків він запроектував новий мурований корпус і сам здійснював авторський нагляд. Раніше цей проект часто приписувався О. Щусєву, однак в останніх дослідженнях стверджується, що автором насправді був саме В. Максимов, оскільки О. Щусєв не навідувався до Овруча з 1908 р. і до самого моменту його освячення[8]. Ця архітектурна пам'ятка яскраво продемонструвала схильність молодого архітектора до використання та творчого переосмислення історичних архітектурних форм, в даному випадку – псковсько-новгородської школи (Рис. 7–8). Восени 1909 р., майже одночасно з храмом, келії були завершені будівництвом і В. Максимов з деяким запізненням повернувся на заняття до академії.

Крім робіт в Овручі В. Максимов запроектував низку інших оригінальних об'єктів: храм-пам'ятник, точніше храм-мавзолей, на «Козацьких могилах»; нереалізовану реконструкцію кармелітського костелу у Вишнівці; невелику церкву в Масандрі поблизу Ялти. Відтак можна констатувати, що саме на теренах України відбулося справжнє професійне «хрещення» молодого і талановитого архітектора.

Окреме місце серед цих творчих реалізацій В. Максимова обіймає власне храм на «Козацьких могилах» поблизу Берестечка. Перша стаття, спеціально присвячена цій оригінальній храмовій споруді, була опублікована М. Говденко та О. Годованюк[9]. Згодом ця пам'ятка стала об'єктом уваги і інших авторів[10]. Храм-пам'ятник перебуває на офіційному обліку як пам'ятка архітектури національного значення[11]. Зовсім не випадково храм-пам'ятник був представлений двома знімками серед ілюстрацій найвизначніших пам'яток архітектурного мистецтва України в одному з останніх узагальнюючих видань[12].

Разом з тим видається дещо дивним, що у згадуваній праці А. Крашеніннікова, спеціально присвяченій життю і творчості цього талановитого майстра, про храм-пам'ятник на «Козацьких могилах» чомусь не згадано жодним словом. Імовірно, причина криється у покровительстві О. Щусєва, який, як відомо, неодноразово підписував проекти молодого архітектора, коли той ще фактично перебував у статусі студента. І хоча це не суперечило етикету стосунків поміж визнаними метрами і початківцями, однак приховувало реальний творчий внесок учасників проектного процесу.



Рис. 9. Вишнівець. Костел кармелітів. Проектна пропозиція перебудови на церкву. Арх. В. Максимов. 1911р.



Рис. 10. Вишнівець. Костел кармелітів. Практична реалізація перебудови на церкву. 1910-і рр. Фото зі збірки Державного архіву Волинської області.

Звичайно, постає зрозуміле і логічне питання, в якій мірі проект В. Максимова співвідносився з

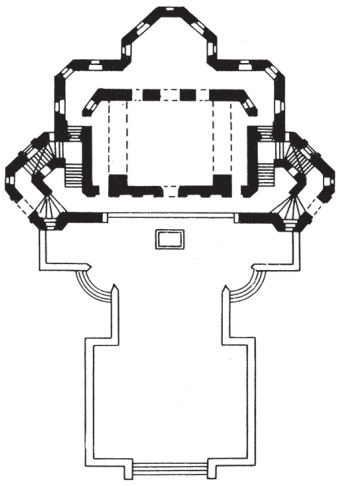


Рис. 11. Храм-пам'ятник на «Козацьких могилах». План церкви. Арх. В. Максимов. 1909-1914 рр. Обміри М. Говденко та О. Годованюк, 1960 р.

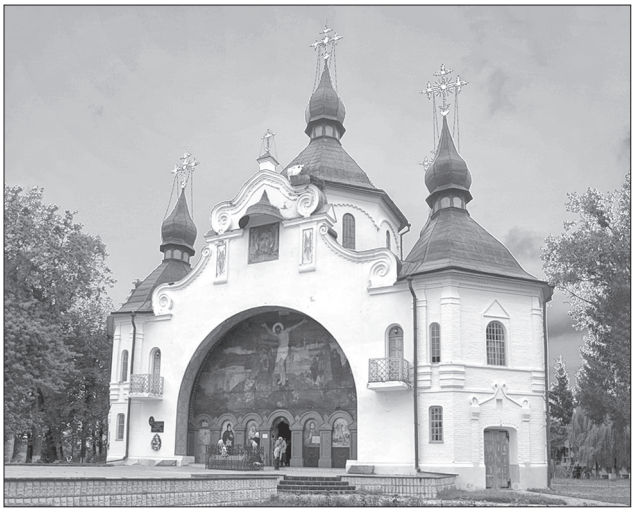


Рис. 12. Храм-пам'ятник на «Козацьких могилах». Західний фасад. Арх. В. Максимов. 1909-1914 рр. Фото автора, 2006 р.



Рис. 13. Храм-пам'ятник на «Козацьких могилах». Східний фасад. Арх. В. Максимов. 1909-1914 рр. Фото автора, 2006 р.

місцевою українською традицією. На наш погляд, можна виокремити декілька ознак, які дозволяють зафіксувати очевидний факт такої кореляції. По-перше, це виразна центричність об'ємної композиції церкви, при якій головна баня «підтримується» з трьох сторін п'ятьма нижчими маківками. По-друге, це об'ємна пластика самих бань, котрі асоціюються зі стилістикою українського бароко. По-третє, з бароковим настроєм асоціюється також архітектурне деталювання зовнішніх стін, особливо головного двоярусного фронтону з активно закрученими волютами. Нарешті, слід звернути увагу і на потрактування надбаневих хрестів, котрі в своїй основі відповідають місцевим традиціям ковальського мистецтва[13].

В контексті потрактування особливого авторського підходу до храму-пам'ятника слід, на мою думку, згадати також і малознаний за межами фахового середовища проект реконструкції колишнього кармелітського монастиря у Вишнівці, виконаний також В. Максимовим[14]. Після закриття російською владою цей бароковий католицький храм було вирішено реконструювати з наданням йому православних архітектурних форм. Розробка проекту спочатку була доручена В. Максимову. Молодий зодчий запропонував власну версію, яка виявилася цікавою спробою гармонізації католицької архітектури з завершенням храму у формі трьох маківок, характерних для православних церков (рис. 9). У проекті відчувається усвідомлене бажання дійти до примирення, якщо таке взагалі можливе, двох стилістичних парадигм, сформованих на ґрунті західної та східної традицій. Однак, не дивлячись на схвальну оцінку в колі архітекторів, Синод відхилив доволі своєрідну і вишукану версію цієї храмової реставрації,– нібито через невідповідність православним канонам[15]. Рішення, котре було потім реалізовано на практиці, з мистецької точки зору виглядало абсолютно нікчемно (рис. 10).

Однак інтерес В. Максимова до волинського регіону не обмежувався лише проектною справою. Про це свідчить, зокрема, альбом його власних фотографій під назвою «Волынь. 1907–1909», який зберігається в Науково-дослідному музеї архітектури[16] у Москві. Серед старих чорно-білих знімків – характерні для цього краю триверхі дерев'яні храми, більш монументальні мурована церкви, ансамбль Почаївської лаври. Отже архітектор В. Максимов був безпосередньо причетний

ще й до дослідження волинської старовини. Відомо, що він разом з Б. К. Реріхом об'їздив багато навколишніх сіл, виконуючи замальовки та описи цікавих архітектурних об'єктів, переважно старовинних храмів і монастирів. Потім ці матеріали доповідалися на наукових зібраннях, зокрема на засіданні Відділення російської і слов'янської філології Імператорського Російського археологічного товариства[17]. На превеликий жаль значна частина цих матеріалів безповоротно втрачена.

Якби містично не це звучало, нам здається, що, мабуть, саме глибока віра в Бога і непересічний природний дар митця вкупі з працелюбністю і закоханістю у свою справу дали архітектору шанс проявити себе справжнім майстром. Так склалося, що його талант не був затребуваний новою радянською владою. Та й сам він цурався цієї автократичної, репресивної владної системи і співробітничав з нею лише епізодично і без особливого ентузіазму. На відміну від, скажімо, свого колишнього наставника О. Щусєва, архітектурні праці якого були відзначені аж чотирма Сталінськими преміями.

Тому не дивно, що у порівнянні з фейеричною кар'єрою О. Щусєва В. Максимов побудував не так вже й багатою. Однак поза всяким сумнівом до його найкращих творінь ми маємо усі підстави віднести одне з найперших його творінь – неординарній храм-пам'ятник (Свято-Георгієвська церква) в складі нинішнього Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битва» (рис. 11–13).

Півтора десятиліття перед початком першої світової війни виявилися надзвичайно строкатими з огляду на поступ архітектурного мистецтва у світі загалом і в тодішній Російській імперії зокрема. Загальну увагу публіки привертав новомодний модерн (Ар Нуво, Югендстиль, Сецесія, тощо). Однак водночас не меншого розголосу набув і архітектурний традиціоналізм у проявах різних «нео-стилів», представники яких намагалися відшукати в історичному минулому архітектурні прообрази, сповнені особливого символізму. Особливе звучання ці пошуки отримали в сакральному зодчестві, яке завжди самоствердживалося за рахунок використання усталених морфологем в рамках певної конфесійної традиції. Звичайно, при цьому не остання роль належала майстерності архітектора і його вмінню творити нові архітектурні образи. Яскравим прикладом такого творчого поєднання традиції і сміливого творчого пошуку в цей період на теренах Волині з повним правом можна вважати Свято-Георгіївську церкву на «Козацьких могилах». В монографічних опрацюваннях вона справедливо визнається як одне з найкращих творінь необарокового стилю на теренах України[18]. Хоча деякі конкретні обставини проектування і втілення цього об'єкту все ще залишаються маловивченими і потребують подальшої уваги дослідників.

Джерела та література:

1. Крашенинников А. Ф. В. Н. Максимов зодчий русского национального стиля. 1882–1942.– М.: Совпадение, 2006.– 176 с.
2. Крашенинников А. Ф. Указ. соч.– С. 55.
3. Крашенинников А. Ф. Указ. соч.– С. 9.
4. Афанасьев К. Н. А. В. Щусев.– М.: Стройиздат, 1978.– С. 18–19.
5. Крашенинников А. Ф. Указ. соч.– С. 15.
6. Кейпен-Вардиц Д. В. Храмовое зодчество А. В. Щусева.– М., 2013.– С. 65–67.
7. Крашенинников А. Ф. Указ. соч.– С. 15.
8. Кострица М. Ю., Михайлишин О. Л. Храм Святого Василія в Овручі.– К., 2011.– С.64.
9. Говденко М., Годованюк Е. Мемориальный комплекс «Козацкие Могилы» // Строительство и архитектура.– 1979.– № 12.– С. 26–27.
10. Див.: Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. От Корца до Пляшевой.– М.: Искусство, 1989.– С.156–159; Степанов Л., Степанова Л. Георгіївський храм на «Козацьких могилах» // Берестецька битва в історії України. Тези респ. конф.– Рівне: УТОПІК,– 1990.– С. 12–14; Ричков П. А. Архітектурний ансамбль «Козацькі могили» // Берестецька битва в історії України. Тези респ. конф.– Рівне: УТОПІК,– 1990.– С. 22–25; Андрущенко М. Поле Козацької слави // Архітектура України.– 1993.– № 1.– С. 33–38; Сидор О. Дух Берестечка в образотворчому і монументальному мистецтві // Національний пантеон «Козацькі могили».– Луцьк, 2003.– С.206–244.
11. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.– Т. 3.– К.: Будівельник, 1985.– С.334; С.210–211; Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник державного реєстру національного культурного надбання / За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського.– К.: Техніка, 2000.– С.210–211.
12. Історія української архітектури / За ред. д-ра мистецтвознавства В. Тимофієнка.– К.: Техніка, 2003.– С.361.
13. Боньковська С. Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.).– К.: Наукова думка, 1991.– С. 99.
14. Див.: Памятники архитектуры в дореволюционной России. Очерки архитектурной реставрации / Под ред. д-ра архитектуры А. С. Щенкова.– М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002.– С.323.
15. Крашенинников А. Ф. Указ. соч.– С. 9.
16. Див.: Крашенинников А. Ф. Указ. соч.– С. 13.
17. Кострица М. Ю., Михайлишин О. М. Храм Святого Василія в Овручі.– К.: Техніка, 2011.– С. 63–64.
18. Ясієвич В. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков.– К.: Будівельник, 1988.– С. 145.

Олександр Борисюк

ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІ МОНЕТИ XVI – XVIII СТ. З ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»

Монети є важливим джерелом інформації для вивчення грошового обігу, грошового господарства та економіки країн в цілому з історичної перспективи. В даній публікації описуються польські, литовські і монети карбовані на території Литви окупованій Швецією, що перебували в обігу в XVI – XVIII ст. на українських землях, підвладних Великому Князівству Литовському, а після Люблінської унії 1569 р.– Речі Посполитій.

У Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви» зберігається невелика кількість срібних та мідних польських і литовських монет XVI – XVIII ст., більшість з яких не введені в науковий обіг і можуть стати цікавими для нумізматів. Основна маса монет є випадково знайденими на полі Берестецької битви і в сусідніх селах та переданими в 60-ті, 80–90-ті рр. XX ст. в музей місцевими жителями, а деякі були знайдені під час археологічних досліджень рівненським археологом Богданом Прищепою у 2003 р. [6, с. 78–83].

Одним з найпоширеніших номіналів у Польщі був грош. Грош (латинською grossus – великий; nummus grossus, denarius grossus – великий гріш, великий денарій) – це срібна монета вартістю кілька денаріїв, яку почали карбувати в кінці XII ст. в італійських містах. На противагу тогочасним «малим» денаріям (piccoli) ці монети називалися по-італійськи grosso.

Протягом XIII – XIV ст. традиція карбування подібних монет поширилась у Франції («турнози» вагою 4,2 г і 958 пробою), Чехії (Празький гріш 3,4 г), Угорщині, Польщі (Краківський гріш 3,1 г, проба 775) та ін. Поява грошів дала початок новому періоду грошового обігу в Європі (після періоду денаріїв).

Після довгої перерви з часів короля Казимира III, в результаті грошової реформи в 1526–1528 рр. Сигізмунда I (1506–1548 рр.) відновилося карбування срібних грошів на коронних монетних дворах, але вже значно гіршої якості – 375 проби і вагою 2,059 г (1 грош дорівнював 18 денаріям, а 30 грошів йшло на лічильний злотий.) Ці монети, особливо торуньського, гданського та краківського і рідше ельблонзького карбування, швидко поширились серед населення заходу України і надовго стали одним з найпопулярніших номіналів. [9, с. 115] Майже одночасно карбувався у м. Вільнюсі більш якісний від польського (коронного) литовський гріш. 4 гроші литовських по вартості рівнялись 5 грошам польським, що створювало певні труднощі при розрахунках. За Сігізмунда II Августа 1548–1572 рр. карбувалися гроші лише у м. Вільнюсі, частина з них – за польською стопою (на 1 гріш литовський йшло 10 денаріїв (пенязів) литовських; на польський гріш – 8 денаріїв литовських). Після 1569 р. польські і литовські гроші були досить поширеними на українських землях. В скарбах вони зустрічаються з іншими тогочасними монетами, в тому числі – іноземного походження.

За реформою Стефана Баторія (1576–1586 рр.) в 1578–1580 рр. була практично створена єдина польсько-литовська монетна система. Польські і литовські монети стали однаковими щодо ваги і якості, хоча зовнішнім оформленням дещо відрізнялися. Гроші карбували монетні двори у Вільнюсі, Олькуші, Мальборку і Гданську, аж до часу припинення їх карбування в 1627 р. [5]

Пізніше польський гріш ще карбувався за Яна II Казіміра – білонний, а від 1752 р.– мідний. Станіслав Август (1764–1795 рр. правління) випускав мідний гріш (30 грошів йшло на 1 злотий) і срібний, який дорівнював 7,5 мідного гроша (4 срібний грошей йшло на 1 злотий). Після поділів Польщі Австрія випускала мідний гріш у 1794 р., Прусія – в 1796–1798 рр. Емісія гроша мала місце у князівствах Варшавському в 1810–1814 рр. і Познанському в 1816 р., а також у Королівстві Польському в 1815–1841 рр. [2, с. 33–34].

В заповіднику зберігаються 2 срібні монети грош Сігізмунда III 17 століття (1–2 монета) та 2 мідні монети грош короля Станіслава Августа Понятовського 18 ст. (3–4 монета) знайдені під час археологічних досліджень 2003 р. під керівництвом Б. А. Прищепи в с. Острів, Радивилівського району, Рівненської області, в урочищі «За Фосою» [7, с. 23].

Монета срібна грош Сигізмунда III XVII ст. (1627 р.) Аверс: в центрі бюст короля Сигізмунда III, навколо напис латинською мовою SIG…D.G. REX. PO. M.D… Реверс: в центрі герб Литви, навколо напис латиною GROS.MAG.DVCA…1627. Стан: монета частково витерта, білий метал, пробитий отвір. Діаметр 18 мм. Срібло 280 проби. Вага чистого срібла 0.19 грама.

Монета срібна грош Сигізмунда III, XVII ст. Аверс: в центрі латинська літера S, з короною вгорі, навколо напис латиною SIG.III.DG…M.D.L. Реверс: в центрі герб, навколо нерозбірливий напис і зміщене зображення. Витерта частково, білий метал. Діаметр 17 мм. Срібло 160 проби. Вага – 0,15 грама.

Польська мідна монета грош Станіслава Августа Понятовського 1765 р. Аверс: в центрі вензель букв, вгорі корона, зліва число – 17, справа – 65. Реверс: частково витертий, в центрі вгорі корона. Метал потемнів, витерта. Діаметр 20 мм.

Польська мідна монета грош Станіслава Августа Понятовського 1768 р. Аверс: в центрі портрет короля С. А. Понятовського, навколо напис латиною. Реверс: в центрі герб Польщі, дата 1768, навколо напис латиною. Частково витерта, метал потемнів. Діаметр 25 мм [3].

Однією з найпоширеніших польських монет XVII ст. є півторак (півторагрошовик) – срібна монета вартістю 1,5 гроша, карбована в Речі Посполитій за зразком німецьких драйпелькерів на монетних дворах у м. Бидгощ і Краків (1614–1628 рр.), Вільно (1619–1620 рр.) і Рига (1616–1620 рр.). [5] Пізніше виготовлялись ще коронні півтораки в 1654–1666 рр., литовські півтораки – в 1650 і 1652 р. і останній раз, але іншого типу – в 1753–1756 рр. [5] Поява півторака була викликана тим, що при масовому карбуванні трояка (тригрошовика) не було відповідника, який дорівнював би половині його вартості. Вага півторака спочатку дорівнювала 1,54 г (0,72 г чистого срібла). Звичайно на лицьовому боці монети внизу поміщалось число 3, яке визначало її вартість в три півгроші. Що тоді вже не карбувалися, а на зворотному – традиційна цифра 24 (грошів), як пам'ятка колишньої вартості таляра. В Німеччині польські півтораки називали «брумерами» від німецької назви міста Бидгоща (Бромберг). На Україні півтораки називали «чехами», бо найбільше їх надходило з Чехії, і були найбільша поширеними монетами XVII – XVIII ст. поряд з драйпелькерами шведської Прибалтики, Прусії, та Німецької імперії [2, С.102–103].

В фондах заповідника зберігаються 11 монет цього типу: 5 – передані у 1966 р. Філіпчуком К. Й.– жителем с. Острів (4–8 монета); 3 – передані в 1966 р. заповіднику Пляченком Л. І.– жителем с. Пляшева (1–3 монета) Радивилівського району, Рівненської області [3]. Ще три монети було знайдені під час археологічних досліджень під керівництвом рівненського археолога Б. А. Прищепи у 2003 р. на території заповідника, в с. Острів, в урочищі «За Фосою» (9–11 монета) [7, с. 22].

Монета польська срібна півторак XVII ст. Аверс: в центрі герб, внизу цифра 3, по колу монети напис затертий. Реверс: в центрі держава і цифра 24, по колу напис затертий. Діаметр – 19 мм. Срібло 375 проби. Вага чистого срібла 0,26 грама.

Монета польська півторак XVII ст. Аверс: в центрі герб, внизу цифра 3, по колу напис: SIGIS.3.D.G.REX.P. M.D.L. Реверс: в центрі держава і цифра 24, по колу напис: MONE.NO.REG.POLO. Діаметр – 19 мм. Срібло 375 проби. Вага – 0,32 грами. Метал потемнів, потерта.

Монета півторак XVII ст. Аверс: в центрі герб, внизу цифра 3, по кругу напис: REX.P. M.D… Реверс: в центрі держава і цифра 24, по колу напис: MONENO…REG.POLO. Діаметр 19 мм. Срібло 375 проби. Вага – 0,33 г. Метал місцями потемнів, надрізана.

Монета польська срібна півторак XVII ст. Аверс: в центрі герб, внизу цифра 3, по колу напис частково затертий. Реверс: в центрі держава і цифра 24, по колу напис частково затертий. Діаметр 19 мм. Срібло 375 проби. Вага – 0,37 грама. Потемнів метал, написи затерті.

Монета польська срібна півторак XVII ст. Виглядає так само. Діаметр 19 мм. Срібло 375 проби. Вага – 0,39 грама.

Монета польська срібна півторак XVII ст. Виглядає так само. Діаметр 19 мм. Срібло 375 проби. Вага – 0,21 грама.

Монета польська срібна півторак XVII ст. Виглядає так само. Діаметр 19 мм. Срібло 375 проби. Вага – 0,27 грама.

Монета польська срібна півторак 1625 р. Аверс: повністю затертий. Реверс в центрі в овальному кружечку корона і два хрести, вгорі дата 1625, по колу напис затертий. Діаметр 18 мм. Срібло 280 проби. Вага – 0,22 грами.

Монета півторак Сигізмунда III, XVII ст. Аверс: в центрі в колі герб, внизу цифра 3, навколо напис латинською мовою, частково затертий: SIGIS.3.D.G. REX. P. M. D. Реверс: в центрі держава і цифра 24, навколо напис латинською мовою: MONE.NO.REG. POLO. Частково витерта, білий метал. Діаметр 20 мм. Срібло 375 проби. Вага – 0.37 грама.

Монета півторак Сигізмунда III, XVII ст. Виглядає так само. Діаметр 20 мм. Срібло 375 проби. Вага 0,37 грама.

Монета півторак Сигізмунда III, XVII ст. Виглядає так само. Діаметр 20 мм. Срібло 375 проби. Вага 0,37 грама[3].

Музейна збірка монет представлена ще одним номіналом. Півгрош – назва чеської в першій половині XIV ст., а далі польської і литовської срібної монети вартістю ½ гроша, карбування якої почалось в 1398 р. Півгрош становив продовження випуску монет, які до того називалися квартниками, і тому їх спочатку називали guartenses medii grossi, далі medii grossi, а також mediantes (польська назва «polki», німецька «polchen»). Півгрош в XV – початку XVI ст. був найбільш поширеною в обігу монетою Польщі [2, с. 102].

В 1399–1414 р. карбувалися у Львові, так звані, львівські пів гроші з метрологічними показниками відповідними до тогочасних краківських емісій. Їх середня вага становила 1,55 грама і проба – приблизно 500-ї. Монетна стопа 220 львівських пів грошей з краківської вагової гривни срібла (197,68 г) свідчила не тільки про економічне підгрунтя, а й

політичне, метою якого була б уніфікація галицької і краківської монетних систем[9, с. 89–90].

У Литві випускались півгроші в 1492–1566 рр. вартістю 5 денаріїв. Литовські півгроші до польських були у співвідношенні як 4:5.

Емісія срібних півгрошів вагою 1,58–0,96 г (500–375 проби) тривала з перервами до початку XVII ст. В 1766 р. було відновлено їх карбування, але вже мідних. Останнім польським півгрошем вважаються монети, випущені в 1796–1797 рр. для польських земель під пануванням Прусії [2, с.102].

В заповіднику зберігається 2 півгроші: 1 литовська срібна монета півгрош 1551 р. передана жителем с. Черемошне, Тиврівського району, Вінницької області – Бродзем О. С. у 1979 р. і 1 польська мідна монета 1760-х років, передана у 2005 р. Данилишиним О. М. – жителем с. Пляшівка, Радивилівського району Рівненської області.

Литовська срібна монета півгрош 1551 р. Аверс: в центрі орел, навколо напис витертий. Реверс: в центрі вершник, по колу напис витертий. Метал потемнів. Діаметр 20 мм. Срібло 375 проби. Вага чистого срібла 0,39 грама.

Польська мідна монета півгрош 1760 –х рр.. Аверс: в центрі вензель букв А і.В, вгорі корона, зліва цифра 17, справа – 6… Реверс: в центрі вгорі цифра ½, напис GROSS…POL. Метал потемнів, витерта. Діаметр 17 мм[3].

Більш вартіснішим номіналом є шостак (шестигрошовик, польською «szostak») – срібна польська монета, що дорівнювала 6 грошам. Карбування її почалося з 1528 р. в результаті грошової реформи Сігізмунда I на монетних дворах Кракова і Торуня, а в 1535 р.– Гданська і Ельблонга, а в 1547, 1581 і 1585 рр.– у Литві. Спочатку вага шостаків, викарбуваних з металу низькопробних свідніцьких монет, дорівнювала 12,35 г (1,8 г чистого срібла). Випуск шостаків був обмежений і вони великого поширення серед населення спочатку не набули [9, с. 115]. Дуже розповсюдженими стали шостаки, карбовані за Сігізмунда III в 1595–1603 і 1623–1627 рр. у містах Всхові, Любліні, Бидгощі і Мальборку. Менша їх кількість випускалась в 1656–1668, 1677–1687 рр. і пізніше. Вага і проба шостака також знизились. Останні польські шостаки карбувались з міді в 1794–1795 рр. Після поділів Речі Посполитої Австрія випустила в 1794 р. мідні шостаки для обігу в Галичині; у 1813 р.м. Замосць карбувало мідні шостаки під час облоги російськими військами. Крім польських, відомі були в обігу бранденбурзькі (з 1534–1534 рр.) і сілезькі шостаки (з 1622–1623 рр.). Шостаки брали участь в грошовому обігу українських земель протягом XVI – XVIII ст. [2, с.141].

В фондах заповідника зберігаються 3 срібні польські монети шостак (шестигрошовик) карбовані за правління польського короля Сигізмунда III (1587–1632 рр.). Вони були передані в 1966 р. заповіднику Пляченком Л. І.– жителем с. Пляшева, Радивилівського району, Рівненської області.

Шостак коронний 1626 р. Аверс: в центрі барельєф голови короля Сигізмунда III, по колу напис затертий. Реверс: в центрі герб, по колу монети напис: GROS.ARGE.SEX.REG.POL.1626. Срібло 450 проби. Вага чистого срібла 1,75 грама. Діаметр 25 мм. Метал потемнів, витерта.

Шостак коронний 1627 р. Аверс: в центрі барельєф голови короля Сигізмунда III, напис затертий. Реверс: в центрі герб по кругу напис: GROS.ARGE. SEX.REG… Срібло 450 проби. Вага – 1,79 г. Діаметр 25 мм. Метал потемнів, витерта.

Шостак коронний 1627 р. Аверс: в центрі барельєф голови короля Сигізмунда III, напис по колу затертий. Реверс: в центрі герб, по колу монети напис затертий. … Срібло 450 проби. Вага – 1,8 г. Діаметр 25 мм. Метал потемнів, витерта [3].

Одним з найменших розмінних номіналів була монета солід (народна назва – шеляг, шелег, шелюг) – (нім. Schilling, пол. szeląg, лат. solidus) – назва спочатку срібних, а потім білонних та мідних монет, що в різні епохи перебували на грошовому ринку українських земель. На думку деяких дослідників шеляг – слов'янська назва римського соліда або іншої золотої монети цього типу. Перші польські та литовські шеляги з'явилися в Україні внаслідок грошової реформи короля Стефана Баторія у 1579 р. (дорівнював 6 денаріям і становив 1/3 польського гроша). У перші десятиліття XVII ст. солід стає найпоширенішим розмінним номіналом. Масове карбування цих монет вели коронний, литовський та ризький монетні двори. Більшість монет цього номіналу випущено у 1620–1627 рр.) [9, с. 120]. У 1627 р. карбування шелягів на монетних дворах Речі Посполитої було припинене, але на територію держави масово завозилися соліди з Пруссії й Бранденбурґу, що підлягали Польщі та прибалтійсько-шведських володінь (лівонських і ризьких, у тому числі шеляги, підроблені у місті Сучава, у Молдові). Сучавські підробки прибалтійських монет карбувались в II половині XVII ст. і масово завозились в Україну [2, с. 121].

У середині XVII ст. якість польських монет різко погіршилася, що було спричинене козацько-селянським повстанням на Україні і важкою економічною кризою. У 1659 р. польський уряд підтримав пропозицію італійського фінансиста Боратіні Т. Л. карбувати мідні соліди, щоб Річ Посполита вийшла з кризи. Таким чином за період 1659–1666 рр. було випущено 10 мільйонів таких монет («боратинок») вагою 1.3 г. Псування якості монети привело до витіснення повновартісних великих номіналів із грошового ринку і захоплення панівного становища мідними солідами. Засилля низькопробних монет дезорієнтувало торгівлю і ще більше поглиблювало кризові явища у другій половині XVII ст. Польща заглибилась в економічно-фінансову кризу, що тривала до кінця XVIII століття. [1, с. 54] В Україні

також в особливо інтенсивному обігу були прибалтійсько-шведські (королеви Кристини, Карла-Ґустава і Карла XI)

Карбування шеляга (у зв'язку з наростанням інфляційних процесів) було відновлене лише в 1749 і з перервами велося до 1792. Невелика кількість шелягів була випущена у 1774 р. австрійськими властями для Королівства Галичини та Володимирії. Шеляг становив 1/3 польсько – литовського гроша [8].

У фондах заповідника зберігаються10 монет цього типу: 5 монет (1–2; 4; 7–8 монета) передані у 2008 р. працівником заповідника Данилишином О. М., жителем с. Пляшівка; 1 солід польський (3 монета) переданий у 1996 р. жителем с. Пляшева Грицюком М. С., 4 монети знайдені при археологічних дослідженнях в с. Острів у 2003 році (5–6; 9–10 монета), Радивилівського району Рівненської області [7, с. 22–23].

Монета мідна солід Ризький 1625 р. карбована при окупації м. Риги шведським королем Густавом II Адольфом. Аверс: в центрі літера G і вписана в середину неї літера A, напис по колу затертий. Реверс: центр витертий, вгорі дата 1625 р., напис навколо витертий. Монета погнута. Діаметр 16 мм.

Монета мідна солід Ризький 1625 р.. Виглядає так само. Діаметр 16 мм.

Монета мідна польський солід 1625 р. карбована за правління короля Сигізмунда III (1587–1632 р.) Аверс: в центрі велика буква S, навколо напис затертий. Реверс: в центрі, вгорі в колі герб, зліва орел, справа вершник на коні, вгорі корона. Зліва дата, напис затертий. Метал Потемнів, витерта, надщерблена. Діаметр 16 мм.

Монета мідна польська солід 1650 р. Аверс: в центрі портрет Яна II Казимира, видно окремі букви. Реверс: в центрі герб Польщі – орел з короною, вгорі дата 1650, навколо напис, видно окремі букви. Потемніла. Витерта. Діаметр 15 мм.

Монета польська мідна солід Яна II Казимира. Сильно витерта і потемніла, видно окремі деталі герба. Діаметр 15 мм.

Монета польська мідна солід Яна II Казимира. Аверс і реверс сильно витерті, видно окремі деталі герба. Метал потемнів, погнута. Діаметр 15 мм.

Монета польська мідна солід 1651 р. Аверс: в центрі герб Польщі орел з короною, вгорі дата 1651. Реверс: в центрі портрет Яна II Казимира, навколо напис, видно окремі букви. Діаметр 15 мм.

Монета польська мідна солід 1651 р. Аверс: в центрі герб орел, з короною вгорі дата 1651. Реверс: в центрі портрет Яна II Казимира, навколо напис, видно кремі букви. Витерта, потемніла. Діаметр 15 мм.

Монета польська мідна солід 1660 р. Аверс і реверс витерті, видно лише окремі деталі герба і дату 1660. Метал потемнів.

Монета польська мідна солід 1752 р. Аверс: в центрі портрет короля Станіслава Августа Понятовського, навколо напис латиною. Реверс: в центрі герб Польщі, дата 1752. Метал потемнів, витерта [3].

Отже, хронологічний діапазон музейної збірки польсько-литовських монет становить 217 років. Найстарішою є срібна монета литовський півгрош 1551 р. карбування, а найпізнішою з чітко датованих – польська мідна монета грош Станіслава Августа Понятовського 1768 р. 25 монет карбовані в період до 1651 р включно і більшість з них знайдені на полі Берестецької битви тому з великою долею імовірності можна віднести їх до подій Берестецької битви. Більшість монет випущені на коронних монетарнях в Польщі, деякі монети випущені у Литві та окупованих шведами територіях, але збереженість багатьох монет ускладнює точніше визначення дати і місця їхнього карбування наявними методами, тому ці нумізматичні знахідки потребують більш детального дослідження.

Джерела та література:

1. Дорофєєва Н. В., Комаринська З. М. З історії грошей України.– Київ-Львів, 2000.– 164 с.
2. Зварич В. В. Нумізматичний словник.– Львів: Вид-во Львівського університету.– 1972.– 147 с.
3. Інвентарні книги. Нумізматика.
4. Нечитайло В. В. Миникаталог польско-литовских монет, обращавшихся на Украине в XIV – нач. XX вв.– К., 1999.– 130 с.
5. Нумизматика. Монеты средневековья // http://www.munze.ru/mid/pol/pol6.html 2015 г.
6. Познікін А. В. Етапи формування фондів Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» // Берестецька битва: матер. наук.-прак. конф., присвяченої 360-річчю Берестецької битви.– Рівне.– 174 с.
7. Прищепа Б. А., Чекурков В. С. Нові дослідження поля Берестецької битви // Берестецька битва в історії України: зб. тез конф.– Рівне.– 2006.– С.21–31
8. Шеляг // https://uk.wikipedia.org/wiki/Шеляг
9. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні.– К.: Знання, 2007.– 371 с.

Марія Чирська

ІСТОРІЯ ДЗВОНУ НА «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛАХ»

Дзвони є невід'ємною ознакою православного храму. В чині благословення дзвону сказано: «Нехай усі, хто чує звуки їх, чи вдень, чи вночі, почнуть славити ім'я Святе Твоє» [1, с. 631].

Дзвони, доки вони стали виявом українського православного церковно-релігійного життя, предметом сакрального мистецтва, пройшли дуже довгий шлях свого вдосконалення. У теперішньому вигляді дзвони являють вислід наполегливого пошуку найдосконаліших форм, пропорцій і сплавів, що вібрацією металів творять найніжніший, найчистіший тон.

Взагалі, дзвін – це ударний музичний інструмент, а також сигнальний підвісний інструмент. Зазвичай він виготовлений із бронзи або сталі. Дзвін має вигляд порожнистої, зрізаної знизу груші, в середині якої підвішено ударник (серце) [6, с. 6].

Дзвони – один із найдавніших та найпоширеніших інструментів світу. Одними з найдавніших дзвонів вважаються китайські дзвони «Жонг», що датуються 3600–2000 рр. до н.е. [1, с. 137].

У Європі більша частина історії дзвонів тісно пов'язана з історією християнства. Але історичні джерела свідчать: християни почали використовувати дзвони не від самої появи християнства. У Старозавітній церкві – в Єрусалимському храмі – віруючі скликалися на богослужіння не биттям у дзвони, а звуками сурм.

У перші століття гонінь на християнство з боку язичників християни не мали можливості відкрито скликати віруючих до богослужіння. В той час віруючі скликалися на богослужіння таємно. Як правило, це робилося через дияконів чи особливих вісників, іноді ж сам єпископ після богослужіння оголошував про час і місце чергового богослужіння. Коли припинилися гоніння (IV ст.), віруючих почали скликати в різні способи [1, с. 132].

Більш загальний спосіб скликання віруючих на богослужіння визначився до VI ст., коли стали використовувати била і клепала. Била або кандії – це дерев'яні дошки, а клепала – залізні або мідні смуги, зігнуті в напівколо [6, с. 6]. Зрештою, визначився найдосконаліший спосіб скликання віруючих на богослужіння – це удари у дзвони.

Перше використання дзвонів у християнській Європі приписують св. Павлину, єпископу Ноланському (353–431). За переказами, прообразом перших дзвонів були польові квіти – дзвоники [6, с. 6].

На нашій українській землі дзвони поширились близько другої половини XI ст. Перша літописна згадка про дзвони у тогочасній Київській Русі датована 1066 р. Наші предки запозичили дзвони не з Греції, звідки прийшло християнство, а із Західної Європи. Спочатку були дзвони невеликі, по кілька сотень фунтів. Було їх при храмах небагато: по 2–3 дзвони. Але з XV ст., коли з'явилися власні заводи для відлиття дзвонів, то стали відливати дзвони великих розмірів. Наші пращури вміли виливати дзвони і робили це якісно, досягаючи успіху завдяки правильній пропорції сплаву олова, міді, срібла, золота та інших дорогоцінних металів. Також важливу роль для гарного звучання дзвона відіграє його висота і ширина, тобто правильна пропорція, товщина стінок, правильний сплав била і спосіб прикріплення його до дзвона [6, с. 6]. Для дзвонів біля храмів вибудовувалися дзвіниці – вежоподібні споруди, у верхній частині яких були підвішені церковні дзвони. Протягом століть церковні дзвони відігравали важливу роль у релігійному житті, громадському та сімейному побуті українців. Освячені й охрещені церквою, дзвони сприймалися як жива антропоморфна істота зі своїм іменем, голосом і долею. Кожен дзвін має свою історію: виготовлення, використання, зберігання, переховування, нищення. Цікавою є також історія церковного дзвону на «Козацьких могилах».

«Козацькі могили» – історико-меморіальний комплекс, який будувався з 1910 по 1914 рр., напередодні Першої світової війни. В цей час Волинь входила до складу Російської імперії. Ініціатором будівництва став архімандрит Почаївської лаври о. Віталій (Максименко), який був членом однієї з найбільших чорносотенних організацій «Союз русского народа». Ця організація була створена у жовтні 1905 р. в Петербурзі з метою протистояння будь-яким прогресивним перетворенням у Російській імперії. І ось, як не дивно, історії « Козацьких могил» та « Союзу» дуже переплелися. Увага до «Козацьких могил» з боку представників царського самодержавства пояснювалась необхідністю зміцнити його ідеологічні позиції на західній околиці імперії. Саме керуючись цими імперськими інтересами, організатори чорносотенного руху появились на полі Берестецької битви. Московські політики в рясах, намагались через облуду, перекручення, привласнення нашої славної історії виховати нових героїв для «царя и отечества» [4, с. 76]. Метою їхньої політики було нищення нашого церковного життя, його традицій, побуту храмів, від їх будівництва – до внутрішнього оздоблення. Тому, при будівництві меморіального комплексу «Козацькі могили», мали брати за взірці московське православіє у будівництві храмів, оздобленні, щоб ніщо не нагадувало православним українцям своєї вікової окремішності від москалів. Але їхнім бездоганним політичним розрахункам, як показала історія, судилось стати прорахунками, і справа, яку вони здійснили за народні кошти і народними

руками, обернулась на добро для українського народу, його полеглих синів – козаків, які виборювали нашу волю і незалежність [4, с. 77]. Безпосереднім виконавцем творчого задуму був призначений архітектор – будівельник В. Г. Леонтович. Його глибокі фахові знання справи, широкий український патріотизм, виражений в конкретній, а не словесній праці, мали вплив на погляди в питанні будівництва архітектурно-меморіального ансамблю не тільки на громадськість Волині, а й на самого керманича – архімандрита Віталія. Генеральний план побудови комплексу вдосконалювався і доповнювався вже в ході самого будівництва окремими деталями, але мав він з самого початку свою цілісну композицію, та до кінця не був завершений через початок Першої світової війни [4, с. 97]. На кінець 1914 р. збудували трьохпрестольний Георгіївський собор, двоповерхове приміщення для проживання братії, готель, мур з західного боку. Проте не все, що було заплановане, вдалося закінчити до початку війни: не добудували величезну дзвіницю, на яку вже був вилитий і привезений з Москви 14-тонний дзвін.

Дуже величаво відбувалось спорядження і освячення саме цього Козацького дзвону. 29 січня 1914 р. «Волынская мысль» надрукувала «Повідомлення штабу Київського воєнного округу», де зазначено, що військова рада журналом 21. 12. 1913 р. вирішила: відпустити безоплатно з артилерійських складів КВО у розпорядження комітету по побудові храму – пам'ятника на Козацькі могили під Берестечком Дубенського повіту Волинської губернії на відливку великого дзвону для згаданого храму 900 пудів лому латуні у стріляних гільзах із тим, щоб прийом та перевезення металу, який відпускається, були виконані без видатків для казни». Сам цар, мовляв, дав згоду на це рішення. 27 березня у Москві на заводі Самгіна було відлито 855-пудовий дзвін (майже 14 тонн). 10 травня 1914 р. ця ж газета повідомляла: «Військовий дзвін відправлений із Москви на Рудню Почаївську 3 травня, прибуде до Вознесіння. Постараємося, люди, доставити його на Козацькі могили. Тягнути його доведеться народу руками» [7].

Через кілька днів – нове повідомлення: « Військовий дзвін, який прибув на ст. Рудня з Москви сьогодні (26 травня), розвантажений із вагона прибулим від заводу майстром(!). Завтра із Рівного буде доставлений бендюг (віз), який може піднімати до тисячі пудів, і на ньому дзвін буде перевезено на Козацькі могили. Для перевезення потрібно буде 20 пар коней і до 200 робітників». «31 травня. Дзвін вагою 855 пудів для Козацьких могил поставлений на дроги і вирушив у дорогу. Землевласник Є. Добровольський та навколишні селяни дали безплатно своїх коней» [7].

Про доставку, освячення, і підняття Козацького дзвону, в праці В. Рожка, знаходимо ще спогади Костя Бенедьовича з с. Підлужжя Дубенського повіту:

– Їхав той дзвін чугункою (залізницею) хіба з самої Москви, на спеціальній платформі, з якої по метрові ще виставав на обидва боки. Як виїхав з Дубна, то на нашій станції – Камениця Волинська – зійшлося вже все село на нього дивитися. Поїзд обережно проповз на Вербу, а ми думали: кінцева станція дзвона в Рудні Почаївській, а що далі? До Козацьких могил там ще верстов двадцять з гаком в бік чугунки. Є трохи битого шляху, та здебільшого піщуга. Як тут везти? На десяту п'ятницю в Рудні зійшлася маса народу. Дзвін перевантажили з платформи на спеціально зроблений залізний віз на високих колесах, запрягли кілька пар волів і махина рушила. За нею – довжелезна процесія. По боках шляху повно людей з довколишніх сіл, що прийшли побачити проїзд подарунку цілої імперії. В Козині, Теслугові та інших місцевостях, що були на нашому шляху, припинилася праця, назустріч виходили процесії, били дзвони, доростали кілометри людей. Перед зустрічними церквами правилися молебні. Вони йшли, йшли,– аж із сил вибились. Їх підміняли коні, пхали люди. Минули Острів, почалися болота. Коні тут були ні до чого. Покладено дошки, причеплено довжелезні мотузки – дзвін поповз на Журавлиху людською силою. Там на нього чекали чотири високі стовпи, бльоки, риштування. Шнурів причеплено, скільки було можна, вхопилися за них тисячі мозолистих рук. Підложено балки. На риштуванні став майстер і скомандував: – Раз, два, три!

Поволі, зате впевнено, дзвін поліз вгору. Вище і вище, аж доки було треба. В його вухо просунулася балка. З підвішенням серцевини було менш клопоту, бо вона важила всього 25 пудів (400 кг.)

Посвятив дзвін митрополит Волинський і Житомирський – Антін Храповицький (відомий московський шовініст і запеклий українофоб). Потім взявся за шнур, а з ним духовенство, якого наз'їжджалося з усіх – усюдів. Стали розгойдувати серцевину. Не дали ради, помогли прочани. Аж врешті: – Бам! Бам! Бам!

Здригнулася двадцятитисячна маса народу. Вся хмара, що вкрила острів та довколишні болота.

Без команди, людське море підняло праву руку і поклало на собі знак хреста. Здавалося, не дзвін обізвався, а тисячі козаків подали з могили свій голос… [3, с. 133–135].

Чути звук дзвону було в радіусі 20 км [4, с. 142]. Уповноважений Колесникова Красовський, який контролював будівельні роботи на «Козацьких могилах» говорив: «Звон колокола плохой: мало положили серебра» [5, с. 14].

Проте дзвін, привезений на Козацькі могили з Москви, зник у буревіях Першої світової війни: він був вивезений москалями перед наступом австрійської армії в 1915 р., і на своє місце вже не повернувся [3, с. 136]. В даний час супровід служби Божої, поминальних панахид, численних дійств з нагоди пошанування козацької слави на Козацьких

могилах обходиться звучанням невеликих дзвонів Георгіївської церкви. Потрібно сподіватися, що все таки вдасться виготовити аналог 855 пудового дзвона – гіганта, добудувати дзвіницю. Для того, щоб закликати з великою силою людей до цього святого місця. Адже Козацькі могили є могутніми носіями духу предків, і саме вони єднають епохи і роблять історію народу безперервною.

Джерела та література:

1. Закон Божий. Підручник для сім'ї та школи.– К., 2003.– 653 с.
2. Лотоцький Г. П. Козацькі могили. Музейний літопис.– Рівне: Волинські обереги, 2003 р.– 84 с.
3. Рожко В. Є. Дзвони Божих храмів історичної Волині X–XX ст.– Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011.– 220 с.
4. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. та ін. Національний пантеон «Козацькі могили».– Луцьк: Медіа, 2003.– 544 с.
5. Спогади професора В. Г. Леонтовича, який будував «Козацькі могили». (фонди НІМЗ «Поле Берестецької битви».
6. Капітула М. Православні дзвони – ікона, що звучить // Духовна нива – церковно-православна газета Рівненської єпархії УПЦ КП.– 12 грудня 2013 р.
7. Бухало Г. Берестечко без дзвону // Україна молода: щоденна інформаційно-політична газета. www.umoloda.kiev.ua

Ірина Якобчук

ВНЕСОК ОТЦЯ ВІТАЛІЯ МАКСИМЕНКА У ВІДРОДЖЕННЯ НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ГЕРОЇВ БЕРЕСТЕЧКА

В історії кожного народу є вікопомні події, котрі змушують кожного патріота замислитися над способом життя і мислення наших предків, над їхньою системою цінностей, жертовністю силою любові до рідної землі. Для українства однією з найбільш пам'ятних сторінок життєпису є битва під Берестечком 1651 р., коли козацько-селянське військо під проводом Богдана Хмельницького зазнало нищівної поразки в бою з поляками. Л. Костенко пише, що «поразка – теж наука, ніяка перемога так не вчить». Дійсно, подвиг наших далеких предків вчить сучасні та прийдешні покоління українців до останньої краплі крові боронити свою землю, свою віру, свою домівку, могили своїх батьків. Водночас священним обов'язком нащадків є постійна молитва про спасіння душ полеглих героїв. Саме тому на початку XX ст. у селі Пляшева на острові Журавлиха розпочато будівництво унікального храму-усипальниці. Сьогодні, в буремні для нашого краю дні, коли земля знову омивається кров'ю героїв, цінним є досвід вшанування пам'яті оборонців Батьківщини, способи впливу на суспільну свідомість та методи вирішення побутових питань будівництва Георгіївського собору, які були дієвими століття тому.

Мета нашого наукового пошуку – дослідити внесок о. Віталія Максименка у відродження народної пам'яті про героїв Берестечка, зокрема простежити процес виникнення ідеї та організаційні моменти будівництва Георгіївського собору на «Козацьких Могилах».

Як відомо, думка про створення своєрідного пам'ятника полеглим героям під Берестечком у червні – липні 1651 р. виникла напередодні першої світової війни. Ініціатором його побудови стала Почаївська Лавра, зокрема архімандрит о. Віталій (Максименко).

Василь Максименко народився 8 серпня 1873 р. в містечку Глафіровка Таганрогського округу, на березі Азовського моря, в бідній багатодітній сім'ї диякона Іоанна Максименка. Побут, в якому виховувався хлопчик, був дуже суворим. З усіх дітей вижило тільки семеро. Першу освіту здобув у Маріупольському духовному училищі. Навчався в Катеринославській духовній семінарії та Київській духовній семінарії, з якої був відрахований за участь у студентських страйках, без права бути зарахованим в інші навчальні заклади. Після цього був призначений сільським вчителем в с. Прядивка Катеринославської губернії. Як згадує пізніше: «Я привел школьное помещение в жилое состояние: повставлял стекла, достал дров и так занялся детьми с утра до вечера… На экзаменах моя школа, не имевшая несколько лет выпусков и считавшаяся последней, вышла первой…» [11; с. 5].

В цей час про Василія дізнається ректор Казанської духовної академії – єпископ Антоній (Храповецький). Він у важкі хвилини прийшов на допомогу Максименку, ніколи не перестаючи духовно ним опікуватися; він відіграв велику роль у його житті. Владика Антоній, який з дитинства мріяв про чернецтво, вмів цю любов прив'язати і оточуючим. Під його впливом в час Великого посту 1899 р. Василь вирішив свою долю. Оскільки у нього уже розвивався туберкульоз, Владика Антоній дав

при постриганні йому ім'я Віталій, яке в перекладі з латині означає «життєвий». Досить швидко він був рукопокладений в сан ієродиякона та ієромонаха та був призначений викладачем Олександрівської місіонерської семінарії поблизу Владикавказу. Тутешній клімат допоміг його здоров'ю. На початку 1903 р. Максименка призначають проповідником в Почаївську Лавру і переводять у Волинську єпархію архієпископа Антонія (Храповицького). Тут, у Лаврі, о. Віталій відродив Почаївську типографію. Він зумів перетворити друкарський цех в Почаївському монастирі в одну із найбільших друкарських майстерень в усій Росії.

У 1905 р., о. Віталій пішки пройшов усю Волинь, призиваючи людей до миру і спокійного життя. І народ любив «свого» батюшку і в усьому йому вірив,– вірив, що його світлий розум і невтомна енергія поможуть їм при любих негараздах. У серпні 1908 році великий хресний хід на чолі з архімандритом Почаївської лаври Віталієм Максименком проходив поблизу Берестечка. Селяни села Пляшева звернули увагу архімандрита на те, що останки козаків і досі не поховані, і додали: «Злодії – й ті мають могили, а ці наші діди поклали життя своє за православну віру, але ще й досі не поховані!» [5; с. 4]. Хоч Віталій входив у так званий «союз русского народа», але цікавився історією рідної Волині. Під час хресного ходу процесія несла з собою могильний дерев'яний хрест, освячений у Лаврі архієпископом Волинським Антонієм. На цьому хресті був напис «Не забувай, руська людино, цих могил, де 30 тисяч твоїх дідів-козаків було вбито за православну віру».

Опівдні 1 вересня хресний хід прийшов на Монастирщину. О. Віталій на полі, під голим небом, відправив першу панахиду за десятки тисяч козаків, які поклали тут своє життя. У викопану яму було покладено зібрані кістки і поставлено дубовий хрест.

На місці страшного бою ухвалили побудувати церкву. Коли архімандрит (Віталій) розповідав про подвиг козаків, його слухав управитель маєтку «Берестечко», який належав гр. Граббе. Управитель, за національністю датчанин, сказав: «Ви, українці, дивний і невдячний народ! Коли б у нас, у Данії, трапилось щось таке, коли б наші діди так по лицарському вмерли за нашу віру та батьківщину, то ми давно б уже позолотили місце їхнього упокоєння, давно б поставили там пам'ятника, достойного цього великого подвигу!… Кожен із нас, навіть останній школяр, знав би, де те місце знаходиться, яка історична подія там відбулася» [9; с. 297].

У містечку Берестечку поляки своїх побитих давно вшановували: тут був побудований гарний костел, а в ньому поставлена гробниця з останками Яреми Вишневецького, що зрадив святій вірі батьків, православ'ю, і під Берестечком наклав тисячі козачих трупів.

Задум поставити скита на «Козацьких могилах» припав усім до вподоби. Після повернення архімандрита до Почаївської лаври, йому вдалося провести велику агітаційну роботу саме як редакторові лаврської друкарні. У типографії регулярно видавався «Почаївський листок», в якому Максименко описував історію Берестецької битви. Ці друковані видання безкоштовно розповсюджувались серед паломників. Перші заклики створення на «Козацьких могилах» пам'ятних знаків для вшанування подвигу українських козаків були опубліковані у «Волинских епархиальных ведомостях» (Почаїв, 1909) та в журналі «Рідний край» (1910), редагованому О. Пчілкою.



Архімандрит о. Віталій (Максименко)

Незважаючи на антиукраїнське підґрунтя, ініціатива о. Віталія, об'єктивно стала вкладом у національно-культурне будівництво на Волині. О. Пчілка писала у «Рідному краї»: «Саме існування берестецького пам'ятника на «Козацьких могилах» можна порівняти з існуванням пам'ятника у Києві Б. Хмельницькому. Не українці ставили його…, ставили пам'ятник люди навіть ворожі до всякого українства, вони й написали на пам'ятникові,– мов комусь на злість,– що ставить той пам'ятник «єдиная, неделимая Россия», ставить не гетьманові, а просто Б. Хмельницькому, і не за те, що він був найбільшим діячем народного визволення України, а за те, що привів своїх козаків «под крепкую московскую руку» [5; с. 5]. Однак усім було зрозуміло: «Тепер же, хто б не поставив пам'ятника на «Козацьких могилах»,– все ж той пам'ятник нагадуватиме про минуле, про ту велику жертву, про те, «чиї вони діти…».

1909 р. в березні, о. Віталій в «Почаєвських известиях» вміщує лист М. Афанасьева, в якому йшлося про спорудження на «Козацьких могилах» невеликого, але мурованого пам'ятника. 6 квітня у цій же газеті поміщено оголошення про збір коштів на купівлю землі, на якій розміщені «Козацькі могили». Обсяг збору становив 5 тис. крб. Тут же було зазна-



Михайлівська церква. XVII ст.
Національний музей-заповідник
«Поле Берестецької битви»



Георгіївська церква.
Національний музей-заповідник
«Поле Берестецької битви»

чено, що вже зібрано 1368 крб. 8 коп. Також князь В. В. Волконський вніс пожертвування – 3 тис. крб.

28 травня 1909 р. на торгах у Луцькому окружному суді генерал Красильніков на зібрані кошти купив маєтність Федора Ліскова – урочище «Волиця» і передав його Почаївській Лаврі. На заклик відгукнулися передові діячі того часу, які жертвували великі кошти на будівництво церкви-усипальниці, в гробниці якої будуть покоїтися останки полеглих героїв. Велич цієї справи розумів і цар Микола II – пожертвував 25 тис. крб.

Поблизу села Пляшева куплено 25 десятин землі, 2 десятини на острові Журавлиха, подарувала графиня Граббе, донька відомого слов'янофіла Олекси Хом'якова, а острів Монастирщина подарували селяни села Острів.

Постало питання вибору місця під будівництво храм-пам'ятника. Отець Віталій довго шукав місцину, де ж закласти камінь під фундамент церкви, але ніяк не міг визначитися з конкретною земельною ділянкою. І от однієї ночі йому сниться дивний сон – ніби з небес спустився ангел і шепнув на вухо: «Приклади голову до землі. Як почуєш з підземелля «Вічная пам'ять», там і копай» [14].

Мало не зневірився у віщому сні отець Віталій, бо стільки обходив – обслухав, а з-під землі – жодного звуку. Лише на острові Журавлиха він почув «Вічная пам'ять». Ось так і визначилися з місцем побудови.

Сам острівок має дві назви: Журавлиха і Журалихо. Яка з цих назв правильна, до сьогодні не відомо? Журалихо – від слів жура і лихо, бо жителям нашого села прийшлось пережити багато бід і нещасть. А Журавлиха – від слова журавлі. Бо, як розповідають старожили нашого села, на Журавлисі колись «тільки журавлі водились і «вогні» ходили». Увесь острівок був поросли терном і місцеві жителі туди майже ніколи не ходили. По-перше, там були непрохідні болота, а по-друге, острівок чимось від себе відлякував.

Коли місце для побудови було обрано, вирішили розробити такий проект церкви, щоб на першому поверсі храму розмістити гробницю, де б захоронити останки загиблих козаків. Архімандрит Віталій знайшов і автора проекту. Ним став Володимир Миколайович Максимов.

У 1910 р. В. М. Максимов склав проект храму-пам'ятника на Козацьких могилах під Берестечком. Оскільки він ще був студентом, то проект підписав професор Олексій Вікторович Щусєв. Це був талановитий архітектор, який завжди ділився зі своїми товаришами знаннями і досвідом.

Тим часом проект храму було закінчено. На жаль, сьогодні відомо небагато фактів про цю подію. Так, газета «Волынская мысль» за 21 червня 1914 р. пише про первісний варіант храму-пам'ятника: «На переднем фасаде в арке (Храм св. Георгия – Г. Б.) в арке виднелись вверху огромная решетчатая рама, а ниже под нею – стена с отверстиями для царских врат. «На эту раму,– объяснил архитектор,– будет набит уже заготовленный цинк и на днях приедет известный иконописец из Киева Ижакевич и напишет крест, стоит будет 1200 рублей. Жаль только, что он не особен и долговечен – лет 10, а потом краски от солнца выгорят. Мы не теряем надежды, что прямые потомки убиенных здесь казаков – кубанское казачество – поставит над батьковскими могилами вековечный крест из мозаики. Фирма Фролова предлагает исполнить его за 25000 рублей, а среди казачества по всей Кубани и Дону идет усиленный сбор пожертвований на Казацкие Могилы. Во всяком случае, распятие на цинке Ижакевич исполнит тоже к августу месяцу. К тому же времени будет готов и главный иконостас в эту арку под распятие. Он изготовлен в городе Житомире из красного, кровавого цвета, гранита и черного траурного лабрадорита, врата будут сплошные из кровавого железа…» [14].

Навесні 1910 р. на Журавлисі вже велись попередні роботи до початку будівництва. У травні сюди було завезено цеглу, вапно, підготовлено котловани під фундамент споруди.

18 червня 1910 р. відбулась закладка церкви-пам'ятника св. Георгія Переможця. Прибуло безліч народу. Жителька села Пляшева Шаула Любов розповідає: «На спеціально зроблене підвищення вийшов священик і звернувся: «Прошу до мене підійти двом дівчаткам, жителькам с. Пляшева, які будуть закладати перші цеглини храму-пам'ятника!» До нього з натовпу вийшла Бойко Устина і я. На спеціально приготовленому вишитому рушникові нами було піднесено хліб і сіль генерал-губернаторові Ф. Трепову» [14]. Заклали тоді ж і пам'ятну дошку: «У Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа… закладений цей Св. Храм на честь Св. Великомучениці Параскеви-П'ятниці, Юрія Переможця і князів Страстотерпців Бориса й Гліба на могилах православних козаків, полеглих за Православну Віру й Святу Русь (Україну) у бою під Берестечком, Дубенського повіту, і освячений Преосвященним Антонієм, Архиєпископом Волинським, року від Різдва Бога Слово 1910, місяця червня 18 дня» [14]. У цей же день Архієпископ Антоній (Храповицький) виголосив проповідь, яка закінчувалася словами: «Нехай знають київські нащадки православних козаків, що труд, боротьба і смерть за Батьківщину не вмирають, але рано чи пізно – воскресають!» [9, с. 299].

Відомостями у друкованих виданнях Волині про спорудження храму-пам'ятника козакам під Берестечком зацікавився молодий письменник Клим Поліщук. Після відвідин Берестецького поля та спілкування з о. Віталієм К. Поліщук написав статтю «Український музей на Козацьких могилах під Берестечком», яка була опублікована в київському журналі «Рідний край» за 1911 рік. У статті зокрема зазначено: «щоб збереглася наша рідна українська старовина на Волині, архімандрит Віталій задумав тут же на Козацьких могилах відкрити самостійний музей… Зважаючи на те, що є вже зібраного з нашої волинської старовини, можна сказати, що новий музей сам по собі буде гарний…» Автор закінчує статтю оптимістичними словами про те, «… що колись сей новий музей буде дуже цікавим установищем на Волині».

Про організаційні роботи у справі побудови храму-пам'ятника дізнався професор Дмитро Дорошенко – відомий історик України. Ось як він характеризує головного будівничого історичного об'єкта: «о. Віталій, худорлявий, з рідкою борідкою, в окулярах, у простецькому підряснику, без усяких ознак, крім значка «Союз». Після кількох слів промови робить враження людини міцної волі, твердого переконання. Поведення його дуже симпатичне, чемне, повне, почуття власної поваги, але заразом дуже скромне і тонке. Видно людину розумну і культурну» [3].

Олена Пчілка в журналі «Рідний край» у своїй статті «Волинський пам'ятник», пише: «Може хтось готовий сказати навіть так: «Як мав заходжуватись коло пам'ятника відомий член «русского союза» о. Віталій, то краще хай би ніякого пам'ятника не було! Ми ж того не скажемо, що це було б краще. Яка була б користь з того, що цілі століття ніхто не міг або не хотів заходжуватись коло вшанування пам'яті лицарів наших, загублених лихою долею на Берестецькому полі? Чи краще було, щоб та велика жертва за волю України пішла в непам'ять, була занедбана, забута…» [8, с. 9].

Сучасники, котрі добре знали архімандрита Віталія, характеризували його як людину з роздвоєною душею. Один з волиняків писав про нього так: «Церква-памятник під Берестечком є заслугою тільки ченця-аскета Віталія, у серці якого на диво сплітались дві стихії: одна зовнішня, політична й ворожа українському народові, а друга – внутрішня й рідна тому народові… Трагедія роздвоєння душі своїх синів українська історія чимало занотувала на своїх безсторонніх фоліантах. Ті люди з роздвоєною душею все ж таки належать нікому іншому, як тільки нашому народові, як би до того не підходити і як би ту справу не розглядати» [10; с. 83].

Клим Поліщук пізніше писав: «Діло тут не в «чорносотенстві», а діло в тому, що о. Віталій зробив те, чого ніхто з українців не зробив. Він перший взявся за вшанування Козацьких могил і звернувся до волинського народу зі словами: «Дивись, ось твоя найбільша святиня!». І послухав народ, і пішов віддати поклін святим останкам. Отож, хто б не зробив нам цей добрий початок з ушануванням нашої Голгофи, все ж треба бути вдячним за цей початок» [14].

Отже, як показує аналіз історичних фактів, найбільший вклад у процес будівництва храму-пам'ятника на Козацьких Могилах вніс архімандрит Віталій (Максименко). Саме йому належить ідея виникнення храму, він зробив дуже багато вагомих вчинків для того, щоб цю ідею втілити в життя. Цей священик (росіянин за походженням) кількарічною працею (молитовною, інтелектуальною і фізичною) добився визнання подвигу православних козаків та селян під Берестечком і сприяв тому, щоб увіковічнити цей для нащадків. Проте не слід забувати і людей, які словом (як управитель маєтку «Берестечко», О. Пчілка, К. Поліщук, Д. Дорошенко) та ділом (арх. Антоній Храповицький, В. Максимов, О. Щусєв, графиня Граббе, а також усі жертводавці) підтримали благородну справу – допомогли створити та реалізувати проект храму-пам'ятника на острові Журавлиха.

Джерела та література:

1. Бухало Г. В. Круг містечка Берестечка.– Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008.– 168 с.
2. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком.– Львів: Слово, 1993.– 133 с.
3. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному.– Берлін, 1940.– 69 с.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє і минуле 1901–1914.– Вінніпег, 1949.– 138 с.
5. Лотоцький Г. Козацькі могили: Музейний літопис.– Рівне: Волинські обереги.– 2003.
6. Максименко В. Спогади мого життя.– Джорданвілл. (США), 1955.
7. Митрополит Іларіон. Фортеця православ'я на Волині Свята Почаївська лавра. Церковно-історична монографія, 1961.
8. Пчілка О. Волинський пам'ятник // Радянська Волинь.– 25 травня 1991 р.
9. Огієнко І. Свята Почаївська лавра.– К.: Наша культура і наука, 2004.– 440 с.
10. Рожко В. Національний пантеон «Козацькі могили».– Луцьк: Медіа, 2003.– 544 с.
11. Тальберг Н. Д. Жизненный путь архиепископа Виталия. С. 5.
12. Цимбалюк Є. Останній заповіт над «Козацькими могилами». // Альманах присв'ячений трудовому колективу та життєвому літопису ПП «Агро – Експрес – Сервіс».– Рівне: ТзОВ «Овід», 2010, с. 77–78
13. Архів Синода. File: 11/35, Архиепископ Виталій
14. Фонди Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Ярослав Цецик

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПОЛЕГЛИХ У БИТВІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ КОЗАКІВ УКРАЇНЦЯМИ ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Після приєднання західноукраїнських земель до складу міжвоєнної Польщі взаємовідносини між українським населенням країни та польськими урядами були напруженими. Насамперед це було зумовленим відвертою антиукраїнською політикою польської влади. Ще одним чинником, який не сприяв стабілізації II Речі Посполитої стало роз'єднання українських земель штучним «сокальським кордоном». Це було продиктовано тим, що уряд намагався не допустити посилення на Волині впливів українських національних політичних сил. З цією метою розпочалася реалізація політики регіоналізму, що передбачала відділення Волині від Галичини штучним «сокальським кордоном», який був частиною колишнього державного кордону між Російською та айстро-Угорською імперіями дол. Першої світової війни. Після підписання Ризького мирного договору в 1921 р. Волинське воєводство було відділено від Львівського та Тернопільського [1, с. 23].

Однак незважаючи на таку ситуацію у середині 1920-х рр. у середовищі українських національних політичних структур відбулися консолідаційно-об'єднавчі процеси в результаті, яких було утворено Українське національно-демократичне об'єднання (1925) та Українську соціалістично-радикальну партію (1926). Обидва політичні угруповання незважаючи на ідеологічні розмежування стояли на позиції відродження незалежності України на всіх її етнічних землях. У своїй діяльності вони використовували лише легальні методи політичної боротьби та були представлені у парламентах міжвоєнної Польщі. Незабаром після свого утворення ці політичні структури розпочали політичну діяльність на Волині, де завдяки взаємодії керівних органів партій з місцевими прихильниками було створено кілька повітових комітетів.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності обох партій було розповсюдження української національно-державницької ідеології, що мало своєю метою підняти рівень національної самосвідомості українського населення. Важливу роль вони відводили відзначенню пам'ятних дат з історичного минулого України, а враховуючи легальний статус цих структур в окремих випадках незважаючи на протидію польської адміністративної влади їм давалося проводити широкомасштабні масові заходи.

Саме завдяки керівництву УНДО та пам'яті українського населення про героїзм і хоробрість козаків, які в боротьбі за майбутнє України загинули у 1651 р. у битві під Берестечком 5 липня 1929 р. було проведено урочистості та молебень, присвячені вшануванню полеглих українських козаків. Згідно даних команди державної поліції участь у них взяло близько 2,5 тис. українців й не лише жителів навколишніх сіл, а значна частина приїхали власним коштом із воєводств Галичини [2, арк. 5]. На них присутні виступали з розповідями про героїчне минуле, хоробрість українських козаків та було відслужена молебень за загиблих під Берестечком. Дієву участь у вшануванні взяли й частина депутатів польського парламенту членів партії УНДО та православне духовенство. Саме між

ними та частиною духовенства виникли протиріччя, які були зумовлені тим, що депутати парламенту-галичани планували виголосити промови, але проти цього виступило місцеве духовенство. Така його позиція була продиктована тією обставиною, що на відміну від Галичини де місцеве греко-католицьке духовенство тісно співпрацювало з націонал-демократами, на Волині його частина навпаки їм протидіяла [3, с. 424]. Це було спричинено тим, що певні кола місцевого православного духовенства протиставляли себе політичним структурам з галицьким родоводом. Ще однією причиною негативного ставлення частини православного духовенства Волині до УНДО було те, що до Української революції 1917–1920 рр. багато волинських священнослужителів були росіянами й належали до загальноросійського монархічного Союзу руського народу (СРН). Ця верства населення Волині протистояла українському національному політичному руху, небезпідставно вбачаючи в ньому загрозу для послаблення проросійських впливів у православній церкві регіону. Але заради справедливості варто зазначити, що на початку XX ст. саме православним духовенством було організовано й проведено збір коштів для будівництва храму й впорядкування поля битви під Берестечком.

Таким чином, у 1929 р. на Волині вперше було проведено широкомасштабне вшанування пам'яті загиблих у битві під Берестечком українських козаків. Участь у цих заходах взяли не лише жителі Волині а й багато галичан. Цей захід було організовано спільними зусиллями українців Волині й Галичини. Це свідчить про те, що пам'ять про козаків-героїв українці берегли. Ще однією особливістю проведення цього заходу була протидія його організаторам з боку польської адміністративної влади. Як свідчать документи волинського воєводського управління один із його організаторів керівник Дубенського повітового комітету УНДО Т. Назарук після цих подій потратив під пильний нагляд польської поліції, а незабаром був затриманий місцевою адміністративною владою.

Однак перешкоди, які створювалися польськими силовими структурами не стали перепоною поводити вшанування пам'яті козаків на полі Берестецької битви. Незважаючи на протидію з боку силових структур Польщі 30 червня 1932 р. націонал-демократами спільно з представниками інших українських політичних партій та громадських організацій було проведено широкомасштабні заходи присвячені вшануванню пам'яті полеглих під Берестечком козаків. Участь у них згідно даних волинської воєводської команди державної поліції взяло понад 5000 українців, багато з яких приїхали з трьох галицьких воєводств, незважаючи на протидію та перешкоджання цьому органами адміністративної влади [4, арк. 24]. На цьому заході кім промов українських політичних діячів було прочитано ряд рефератів істориків про битву під Берестечком, проведено молебень.

Але така національна активність зустрічала перепони з боку польської влади, яка намагалася не допустити проведення велелюдних заходів на «Козацьких могилах» й у наступні роки таких заходів українці не проводили хоча й намагалися їх організувати.

Як свідчать дані волинського воєводського управління на Волині в середині й другій половині 1930-х рр. наприкінці червня – на початку липня в ряді населених пунктів відбувалися різноманітні заходи присвячені вшануванню пам'яті козаків.

Важливу роль у формуванні почуття патріотизму серед молоді й ідеї боротьби за Україну й ознайомленні молоді з рідною історією та славою козаків, які полягли у битві під Берестечком відводила Організація українських націоналістів. Однією з форм роботи, якої була організація проведення походів молоді на «Козацькі могили». Так, на початку 1930-х. рр. неодноразово такі походи організовувалися націоналістичною молоддю з Дубенського, Рівненського та Кременецького повітів. Польською поліцією також було зафіксовано ряд походів молоді з Луцького повіту на поле Берестецької битви, які були організовані та проведені І. Скоп'юком. Під час цих походів, а вони тривали декілька днів серед молодих націоналістів проводилися й змагання. Неодноразово члени ОУН на урочистих заходах, які проводилися на «Козацьких могилах» розповсюджували летючки та іншу нелегальну літературу. Такий факт було зафіксовано 30 червня 1932 р., коли відзначали чергову річницю битви під Берестечком на якій були присутні понад 5 000 українців з Волині й Галичини. Під час служби Божої невідомий, який перебував на балконі церкви, кинув у натовп близько 30 листівок ОУН згорнутих у рулон. Вони, не розсипавшись, упали на стіл, де продавали церковні свічки, і тому потрапили до рук поліції. Усі листівки були надруковані на друкарській машинці. Невідомий автор, возвеличуючи подвиги українських козаків, закликав українців здобути «Самостійну, Соборну і могутню Українську Державу» [5, с. 73].

Отже, як бачимо впродовж 1920-х – 1930-х рр. українці Волині й Галичини намагалися відзначати річниці битви під Берестечком в яких брали участь тисячі українців, незважаючи на упереджене ставлення до них за це з боку польської влади. Не залишалися осторонь від них і діячі українських національних політичних партій, які неодноразово їх організовували. Але польська влада робила усе можливе, щоб перешкоджати проведенню таких велелюдних заходів. Дієву участь у них брали й члени ОУН.

Джерела та література:

1. Кучерепа М. М., Давидюк Р. П. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 420 с.
2. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9а, спр.495, арк.5
3. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
4. Держархів Волинської обл. ф.1, оп. 2, спр.5918, арк. 24.
5. Бухало О. Г. Естафета патріотичної слави. До питання вшанування Організацією українських націоналістів подвигів козаків та борців за щастя народне у XX столітті // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2005. – Вип. 5. – С. 71–75.

Іван Пащук

АКАДЕМІК ПЕТРО ТРОНЬКО І ВІДРОДЖЕННЯ «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛ»

Протягом уже цілого століття, відтоді як започаткувалися перші конкретні дії щодо пошанування звитяги козацько-селянського війська Богдана Хмельницького у нелегкій битві влітку 1651 р. з польськими окупантами на низинному підберестецькому полі колишньої історичної Великої Волині, багатьма науковцями-дослідниками, краєзнавцями, письменниками, музейниками, журналістами та іншими зацікавленими пошуковцями названо багато особистостей, які активно сприяли, по мірі своїх можливостей, цьому незупинному патріотичному і духовному процесові. Лише їх поіменний перелік зайняв би кілька десятків сторінок.

Зрозуміло, вони заслужено мали чи мають добру і вдячну пам'ять не тільки у своїх сучасників, а й в наступних поколіннях. Без будь-якого пафосу здійснювали у свій час, а їхні послідовники невтомно і сумлінно продовжують розпочату ними справу не тільки правдивої оцінки, а й звеличення і пошанування борців за омріяну у віках вольную волю для свого рідного українського народу, а також її жертовних захисників.

Із 1960-х рр. і до наших днів зміцнення незалежності Української держави такою завзятою людиною був колишній заступник Голови Ради Міністрів УРСР і голова на громадських засадах тодішнього Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, академік НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України, Герой України Петро Тимофійович Тронько. Поважний, широко знаний своїми незліченними конкретними внесками у збереження, захист і відтворення пам'яток національної української історії і культури у різних місцевостях. Народився він у простій селянській родині 12 липня 1915 р. в селі Забродди Богодухівського району Харківської області, прожив увесь радянсько-комуністичний період, був учасником війни з німецькими фашистами, займав різні керівні посади, став доктором історичних наук, відомим громадським діячем.

У те, що відродилися понівечені комуністичними ідеологами і місцевими запопадливими чиновниками, коли встановилася радянська влада на західноукраїнських землях у вересні 1939 року і знову поновилася у післявоєнні роки, знані у народі «Козацькі могили» з духовним храмовим і монастирським комплексом на острівку Журавлисі біля села Пляшевої Радивилівського району, оспівані шевченківським реквієм «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?», у першу чергу заслуга групи української творчої інтелігенції, у якій були Максим Рильський, Михайло Стельмах, Євген Кротевич, Василь Касіян, Борис Харчук, Юрій Збанацький, Борис Антоненко-Давидович, котрі, побувавши тут, просто жахнулися побаченим.

У московській «Литературной газете» 13 вересня 1960 р. вони опублікували групову критичну статтю «Так ли следует охранять исторические памятники». У ній, зокрема, писалося, «что на Журавлихе должен быть музей… Козацкие могилы под Берестечком должны стать историческим государственным заповедником»[1].

Після цього, як кажуть, крига помаленьку почала скресати. А далі втрутилися і владні структури не тільки із Києва, Рівного, Луцька, а й райцентру і Пляшівської сільської ради, місцева інтелігенція.

У своїх спогадах «Побачене і пережите»[2] незмінний директор музею-заповідника «Козацькі могили» у 1965–1993 рр., заслужений працівник культури України Павло Лотоцький написав: «… Повернувся з Берестечка, а мені кажуть, що хтось буде з високих чиновників із Києва. Мені ще не приходилось бачити таких людей і з ними розмовляти. Раптом по ґрунтовій дорозі (шосейної ще не було) під'їхало до заповідника дві чорні «Волги». Я вийшов назустріч і дивлюсь, що з автомашини виходить мені вже знайомий голова Волинського облвиконкому Ярощук, а з ним якийсь невідомий чоловік. Ярощук мене представив гостю і каже до мене, що то заступник Голови Ради Міністрів УРСР

Петро Тронько… Попросив, щоб йому показали все. Ми і пішли по нашому маршруту в Михайлівську церкву, підземним переходом із свічкою в руках – до гробниці із черепами козаків, перейшли в Свято-Юріївську церкву, оглянули територію і на тому наша екскурсія завершилася. Петро Тимофійович присів на великому осокоровому пеньку і почав мене розпитувати, що варто зробити, щоб тому місцю надати необхідний вигляд. Тоді я йому розпочав викладати свої думки…»[3].

Це було 4 вересня 1966 р. А вже 17 вересня 1967 р. був урочисто відкритий для відвідувачів музей-заповідник «Козацькі могили» і сюди почали навідуватися екскурсанти і туристи з різних місць України і зарубіжних країн.

Удруге тут побував Петро Тронько 27 вересня 1968 р., залишивши у книзі відгуків запис: «Я низько схиляю голову перед Козацькими могилами, перед мужністю героїв. Хочеться, щоб і наші сучасні українці, наші діти і внуки були чимось похожими на Вас, наші хоробрі козаки. Вічна Вам честь і слава!»[4].

Я його особисто знав із 1973 р., будучи на захисті в Інституті історії Академії наук України кандидатської дисертації одним знайомим рівнянином, де головував Петро Тимофійович.

А коли 18 червня 1991 р. було велелюдно відзначене 340-річчя битви, постановою № 20 Кабінету Міністрів УРСР від 12 червня 1991 р. був створений Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», який нині має статус національного.

Побував Петро Тронько у Рівному раніше, 15 червня, як уже голова правління новоствореної на установчому з'їзді, де і я був делегатом, 27 березня 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців і голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, беручи участь у роботі другої республіканської науково-теоретичної конференції «Берестецькій битві – 340 років», виступивши на її відкритті з доповіддю, де на збірнику матеріалів і тез на згадку залишив для мене свій автограф. Цей виступ був опублікований у наступному науковому збірнику «Берестецька битва в історії України» до третьої такої конференції, яка відбулася 26 червня 1992 р.[5] У виступі академік, зокрема, зазначив: «Битва під Берестечком в народній пам'яті, зрозуміло, не живе однозначно… Це і наша сила, це і наша рана, це і наша гордість, це і наш пекучий біль. Вшановуючи пам'ять звитяжців Берестечка, відзначаючи цю героїчну й трагічну сторінку нашої минувшини, мусимо з усією силою наголосити на тому, яке величезне значення для відродження історичної пам'яті і духовності нашого народу набувають питання всебічного розвитку історичної науки, її складової частини – історичного краєзнавства щодо дослідження героїчних сторінок рідного краю[6]… Протягом цілих десятиріч історична наука переобтяжена ідеологічними штампами, залежна від самої різноманітної політичної кон'юнктури, не виконувала та й не могла виконувати покладеної на неї соціальної функції. Лише сьогодні вона підходить до розв'язання складних і суперечливих проблем з історії України, висвітлення її маловідомих сторінок… Ця наукова робота має бути комплексною і системною з тим, щоб охопити вивченням усі періоди історії, всі напрямки соціального, політичного і культурного життя українського народу. Слід очистити історичні знання від суб'єктивізму, фальсифікацій, заідеологізованості, по-новому з позицій правди науково переоцінювати, переосмислювати сторінки героїчні і трагічні в історії України, повніше використовувати її для національно-патріотичного виховання нашого народу».

«Багато сил доклав [Петро Тронько] для збереження у належному вигляді поля Берестецької битви, яке тривалий час експлуатувалося господарниками і навіть зазнало загрози цілковитого знищення»,– зазначив у статті «На варті народних святинь» член-кореспондент НАН України Федір Шевченко[7]. А історики Юрій Данилюк і Віктор Войналович у статті «Поборник увічнення слави козацької» підкреслили: «Характерно, що ідеєю увічнення козацької слави, збереження пам'яток минулого П. Т. Тронько не розлучався і в наступні роки свого життя… Побувайте у Берестечку (а потрібно було сказати на полі битви – І.П.) і кожний, хто обізнаний з історією, розкаже вам, скільки особистих зусиль він доклав для збереження і увічнення цього святого для кожного українця місця»[8].

У своїх численних статтях, книгах і виступах чи інтерв'ю вчений-історик часто згадує ще наші старовинні міста Дубно, Острог і Корець. І вітаючи його з 90-річчям від імені обласної краєзнавчої організації Національної спілки краєзнавців України, автор цієї публікації наголосив, що «рівняни пам'ятають Ваші особисті зусилля у роки радянського тоталітаризму щодо відродження «Козацьких могил» під Берестечком, де зараз діє історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви 1651 року», та інші вдячні підтримки у збереженні і відтворенні історико-культурних пам'яток Рівненщини»[9].

А наш земляк із с. Верба Дубенського району, директор Інституту українознавства у Львові Ярослав Ісаєвич (1936–2010) зазначив: «Ваші наукові праці є визначним внеском у дослідженні історії України… Ви довели, як багато можна зробити для рідного народу навіть у несприятливих умовах… Особливо шанують Вас у західному регіоні України, для науки якого Ви багато попрацювали. Не словом, а ділом Ви реалізували ідеал соборності, єднання всіх патріотичних сил нашої нації».

Інший відомий земляк із с. Набережне Демидівського району, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Микола Жулинський:

«Ви – жива, бадьора духом, творчо активна національна легенда, бо з Вашим іменем пов'язано безліч великих і малих, але значимих в історії нашого народу діянь. Ваш високий авторитет, мудрість і відданість національним інтересам забезпечили здійснення не одного важливого культурологічного і наукового проекту».

І пророче звучать слова академіка у «Напутньому слові сподвижникам» в довіднику «Всеукраїнський спілці краєзнавців – 80»: «Історія людства, всіх країн і народів, як відомо, свідчить про те, що міцність кожної нації, її існування ґрунтуються на патріотизмі, духовності, на любові її народу до своєї історії та культури. Відродженню історичної пам'яті, духовності і національної гідності повинна сприяти історична наука і її складова – історичне краєзнавство. Саме вона, наша Спілка, як записано в статуті, має виховувати у громадян почуття національної свідомості, глибокої поваги до своєї історії, культури, мови, традицій українського народу, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи».

А ще мені в різні роки доводилося бувати, як і зараз, на пленумах Спілки, бо є більше 20 років членом правління, чи наукових конференціях у Києві, Харкові, Дніпропетровську та інших містах, які проводилися під головуванням академіка, і в його особі краєзнавці і пам'яткоохоронці завжди бачили людину ділову, ініціативну, неспокійну, справжнього патріота своєї рідної України.

Джерела та література:

1. Так ли следует охранять исторические памятники // Литературная газета (Москва).– 1960.– 13 сентября.
2. Національний пантеон «Козацькі могили».– Луцьк, 2003.– С.140–204; Пащук І. Слово про козацьку святиню // Вільне слово (Рівне).– 2004.– 31 вересня.
3. Там само.– С.156–159.
4. Лотоцький Ю. Козацькі могили. Музейний літопис.– Рівне, 2003.– С.62; Пащук І. Музейний літопис «Козацьких могил» // Вільне слово.– 2004.– 31 серпня.
5. Тронько П. Наша героїчна минувшина – наша гордість, наша слава // Берестецька битва в історії України. Тези третьої республік. наук.-теорет. конф. 26 червня 1992 року.– Рівне, 1992.– С.69–73; Пащук І. Дослідження сучасних науковців і краєзнавців з історії Берестецької битви та публікації про пошанування козацької звитяги // Берестецька битва в історії України. Наук. зб. матеріалів восьмої всеукр. наук.-краєзн. конф., присвяченої 350-річчю битви під Берестечком. 16–17 червня 2001 року.– Рівне, 2001.– С.65–68; Пащук І. Свою долю пов'язав із «Козацькими могилами» // Вільне слово.– 2000.– 29 листопада.
6. За вольную волю. Поетична антологія / Упор. Іван Пащук.– Рівне, 1995.– С.4.
7. Що ми залишимо нащадкам? Збірка матеріалів і документів про державну, громадську діяльність і наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька.– К.: ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2008.– С.69.
8. Там само.– С.92.
9. Там само.– С. 201; Пащук І. Родом із Верби // Вільне слово.– 1996.– 6 березня.

Червень 2013 року

Олена Семенович

ВІДГОМІН КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ У ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКА ОЛЕКСАНДРА ЛАВОРИКА (за матеріалами фондів РОКМ)

464 роки минуло відтоді, як відбулася знаменита битва між двома великими арміями – польською шляхетсько-магнатською та українською козацько-народною.

У 70-х рр. XX ст. працівниками Рівненського краєзнавчого музею (РКМ, з 1997 р.– РОКМ) під керівництвом відомого українського археолога, доктора історичних наук Ігоря Кириловича Свєшнікова розпочалися археологічні розкопки на полі битви. Були виявлені давно загублені «сліди» колись загадкових козаків, їхні кістки та речі. Правдиву історію повернуто українському народу, як частку його національного багатства [4, с. 4].

Безцінними знахідками були десятки різних типів шабель, мушкетів, куль і пороху, наконечників списів, шкіряних виробів, монет тощо.

Сам І. К. Свєшніков говорив: «Усі знахідки є унікальними, першими достовірними козацькими речами, а їх наукове значення збільшує й те, що всі вони мають точну дату їх останнього вживання – 10 липня 1651 р., через що можуть також служити порівняльним матеріалом для музейних збірок… Про існування окремих з них ми досі знали лише з дум та історичних пісень» [2, с. 89].

І ці безцінні речі, якими користувалися козаки і повстанці-селяни (козацькі шаблі, мушкети, списи,

порохівниці, бойові сокири, наконечники бойових прапорів і бунчук, шкіряні ходаки, чоботи, люльки, монети, ложки, музичні інструменти, військові канцелярські речі, мідні казани тощо), після належного наукового опрацювання, вивчення, реставрації, зайняли своє почесне місце в експозиції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Це місце неподалік Берестечка, біля сіл Острів і Пляшева Радивилівського району, на берегах Стиру і Пляшівки, протягом віків постійно привертало увагу українських письменників, діячів історичної науки, акторів театру, режисерів, композиторів, художників. Берестецькій битві присвячені численні наукові і популярні, історичні та літературні праці, твори драматургії, музики, усної народної творчості, декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва. Зокрема, серед мистецьких творів слід згадати: «Нас тут триста, як скло…», «Втрачені знамена» Д. Стецька; «Берестечко» А. Куща; «Битва під Берестечком» В. Полтавця; «Подвиг трьохсот під Берестечком» О. Данченка; «Богун під Берестечком», «Берестечко» Д. Довбошинського тощо.

Об'єктом даного дослідження стала серія робіт місцевого художника Олександра Ростиславовича Лаворика під назвою «Відгомін козацької слави».

Олександр Лаворик народився 13 жовтня 1955 р. в с. Рясники Гощанського району в сім'ї вчителів. До малювання був залучений батьками. У 1970 р. закінчив Рясниківську восьмирічну школу, в 1972 р.– Рівненське міське професійно-технічне училище № 38. Одночасно з навчанням у ПТУ відвідував заняття у Рівненській художній студії (керівник В. Г. Ємельянов). Впродовж 1971–1973 рр. навчався на факультеті графіки Московського заочного народного університету мистецтв. У 1973 р. закінчив Гощанську заочну середню школу, в 1992 р.– Міжнародну школу церковної архітектури при Міжгалузевому інституті підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів Львівського політехнічного інституту.

Від 1977 до 1990 рр. проходив службу в органах внутрішніх справ. Зокрема впродовж 1977–1979 рр.– в Одеському міському відділі міліції, 1979–1990 рр.– у Гощанському РВВС. Паралельно (в 1983–1986 рр.) обіймав посади викладача художнього відділу та завідувача відділу образотворчого мистецтва Гощанської державної школи мистецтв [3, с. 127].

На період 1980–2007 рр. припадає розквіт його творчої діяльності, оскільки саме в цей час відбулося близько 45 виставок, в яких брав участь Олександр Лаворик, 25 з яких – персональні (в Гощі, Рівному, Мирогощі Дубенського району, Пляшевій Радивилівського району, Луцьку, Синьові Гощанського району, Києві). Неодноразово художник побував на виставках за кордоном: в Москві (1985, 1989, 1990 рр.) і Празі (Чехія, 1989 р.) [6, с. 273].

Тематика робіт майстра різноманітна. Ним було створено серії-цикли графічних робіт «Гощанські будні», «Будні Гощанського РВВС», «Село Нобель», «Воїни-інтернаціоналісти Рівненщини», «Вілійські роздуми», «Тур'янська сторона», «Чорнобиль» тощо.

У 1989 р. у музеї комсомольської слави м. Рівне проходила персональна виставка художника, де були представлені серії «Мале Полісся», «Вілійські роздуми», «Тур'янська сторона». На цій виставці побував тодішній директор заповідника «Поле Берестецької битви» Павло Якубович Лотоцький. Очевидно, що йому настільки сподобалися виставлені пейзажні роботи, що він запросив майстра створити серію робіт з краєвидами місця Берестецької битви. Художник погодився, адже його завжди приваблювали красиві і визначні місця.

За словами художника, він три дні малював природу. Після цього «народилося» декілька пейзажних робіт: «Місце, де загинув останній козак», «Козакова яма», «Михайлівська церква на «Козацьких могилах», «Свято-Георгіївський храм» тощо.

Не міг художник просто так поїхати з поля Берестецької битви, щедро скропленої ратною кров'ю і трудовим потом наших предків. Мабуть, якийсь внутрішній поклик повів майстра в експозицію заповідника, туди, де розміщені речі, які були знайдені під час археологічних розкопок.

- Коли я зайшов в приміщення, то одразу відчув чуття малювати,– згадує митець.

Із захопленням вдивлявся художник в ті речі, які пролежали в землі три сотні років. Кожна річ цінніша від іншої, оскільки цих речей торкалися міцні, вузлуваті натруджені руки козаків, повстанців. Ось саме цими шаблями козаки викрешували іскри у гарячих боях з блискучих рицарських обладунків, а з цього мушкета летіли свинцеві кулі у шляхтичів…

Для О. Лаворика кожна річ ніби оживає, він відчуває хвилювання, адже розуміє драматизм моменту, оскільки це речі козаків, які загинули десь тут поруч, зовсім близько.

Крім того, що представлені речі утворювали музей, вони одночасно були моделями у малюнках художника.

Десять днів О. Лаворик працював в експозиції заповідника, працював без підготовки, оскільки подібні речі малював вперше. Вони мали символічне значення, «силу, бо їх торкалися сильні руки козаків» – говорить автор. І це йому допомогло. За цей період було створено цілу серію під назвою «Відгомін козацької слави», до якої ввійшло близько 30 робіт. У 1991 р. РОКМ було закуплено частину робіт «козацької» серії у автора, частину митець подарував у 2006 та 2011 рр. Нині малюнки знаходяться в експозиції (зали «Битва під Берестечком», «Музейний арсенал») та фондах РОКМ. Ще дві роботи з цієї серії знаходяться в Національному музеї-заповіднику українського гончарства в смт Опішня Полтавської області («Нас тут триста», «Люльки XVII ст.»).

Художник на папері відобразив різні за призначенням козацькі речі. Це і зброя, і особисті речі

козаків тощо. Різні стилі, різні манери виконання, але в кожній роботі вгадується творчий пошук автора, його намагання донести до глядача своє бачення історичної події.

Речі, зображені на малюнках, як німі свідки далеких подій, назавжди збережуть пам'ять про золоті руки людини, яка подарувала їм нове життя. В них сліди битви, сліди козаків, їхній подвиг, звитяга, мужність… Завдяки майстерності автора ці буденні «експонати» увіковічені на папері, і уже назавжди збережені для майбутніх поколінь.

На малюнку «Козацька зброя» на темному фоні в жовто-коричневих тонах зображені мушкет, дві шаблі та чекан. При споглядданні роботи створюється враження, що зброя справжня і її можна потримати в руках. Зокрема, на одній із шабель чітко видно, що клинок має три рівчики вздовж леза; інша ж шабля має клинок, який взагалі не має рівчиків. Через такі дрібні, чітко вималювані деталі, можна судити про неабияку майстерність і професіоналізм майстра.

Окремої уваги заслуговує робота «Ключі до мушкета», на якій намальовано два багатоорнаментовані залізні ключі до колісного замка мушкета. Авторові вдалося дуже точно і чітко відобразити всі елементи художнього оформлення. Зокрема, шийка замка і стрижень кільця оздоблені густо розташованими кулястими потовщеннями, а прямокутна пластина на рівні стрижня оздоблена зображенням хрестовидної квітки. На диску – прорізи різної форми, що утворюють контури рослинних елементів, волют, фігур вершника та коня. Вільні від прорізів місця, очевидно, вкриті гравіруванням. І усі ці засоби разом утворюють зображення Георгія Побідоносця на коні зі списом в руці.

На малюнку «Порохівниці» представлено одну порохівницю у вигляді рогу, чотири натруски – дві кулястої, дві циліндричної форми, один шкіряний гаманець та шість куль, що лежать поруч. Автор точно продумав кожну деталь, навіть фон підібрав обдумано – блідо-зелений, оскільки всі ці «речі знаходилися під землею, під шаром зеленої трави».

Досить чітко можна роздивитися кожну деталь на малюнку. Порохівниця у формі рогу достатку з широким гирлом і загнутим доверху вузьким хвостом орнаментована дрібними нарізами. Гирло порохівниці додатково оточене смужкою шкіри, прикріпленої до стінок порохівниці оздобними залізними цвяшками.

На блідо-зеленому фоні виконана робота «Ложки». Зображено чотири ложки – три дерев'яні, одну металеву та одну виделку. Одна з ложок знаходиться у шкіряному чохлі. Ложки мають округлі або овальні черпаки та довгі рівно зрізані на кінцях держаки. Виделка ж має вигляд залізного загостреного на одному кінці стрижня з петелькою і кільцем на верхньому кінці.

Уваги заслуговує одна ложка, що має круглий черпак та орнаментований держак. Орнамент розташований у верхній частині і складається з горизонтальних, вертикальних і зигзаговидних ліній та вирізьблених трикутників і ромбів.

В такому ж стилі виконаний малюнок «Козацькі речі». За допомогою олівця автором відтворено особисті речі козаків: виделку і ніж у шкіряному футлярі, браслет, очевидно, з скляних круглих намистин, кисет прямокутної форми та люльку, що має циліндричну чашечку, прикрашену рослинним орнаментом. Чітко можна розгледіти ліпний орнамент у формі квітки, що по колу покриває верхню частину чашечки [5, с. 109].

Робота «Козацькі чоботи та постоли» містить одну пару чобіт і одну пару постолів. Навіть дивлячись на малюнок, можна відмітити, що чоботи пошиті з чотирьох фрагментів шкіри, які складають халяву, передок, задник і м'яку підошву з підковкою замість каблука. За словами І. К. Свєшнікова, «вони виготовлені з виправленої шкіри ялівок або молодих бичків, що є цупкішою і більш водонепроникною від шкіри дорослих корів» [4, с. 172].

Поруч зображено пару шкіряних ходаків (автор називає їх місцевою назвою – постоли) – взуття без халявок, виготовлене з одного відповідно складеного куска шкіри з отворами для проволікання шнурка, яким стягувався на нозі верхній край такого взуття. На малюнку досить добре видно сліди від ниток. І. К. Свєшніков відмітив, що «знахідки ходаків на переправі є унікальними – селянське взуття середини XVII ст. ніде не збереглось» [Там же, с. 212].

Художник ще раз відтворив речі козаків в малюнку «Козацькі речі», де зображено музичний інструмент (суремку), аналогії якому серед сучасних українських народних інструментів невідомі. Автор називає цей інструмент дудою. Поруч намальовано ювелірні прикраси – намисто та три персні з овальними щитками, орнаментовані гравірованими розетками-хрестами або нерегулярно розміщеними нарізами, кутовими та ялинковими мотивами. Один перстень має багатогранний неорнаментований щиток. До особистих речей козаків слід зарахувати гральні кості. Це – невеликі кубічні предмети, виготовлені, очевидно, з кістки, на всіх шести гранях округлими заглибленнями позначені пункти – від одного до шести. Очевидно, для гри в кості служив і намальований автором невеликий циліндричний шкіряний кубок з овальним дном. З нього гральні кості викидалися на стіл.

Під час археологічних розкопок в с. Острів було знайдено два мідні казани, які знаходяться в експозиції заповідника «Поле Берестецької битви». Ці казани, а також один великий черпак та довгу двозубу виделку намалював О. Лаворик і назвав цю роботу «Мідні казани». Один з казанів має опукле вгнуте в центрі дно, горизонтальний пружок над дном, два приклепані у верхній частині залізні вуха,

залізну дужку, нижні загнуті кінці якої заходять у вушка. Другий, подібний за формою казан, відрізняється від першого опуклим дном без заглиблення в центрі, відсутністю пружка над дном та широкими заклепаними під вінцями залізними пластинами, що у середній частині переходять у вуха для нижніх загнутих кінців залізної округлої в перетині дужки.

Серед пейзажних робіт майстра слід відмітити твір «Михайлівська церква на «Козацьких Могилах», де автор на передньому плані відобразив пам'ятку української народної архітектури XVII ст., яка була свідком усіх подій того часу. Збудована в 1650 р., церква стояла в урочищі Попів Горб в с. Острів, а в 1912 р. була перенесена до меморіального комплексу «Козацькі могили». За народними переказами саме в цьому храмі перед початком битви молився зі своєю старшиною гетьман Богдан Хмельницький і освячував свій меч [1, с. 66].

З малюнку видно, що споруда покрита бляхою, зовнішня обшивка зроблена горизонтально. Церкву завершують три куполи, тісно поставлені в один ряд. Робота виконана в червоно-сірих тонах на папері жовтого кольору. Саме через колір художнику вдалося передати біль, сум, пам'ять, якими пронизані стіни цього храму.

У 2011 р. О. Лаворик передав до музею ще три роботи з серії «Відгомін козацької слави»: «Свято-Георгіївський храм», «Надбанні хрести Свято-Георгіївського храму в с. Пляшева», «Надбанні хрести Свято-Михайлівського храму с. Пляшева». Роботи виконані в червоно-чорних тонах. Ці кольори символізують кров та траур.

Митець тричі намалював озеро, на якому загинув останній козак – Козакову яму. Зокрема, на роботі «Місце, де загинув останній козак» зображено болото, серед якого невелике озерце. Але місцевість вказує на те, що колись тут було чимале озеро. Його береги щороку заростають, звужуються, глибина невідома. До озерця підходить стіна струнких очерету та болотяної трави. Очевидно, що автор хотів відзначити те, що саме тут загинула людина, яка до останнього боролася за свою Батьківщину. І йому це вдалося зробити через колір. Сіро-чорні з вкрапленням червоного відтінки створюють атмосферу тривоги, жалю, скорботи…

Козацька серія художника демонструвалася на багатьох виставках, зокрема в 1990 р. відбулася персональна виставка в Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви» с. Пляшева. В тому ж році відбулася персональна виставка «Відгомін козацької слави» у Волинському краєзнавчому музеї м. Луцьк, а також персональна виставка-звіт у виставковому залі Укрпрофради м. Київ. У 2008 році «козацька» серія була оформлена у виставку «Де козак, там і слава, і воля…», яка експонувалася у Волинському краєзнавчому музеї, Острозькому історико-культурному заповіднику, Костопільському краєзнавчому музеї та Культурно-археологічному центрі «Пересопниця».

Хочеться вірити, що серія «Відгомін козацької слави» О. Лаворика, яка зберігається у фондах і представлена в експозиції РОКМ, стане в нагоді багатьом дослідникам історії Волині в їхніх наукових пошуках, оскільки дані роботи служать не лише творами живопису, а й історичними документами, які розповідають про битву під Берестечком.

А ми повинні пам'ятати, що поле Берестецької битви – то не просто історичний символ нескореної, волелюбної і безсмертної героїки України. Берестечко нині – то живий дух відроджуваної України, української нації, високої національної свідомості, нездоланного патріотизму.

КАТАЛОГ
художніх робіт Олександра Лаворика
із серії «Відгомін козацької слави» з фондів РОКМ

Речі багатого козака.
Папір, олівець (29х42,5; паспарту 37х51,6)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/1 (КН 19239).

Підкови і парадні вудила.
Папір, олівець (29,4х43,3; паспарту 40х52,2)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/2 (КН 19240).

Ложки.
Папір, олівець (52,1х38)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/3 (КН 19241).

Бойові сокири.
Папір, олівець (52,2х37,5)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/4 (КН 19242).

Козацька шабля.
Папір, олівець (38х53)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/5 (КН 19243).

Порохівниці, натруски.
Папір, олівець (29,3х42,7; паспарту 37,8х52,5)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5212/36. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/6 (КН 19260).

Козацькі чоботи і постоли.
Папір, олівець (55,4х75,5)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/7 (КН 19244).

Зброя багатого українського козака.
Папір, олівець
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/8 (КН 19245).

Козакова яма (місце, де загинув останній козак).
Папір, олівець
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/9 (КН 19246).

Селянська зброя.
Папір, олівець
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5196/20. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/10 (КН 19247).

Донські порохівниці.
Папір, олівець
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 51200/24. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/11 (КН 19250).

Порохівниці.
Папір, олівець (38х52,5)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5200/24. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/12 (КН 19251).

Козацькі речі.
Папір, олівець (37х49,5)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5200/24. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/13 (КН 19252).

Шаблі.
Папір, олівець (37,6х52,5)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5200/24. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/14 (КН 19253).

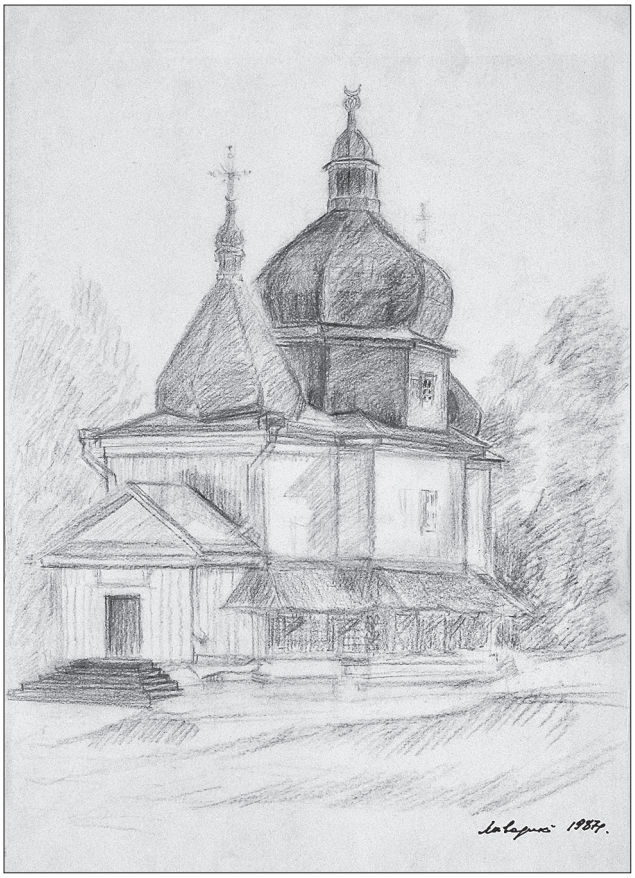
Мушкет, кулі, порохівниця.
Папір, олівець (53х38)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5200/24. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/15 (КН 19254).

Козацький пістоль XVII ст.–
пернач полковника Горленка.
Папір, олівець
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5200/24. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/16 (КН 19255).

Речі генерального писаря.
Папір, олівець (50,1х37,2)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5212/36. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/18 (КН 19261).

Козацькі речі.
Папір, олівець (38х52,5)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5212/36. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/19 (КН 19262).

Козацькі речі.
Папір, олівець (31х46,5; паспарту 33х48,8)



Лаворик О. Михайлівська церква на «Козацьких Могилах».

Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5212/36. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/20 (КН 19263).

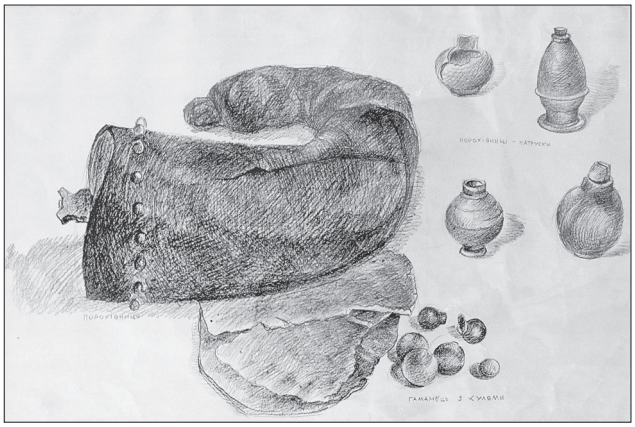
Ключі до мушкета.
Папір, олівець (29,4х33,5; паспарту 37,9х37,8)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5212/36. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/21 (КН 19264).

Козацька зброя.
Папір, олівець (42,5х65,6; паспарту 51х73)
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5212/36. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/22 (КН 19265).

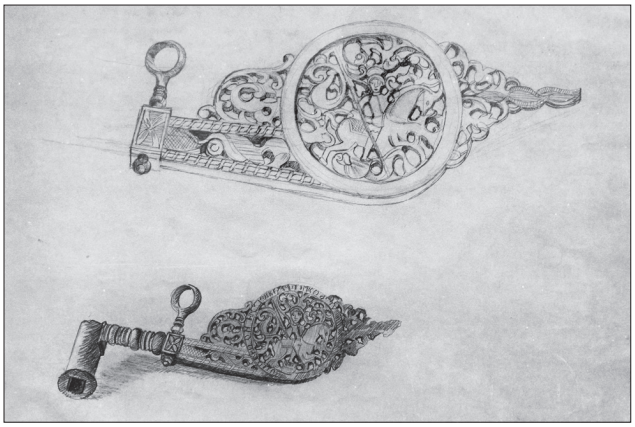
Мідні казани.
Папір, олівець
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5212/36. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/23 (КН 19266).

Зброя і речі українського козака.
Папір, олівець
Закуплено в автора у 1991 р.
Акти № 5212/36. Колекційний опис № 640
Інв. № V И 1852/24 (КН 19267).

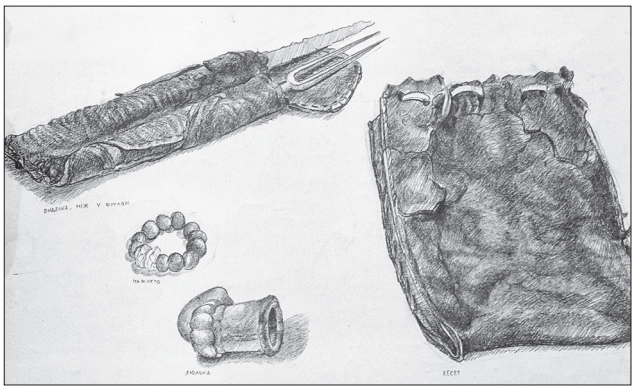
Бойові сокири.
Папір, тонований олівець (42,6х24,6)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12 2007 р.
Інв. № V Мис 2030 (КН 23403/11).



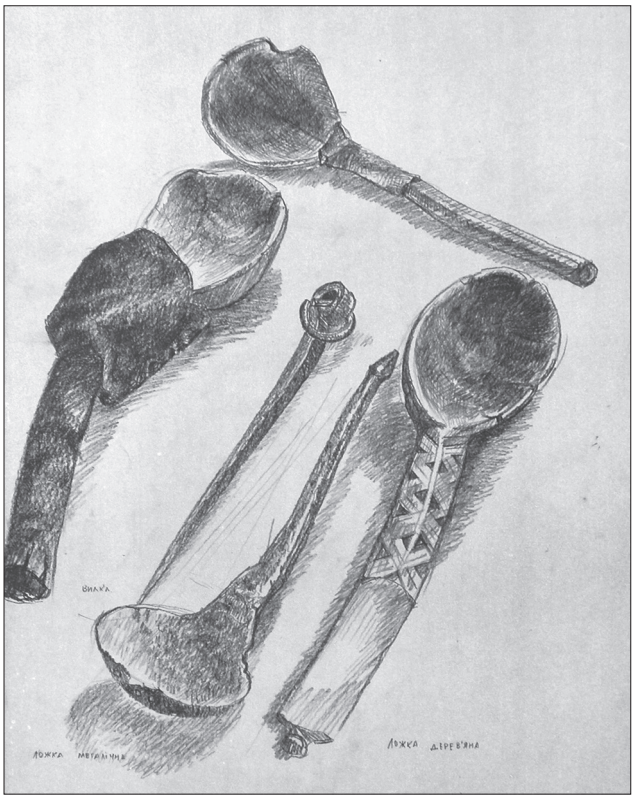
Лаворик О. Порохівниці.



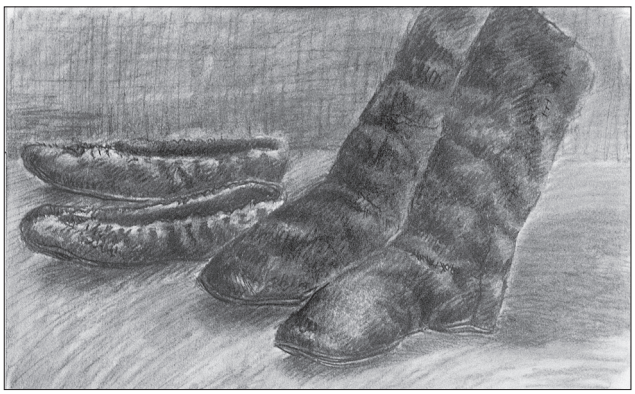
Лаворик О. Ключі до мушкета.



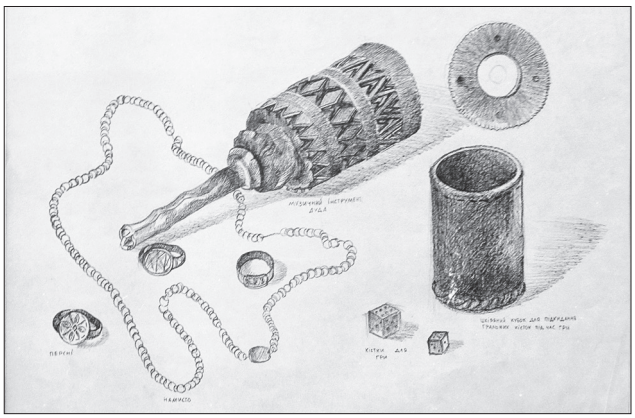
Лаворик О. Козацькі речі.



Лаворик О. Ложки.



Лаворик О. Козацькі чоботи і постоли.



Лаворик О. Козацькі речі.



Лаворик О. Мідні казани.

Козакова яма.
Тонований папір, вугілля, сангіна, біла крейда (65,5х42)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12 2007 р.
Інв. № V Мис 2034 (КН 23403/15).

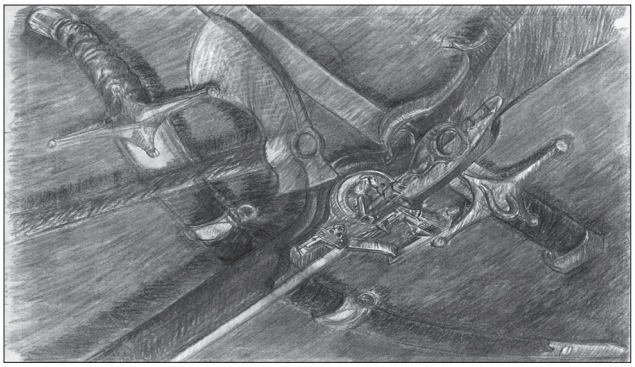
Козакова яма.
Тонований папір, пастель (65,5х42)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12 2007 р.
Інв. № V Мис 2036 (КН 23403/17).

Михайлівська церква на «Козацьких Могилах».
Тонований папір, вугілля, сангіна (65,5х42)
Подаровано автором у 2006 р.
Акт № 7213/153 від 17.12 2007 р.
Інв. № V Мис 2037 (КН 23403/18).

Свято-Георгіївський храм (історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» в с. Пляшева).
Папір, олівець (42х65,5)
Подаровано автором у 2011 р.
Акт № 7790/94 від 20.10.2011 р.
Інв. № V М 2085 (КН 24485)

Надбанні хрести
Свято-Михайлівського храму с. Пляшева.
Папір, олівець (44,8х31,2)
Подаровано автором у 2011 р.
Акт № 7790/94 від 20.10.2011 р.
Інв. № V М 2086 (КН 24486)

Надбанні хрести
Свято-Георгіївського храму в с. Пляшева
Папір, олівець
Подаровано автором у 2011 р.
Акт № 7790/94 від 20.10.2011 р.
Інв. № V М 2087 (КН 24487)



Лаворик О. Козацька зброя.



Лаворик О. Козакова яма
(місце, де загинув останній козак).

Джерела та література:

1. Бухало Г. В. Круг містечка Берестечка: Короткий історичний нарис.– Рівне. Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993.– 104 с.
2. Бухало Г. В. Круг містечка Берестечка.– Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008.– 168 с.
3. Кузьмін Ю. Гощанщина в іменах.– Рівне: видавець О. Зень, 2009.– С. 127–128
4. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком.– Львів: Слово, 1992.– 304 с.
5. Семенович О. Л. Відтворені реліквії // Берестецька битва в історії України: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю Берестецької битви.– Рівне, 2011.– С. 106–110.
6. Семенович. О. Л. Чорнобильська трагедія у творчості художника Олександра Лаворика // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. VIII.– Рівне: видавець Олег Зень, 2010.– С. 273–277.

Володимир Рожко

КОЗАЦЬКІ ПОХОВАННЯ НА ІСТОРИЧНІЙ ВОЛИНІ XVII СТ.

Козацькі поховання доби національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. впродовж московської білої і червоної окупації України залишалися поза увагою дослідників і не тому, що таких не було, бо політика окупанта не передбачала збереження, пошанування, тим більше наукове дослідження святих могил українських героїв, а козаків зокрема.

Навпаки, в 60–80-х рр. XX ст. відбувалося з наказу Москви масове знищення поховань козацької доби на історичній Волині, символічних могил. «Невідомі» почали розбивати хрести на козацьких похованнях, могилах вояків УНР, УПА і не лише на кладовищах, а й на полях, лісах.

Так, у місті Володимирі на Козацьких могилах було масово звандалізовано хрести, самі могили героїв Визвольних змагань 1919 р. – січових стрільців, вояків армії УНР [1, с. 229].

Подібні акти вандалізації – нищення «невідомими» в нічний час хрестів на могилах полеглих козаків в національно-визвольній війні 1648–1654 рр. у Крем'янці, Підлісцях, Пляшевій, Тайкурах, Вишнівці, Гощі, Вербені, Семидубах, Плоскому, Степані, Клевані, Грабові, Городку та інших місцях.

Найбільшим масовим суцільним похованням напівзбережених козацьких могил є нині П'ятницький цвинтар в м. Крем'янці [2, с. 132–135].

Крем'янець з сивої давнини славився своїми монастирями і храмами Божими. В IX – XII ст. тут бачимо печерний монастир, в якому спасалися шляхом щирих молитов, довгих постів, важкої фізичної праці богоугодні ченці-анахорети. В печерах біля Дівочих скель анахоретна печерна обитель з'явилася ще в Мефодіївську добу (870–992 р.) і стала вона тим непогасним світильником віри нашої, яка світить і гріє душу вірних до сьогодення [3, с. 111–112].

З виходом ченців з печер і заснування спільножитніх обителей Божих, недалеко Замкової гори з'явилися монастир Преображення Господнього на горі Сичівка, Богоявлення Господнього і за переказами дівочий монастир св. П'ятниці на горі Черчі. Гора Черча знаходиться північніше Замкової і від неї відділена глибоким яром, згадується в документальних джерелах ревізії Кременецького замку 1563 р. Назву отримала від чернечої обителі на її вершині. Внизу її обнімає стрімка Ірва, яка бере початок з джерел біля Замкової гори і несе свої, особливо весною, бурхливі води до річки Іква [4, с. 523].

Знаходилася ця свята обитель на горі Черчі до першої половини XVII ст., а тоді по зачиненню монастиря, храм св. Параскеви перенесено у її підніжжя для кращого доступу вірних, а навколо започатковано П'ятницький цвинтар, названий в народі «П'ятенькою», на якому після земних доріг спочили вірні [5, с. 422].

Національно-визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648–1654 рр. внесла свої корективи в історію Крем'янця. Неприступний, на думку панівних польських займанців замок на горі Боні, був взятий козаками Максима Кривоноса. Шість тижнів тривала облога. Поляки завзято відбивалися, але змушені були здатися на милість переможців. Від замку залишилися лише руїни [6, с. 467–469].

Вбитих під час облоги і штурму Кременецького замку козаків поховали на П'ятницькому цвинтарі, який впродовж трьох з половиною віків залишається святим місцем для національно-свідомих крем'янчан, волинян. Слід підкреслити, що на превеликий жаль історія започаткування П'ятницького (козацького) цвинтаря в Крем'янці не знайшла належного дослідження і висвітлення в історичній науці навіть в добу Незалежної України. Правда, записано кілька переказів від старожилів місцевими краєзнавцями, але серйозних наукових, археологічних досліджень на тому святому місці не проведено. Дехто подумає: із-за святості місця!

В добу московсько-комуністичної окупації 40–90-х років XX ст. нашої землі, атеїсти-кегебісти, незважаючи на святість місця, винищили більшу частину козацьких хрестів і нині, опріч пам'ятного хреста поставленого крем'янчанами, цвинтар залишається не впорядкований, не доглянутий, відсутня огорожа. На ньому валяється сміття, бур'яни, порожні пляшки, целофанові торбинки та інше.

Сьогоднішній П'ятницький (козацький) цвинтар займає незначну частину підошви гори Черче, решта його пішла під забудови. Його довжина з півдня на північ – 102 кроки, із заходу на схід – 48 кроків. Вцілілих хрестів – 64, могил козаків-бандуристів – 2, з трикутними раменами – 3 хрести, одна надмогильна плита у формі військового хреста довжиною 195 см, довжина рамен – 84 см, ширина – 44 см. Всі без винятку надмогильні хрести, плити-бандури, плита-хрест виготовлені з місцевого сірого вапняку.

Одна із легенд записаних Неонілою Крем'янчанкою зберігає такий народний переказ про поховання полеглих козаків:

– А коли усі прокинулись від перших сонячних променів, то не знайшли загиблих – вони зникли. І тільки на місці домовин стояли довгими рядами сірі кам'яні хрести, мов дивні вартові, і один з них у формі бандури-хрест кобзаря Остапа [7, с. 65].

Ще з княжої доби крем'янецькі каменотеси славилися своїми ремеслами, зокрема виготовленням надмогильних хрестів-пам'ятників з місцевого сірого вапняку, на який багаті околиці міста. Свід-

чення того був масивний кам'яний хрест з XV ст. на місці призамкової церкви біля гори Бона. Хрест одноораменний, посередині якого вирізьблений ще один хрест, а прямокутні рамена обох хрестів прикрашають вирізьблені хрести [8, с. 70].

Тому, без сумніву, кам'яні хрести на П'ятницькому цвинтарі над могилою полеглих героїв козаків є мистецькі твори місцевих майстрів каменотесів, а поставлені вони на могилах українських лицарів місцевими ремісниками, українською шляхтою, селянами, які в такий спосіб увіковічили пам'ять полеглих за волю України ще XVII ст. Хрести – різні за розмірами. Наймасивніший хрест з прямокутними раменами висотою над землею сягає 104 см, довжина рамена – 82 см, ширина – 16 см. Є в меншого розміру хрестах ширина рамен – 20 см, але в більшості кам'яних хрестів ширина рамен від 16 до 20 см [9, с. 134].

Наймасивніший кам'яний хрест з трикутними раменами, який знаходиться в західній частині П'ятницького цвинтаря, має висоту 115 см, ширина рамен – 23 см, а їх довжина – 67 см.

Подаємо також опис надмогильних плит у вигляді бандур з хрестом під якими спочивають тлінні останки козаків-бандуристів, які супроводжували українських вояків у їх походах та надмогильної плити у вигляді покладеного на землю військового кам'яного хреста на могилі козацького духівника-священика, який із невідомих причин знайшов спочинок поруч своїх побратимів. Довжина плити-хреста – 195 см, рамена – 84 см, ширина – 44 см.

Надмогильна кам'яна плита у вигляді бандури з хрестом на східній частині цвинтаря краще збереглася, вона увінчана зверху хрестом з трикутними раменами дає нам підставу стверджувати, що спочилий бандурист був військовий, козак, а не старець-бандурист, на відмінну від іншої надмогильної плити бандури без хреста з трикутними раменами, яка знаходиться в західній частині П'ятницького кладовища [1., с. 134].

На могилі козака-бандуриста довжина плити-бандури 156 см, ширина – 118 см, довжина хреста – 52 см, трикутних рамен – 25 см.

В узголів'ї його могили невисокий кам'яний хрест з прямокутними раменами.

Хоч надмогильна плита формою бандури в західній частині кладовища збереглася далеко не в первісному вигляді і за доби панування московського комунізму зазнала ряд насильницьких деформацій, одначе можемо з впевненістю сказати, що виготовлена вона також була одним і тим же майстром каменотесом [11, с. 135].

Єдиний невеличкий вцілілий кам'яний хрест з трикутними раменами в центральній частині П'ятницького цвинтаря, на думку автора цих рядків, поставлений на могилі малолітнього або дуже юного козака-героя, який віддав своє життя за волю України під час штурму Кременецького замку 1648 р.

Кам'яні хрести, надмогильні плити-бандури, хрест-плита на могилах полеглих героїв-козаків є не лише символом християнського поховання середини XVII ст., а й безцінні пам'ятки нашого церковного мистецтва тої доби, а сам П'ятницький цвинтар – місцем святим і таким має залишитися в нашій багатостраждальній, героїчній історії.

Ще одне масове поховання козаків напівзбереглося в с. Підлісці біля відомої на Крем'янеччині Богданової церкви-каплиці, будівництво якої народні перекази приписували гетьману Богдану Хмельницькому, який стояв тут кілька тижнів перед походом на Берестечко 1651 р.

Кажуть, що її побудували козаки Богдана Хмельницького для свого гетьмана – знаходимо в історичних джерелах. Кілька тижнів стояли вони стотисячним військом на розлогих полях Підлісців перед тим, як йти на Берестечко. Сюди щоранку приходив гетьман молитися. А останнього дня перед походом навіть вислухав тут цілу службу Божу, відправлену козацькими священиками і монахами недалекого Почаївського монастиря [12, с. 47].

Одначе аналізуючи документальні та історичні джерела виявлені автором в держархівах Волинської і Тернопільської області, дізнаємося, що на час походу гетьмана Богдана Хмельницького в с. Підлісцях була мурована церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, яка згадується вперше 1593 р. [13, с. 690].

І саме в цьому храмі міг молитися Богдан Хмельницький зі своїми старшинами та козаками, дерев'яну церкву-каплицю збудували вірні на місці попередньої святині Благовіщення Пресвятої Богородиці перед першою світовою війною, а недоруйновані стіни попередньої святині стали фундаментом при будівництві. Дерев'яну церкву-каплицю звану в народі Богдановою розламали на початку 70-х років XX ст. московські комуністи, а вірні УПЦ КП відбудували її в добу незалежної України.

Богданова церква-каплиця знаходиться в підніжжі гори у її південній частині, а за вівтарем святині – не діюче місцеве кладовище, на якому збереглися ряд могил померлих в Підлісцях від ран козаків і старшин гетьмана Богдана Хмельницького 1651 р. [14, с. 147].

Оглянуті автором збережені недоруйновані комуністичними вандалами могили біля Богданової церкви-каплиці належать героям козакам. Кам'яні хрести на їхніх могилах належать до козацьких і нагадують оглянуті і досліджені кам'яні хрести XVII ст. на козацьких похованнях в Крем'янці, Збаражі, Вишнівці, Пляшевій та інших місцях історичної Волині.

Одначе тут на кількох могилах хрести різьблені на верху тесаних кам'яних стовпчиках і нагадують відбиток печатки з хрестом, на якому трикутні рамена, тобто військовий хрест [15, с. 147].

Ліворуч від входу до церкви-каплиці Благовіщення Пресвятої Богородиці в Підлісцях знаною в народі як Богданова, знаходиться добре збережена могила козацького старшини з непрочитаним написом на кам'яній плиті, довершує її невисокий кам'яний хрест з прямокутними раменами [16, с. 147].

Слід наголосити, що первісне число козацьких поховань на місцевому цвинтарі біля церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці в Підлісцях сягало до сотні, на сучасну пору проглядаються залишки лише 27 могил. З них кілька повністю вцілілих, інші зберегли окреслені риси і надмогильні плити з хрестами первісного вигляду.

Козацькі могили в с. Підлісці свято шанувалися і охоронялися в усі часи місцевими свідомими православними вірними, лише в часи панування московської комуни їм завдано неповернених втрат:

В селі на стоці гори є старі могили, де за переказами старожилів,– читаємо в історичних джерелах,– в 1651 р. було поховано багато померлих від ран поранених козаків під Берестечком з війська Богдана Хмельницького [17, с. 233]

Ці святі для нас могили старанно і дбайливо доглядалися місцевими українцями, які за свою любов і шану до похованих козаків зазнавали переслідувань з боку польських окупантів в 20–30-х років, які забороняли будь-які масові заходи для увіковічення пам'яті козацьких лицарів-героїв України, але московські окупанти в 60–80-х роках XX ст. перевершили всіх попередніх вандалів і не лише на поч. 70-х років розламали Богданову церкву-каплицю, а й довели майже до цілковитої руїни і занедбаності козацькі могили.

Ось як описала напередодні здійснення цього варварського злочину атеїстами-комуністами очевидець злочинних справ московських комуністичних вандалів:

На середині гірського схилу, неподалік од Підлісець стояла серед лісу зруйнована біла каплиця. Її стіни із залишками залізних обручів, що колись стягували їх докупи, розійшлися, і між ними сяяли великі, на півметра, а то й більше щілини. Даху не було – він давно упав. Від цієї картини на душі нам стало невимовно боляче… Не раз навіть підселялися сюди лихі безбатечники, які били і руйнували стіни [18, с. 47].

Богданова церква-каплиця в Підлісцях була зруйнована місцевими слугами московських безбожних червоних окупантів, а козацькі могили біля неї «невідомі» нищили, розбивали надмогильні хрести, плити, топтали нашу історичну пам'ять, наші християнські святощі, нашу любов і віру.

На окрему увагу заслуговують козацькі поховання і в інших місцях на Кремянеччині, зокрема могили козаків біля Королівського мосту в Крем'янці, місцевого храму в с. Кімната, а також Збаража і Вишнівця. Камяні хрести на могилах біля Королівського мосту і с. Кімната тесані, як і в попередніх місцях поховань, з місцевого каменю кременецькими каменотесами і вони дуже подібні до хрестів на П'ятницькому цвинтарі, в Підлісцях біля Богданової церкви-каплички, інших місцевостях того регіону історичної Волині.

Ще з XII ст. м. Збараж був для Волині історичним оберегом. Рушійним чинником заснування і розбудови цього природного вікового щита землі нашої були гори Медобори, які довгим ланцюгом розтягнулися над річкою Гнізною на десятки кілометрів і творили оборонний земляний вал, з'єднаний місцями кам'яними мурами, вежами.

Важливою ланкою в тому оборонному ланцюгу історичного Збаража були Чернихівці, передовий форпост біля Чорного шляху, за яким простелялися подільські степи, із яких сунули орди кочових племен, які розбивалися об непробивний щит цього вікового волинського оберегу [19, с. 101–102].

Прадавній мурований в оборонному волинському стилі храм Святої Тройці, 1340 р. з такою ж дзвіницею тої ж доби в Чернихівцях були важливими оборонними об'єктами в тому непробивному щиті, а стародавній цвинтар біля святині бере свої витоки із її заснування. На ньому кілька рядів поховання, серед яких були й козацькі.

Автор цієї праці разом із студентом з с. Старого Збаража Романом Клосом робили кількаразові дослідження як самого храму Святої Тройці, так і поховань на місцевому цвинтарі-пантеоні біля нього і виявили цілу низку кам'яних хрестів притаманних козацьким похованням.

Народні перекази зберігають про бойові дії козаків під проводом Богдана Хмельницького в ході національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під час облоги Збаража окремі фрагменти тих боїв, зокрема про те, що намет великого гетьмана стояв на Монастирській горі, яка простягнулася через Чернихівці, а полеглих козаків ховали на місцевому цвинтарі-пантеоні [20, с. 14].

Виявлені нами тут кам'яні хрести на козацьких похованнях належать саме до так званих «козацьких» і можливо, що вони належали козацьким похованням ще до доби Богдана Хмельницького.

Цвинтар-пантеон дуже давній,– читаємо в історичних джерелах,– і на ньому знаходяться кілька рядів поховань, що виявлено в наш час. Найдавніші збережені хрести на могилах цього цвинтаря нараховують чотири століття, більш пізніші знаходили у землі під час поховань небіжчиків [21, с. 52].

В недалекому від Збаража містечку Вишнівцях та його околицях виявлено ряд козацьких поховань доби національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., зокрема біля церкви Вознесіння Господнього, 1530 р. у Старому Вишнівці, а також в селах Антонівці, Загайці та інших.

Слід підкреслити, що південна історична Волинь, зокрема Кремянеччина, Збаражчина, Залозеччина, Підкамінь, Олесько дуже багата на поховання ко-

зацької доби, на кам'яні хрести, названими в народі «козацькими» натрапляємо в чисельних населених пунктах, особливо в місцевостях біля замків і фортець, як правило під час облоги і штурму їх гинули найвідважніші сини України і які знайшли вічний спочинок по земних дорогах у волинській землі. Їхні подвиги в ім'я рідної держави, церкви свято зберігає народна пам'ять та нечисленні, із-за окупації нашими сусідами «братами», документальні та історичні джерела.

Тема козацьких поховань в с. Пляшева по Берестецькій битві 1651 року була цілком не досліджена в нашій історичній науці, в якій панувала думка, що пам'ять про полеглих козаків в цій битві, шану героям України розпочали віддавати з появою тут меморіалу храму-пам'ятника Святого Георгія на острові Журавлиха, на якому загинуло героїчною смертю 300 козацьких лицарів. Їх згадував в своїй поезії «За байраком байрак» Тарас Шевченко:

«Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло»! [22, с. 292].

Отож пам'ять про полеглих козацьких лицарів на полі Берестецької битви жила, передавалася від покоління до покоління волинян і саме від них почув великий Пророк України Тарас Шевченко про козацьку славу восени 1846 року, під час своїх відвідин цього святого для кожного українця місця. Безсмертний Кобзар не лише почув про героїчну оборону 300 козацьких лицарів на Журавлисі, а й побачив поховання полеглих у Берестецькій битві в різних куточках цього історичного поля – давні кам'яні хрести, зокрема, в урочищі Монастирщина. На одному з них ще й в наш час читається напис «Цар Ісус Христос», а із зворотної сторони – дата 1651 [23, с. 65].

Були ці хрести-пам'ятники на могилах полеглих героїв козаків і в інших місцевостях Пляшевої, саме їх в добу московсько-більшовицького комунізму і атеїзму розбивали нічні «невідомі» пришельці-вандали, які у варварський спосіб нищили нашу історичну пам'ять, здійснювали нечуване святотацтво над могилами полеглих українських лицарів-козаків [24, с. 65].

По Берестецькій битві полеглих козаків навіть з санітарних міркувань поляки наказали б поховати, а наші свідомі волиняни з навколішніх сіл зробили це не із-за примусу, а переконань і за християнським звичаєм поховали їх в кількох місцях на полі битви. Непохованими залишалися ті козаки, які знайшли свою смерть в багнах, заплавах річки Пляшівка і пізніше, коли ці місця були осушені, розорані і саме при оранці із землі озивалися козацькі черепи і кістки.

Отак, коли вийдеш на поле орати,– знаходимо в історичних джерелах,– заставиш плуга, то він аж гарчить по кістках, неначе по якомусь корінню. Не раз аж леміш пощербиться. Трудно орати було… [25, с. 19].

Отож виорували селяни в колишній багновищах, заплавах річки Пляшівки кості полеглих козаків, похованих в землі самою матінкою-природою, всі ж віднайдені тіла українських лицарів були поховані за українським православним обрядом, а їхні могили довершували кам'яні хрести. І саме ці хрести-памятники на могилах козаків в Пляшевій з другої половини XVII ст. свідчать, що наш народ ні на хвилину не забував цих святих могил, а підтвердженням нашої думки є поставлені, доглянуті, збережені до червоної московської окупації і масової вандалізації та святотацтва в 60–80-х р.р. XX ст. символів віри, любові, надії і воскресіння [26, с. 62].

Тому маємо констатувати, що волиняни завжди пам'ятали про полеглих козацьких лицарів під Берестечком і поставили на їх могилах ще в другій половині XVII ст. кам'яні хрести-пам'ятники. І не про вікове забуття і не шанування козацьких поховань свідчать нам ці кам'яні хрести на могилах українських лицарів, а й про вікову шану і пам'ять про найкращих синів України, полеглих тут за її волю.

Без сумніву,– знаходимо в історичних джерелах,– що поховали полеглих саме за православним християнським звичаєм, а самі хрести-пам'ятники були виготовлені волинськими майстрами, поставлені, освячені нашими священиками всупереч волі польських окупантів землі нашої ще в другій половині XVII ст. [27, с. 62].

Виорані, зібрані селянами Пляшевої і навколишніх сіл в осушених багновищах і заплавах козацькі черепи і кості на поч. XX ст. знайшли своє місце спочинку в саркофазі храму-пам'ятника св. Георгія на острові Журавлиха.

З Берестецькою битвою пов'язані козацькі поховання в с. Вербень – могила-курган над річкою Стиром і два вцілілих кам'яні хрести козацької доби на ній, Семидубах і інших [28], в с. Плоске біля Козацького Редуту [29, с. 81].

З доби козацьких повстань і національно-визвольної війни українського народу в XVII ст. знаходимо козацькі поховання біля замків і фортець, вибудуваних польськими магнатами і королями на наших землях у околицях Гощі, Тайкур, Пересопниці, Клевані, Грабові, Городку, Новому Дворі, Бережниці, Степані, Ромашківці біля Олики.

Біля містечка Степань, над шляхом до с. Погулянка й дотепер зберігається на козацькій могилі каплиця, названа в народі «Козацький мурованик» [30, с. 155]. Окрім того в околицях містечка над Горинь до поч. XX ст. була низка козацьких поховань з кам'яними хрестами, виготовленими в притаманних цьому стилю формах і пропорціях – невисокі, прямокутні рамена, шириною від 15 до 20 см.

Під час облоги козаками Олицького замку 1651 р., полеглих героїв поховали в лісі поруч села Ромашківка. Біля цих святих могил православні українські вірні вибудували дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці, яку 1981 р. спалили

місцеві комуністи. В історичних джерелах про ці козацькі могили в лісі біля села Ромашківка знаходимо такі думки: …біля цієї святині, збудованої в глибині лісу, поміж козацькими могилами, що о. Дмитро Чирський так старанно утримував, хрести відновлені і помальовані, стежки висипані жовтим піском. Казав пан-отець: «А в тих могилах спочивають найкращі сини України» [31, с. 113].

Окремо потрібно наголосити про велике поховання полеглих козаків під час облоги місцевого замку в Тайруках. Нині більша частина цього колись обширного кладовища розорана, забудована, автор під час наукової подорожі оглянув цілу низку козацьких хрестів в полях, біля окремих господарських будівель. Всі вони належать до козацької доби XVII ст.

Козацькі поховання XVII ст. на історичній Волині на превеликий жаль цілковито недосліджені, тому й автор під час написання цієї наукової розвідки змушений був виключно покладатися на власні попередні дослідження і на надруки з цієї теми. Маємо також пам'ятати, що могили наших героїчних предків є не лише наш біль і сум, а й наша слава і наша гордість.

Джерела та література:

1. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся.– Вінніпег, 1984.– Т. 1.– С. 229.
2. Рожко В. Віковими дорогами прочан (На прощу до Почаєва, Божої Гори і Кремянця) – Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.: Митрополит Іларіон (в миру професор Іван Огієнко) – видатний ієрарх Православної Церкви і будівничий Української держави.– Луцьк, 2012.– С. 132–135.
3. Рожко В. Печерні монастирі Волині і Полісся.– Луцьк, 2008.– С. 111–112.
4. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся.– Вінніпег, 1986.– Т. 2.– С. 523.
5. Сендульський А. Місто Крем'янець // Волинські єпархіальні відомості.– 1890.– Ч. 14.– С. 422.
6. Там само.– С. 467–469.
7. Крем'янчанка Н. Орлине гніздо.– Крем'янець, 2001.– С. 65.
8. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині.– Торонто, 1975.– С. 70.
9. Рожко В. Віковими дорогами прочан (На прощу до Почаєва, Божої Гори і Крем'янця) – Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.: Митрополит Іларіон (в миру професор Іван Огієнко) – видатний ієрарх Православної Церкви і будівничий Української держави.– Луцьк, 2012.– С. 134.
10. Там само.– С. 134.
11. Там само.– С. 135.
12. Крем'янчанка Н. Орлине гніздо.– Крем'янець, 2005.– С. 47.
13. Волинські єпархіальні відомості.– 1890.– Ч. 21.– С. 690.
14. Рожко В. На прощу до Почаєва, Божої Гори, Підлісців, Крем'янця і Стракліва.– Зб. матеріалів наук.-практ. конф.: «Служити народу – то служити Богові».– життєвий шлях і архипастирське служіння митрополита Іларіона (проф. Івана Огієнка).– Рівне, 2012.– С. 147.
15. Там само.– С. 147.
16. Там само.
17. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся.– Вінніпег, 1986.– Т. 2.– С. 233.
18. Кремянчанка Н. Орлине гніздо.– Крем'янець, 2005.– С. 47.
19. Рожко В. Найдавніша святиня історичного Збаража // Визвольний шлях.– 2004.– Ч. 3.– С. 101–102.
20. Рожко В. Збараж – забута земля історичної Волині.– Вільна думка.– Сідней, 2002.– Ч.3.– С. 14.
21. Рожко В. Найдавніша святиня історичного Збаража.– Відомості.– Лондон, 2002.– Ч.2.– С. 52.
22. Шевченко Т. Кобзар.– Київ, 1989.– С. 375.
23. Рожко В. Козацької слави не змила віків течія (друга пол. XVII –70-ті роки XX ст.). Національний пантеон «Козацькі могили».– Луцьк, 2003.– С. 65.
24. Там само.
25. Поліщук К. Український музей на Козацьких могилах під Берестечком // Рідний край.– К., 1911.– Ч. 17.– С. 19.
26. Рожко В.– Цитована праця.– С. 62.
27. Там само.
28. Архів автора.
29. Рожко В. Козацької слави не змила віків течія. Національний пантеон «Козацькі могили».– Луцьк, 2003.– С. 81.
30. Рожко В. Дорогами Погориння // Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.: «Ідея Помісної Православної церкви в Україні у XX ст. : історичний, богословський та канонічний аспект».– Рівне, 2011.– С. 155.
31. З. Т. На прощання.– Літопис Волині.– Вінніпег, 1982.– Ч. 13–14.– С. 113.

Алла Каленська

КОЗАЦЬКІ ХРЕСТИ НА ПОЛОНЩИНІ

Живими свідками історичного минулого, які могли б розкрити невідомі досі сторінки історії є козацькі поховання.

Хрест часто виступає як сакральний план храму, міста, поселення, підкреслюючи цим ізоморфність споруди – зразку космічного світу.

Надмогильні споруди у вигляді кам'яних хрестів на території України набули поширення у XVII–XIX ст. Їх появу традиційно пов'язують з козаками, тому у народі вони часто так і називаються – «козацькі». Поряд із шаблею, шароварами, люлькою та зачіскою «селедець» у народному сприйнятті кам'яний хрест став невід'ємною частиною козацької субкультури. Кам'яні «козацькі» надмогильні хрести належать до нерухомих меморіальних пам'яток історії та культури [1, 32–35].

Порівнюючи кам'яні хрести з аналогічними релігійними спорудами, слід, перш за все, відзначити важливість символу хреста у системі вірувань волинян. Згідно з цими віруваннями, під час другого пришестя Спасителя над кожною труною просяє дивним світлом хрест. Це світло буде чудесним знаком воскресіння і преображення для спочилих. Тому позбавлення людини хреста в народі розумілося майже як прокляття, як позбавлення надії на майбутнє воскресіння. Без хреста, поза освяченим місцем ховали здебільшого самогубців. За особливостями намогильних монументів можна виділити слідуючі регіони: Волинь, Поділля, Закарпаття, Причорномор'я, Придніпров'я [12, с. 25].

Дослідженням кам'яних хрестів Волині займалися М. Сохацький [7] та О. Дегтярчук [3], на праці яких посилається автор при порівнянні меморіалів. Слід зауважити, що кам'яні хрести для Волині (зона мішаних лісів) не є типовим і зустрічаються досить рідко. Традиційно на могилах встановлювали дубові хрести. Кам'яні споруди ставились переважно на могилах козаків, які потрапили в ті краї, розпорошившись після Берестецької битви. Наприклад, у с. Івання Дубенського району на захід від церкви знаходяться два хрести грецького типу, виготовлені з білого пісковика. Написи на них відсутні. У с. Мирогоща знайдені два хрести грецького типу і один розширеного. Поховання в селі Млинівці Кременецького району нараховує 16 хрестів. Вони виготовлені з пісковика. 13 з них – грецькі, 1 – мальтійський, 2 – розширених.

Отже, як бачимо, типи найбільш поширених на Волині хрестів співпадають з подібними на Придніпров'ї. Схожим для цих регіонів є досить рідке застосування граніту як матеріалу для виготовлення намогильних монументів (на Волині – у с. Морозівка Корецького району, у нас – поблизу руїн Кодацької фортеці). Це пояснюється бідністю покладів цього каменю. Особливістю Волині є позначення кам'яними хрестами дитячих та жіночих поховань. Досить часто кам'яні меморіали у цьому регіоні ставились на честь якоїсь події. Так, при дослідженні І. К. Свєшніковим козацького кладовища біля Михайлівської церкви (Берестечко) було знайдено два хрести без поховань під ними [3, с. 102].

Повною мірою різняться написи на хрестах Волині та Придніпров'я. Більшість написів рідного для автора регіону починається словами «Здесь почивает раб Божий…». Іноді зустрічаються також «Преставился раб…» та «Здесь погребен…». Написи виконані мішаною (церковно-слов'янською і українською) мовою. Часто зустрічаються криптоніми «ІН-ЦІ» (Ісус Назаритянин – Цар Іудейський). Дуже рідко написи на хрестах Дніпропетровщини, крім імені і дати смерті, несуть у собі додаткову інформацію про фах, стан, вік і т.п. померлого. На Волині більшість хрестів не мають написів, але якщо вони все ж таки мають місце, то відрізняються оригінальністю. Наприклад, на північний схід від села Пилипче знаходиться кам'яний хрест з викарбованими словами: «Євстафій Мельник. Помоліться по мені брати» [7, с. 45]. Натрапляємо на них в чисельних населених пунктах, особливо в місцевостях біля замків і фортець. Як правило, під час облоги і штурму тут гинули найвідважніші сини України, які знайшли вічний спочинок по земних дорогах у волинській землі. Їхні подвиги в ім'я рідної держави, церкви свято зберігає народна пам'ять та нечисленні, через окупацію нашими сусідами «братами», документальні та історичні джерела [11, с. 10].

Поблизу Полонного знаходиться більше десятка курганів і могил, пам'яток козацької звитяги та слави. Полонне по праву називають містом козацької слави. Тут в різний час пролягли бойові шляхи українських гетьманів, що стояли на чолі національно-визвольного руху, козацьких полководців, ватажків селянських виступів.

З 1648 р. Полонне було сотенним містечком Волинського полку армії Богдана Хмельницького, та час від часу жорстокі бої навколо містечка тривали аж до 1675 р. [6. с. 49].

Козацькі могили, що знаходяться на полях по дорозі на Миропіль та в 15 км від Полонного на Шепетівку є німими свідками великих битв запорізьких козаків, які відбувалися під Полонним в XVII ст. [4, с. 65].

Народні перекази зберігають про бойові дії козаків під проводом Богдана Хмельницького в ході національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під час облоги Полонного окремі фрагменти тих боїв. Тому маємо констатувати, що волиняни завжди пам'ятали про полеглих козацьких лицарів під Берестечком

і поставили на їх могилах ще в другій половині XVII ст. кам'яні хрести-пам'ятники. І не про вікове забуття, і не шанування козацьких поховань свідчать нам ці кам'яні хрести на могилах українських лицарів, а й про вікову шану і пам'ять про найкращих синів України, полеглих тут за її волю.

Без сумніву,– знаходимо в історичних джерелах,– що поховали полеглих саме за православним християнським звичаєм, а самі хрести-пам'ятники були виготовлені волинськими майстрами, поставлені, освячені нашими священиками всупереч волі польських окупантів землі нашої ще в другій половині XVII ст. [2, с. 23].

Кам'яні «козацькі» надмогильні хрести належать до нерухомих меморіальних пам'яток історії та культури. Виготовлялися вони з м'яких порід каменю: пісковику чи вапняку, залежно від ресурсів регіону. Вирізняють кілька типів «козацьких» кам'яних хрестів. Найбільш ранні мали прямокутні, заокруглені або трикутні рамена. Пізніші хрести – з трилистими закінченнями на раменах.

Існують чотири базових види цих пам'яток: трьох кінцевий хрест, скісний, прямий та шестивосьми кінцевий хрест.

Виготовлення кам'яних надгробків коштувало недешево, тому їх могли собі дозволити лише заможні верстви населення. Наприклад у 1782 р. виготовлення кам'яного могильного хреста коштувало цілого статку – 25 карбованців. Кожен хрест виготовлявся на замовлення за православними канонами, проте його оформлення часто було індивідуальним [12, с. 45].

Полонщину недарма називають краєм козацької слави. За однією з місцевих легенд, на полонському цвинтарі є камінь, об який чи то Кармелюк, чи Тарас Бульба точив свою шаблю. А найбільша загадка хрест, знайти якого неважко. Кам'яний хрест XVII ст. височить лише за кілька кілометрів від Полонного в бік Мирополя. З дороги сюди навіть є вказівник. Висока могила, що насипана колись людськими руками на видному місті посеред поля, край битого шляху, дійшла до нас через століття.

Хрест витесаний з масивної брили пісковику жовто-коричневого кольору. За типом це лапчастий грецький хрест з трикутними боковими раменами та ромбічними верхнім і нижнім. Утворюється схрещенням прямокутних або квадратних рамен, що перетинаються під прямим кутом. Основна ознака хреста – рівність рамен. Догматично це означає заклик до Христа усіх чотирьох сторін світу. Нижнє рамено подовжене і уступом переходить у постамент звуженої донизу трапеціеподібної форми. Повна висота хреста (за виключенням вкопаної частини) 1,75 м, від верхівки до основи постаменту – 1,35 м, ширина рамен – 0,77 м. Поверхня місцями пошкоджена та вивітрена, у нижній частині помітні сліди недавньої реставрації.

Старожили завжди вважали це місце, поряд із хрестом, святим. Жодної наруги не чинили. Поля орали кіньми і могилу акуратно оборювали. Скільки легенд ходить довкола цього хреста – не полічити. Головною легендою є те, що знак встановили на місці битви козаків із ворогом. Інша легенда свідчить, що тут похований козацький ватожок. Проте існували й, наприклад такі, що стверджують, нібито хреста поставили на місці смерті селянки, котра не вижила під час пологів. За радянщини атеїсти намагалися знищити історичну пам'ятку. За вказівкою Полонського райкому партії його закопали в землю. Однак невдовзі, в 1939 р., на вимогу військових знов встановили на колишньому місці. Хрест був позначкою на військових картах для літаків Тиранівського аеродрому. Ну і яка ж старовина без легенд про скарби? Кажуть, нібито саме цим хрестом козаки позначили місце, де закопані багатства. Місцеві вірили в це настільки сильно, що в 80-х рр. минулого століття, під час проведення міліорації, робітники підйомного крана підняли хреста і потужним екскаватором почали рити котлован, шукаючи золото. Лише після втручання голови колгоспу котлован загорнули, а хрест поставили на те саме місце [8].

В 15 км від Полонного в сторону Шепетівки розсташоване село Поляна (Нучпали). При в'їзді в село біля залізничного полотна стоїть кам'яний козацький хрест едентичний Полонському. Це кам'яний хрест з лапчастими раменами, виготовлений із сірого крупнозернистого пісковику. Висота 0,88 м, ширина 0,47 м. За типом це лапчастий грецький хрест з трикутними боковими раменами та ромбічними верхнім і нижнім.

Один хрест встановлений над спільною могилою. Хрести, які відомі як лапчаті чи комбіновані лапчато-прямі, були на могилах простих козаків, тоді як на могилах отаманів – латинські хрести. Протягом віків селяни дбайливо доглядали святиню: обкошували траву та зілля, поставили оградку, перед Великоднем білили та пов'язували рушник, який був прикрасою та оберегом протягом року.

За історичними данними князь Станіслав Любомирський, воєвода Краківський, одержав у спадщину Полонне та Полонську волость у 1620 р., в яку входило село Нучпали. Яке згадується у акті 1624 р., в якому говориться про кількість димов, які підлягають оплаті подимного під час війн Богдана Хмельницького [10, с. 203].

Селяни бережуть та переказуть легенди про козацький хрест. Одна з легенд розповідає, що у 1618 р. під час набігу татарських орд, які стали регулярними з др. пол. XV ст. до початку XVIII ст. Татари майже щороку грабували і спустошували землі Полонщини, які знаходились неподалік сумнозвісного Чорного шляху, яким татари просувалися вглиб волинських земель. Головний тягар оборони рідної землі ліг на плечі городян, селян і нової

сили, що піднімалася – козацтва. Під час одного з таких набігів на виручку селянам кинувся загін козаків. Які вступили у бій з татарами, що дозволило сховатися місцевим мешканцям села в лісі. Татари відступили, а козаки поховали своїх побратимів і поставили хрест над спільною могилою.

Інша легенда розповідає, що після кровопролитних боїв, що вели загони М. Кривоноса місто Полонне на деякий час стало козацьким, але у травні 1649 року польський урад розпочав наступ на козацьку Україну в районі південно-східної Волоні. З боями польські хоругви захопили Полонне, а також Шепетівку, Звягель, Любар, Гриців. Відступаючи козаки в сторону Шепетівки та на полі біля села Нучпали похоронили своїх загиблих побратимів. Та в ході успішного наступу армії Б. Хмельницького на початку липня територія Полонщини знову була звільнена від ворога. Повертаючись знову козаки поставили на могилі хреста. За козацькими звичаями на могилах побратимів ставили кам'яні хрести. Камінь для козацьких хрестів використовували з місцевих каменоломень, який залишився після будівництва костьолу Святої Анни [9].

Козацькі могили, що знаходяться на полях по дорозі на Миропіль та Шепетівку є німими свідками великих битв запорізьких козаків, які відбувалися під Полонним в XVII ст.

Події, пов'язані з боями Визвольної війни біля м. Полонного, були висвітлені в піснях та думах. Одну з них Леся Українка записала у другій половині XIX ст. в Полонному.

«Ой у полі жито копитами збито…
Під білою березонькою козаченька вбито.
Ой убито, вбито, затягнено в жито.
Червоною китайкою личенько накрито» [5, с. 34].

Козацькі поховання XVII ст. на історичній Волині, на превеликий жаль, цілковито недосліджені, тому й автор під час написання цієї наукової розвідки змушений був виключно покладатися на власні попередні дослідження і на надруки з цієї теми. Маємо також пам'ятати, що могили наших героїчних предків є не лише наш біль і сум, а й наша слава і наша гордість.

Джерела та література:

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), Винокур І. С., О. М. Тітова, І. К. Свєшніков та ін.– К., 1997.– 450 с.
2. Витте Е. И. Древнейшие города Волыни в историческом описании.– Почаев, 1913.– 150 с.
3. Дехтярчук О. Кам'яні хрести Волині, Дубенщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.– К., 1999.– 350 с.
4. Кобильчак Г. Г., Паска В. А. Полонне минуле і сучасне.– ТОВ «Приватна друкарня», 2008.– 380 с.
5. Сваричевський А. В. Буду житии… (Слідами Лесі Українки на Хмельниччині).– Хмельницький, 1991.– 221 с.
6. Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст.– К., 1963.– 356 с.
7. Сохацький М. Кам'яні хрести козацької доби на Борщівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.– К., 1999.– 180 с.
8. Спогади Тимощука Василя Івановича (нар. 5.08. 1925 р.) Записано А. В. Каленською 23 березня 2011 р. в м. Полонне, Хмельницької обл. // Архів Каленської А. В.
9. Спогади Лебіги Ольги Григорівни (нар. 7.02. 1947 р.) Записано А. В. Каленською 21 березня 2012 р. в с. Поляни, Шепетівського р-ну, Хмельницької обл. / Архів Каленської А. В.
10. Теодорович М. І. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 1,3 – Почаев, 1888, 1893.– 180 с.
11. Трубчанінов С. В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині.– Кн. 2.– Кам'янець-Подільський, 1994.– 80 с.
12. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Намогильні хрести запорозьких козаків.– Одеса, 1998.– С. 150.

Надія Кукса

СУБОТІВСЬКІ УКРІПЛЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

За літописними джерелами, навесні 1664 р. за наказом Стефана Чарнецького спалено містечка Суботів і Бужин [7, с. 132]. Очевидно, тоді й було спустошено суботівський замок Богдана Хмельницького. Добре укріплена фортеця, започаткована чигиринським підстаростою Михайлом Хмельницьким на початку XVII ст., розбудована впродовж 1622–1657 рр. його сином Богданом, яка, на думку Г. Логвина, мала досить значні розміри і не поступалася першому-ліпшому замку того часу [8, с. 118], перетворилася на руїни.

Суботівські укріплення, облаштовані на мисі, добре захищеному природними чинниками: болотами та крутими схилами ярів з півночі, заходу і сходу, були підсилені двома рядами валів, що мали дерев'яні стіни з кількома вежами та глибоким ровом з перекинутим через нього містком. Поряд з палацом гетьмана розміщувалися будинки козацької старшини [9, с. 40]. За браком історичних джерел доля садиби гетьмана наступних ста п'ятдесяти років наразі залишається невідомою.

Напевно, подальшу руйнацію суботівських укріплень в обезлюдненому на довгі десятиліття краї продовжили здебільшого зовнішні фактори.

Одним з перших і найбільш авторитетних дослідників козацьких старожитностей краю слід вважати видатного історика й археолога Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського. На початку двадцятих років XIX ст. побачила світ його праця «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства», де в вирі історичних подій пам'ятки матеріальної культури козацької доби, окремі зображення яких ілюструють книгу, постають їх безпосередніми свідками і навіть учасниками. Виняткову цінність для науковців становить малюнок П. Сплетссера з виглядом Іллінської церкви та руїн замку Хмельницького в Суботові, виконаний в 1825 р. на замовлення Д. Бантиш-Каменського. Причому, в коментарях до малюнка історик ручається за достовірність зображення, уточнюючи, що особисто побував у колишньому маєтку гетьмана [1, с. 602]. На основі цього художнього твору О. Осиповим в 1826 р. було виконано гравюру, яка протягом наступних десятиріч широко використовувалось як ілюстративний матеріал в студіях багатьох істориків. Центральну частину твору становить зображення церкви та прилеглої до неї території. Проте на задньому плані досить чітко проглядаються «руїни будинку Хмельницького [2, с. 602]. Безперечно, це перше, що маємо на сьогодні, зображення залишків укріплень садиби гетьмана. Унікальність його особливо підсилюється тим, що в наступні десятиліття в зв'язку з активізацією забудови Суботова та околиць для господарських потреб використовується камінь і цегла з руїн, внаслідок чого незабаром зникає наземна частина споруд.

Початком інтенсивного знищення залишків будівель Л. Похилевич вважає тридцяті роки XIX ст., зауважуючи, що близько 1830-го року від будинку Богдана Хмельницького ще залишалися стіни висотою в сажень, які невдовзі були розібрані для підмурків церкви Медведівського монастиря [13, с. 681]. Відповідні висновки дослідник міг зробити, опираючись на церковну та монастирську документацію з використанням місцевих переказів, які могли носити тоді значну частку достовірності, оскільки, були ще досить свіжими. Проте, якщо брати до уваги припущення голови Черкаського окружного комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи О. Александрова (20-ті рр. XX ст.), який міг опиратися на віднайдені в церковних архівах відомості, використання залишків руїн колишнього суботівського замку Богдана Хмельницького почалося значно раніше – з 1800 р., коли було закладено Свято-Троїцьку церкву Мотронинського монастиря [11, с. 49]. Зокрема, в Реєстрі монументальних пам'ятників культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК від 16 червня 1929 р. зазначалося: «…Є підстави вважати, що в фундамент цієї церкви (Свято-Троїцької – Н.К.) закладені монолітні плити Суботівського палацу, можливо, що плити й стовпи чудового ганку названого палацу, опис якого зберігся [4, с. 151].

Обидві версії мають право на життя, хоча, за відсутністю більш авторитетних джерел, в певній мірі підлягають сумніву.

Наступним етапом студіювання руїн замку Хмельницьких стала подорож Т. Шевченка на Чигиринщину – у вересні 1845 р. Археографічною комісією його відряджено для змалювання пам'яток старовини.

Візит Т. Шевченка до Суботова був більш, ніж своєчасним. Адже йому поталанило замалювати залишки оборонних споруд незадовго до їх знищення (акварель « Богданові руїни в Суботові»). Контури Іллінської церкви, що бовваніють на задньому плані акварелі, дали змогу дослідникам визначити в майбутньому точне місце розташування однієї із споруд укріплень.

У 1851 р., виконуючи завдання створеної при Київському університеті Комісії для опису губерній Київської навчальної округи, в Чигиринському пові-

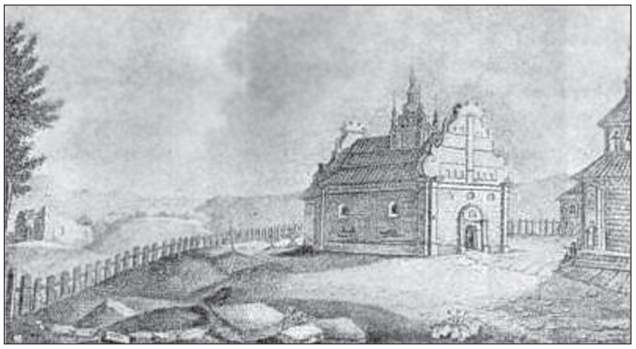


Рис.1. Іллінська церква та руїни палацу Б. Хмельницького в с. Суботові. Мал. П. Сплетссера. 1825 р.



Рис. 2. Богданові руїни в Суботові. Мал. Т. Шевченка. 1845 р.

ті побував Д. Де ля Фліз. Серед найбільш інтригуючих місцевих старожитностей, описаних і замальованих ним, увагу привертають залишки підвалин мурованої споруди – частини фортифікаційної системи замку Хмельницьких. Д. Де ля Фліз вважав, що зображені ним руїни є фундаментом гетьманського будинку [5, с. 136], проте С. Кілессо слушно зауважує, що для палацу споруда замала, адже мала розміри в плані 13,4х10,1 м [5, с. 90–91]. Очевидно, дослідника зацікавили залишки однієї з оборонних чи господарських будівель, що ніяк не зменшує ваги його внеску в студіювання суботівських укріплень.

Описи руїн замку Хмельницьких, зроблені зі слів місцевих старожилів на початку шістдесятих XIX ст., знаходимо у Л. Похилевича, який з жалем зазначає, що тепер на місці будинку гетьмана стоїть клуня селянина і тільки подекуди по цеглі, що вибивається з-під трави, помітні залишки фундаменту; нещодавно розкопано кам'яний погріб, який був під будинком. Двір навколо був обсипаний двома рядами валів... [14, с. 681]

Відомості, що проливають світло на стан укріплень, зафіксовані і М. Костомаровим, який відвідав Суботів у травні 1872 р.: «Недалеко від церкви можна бачити фундаменти будівель, що становили двір Хмельницького. Тепер залишились тільки руїни погребів, але священик (о.Роман Орловський.– Н.К.) повідомив нам, що близько двадцяти років тому тут стояли ще доволі високі стіни, розібрані згодом селянами для своїх господарських потреб в різні часи. Поблизу самого місця будівель знаходиться рів, утворений талою водою, а в глибині цього рову проходить дорога. Утворення рову і проведення по ньому дороги сприяли спотворенню двору Хмельницького [6, с. 624].

Як бачимо, спочатку залишки руїн замку частково були вивезені для будівництва культових споруд, а трохи згодом і саме місце садиби, що до цього часу носить назву Замчище, стало заселятися суботянами. Станом збереження козацьких старожитностей в Суботові переймався і Михайло Грушевський. На його прохання Марко Грушевський запросив фотографа, щоб той «познімав деякі історичні місця: стіну, що обкопано усадьбу Хмельницького, льох, три криниці, саму його садибу, городки…» [14, с. 69–70] Відрадно, що ці світлини проілюстрували збірку Марка Грушевського «Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова», опубліковану в Записках НТШ в 1909 р. Окремі з них збереглися в оригіналі до наших днів. Плюндрування історичного ландшафту тривало і далі, про що о. Марко з болем повідомляє професору Грушевському в одному з листів, датованому 1899 р.: «…на усадьби хати… строять, так і руйнують стиха [15, с. 70]».

З приходом нової влади доруйновування автентичних залишків Суботівських укріплень продовжувалося. До остаточного знищення історичних руїн доклали руки як владні функціонери, так і місцеві жителі. Відомо, що ще навіть 1949 р. рештки північної стіни укріплень були використані для будівництва колгоспної стайні [10, с. 119].

Проте невдовзі в процесі підготовки до святкування 300-ліття Переяславської ради на державному рівні було прийнято рішення про проведення археологічних досліджень на місці садиби Хмельницьких.

Найбільш грунтовні студії суботівських укріплень припадають на 1953 р., коли експедицією Інституту історії і теорії архітектури УРСР, очолюваною Г. Логвином, було проведено комплексні дослідження на місці садиби гетьмана. Археологічні студії в Суботові стали резонансною подією для громадськості краю. Однак вражаючими є прояви вандалізму з боку окремих місцевих жителів, які мешкали неподалік місця проведення розкопок. За спогадами очевидців, в процесі виконання земляних робіт доводилося навіть виставляти цілодобову охорону, тому що як тільки в археологів закінчувався робочий день, селяни починали розбирати щойно виявлені об'єкти для своїх господарських потреб. До сьогодні мало не в кожному прилеглому до замчища домоволодінні можна натрапити на жолобкову цеглу та камінь пісковик з садиби Хмельницьких.

У 1954 р. результати досліджень побачили світ у вигляді архітектурно-історичного нарису Г. Логвина «Чигирин. Суботів».

Принципово новий етап в дослідженні суботівських укріплень розпочався зі створенням в 1989 р.



Рис.3. Автентичні залишки підмурків кам'яниці XVII ст. до проведення комплексу робіт з консервації та реставрації. Світлина 2006 р.



Рис.4. Музеєфіковані автентичні залишки підмурків кам'яниці XVII ст. Світлина 2009 р.

заповідника. Розкопки на замчищі продовжила експедиція Інституту археології АН України під керівництвом М. Кучери.

Згідно Генерального плану розвитку НІКЗ «Чигирин», затвердженого в 2001 р., на місці садиби гетьмана передбачається проведення подальших археологічних розкопок, позаяк дослідження п'ятдесятих, сімдесятих, дев'яностих років XX ст. охопили лише 1/8 території замчища. Планується позначення лінії укріплень на поверхні засобами благоустрою, збереження специфічних особливостей ландшафту та відновлення елементів історичного ландшафту, створення музейного павільйону над підмурками в'їзної вежі [12, с. 82]. Роботи із збереження та відтворення історичного ландшафту, які розпочато зі спорудження підпірної стінки на західному схилі замчища, потребують подальших археографічно-археологічних студій та значних капіталовкладень.

Відрадно, що впродовж 2005–2007 рр. проведено роботи зі спорудження музейного павільйону, який забезпечить надійну музеєфікацію та консервацію автентичних залишків підмурків вежі-кам'яниці. У внутрішній частині павільйону передбачено облаштування експозиції, що відображатиме минуле родового маєтку Хмельницьких.

За останні п'ять років на замчищі Хмельницьких працювало дві археологічні експедиції.

Розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Н. Шевченко шляхом пробного буріння в липні 2006 р. було ідентифіковано провал, який утворився на початку літа цього ж року. Як виявилося, це була засипана криниця ймовірно часів Богдана Хмельницького, про що свідчать виявлені в товщі намулу фрагменти кераміки середини XVII ст. та монета – лівонський солід королеви Швеції Христини-Августи (1633–1654). Криницю було розчищено та відновлено. Вона стала ще одним екскурсійним об'єктом замчища Хмельницьких.

Надзвичайно плідною на цікаві знахідки періоду пізнього середньовіччя виявилася експедиція Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації під керівництвом Д. Куштана, яка проводила науково-дослідні археологічні розкопки влітку 2008 р. Роботи проводились згідно з державною програмою «Золота підкова Черкащини», покликаної зберігати історичну забудову міст та об'єктів історико-культурної спадщини Черкаської області. Розкопки проводилися у центральній частині замчища, де було закладено два розкопи загальною площею близько 500 кв. м. Досить невелика ділянка колишньої садиби Хмельницьких виявилася просто насиченою цінними знахідками, з-поміж яких варто виділити уламки кахлів, свинцеві кулі до мушкету, три шведські монети – білонові соліди прибалтійських володінь Христини Августи (1633–1654) та Карла X Густава (1654–1660), розвали керамічних горщиків. Однак найціннішою знахідкою виявилася золота каблучка, декорована бірюзою, що містить монограму «Ф», «Х», можливо ініціали власниці, якою була дівчинка-підліток або дуже тендітна жінка, адже діаметр дужки виробу становить всього 15 мм. Прикраса експонується в музеї Богдана Хмельницького в Чигирині.

Залишки суботівських укріплень конче потребують подальших археологічних досліджень, які, безперечно, доповнять уявлення про садибу Хмельницьких в Суботові.

Джерела та література:

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.– К.,1993.– С.602.
2. Там само.– С. 602.
3. Де ля Фліз Д. Альбоми.– К.,1996.– Т. 1.– С.136.
4. Державний архів Черкаської області, ф,131, оп. 1, спр. 33, арк. 151. Копія.
5. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю.– К.,2000.– С.90–91.
6. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография.– К.,1989. С. 624.
7. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки.– К., 1992.– С. 132.
8. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток // Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирина // Студії мистецтвознавчі. – 2003. – № 3.– С.118.
9. Логвин Г. Чигирин. Суботів: (Архітектурно-історичний нарис).– К., 1954.– С. 40.
10. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток...– С.119.
11. Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир: (Історичний нарис).– Черкаси, 1990.– С. 49.
12. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: історія, сьогодення, майбуття. / Під ред. Т. Нераденко.– Черкаси-Чигирин, 2002.– С. 82.
13. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К., 1864.– С. 681.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф.127, оп. 1, спр. 291, арк. 69–70.
15. Там само.– Арк. 70.

Алла Перепелиця

КОЗАЦЬКА КРИНИЦЯ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В ЧИГИРИНІ (XVII – XXI СТ.)

Чигиринщина багата не тільки на пам'ятки культурної спадщини, а також на гідрологічні об'єкти. Вагоме місце серед них займає природне джерело, яке знаходиться на південній частині комплексної пам'ятки ландшафту, історії і архітектури національного значення «Замкова гора» (постанова КМУ № 929 від 10.10.2012 р.) НІКЗ «Чигирин».

Замкова гора, згідно із свідченням академіка П. Тутковського, є залишком давньої гірської системи, яка з часом була зруйнована. Місцями кристалічна основа Українського щита виходить на земну поверхню, частіше всього по долинах річок.

Весь масив гори є монолітом, складений переважно із метаморфізованих гірських порід: кварцитів, пісковиків, гранітів, що являли собою дешевий і добрий будівельний матеріа [20, с. 2]. Це стало однією з причин того, що на Замковій горі з початку XVI до другої половини XVII ст. височіли мури Чигиринської фортеці. Кам'яна гора, на якій стояв замок, мисом видавався в долину Тясмина охоплюючи її півколом. Гора мала дуже стрімкі схили зі сходу, півночі, заходу і тільки вузькою смугою з'єднувалась із степами. Отже, щоб зробити замкове подвір'я неприступним козаки перекопали вузьку смугу глибоким перекопом[15, с. 6].

Історичні джерела свідчать, що у 1532 р. Чигиринську фортецю король польський і великий князь литовський Сигизмунд I віддав Черкаському старості Остафію Дашковичу. В 70-х роках XVI ст. Чигирин був зруйнований після ординського наскоку. Згідно літопису Граб'янки польський король Стефан Баторій провівши козацьку реформу (1578 р.) подарував Чигирин «низовим козакам для пристанища». Вже у 1589 р. Черкаський староста Олександр Вишневецький отримав у польського короля Сигизмунда III дозвіл «закласти місто і збудувати замок на пустому урочищі і городищі, яке називають Чигирин» [2, с. 6].

У 1592 р. Чигирин отримав магдебургське право і став центром Чигиринського староства Київського воєводства. В цей час на Замковій горі розпочалося будівництво замку [2, с. 6].

Однією з причин побудови на Кам'яній горі фортеці вважається наявність джерела, що відігравала значну роль під час облоги. Про колодязь у замку дає відомості люстрація 1622 р.: «… замок стоїть на скелястій горі, має три вежі, до нього веде Спаська брама. Довкола замку стоїть дерев'яний паркан з паль, замок обведений ровом, у котрому вода з Тясмина. У замку є чимало комор для припасів, у долині стоїть два будинки – казарми, на горі – ще два, є глибокий колодязь. До міста ведуть три брами (Кримська, Млинарська і Московська), коло яких постійно стояла сторожа» [19, с. 17]. Воду із криниці набирали за допомогою величезного дерев'яного колеса, до семи метрів в діаметрі, встановленого

на площадці обладнаній на рівні джерела. Через трибки воно приводилось в рух кіньми чи волами. На ободі колеса ремінням прив'язували череп'яні глечики. Рухаючись разом з колесом глечики черпали воду з криниці, піднімаючи воду високо в гору і виливаючи до якоїсь ємкості, чи водоводу. Цей пристрій для водопостачання називався «чигир», а його власник «чигиром». Назва пристрою для водопостачання за однією із версій і спричинила появу походження топоніму Чигирин.

Про місце знаходження колодязя дізнаємося із Справжнього і точного іконографічного плану Чигирина 1677 р., що зберігався у дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції у Парижі. Згідноз Експлікації даного плану переведеної з французької мови науковцями З. Борисюком та В. Ленченком « колодязь глибиною 250 туазлів, по шість футів у кожному (34) із південно-західного схилу гори був захищений равеліном (35). Із замку до колодязя можливо було потрапити тільки через браму». План французького резидента у Стамбулі Шарля О. Нуантеля відображає укріплення міста та замку напередодні першого турецько-татарського походу (серпень 1677 р.).

В період гетьманування П. Дорошенка (1665–1676 рр.) в Чигирині були проведені значні фортифікаційні роботи, зокрема «…расчищены рвы, укреплены каменные и деревянные стены замка и города, отремонтированные деревянные башни. В замке появился обширный каменный вывод именуемый «тюрма Дорошенка» [3, с. 162]. Прилеглий до бастіону рів називався «рвом Дорошенка» [30, с. 3].

Продовжив укріплювати Чигиринську фортецю і проросійський гетьман Іван Самойлович.

В лютому 1677 р. гетьман наказав полковнику Карпову «чтобы он послал во все города и уезды той и сей стороны Днепра… чтоб они навозили лесу на городовую починку, сколько ему будет надобно, и того лесу дать половину великого государя ратним людям на починку Верхнего города, а другую половиною велел починивать и вновь, где надобно делать ему полковнику, Большой город [12, с. 4].

З давніх- давен на Чигиринщині існує легенда про джерело на Замковій горі, яка пов'язана із подіями першого турецько-татарського походу (1677 р.). Історичні джерела свідчать, що він розпочався 4 серпня 1677 р. і тривав три тижні. Легенда розповідає «Влітку 1667 р. з усіх сторін Чигирин обложило 100-тисячне турецько-татарське військо. Іржали коні, важко гупали гармати, падали градом ворожі кулі. Клубочився дим, закриваючи сонце. Та найбільше дошкуляла чигиринцям спека, а тут ще води не стало. Спочатку козаки водили напувати коней до Тясмина потайним підземним ходом, але перебіжчик повідомив про це Ібрагім-пашу. Довелося козакам підірвати підземелля Чигиринського замку. Пороху, їжі вистачало захисникам Верхнього міста, але не було води, і тоді вирішили козаки довбати в граніті криницю. Камінь б'ють день, тиждень…, але немає жодної краплини живильної вологи. І ось одного дня захмарило, пронеслася блискавиця і шпигонула вогняним списом у скелю, де довбали криницю. Гулко відгукнулося ехо і сталося диво: з розколеної скелі загуртувало джерело. Подолали спрагу тисячі козаків, завдяки цьому вистояли захисники Чигирина. Із тих часів джерело стали називати Громобоєм».

Аналізуючи іконографічний план Чигирина 1667 р. та дану легенду приходим до висновку, що для «10-тисяч хоробрих козаків» [4, с. 3], які знаходились в Чигиринській фортеці під час першого турецько-татарського походу 1677 р. води «у колодязі глибиною 250 туазлів» [5, с. 2] не вистачало.

Знаючи про неминучість другого турецько-татарського походу гетьман І. Самойлович звернувся до московського царя Федора Олексійовича з проханням прислати до Чигирина фортифікатора «который в деле своїм знающий… к битью каменя построенным прислан был; каково орудие тамо потребно будет, когда новый ров и вал начнёт строится, хотя и старой починиватися будет, а удобно те крепость утверждена и крепко укреплена будет, когда совершенно инженер подаст к тому способ» [4, с. 36]. Московський царь «велел среди прочих воинских людей быть в Чигирине полковнику и инженеру Петру Гордону с драгунским полком» [5, с. 46]. Патрік Гордон прибув в Чигирин у квітні 1678 р.

По приїзду він «принял губернатора и всех начальних особ нашего гарнизона и нижнего города у себя за обедом» [13, с. 168]. 1 травня 1678 р. П. Гордон пише у своєму «Щоденнику»: «Мы совещались о рытье и устройстве в замке нового колодца, не нашли болем удобного места для оного, чем в старом замковом рву, и немедля отрядили людей на работу». Точніше про його місце знаходження зазначається у «Описи оружия и имущества»: «Старого верхнего Чигирина города во рву против каменного вивода и казенного каменного ж погреба, что бывала Дорошенкова тюрьма, учали копать колодез майя с 12 числа. В том колодезе с труб шатровой опускают трёх сажен трёх аршынных, а сверх шатра с труб будет меж углов полторы сажени, а как тот колодез будет сделан и то описано вперёдь будет». Старий замковий рів – не що інше, як рів Дорошенка. Саме в ньому проти бастіону Дорошенка і був «устроен другой крепосной колодез» [27, с. 15]. Криницю, яку розпочали копати 12 травня 1678 р. можливо було позначено на «планах нових укреплений» [3, с. 2] посланих П. Гордоном 15 травня 1678 р. боярину Г. Ромадановському та 4 та 20 червня 1678 р. «Его Величеству імператору» [28, с. 166]. Але на планах Чигирина із колекції БРАН і РГАДА і на плані Чигирина П. Гордона 1678 р. зображена тільки криниця, яка позначена у Експлікаціях під № 8. Згідно з «Росписью…» 1678 р. він був розміщений «от Крымской башни в сторону реки Тясмин

по склону горы ответвлялось укрепление с башней, защищавшей замковый колодез или источник» і мав назву «Башня на колодязе».

Аналізуючи Справжній і точний іконографічний план Чигирина 1677 р. та плани зображені у «Щоденнику» П. Гордона, приходим до висновку, що на цих планах вималюваний «верхний колодязь», який знаходився біля п'ятистінної дерев'яної башні.

Під час другого турецько-татарського походу 1678 р. верхній колодязь захищали дві піщалі. Про них дізнаємося із «Описи нового верхнего города», що датується 1670 р. Одна розміщувалася на повернутій до криниці куртині Старого замку «Пищаль медная в станку длиною два аршина без п'яти вершков, на ней герб ядер к ней нет, ядро надобно в п'яти гривеник». Друга «… у башни верхнего колодязя» стояла «пищаль медная в станку длиною полтора аршина два вершка, ядро к ней портрети гривенки ядер к ней нет» [29, с. 4]. Крім криниці піщаль також захищала дорогу до Тясмина, зображену на плані П. Гордона під № 9.

В серпні 1678 р. під час другого турецько-татарського походу турки прокладали підкопи у Старому замку. «Йдуть під землею, ми їхніх голів не бачимо» [5, с. 6], а також використовували міни для підриву куртин та башт, що знаходились поряд фортечних колодязів. Отримавши письмовий наказ від боярина Г. Ромадановського і гетьмана І. Самойловича «вывести саме легкие орудия, закопать, что нельзя увести, уничтожить замок и боевые припасы, а особливо поджечь порох» [4, с. 36]. Виконуючи наказ козаки вкинули гармати в криниці Старого замку. Військовий інженер П. Гордон 12 серпня 1678 р. о другій годині ночі підірвав пороховий погріб Чигиринської фортеці. В своєму «Щоденнику» він пише «… я пошел с огнем по складу боевых припасов… Я поджег здание, что стояло спереди и прымыкало ко складу…». Вибухова хвиля підкинула стіни «високо в повітря разом з християнськими людьми «[19, с. 17]. В результаті підкопів та вибухів два колодязі Старого замку були зруйновані і засипані фрагментами кам'яних фортечних укріплень.

Архівні джерела свідчать, що вже у другій половині XVII ст. камінь із Замкової гори почали використовувати для будівництва. Із 70-х рр. XVIII ст. на ній розпочалося промислове добування млинового каменю. У 1855 р. функціонувало чотири ями, з них три робочі. Найбільша яма, згідно опису, простягалася «…з півдня на північ глибоким з заломами ровом, протяжність в довжину цієї каменоломні біля ста сажнів. Зі східного боку, на всю довжину цієї каменоломні простягається скеля, з якої ламають і обробляють камінь; скеля висотою від основи до вершини від чотирьох до шести сажнів, в тому числі зверху покрита товстим шаром землі, яка, при ламанні скелі, все знімається і складається на тому ж східному боці, із західного боку в тій же каменоломні, чи правильніше сказати, в глибокому рову, на всю його довжину, складені осколки малого каменю, з яких утворилася похила стіна висотою переважно в рівень з протилежною стіною і землею, що покриває її, а в інших місцях вище скелі з землею. Простір між скелею і складеними осколками переважно становить від двох до трьох і чотирьох аршин ширини, але є місця, де його ширина від двох до чотирьох сажнів. Хід скалою і складеними осколками повсюди очищений, за виключенням двох місць, в яких (скеля) упала сама по собі і засипала рів на декілька аршин в довжину. У двох тільки місцях помітні в скелі відколені і повислі камені, які найближчим часом від дощів і від власної ваги повинні впасти і засмітити яму, а тому прохід в цьому місці доволі небезпечний. Із західного боку, де складено дрібний камінь, зроблено п'ять ходів із рову на вершину гори для витягування сміття й викочування обробленого каменя. Ходи ці з обох боків закладені осколками каміння і біля підніжжя становлять не більше двох-трьох аршин, але самі ходи не засмічені і очищені задовільно» [22, с. 129].

14 квітня 1860 р. Чигиринський міський магістрат слухав справу щодо тимчасового утримання гори купцями Білостоцьким і Заславським і прийняв постанову про очистку ними каменоломні.

На початку XX ст. у Чигирині була «археологічна лихоманка», яка дістала назву «руху копацтва». «Всі чигиринські хижацькі розкопки скупчили… свою увагу» [10, с. 60] на Замковій горі. Зокрема, біля садиби Добровольського «…бо по росказах матр[оса] Міщенка і др… тут є засипана глибока криниця, в яку під час наступу турків і пожежі монастиря було вкинуто цілі, кованого срібла, царські церковні врата, і кріпосна скарбниця з іншими дорогоцінностями. Тут т. Міщенко знайшов цілий ряд мідних монет, чотири з котрих жінкою Міщенка, було подаровано голові для Черкаського т[оварист]ва. Найцікавіші монети там «є гроші ганзейської торговельної спілки» [10, с. 60].

Крім чорних археологів восени 1921 р. на Замковій горі російський професор Гнат Стеллецький проводив археологічні дослідження. Розгалужені археологічні розвідки йому допомогали здійснювати місцеві знавці та збирачі старожитностей, зокрема учень двокласного городського училища І. Т. Запорожченко. Саме він знайомив вченного археолога із пам'ятками старовини Замкової гори. Увагу Гната Яковича привернули руїни оборонних укріплень XVII ст., які були впритул розміщені до садиби М. Добровольської. Із розповіді директора Чигиринської музичної школи А. Блонського дізнаємося, що в колодязі на Замковій горі Гнат Стеллецький відкопав гармату XVII ст. Знайдена на Чигиринщині козацька зброя до 50-х років XX ст. знаходилась в історичному музеї міста.

Із звіту уповноваженого Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК) за перше півріччя



Рис. 1. Козацька криниця, 50-ті роки XX ст.

1926 р. О. М. Олександрова черпаєм інформацію, що Замкову гору місцеве населення розбирало «на цеглу і каміння». Руйнація гори була припинена завдяки розпорядженню Шевченківського окружного виконавчого комітету, який відповідальність по догляду Богданової гори поклав на Чигиринський Райвиконком.

Аналізуючи історичні та архівні джерела приходим до висновку, що завдяки роботам, які проводились протягом кінця XVII початку XX ст. був розчищений та став діючий колодязь на Замковій горі. Наймовірніше саме той, який козаки викопали 12 травня 1678 р. «во рву против каменного вивода» [27, с. 4].

Вчителька Є. Рябокінь згадує: «…криничку на Замковій горі в 20-х роках XX ст. чистив батько. Чигиринці повертаючись із фронтів та евакуації у звільнене від німецько-фашистської окупації місто (12 грудня 1943 р.) заходили на Замкову гору до криниці напитися холодної джерельної води. Кожного дня по східцях доводилося підніматися на гору, спочатку із одним відром, потім – з двома, і нести додому чисту смачну воду. Старі люди платили один карбованець за відро молоді, що носила їм джерельну воду. Навіть жителі сусідніх сіл, зокрема Галаганівки в кінці тижня приходили до криниці, щоб взяти води для миття голови, адже вона була не тільки смачною, а й дуже м'якою. Перед вихідними воду вибирали до дна, але наступного дня криниця знову наповнювалась». Воду із криниці також використовували для заправки акумуляторних батарей МТС і автороти, які функціонували в 50–70 рр. XX ст. в Чигирині [12, с. 2].

Якою була криниця у першому півріччі XX ст. дізнаємося із численних розповідей чигиринців: «… до криниці вела стежка, що збігала по камінні вниз до скелі із під якої стрімко витікала вода. Напір води рухав камінці, що лежали на дні криниці. Скеля знаходилась, по ліву сторону входу до джерела. Воду набирав кожен своїм відром. Напитися джерельної води можливо було із дерев'яного корячка із ручкою, що лежав поряд на камінці» [21, с. 2].

14 квітня 1954 р. в селищі Чигирин відбулося засідання Виконкому Районної Ради депутатів трудящих на якому було прийнято рішення № 393 «Про підготовку до святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією» згідно з яким «проведено ремонт і новонасаджено понад 15 тисяч штук декоративних дерев в парках на Замковій горі (Богдановій)». Біля криниці звели цегляний паркан з дерев'яними латами та висадили дерева. На потреби по благоустрою Чигирина, «до свята 300-річчя возз'єднання руського й українського народів підприємства та установи отримали 286 тисяч карбованців», зокрема «Комунхоз» – 60 тисяч карбованців.

На світлині, що зберігається у колекції жителя Чигирина С. Потапенка зображена криниця на Замковій горі 50-х років XX ст. (Рис. 1).

10 років поспіль в СРСР готувалися до відзначення 50-ти річчя радянської влади. У зв'язку з цим, на початку 1965 р. були розроблені і затверджені відповідними партійними органами плани соціально-культурного будівництва і благоустрою райцентру на 1965–1967 рр. В цей період на Богдановій горі заклали парк імені вождя революції В. І. Леніна. Роботи по благоустрою Богданової гори проводилися завдяки постанові виконкому Черкаської обласної ради від 21.11.1966 р. «Про заходи по упорядкуванню історичних місць, пов'язаних з життям і діяльністю Б. Хмельницького «. Постанова передбачала, крім встановлення пам'ятника гетьману, також виготовлення проекту по благоустрою Богданової гори. В 1966–1967 рр. районна організація УТОПІК виділила на благоустрій гори 8732 крб. «Підпорядчиком робіт затвердили рембуддільницю (начальник тов. Рясіченко). Замовником даних робіт виступив комбінат комунальних підприємств (начальник тов. Тверський). Контролювати роботи виконком Районної Ради депутатів трудящих поклав на Районного архітектора тов.Гненного С. та Голову міськради тов.Чубіна С. Відповідальним за благоустрій міста та Богданової гори призначили М. С. Коваленка» [28, с. 4].

Згідно з проектом благоустрою були побудовані сходи до криниці та прокладено доріжку з гранвідсіву, а на самому джерелі встановили зруб із журавлем і заасфальтували площадку біля нього. Воду набирали дерев'яним цебром. Фундаменти старого паркану облаштували, як лавки для відпочинку. Керував роботами майстер шляхового Черкаського управління Ф. М. Михайлюта.

Світлина, де зображена криниця із журавлем нині (2014 р.) експонується в одному із залів музею Б. Хмельницького (Рис. 2).

В газеті «Зоря комунізму» за листопад 1968 р. згадується криниця на Замковій горі «…це її живодайне джерело надавало міці і сили чигиринському козацтву ще в XVII ст.»

ЦК КП України напередодні святкування 100-річчя з дня народження вождя більшовиків В. І. Леніна видав постанову «Про ініціативу трудящих міст Києва, Жданова та Кам'янець-Подільська в організації соціалістичного значення міст республіки по благоустрою на честь 100-річчя з дня народження В. Леніна». 10 липня 1969 р.обласна влада, відповідно до даної постанови, вирішила провести численні будівельні роботи на Замковій горі. 18 липня 1969 р. Чигиринський райвиконком народної Ради депутатів трудящих рішенням № 233 ухвалив: «Затвердити проектне завдання на благоустрій Богданової гори на суму 57381 крб. Зобов'язати комбінат комунальних підприємств негайно дати замовлення Черкаському відділу інституту «Укржилпромпроект» на виготовлення робочих креслень для благоустрою Богданової гори 1-черги». Роботи по упорядкуванню історичних місць та пам'ятників старовини і культури в районі розпочалися в червні 1970 р. Виконком Районної Ради депутатів трудящих ухвалив: «Просити обласне товариство по охороні пам'ятників історії та культури виділити для цієї мети 15 тис. крб. Контроль за якістю і кількістю виконаних робіт покласти на райархітектора тов.Гненного С.І., а за правильністю витрачання коштів на зав.відділом тов. Заїченка В.П.».

В серпні 1970 р. криниця на Замковій горі функціонувала. «Над невеликим заглибленням у камені – зруб, журавель. Внизу хлюпає холодна, чиста, джерельна вода». Чудо-криниця завжди привертала увагу гостей міста, які приходили на Замкову гору поклонитися Великому гетьману.

З 1 квітня по 1 травня 1971 р. на Чигиринщині проводився місячник саду і лісу. Виконком міської Ради депутатів трудящих залучив для проведення місячника широкі маси населення і забезпечив контроль за виконанням робіт по озелененню міста; зобов'язав голову Чигиринської міськради тов.І.Манька в термін до 15.06.1971 р. провести благоустрій Богданової гори.

2 квітня 1971 р. на 8 сесії міської Ради голова виконкому І. Манько у своїй доповіді «Про стан та заходи по благоустрою, озелененню та поліпшенню санітарного стану в місті» інформує «з районного бюджету на благоустрій Чигирина виділено в цьому році 144тис. крб. За рахунок цих коштів необхідно благоустроїти Замкову гору». 20 квітня 1971 р. понад 400 учнів Чигиринського технікуму бухгалтерського обліку висадили на Богдановій горі більш ніж 200 дерев. Студентами груп 1-А, 1-В та 2-В біля криниці було посаджено два кущі «червонощокої» калини [9, с. 2].

В червні 1971 р. Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури виділило 200 тис. крб. на реставрацію і впорядкування окремих пам'яток в Чигиринському районі. Крім того на археологічні дослідження садиби Б. Хмельницького



Рис. 2. Козацька криниця, 70-ті роки XX ст.

в Суботові, Мотронинського монастиря, городища і курганів Холодного яру, а також Богданової гори в Чигирині було перераховано 60 тис. крб.

Кореспондент газети Чорноморського пароплавства «Моряк» С. Остроущенко в статті «Джерело» в жовтні 1971 р. подає детальний опис криниці на Замковій горі: «Як дзеркало, непорушна вода цього джерела, і схилившись над маленьким потемнілим зрубом, спочатку бачиш своє обличчя і гілки берез і блакитне небо. А потім, коли око звикає до напівтемряви, помічаєш на дні кожен камінчик і піщинку, омиті студенною водою до чистоти дорогоцінного каменю. Не поворухнуться, лежать на поверхні маленькі березові листочки… І, вдивившись в його глибину, бачиш легкий рух піщинок і вгадуєш – джерело там, під скелею, де злегка тремтить зелена борода водоростей… А джерело, те маленьке чисте джерело, що до цього часу не вмирає…».

5 січня 1972 р. відбулася сесія міської Ради депутатів трудящих на якій був затверджений план та бюджет Чигирина на 1972 р. Планом на 1972 р. передбачено провести великі роботи по благоустрою Замкової гори. Районне товариство охорони пам'ятників історії та культури в лютому 1972 р. Планувало здійснити в поточному році археологічні розкопки на Замковій горі, матеріали яких відіграють значну роль у створенні генерального плану по її відбудові.

Протягом 1972–1973 рр. к.і.н. Р. Юра та к.і.н. П. Горішний на Замковій горі проводили археологічні розвідки. На схилі південно-західної частини гори в шурфі біля козацького колодязя археологи знайшли фрагменти: кахлів, жолобкової цегли та керамічного посуду XVII ст. покритого зеленою і жовтою поливою. «Постійно забезпечувати нагляд і порядок» на Замковій горі, зокрема біля джерела повинні були учні Чигиринських шкіл, згідно з Рішенням райвиконкому № 529 від 15 грудня 1972 р. «Про взяття на Державну охорону пам'ятників археології, історії та культури, що знаходяться на території Чигиринського району». Контроль за



Рис. 3. Козацька криниця, початок XXI ст.

виконанням цього Рішення покладався на районний відділ культури.

У червні 1974 р. УТОПІК виділило на благоустрій Замкової гори – 200 тис. крб. За ці кошти планувалося побудувати дороги, парадні алеї, спорудити штучну водойму, реставрувати криницю та сходи, провести освітлення. Крім цих коштів Виконком районної Ради депутатів трудящих ухвалює: «Просити Виконком обласної Ради депутатів заплановані в 1974 р. на нове будівництво кошти, в сумі 63 тис. крб. використати на впорядкувальні роботи по благоустрою гори. Підпорядчиком залишити Черкаський шляховий ремонтно-будівельний трест (т. Замчалов). Для повного завершення запланованих робіт виділити з обласного бюджету 50 тис. крб.» 18 липня 1974 р. Виконком Районної Ради депутатів трудящих затвердив проектно-кошторисну документацію на благоустрій Богданової гори на суму 185720 крб. А також дозволив начальнику комбінату комунальних підприємств тов. Харченку заключити умови на виконання субпідрядних робіт з Черкаським обласним дорожним ремонтно-будівельним трестом. Численні роботи на Замковій горі потребували значного фінансування. 27 серпня 1974 р. Виконком Районної Ради депутатів трудящих затвердив ще одну проектно-кошторисну документацію на благоустрій Богданової (Замкової) гори на 1974 р. вартістю 65960 крб. Із районного бюджету за рахунок надпланових лишків на 1.10.1974 р. також було виділено 10770 крб. Проект «благоустрою Богданової гори 1-черги» передбачав біля криниці провести будівельні роботи. Зруб із журавлем було знято для побудови 14-ти сходів, які вели до джерела. Для того, щоб встановити сходи, будівельники підірвали камінь, зокрема скелю з-під якої витікала вода. В квітні 1973 р. криниця на Замковій горі вже була закидана камінням. Відновлюючи джерело, вхід до нього, по боках, укріпили цементним розчином, зруб створили скелі, дно виложили дрібним піщаником [16]. В наряді за 28 липня 1974 р. районний архітектор Фелікс Столяров записав: «1.Роботи по вдосконаленню криниці – виконують 5 чоловік з районного споживчого товариства ». 30 листопада 1974 р. криниця на Замковій горі була впорядкована. Біля неї росли два великі кущі калини, але води в криниці вже не було. Існує кілька гіпотез, щодо зникнення води в козацькому колодязі. Пояснити це можна природними факторами або антропогенним впливом. Вченні дослідили, що грунтові води на горі рухаються не в горизонтальному напрямку, а концентричними колами, завдяки цьому відбувається періодичне зниження рівня води в межах Замкової гори та підвищення її рівня в підлісній зоні Чигиринщини. Зниження рівня води можна пояснити і іншими причинами – осушуванням боліт на території Ірдино-Тясминської низовини призвело до зниження рівня грунтових та міжпластових вод, в тому числі рівень упав і на Богдановій горі (Рис. 3).

Для того, щоб функціонувало джерело від цистерн об'ємом 150 м^3, що були встановлені на Замковій горі, у 1967 р. проклали два трубопроводи 15 мм і 20 мм довжиною 350 м. Воду в джерелі можна було пити ще в 1977 р. На початку 80-х рр. XX ст. цистерни та трубопровід на Замковій горі потребували капітального ремонту. Влітку 1986 р. Комбінат комунальних підприємств замінив цистерни на нові ємкістю100м^3, але вода в джерелі так і не набралася [16].

7 березня 1989 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м.Чигирина, с. Суботова і урочища Холодний яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». Замкова гора площею 27,5 га увійшла до його складу. 23 вересня 1995 р. Указом Президента України Чигиринському державному заповіднику надано статус Національного.

В кінці 90-х рр. XX ст. технічні працівники НІКЗ»Чигирин» на Замковій горі проложили трубопровід діаметром 150 мм. Через нього вода, що збиралась на алеї, внаслідок переповнення цистерн зливалася в озеро. В 2002 році у переліку пам'яток, що

знаходилися на території НІКЗ «Чигирин» Замкова гора Б. Хмельницького – державний парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення під охоронним номером № 26Пп. Рішення ОВК № 177 від 19.03.1976 р. У Експлікації Паспорта об'єкта культурної спадщини «Замкова гора Б. Хмельницького» під № 12 зазначено озеро [20, с. 3].

26 квітня 2006 р. в 20-ту річницю Чорнобильської трагедії учні міських шкіл, спільно з працівниками НІКЗ «Чигирин», посадили біля джерела кілька кущів самшиту.

В 2012 р. технічний стан озера на Замковій горі став незадовільний. Рівень води в озері різко впав. Для того, щоб заповнити водою озеро потрібно 3600 м3 води. Міський водогін потребував капітального ремонту. Адміністрація КП «Чигирин» не виділила кошти на заміну цистерн. Влітку 2013 р. НІКЗ «Чигирин» частково відремонтував водогін на Замковій горі. В результаті даних робіт в жовтні 2013 р. озеро було заповнене водою. В зв'язку з аварійним станом цистерн в серпні 2014 р. КП «Чигирин» від'єднало їх від міського водогону. Адміністрації НІКЗ «Чигирин» потрібні значні кошти для побудови свердловини, яка б дала друге дихання озеру на Замковій горі. Протягом 26-ти років технічні працівники сектору ландшафтно-паркової архітектури НІКЗ «Чигирин» проводять косметичний ремонт та постійне прибирання територій біля гідрологічних об'єктів Замкової гори. В кінці квітня 2015 р. технічні працівники закладу по ремонтували залізний паркан біля озера. Зима 2015 р. була малосніжною, в результаті цього рівень води у озері в березні дорівнює 110 м^3. На сьогоднішній день (15 .03.2015 р.) біля джерела ростуть кілька кущів самшиту та інші дерева. На сучасному етапі комплексна пам'ятка Національного значення «Замкова гора» потребує наукового дослідження археологів, геологів та геодезистів для відродження гідрологічних об'єктів НІКЗ «Чигирин».

Історичні дослідження гідрологічних об'єктів Замкової гори мають велике значення для виявлення нових пам'яток культурної спадщини, які відіграли важливу роль у минувшині першої гетьманської столиці Українська Козацька Держава Війська Запорізького.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России.–4.5.– Т.І.– К., 1869.– С. 25.
2. Брель О. Діденко Я. Магдебурзьке право в Чигирині // Залізнякові читання.– Черкаси: вид-во Ю Чабаненко, 2012.– С. 6.
3. Гордон П. Дневник 1677–1678.– М.: Наука, 2005.– С. 162.
4. Там само.– С. 36.
5. Там само.– С. 46.
6. Державний архів Черкаської області, Ф. 420, оп. 1, спр. 123, арк. 36.
7. Кілессо С.К., Кобенко О.О. Наукова реконструкція Чигиринського замку на 1678 р. – К.: НДІТІАМ, 1992. – С. 21.
8. Клименко Т. З історії охорони пам'яток історії та культури Чигиринщини у 20-х рр. ХХ ст. за документами ДАЧО // Залізнякові читання.– Черкаси: вид-во Ю Чабаненко, 2011.– С.40.
9. Кохановський Я. Джерело // Зоря комунізму. – 1978.– 5 серп. – С. 2.
10. Кривенко С. Розрита могила // Пам'ятки України: історія та культури, 2002.– С. 60.
11. Лебеденко Н. Суботник на Замковій горі // Чигиринські вісті.–2006.– С. 2.
12. ЛенченкоВ.Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура.–1994.– № 3–6.– С. 64.
13. Ленченко В. История и топография Чигирина в XVII веке // Гордон П. Дневник 1677–1678.– М.: Наука, 2005.– С. 168.
14. Там само.– С. 46.
15. Логвин Г. Чигирин. Суботів.– К: Вид-во Академії Архітіктури Української РСР.–1954.– С. 6.
16. МПД автора.– Записано від Кострицького А., 1945 р.н., м.Чигирин.
17. МПД автора.– Записано від Клепака В., 1950 р.н., м.Чигирин.
18. МПД автора.– Записано від Ключко В., 1943 р.н., м.Чигирин.
19. Мицик Ю. Гетьманська столиця.– К., 2007.– С. 17.
20. НА НІКЗ «Чигирин».– Паспорт об'кта культурної спадщини «Замкова гора Б. Хмельницького», ПП Ларо.– С.1–6.
21. Рябокінь Є. Криниця мого дитинства // Зоря Комунізму.– 1972.– 21 березня.– С.2.
22. Солодар О. Нарис історії Чигиринщини.– Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003.– С. 129.
23. Фонди НІКЗ «Чигирин».– Т 3–1293/133.
24. Фонди НІКЗ «Чигирин».– Ф. 4, оп. 1, спр. 107, арк. 45.
25. Фонди НІКЗ «Чигирин».– Ф. 4, оп. 68, спр. 34, арк. 16.
26. Фонди НІКЗ «Чигирин».– Ф. 420, оп. 1, спр. 1230, арк. 37.
27. ЦГАДА.– Ф. 137, оп. 2, арк. 15.
28. ЦГАДА.– Ф. 137, оп. 2, арк. 4.
29. ЦГАДА.– Ф. 137, оп. 2, арк. 5.
30. ЦГАДА.– Ф. 137, оп. 2, арк. 3.

Наталія Саєнко

ДО ПИТАННЯ ПЕРЕБУВАННЯ ГЕТЬМАНСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЙ У БАТУРИНІ

Столиця є політичним і адміністративним центром держави. Гетьманською ж столицею може називатися кожне із міст чи містечок України, де час від часу перебували українські гетьмани та їхні адміністрації, тому досить виправдано замість слова, похідного від російських слів «стольный град – столица», вживати давнє українське слово «осідок», у значенні «постійне місцеперебування», інакше кажучи (також із залученням іншомовного іменника) – «резиденція». Безперечно, специфічна роль столиці чи резиденції накладає сильний відбиток на функціональну, соціальну та територіальну структуру міста. На жаль, столиці взагалі не стали поки що окремим предметом наукового аналізу. Деякі аспекти феномену «столичності» вивчають у рамках урбаністики, політичної та економічної географії, історії архітектури. Явище гетьманських столиць теж досі всебічно не вивчене, але очевидним є те, що ці міста (Чигирин, Батурин, Глухів) у XVII–XVIII ст. стали осередками державності українського народу, становлення і розвиток цих міст відбувалися в складних умовах національної боротьби.

З визначенням в 1669 р. особливого статусу Батурина і закріпленням за ним специфічних столичних функцій, сотенне містечко поступово набуває столичної атрибуції. Опоряджується безпосередньо місце проживання і перебування гетьмана, поновлюються оборонні укріплення міста, з'являється низка нових будівель для розміщення вищих органів влади і державного управління: судових, військових, фінансових, адміністративних інституцій. У місті працює уряд, що був дорадчим органом при гетьманові. До нього входили генеральний писар, генеральний обозний генеральний осавул та два генеральні судді. Кілька разів на рік у Батурині збираються старшинські ради, на які з'їжджалися полковники зі всієї Гетьманщини. Окрім того, до Батурина приїздили посли та іноземці-мандрівники, торгівці. Тому ґрунтовно оновлюється житловий фонд столиці, адже в місті оселяються представники вищих аристократичних верств населення, які до того ж прибувають сюди не самі, а з родинами та штатом обслуги. Звичайно, це була справа не одного дня, будівництво в Батурині велося упродовж всього часу перебування тут гетьманської адміністрації, до знищення міста в листопаді 1708 р.

Яким було місто у середині XVII ст., говорить опис, вміщений у Присяжних книгах 1654 р. [11, с. 234–235], щоправда вже влітку наступного, 1655 р. «…Местечко Батурин …попущеним Божиим, всё сгорело» [1, с. 786]. Хоча пожежа, очевидно, мало вплинула на визначений самою природою характер укріплень міста, але знищила стару дерев'яну забудову. Так чи інакше, жителям Батурина довелося відновлювати оселі; через 11 років тут проживає близько 3200 чоловік [10, с. 113].

Офіційно ставши гетьманом на початку березня 1669 р., селянський син Дем'ян Ігнатович (Многогрішний), заручившись дозволом царської величності, вирушає до нової резиденції – Батурина.

Гетьман Многогрішний поселяється в укріпленій частині міста. Очевидно, він зайняв вже готове житло, адже його перший відомий нам універсал, даний у Батурині в статусі гетьмана, датований 8 квітня 1669 р. [16, с. 501]. Протягом одного місяця весняної пори для нього навряд чи спорудили нові хороми. Проте не виключено, що за цього першого батуринського гетьмана починається облаштування гетьманської резиденції на місці колишнього «панського двору» – цитаделі батуринської фортеці. Саме з власного помешкання гетьман був підступно викрадений та відправлений у Москву «… наклепники й недруги, старшина Многогрішного, …прийшли вночі в Батуринський замок, і, заставши вдома свого гетьмана Многогрішного, що був безпечний… взяли його» [5, с. 147].

У червні 1672 р. на раді в Козачій Діброві гетьманом був обраний Іван Самойлович, що з 1669 р. мав ранг генерального судді та входив до числа опозиційних гетьману Д. Многогрішному старшин. За його гетьманування на Лівобережжі відродилися й почали розвиватися економіка й культура, розпочалось коштовне муроване будівництво, зокрема, і в столиці – Батурині та Батуринському Миколо-Крупицькому монастирі.

Відомо, що укріпленням гетьманської столиці свого часу займався архітектор і військовий інженер Адам Зернікау (Зерніков). Біля 1680 р. він прибув з Вільно до Чернігова на запрошення Лазаря Барановича, а в січні 1681 р. поселився в Батурині, де, перебуваючи на службі у гетьмана Самойловича, підготував проекти укріплення міста за правилами фортифікації. У Батурині він написав твір «Що потрібно было (знати) про табори та кріпости» й восьмитомне дослідження про будову фортець. [12, с. 304]. Щоправда невідомо, чи були ці проекти втілені в життя.

Для себе І. Самойлович опоряджує в Батурині «новий двір» з «кам'яними палатами». Там знаходилися державний військовий скарб та його особисті численні статки, які після усунення Самойловича від влади були розділені навпіл між царською та гетьманською казною [5, с. 361–362]. Про це помістя побіжно згадує наступник, гетьман І. Мазепа

в своєму листі до В. Голіцина, скаржачись у 1688 р. на крадіжку цінностей з Самойловичового спадку: «обретается та поклажа в новом дворе в полатах каменных…» [8, с. 146–147]. Потрібно зауважити, що коли сталася ця крадіжка, нагляд за приміщенням з грошима здійснювали генеральні судді: «… судьи наши войсковые, меючи те каменные полаты и спряты в них будучие, за ими печатьми з внешних только дверей назирали…» [8, с. 174–175].

Єдиною спорудою, що збереглася, хоча і в значно перебудованому вигляді, з другої половини XVII ст. до нашого часу, є кам'яниця В. Кочубея. Це яскравий зразок цивільної архітектури цього періоду.

Гетьман І. Самойлович, як і його попередник Д. Многогрішний, став жертвою змови старшини. В 1687 р. булава гетьмана Лівобережної України потрапила до рук Івана Мазепи.

Мазепа з'являється у Батурині при дворі гетьмана Самойловича в липні 1674 р., а вже в 1682 р. отримує чин генерального військового осавула. У період осавульського урядування І. Мазепа придбав села Малий Самбір і Голінку [9, с. 170], що і тепер знаходяться на відстані близько 50 км від Батурина.

Упродовж двадцяти років гетьманування Івана Мазепи (1687–1708 рр.) Батурин залишався столицею Гетьманщини і був військово-політичним центром. 2 листопада 1708 р. місто було повністю знищене разом з жителями російським військом на чолі з генералом О. Меншиковим.

«Войсковой каменной малой дом у три полати» у «замку» [9, с. 73] дістався Мазепі від попередника. Швидше за все, це була одна з адміністративних будов в укріпленій частині міста, а не палац, де проживали гетьмани. Батуринська археологічна експедиція в 1995–2005 рр. досліджувала споруду у північно-східній частині Цитаделі, яку науковці безпосередньо ідентифікують як гетьманський будинок. Було встановлено, що первісно споруда була дерев'яною, площею 11 х 20 м. Пізніше до неї в південно-східному напрямку було здійснено прибудову, яка накрила колодязь першої половини XVII ст. [3, с. 8–10]. Напередодні подій 1708 р. споруда мала парадний ганок 3х10 м, сіни-передпокій 4х7 м, звідки прямо двері вели до кімнати 4х11 м з кахляною піччю у північному куті, ліворуч – до приміщення 5х18,5 м, яке, враховуючи його розмір, було розділене на менші кімнати. До неї з північного боку був прибудований «чорний ганок». Праворуч з сіней двері вели до найбільшої світлиці площею 9х23 м. Наявність тут значної кількості фрагментів столового посуду наводить на думку, що вона слугувала бенкетною залою для прийомів, обідів та зібрань [13, с. 7].

За правління Мазепи продовжувалось облаштування у Батурині генеральної військової канцелярії, зокрема, своїм Указом царі Іоанн та Петро Олексійовичі від 11 травня 1691 р. наказують гетьманові перенести генеральну канцелярію з «Большого города» в «замок», де мешкає сам: «… Да в той же канцелярии учинить особые светлицы, где ему, гетману, временем и самому с старшиною и с полковниками буде доведется сидети и о их, царского величества, делех говорить и мыслить» [2, с. 82]. Гетьман не ослухався своїх добродійників, наприкінці XVII ст. з південного боку до основного приміщення гетьманських апартаментів він прибудовує згадувану вище велику палату, яку прикрашала та опалювала кахляна піч із складним рельєфним багатоколірним орнаментом.

На момент руйнування у 1708 р. будинок мав розмір 21х25 м і його ніяк не можна вважати «малим». Наявність значної кількості пічних кахлів з оплавленою та обгорілою поливою, безформних зливків, у які перетворилися скляні посудини, перепалена і запечена глина – підсипка під будівлею, свідчать про дуже високу температуру горіння споруди. Це можливо при наявності дерев'яних стін. Ширина фундаменту зовнішніх стін будівлі, зафіксована під час археологічних робіт, становить 0,85 м і має незначну (0,3 м) глибину [4, с. 17–18]. Та й відносно нечисленна кількість цегли, навіть попаленої та побитої, знайденої на території палацу, не дозволяє припускати, що споруда була бодай обкладена цеглою.

Життя у величезному будинку, наповненому різними службовцями, нав'язлива «рекомендація» царів «…для совершенной крепости и осторожности той канцелярии и бережения их царских величеств грамот и указов, … и печати войсковой, приставить к той канцелярии в сенях или у дверей сенных, которые сени имеют быть перед той канцеляриею, караул стрелецкой» [2, с. 83] спонукали І. Мазепу до побудови заміської резиденції на околиці Батурина – Гончарівці та переселення туди.

В останньому десятилітті XVII ст. ведеться будівництво садиби, перед 1708 р.– її укріплень. У всякому разі, навесні 1700 р. гетьман вже живе на Гончарівці, про що згадує С. Величко: «на другий чи третій день, коли полковники і вся старшина з'їхалися перед Божою службою до гетьмана на Гончарівку…» [5, с. 603]. У 1704 р. гетьмана у його резиденції відвідав французький посол Жан де Балюз, який у своєму листі до родича згадував про збірку зброї, картин та розкішну бібліотеку українського володаря. Йому довелося побувати і на пишному банкеті. Палац охороняла козацька варта, посол зустрів тут лікарів – німців, італійських майстрів, а серед численної обслуги були поляки [2, с. 98]. Про кам'яний палац гетьмана говорить опис Батурина 1726 р.: «…двор из садом на Гончаровце, в котором Мазепа сам жил, да в том дворе каменные палати пустые и разбитые» [9, с. 81].

За даними розкопок, проведених в останні півтора десятиліття на місці палацу, було встановлено, що споруда разом з прибудовою мала розмір 25х14,5 м при товщині фундаментів 1,1–1,3 м. Знайдено частини елементів оздоблення фасаду

будівлі, фрагменти посуду та інші предмети вжитку [14, с. 18–21]. Парадний фасад палацу І. Мазепи прикрашали цегляні напівколони з різьбленими корінфськими капітелями, оздобленими з боків волютами, та керамічними профільованими базами. На фризах антаблементу споруди кріпилися низки різнобарвних полив'яних керамічних розеток діаметром 32–35 см., а над капітелями наріжних півколон – полив'яні й теракотові прямокутні плити з рельєфним гербом і монограмою І. Мазепи. Багатоярусний пишно прикрашений палац Гончарівки не мав рівних собі серед світських споруд центральної України рубежу XVII – XVIII ст.

Та окрім мурованого палацу, всі інші споруди садиби були дерев'яними. У 2009–2011 рр. археологічна експедиція проводила розкопки великої дерев'яної зрубної будівлі розмірами 9,5 х 10 м з глибоким підвалом, що знаходилась за 36 м на південь від палацу. На думку дослідників, це була жила будова [14, с. 48]. У 2011–2012 рр. на захід від палацу розкопувалась дерев'яна споруда також жилого призначення [15, с. 37]. Вона мала дерев'яну каркасностовпову конструкцію, незвичайну для Батурина й Чернігівщини козацької доби. Поблизу неї було виявлено будівлю з масивною піччю [15, с. 44]. На північний захід від палацу знаходиться засипаний колодязь. Розвідувальне шурфування території Мазепиного двору дозволяє стверджувати, що заселеними на початку XVIII ст. були 2,5 га його площі.

Укріплення Гончарівки складались з рову загальною протяжність біля 800 м, валу та п'ятьох земляних бастіонів, один з яких до нашого часу не зберігся. Дослідження укріплень Гончарівки проводились в 1995 та 2009 роках. Зокрема, у 1995 р. було здійснено розріз валу і рову. Дослідники зробили висновок, що укріплення мали чисто земляний характер і складалися з валу (ширина підошви трохи більше 9 м., сучасна висота від рівня дерну XVII ст.– 1,40 м), тіло якого складене з шарів глини і суглинку, вийнятих з котловану рову (ширина по верху 5,5 м. глибина – 2,75 м від рівня підошви валу). Конструктивні особливості влаштування зовнішнього схилу рову і вузька придонна його частина передбачали установку в ньому дерев'яних конструкції, похилених в напільний бік. А відносно пласка поверхня тіла валу та його незначна висота явно передбачали облаштування стіни по периметру укріплень [7, с. 12–13].

У 2009 р. було досліджено бастіон № 4. Археологи встановили його структуру і характер побудови, але абсолютно рівний бойовий майданчик бастіону, докорінно перебудований місцевими мешканцями у XIX – на початку XX ст. для господарських потреб, не дозволив у повній мірі охарактеризувати особливості будівельних конструкцій бастіонів Гончарівки [14, с. 12–16].

Археологічні дослідження показали, що палац та дерев'яні будівлі гончарівського гетьманського двору не були спалені в 1708 р., але були пограбовані і руйнувались в запустінні впродовж XVIII ст.

Така ж доля спіткала і домову церкву гетьмана, про яку опис 1726 говорить: «там же церковь деревянная цела, из некоторою частию иконостаса» [9, с. 81], а вже 1760 – «были каменные палаты и деревянная церковь, а ныне оных нет» [6, с. 40].

Після взяття Батурина військами О. Меншикова місто було спустошене, особливо укріплені «замки» – фортеця та цитадель. Згоріло і передмістя. До 1726 р. з батуринських жителів, козаків і посполитих не стягувались жодні податки «за скудостію обивателей», щоправда, гетьман Скоропадський все ж запровадив побори з шинків, ярмарків та торгів [9, с. 83].

Дослідження доповнюють уявлення про внутрішній устрій та поділ території садиби на певні структурні елементи: парадний будинок гетьмана та вільний прохід до нього, а з боків – допоміжні службові помешкання.

Оскільки садиба І. Мазепи на Гончарівці фактично є єдиною парадною садибою українських гетьманів, що не лише відносно непогано збереглася до сьогодні, але й вільна від сучасної забудови, дослідження її принципово важливо продовжувати, щоб встановити структуру садиб української еліти другої половини XVII – початку XVIII ст.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и западной России.– СПб., 1889, Т. XIV.
2. Батурин: сторінки історії: Зб. документів і матеріалів.– Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2009.– 786 с.
3. Васюта О., Коваленко В., Кондратьєв І., Коновченко І., Моця О., Овчаров М., Парацій В., Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт. Батурин Бахмацького району // НА ІА НАН України № 1996.
4. Васюта О., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Ситий Ю., Черненко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2001 р. // НА ІА НАН України № 2001.
5. Величко С. Літопис. Т. 2.– К.: Дніпро, 1991.– 642 с.
6. Дегтярьов С. І. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал № VIII – IX., 2010.– С. 32–66.
7. Коваленко В., Кондратьєв І., Моця О., Петраускас А., Сарачев І., Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт. Батурин Бахмацького району // НА ІА НАН України № 1995.

8. Листи Івана Мазепи. 1687–1691.– Т. 1.– К.: Інститут історії України НАНУ, 2002.– 480 с.
9. Мазепина книга.– Чернігів, 2005.– 524 с.
10. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.– К.: Києво-Могилянська академія, Українська видавнича спілка, 2007.– 266 с.
11. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки.– К., 2003.– 350 с.
12. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко.– К.: Вид. центр «Просвіта», 2006.– 551 с.
13. Ситий Ю. Гетьманський палац на Цитаделі // Слово «Гетьманської столиці».– 2007.– № 6.
14. Ситий Ю., Андрієвський М., Коваленко В., Луценко М., Мезенцев В., Скороход В., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2009 р. // НА ІА НАН України № 2009.
15. Ситий Ю., Дем'яненко Д., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Пишенко В., Сита Л., Скороход В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2011 р. // НА ІА НАН України № 2011.
16. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Матеріали до українського дипломатарію.– Київ-Львів, Наукове товариство ім. Т. Шеченка, 2003.– 1086 с.

Таїса Сидорчук

НАЙДАВНІША ЦИВІЛЬНА БУДІВЛЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ: ІСТОРІЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ

Про феномен Києво-Могилянської академії в громадсько-політичному та культурному житті України і Східної Європи написана низка наукових досліджень і публіцистичних праць. Зацікавлення дослідників історією академії почалося ще у XIX ст. (М. Булгаков [3], В. Аскоченський [2], С. Голубев [4], Н Мухин [9], A. Jabłonowski [19] та ін.), продовжилося у XX ст. і набуло особливо динамічного розвитку в останні два десятиліття (Н. Петров [10], Хв.Тітов [12], I. Patrylo [21], A. Sydorenko [22], З. Хижняк [14], Л. Алексієвець [1], М. Яременко [17], L. Charipova [18], видання Українського наукового інституту Гарвардського університету [20], Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [6], енциклопедичне видання НаУКМА [7] та ін.). Однак залишається ще досить багато недосліджених сторінок та окремих сюжетів історії Києво-Могилянської академії, а також різних, суперечливих, часом протилежних інтерпретацій значення її окремих періодів, зокрема постання Києво-Могилянської академії, характеристика київського інтелектуального середовища кінця XVI – початку XVII ст., життєпис та діяльність окремих видатних діячів, які стояли у витоків Київських Атен та прислужилися до їх розвитку і розквіту. В цьому контексті є слушними і вартими уваги, зокрема, думки В. Шевчука щодо, наприклад, «заслуг і праці Ісаї Копинського, який також віддав школі (Київській колегії – Т.С.) своє серце й душу і був призвісником її постання» [15, с. 5]. До найбільш занедбаних дослідниками питань належить також питання історії створення та використання протягом століть історико-архітектурних пам'яток Києво-Могилянської академії, які вже втрачені та які збереглися й дійшли до нашого часу.

Архітектурний ансамбль відродженого Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі: НаУКМА) творився протягом XVI–XX ст., переживаючи часи будівельного розквіту та створення унікальних зразків української барокового зодчества (Богоявленський собор, Староакадемічний корпус, Дзвіниця Братського монастиря), а також зазнаючи великих втрат внаслідок пожеж і знищення культових споруд радянською владою. Крім того, протягом понад чотирьох віків будівлі Києво-Могилянської академії перебудовувалися після руйнувань та відповідно до зміни функцій їх використання у нових історико-культурних та державних реаліях. До нашого часу на території Києво-Могилянської академії всього збереглося дев'ять історико-архітектурних пам'яток, вісім з яких увійшли до всіх офіційних пам'яткоохоронних документів під назвою «Комплекс споруд Братського монастиря» та які розташовані у кварталі між Контрактовою площею і вулицями Г. Сковороди, Волоською та Іллінською. Цей комплекс споруд включає Староакадемічний (Мазепин) корпус (1703–1740 рр.), Трапезну з церквою Святого Духа (XVII ст.), Поварню Братського монастиря (XVI–XIX ст.), Сонячний годинник (XVIII ст.), Будинок настоятеля (1780 р.– середина XIX ст.), Проскурню (1780 р.– середина XIX ст.), Новий академічний корпус (1822–1846 рр.), Братські келії (1822–1879 рр.).

Предметом розгляду у пропонованій статті є одна з вищевказаних споруд – пам'ятка під назвою «Поварня Братського монастиря», зокрема

її значення в історії Києво-Могилянської академії, особливості використання та досвід музеєфікації. Поварня Братського монастиря (Будинок Галшки Гулевичівни) – це одноповерхова зі склепінчастими та пласкими перекриттями, цегляна, тинькована, прямокутна в плані будівля, розділена сіньми на дві половини, що є типовим для житлового будівництва на українських землях. В північній стіні будинку, що виходить на червону лінію забудови вул. Г. Сковороди, збережений таємний хід. Первісно будівля була П-подібного планування, крила якого з часом були розібрані. Окремий хід веде у підвал зі склепіннями.

Будівля поварні Братського монастиря в історії Києво-Могилянської академії займає особливе, навіть унікальне місце. Відповідно до майже всіх сучасних енциклопедичних та історичних видань Києво-Могилянська академія веде своє літочислення від 15 жовтня 1615 р., дати запису у київські міські книги дарчої знатної киянки Галшки Гулевичівни про передачу своєї садиби у Києві, на Подолі, місцевому Братству для заснування монастиря, притулку та школи для дітей усіх станів. Дарувальниця – Єлизавета Василівна Гулевич походила із волинського шляхетського православного роду, який посідав одне з провідних місць серед місцевої шляхти і представники якого обіймали важливі військові та адміністративні посади на Волині. Рід Гулевичів гербу «Новина» відзначався серед інших волинських шляхетських родів значною чисельністю та розгалуженістю, і, наприклад, лише в одній битві з татарами рід втратив 20 своїх представників, а 15 осіб було поранено [16, с. 137]. Народилася Галшка Гулевичівна в с. Затурці між 1575 р. та 1577 р., разом з братами освіту отримала під керівництвом вихованця Львівської братської школи. У Києві у 1606 р. Г. Гулевичівна вийшла заміж за представника давнього шляхетського роду Берестейщини та Київщини С. Лозку і мешкала з родиною у власній садибі на Подолі, яку й подарувала Київському братству зі згоди на це свого чоловіка. Повернувшись з Києва на Волинь, Г. Гулевичівна до смерті у 1642 р. пов'язує свою діяльність з Луцьким Хрестовоздвиженським православним братством.

На думку низки дослідників, саме дарунок Г. Гулевичівною своєї садиби та всієї нерухомості в ній спричинив і постання самого Київського братства – громадсько-релігійної організації київських городян православного віросповідання, яка брала під свою матеріальну, фізичну, юридичну та моральну опіку й охорону і Братський монастир, і школу [11, с. 5]. Широко відомий факт про запис у 1620 р. до членів Київського братства гетьмана П. Конашевича-Сагадачного з Військом Запорозьким та початок будівництва в тому ж році головного храму Братського монастиря – Богоявленської церкви на кошти гетьмана. Матеріальна та моральна підтримка з боку П. Конашевича-Сагайдачного та козаків продовжувалася і в подальшому, а сам гетьман був похований в монастирі, біля Богоявленської церкви. Полишаючи відкритим питання щодо першості постання Київського братства чи Братського монастиря і школи, можемо стверджувати, що саме родинна садиба Г. Гулевичівни та С. Лозки стала, говорячи сучасною мовою, місцем осідку і юридичною адресою і братства, і монастиря, і школи, яка завдяки зусиллям та підтримці наступних поколінь православної шляхти, духівництву, учених мужів, козаків, міщан трансформувалася у провідний (певний час – єдиний) вищий заклад західного університетського типу Східної Європи – Києво-Могилянську академію.

В розлогому тексті дарчої Галшки Гулевичівни, окрім мети дарування, визначення адресантів, забезпечення їх прав на подальше володіння тощо, вказані також межі дарованої садибної ділянки. При цьому в численних дослідженнях різних авторів, які висвітлюють історію започаткування Києво-Могилянської академії та роль в цьому Галшки Гулевичівни, жодного разу не уточнюється місце знаходження ні самої садиби, ні її будівель. Наприклад, автор однієї з перших ґрунтовних праць про Києво-Могилянську академію ієромонах Макарій Булгаков лише зазначав, що Г. Гулевичівна «…пожертвовала для помещения Братской школы несколько зданий и двор на Подоле (тот самый, где доселе существует Академия)…» [3, с. 17]. Інший багатолітній дослідник історії Києво-Могилянської академії М. Петров передає сюжет ролі Г. Гулевичівни у постанні академії такими словами: «Першу підвалину Київо-Братської школи було покладено в 1616 (рік вказано помилково і нижче в тексті статті подано правильну дату – 1615 р.– Т.С.) році дворянкою Галшкою (Єленою) Гулевичівною Лозкиною, яка подарувала свій дім та обійстя для манастиря, що мав бути ставропігією патріарха царьгородського,– для школи та для гостинниці; вона зразу ж таки увела туди священноінока Ісайю Копинського та инших трьох ченців, а також дитячу школу» [11, с. 5].

Першими і поки єдиними дослідниками, які приділили цьому питанню належну увагу в контексті атрибуції поварні Братського монастиря, є архітектор Ю. Лосицький та мистецтвознавець Л. Толочко. Зазначимо, що вивчення та атрибуція будь-якої пам'ятки Києво-Могилянської академії ускладнюється значними і багаторазовими руйнуваннями і перебудовами споруд Братського монастиря. Лише дві споруди монастирського комплексу, що збереглися до нашого часу, є найдавнішими і одноголосно датуються дослідниками XVII ст.– часом постання і розбудови академії, а саме поварня та трапезна з церквою Святого Духа. Варто також зазначити, що точної дати побудови трапезної в дослідженнях також не існує, однак всюди фігурують згадки про неї, хронологічно пізніші щонайменше на 10 та 17 років після здійснення дарування Г. Гу-

левичівною своєї садиби. Крім того, ці дві споруди майже завжди згадуються у взаємному зв'язку, часом ототожнюються, оскільки вони знаходяться в тісному сусідстві й з'єднані проходом.

Поварня Братського монастиря опинилася в полі зору Ю. Лосицького та Л. Толочко ще на початку 1980-х рр. Починаючи вивчати цю будівлю, дослідники вже тоді висловили припущення, що поварня за типологічними ознаками відповідає не господарським монастирським приміщенням, а житловому будинку, який належав фундаторці Братського монастиря [13, с. 24–25]. Згодом на основі дослідження тексту дарчої Г. Гулевичівни, планів Подолу 1695 р. та 1803 р., натурних досліджень поварні та трапезної, планувальних структур поварні та трапезної, порівняльного аналізу планувань низки монастирських трапезних і житлових будинків XVI–XVIII ст. та історичних описів території Києво-Могилянської академії, Ю. Лосицький і Л. Толочко вже стверджують, що поварня «…є нічим іншим, як Домом, подарованим Галшкою Гулевичівною Київському братству 1615 року,– пам'яткою особливо цінною і як українська кам'яниця межі XVI–XVII ст., і як перший навчальний корпус Братської школи…» [8, с.57].

Це твердження ще у 1995 р. підтримала окремою ухвалою Вчена рада НаУКМА, згідно якої університет того ж року мав вийти з клопотанням до Комітету охорони пам'яток архітектури, історії, культури та історичного середовища та до Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» про перенесення меморіальної дошки Галшки Гулевичівни з фасаду Староакадемічного (Мазепиного) корпусу на її будинок, тобто на поварню. Крім того, НаУКМА прийняло рішення звернутися до вищезгаданих установ з проханням внести відповідні зміни в назвах пам'яткоохоронних документів.

Приймаючи рацію аргументів Ю. Лосицького та Л. Толочко, особливо в частині планувальної структури поварні, порівняльного аналізу з іншими подібними за плануванням та функціями будівлями на українських землях, а також той факт, що в давніх описах монастиря та окремих дослідженнях поварню і трапезну розглядали як одне ціле, можна припустити наступне: кам'яний будинок родини Г. Гулевичівни та С. Лозки, який був першим місцем знаходження Братської школи – предтечі Києво-Могилянської академії, після прибудованої до нього теж кам'яної трапезної з церквою, з часом змінив свою функцію навчального приміщення на господарське та отримав назву поварні. Імовірно, до побудови трапезної, що сталося щонайменше 10–17 років пізніше після дарування Г. Гулевичівною своєї садиби, її будинок використовувався також і як трапезна. Поварня служила протягом наступних трьох століть до закриття монастиря на початку XX ст. монастирською кухнею, складом продуктів та іншим побутово-господарським потребам, а також житлом для спудеїв академії. Навчання, різні масові зібрання всієї громади академії та братства, урочисті прийняття гостей відбувалися в трапезній, де також знаходилася й могилянська книгозбірня. З побудовою інших споруд, зокрема Староакадемічного корпусу, який перебрав на себе більшу частину навчальних та подієвих функцій академії, приміщення поварні продовжувало слугувати як господарське. Як й інші будівлі монастиря та академії, поварня неодноразово зазнавала значних руйнувань, особливо внаслідок масштабних пожеж на Подолі в 1780 р. і 1811 р., після яких споруда відбудовувалася, частково змінюючи свої оригінальні форми та планування. Відомо, що остання ґрунтовна перебудова поварні була здійснена у 1826 р.

У 1920–30-х рр. радянська влада спочатку закрила Київську духовну академію, а з часом остаточно ліквідувала монастир. Основна святиня Братського монастиря та архітектурно-мистецька домінанта всього Подолу – Богоявленський собор разом з монастирською дзвіницею у 1935 р. були зруйновані. Споруди монастиря та академії були передані різним установам, зокрема Всенародній бібліотеці та промисловій державній артілі. Після Другої світової війни і до відродження Києво-Могилянської академії на початку 1990-х рр. на її історичній території розміщувались Київське вище військово-політичне морське училище, філія Центральної наукової бібліотеки АН УРСР та 15-а клінічна лікарня Києва. На заповідній території було перебудовано старі та зведено нові споруди. В приміщенні поварні знаходилася районна поліклініка.

Увагу до пам'яток Києво-Могилянської академії держава починає проявляти лише у 1960-х рр. В Постанові Ради Міністрів Української РСР «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР» від 24 серпня 1963р за № 970 вказувалося, що в цій сфері на території республіки є серйозні недоліки і з метою більш доцільного витрачання коштів на консерваційні та ремонтно-реставраційні заходи насамперед був укладений список пам'ятників архітектури УРСР, які перебували під охороною держави. До цього списку під загальним охоронним номером 15 і з об'єднуючою назвою «Братський монастир» внесено 8 споруд, в тому числі «Поварня з келіями» під номером 15/4, датована 1652–1826 рр. Друга дата вірно відповідає перебудові поварні після пожежі 1811 р. У списку є графа з трьома різними позначками навпроти кожної пам'ятки щодо можливості її використання. Згідно списку сім пам'яток Братського монастиря, за виключенням сонячного годинника, дозволялося використовувати для культурних або господарських цілей і передавати в орендне використання установам і організаціям. На думку авторів списку, пам'ятки Братського монастиря, серед яких в тому

числі були й дві церкви – Конгрегаційна при Староакадемічному корпусі та Святодухівська з трапезною, які не значилися в списку,– не «дотягали» своєю цінністю до їх використання «виключно під наукові та музейно-показові установи».

Фактично вивчення комплексу споруд Братського монастиря починається лише з 1980-х рр., коли Постановою Ради Міністрів УРСР від 18 травня 1987 р. за № 183 створено Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ», в межі якого згідно спеціальної постанови Київської міськради від 10 жовтня 1988 р., увійшов і Братський монастир [5].

Наступний крок з боку держави щодо збереження пам'яток монастиря та академії пов'язаний з Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. за № 466 про створення Державного реєстру національного культурного надбання з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його вклад у всесвітню культурну спадщину. Крім того, постанова визначала порядок занесення та виключення об'єктів реєстру, координацію дій суспільних інституцій щодо управління та охорони національного надбання. Всі вісім архітектурних об'єктів історичної території академії, які вже були під державною охороною, перейшли до новоствореного реєстру.

Створений Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. за № 928 Державний реєстр нерухомих пам'яток України включає 891 об'єкт культурної спадщини національного значення, серед яких числиться «Комплекс споруд Києво-Могилянської академії (ансамбль Братського монастиря) квартал між Контрактовою площею та вулицями Г. Сковороди, Волоською та Іллінською». Вид пам'ятки визначений як пам'ятка історії без переліку окремих споруд під одним охоронним номером 260025 Н. Варто зазначити, що до видових характеристик окремих інших пам'яток у реєстрі застосовані такі визначення, як пам'ятник архітектури або історії та архітектури.

Наприкінці 1990-х рр. поліклініка з поварні була переведена в інше приміщення і оскільки будівлі поварні та трапезної, що залишалися на балансі їх попереднього утримувача, певний час не використовувалися, вони поступово стали місцем притулку місцевих бездомних осіб. Внаслідок цього попри державні пам'яткоохоронні зобов'язання поварня і трапезна продовжували нищитися. За ініціативою та завдяки зусиллям НаУКМА на початку 2000-х рр. поварня та трапезна були передані на баланс університету, після чого могилянська спільнота самотужки почала опікуватися збереженням пам'яток. Протягом 2005–2007 рр. частково за підтримки жертводавців НаУКМА та частково за державні кошти було здійснено реставрацію обох споруд на основі проекту Українського науково-дослідного інституту «Проектреставрація» авторства А. Граужиса і С. Штукова. Автори проекту дотримувались усталеної точки зору всіх пам'яткоохоронних документів щодо історії зведення, назв та використання поварні і трапезної, що й відображено у їх проектній документації.

За пропозицією президента НаУКМА В. Брюховецького було заплановано використовувати історичні будівлі під музейну функцію. У 2006 р. наказом президента НаУКМА створено Музей української звитяги. Крім того, перший поверх трапезної на умовах оренди був наданий для потреб православної громади НаУКМА, де у 2008 р. патріархом Філаретом була освячена церква Святого Духа, а її настоятелем було призначено отця, професора університету, доктора історичних наук Ю. Мицика. Через необхідність дотримуватися вимог Міністерства освіти і науки, згідно яких в структурі університетів не передбачалися музейні установи та відповідно й фінансування їх діяльності, у 2011 р. згідно наказу президента НаУКМА Музей було перейменовано на Навчальну лабораторію історичних студій зі збереженням в її діяльності в тому числі й музейних функцій (збирання, вивчення, збереження пам'яток, проведення дослідницької та екскурсійної роботи тощо). З огляду на відсутність будь-яких фондів та можливість їх швидкого придбання співробітники Музею основну увагу скерували на пошуки документів щодо історії Києво-Могилянської академії у вітчизняних та зарубіжних архівах і бібліотеках для створення електронної бази документів та їх використання у дослідницькій, виставковій та екскурсійній роботі. Крім того, оскільки НаУКМА протягом Помаранчевих подій 2004–2005 рр. був одним з їх провідних учасників, університет зібрав значну колекцію матеріалів тих подій, яка зберігається в Музеї. Поступово музейний фонд почав формуватися завдяки подарункам могилянців та немогилянців і на сьогоднішній день включає понад 100 предметів, які стосуються безпосередньо історії Києво-Могилянської академії, а також української історії та культури в цілому та міста Києва, зокрема.

З нагоди 400-ліття Києво-Могилянської академії в приміщеннях Музею створюється експозиція, згідно тематичної структури якої планується представити матеріали з історії академії та її сучасного відродження. Музей активізував роботу з комплектування своїх фондів і отримав від своїх меценатів низку цінних автентичних предметів та матеріалів з історії академії. Крім того, співробітники Музею започаткували пошуки та збір матеріалів до історії відродження Києво-Могилянської академії протягом останніх майже чверть століття. Поварня Братського монастиря (Будинок Г. Гулевичівни) разом з

трапезною є одним з цінних екскурсійних об'єктів в рамках навчальних, оглядових, тематичних екскурсій в середовищі НаУКМА та громадсько-культурологічних центрів і туристичних агенцій Києва. В останній час Музей набув притаманних сучасним музейним установам рис і став активним науково-освітнім, культурно-мистецьким, громадсько-презентаційним університетським підрозділом, де проходять виставки, екскурсії, міжнародні й вітчизняні наукові форуми, тренінги, презентації науково-культурних здобутків, концерти, інтелектуальні зустрічі та спілкування.

Таким чином, в комплексі історичних пам'яток НаУКМА під назвою «Поварня» збереглася одна з найдавніших будівель Києво-Могилянської академії часів козацької доби, яка, за однією з версій сучасних дослідників, є одночасно й найдавнішою збереженою цивільною спорудою Києва, що була подарована Г. Гулевичівною Братському монастирю. З огляду на очевидну необхідність ґрунтовного знання знакових явищ та періодів вітчизняної історії та її популяризації є нагальним подальше вивчення всього ансамблю збережених і втрачених споруд Київських Атен. Крім того, оскільки комплекс найдавніших споруд сучасної Києво-Могилянської академії формує забудову центральної частини одного з історичних районів Києва – Подолу і пам'ятки на території НаУКМА внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення та становлять цінний екскурсійно-туристичний об'єкт столиці, залишається актуальним проведення подальших атрибутивних досліджень історичних будівель Києво-Могилянської академії та здійснення відповідних уточнень до екскурсійно-туристичної практики та рекламно-довідкових видань.

Джерела та література:

1. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному життя України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст. ст.).– Тернопіль, 1999.– 263 с.
2. Аскоченский В. Кіев с древнейшим его училищем Академиею.– К., 1856.– 566 с.
3. Булгаков Макарій. Історія Кіевской академіи.– СПб., 1843.– 226 с.
4. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (опыт исторического исследования).– К.,1883.– Т. 1.– 576 с.; 1898.– Т. 2.– 498 с.
5. Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ». Путівник.– К., 1992.
6. Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 2: Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів інституту рукопису (1615–1817): Каталог / уклад. Т. В. Міцан, відп. ред. Л. А. Дубровіна.– К.: НБУВ, 2003.– 480 с.
7. Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання / відп. ред. В. С. Брюховецький; наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк; рец. Н. М. Яковенко.– К., 2001.– 733 с.
8. Лосицький Ю., Толочко Л. Поварня Братського монастиря: питання атрибуції // Пам'ятки України: історія та культура.– 2014 – № 197: Спецвипуск: Києво-Могилянська академія напередодні 400-річчя.– С.50–57.
9. Мухин Н. Киево-братский училищный монастырь: исторический очерк (писано на Евгение-Румянцевскую премию).– К., 1893.– 407 с.
10. Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.– К., 1904–1907.– Т. 1–5.
11. Петров М. І. Київська Академія (З нагоди минулого 300-ліття її істнування) // Записки Історично-Філологічного Відділу Української академії Наук.– К., 1919.– Кн. І.– С.3–17.
12. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні 16-поч. 19 в.– К., 1924.– 432 с.
13. Толочко Л. И., Лосицкий Ю. Г. Памятник каменного зодчества // Строительство и архитектура. К.,– 1982.– № 1.– С.24–25.
14. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії.– К., 2003.– 181 с.
15. Шевчук В. Кілька думок з приводу заснування Київської колегії //Пам'ятки України: історія та культура.– К., 2014.– Спецвипуск «Києво-Могилянська академія: напередодні 400-річчя».– № 1 (197).– С.5.
16. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).– К., 1993.– С.137.
17. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.– Харків, 2014.– 534 с.
18. Charipova, Liudmila V. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780.– Manchester and New York, 1999.– 259 s.
19. Jabłonowski, A. Akademia Kijowsko-Mohilańska: Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizaciji zachodniej na Rusi.– Kraków, 1899–1900.– 320 s.
19. The Kiev Mohyla Academy.Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632). Special issue of Harvard Ukrainian Studies //Harvard Ukrainian Studies.– 1984.– Vol. VIII.– Nr.1/2.– 252 p.
20. Patrylo, I. Peter Mogyla und seine Akademie: Beitrag zum Studium über Kenntnis und Einfluss des hl. Thomas in der Ukraine: Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der theologischen Fakultät des Pontificium Athenaeum «Angelicum».– Roma, 1953.– 210 s.
21. Sydorenko, Alexander. The Kievan Academy in the Seventeenth Century.– Ottawa, 1977.– XV, 194 p.

Ольга Ковалевська

КОЗАЦЬКІ ПОРТРЕТИ XVII–XVIII СТ.: ПРОБЛЕМИ ДЕКОДУВАННЯ ВІЗУАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Зображення козацьких старшин XVII–XVIII ст. дійшли до нас в обмеженій кількості. Сучасні дослідники, вивчаючи їх, зуміли виділити чимало цікавої інформації і щодо самих портретованих, і щодо доби, яку вони репрезентували. Однак, на шляху розкриття інформаційного потенціалу козацьких портретів існує певна кількість перешкод як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Проаналізувавши зображувальні джерела означеного часу, вдалося виділити низку типових проблем, з якими стикалися історики та мистецтвознавці у процесі опрацювання цих носіїв інформації.

Одним з перших виникло питання розуміння та правильного прочитання портретів із заплющеними очима. Серед зображень XVII–XVIII ст. до нашого часу дійшло як мінімум 2 таких твори. Це портрети чигиринського та київського полковника, одного з подвижників Богдана Хмельницького, Михайла Кричевського (?–1649) та гетьмана Івана Самойловича (?–1690) з літопису «Сказаніє о войне козацкой с поляками…», більш відомого як «літопис Самійла Величка» 1720 р.

Авторами першого (Рис. 1) були голландці художник Абрахам ван Вестерфельд та гравер Вільгельм Гондіус. Вестерфельд, як придворний художник великого гетьмана литовського Януша Радзивіла, постійно перебував при гетьмані і повинен був фіксувати усі події, які прославляли князя. Деякі з малюнків Вестерфельда послужили взірцями для картин та гобеленів, створених у XVIII ст. для декорування резиденції Радзивілла в м. Несвіжі. Одним з таких творів став гобелен, який відобразив битву під Лоєвим 1649 р. та сцену взяття до полону Михайла Кричевського (Рис. 2). Окремо, в проміжку від 1649 р. до 1652 р. Вестерфельд створив, а Гондіус вигравірував, портретне зображення козацького полковника. Під цією гравюрою містився напис латиною: «MICHAEL KRZYCZEWSKI Nobilis Litvanus / Cossacorum re bellium contra Litvanos Dux, a Principe / Janusio Radivilio, captus et triduo tantum ex / vulnere superstres, post fata delineatus» («Михайло Кричевський литовський шляхтич, ватажок козацьких повстанців проти князя Януша Радзивілла, який воював три дні, був смертельно поранений та після цього помер»). Це зображення стало ілюстрацією до книги «Theatrum Europaeum» (Francfurt am Mayn, t.6, 1652) [4, Ч.2, с. 74, № 31]. Нині існує два примірники цієї гравюри, які зберігаються у Бібліотеці Віктора Баворовського у Львові (ЛННБВС, Г-2526) та в Національному музеї у Вроцлаві (MNWr VII-14405).

Автором малюнку гетьмана І. Самойловича, розміщеному у літописі першої чверті XVIII ст., був невідомий художник (Рис. 3). Деякий час вважалося, що ним був сам Самійло Величко, однак це повідомлення не знайшло свого підтвердження, бо стан здоров'я козацького канцеляриста наприкінці його життя, коли він писав текст, не сприяв подібній художній творчості. Аналіз цих двох зображень, а також порівняння їх з аналогічними творами, що походили з теренів Правобережної України та Польщі, дозволило мистецтвознавцям та історикам стверджувати, що портрети історичних постатей із заплющеними очима траплялися доволі часто і були пов'язані з поховальним обрядом. Церемонія поховання передбачала використання хоругв із зображенням небіжчика або його повноцінного портрету на повний зріст з епітафією, які встановлювали над чи поруч із труною померлого. Отже, портрети Михайла Кричевського та Івана Самойловича, створені Абрахамом ван Вестерфельдом та невідомим канцеляристом першої чверті XVIII ст., походили від церемоніальних зображень, які використовували під час поховання, і саме цим пояснювалося зображення заплющених очей портретованих.

Одна з російських дослідниць тексту С. Величка, Т. Таїрова-Яковлева припустила, що ілюстратор літопису із заплющеними очима зобразив не Івана Самойловича, а Івана Брюховецького. Її думка ґрунтувалася на тому, що і Дем'ян Многогрішний і Іван Самойлович померли за межами України на Сибіру. Отже, художник не міг їх бачити мертвими. Тіло ж Івана Брюховецького після вбивства могло бути виставленим для прощання, а звідси заплющені очі та схрещені руки (хоча насправді вони складені в молитовному жесті), ніби зображення гетьмана «во гробу» [9, с. 191]. Хід роздумів історика цілком прийнятний*, однак, на малюнку з літопису було розміщено зображення трьох хрестів, що були центральною фігурою гербу лише одного гетьмана – Івана Самойловича. Підтвердженням цього факту був автентичний (1670-х рр.) ктиторський портрет І. Самойловича з тим же самим гербом, залишки якого зберігалися на стінах Троїцького собору Густинського монастиря аж до початку 1930-х рр., коли їх було сфотографовано (Рис. 4) [2, с. 107; 3,

* Вказівкою на те, що ікона була поновлена коштом генерального обозного може слугувати рядок з надгробної епітафії, яка прославляла меценатську діяльність В. Дуніна-Борковського: «его тщанія дело и храм Воскресенскій Каменный, его память храм Благовещенский, их же создав, окраси иконами зело», а також «Сія також де церков Елецка названа, оными отновися и трапеза созданна и келій каменныи инная многа чрез него имать сия обитель оубога, он даде иконостас, фелоны, сосуды сребраніе, его то уклад, кошт и труды» [1, с. 12].



Рис. 1. Гондіус В., Вестерфельд А. ван. Портрет Михайла Кричевського, 1649–1652 рр.



Рис. 2. Гондіус В. Битва під Лоєвим, 1649 р.

с. 602–606; 8, с. 358–359]. Цей сюжет фіксує ще одну важливу складову процесу вилучення інформації з портрету як історичного джерела, а саме: правильне визначення гербів портретованих.

Другою важливою проблемою для дослідників виявилося з'ясування смислового навантаження додаткових зображень на портретах. Ця тема є цілком самостійною та вартою окремої розвідки. Звернімо увагу лише на кілька пов'язаних між собою прикладів.

Йдеться про відомий портрет генерального обозного часів Івана Мазепи – Василя Дуніна-Борковського (Рис. 5). Це його ктиторський портрет, який висів над його похованням в Успенському соборі Єлецького монастиря у Чернігові [1]. У композиції цього твору є кілька елементів, які мають окреме смислове призначення. Зупинимося лише на зображенні ікони та герба.



Рис. 3. Невідомий художник. Портрет Івана Самойловича з літопису С. Величка «Сказаніє о войне козацкой с поляками…», 1720 р.



Рис. 4. Невідомий художник. Портрет Івана Самойловича з Троїцького собору Густинського монастиря. Фото 1930-х рр., виконане В. Масловим.



Рис. 5. Невідомий художник.
Портрет Василя Дуніна-Борковського, 1702 р.

Ікона «Єлецької Божої Матері» зображена в лівому верхньому куті портрету. Вона тут присутня не випадково, бо повинна була вказувати на той факт, що Василь Дунін-Борковський ще за часів, коли він був чернігівським полковником, тобто у 1672–1676 роках, своїми коштами відбудував споруди Єлецького монастиря, оздобив Успенський собор та передав монастирським ченцям «на кормление» кілька сіл та млин [1, с. 13]. Тобто він був ктитором цієї обителі і цим заслужив право мати свій портрет, який містився в притворі головного собору. Ікона «Єлецької Божої Матері» за легендою явилася у 1060 р. на захід від Чернігівського дитинця на ялині. Пізніше, на тому самому місці було засновано монастир на її честь. Ікона мала довгу та насичену історію, яка обумовила її пошкодження та необхідність написання нового списку. Це сталося

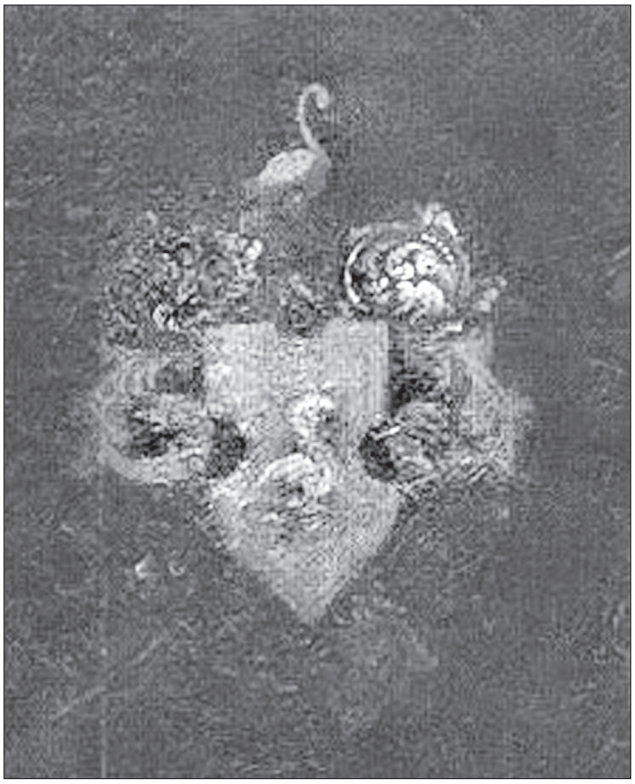


Рис. 6. Герб В. Дуніна-Борковського.
Фрагмент з портрету, 1702 р.

у 1688 р. за участі В. Дуніна-Борковського*. Коли генеральний обозний у 1702 р. помер, він був похований у південній частині нартексу Успенського собору Єлецького монастиря з правого боку. Над могилою було встановлено епітафійний портрет, в композиції якого було зображено згадану ікону. А. Адруг, один з дослідників цього портрету, вважав, що зображення ікони на портреті мало вказувати на його причетність до факту написання її нового списку та ктиторську турботу про сам храм та монастир, в якому вона перебувала [1]. І. Нетудихаткін, інший вчений, хто вивчав зображення, пов'язав написання портрету з іконою з погіршенням стану здоров'я генерального обозного, який надто переймався боротьбою за посади, що розпочалася у козацькому середовищі після обрання Івана Мазепи на гетьманство, а відтак, портрет, на думку історика, міг бути написаний на замовлення самого генерального обозного або членів його родини за кілька років до смерті і символічно передавати козацького старшину під опіку Богородиці [7]. Очевидно, що дослідники по-різному зрозуміли

* Вказівкою на те, що ікона була поновлена коштом генерального обозного може слугувати рядок з надгробної епітафії, яка прославляла меценатську діяльність В. Дуніна-Борковського: «его тщанія дело и храм Воскресенскій Каменный, его память храм Благовещенский, их же создав, окраси иконами зело», а також «Сія також де церков Елецка названа, оными отновися и трапеза созданна и келій каменныи инная многа чрез него имать сия обитель оубога, он даде иконостас, фелоны, сосуды сребраніе, его то уклад, кошт и труды» [1, с. 12].



Рис. 7. Зубрицький Н.
Портрет Михайла Дуніна-Борковського з композиції панегірика на його честь, перша половина XVIII ст.

зміст зображення Богородичної ікони в композиції портрету. Такі різночитання не є рідкісними, бо деякі обставини написання козацьких портретів у XVII–XVIII ст. дозволяють прийняти до уваги аргументацію обох вчених. Відсутність усталеної традиції та незмінної іконографічної програми створення козацько-старшинських портретів не дозволяє однозначно прийняти лише одну з версій прочитання додаткових, супровідних зображень на портретах, які мали бути пов'язані з біографією козацького старшини.

Важливим елементом козацьких портретів XVII–XVIII ст., який був запозичений з портретів польської шляхти, вважався герб. Його, як правило, зображували у правому верхньому куті портрету. У випадку з портретом Василя Дуніна-Борковського, який походив з польського роду гербу «Łabiedź», гербова фігура, тобто «лебідь», містилася на щиті у вигляді шматка шкіри червоного кольору. Щит був прикрашений страусовим пір'ям та ще одним зображенням лебедя (Рис. 6). Згодом герб змінився і щит вже прикрашав шолом та корона. Саме це зображення було внесено до численних гербовників та отримало класичний опис. Однак, на портретах нащадків генерального обозного було знайдено інший варіант зображення родового знаку, а саме: тло гербового щита було не червоним, а синім; жодних прикрас щит не мав (Рис. 8). Такий герб був розміщений на графічному панегірику та його кольоровій копії на полотні, які були присвячені сину Василя Дуніна-Борковського – Михайлу. Зображення містило



Рис. 8. Герб М. Дуніна-Борковського.
Фрагмент з панегірика, перша половина XVIII ст.

портрет Михайла Васильовича, його герб, ініціали «М.Б.», а також текст панегірика на честь його дня народження (Рис. 7). Автором цього панегірика був відомий український гравер Никодим Зубрицький.

В існуючих гербовниках козацької старшини, авторами яких, зокрема, були В. Лукомський та В. Модзалевський [5, с. 49–50], подібна видозміна гербу не була зафіксована. Це дає підстави припустити, що родинний герб від покоління до покоління міг зазнавати певних змін і ці зміни не завжди відбивалися в офіційних документах. Водночас виявлена відмінність у зображенні гербу Михайла Борковського може бути пояснена лише особистим міркуванням художника щодо кольорового вирішення тла для виокремлення гербової фігури.

Самостійний статус має проблема наявності на портретах гербів, які не були ідентифіковані, а отже, не визначеними залишилися зображені на полотнах історичні постаті.

У багатьох випадках наявність на портреті гербу дозволяє визначити, хто саме зображений на полотні чи на гравюрі. Однак бувають випадки, коли герб не допомагає ідентифікації портретованого, а додатково ускладнює проблему.

Таким прикладом може служити портрет невідомого козацького старшини (Рис. 9), що нині зберігається в Дніпропетровському художньому музеї. Найчастіше в різних виданнях, які останнім часом виходили друком в Україні, це зображення представляли як портрет гетьмана Івана Мазепи. Вперше до такої думки прийшла співробітниця згаданої музейної установи Л. Яценко, яка вважала, що зображення на портреті «негетьманського» гербу (Рис. 10) не може завадити дослідникам вважати його достовірним портретом Івана Степановича [6]. Мистецтвознавця не здивували нетипові для решти гетьманських зображень ініціали навколо гербу – «І.М.Г.З.К.К.С.П.Л.», які вона розшифрувала як: «Іван Мазепа Гетьман Запорозького Кошового Козацького Славного Православного Лицарства». Дослідниця не звернула увагу на те, якою офіційною титулатурою послуговувався гетьман І. Мазепа і як підписував офіційні документи. Крім того, вона не зауважила той факт, що гетьман ніколи не



Рис. 9. Невідомий художник. Портрет сотника, кінець XVIII ст.

мав стосунку до Запорозького товариства. Л. Яценко також не здивувало, що козацький старшина на портреті був зображений не з булавою, а з лискою, що могло бути ознакою суддівського чи сотенного уряду. Відтак, замість розв'язання проблеми з ідентифікацією зображеного на портреті козацького старшини, дослідниця ще більше заплуталася та ввела в оману інших дослідників. На сьогодні цей портрет виключений з переліку зображень гетьмана І. Мазепи. Водночас питання щодо визначення того, хто насправді був зображений на портреті, залишається відкритим, оскільки ані зображення гербу, ані абревіатура навколо нього, не знайшли аналогів у гербовниках та писемних документах козацької доби. Відтак зображена на портреті постать до нині залишається не ідентифікованою.

Ще однією проблемою декодування візуальної інформації, закладеної в портрети козацької старшини XVII–XVIII ст., слід вважати виявлення відвертих помилок художників. Чимало клопоту дослідникам завдають хибні підписи та зображення на портретах козацьких старшин тих деталей, які не відповідали історичній добі або біографіям портретованих осіб. Прикладом таких портретів може слугувати відомий сімейний портрет Василя Васильовича з дружиною (Рис. 11). Його проблемою є те, що дослідникам до нині не вдається однозначно визначити, з якою саме дружиною був зображений цей козацький старшина. В. Модзалевський, досліджуючи родовід Кочубеїв, зазначав, що у знатного військового товариша

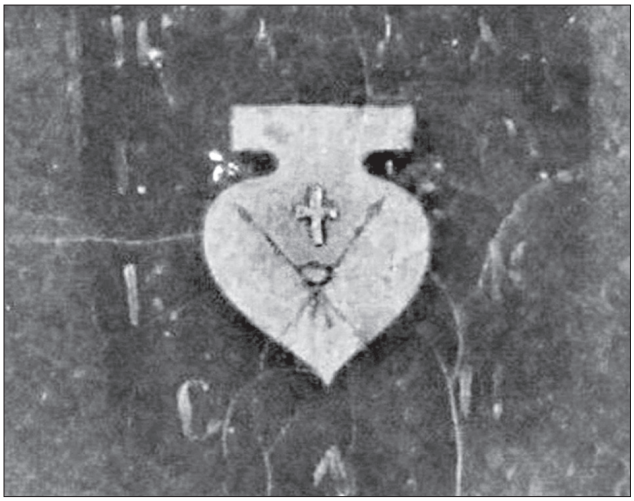


Рис. 10. Герб невідомого сотника. Фрагмент з портрету, кінець XVIII ст.

та полтавського полковника, було дві дружини: Анастасія Данилівна Апостол та Марія Іванівна Янович. Однак під самим портретом було написано: «Марея Андрѣевна Кочубей: урож. Скуропатск» [9, с. 159, № 137]. Докладний аналіз родоводу Кочубеїв не дав пояснення цьому факту. Марія Андріївна Скоропадська не була виявлена в жодних родовідних розписах. Відтак історики зійшлися на думці, що це була явна помилка виконавця, який неправильно підписав свій твір. Водночас мистецтвознавці, так і не з'ясувавши, хто був зображений поруч із В. Кочубеєм, або не бажаючи брати на себе відповідальність за вирішення цього питання, почали в супровідних



Рис. 11. Невідомий художник. Портрет Василя Васильовича Кочубея з дружиною, перша половина XVIII ст.



Рис. 12. Невідомий художник.
Портрет Данила Апостола, кінець XVIII – поч. XIX ст.



Рис. 13. Невідомий художник.
Портрет Данила Апостола, XVIII ст.



Рис. 14. Васько Г. Портрет Данила Апостола,
1850–1860-ті рр.

текстах та каталогах писати у підписі до портрету ім'я його другої дружини – Марії Іванівни, і ставити його під знак питання.

Оскільки автентичних портретів козацьких старшин до нашого часу збереглося не так багато, історики, письменники, різного роду популяризатори історії, часто послуговуються зображеннями більш пізнішого періоду, зокрема XIX ст. Однак, не завжди ці портрети вірно передають не лише образ історичної постаті, її зовнішній вигляд, але й інформацію про окремі факти її життєпису.

Хрестоматійним прикладом поширення історичних помилок вважаються портрети гетьмана Данила Апостола, на яких він зображений з різними пошкодженими очима. Тобто на одних портретах він має заплющене ліве око, а на інших – праве. Як відомо, Данило Апостол командував козаками в ранзі наказного гетьмана в Прутському поході 1711 р. та Перському поході 1722 р. Втратив праве око в боях під Дербентом. На гравюрах XVIII ст., які були виконані іноземними майстрами і часто служили ілюстраціями до книжок історичного змісту, що друкувалися в Європі, миргородський полковник завжди був зображений з пошкодженим правим та вцілілим лівим оком. Натоміть на портретах гетьмана, які дійшли до нас від XIX ст., трапляється плутанина. Подібну помилку можна було би пробачити у випадку виготовлення гравюри, яке передбачало підготовку портрету до гравірування в дзеркальному відображення основних елементів. Поява подібної помилки на живописних портретах пояснюється лише недбалістю малярів-самоуків,



Рис. 15. Землюков С. Портрет Івана Скоропадського, 1840-ві рр.

які не надто цікавилися подробицями опису зовнішнього вигляду козацьких ватажків (Рис. 12 та Рис. 13), портрети яких вони малювали чи копіювали на замовлення своїх поміщиків.

Крім проблеми з пошкодженим оком, на портретах гетьмана Данила Апостола часто зустрічалася й інша помилка. Вона була пов'язана із зображенням неіснуючої нагороди. Відомо, що Данило Апостол, незважаючи на активну військову діяльність протягом свого життя, не мав нагород, наданих йому кимось з російських монархів. Натомість на одних портретах його зображували зі стрічкою та зіркою ордену св. апостола Андрія, а на інших – з муаровою стрічкою червоного кольору, яка на той час відповідала лише ордену св. Олександра Невського, заснованого у 1725 р. Катериною I (Рис. 14). Причина появи на зображеннях гетьмана нагороди, якої він ніколи не мав точно не встановлена. Можемо лише припустити, що поява стрічки могла бути викликана прагненням підкреслити заслуги Д. Апостола перед нащадками, бажанням прикрасити саме зображення та акцентуванням уваги глядача на яскравій, кольоровій деталі. Наявність орденських стрічок на портретах Данила Апостола нині є однією з тих ознак, за якою можна визначати час написання полотна, бо цією особливістю характеризуються лише портрети XIX ст.

Крім вже згаданих неіснуючих деталей на портретах гетьмана Данила Апостола, подібними хибами відзначалися портрети, виконані кріпосним художником родини Галаганів Степаном Землюковим, зокрема, зображення гетьмана Івана Скоропадського



Рис. 16. Невідомий художник. Портрет Юхима Дарагана, кінець XVIII – поч. XIX ст.



Рис. 17. Сині рукавички. Фрагмент портрета Юхима Дарагана, кінець XVIII – поч. XIX ст.

(Рис. 15). На одному з портретів цього козацького керманича можна було помітити деталь, яка не відповідала історичним реаліям. Це була портретна мініатюра з жіночим обличчям, оздоблена діаман-

тами та короною, яка прикрашала погруддя портретованого. Як відомо з біографії Івана Ілліча, він став гетьманом вже у похилому віці, особливої царської прихильності не мав, навпаки – за його діяльністю постійно наглядали московські резиденти О. Ізмайлов, А. Вініус, Ф. Протасов. До того ж, жодних нагород, тим більше із зображенням жіночого образу, він за часів гетьманування, не отримував.

Аналіз самого зображення прикраси доводить, що це був портрет імператриці Єлизавети Петрівни (1709–1761). Докладне уявлення про зовнішній вигляд цієї мініатюри на синій стрічці, можна отримати, оглядаючи портрети отамана Ф. Красношокова та придворної дами А. Ізмайлової, подруги і далекої родички імператриці, створених відомим російським художником О. Антроповим. Перший був написаний з натури у 1761 р. під час перебування учасника Семилітньої війни у Петербурзі, хоча саму нагороду він дістав значно раніше, ще у 1742 р., тобто через рік після зішестя Єлизавети на трон. Портрет А. Ізмайлової був написаний трохи раніше – у 1759 р. В обох випадках художник навмисно підкреслив наявність у портретованих цієї прикраси, бо вона була знаком особливої прихильності Єлизавети до своїх підлеглих. Відмінність у зображенні прикраси полягала лише у тому, що на полотні, яке відображало фаворитку государині, портрет доньки Петра I був прикріплений на синій бант, який містився на грудях Анастасії Михайлівни з лівого боку і мав додаткові 3 діамантові підвіски, а на портреті Федора Івановича портрет, прикріплений на синю стрічку, висів на його шиї. Також варто наголосити, що в обох «антроповських» портретах, мініатюра містилася на стрічках, а не на ланцюгу, як це було на портреті І. Скоропадського. Зіставляючи дату появи цієї прикраси, як ознаки прихильності Єлизавети й належності до кола наближених до неї придворних осіб, з датою життя гетьмана, стає зрозумілим, що він ніяк не міг її отримати з рук імператриці, історичність такої нагороди не підтверджується документально. Звідки ж могло взятися згадане зображення на полотні, створеному пензлем С. Землюкова? Відповідь, очевидно, буде дуже простою: художник запозичив зображення з портрета іншої людини, написаного пізніше 1722 р., тобто після смерті гетьмана І. Скоропадського. Як видно з вищезазначеного, взірців для цього було достатньо, особливо для кріпосного художника, який навчався у Петербурзі і міг бачити згадані твори О. Антропова, або скористався творами Г. Стеценка, зокрема, портретом Наталії Розумовської з аналогічною мініатюрою на грудях. Хоча взірцем для наслідування могло стати й будь-яке інше полотно. Копіювальникові при виконанні його завдання йшлося не про правдивість нагороди чи точність передачі її деталей, а про сам факт її присутності, бо це, з одного боку, прикрашало портрет, а з іншого, надавало більшого значення самій портретованій персоні.

Ще одним прикладом портрету козацького старшини, в композиції якого було зображено деталь, яка не відповідала добі, не пасувала до козацького вбрання портретованого та суперечила загальній кольоровій гаммі полотна, слід вважати портрет київського полковника Юхима Дарагана (Рис. 16). Картина походила з маєтку Дараганів «Покорщина» на Чернігівщині. Згаданою деталлю було зображення синіх шкіряних рукавичок, які були зображені в руці полковника, який спирався нею на стіл. Вивчення портретного живопису Речі Посполитої, а згодом Західної Європи, призвело до виявлення певної закономірності: наявність рукавичок в композиції парадних портретів різних можновладців, мала вказувати на аристократичне походження портретованого. Юхим Федорович (?–1762), який хоч і був зятем братів Розумовських, не міг похвалитися аристократичним походженням. Що ж мало означати зображення шкіряних рукавичок (Рис. 17), які також були зображені в композиції твору, якщо вони ніколи не були частиною козацького вбрання?*. Скоріше за все, зображення рукавичок, художник запозичив із зображення якогось західноєвропейського вельможі, яке могло зберігатися у родинній збірці Дараганів, і самовільно вніс цю деталь в композицію свого власного твору, не розуміючи, яке смислове навантаження вона виконувала в портретах європейської аристократії XVI–XVII ст. А той факт, що на портреті замість гербу був зображений вензель полковника, може свідчити на користь того, що на момент написання полотна художнику не було відоме його зображення. Виходить, що право користування польським гербом «Пржерова», до якого був приписаний рід Дараганів, було надане козацькому старшині пізніше часу написання його портрету.

Таким чином, короткий огляд деяких портретів представників козацької старшини XVII–XVIII ст. дає нам підстави говорити про те, що вони є важливим джерелом інформації про портретованих та їхню добу. Докладний аналіз деталей, представлених на портретах, декодування закладеної в них інформації, дозволяє точніше датувати полотна, виявляти цікаві факти з біографій зображених осіб або заперечувати присвоєні, фіксувати відверті помилки художників та історичні неточності, ними допущені. Розробка практичних навичок декодування візуальної інформації є необхідною умовою для кращого розуміння минулого, а також запорукою неупереджених висновків дослідника.

* Той елемент козацького вбрання, який в традиційній термінології XVII–XVIII ст. прийнято називати рукавицѣ або рукавички, являв собою рукавиці з двома відділеннями для пальців. Як правило, у вжитку перебували вовняні рукавиці, підбиті з боку долоні шкірою – так звані рукавицѣ з накожнями. Та деталь одягу, що зображена на портреті Ю. Дарагана, більше відповідала російському терміну – перчатки, а отже, не мала нічого спільного з козацьким вбранням.

Джерела та література:

1. Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського.– Чернігів, 2005.– 32 с.
2. Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969.– С. 107.
3. Горленко В. Старинные малороссийские портреты // Киевская Старина.– 1882.– № 12.– С. 602–606.
4. Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. : В 2-х ч.– К.: Ін-т історії України НАН України, 2014.– Ч. 1: Монографія.– 314 с.; Ч. 2: Додатки.– 330 с.
5. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник (с рисунками Егора Нарбута).– Репринтное издание.– К.: Либідь, 1993.
6. Невідомі та маловідомі портрети XVIII – поч. XX ст.: Каталог.– Дніпропетровськ: Редвідділ управління по пресі, 1992.– 40 с.
7. Нетудихаткін І. Дослідження портрета Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях: історична інтерпретація // Сіверянський літопис.– 2010.– № 1.– С. 116–123.
8. Портрет гетмана Самойловича на стене Густынского монастиря, описанный в 1785 г. // Киевская Старина.– 1894.– № 5.– С. 358–359.
9. Таїрова-Яковлева Т. Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // Укр. істор. журн.– 2012.– № 2.– С. 190–198.
10. Український портрет XVI–XVIII століть. Альбом-каталог.– К.: НХМУ, 2006.– 352 с.

Любов Шмиголь

ПОРТРЕТИ ІСТОРИЧНИХ ДІЯЧІВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ФОНДІВ НІКЗ «ЧИГИРИН»

Історія формування збірки

Чигиринщина багата визначними пам'ятками історії, культури, природи. З метою їх вивчення та збереження 7 березня 1989 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову № 77 «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м.Чигирина, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником» [4, с. 14]. Указом Президента України Л. Д. Кучми від 23 вересня 1995 р. Чигиринському державному історико-культурному заповіднику надано статусу національного [5]. Саме з 1995 р. розпочинають роботу фонди НІКЗ «Чигирин». За цей час у фондах сформувалася колекція портретного живопису, серед якої виділяється збірка портретів історичних діячів козацької доби (62 одиниці). Історія формування збірки стане предметом даного дослідження. Джерелом розкриття теми є фондова облікова документація: книги вступу (надходжень) №№ 1–6 за 1996–2015 рр., інвентарні книги груп збереження «Живопис» (№ 1–2) та «Графіка», акти прийому-видачі музейних предметів. У цих документах зафіксована важлива інформація: опис предмета і стан його збереження, час, джерело і спосіб надходження, дані про переміщення пам'ятки.

Формування збірки портретного живопису у фондах НІКЗ «Чигирин» розпочалося 20 грудня 1995 р. [6]. Цим днем зареєстровано акт прийому № 1 музейних предметів на постійне зберігання. Для експозиції музею Богдана Хмельницького були придбані роботи Народного художника України, лауреата Національної премії імені Т. Шевченка Данила Георгійовича Нарбута із серії «Гетьмани України». До фондів надійшло 26 портретів гетьманів (КВ 1–26 Ж 1–26): Д. Вишневецького, І. Підкови, К. Косинського, С. Наливайка, С. Кішки, П. Сагайдачного, М. Дорошенка, І. Мазепи, І. Сулими, П. Дорошенка, Б. Хмельницького, П. Калнишевського, Д. Многогрішного, П. Полуботка, Ю. Хмельницького, К. Розумовського, П. Бута (Павлюка), Д. Апостола, П. Орлика, І. Самойловича, І. Скоропадського, М. Ханенка, І. Брюховецького, І. Виговського, Т. Федоровича (Трясила), П. Тетері. Коли майбутньому художникові було 10 років, він разом з матір'ю відвідав виставку «Український парсунний портрет», організовану Д. Щербаківським. Монументальні величні постаті на стінах дуже вразили хлопчика. Вже у зрілому віці, досконало вивчивши історичний матеріал, Д. Нарбут створив серію «Гетьмани України» [3, с. 54]. Всі твори написані в одному стилі. Їм властиве розмаїття барв, продуманість кожної деталі.

Основу фондів НІКЗ «Чигирин» склали зібрання Чигиринського, Медведівського, Суботівського, Стецівського краєзнавчих музеїв. Вони поповнили фонди на 9451 предмет основного та 1220 предметів допоміжного фондів [1, с. 373]. Протягом 1996–1998 рр. співробітники заповідника провели значну роботу щодо інвентаризації та атрибуції фондових колекцій згаданих музеїв. Збірка портретів історичних діячів козацької доби поповнилась творами місцевого самодіяльного художника А. М. Влади-

кіна – 2 портрети Б. Хмельницького (КВ 2421 Ж 83, КВ 8268 Ж 176), портрет І. Даниловича (КВ 4455 Ж 92), копії портретів І. Сірка (КВ 4458 Ж 96) і Т. Хмельницького (КВ 4459 Ж 97), портретом Б. Хмельницького роботи невідомого художника, ймовірно, середини XX століття (КВ 3539 Ж 86), портретом Ю. Хмельницького роботи невідомого художника XIX століття (КВ 3541 Ж 88), портретом Б. Хмельницького художника Артамонова (КВ 3942 Ж 89), портретом Б. Хмельницького роботи невідомого художника кінця XIX століття (КВ 4396 Ж 91) [6].

Анатолій Миколайович Владикін – чигиринський самодіяльний художник, учасник багатьох міських, районних, обласних, республіканських виставок, лауреат II та III Всесоюзних фестивалів мистецтв. У його творчому доробку багато портретів відомих історичних діячів. Художник дарував свої роботи різним організаціям, серед яких Суботівський та Чигиринський краєзнавчий музеї. Суботівський музей отримав портрет Б. Хмельницького 70-х років XX століття (Ж 176), а Чигиринський – портрет Б. Хмельницького, написаний 19 січня 1991 року (Ж 83). У 1992 році більшу частину власних робіт (в т.ч. портрет І. Даниловича (1985), копію портрета І. Сірка з малюнка в журналі «Україна» (1989), копію портрета Т. Хмельницького з оригіналу 1652 р. (1985)) А. М. Владикін передав до фондів Чигиринського краєзнавчого музеїв [6].

Портрет Б. Хмельницького роботи художника Артамонова (ініціали не вказані) до того, як потрапити до Чигиринського краєзнавчого музею, перебував у збірці одного з музеїв України. На це вказує наявність на підрамнику шифру М.П.У., Х-123 [6].

Історія з портретами Богдана Хмельницького та Юрія Хмельницького роботи невідомих художників кінця XIX століття цікавіша. Як вони потрапили до Стецівського та Чигиринського краєзнавчих музеїв встановити не вдалося, оскільки відповідна документація втрачена. На звороті обох портретів збереглися шифри та інвентарні номери Київського музею українського мистецтва (таку назву у 1934–1964 рр. носив Національний художній музей України). Завдяки нашим колегам з Національного художнього музею вдалося про ці роботи дещо з'ясувати. В наявних старих інвентарних книгах записи про портрет Ю. Хмельницького відсутні. Портрет Б. Хмельницького надійшов до Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка (тодішня назва НХМУ) у 1924 р. з фонду, а якого саме невідомо. У 1937 р. був переданий до Центрального історичного музею Києва. Повернувся портрет до фондів Київського музею українського мистецтва у 1945 р. з Київського музею російського мистецтва. У 1963 р. портрети Б. Хмельницького та Ю. Хмельницького були передані на тимчасове зберігання в Черкаський краєзнавчий музей [2], де і загубилися. Зображення «знайшлися» вже в Стецівському та Чигиринському краєзнавчих музеях. Там вони були інвентаризовані. Згідно наказу № 95 Міністерства культури і мистецтв України від 29 лютого 1996 р. портрет Ю. Хмельницького був переданий на постійне зберігання Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» [6]. Наступного 1997 р. адміністрація заповідника клопотала про передачу на постійне зберігання і портрета Б. Хмельницького. Згідно наказу № 599 Міністерства культури і мистецтв від 24 грудня 1997 р. згаданий музейний предмет був переданий на постійне зберігання НІКЗ «Чигирин» [6]. У 2005–2006 рр. художник-реставратор Національного науково-дослідного реставраційного центру України (м. Київ) Жанна Володимирівна Шевченко відреставрувала портрети Б. Хмельницького і Ю. Хмельницького [6]. Сьогодні вони знаходяться в постійній експозиції музею Богдана Хмельницького.

У зібранні Чигиринського краєзнавчого музею зберігалась певна кількість предметів, які в свій час не були інвентаризовані. Над їх атрибуцією працювали вже співробітники заповідника. До збірки портретів історичних діячів козацької доби надійшли 2 цікаві зображення – портрет Б. Хмельницького роботи невідомого художника середини XVIII століття (КВ 10190 Ж 322) та копія портрета Б. Хмельницького з роботи невідомого художника XVII століття, яку зняв у Чернігівському музеї художник П. Тараненко (КВ 10853 Ж 336). Портрет Б. Хмельницького середини XVIII століття виявився найдавнішим зображенням гетьмана, яке зберігається у фондах НІКЗ «Чигирин». За спогадами колишнього директора Чигиринського краєзнавчого музею Віктора Сергійовича Горковенка, цей портрет приніс до музею один із жителів нашого міста. Він же зумів зберегти його в нелегкі роки Великої Вітчизняної війни [6]. Тепер портрет представлений у постійній експозиції музею Богдана Хмельницького.

До формування збірки портретів історичних діячів козацької доби долучилися благодійники. У 2002 р. народний депутат України, голова Фонду інтелектуальної співпраці «Україна – XXI століття» Б. В. Губський передав до фондів НІКЗ «Чигирин» 10 офортів відомого українського графіка, Народного художника УРСР Олександра Григоровича Данченка із серій «Народні герої України» та «Визвольна війна українського народу проти польської шляхти в 1648–1954 роках» [6]. Серед надходжень були 5 портретів: гетьманів Б. Хмельницького (КВ 9735/3 Г 79), П. Дорошенка (КВ 9735/1 Г 77), козацьких полковників І. Богуна (КВ 9735/2 Г 78), М. Кривоноса (КВ 9735/4 Г 80), Д. Нечая (КВ 9735/5 Г 81).

Збірка портретного живопису поповнювалася завдяки співробітникам НІКЗ «Чигирин». Так, у 2004 р. художник-реставратор заповідника Наталія Віталіївна Атамась передала написані

нею портрети Тимоша (КВ10667 Ж 334) та Юрія (КВ 10665 Ж 332) Хмельницьких для оформлення зали музею Б. Хмельницького, присвяченого життю і діяльності гетьмана до 1648 р. [6].

Восени 2006 р. Міністерство культури і туризму виділило НІКЗ «Чигирин» кошти для придбання предметів музейного значення. До фондів надійшли твори Віктора Пастушенка «Богдан Хмельницький» (КВ 11225 Ж 343) та «Козак Мамай» (Ж 344), спільна робота Народного художника України, лауреата Шевченківської премії Володимира Михайловича Прядки та Заслуженого діяча мистецтв України Олени Іванівни Владимирової «Зиновій-Богдан Хмельницький – гетьман Руси-України» (КВ 11259 Ж 345) [6]. Робота В. Пастушенка «Богдан Хмельницький» передана на експонування до музею Богдана Хмельницького.

У 2009 р. Україна відзначила 360-річчя утворення Української козацької держави зі столицею в Чигирині. 17 жовтня було відкрито першу чергу будівництва історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». Напередодні урочистостей директор Львівської галереї мистецтв, Герой України Борис Григорович Возницький подарував до фондів НІКЗ «Чигирин» портрети Богдана Хмельницького (КВ 11698 Ж 484), Якима Сомка (КВ 11699 Ж 485), Івана Брюховецького (КВ 11700 Ж 486) роботи невідомих художників першої половини XIX ст. [6].

Для оформленні експозиції військової канцелярії художник-реставратор НІКЗ «Чигирин» Н. В. Атамась у 2009 р. написала портрети П. Тетері (КВ 11701 Ж 487), І. Виговського (КВ 11702 Ж 488), П. Дорошенка (КВ 11703 Ж 489) [6]. Наступного року Наталія Віталіївна передала до фондів серію портретів правителів іноземних держав, які відіграли важливу роль в історії України: молдавського господаря В. Лупула (КВ 11774 Ж 502), московського царя Олексія Михайловича (КВ 11775 Ж 503), кримського хана Іслам-Гірея III (КВ 11776 Ж 504), князя Трансильванії Юрія II Ракоці (КВ 11777 Ж 505), королеви Швеції Крістіни (КВ 11778 Ж 506), турецького султана Махмеда IV (КВ 11779 Ж 507) [6]. Прототипами для них стали відомі портрети XVII – XVIII ст. та їх описи. Ці роботи теж будуть використані для оформлення експозиції військової канцелярії.

З 2005 р. на Чигиринщині проводяться Всеукраїнські симпозіуми народного мистецтва «Суботів». Суботів, як унікальне історичне місце, надихнув мистців на створення різнопланових творів. Учасники Всеукраїнських симпозіумів народного мистецтва «Суботів 2009» та «Суботів 2010» Заслужений майстер народної творчості України Василь Слободянюк та Наталія Дігтяр створили оригінальні портрети гетьмана Богдана Хмельницького (КВ 11748/11–12 Ж 495–496, КВ 11834/32 Ж 512) [6].

Збірка портретів історичних діячів козацької доби у фондах НІКЗ «Чигирин» станом на 1.01.2015 р. нараховує 62 твори, серед яких зображень XVIII ст. – 1, XIX ст. – 6, XX ст. – 38, XXI ст. – 17. За тематикою це портрети гетьманів, козацької старшини, правителів іноземних держав. Основні способи надходження творів – дарування, безкоштовна передача авторами або благодійниками та закупівля. Кількісно поповнення колекції за роками виглядає так: 1995–26 портретів, 1996–1, 1997–7, 1998–1, 2002–5, 2003–1, 2004–2, 2005–1, 2007–3, 2009–6, 2010–8, 2011–1.

Джерела та література:

1. Марченко І. О. Фонди історико-культурного заповідника «Чигирин»: з історії формування // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р.– Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2011.– С.372–375;
2. Науковий архів НІКЗ «Чигирин».– Лист головного зберігача НХМУ Бєлікової Г. О., 1997 р.;
3. Спіркіна О. О. Данило Нарбут: портрет на тлі епохи // Історичний архів.– 2011.– Вип. 7.– С.50–55.– Режим доступу:: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/historyarchive/48/9.pdf
4. Постанова Ради Міністрів УРСР № 77 від 7 березня 1989 року «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м.Чигирина, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР.– 1989.– № 3 – С.14;
5. Указ Президента України «Про надання статусу національного Чигиринському історико-культурному заповіднику» № 864/95 від 25 вересня 1995 року // Урядовий кур'єр.– 1995.– 30 вересня;
6. Фонди НІКЗ «Чигирин».

Світлана Шмиголь

РІД ХМЕЛЬНИЦЬКИХ У ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XVII–XVIII СТ. ТА СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: АНАСТАСІЯ (АГАФІЯ) ХМЕЛЬНИЦЬКА

Життя та діяльність відомої історичної особи, полководця та державотворця Богдана Хмельницького (бл. 1595–1657 рр.) нині дуже активно досліджується науковцями. Його біографія збирається з дрібних фактів, знайдених в історичних джерелах, прямих чи непрямих свідчень. Кожен історик прагне більш детально висвітлити різні аспекти його життя. На сьогодні ми володіємо досить суперечливою інформацією про основні віхи життєвого шляху Богдана Хмельницького. Достеменно невідомий навіть рік його народження. Також обмежені відомості і про його батьків. Наразі, якщо про батька гетьмана є хоча б якась інформація, то про матір нічого конкретного. В історіографії ім'я даної особи постійно згадується лише разом з іменем Михайла Хмельницького, немає свідчень про неї саму. Як влучно підмітив Я. Дашкевич у своєму авторитетному дослідженні «Клан Хмельницьких – легенда чи дійсність?»: «Українська історіографія майже ніколи не цікавилася матір'ю Богдана. Брак джерел, здавалося б, назавжди поставив крапку на інформації про цю жінку» [3, с. 82]. Проте, інтерес до даної постаті постійно наявний. Тому не хотілося б оминути увагою цю неперсічну, але маловідому особу, яка, перш за все, була вірною дружиною Михайлові Хмельницькому, надійним плечем у повсякденному житті, а 27 грудня бл. 1595 р. подарувала йому сина Богдана.

Метою даного дослідження є спроба зібрати і максимально впорядкувати відому на даний момент інформацію про матір гетьмана. Але скупі свідчення не дають ствердної відповіді на елементарне питання про її ім'я. Навіть відомий історик Іван Крип'якевич не наважився його назвати, хоча неодноразово згадував про неї у своїх працях. У компілятивному творі «Історія русів», авторство якого приписують Г. Конисському, знаходимо досить неоднозначну цитату: «Хмельницький той є нащадок Венжика Хмельницького, колишнього гетьмана малоросійського; він, рахуючись у боярах, або ранговій шляхті малоросійській, мав у вічи стому володінні своєму містечко Суботів з хуторами та багатими вгіддями, а в ньому мурована церкву і монастир, що їх предки його і він спорудили. У службі військовій мав він рангу сотника в реєстровому Черкаському полку, але характером, підсилюваним добрим достатком, значив вельможу краю тутешнього. Узяла з ним шлюб дочка гетьмана Богдана, Анастасія, і від того шлюбу роджений син, Зиновій Хмельницький, дістав при хрещенні його друге ім'я, дідівське з матірньої сторони, Богдана, дане йому, звичаєм римських католиків, од хрещеного батька його, князя Сангушка» [5, с. 70–71]. З цієї суперечливої і не зовсім достовірної інформації випливає ім'я матері гетьмана – Анастасія. До речі, о. Юрій Мицик у свої праці «Чигирин – гетьманська столиця», посилаючись на даний уривок Г. Конисського, також стверджує, що звали жінку Михайла Хмельницького Анастасією. Окрім цього, у вищезазначеній праці знаходимо інформацію, що вона була споріднена з родом Дорошенків. Михайло Дорошенко був сподвижником Петра Конашевича (Сагайдачного). Гетьманував у 20-х рр. XVII ст. Його син Дорофій був полковником, а внук Петро, що народився, власне, в Чигирині у 1627 р., став гетьманом України у 1665–1676 рр. [8, с. 19].

Проте маємо й інші погляди на визначення імені матері Богдана Хмельницького. Зокрема, на думку українського історика Ігоря Верби, її ім'я було «Агафія». До такої думки він дійшов на основі аналізу «Пом'яника» Михайлівського Золотоверхого монастиря від 1667 р. про рід Богдана Хмельницького [9, с. 20], складеного особою, добре обізнаною з життя його сім'ї. Дійсно, в поминальнику таке ім'я міститься. Але підтвердження чи спростування даної версії можливе лише за відкриття досі невідомих джерел.

Якщо брати до уваги той факт, що у XVI–XVII ст. одружувалися та народжували дітей у ранньому віці, то можна припустити, що першого сина Анастасія (Агафія) народила у 16–21-річному віці. Таким чином, віднімаємо її вік від відомої дати народження Богдана і отримуємо 1574–1579 рр. як приблизний період народження жінки. До речі, Володимир Кривошея окреслив періодом її народження 1575–1579 рр. [6, с. 103].

Цікавим є питання про станову належність матері гетьмана. В. Смолій і В. Степанков стверджують, що «…не хизуючись своїм шляхетським походженням… десь на початку 90-х (?) років Михайло, знехтувавши становими пересудами, одружується з юною козачкою» [10, с. 35], а це викликало б осуд у навколишнього оточення, бо даний шлюб вважався б нерівним, що, фактично, заборонялося. Такої ж думки і Олена Апанович, яка у статті «Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників» стверджує, що мати гетьмана, а відтак – і дружина Михайла, була козачкою з Переяслава [1, с. 33]. У Юрія Мицика знаходимо, що шлюб з козачкою привів до втрати Михайлом

Хмельницьким шляхетського звання, але він не був одиноким шляхтичем, котрі воліли стати козаками [8, с. 19]. І. Крип'якевич зауважує, що Михайло Хмельницький був у близьких стосунках з козаками і одружився з козачкою [7, с. 42].

Період з 1595–1622 рр. є «білою плямою» у дослідженні даної теми, адже, на жаль, наразі не вдається знайти жодних прямих чи непрямих свідчень про дану жінку. Скоріш за все, на той час вона знаходилася у Суботові, де пов'язала своє життя із господарськими справами та вихованням сина Богдана.

Орієнтовно в 1617–1618 рр. з допомогою батька Богдан Хмельницький потрапив до Чигиринської сотні, а 1620 р. брав участь у поході польського війська на Молдавію [10, с. 37]. У битві під Цецорою (1620 р.) Михайло Хмельницький загинув, а сам Богдан потрапив до турецького полону на два роки. За однією з версій, на яку вказують і В. Смолій та В. Степанков, і о. Ю. Мицик, з полону він був викуплений саме матір'ю. За іншою – козаки обміняли Богдана, «вдячно згадуючи його батька», на турецьких бранців [10, с. 40]. А М. Аркас наголошує, що «виміняв його Сагайдачний на турецьких невольників» [2, с. 178]. Повернувшись до рідної домівки, Богдан, вочевидь, у першу чергу займається господарством. Тим часом його овдовіла мати знайомиться із дрібним білоруським шляхтичем Петрикіївського повіту Василем Ставецьким (Василем Шишкою-Ставецьким, що свідчить на користь її шляхетного походження [6, с. 102]), незабаром виходить за нього заміж і, мабуть, покидає Суботів. Через деякий час у неї народжується син, названий Григорієм. Ставши дорослим, він із невідомих причин узяв собі прізвище не батька, а Хмельницьких [10, с. 40–41]. На той час це було престижно – змінити своє прізвище на більш відоме. Григорій Васильович Ставецький з Чигирина одружився у 1647 р. з вдовою козачкою Якушковою Агаповою [6, с. 102].

Варто зазначити, що у джерелах є згадка про брата (невідомо, чи рідного) Богдана Хмельницького, який восени 1648 р. був козацьким полковником у м. Сосниця [10, с. 35].

Ще більшої неоднозначності надає досліджуваній нами проблемі архівіст та історик І. Каманін, який взагалі поставив під сумнів інформацію про загибель батька Богдана у 1620 р. Опираючись на свідоцтво одного із синодиків, вінстверджує, що мати гетьмана уже як схимонахиня Марфа (Михайлиха Хмель) померла у 1619 р. [4, с. 131]. А це означає, що чоловіка вона втратила до цього часу. Проте більшість сучасних дослідників цієї версії не приймають. Суперечить цьому і другий шлюб жінки, тоді в поминальнику вона була б названа Василихою Ставецькою [6, с. 103].

На жаль, достеменно невідомі час та місце смерті Анастасії (Агафії) Хмельницької. Хоча недослідженим є і її життєвий шлях. Дане дослідження є лише спробою привідкрити завісу таємничості про матір гетьмана Богдана Хмельницького. Із виявленням нових джерел, робота буде продовжуватися.

Джерела та література:

1. Апанович. О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 33
2. Аркас М. Історія України-Русі. – Краків, 1912. – 424 с.
3. Дашкевич Я. Клан Хмельницьких – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – К., Львів, 1992. – С. 82
4. Каманин И. Эпизоды и деятели епохи Богдана Хмельницкого // Сыны Украины: Сборник статей по южно-русской археологи, истории и истории словестности, поднесённый заслуженому професору Императорского Университета св. Владимира Владимиру Бонифатьевичу Антоновичу. – К., 1906. – С. 31
5. Конисський Г. Історія русів. – Москва, 1846. – 347 с.
6. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. – К., 2002. – 395 с.
7. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 406 с.
8. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – 391 с.
9. Нестеренко В. Поминальник // Краєзнавство Черкащини. – Випуск № 5. – Черкаси, 1997. – С. 19–22.
10. Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.,1993. – 503 с.

Лілія Іваневич
Анатолій Трембіцький

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ В БАЧЕННІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

«Інтерес відомого українського поета Тараса Шевченка,– пише З. Кузеля (1956),– виходив далеко поза саму літературу» чи «письменство», він «цікавився дуже історією й залюбки читав історичні твори». Зокрема, займаючись українською історією, «знав усю важнішу тогочасну літературу, особливо «Історію Руссов», «Історію Малої Росіи» Бантиша-Каменського (1782), «Краткую літопись Малия Россіи» Рубана (1777), «Історію Малороссіи» Маркевича (1842–1843) та читав усе, що появилося з-під пера Бодянського, Костомарова, Максимовича, Куліша і других». Про це свідчать його «Щоденник» і «Листи», де часто натрапляємо «на згадки про поодинокі історичні теми або твори (напр., «Чтенія» Бодянського, працю Костомарова «Богдан Хмельницький», працю Максимовича про Конашевича Сагайдачного, літопис Величка, Записки о Южной Руси)». Це свідчить про «глибоке зрозуміння і відчуття» поетом української історії, яку він черпав із «народних дум і переказів» [3, с. 4], у т.ч. й про Берестецьку битву (28 червня – 10 липня 1651), про найбільший бій між Військом Запорозьким під командуванням Б. Хмельницького та союзним йому кримськотатарським військом Ісляма III Ґерая з одного боку та армією Речі Посполитої під командуванням Яна Казимира II з іншого [1]. На сьогодні, пише Ю. Шумовський (Нью-Йорк, 1983), містечко Берестечко стало «найбільш відомим історичним місцем битви за волю України», адже тут відбулася «страшна і велика подія в нашій історії» [27, с. 10]. Далі він пише, що «Тарас Чупринка, генерал нового покоління колишніх лицарів – написав невмирущі і правдиві слова до нас і нашого покоління: «Я певний, що зброї, яку ви одержали з рук Нації, не посоромите і прийдешнім поколінням передасте своє ім'я, вкрите безсмертною славою» [27, с. 12].

Богдан Хмельницький розбивши польське військо під Жовтими Водами й Пилявою, на жаль, «не вмів використати політично своїх воєнних осягів»,– пише знаний історик І. Кедрин (Нью-Йорк, 1950),– і «замість піти вглиб її земель та в її столиці подиктувати Польщі її нові кордони й остаточно визволити український нарід», він «завернув в Україну». Це була його «найбільша помилка», яка невдовзі «страшенне пімстилась» «у дводенній битві під Берестечком», після якої гетьман «був примушений підписати ще гіршу умову під Білою Церквою» [2].

Геніальний український поет і маляр Тарас Шевченко,– пише відомий український літературознавець Л. Білецький (Вінніпег, 1953),– «ціле до останнього віддиху життя своє боровся проти московського поневолення українського народу. Його найбільшим бажанням було бачити український нарід вільним у незалежній українській соборній державі. І вся його творчість була скерована на те, щоб український нарід піднісся у своїй національній свідомості, став великою, об'єднаною Нацією і визволився із-під московської і польської окупації та був повним господарем своєї землі» [15, с. 3].

Для Тараса Шевченка «найсвітлішою сторінкою української історії» була українська «героїчна минувшина, козацька військова сила і боротьба козацтва за українську прадідівську віру і за українську державу». Поет-пророк добре усвідомлював, що лише українська «велика і стародавня культура, українська національна традиція, українські народні звичаї» є тією великою духовною і моральною силою народу, що «тримає український нарід, як зовсім окрему і відрубну націю, виховує його і не дає йому, як нації, занепасти, де б він не жив і в яких би тяжких умовах він не перебував. І ця його духова сила виведе нарід на чисті води державного відродження» [15, с. 4]. В праці «Творчість Шевченка в Кос-Аралі» Л. Білецький пише, що Кос-Аральська доба «в поетичнім доробку поета одна із блискучіших у вияві поетичного таланту по глибині тих переживань, що в цій поезії відбились». В цей період він створив відомі поеми: «Варнак», «Марина», «Сотник», «Титарівна», «Царі», «Чума» й ін., головним лейтмотивом яких є думка поета про те, що там «де нема святої волі, не буде там добра ніколи» [15, с. 33].

Проте поет, не дивлячись на такі глибокі і тяжкі переживання, ані на хвилину не переставав думати про Україну та її долю, про що й пише у вірші «Заросли шляхи тернами…»:

«… О, Господи!
Дай мені хоч глянуть
На нарід той убогий,
На тую Україну» [11, с. 191],

а далі в поемі «Гайдамаки» Тарас Шевченко пише:

«…Поховали дітей наших,
І нас розривають».
Ревуть собі й ревітимуть.
Їх люде минули;
А Україна навіки,
Навіки заснула.
З того часу в Україні
Жито зеленіє:
Не чуть плачу, ні гармати,
Тілько вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.

Все замовкло. Нехай мовчить;
Така Божа воля» [8, с. 189–190].

У своїх мріях під час зимівлі Аральської описової експедиції 1848–1849 рр. на Кос-Аралі часто згадував Т. Шевченко «кожний клаптик рідної землі, де ступали його чи дитячі, чи парубоцькі ноги». Перед його внутрішнім зором вставало й минуле України, він «продумував і переживав найтрагічніші моменти з її історії». Але найбільш глибоко переживав поразку Б. Хмельницького «круг містечка Берестечка» [15, с. 34]. Про Берестецьку битву поет на думку дослідників, міг довідатися з «Истории русов», «Запорожской старины», історичних праць Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, народних пісень, або ж під час своїх відвідин в 1846 р. Берестечка [15, с. 449]. Перебуваючи на засланні, поет не один раз згадував свою подорож до Берестечка і в елегії «Ой чого ти почорніло…» [15, с. 554] у «найтяжчі хвилини своїх роздумувань вилив поет оті свої найсумніші переживання» [15, с. 450]:

«Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
– Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі…
Клюють очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю…
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетеся на волю,
Будете орати
Мене стиха та орючи
Долю проклинати» [15, с. 213; 19, с. 143].

Проте в рукописному варіанті ця елегія, присвячена битві гетьмана Б. Хмельницького з поляками під Берестечком 28–30 червня 1651 р., розпочиналася запитом до українського народу: «Ой, коли ти почорніло…» і як свідчить копія Жемчужнікова і Богданенка, мала «наголовок «Берестецьке поле» [15, с. 553]. Загалом цілий вірш аж до кінця, це відповідь персоніфікованого поля на той запит народу. Л. Білецький пише: «Почорніло поле вчора звечора у боротьбі за волю народу від козацьких трупів, що вкрили поле навколо Берестечка аж на чотири милі. Почорніло воно і від гайвороння, що його вкрило з півночі і клює очі козацькі, а трупів не хоче. І далі, поле заповідає, що воно знову зазеленіє, а нарід український – уже ніколи не вирветься на волю. Буде орати поле у кайданах і свою долю проклинати». На думку літературознавця, в цім короткім і стислім змісті елегії виходить Т. Шевченко «ніби від центральної події, що закінчила тріюмф Хмельницького у боротьбі за українську державу найтяжчою катастрофою всіх прагнень українського народу і вирішила чи передрішила дальшу похилу площу, по якій покотилась Україна й докотилась до Переяслава й до угоди з Москвою» [15, с. 450].

Перед поетом, що «бачив далеко вперед, оці сумні історичні факти освітлили всю дальшу долю України». Він «побачив у образі «зеленеє поле» цвітучу зелену Україну, осяяну тріюмфальними успіхами у своїй визвольній боротьбі. Але те зелене поле, та вся героїчна Україна покрита козацьким трупом». Адже «на так знеможену Україну з півночі насувається московська сила (чорне гайвороння з півночі): чого ще не доконала Польща, все те ясне, світле, національну душу («клюють очі козацькі») докльовує Москва, забирає все дощенту, увесь видющий світ, усе найдорожче, «а трупу не хочуть», цебто «мертві душі» можуть залишитись в Україні, щоб Москва могла легко опанувати Україну, для того вона забрала нею козацьку провідну силу (старшин і козаків) – очі й вуха нації, розум її, національно-політичну свідомість. А живі трупи, невільницькі покірні душі можуть залишитись в Україні» [15, с. 450].

Дуже символічно змальовує Т. Шевченко трагедію України, але й водночас пророкує надію на відродження, але тільки для поля: «Я знову буду зеленіти, а ви (нарід, нація) вже ніколи». Таку далеку перспективу повної безнадії на відродження України розкриває він у цьому маленькому історичному вірші значення Берестецького поля бою для майбутньої долі українського народу, як нації і державної сили. Водночас цей вірш «насичений ущерть високомистецькими образами, що розкривають увесь внутрішній сенс таких глибоких і таких сумних переживань поета при одній лиш згадці про історичну роль Берестецького поля. Це візія генія і пророчий підсумок одного історичного моменту, як трагедії народу», як майбутньої долі «нації і державної сили». Поет вірить, що «земля українська відродиться, знову зазеленіє, як робоча, хліборобська сила, а духова нація, вільна і самостійна Україна не відродиться ніколи» [4, с. 3; 15, с. 451]:

«А ви вже ніколи
Не вернетеся на волю,
Будете орати
Мене стиха та орючи
Долю проклинати» [15, с. 213; 19, с. 143].

Знаний літературознавець Л. Білецький пише, що Тарас Шевченко в своїй елегії «Ой чого ти почорніло…» віддзеркалює своїми настроями фатальну для України битву гетьмана Б. Хмельницького з поляками під Берестечком, яку українське козацтво програло. Після Берестецької поразки «український нарід уже не міг оправитись і після 1654 р. попав поступово у московську неволю» [15, с. 554]. Цей вірш не переказ історичних подій, як вони відбувались в дійсності, а «лише лірична рефлексійна реакція поетових настроїв, як наслідок його пере-

живань усієї доби Хмельниччини за цих п'ять років свого життя (1843–1848) із її найсумнішим фіналом попередніх блискучих боїв під головним проводом гетьмана у Берестечка, фіналом, що закінчишся найтрагічнішою, яка тільки була в історії України, угодою його з Москвою 1654 року в Переяславі» [15, с. 449]. «Зеленеє поле» в розумінні поета,– це «українська земля цвітуча колись, а тепер почорніла від козацької крови і від тяжкого підневільного життя. Зеленеє поле – у вірші персоніфікований образ української землі». Берестечко,– це містечко біля якого був бій і де загинуло багато козаків, і тому поет пише, що на «4 милі довкола «козаченьки своїм трупом крили» [15, с. 554]. В цьому бою Б. Хмельницький потерпів велику поразку через зраду кримського хана Іслам-Ґірая, яка призвела 26 вересня 1651 р. до підписання з поляками в Білій Церкві мирного договору «на умовах, некорисних для України». Проте «полковники Богун та Джеджалій встигли щасливо врятувати головні козацькі сили й артилерію, але при тому багато козаків загинуло» [15, с. 449]. За цим договором число реєстрового війська зменшувалось до 20 тис. чол., а козацьку територію було обмежено тільки до Київського воєводства, польській шляхті привернуто її давні володіння, а українські селяни мали повернутися на панщину. Однак битва під Берестечком не стала завершенням війни, а Білоцерківський договір, який так і не був затверджений сеймом, не тривав і року, а 2 червня 1652 р. відбулась нищівна для польського війська Битва під Батогом [1].

В. Сімович і Л. Білецький єдині в тому, що в Шевченковій поезії «Гайворони з півночі», що «клюють очі козацькії»»,– це москалі які «з півночі добивають, докльовують» те, чого Польща не добила, забираючи все ясне – «очі козацькії, що ще добре, а на Україні лишаються трупи» [4, с. 3; 15, с. 554]. Зокрема В. Сімович у зредагованому ним «Кобзарі» вказує, що москалі стараються зробити «живих видющих козаків (українців) невидющими, сліпими, щоб вони не бачили того дійсно сумного стану України». Москалі «не хочуть» трупів, а трупи в Т. Шевченка,– це національно несвідомі народи [4, с. 3], як про це поет писав у поезії «Бували войни й військовії свари» (1860), де трупами є «няньки, дядьки отечества чужого» [6, с. 368]. «… не вирветься на волю» – волі козакам та Україні більше не буде, такий найоптимістичніший погляд Т. Шевченка [15, с. 554]. Цей вірш,– це немовби розмова сучасників Тараса Шевченка із «зеленим полем», тобто Україною. В його поезії «поле» досить часто персоніфікують з українською землею [4, с. 2], адже вони «не вернуться вже на волю», а Україна «знов буде зеленіти» [4, с. 3]. Знаний літературознавець В. Сімович (Ляйпціґ, 1921) пише, що поезія «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле»,– це «найбільш чорний із цілого «Кобзаря» погляд про те, що волі нам уже не мати» [26, с. 303]. Проте цей вірш не є песимістичним, адже «зеленеє поле» (Україна) заявляє, що воно «знов буде зеленіти», хоча «національно несвідомі сучасники поета ніколи вже не побачать волі» [4, с. 3; 15, с. 451]. В своїх творах «Гайдамаки», «До Основ'яненка», «Тарасова ніч» поет каже, що «не вернеться козаччина», що «минулося» – але водночас скрізь почувається надія. У вірші «Чернець» [23] поет з великими сподіваннями висловлює, «наче каменем припечатав», надію – «А я, брате, таки буду сподіватись» [26, с. 303] про майбутнє України:

«… Було колись… І ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться… А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати …» [23, с. 49].

Проте той, хто уважно читав Шевченкового «Кобзаря», напевно переконався, що Тарас Шевченко не був песимістом і все своє життя вірив, що «встане Україна». Академік С. Смаль-Стоцький про поезію «Ой чого ти почорніло…» пише, що поет признає правду тих, які чваняться, що «Польщу колись завалили» («Посланіє»), а у «Великому Льоху» українська ворона чваниться, що: «спалила Польщу з королями». Проте «Почорніле поле» відповідає сучасникам Шевченка на запит, чому воно «почорніло» та «за вашу волю», «за вольную волю» України, значить і за волю тих українців, які з ним розмовляють. Адже поет вважав, що битва під Берестечком таки причинялася до здобуття волі Україні [4, с. 3]. Л. Луців у статті «Шевченко не був песимістом (Про вірш «Ой чого ти почорніло»)» (Нью-Йорк, 1960) пише, що цей прекрасний вірш «деякі шевченкознавці не вірно пояснюють, добачаючи в ньому песимістичний погляд українського поета на долю України», але вони чомусь не звертають уваги на те, що «великий український поет і перед 1848 р. і пізніше вірив» [4, с. 2], що

«…Встане Україна
І розвіє тьму неволі.
Світ правди загнітить.
І помоляться на волі
Невольничі діти!..» [7, с. 328; 22, с. 192].

Не видно песимізму і у вірші «Не додому вночі йдучи» (1848), де поет писав, що

«… У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає» [17, с. 169].

Про свою віру в Україну він писав і в поезії «Лічу в неволі дні і ночі» (1850):

«… Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду

Тихенько білії листи» [16, с. 210].

Не має песимізму в Т. Шевченка і в його «Ісаія. Глава 35» (1850):

«… І люде темнії, незрячі,
Дива Господнії побачать.
І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!..» [13, с. 283]

«… Оживуть степи, озера.
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без ґвалту і крику,
Позіходяться докупи,
Раді і веселі.
І пустині опанують
Веселії села» [13, с. 284].

Деякі з науковців твердять, що в цих поезіях не згадується про Україну, але й вони не можуть заперечити, що оті «раби», які «позіходяться до купи раді і веселі» – це не є українці чи слова «і пустині опанують веселії села» не відносяться до України. Так, у «Подражанії Іезекіїлю» (1850) поет з вірою в майбутню вільну Україну пише, що:

«…Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла» [20, с. 331].

У вірші «І тут і всюди – скрізь погано» (1860) Т. Шевченко ясно висловився:

«…Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться царі…
І буде правда на землі» [12, с. 362].

«Правда» в розумінні поета,– це те саме, що й «воля», як він писав у поемі «Кавказ» (1845):

«… Встане правда! Встане воля!
І тобі одному
Помолиться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кровавії ріки!..
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті …» [14, с. 344],
де кличе кавказькі народи:
«… Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!..» [14, с. 344].

Про те, що «буде правда між людьми», ствердно пише поет незадовго до своєї смерті в поезії «О люди! Люди небораки!» (1860):

«О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!..»
І де та правда!? Горе! Горе!..
Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна буть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить» [18, с. 363].

Тарас Шевченко,– пише С. Смаль-Стоцький,– був твердо переконаний, що «Україна знову буде зеленіти» від тих «зелених паростів старого діда», що «ростуть і виростуть» – від тих, що в повній свідомості причин недолі України по-козацьки дбають про її визволення з-під панування Московщини. При цьому поет виразно пише «клюють», а «це ще не значить, що гайворони вже повикльовували геть усі очі козацькі; вони тільки клюють, де можуть. А «слово «козацькії» не звичайний epitheton ornans, а «має зовсім конкретне значіння зі своїм багатим змістом який лежить у тих козацьких ідеалах, як їх розуміє Шевченко» [5, с. 119]. Свою надію на кращу долю України поет висловив у поезії «Бували войни й військовії свари» (1860), яку написав перед своєю смертю:

«… А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть,
І виростуть. І без сокири
Аж зареве та загуде.
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон,
порве порфіру.
Роздавить вашого кумира,
Людськії шашелі…
А ми помолимося Богу.
І небагатії, не вбогі» [6, с. 368].

До теми Берестецької битви Т. Шевченко повертався не одноразово. Так, у містерії «Великий льох» третій лірник говорить, що він знає пісню про «містечко Берестечко»:

«…– А хто, братця,
Співа про Богдана?
Я співаю. І про Яси,
І про Жовті Води,
І містечко Берестечко…» [7, с. 325].

В поемі «До Основ'яненка» (1839) поет турбується тим, що «обідрана Україна, сиротою понад Дніпром плаче»:

«… Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить…
Тільки ворог, що сміється…
Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине –
Слава не поляже …
Не вмре, не загине…
От де, люде, наша слава,
Слава України!» [9, с. 120].

Хоча, на думку Т. Шевченка, Переяславська угода Б. Хмельницького з Москвою стала могилою України, проте він вірив, що «тільки глибока національна свідомість народу, одностайність, гідний політичний і державницький провід і козацька ор-

ганізована сила зможуть встати, перемогти неволю і визволитись» [15, с. 449]. Він не вважав битву під Берестечком за «кінець української волі, як це дехто невірно розуміє», а вірив у майбутню волю України й закликав до боротьби [4, с. 3]. Зокрема, в своєму «Заповіті» поет-пророк Т. Шевченко звертається до українського народу:

«… Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте…» [10].

«Берестечко,– це жахлива поразка»,– стверджує відомий український історик М. Грушевський. Проте ці твердження, на думку Ю. Тис-Крохмалюка (Мюнхен, 1954), не вірні, адже вони зроблені без «уваги на воєнну сторінку доби Хмельницького» і тому такі «оцінки односторонні та кидають на наше минуле невірне світло. Для воєнної історії важливі не тільки блискучі ефектовні перемоги, але теж і тверді бойові чини, от хоча б як Берестечко, з яких майбутні покоління довгими віками могтимуть черпати для себе цінний досвід і науку. Ні Хмельницький, ні старшина, ні теж козацтво не почувалися переможеними після Берестечка. І тому й до берестецької кампанії стосуються слова Наполеона, що гордо говорив про своїх вояків: «Вони, хоч і відступають, та ніколи не почувають себе переможеними» [24].

Саме тому, всім тим сучасникам, які й досі продовжують здійснювати україноненависницьку політичну програму Петра І, більшовиків і московських шовіністів щодо знищення українського народу як самостійної нації, усім тим, що

«… за шурхіт паперового рубля.
Ладні розтерзати Україну,
Догоджаючи чиновникам Кремля…» [25],

варто нагадати, що їм це не вдасться. Геніальний український поет-пророк Т. Шевченко в поемі «Посланія (І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнеє посланіє)» писав до своїх сучасників і до своїх нащадків, щоб вони не забували:

«… Діла незабуті
Дідів наших…
Отака-то наша слава,
Слава України» [24, с. 353].

Джерела та література:

1. Битва під Берестечком // Вікіпедія [Електронний ресурс].– Режим доступу до інформ.: http://uk.wikipedia.org/wiki/ (18.06.2015).– Назва з екрану.
2. Кедрин І. Богдан Хмельницький (З нагоди роковин повстання) // Свобода (Нью-Йорк).– 1950.– Ч. 126.– 2 червня.– С. 2.
3. Кузеля З. Освіта Шевченка // Свобода (Нью-Йорк).– 1956.– Ч. 45.– 9 березня.– С. 2, 4.
4. Луців Л. Шевченко не був песимістом (Про вірш «Ой чого ти почорніло») // Свобода (Нью-Йорк).– 1960.– Ч. 197.– 13 жовтня.– С. 2–3.
5. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко: інтерпретації // ЗНТШ.– Нью-Йорк; Париж; Торонто: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка в ЗДА, 1965.– Т. CLXXIX.– С. 114–127.
6. Шевченко Т. Бували войни й військовії свари // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 368.
7. Шевченко Т. Великий Льох (Містерія) // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 314–328.
8. Шевченко Т. Гайдамаки // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 128–190.
9. Шевченко Т. До Основ'яненка // Шевченко Т. Зібр. творів: у 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 119–121.
10. Шевченко Т. Заповіт // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 371.
11. Шевченко Т. Заросли шляхи тернами… // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 191.
12. Шевченко Т. І тут і всюди – скрізь погано // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 362.
13. Шевченко Т. Ісаія. Глава 35 // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 283–284.
14. Шевченко Т. Кавказ // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 343–347.
15. Шевченко Т. Кобзар / Редакція, статті й пояснення д-ра Л. Білецького.– Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1953.– Т. 3.– 576 с.
16. Шевченко Т. Лічу в неволі дні і ночі… // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 208–210.
17. Шевченко Т. Не додому вночі йдучи… // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 168–169.
18. Шевченко Т. О люди! Люди небораки! // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 363.
19. Шевченко Т. Ой чого ти почорніло… // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 143.
20. Шевченко Т. Подражаніє Іезекіїлю // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 330–331.
21. Шевченко Т. Посланія (І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні

моє дружнєє посланіє) // Шевченко Т. Зібр. творів: у 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 348–354.

22. Шевченко Т. Суботів (Стоїть в селі Суботові …) // Шевченко Т. Г. Кобзар: [Вибр. поетичні твори].– К.: МАУП, 2005.– С. 191–192.
23. Шевченко Т. Чернець // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 49–52.
24. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія – Мюнхен: Видання Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії УНА, 1954.– 181 с. [Електронний ресурс].– Режим доступу до інформ.: http://www.exlibris.org.ua/chmielnicki/index.html (18.06.2015).– Назва з екрану.
25. Трембіцький А. На причілку батьківської хати… З ненадрукованого. 2008 р. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал.– 1 арк.
26. Шевченко Т. Г. Кобзар.– К.; Ляйпціґ: Українська накладня, [1921].– 724 с.
27. Шумовський Ю. В пам'ять поляглих і на згадку козацької слави // Наше життя (Нью-Йорк).– 1983.– Ч. 1.– січень.– С. 10–12.

Андрій Трембіцький
Анатолій Трембіцький

КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ – МІСТЕРІЯ УКРАЇНИ

Значне місце у творчості українського поета-пророка Тараса Шевченка посідають поеми і вірші, в яких так чи інакше наявна історична тема, в сюжетах яких, поет відтворюючи реальні події минулого України. Зокрема, біля 100 разів він побіжно згадує про могили, які називає «гори», «дніпрові гори», «історичні», «козацькі», «кургани», «насипи», «предковічні», «святі могили», «могили скитських царів» й ін. [2]. «Могили-гори у Шевченковій поезії, це символи колишньої слави і волі, вони – містерія України! Вони всі круглі, а круг у скитській символіці означав вічність – це неначе земляні печаті відвічних власників – автохтонів України» [1].

В енциклопедичних довідниках зазначено, що «могила» («курган»),– це різновид поховальних пам'ятників штучного походження, у формі земляного насипу над поховальною ямою, ізольоване округле підвищення, розташоване на рівнині з різко вираженою підошовною лінією. На теренах України поховальні кургани-насипи здавна називають могилами [5]. Могили, а вірніше образи козацької могили, склали найважливішу частину символіки в поезії українського поета-пророка Тараса Шевченка:

«За байраком байрак,
А там степ та могила» [7, с. 13].

Частково проблему оспівування українським поетом Тарасом Шевченком козацьких могил розкрив знаний історик української діаспори США – О. Дражньовський в праці «Тарас Шевченко про козацькі могили» (Нью-Йорк, 1989) [1] і в доповіді «Тарас Шевченко про козацькі могили і сьогоднішня археологія», з якою 17 березня 1989 р. виступив перед українським громадянством в Літературно-Мистецькому Клубі в Нью-Йорку [2]. На його думку, козацькі могили – це могили лицарів, адже з скитської (санскритської – авт.) мови «козак» – лицар-воїн. У поемі «Гайдамаки» Тарас Шевченко їх ототожнює, й водночас розрізнює:

«Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай,– скажуть,– спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани…» [8, с. 129].
«…Од козацтва, од гетьманства
Високі могили –
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають…
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю – море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю – розвернулась
Висока могила…» [8, с. 130].

А далі поет пророкує долю України, коли в ній настане чужа українському народові влада:

«…І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів,
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана,
Де Остраницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? нема!
Живого й мертвого спалили.
Де Богун той, де та зима?» [8, с. 456]
«… Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла, червоніла.
Текла, текла, та й висохла,
Степи зеленіють,
Діди лежать, а над ними
Могили синіють…
А онуки! Їм байдуже,
Жито собі сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила?..» [8, с. 459].

В поемі «Тарасова ніч» поет, із важким болем розповідає про важку долю України, але й водночас висловлює своє бачення-пророцтво, що буде з Україною, коли

«…над дітьми козацькими
Поганці панують…» [13, с. 86],

й тому «Зажурилась Україна» про свою важку долю, що:

«…Ніхто її не рятує…
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись…
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділися? Згоріло
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують…» [13, с. 86].

У травні 1843 р. Тарас Шевченко, після понад десятирічного перебування на чужині, завдяки величезній обдарованості, неординарній талановитості, невтомній працьовитості та Божій допомозі повертався в Україну не тільки особисто вільною людиною, але й відомим на всю імперію поетом і художником, автором книжок – «Кобзар» і «Гайдамаки». Вірші молодого поета викликали величезне захоплення в українському суспільстві, нікого не залишали байдужим. Як людина, яка гостро розумом і серцем сприймає дійсність, вміє аналізувати й узагальнювати явища і блискуче володіє словом, поет був зобов'язаний викласти на папері свої думки і почуття. Проте, як не дивно, але впродовж декількох місяців він напружено чекав приводу для викладу думок і емоцій на папері, шукав доречні слова й форму. Йому потрібен був якийсь зовнішній поштовх до того, щоб усе наболіле у сконцентрованому вигляді викласти на папері, зафіксувати. Привід знайшовся аж у жовтні. Їдучи з Яготина, де він гостював у Рєпніних, у Березань, що на Київщині, до фольклориста П. Лукашевича, Тарас побачив, як неподалік шляху якісь люди розкопували давню могилу. Численні кургани ще й досі трапляються на полях і в селах Яготинського, Баришівського і Бориспільського районів. І тут «стався блискавичний, вулканічний вибух поетових емоцій, почуттів і пристрастей», Тарас Шевченко раптом усвідомив, що Україна, потрапивши під владу російського царизму, стала подібною до могили, в якій поховані народні сподівання на кращу долю. І тут, саме в Березані, 9 жовтня 1843 р. він створив свою знамениту поезію «Розрита могила». Цей невеликий – всього на 53 рядочки – вірш, один зі своїх найвідоміших творів, належить до найпатріотичніших творів української літератури. «Розрита могила» варта десятків і багатьох сотень творів менш талановитих авторів, які теж писали про тяжке життя українського народу під окупаційним московським гнітом. Ніхто до Тараса Шевченка ні в українській, ні у світовій літературі не висловлював у такий спосіб своєї любови до поневоленої Вітчизни [3; 4]. Зокрема в «Розритій могилі», що починається як молитва, поет протестуючи проти безчинств москалів та їх приспішників на теренах України, із великим болем, звертається до сплюндрованої, але дорогої Батьківщини найніжнішими словами, що йдуть з глибини серця: «світе тихий», «краю милий», «моя Україно», «мамо», пише:

«…Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?…» [11, с. 252].

Поет даючи у вірші відповідь уявної матері-Вітчизни про причини своєї недолі, вказує, що причиною нещасть України стала втрата нею державності й перехід із вини Б. Хмельницького у підлеглість Московії:

«… Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну…
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі…» [11, с. 252].

Адже саме через це не український народ, а окупант-москаль господарює в Україні, її багатствами заволоділи різноплемінні зайди, а її сини вигнані на чужину. Ворог не поводив би себе так нахабно, якби йому не допомагали «перевертні» й «недолюдки» «матір катувати» [3; 4]:

«…могили мої милі
Москаль розриває…
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає,
А тим часом перевертні
Нехай підростають
Та поможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати…» [11, с. 253].

Закінчує поет свій вірш сподіванням на те, що воля ще повернеться в Україну, а плач і журба проминуть. Поет навіть у найчорнішу добу чужоземного гноблення і плюндрування України окупантами вірив у її світлу долю [3; 4]. Проте, на жаль, і сьогодні майже 7 млн. українці непотрібні новій українській владі, вони скитаються по світу в пошуках роботи.

Вірш «Розрита могила» започаткував новий, яскравіший період у творчості поета, в свідомості якого викристалізувалася національна ідеологія.

Вже через чотири місяці в Москві він написав радикально-патріотичний вірш «Чигрине, Чигрине…».

«Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине…
Розсипаються могили,
Високі могили –
Твоя слава…» [6, с. 254].

Московсько-царська, а потім й радянсько-комуністична влада завжди страшенно боялися бунтарського, патріотичного духу в творчості поета. І тому більшовики, на словах визнаючи геніальність і революційність Тараса Шевченка, під час видання його творів вилучали з них деякі поезії, інші перекручувала, спотворювала їхній зміст [3; 4]. Але не зважаючи на це, пророче з «Посланія (І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє)» пливуть його слова до сучасників, щоб вони не забували:

«…Діла незабуті
Дідів наших…
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима..» [10, с. 353].

Тарас Шевченко був співцем зовнішньої краси могил, як символ давньої слави і волі України, й кличе: не називаймо себе «пасинками», адже ми сини тих, що були одинокими володарями і автохтонами України. Його «Кобзар» збудив нашу національну свідомість, став основою нашої правдивої історії. Він подає «синтези традиційної, історичної пам'яті Т. Шевченка про козацькі могили (скитські, запорізькі), передані (модерно говорячи) в генетичній транскрипції його генів, бо не виховання, чи вплив оточення дали натхнення його геніальних ідей, але зов крови, в якій був успадкований незвичайний конгльомерат генів його предків з тисячоліть. Цілий його кобзар є пронизаний про могили – святі – думками найсвятіші… щоб розкрились перед вашими очима» – їхня слава! [1]:

«Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслава старого,
З Виблої могили…» [12, с. 39].

Шевченко навіть відчував якусь провину, що замало оспівав могили, і в поемі «Сон» пише:

«А онде, онде за Дніпром
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу… [12, с. 39].
Та все пішло ц[арям] на грище…
Все, все неситі рознесли!..
А ви? Ви, гори, оддали!!..
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятії!! Ні, ні…
Не ви прокляті… а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!!..
Простіть, високії, мені!
Високії! і голубії!
Найкращі в світі! Найсвятії!
Простіть!.. Я Богу помолюсь…
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!» [12, с. 40]

Сучасним українським політикам усіх рангів, щоб правильно керувати державою, варто уважно читати, ретельно вивчати твори геніального поета і мислителя, пам'ятаючи завжди, чим оберталися для України «союзи» з Москвою. Щоб ніколи не забувати, що насправді стоїть за її улесливими, «медоточивими» словами про братерство, дружбу, готовність прийти на допомогу [3; 4]. Тому перш ніж ухвалювати доленосні політичні рішення щодо геополітичного вибору України, вони мають «радитися» з нашим національним пророком Тарасом Шевченком і пам'ятати слова його «Заповіту»:

«Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу…» [9, с. 371].

Великою неправдою є те, що причинами народної бідності, перманентних економічних, фінансових і соціальних криз, усіх негараздів і невдач є брак ресурсів, технологій, ринків, золотовалютних резервів. Найголовніша і справжня причина ганебного відставання України від інших, благополучних країн Європи і світу в тому, що впродовж усіх років незалежності нами керували не державники, не духовні українці, не люди шевченківського гарту, а «перевертні» й «недолюдки», «раби, підніжки і грязь Москви». Тому сьогодні нам найбільш потрібна українська, шевченківська влада і як писав Шевченко півтора століття тому, нетерпляче чекаємо приходу апостолів «правди і науки» і

«…О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись…» [14, с. 258]

Джерела та література:

1. Дражньовський О. Тарас Шевченко про козацькі могили // Свобода (Нью-Йорк).– 1989.– Ч. 47.– 14 берез.– С. 2.
2. Д-р О. Дражньовський в ЛМКлюбі // Свобода (Нью-Йорк).– 1989.– Ч. 47.– 14 берез.– С. 1.
3. Ковальчук А. Розрита могила. До 170-річчя написання вірша Тараса Шевченка // Українське слово (Київ).– 2013.– № 41.– 9–15 жовт.– С. 13.
4. Лук'янчук Г. До 170-річчя написання «Розритої могили» // Слово Просвіти (Київ).– 2013.– Ч. 41.– 17–23 жовтня.– С. 2.
5. Могила (насип) // Вікіпедія [Електронний ресурс].– Режим доступу до інформ.: http://uk.wikipedia.org/wiki/ (18.06.2015).– Назва з екрану.
6. Шевченко Т. «Чигрине…» // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 254–256.
7. Шевченко Т. В казематі // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 11–20.
8. Шевченко Т. Гайдамаки // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 128–190, 450–512.
9. Шевченко Т. Заповіт // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 371.
10. Шевченко Т. Посланія (І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє) // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 348–354.
11. Шевченко Т. Розрита могила // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 252–253.
12. Шевченко Т. Сон // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 39–43.
13. Шевченко Т. Тарасова ніч // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 1: Поезія 1837–1847.– С. 85–88.
14. Шевченко Т. Юродивий // Шевченко Т. Зібр. творів: У 6 т.– К.: [б. в.], 2003.– Т. 2: Поезія 1847–1861.– С. 258–260.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРТЮХ Вадим Степанович (м. Львів) – кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник Львівського Музею історії релігії.

БАРАБАШ (МІЗЮК) Ірина Леонтіївна (м. Рівне) – заслужений вчитель України, Лауреат премії «За відродження Волині».

БАЮК Віктор Геннадійович (м. Луцьк) – заступник директора по науковій роботі Державного історико-культурного заповідника.

БОРИСЮК Олександр Олександрович (с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.) – заступник генерального директора з наукової роботи Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

БУЛИГА Олександр Степанович (м. Рівне) – директор Рівненського обласного краєзнавчого музею, почесний працівник туризму України.

ВАСИЛЬЄВА Ірина В'ячеславівна (м. Рівне) – завідувачка відділу охорони культурної спадщини Рівненського обласного краєзнавчого музею.

ВОЙТЮК Олексій Петрович (м. Рівне) – старший науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею.

ГАВІНСЬКИЙ Андрій (м. Львів) – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ГАВРИЛЕНКО Ольга Мефодіївна (м. Дубно) – музеєзнавець, етнограф, педагог, просвітянка, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника м. Дубно.

ДІДУХ Яків Петрович (м. Київ) – доктор біологічних наук, професор, зав. відділом геоботаніки та екології Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, чл.-кор. НАН України,.

ЗАХАР'ЄВ Володимир Анатолійович (м. Хмельницький) – науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, член Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України», член Національної спілки краєзнавців України.

ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна (м. Хмельницький) – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління і права, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ

КАЛЕНСЬКА Алла Вікторівна (м. Хмельницький) – кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

КАРПІНСЬКА Тетяна Валентинівна (м. Рівне) – головний бібліотекар відділу акумуляції краєзнавчих документів і бібліографії КЗ «Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека» Рівненської обласної ради.

КОВАЛЕВСЬКА Ольга Олегівна – доктор історичних наук, доцент Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник.

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович (м. Чернігів) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського Національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, Заслужений працівник освіти України.

КОНОПЛЯ Віталій Михайлович (м. Львів) – молодший науковий співробітник Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Лариса Іванівна (м. Львів) – доктор історичних наук, професор, почесний директор ЛНБ ім. В. Стефаника, член Львівської організації ЮНЕСКО

КУКСА Надія Василівна (м. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.) – завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

МАЗУРИК Юрій Михайлович (м. Луцьк) – головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини управління культури Луцької міської ради.

МАЛИШЕВА Лідія Михайлівна (м. Рівне) – головний бібліотекар відділу акумуляції краєзнавчих документів і бібліографії КЗ «Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека» Рівненської обласної ради.

МАРЧУК Володимир Станіславович (м. Острог) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович (м. Львів) – доктор історичних наук, професор кафедри історії і теорії мистецтва Львівської Національної академії мистецтв, старший науковий співробітник відділу археології ІУ НАН України

МЕЛЬНИК Надія Андріївна (с. Хотин Радивилівського р-ну Рівненської обл.) – краєзнавець

МЕЛЬНИК Ростислав Ігорович (м. Львів) – кандидат історичних наук, начальник відділу Давніх Актів ЦДІА України у м. Львові.

НІКОЛЬЧЕНКО Юзеф Мойсейович (м. Маріуполь) – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету, заслужений працівник культури України.

ПАНИШКО Сергій Дмитрович (м. Луцьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського Національного університету імені Лесі Українки

ПАЩУК Іван Григорович (м. Рівне) – Голова Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (1989 - 2013 рр.).

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна (м. Чигирин Чигиринського р-ну Черкаської обл.) – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ПОНОМАРЬОВА Тетяна Олександрівна (м. Рівне) – доцент кафедри культурології РДГУ, старший науковий співробітник відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею.

ПОСЛОВСЬКА Аліна Віталіївна (м. Луцьк) – аспірант Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович (м. Рівне)– кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

ПШЕНИЧНИЙ Микола Іванович (м. Дубно) – член Національної Спілки письменників України, член правління Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

ПШЕНИЧНИЙ Юрій Леонідович (м. Дубно) – науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно; аспірант кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

РЕБРОВА Наталя Борисівна (м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) – генеральний директор Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», аспірантка Чернігівського Національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

РИЧКОВ Петро Анатолійович (м. Рівне) – доктор архітектури, професор кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування, професор кафедри реставрації пам'яток Люблінської Політехніки.

РОЖКО Володимир Євтухович (м. Луцьк) – кандидат церковно-історичних наук, викладач Волинської Православної Богословської Академії, архівіст І категорії державного архіву Волинської області, дійсний член «Інституту дослідів Волині» у Вінніпезі і його представник в Україні, почесний професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

САЄНКО Наталія Анатоліївна (м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) – завідуюча відділом археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

СЕМЕНОВИЧ Олена Леонідівна – старший науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею

СИДОРЧУК Таїса (м. Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу рідкісної книги та рукописів, старший науковий співробітник Національного університету «Києво-Могилянська академія».

СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович (м. Тернопіль) – кандидат історичних наук, директор ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАНУ.

СТРОЦЕНЬ Людмила Дмитрівна (м. Тернопіль) – заступник директора Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури

ТЕРСЬКИЙ Святослав Володимирович (м. Львів) – доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею

ТКАЧ Віталій Вікторович (м. Дубно, Рівненська область) – член Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович (м. Хмельницький) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

ТРЕМБІЦЬКИЙ Андрій Анатолійович (м. Хмельницький) – магістр, історик і краєзнавець, член Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ

УКРАЇНЕЦЬ Алла Миколаївна (м. Рівне) – завідуюча відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України.

ЦЕЦИК Ярослав Петрович (м. Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування.

ЧИРСЬКА Марія Василівна (с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.) – науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

ШМИГОЛЬ Любов Олексіївна (м. Чигирин Чигиринського р-ну Черкаської обл.) – молодший науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ШМИГОЛЬ Світлана (м. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.) – старший науковий співробітник відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ШМОРГУН Євген Іванович (м. Рівне) – письменник, член правління Рівненського обласного об'єднання ВУТ «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка.

ЮХИМЧУК Катерина Ігорівна (м. Львів) – аспірантка Львівського національного університету ім. І. Франка.

ЮХИМЧУК Мар'яна Сергіївна (с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.) – екскурсовод Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

ЮХИМЧУК Юлія Анатоліївна (с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл.) – молодший науковий співробітник Комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» Рівненської обласної ради

ЯГОДИНСЬКА Марина Олександрівна (м. Тернопіль) – директор Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури

ЯКОБЧУК Ірина Сергіївна (с. Пляшева, Радивилівського р-ну, Рівненської обл.) – молодший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Науково-краєзнавче
видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Рівненського обласного краєзнавчого музею

Збірник наукових праць
Випуск XIII
Частина 1

Матеріали наукової конференції
присвячені 100-річчю від дня народження
Ігоря Кириловича Свєшнікова

Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова

КЗ «РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
вул. Драгоманова, 19, м. Рівне, 33028
Тел. (0362) 62-05-72
E-mail: rivnemuseum@ukr.net

Підписано до друку 18.09.2015 р.
Формат 60 х 84 1/8. Папір офсет.
Ум. друк. 36,50. Наклад 300 прим. Зам. № 26

Видруковано ПП Дятлик М.С.
35304, Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 11 від 12.06.2002 р.